

АМИР ТЕМУР

ЖАҲОН ТАРИХИДА

"ШАРҚ"
НАШРИЁТ - МАТБАА КОНЦЕРНИ
ТОШКЕНТ - 1996

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

Оламда шундай номлар борки, улар кишини хаёлга чўмдиради, уларнинг сеҳри у номларни эшитганинг ёки ёзувини кўрганинг ҳамон дарҳол таъсир эта бошлайди. Хаёлот сари етаклайдиган номлар орасида тасаввуримизни ром этадиган бир ном бор, у ҳам бўлса Самарқанддир. Бу ном ёрқин, сержило, мушки анбар, хаёлот саройлари, карвонлар гулгуласи, бокира сас ва англамаган ҳиссиётлар гирдобидан ҳосил бўлгандек гўё...

Амир Темурнинг Самарқанддаги саройида бўлган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг эсдаликларини ўқир эканман, Марказий Осиё мазкур қисмининг XIV аср маданиятини — меъморчилик бойликларини, шеърят нафосатини, техник ва илмий топқирлигини, ушбу маданиятга афсонавий жаҳонгир Амир Темурнинг таъсири ва ҳоказоларни кашф этдим.

1995 йилда мен орзуни воқелик билан қиёслаш имконига эга бўлдим. Самарқанд бундай қиёслашдан мутлақо зиён кўрмади: нақадар гўзал, ундаги ажойиб ҳиссиётни айтмайсизми? Қай бири билан — унинг улўғвор ўтмиши биланми ёки бугунги латофати биланми кўпроқ ҳайратланишингни билмайсан.

Хўш, Самарқанд сизни хаёлотга етакляптими? Ундай бўлса, сиз иккиланиб ўтирмай, ўз тасаввурингизда пайдо бўлган Темурийлар даври сиймолари образларига шўнғинг. Шунда сизда Ўзбекистонни, унинг тарихини, унинг маданиятини, унинг халқини янада теранроқ кашф этиш иштиёқи намоён бўлади.

Федерико Майор
ЮНЕСКО Бош директори

Инсоният жаҳон тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга молик шахслар ҳиссасини муносиб баҳолайди. Бинобарин, уларнинг сабъ-ҳаракатлари янги-янги авлодлар эътиборини катта куч билан ўзига жалб этиши мутлақо табиийдир.

Амир Тему́р — тарихда энг буюк шахслардан бири. Ажабланарлиси шундаки, XIV асрнинг энг ёрқин ва муътабар зотининг буюклиги кейинчалик ҳар турли афсоналару уйдирмалар гирдобида қолиб кетди.

Хайрият, ҳақиқат голиб келди. Амир Темурнинг йирик давлат арбоби, ўрта аср ислохотчиси, жасур адолатпеша, фан ва маданият ҳомийси сифатидаги сиймоси ҳар турли мафкуравий таъсиротларга, камситилган ва адолатсиз баҳоларга қарамай, асрлар оша яшаб келди.

Амир Тему́р маънавий меросининг ўзаги — Самарқанддир. Афсона шаҳар. Жаҳон меъморчилигининг дурдонаси. Бунёдкор Инсон теран заковати ва чексиз ҳаёлотининг ноёб ижоди намунаси.

Мен Самарқандда туғилганман, менга Амир Тему́р буюк даҳосини акс эттирувчи таровати ва муҳташамлигини тавсифлашга сўз ожизлик қиладиган обидалар юртида яшаб, вояга етиш насиб этди. Илк болалик кезларимдан жаҳон тараққиётига муносиб ҳисса қўшган тарихий обидалар, бетакрор маданиятнинг узоқ ва жўшқин даври бунёдкорлиги нафасидан баҳра олиб яшадим.

Маънавий бойлик, ўй-хаёлларнинг софлиги ва ахлоқийлиги, нафислик, Ўзбекистон халқининг яратувчилик табиати асрлар давомида Гўри Мир, Регистон, Шоҳизинда, Тоқи заргарон, Бибихоним масжиди, Улуғбек расадхонаси ва бошқа кўплаб жаҳон аҳамиятига молик дурдоналар нафосати таъсирида шаклланди.

Қадимий тараққиёт анъаналари Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро, Хива, Тошкентда, Фарғона ва Сурхондарё водийларида, шунингдек Туркистон ҳудудидаги бошқа ёдгорликларда ўтган асрлар тароватини ўзида сақлаган пухта ўйланган кўплаб ўқув марказлари, мадраса, кутубхоналарда ўз ифодасини топди.

Эрк ва мустақилликка эришган ўзбек халқи бугунги кунда тарихнинг ана шу обидаларини авайлаб сақлаб, мисли кўрилмаган иштиёқ билан ўз миллий анъаналарини қайта тикламоқда, бегона майл ва биз учун номақбул мафкура билан атайлаб яширилган ўзининг бой тарихи ва маданияти саҳифаларини заргарона янгитдан яратяпти.

Юксак маънавиятни қайтариш — Ўзбекистонда очиқ, замонавий, демократик жамиятни барпо этишда ғоят муҳимдир.

Тақдим этилаётган китоб Амир Тему́р ва Темурийлар даврида фан, маданият ва таълимнинг мисли кўрилмаган даражада гуллаб-яшнаганлиги ҳақида ҳужжатлар асосида сермазмун ҳикоя қилади.

Имоним комилки, талабчан ўқувчи ундан Марказий Осиёнинг маданий тараққиёти ҳақида кўплаб янги маълумотлар олади. Шарқ Ренессансининг шонли давлари ила мароқ билан танишиб, қониқиш ҳосил қилади.

Ислом Каримов
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Президент Ислом Каримовнинг ЮНЕСКО қароргоҳидаги кўргазманинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи

*Муҳтарам Федерико Майор жаноблари!
Хонимлар ва жаноблар!*

Авалло, ўзбек халқининг буюк фарзанди Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» ҳафталигини ўтказишга эътибори ва мадади учун ЮНЕСКО раҳбариятига самимий миннатдорчилик билдиришга руҳсат этгайсизлар.

XIV асрдаги бу буюк шахс шарафига тантаналар Парижда — Европанинг қоқ марказида, тарихнинг ўзи яққол кўриниб турган, маърифат, илм-фан, санъат, абадий гўзаллик шахрида бошланаётгани чуқур рамзий маънога эга.

Бугун очилаётган ва Амир Темур ҳамда Темурийлар даврининг улғвор маданий ютуқларига асосланган кўргазма ўтмиш даврлардаги бебаҳо ёдгорликлар, Ўзбекистон тасвирий санъати ва халқ ижодиёти намуналари билан танишиш учун ажойиб имкониятдир.

Тарихда «Турон», «Туркистон» ва «Мовароуннаҳр» номи билан машҳур бўлган Марказий Осиё, айниқса Ўзбекистон ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак маданият гуллаб-яшнади, қудратли давлатлар мавжуд бўлди. Улар инсоният тарихида сезиларли из қолдирди.

Ўзбекистон маданиятининг хилма-хиллигини қадимги даврлардан буён турли карвон йўллари, дунёнинг турли томонларидан келадиган савдосотиқ, инсоний алоқалар йўллари ва албатта — халқаро алоқалар: иқтисодий алмашув, ҳунармандчилик, фан ва санъат ҳаракатларининг жонли қон томири бўлган Буюк Ипак йўлининг мавжудлиги белгилаб берган.

Қадимги Сўғд, Хоразм, Бақтрия, Кушон, Парфия, Эфталитлар подшоликлари жаҳонга буюк мутафаккирлар, олимлар, шоирлар ва меъморларни етиштириб берган диёримизнинг олтин бешигидир.

Ўзбекистон халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан маънавий мерос билан фахрланади.

Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизнинг ноёб тарихий ёдгорликлари, Буюк Шарқ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур асарлари бутун башариятнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди.

Бир неча ойдан сўнг Ўзбекистон ўз мустақиллигининг 5 йиллигини нишонлайди.

Ўтган йиллар ёш республика учун янги давлатчиликнинг қарор топиши, демократик жараёнларнинг ривожланиши, ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётининг шаклланиши йиллари бўлди.

Энг муҳими — бу маънавият манбаларига, миллий илдишларимизга қайтиш, тарихий хотирани, маданият ва маънавиятни қайта тиклаш йиллари бўлди.

Ўзбекистон халқи Франция, Буюк Британия ва Германияда, бошқа Ғарб мамлакатларида Амир Темури шахси билан қизиқиш ҳеч қачон сўнмаганига миннатдорлик билан қарайди.

Бу ерда XV асрдаёқ Амир Темурига ёдгорлик ўрнатилиб, унга «Европанинг халоскорига» деган чуқур рамзий маъноли сўзлар ёзиб қўйилган.

Айни Амир Темури босқинчи тўдаларнинг Европа ичкарасига қилаётган ҳаракатига чек қўйганини, бошқа тажовузкорлик юришларини узоқ муддатга тўхтатиб қўйганини ҳозир инкор қилиб бўлмайди.

Маърифатли Мовароуннаҳр руҳи, Темурийлар даврида фан ва санъатнинг гуллаб-яшнагани Европада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон тараққиётига кўмаклашганини англаб фахрланамиз.

«Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, ўйлаб иш қилиш қурол кучидан кўра ўн баравар фойдалироқдир», деган доно сўзлар Амир Темурига мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масалаларни сиёсий мулоқот, огоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурининг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона жуғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди.

Бу фақат улкан афзалликдагина эмас, савдогарлар, халқлар ҳеч қандай тўсқинликсиз ҳаракат қиладиган янги йўлларнинг очилишида ҳам намоён бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида «Темурийлар Ренессанси» кўрғазмасининг очилиш маросимида.

Ўзаро ишонч, ҳамкорлик, умумий мурасага келиш мумкинлигига аминлик уша мураккаб ва жўшқин давр қувончлари ва азобларида вужудга келган асосий қадриятлардир.

Буюк стратег, моҳир сиёсатчи, эскирган ижтимоий муносабатларнинг қатъий ислоҳотчиси, савдо-сотик, ҳунармандчилик ва маданиятнинг ҳомийси бўлган Амир Темур «Қонунлар ва урф-одатларга асосланган» давлатни барпо этди.

ЮНЕСКО қароргоҳидаги ушбу кўргазма Амир Темурнинг «Чиндан ҳам ишларимиз бизни кўрсатиб туради!» деган машҳур сўзларини яққол тасдиқламоқда.

Марказий Осиё маданий ва маънавий меросини ўрганиш ҳамда қайта тиклашга доир махсус дастурни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга ЮНЕСКОнинг қўшган улушини Ўзбекистон юксак даражада қадрлайди.

Бу Ўзбекистон учун, айниқса, қимматлидир. Ўзбекистонда, маълумки, машҳур совет даврида кўплаб маданият ёдгорликлари бузиб юборилган, ер билан яксон қилинган эди.

Шу сабабли биз амалга ошириляётган турли лойиҳаларда, хусусан, Ўзбекистон ҳудудидаги археология экспедицияларида турли мамлакатлар, шу жумладан, Япония ва Франция олимлари ҳамда мутахассисларининг иштирокини жуда қадрлаймиз.

Кўриқхона мажмуаларидаги таъмирлаш ишларида, мамлакатимизда халқаро туризм индустриясини барпо этишда катта ёрдам кўрсатилмоқда.

Хонимлар ва жаноблар! ЮНЕСКОдаги кўргазма ҳаммангиз учун Ўзбекистонга, Амир Темур Ватанига боришга ўзига хос таклифнома-

ЮНЕСКО Бош директори Ф.Майор, Франция Республикаси Президенти Ж.Ширак ва Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов Амир Темур юбилейига бағишлаб ЮНЕСКО биносида ўтказилган тантанали маросимда.

дир. Ишончим комилки, меъморчилик ёдгорликлари, қадимги қўлёзмалар, Туркистон халқ усталари ясаган буюмлар асрлар оша сизларга улуғворлиги ва бадиий шаклларнинг пухталиги билан, фикр ва ижод теранлиги, маънавий софлик билан завқ бағишлайди.

Улар ақл-идрокни юксакликка кўтаради ва ҳозирги инсон Фарбдами ёки Шарқдами — қаерда яшамасин, унинг қалбига етиб боради.

Кўз олдингизда очилган кўрғазма маънавий ва маданий қадриятлар бизни бир-биримизга яқинлаштирадиган, ҳамжиҳатликка эришишда ёрдам берадиган, ҳамкорликнинг янги уфқларини очадиган бойлик эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Амир Темуր замонасида яққол намоён бўлган бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бугун бизга яхши намуна бўлиб хизмат қилаверсин.

Қадим-қадим замонларда вужудга келган Буюк Ипак йўли яшайверсин, қайта тикланиб, Шарқ билан Фарб ҳамжиҳатлигига, тинч ва бунёдкорлик алоқаларига хизмат қилаверсин.

Хонимлар ва жаноблар!

Бугун мен ҳам қувончли пайтдан фойдаланиб, Франциянинг таниқли олими, профессор Люсьен Керэн Амир Темуру ҳаёти ва фаолиятини, Темурийлар даврининг бой маънавий қадриятларини кўп йиллар давомида самарали илмий тадқиқ этгани, Франция ва Ўзбекистон халқлари маданиятининг яқинлашиши ва ҳамжиҳатлиги ишига қўйган шахсий ҳиссаси учун Ўзбекистоннинг юксак давлат мукофоти — «Шухрат» медали билан тақдирланганини маълум қилмоқчиман.

Эътиборларингиз учун ташаккур.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов ва Франция Республикаси Президенти Ж. Ширак ЮНЕСКО катта залида.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ЮНЕСКО Бош директори Ф.Майорга Ўзбекистон Республикасининг олий мукофоти — «Дустлик» орденини топширишти.

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

***Ўзбекистон Республикаси Президенти
Ислом Каримовнинг
Тошкентда Соҳибқирон Амир Темур
ҳайкалининг очилишига
бағишланган тантанада сўзлаган
нутқи***

Бугун биз ўзбек халқи ҳаётида унутилмас тарихий бир воқеанинг гувоҳи ва иштирокчиси бўлиб турибмиз.

Биз яшаб турган шу муқаддас заминда буюк бир давлатга асос солган, оламни тебратган, номи етти иқлимда машҳур бўлган улуг бобокалонимиз Амир Темур ҳайкалини очиш маросимига йиғилдик.

Бугун Шарқда тенги йўқ саркарда мустақиллик, истиқлол шарофати билан ўз Ватанига қайтди.

Узоқ йиллар мобайнида мустамлака исканжасида кун кечирган халқимиз ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум эди. Амир Темури номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурури туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзбек халқи ўз аجدодларини, ўз баҳодирларини унутмади, ҳаммиса юрагида, қалби тўрида сақлади.

Муҳаммад Тарағай Баҳодир ўғли Амир Темури ёшлик чоғидан мард, довюрак, ғурури, ўткир зеҳни ва ақли идрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръони каримни ёд олди. Ҳадиси илмини ўрганди. Имон-этиқодли, ҳалол-поки инсон бўлиб этишди.

У ёшлигидан бошлаб ўз олдига она юртини мўғул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қўйди, ер юзида буюк салтанат соҳибси сифатида эл ва элатларнинг бошини қовуштирди. Мамлакат қудратини ҳар соҳада юксакликка кўтариб, дунёга машҳур қилди.

Амир Темури давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида шарқи ғарб давлатларига ўрнак ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеъринг беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳлларига кўргазган чексиз меҳри-муруввати айниқса ибратлидир.

Кўхна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инсофи-имон туйғуси, диёнат мезони Амир Темури ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Оламнинг қарийб ярмига ҳукмронлик қилган жаҳонгир эрса-да, у куч-қудрат зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча, адолатда эканини теран англади.

Бугун бунёд этилган улў бобокалонимиз ҳайкалида теран рамзи бор — гўёки жаҳонгир тулпорининг жиловини тортиб турибди, қиличсиз қўлини олдинга чўзиб жаҳон халқларига омонлик соғинмоқда. «Куч — адолатдадир!» демоқда.

Донишманд аждодимизнинг мазкур сўзларини мана шу муҳташам ёдгорлик пойига зарҳал ҳарфлар билан битари эканмиз, замонлар тажрибасидан ўтган бу бебаҳо ҳикматнинг қалбларимизда доимо акси садо бериб туришини орзу қиламиз.

Бугун — ўзбек халқи тарихида улў кун. Ўзбекистон мустақиллигига, муборак истиқлолимизга икки йил тўлди.

Ҳаммангизни — кексаю ёшни, бутун Ўзбекистон аҳлини шу буюк сана билан чин қалбдан, ҳар бирингизни алоҳида бағримга босиб қутламоққа ижозат бергайсиз!

Бу кунга етганлар бор, етмаганлар бор. Шунинг учун ҳам озодликни соғиниб, озодлик йўлида курашиб ўтган аجدодларимизни дуолар билан эслашимиз ҳам қарз, ҳам фарздир. Аждодларимизнинг пок руҳлари шод бўлсин, уларнинг орзуларига муносиб ва садоқатли бўлайлик.

Истиқлол муборак, азиз ватандошлар! Озодлигимиз абадий бўлсин! Икки йиллик истиқлол даврида жонажон диёримизда бўлаётган ўзгаришлар халқимизга ишонч ва умид бағишламоқда.

Буюк айём арафасида Амир Темур бобомиз ҳайкалининг очилиши ўзига хос рамзий бир маънога эгадир.

Ватанамиз истиқлолни янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шаън-шавкатини юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт қуриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир.

Биз орзу этган буюк давлатни бунёд қилиш барчамиздан мустаҳкам ирода, имон-эътиқод, миллий ғурур туйғуси, буюк аждодларимиздан мерос қолган маънавий бисотга эга бўлишни талаб қилади. Билакларимизда куч, қалбларимизда келажакка ишонч бўлмоғи шартдир.

Мамлакатимизнинг марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз — жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улуғ бобомиз сиймоси халқимизга фахр ва ғурур бахш этмоғи муқаррар!

Бу сиймо мард, танти, ҳалол ва ғайратли халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, имон-оқибатли бўлишда, қудратли келажакимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлайди.

Барчамизга шу йўлда Аллоҳ мададкор бўлғай!

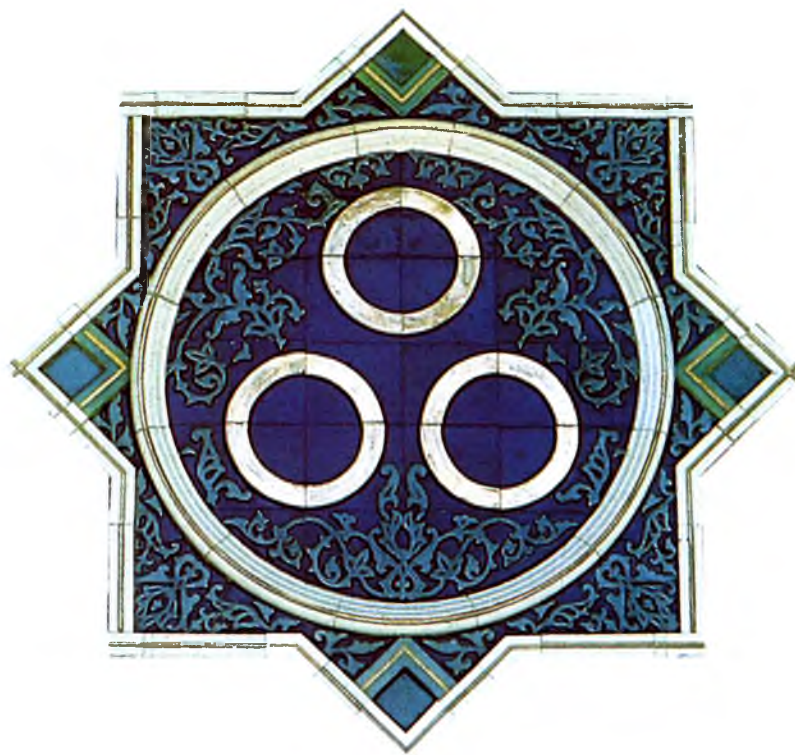
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
«АМИР ТЕМУР»
ОРДЕНИ

«Амир Темур» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлатчиликни мустақкамлашдаги улкан хизматлари, меъморчиликни, илм-фан, адабиёт ва санъатни, шу жумладан ҳарбий маҳоратни ривожлантиришга қўшган улкан ҳиссалари учун мукофотланадилар. «Амир Темур» ордени билан давлатлараро ҳамкорликни, тинчликни ҳамда халқлар ўртасида дўстликни мустақкамлаш ишига алоҳида ҳисса қўшганлик учун ҳам тақдирланадилар.

«Амир Темур» ордени билан Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлмаган шахслар ҳам мукофотланиши мумкин.

«Амир Темур» орденини таъсис этиш ҳақида
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси
қабул қилган ва Ўзбекистон Республикаси
Президенти **И. А. КАРИМОВ**
1996 йил 26 апрелда имзолаган
Ўзбекистон Республикаси Қонунидан.

Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фан, маориф ва маданиятнинг юксак даражадаги тараққиётини ҳаққоний акс эттириш ва кенг тарғиб қилиш, чуқур инсонпарварлик руҳи билан суғорилган тарихий ютуқларимиз ва анъаналаримиз асосида ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси

қарор қилади:

1. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини ўтказиш бўйича тузилган ташкилий қўмита, Тошкент шаҳар ҳокимлиги, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳамда ижодий уюшмалар ва кенг жамоатчиликнинг таклифи асосида:

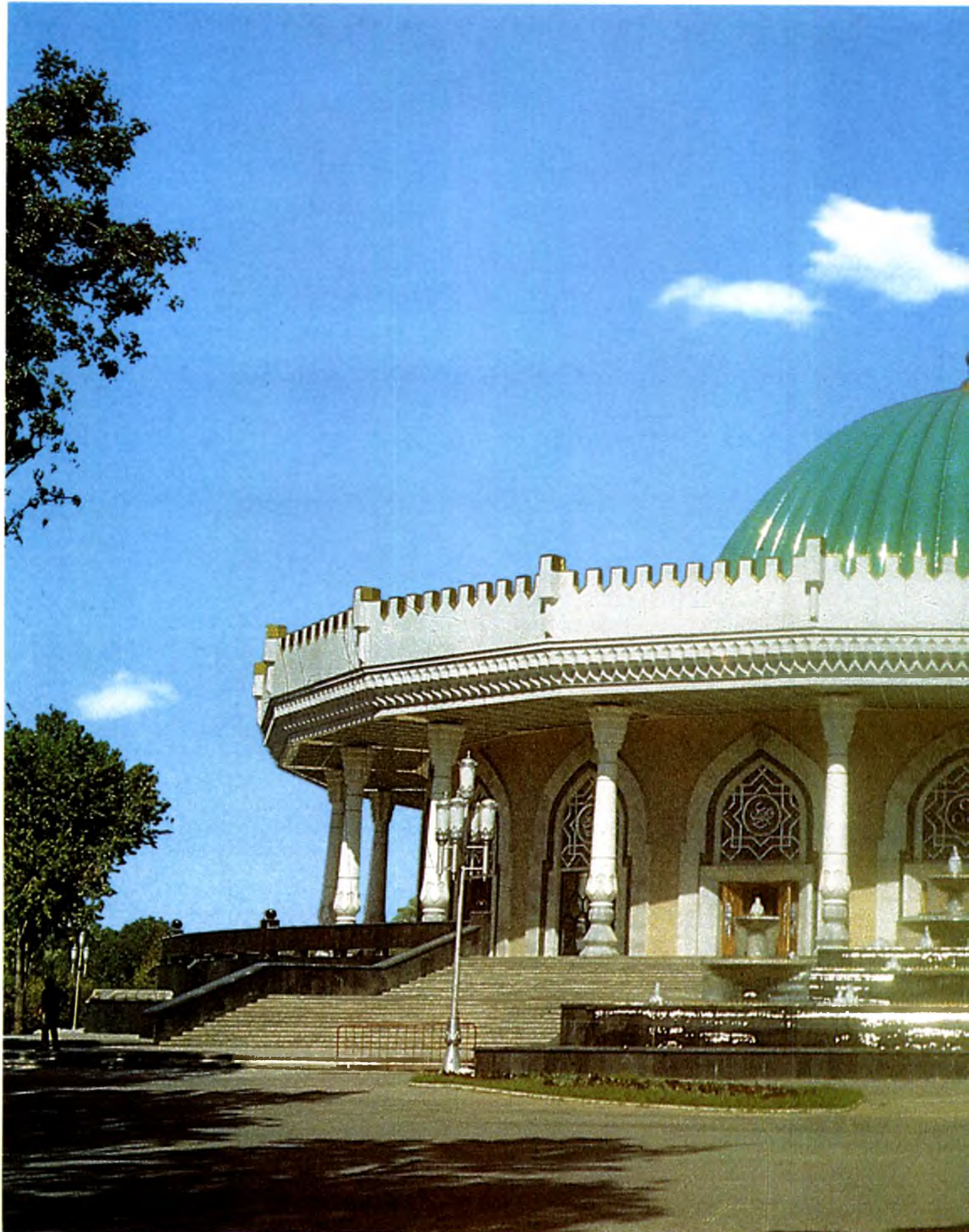
Тошкент шаҳрида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси тизимида Темурийлар тарихи Давлат музейи ташкил этилсин; музей учун махсус бино Тошкент шаҳрининг Амир Темур хиёбонида барпо этилсин.

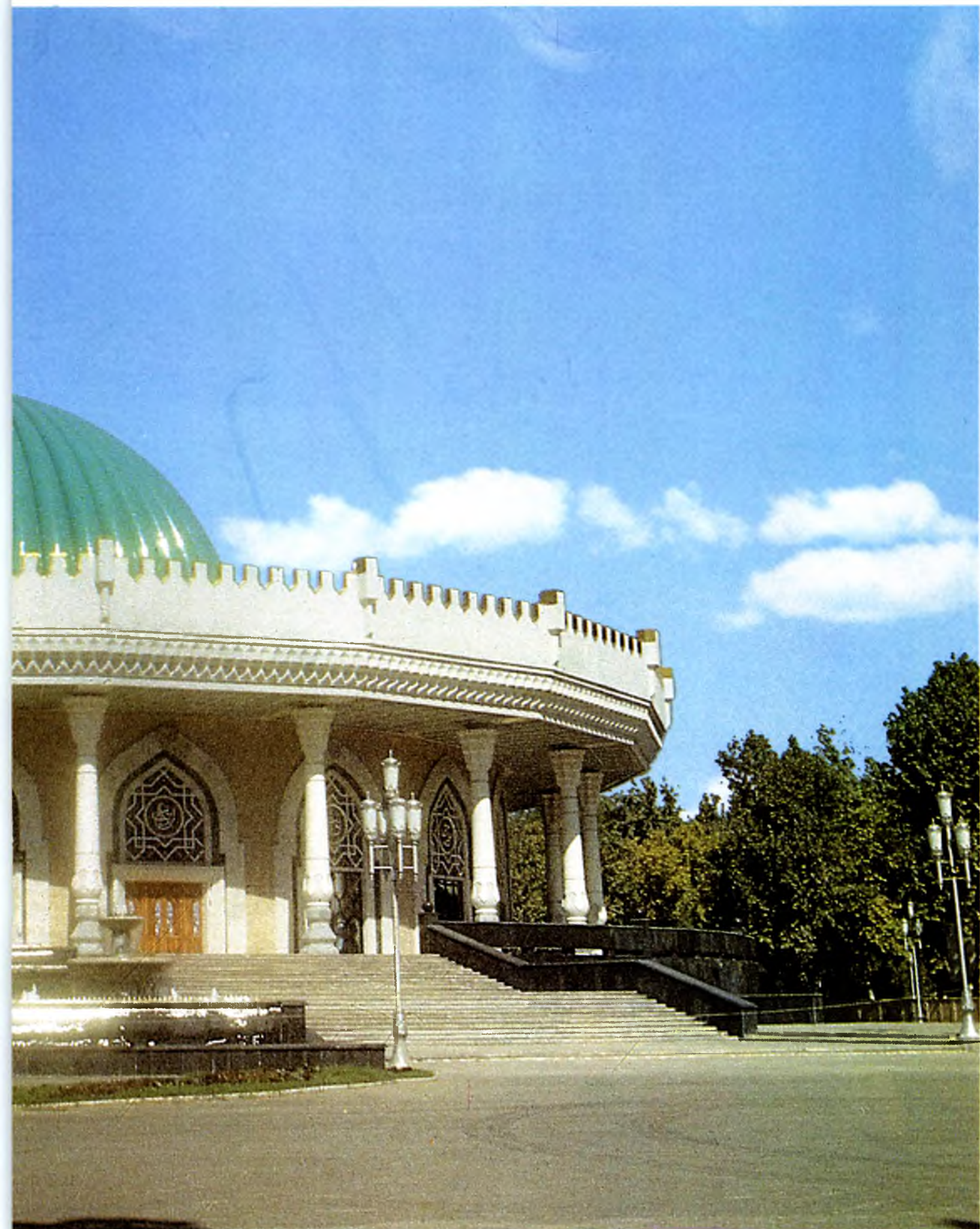
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг
Темурийлар тарихи Давлат музейини ташкил этиш тўғрисида

Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамасининг Раиси

И. А. КАРИМОВ

1996 йил 14 мартда
имзолаган Қароридан.

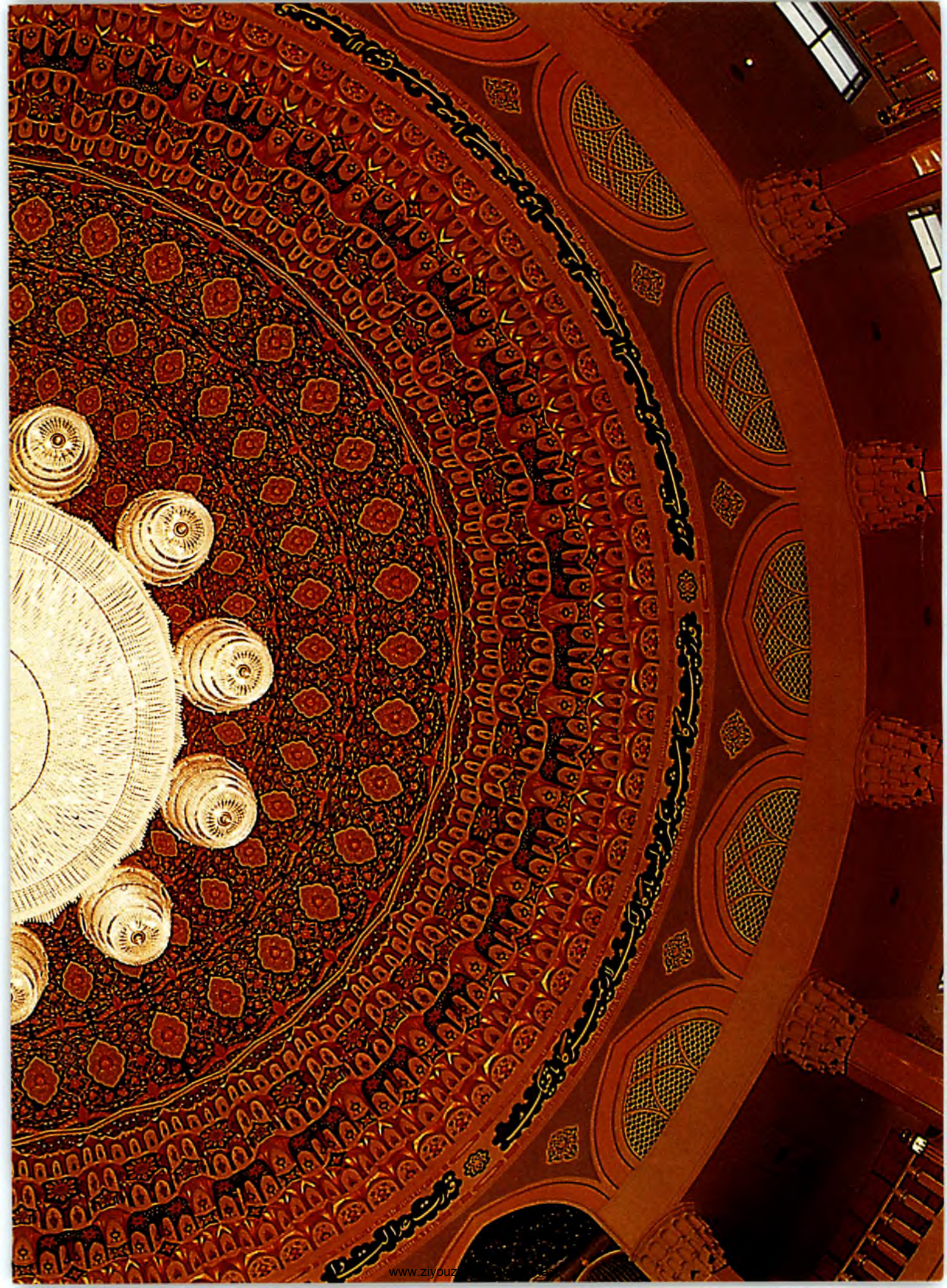

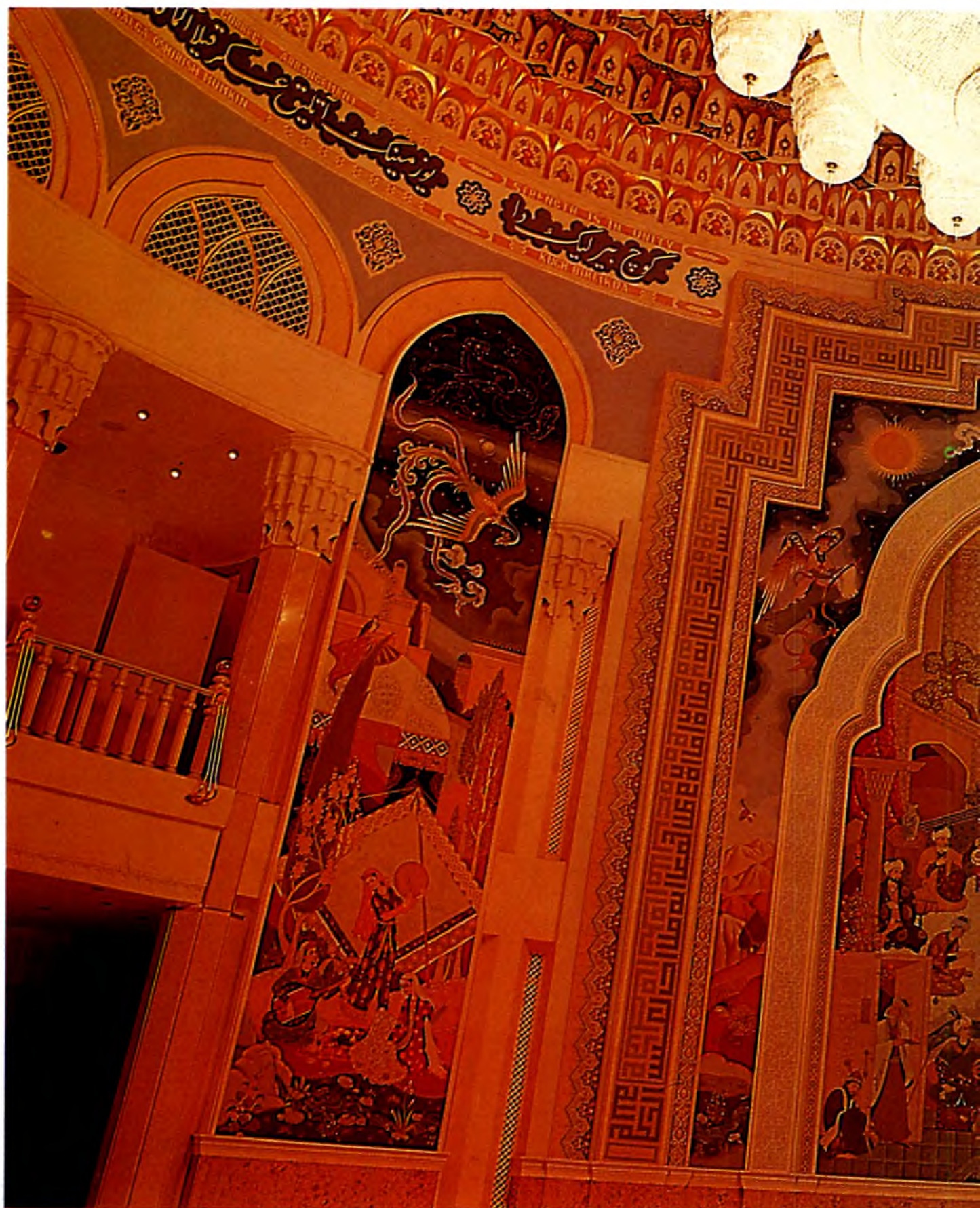

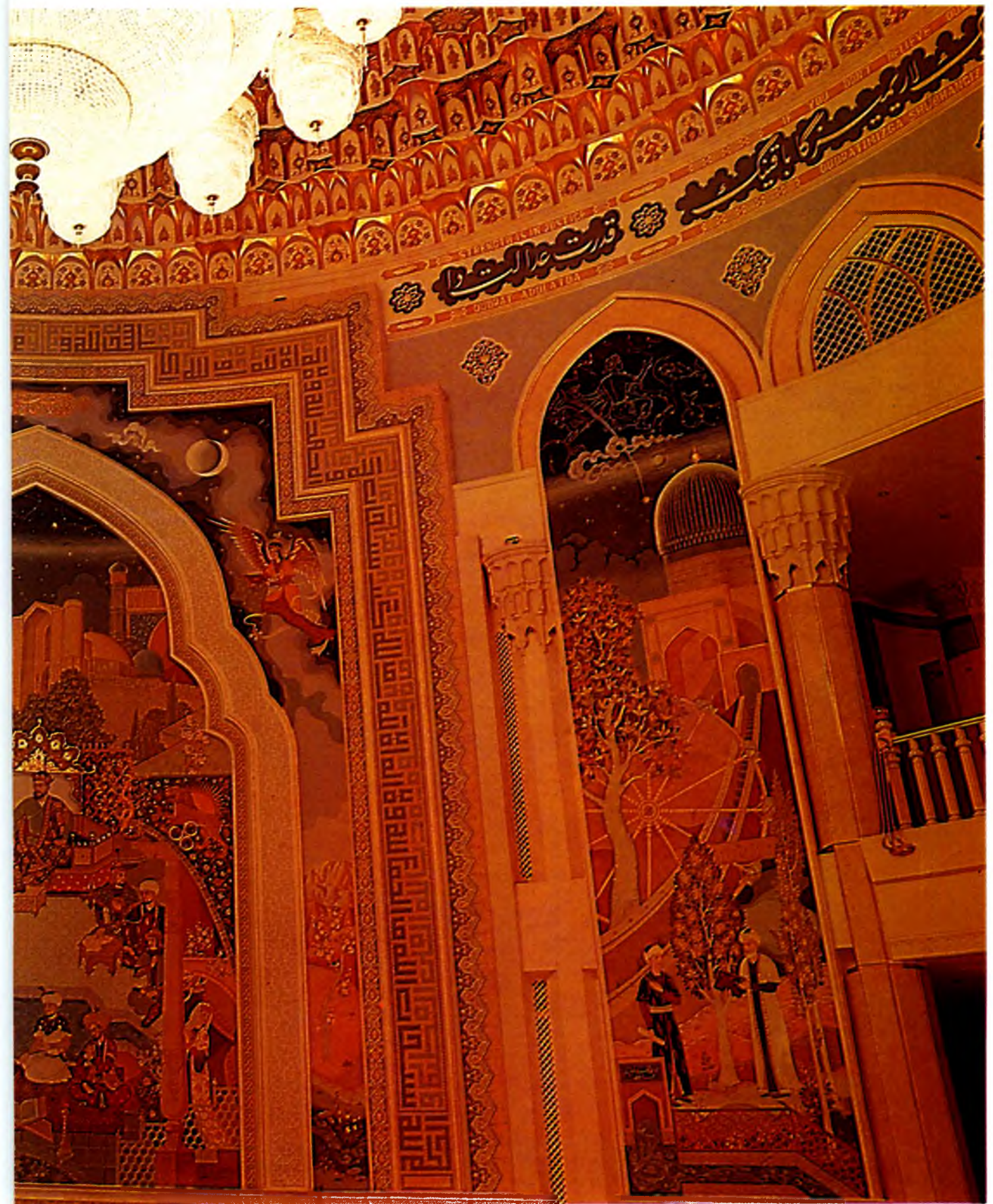
Niamiy nomdagi TDPU
KUTUBXONASI

915296

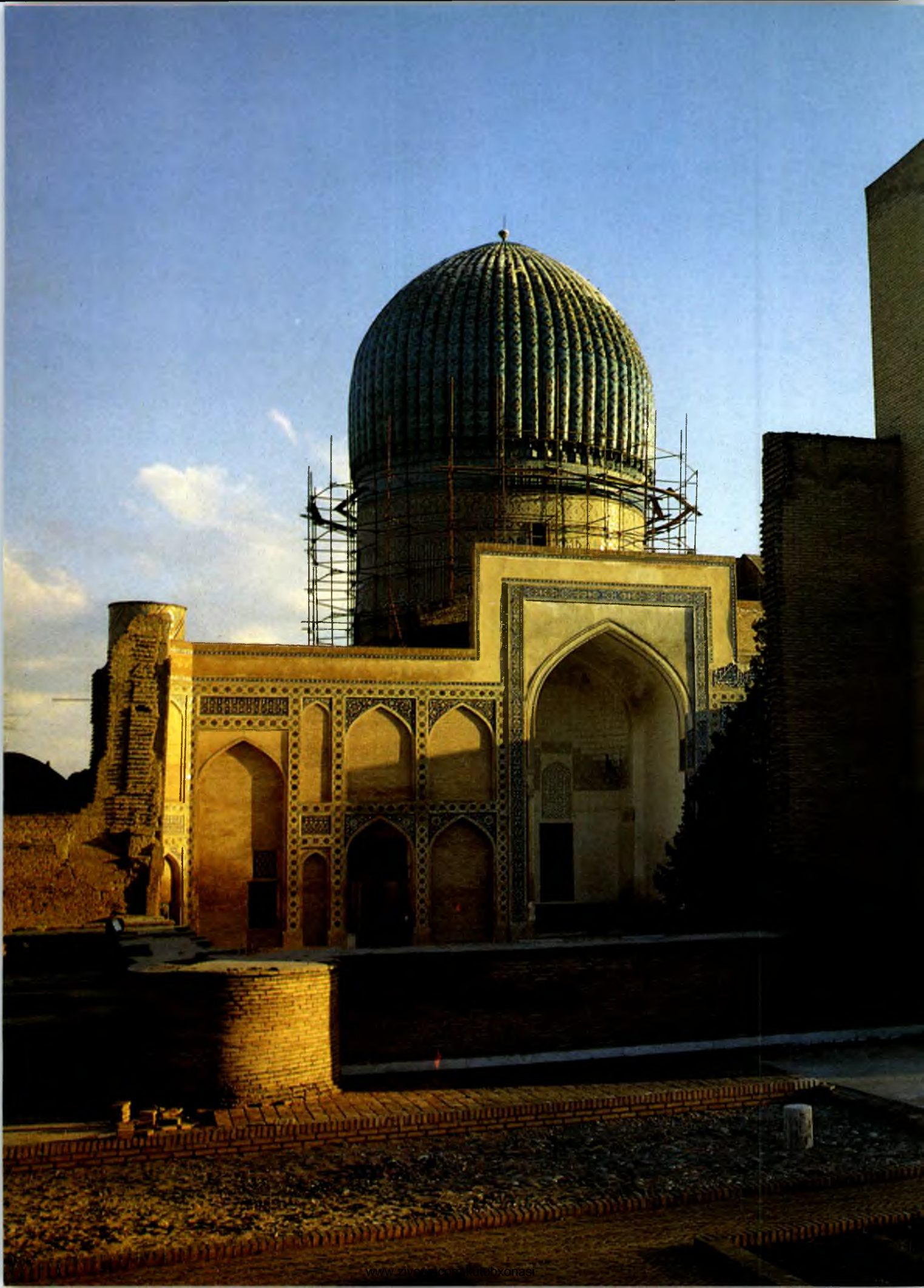

1 ←

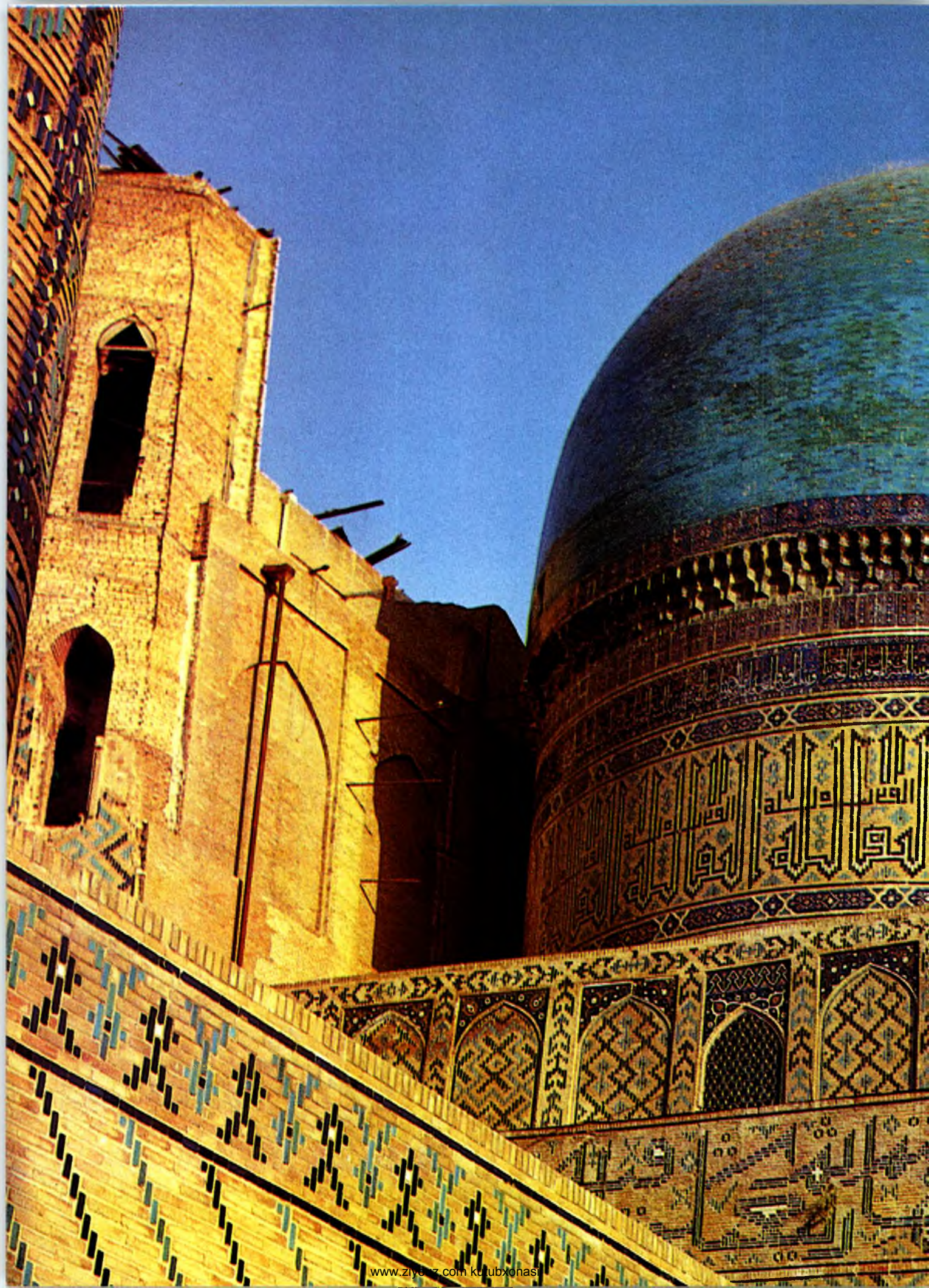
Гури Амир мақбарасининг
гумбази. Самарқанд

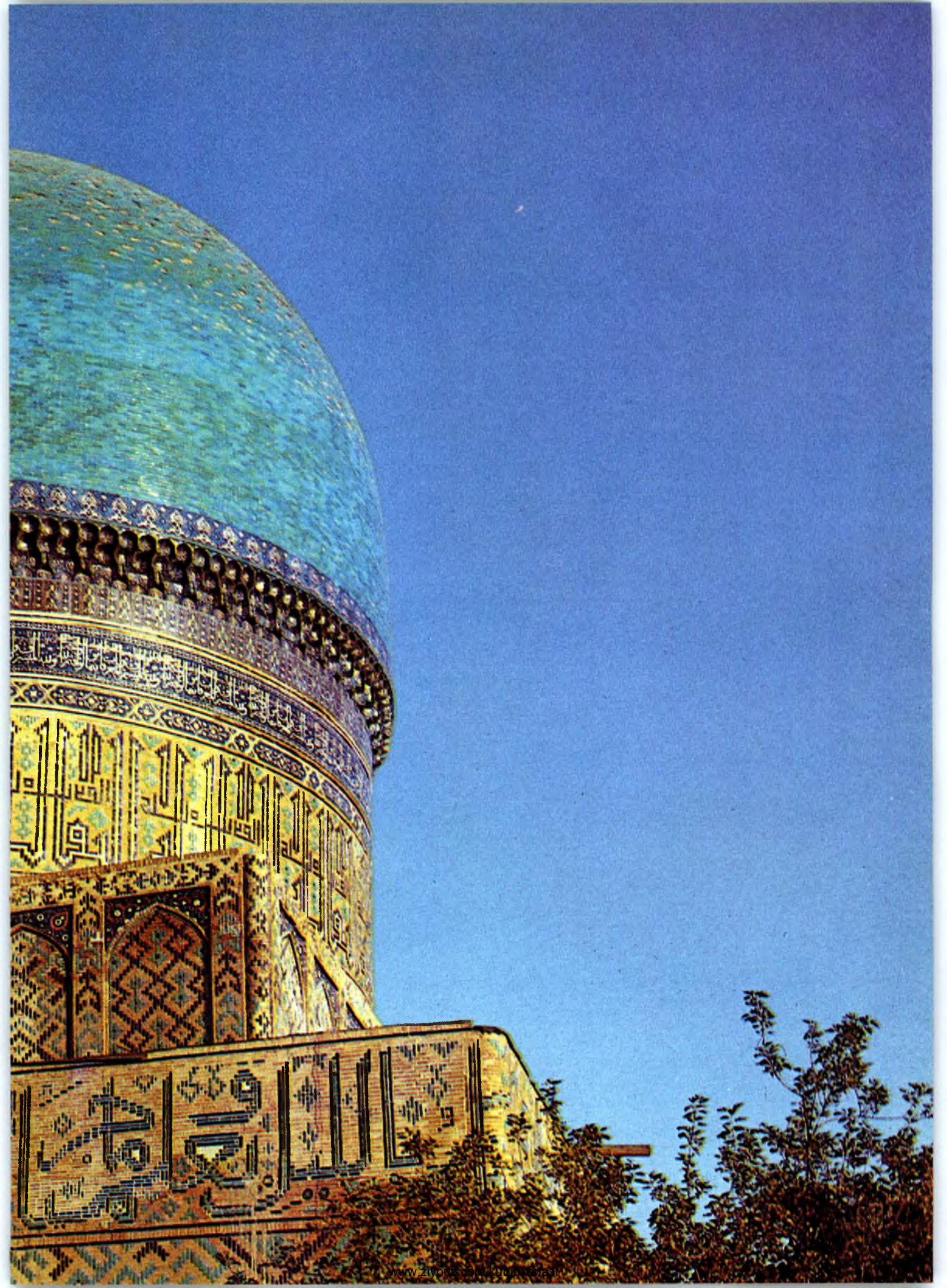
2

Гури Амир мақбараси.
Умумий куралиш. Самар-
қанд

3 →

Амир Темур Жомъ мас-
жиди. Бош масжид гумба-
зи. Самарқанд

4 ← ←

Гури Амир мақбараси. Кириш пештоқининг бир қисми. Самарқанд

5 ←

Гури Амир мақбараси. Ички қуриниш. Амир Темурнинг нефрит даҳмаси. Самарқанд

6

Шоҳизинда мақбаралари мажмуаси. Умумий қуриниш. Самарқанд

7

Шоҳизинда мажмуаси. Йулакнинг шимолий қисми. Самарқанд

8

Шоҳизинда мажмуаси. «Саккизқабл» мақбара. Самарқанд

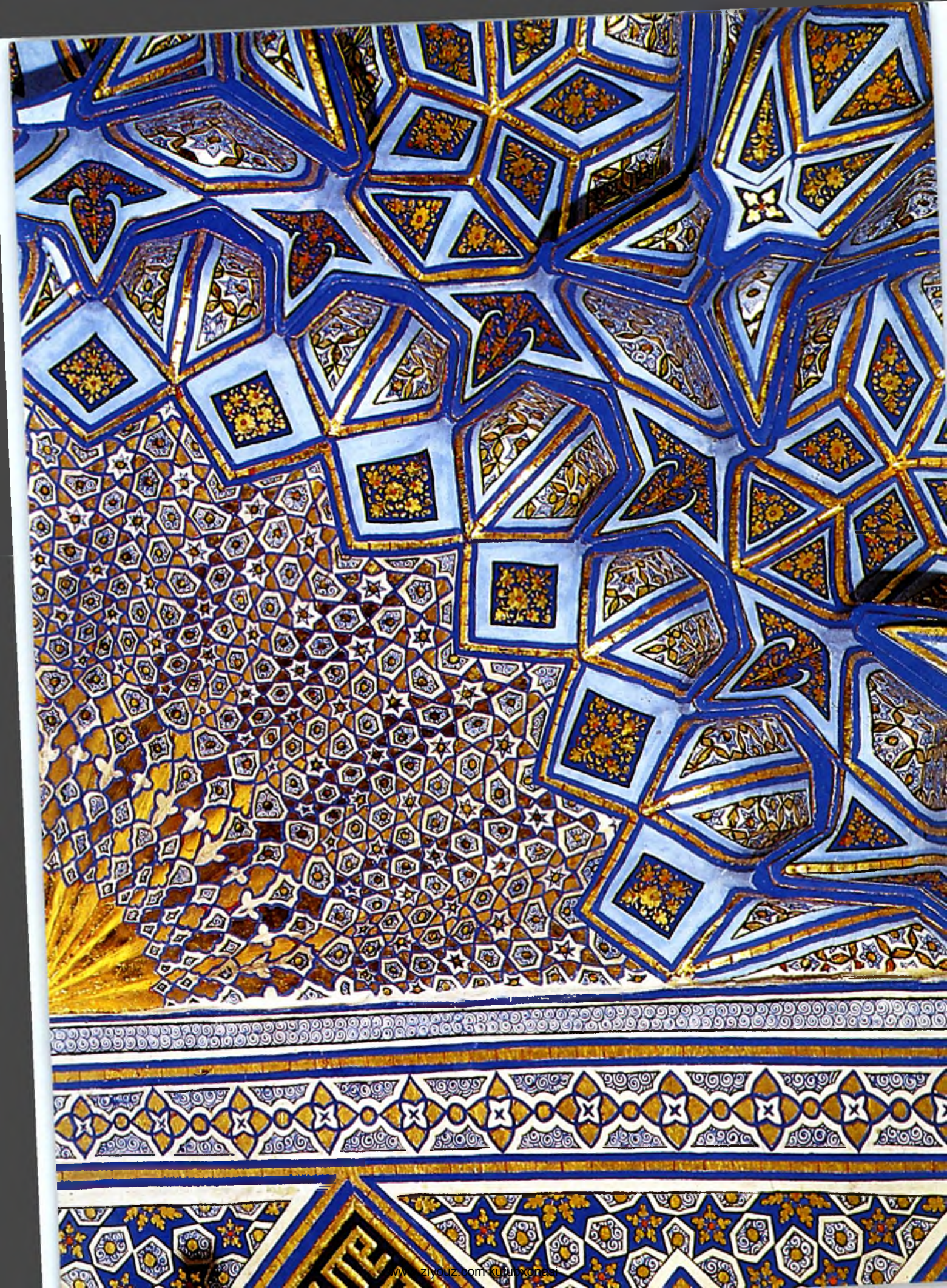
9

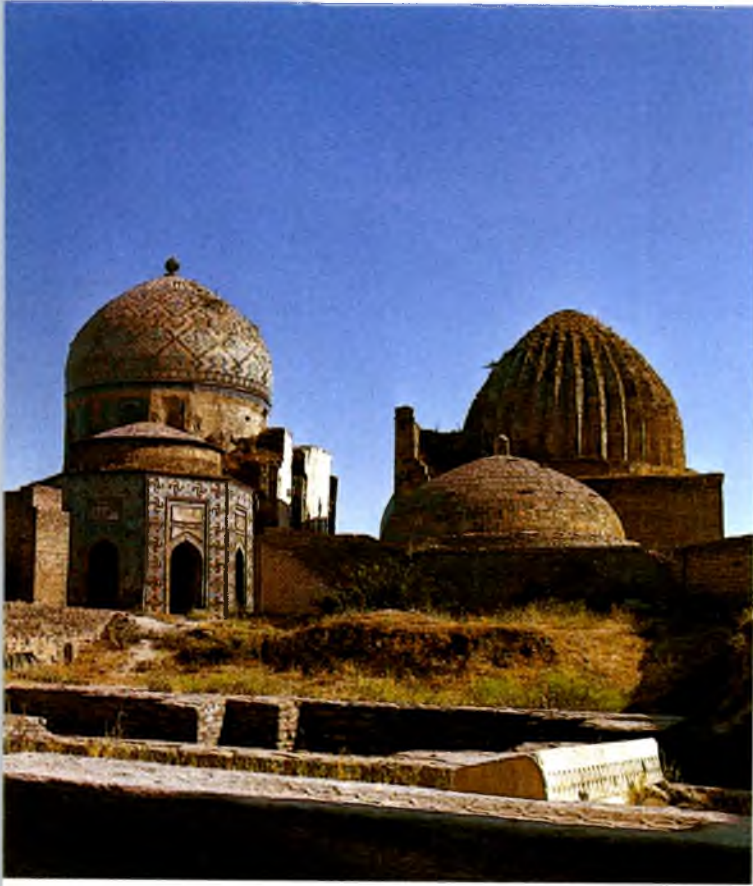
Шоҳизинда мажмуаси. Қусам ибн Аббос мақбараси. Сиркор даҳма. Самарқанд

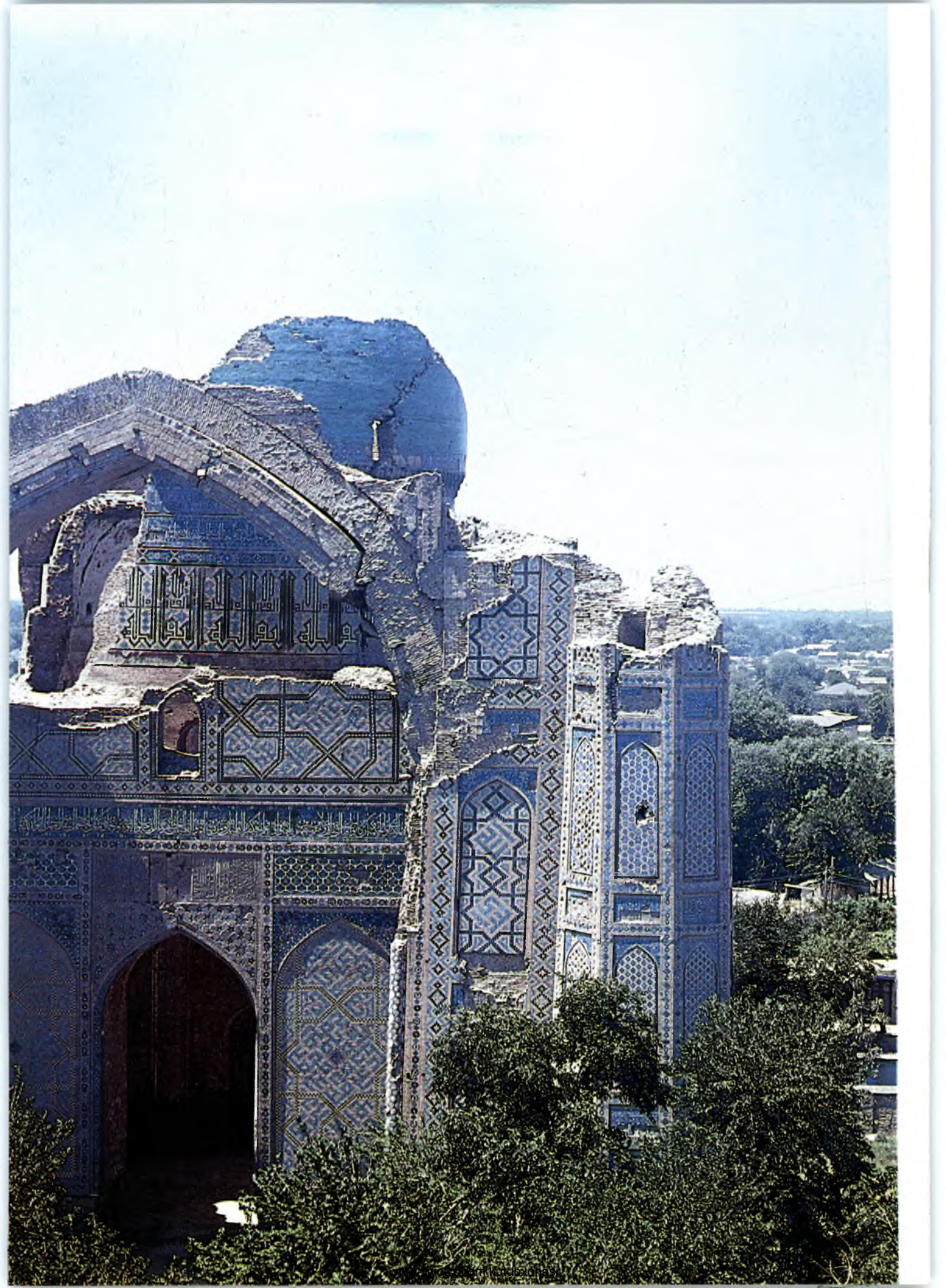
10 →

Ғури Амр мақбараси. Ички кўриниш. Арк тахмонидagi нақш. Самарқанд

11 ← ← ←

Шоҳизинда мажмуаси.
Мақбаралар урта гуруҳи.
Самарқанд

12 ← ← ←

Шоҳизинда мажмуаси.
Шоди Мулк ого мақбара
си. Самарқанд

13 ← ←

Амир Темур Жомеъ мас-
жиди. Самарқанд

14 ←

Регистон мейморий маж-
муаси. Самарқанд

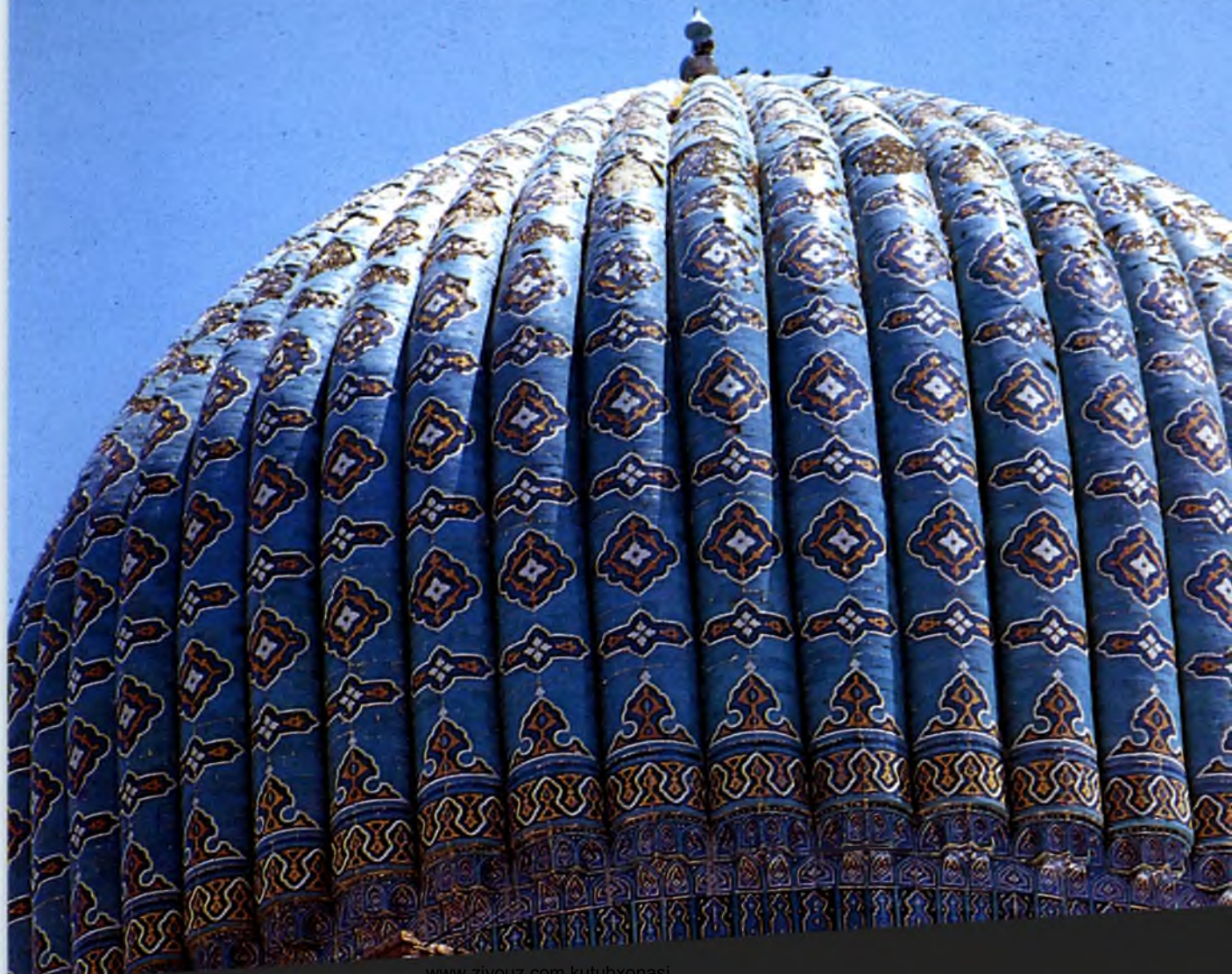
15

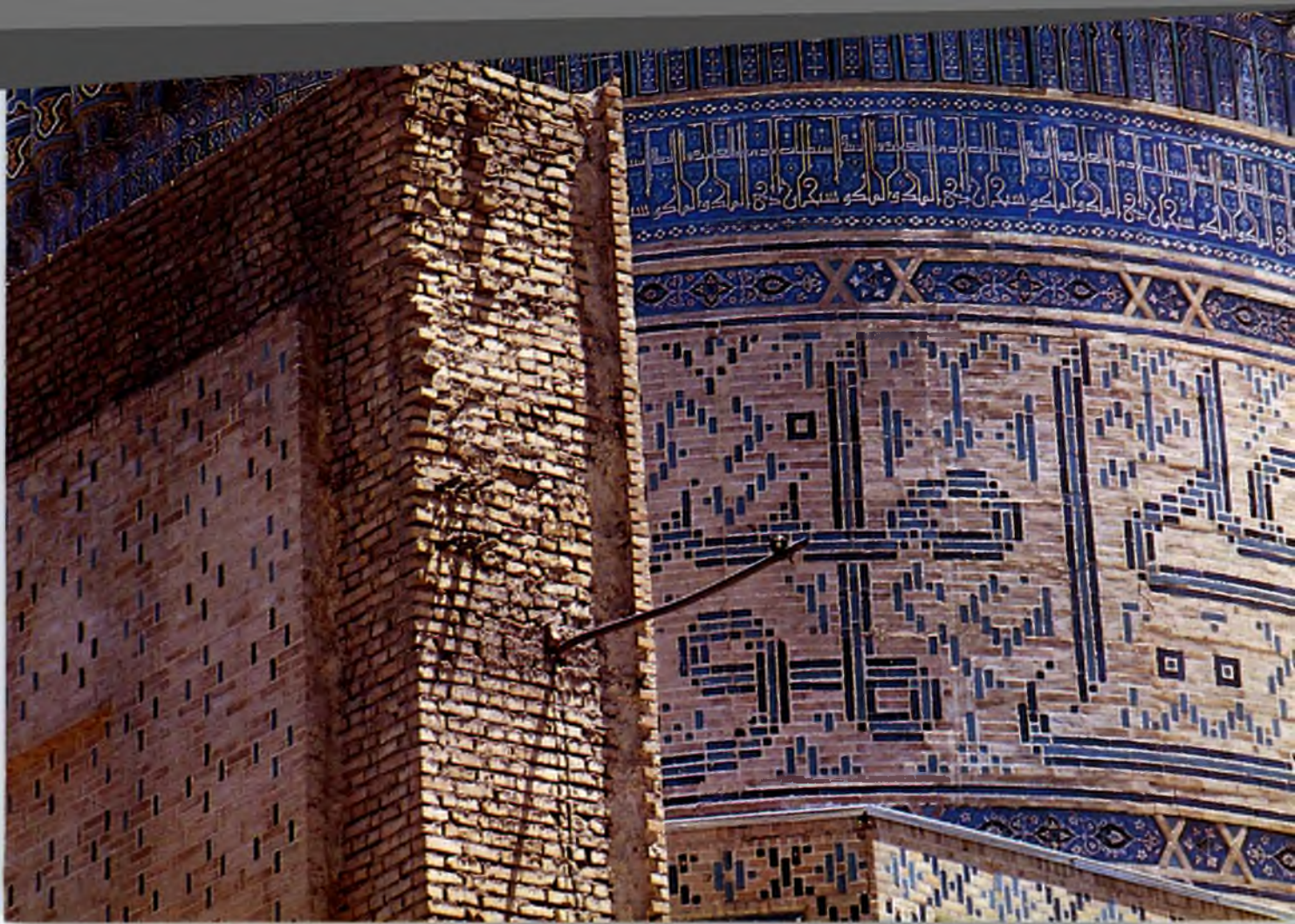
Гури Амир мақбараси. Ус-
тунча асоси. Самарқанд

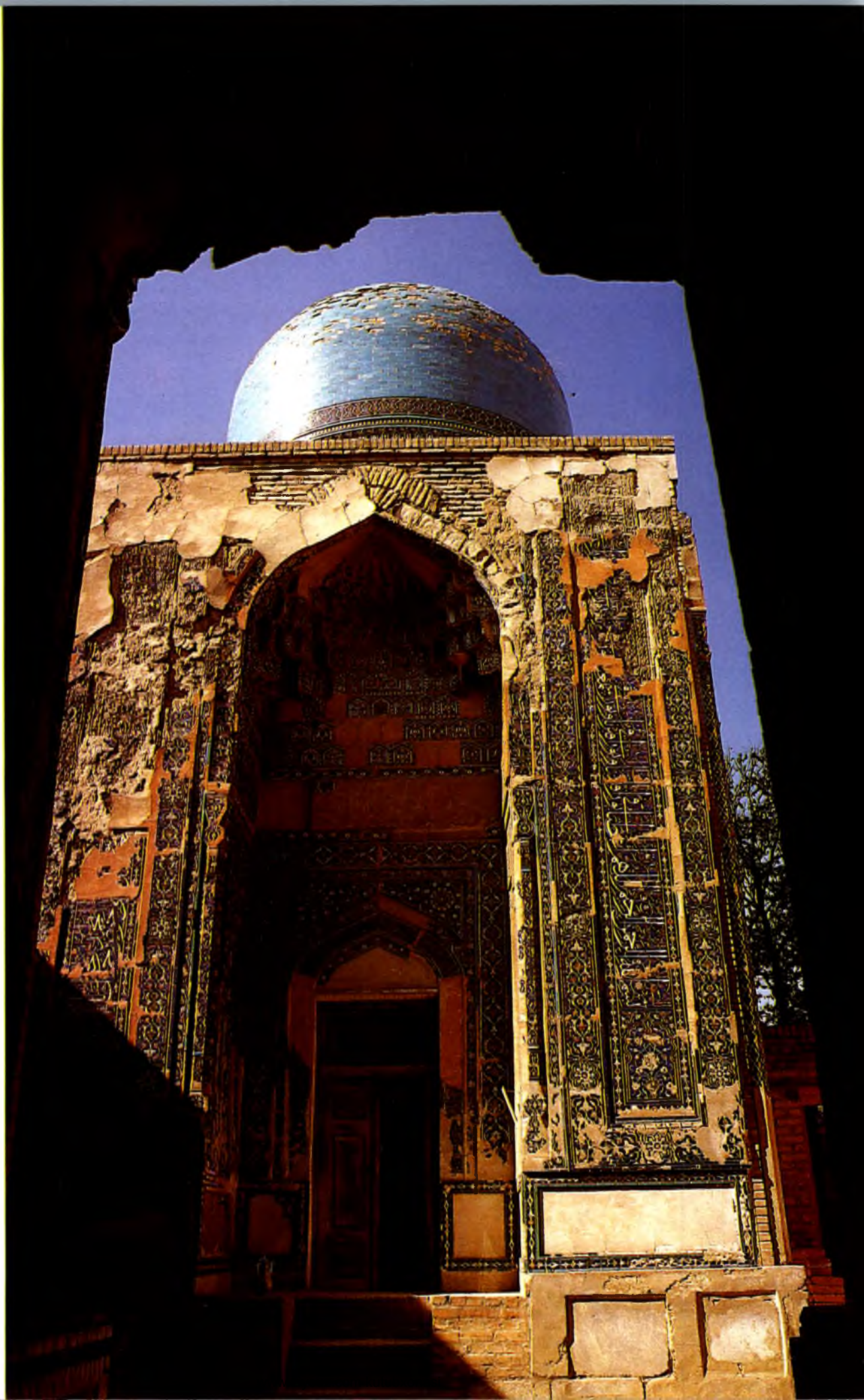
16

Амир Темур Жомеъ мас-
жиди. Жанубий дарсхона
гумбази. Самарқанд

17 ← ←

Шоҳизинда мажмуаси. Ту-
ман ого мақбараси. Пеш-
тоқнинг юқори қисми. Са-
марқанд

18 ←

Шоҳизинда мажмуаси.
Меъморий безак қисми.
Самарқанд

19

Шоҳизинда мажмуаси. Ку-
сам ибн Аббос мақбараси.
Эшик тепасидаги кошан-
кор ёзув. Самарқанд

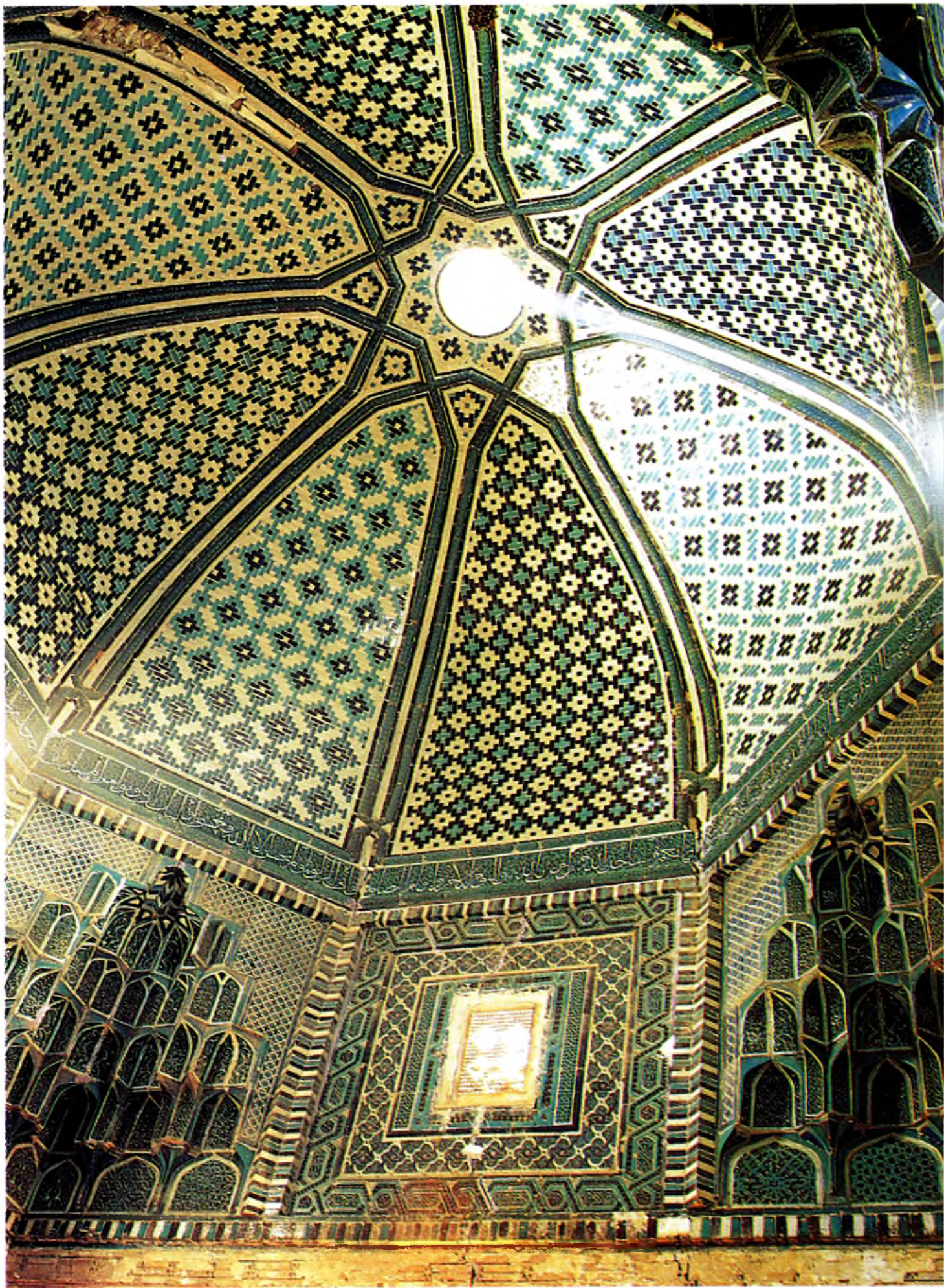
20

Шоҳизинда мажмуаси. Ку-
сам ибн Аббос мақбараси.
Уймакор эшик. Самарқанд

21

Шоҳизинда мажмуаси. Ку-
сам ибн Аббос мақбараси.
Ички қуриниш. Гумбаз.
Самарқанд

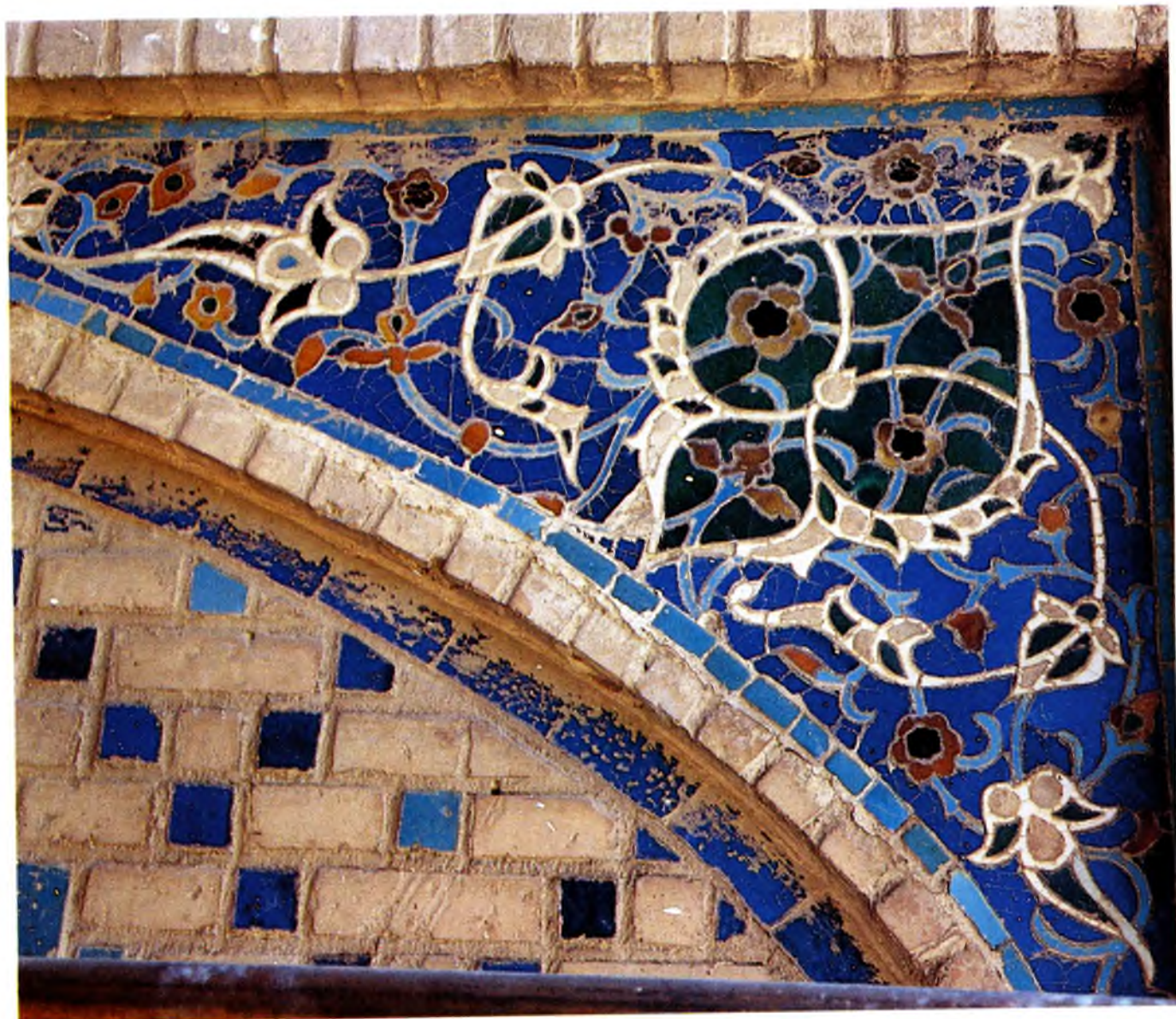

22

Шаҳар ташқарисидаги
Дилхушо саройи — Иш-
ратхона. Умумий кури-
ниш. Самарқанд

وَاللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ

23, 24

Шоҳизинда мажмуаси.
Меъморий безак қисмла-
ри. Самарқанд

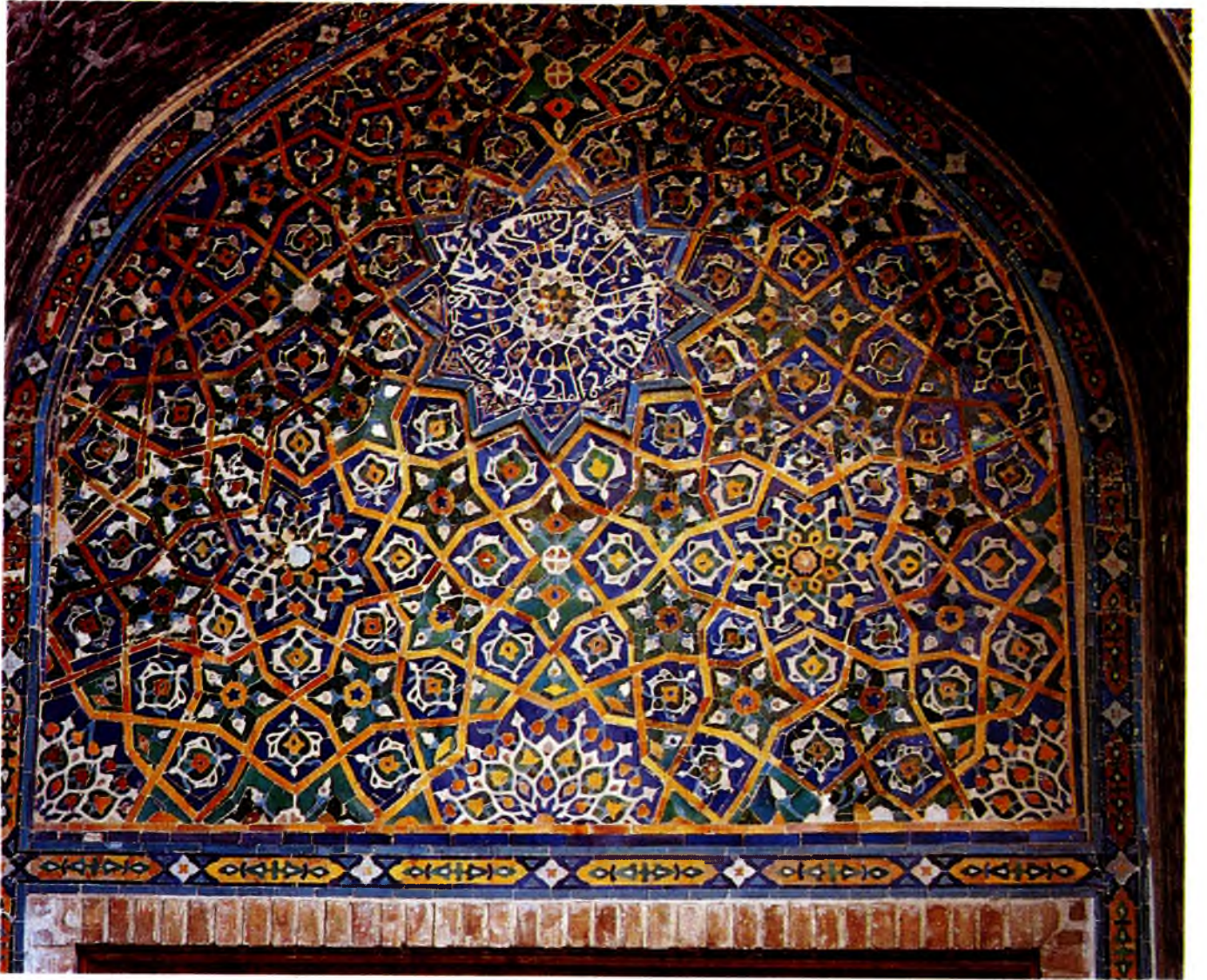

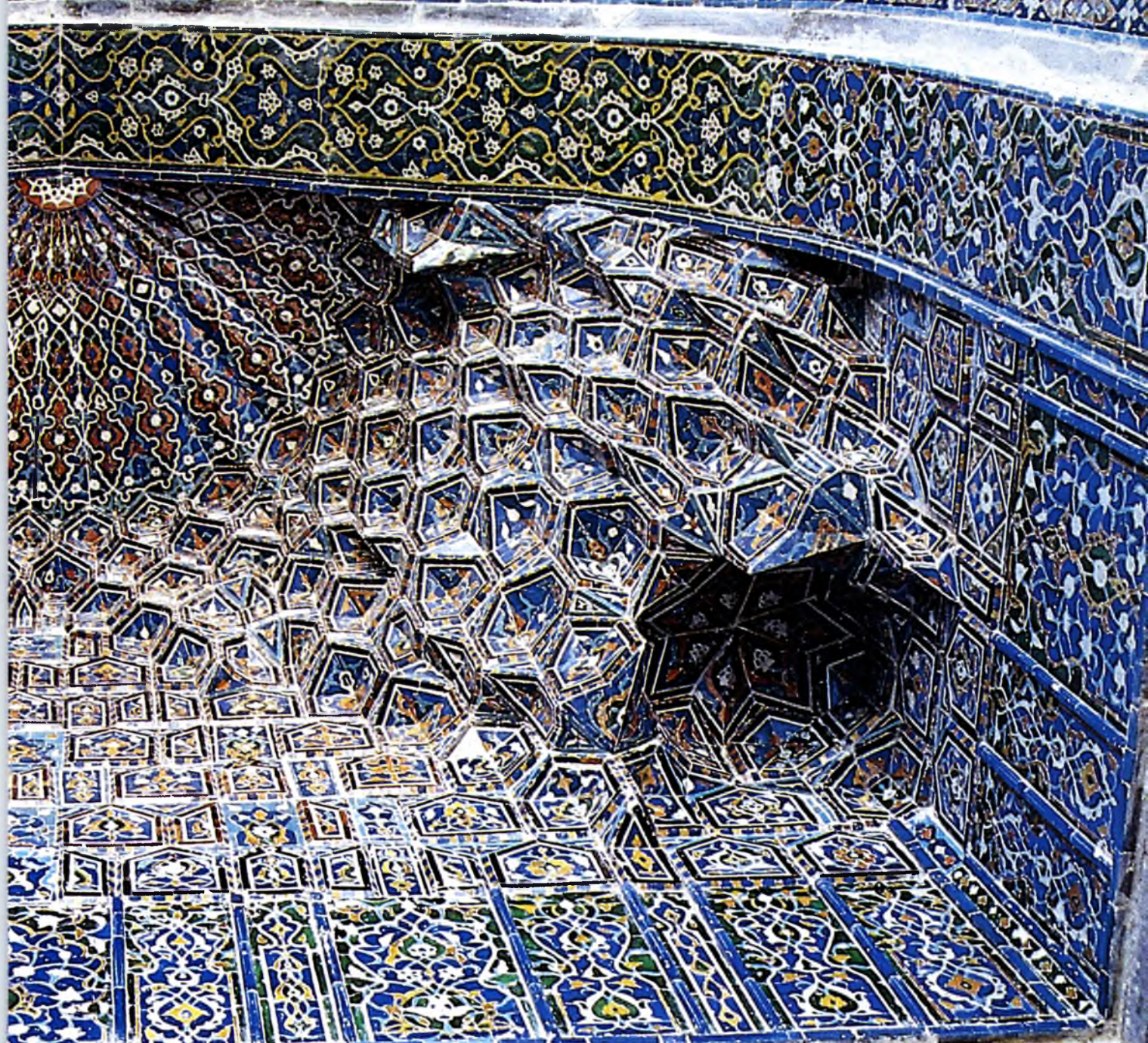
25

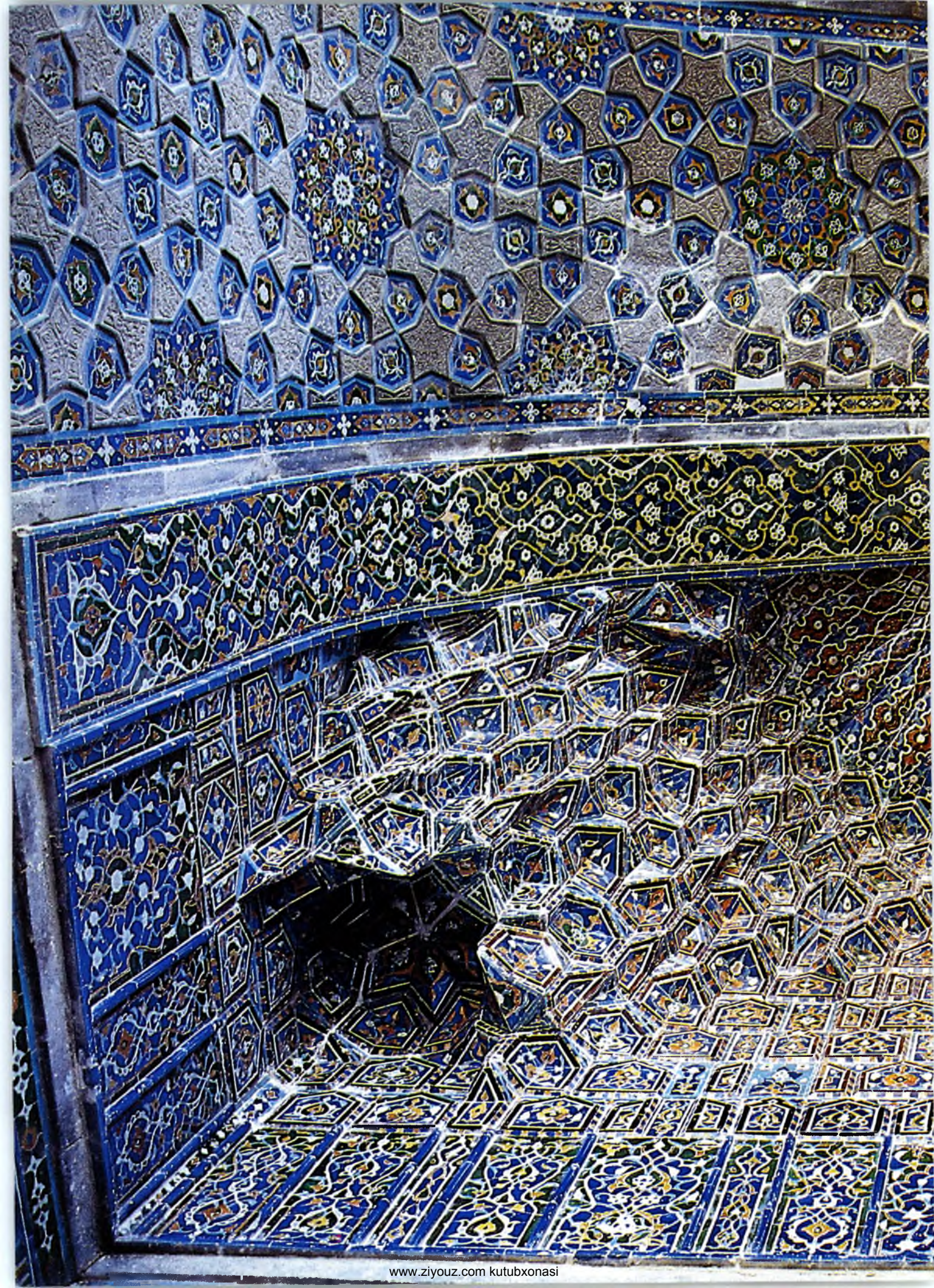
Улугбек мадрасаси. Умумий куруниш. Самарқанд

26 — 28 → →

Улугбек мадрасаси. Меъморий безак қисмлари. Самарқанд

I
АМИР ТЕМУР
ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Тему́р ватанининг тарихий ўтмишидан

Марказий Осиёнинг Амударё, Сирдарё ва уларнинг irmoқлари обиҳаёт бахш этадиган қисми Амир Тему́р давлатининг ўзагини ташкил қилади. Бу ҳудуднинг Самарқанд ва Бухорони ўз ичига олган марказий қисми тарихан Суғд номини олган, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шимолий қисми — Хоразм, жанубий қисми — Бахтар (Бактрия) ва шарқий қисми — Шош ва Фаргона дея ном олган.

Аксарият тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу ерларда йирик аҳоли жамоаларининг шаклланиши милоддан аввалги III минг йиллик бошларидан то милоддан аввалги II ва I минг йилликлар чегарасига тўғри келади. Ўша даврда сак-массагетлар юртининг «Катта Хоразм» деб аталган йирик давлат бирлашмаси юзага келиб, у Марв билан Ҳирот вилоятларини ҳам ўз ичига олган деб ҳисоблашади тадқиқотчилар (1). Тахминан ўша вақтларда бу ўлканинг жануби-шарқидаги қабилалар Суғд ва Помиролди вилоятларини ўз ичига олган қадимги Бахтар подшолигига бирлашган (2).

Бироқ сўнгги пайтларда бу ҳудуддаги давлат бирлашмалари милоддан аввалги 700 йилдан олдин шаклланмаган, деган фикрлар пайдо бўлди (3). Бу ер аҳолиси ҳаётига оид илк ёзма хабарлар милоддан аввалги 641 ёки 640 йилга тўғри келади. Оссурия ёзма манбаларида бу санада Амударёнинг сўл соҳилида кўчманчилик қилиб юрган сакларга оид хабар келтирилади (4).

Ўша даврларда ва ундан анча кейин ҳам Марказий Осиё аҳолиси воҳалардаги ўтроқ деҳқонлар ва кўчманчи чорвадорлардан иборат бўлган.

Тахминан ўша даврларда Марказий Осиёдан жануби-ғарбда, қўшни Эрон ҳудудида ҳам давлатнинг шаклланиш жараёни кечган. Эроний тилларда сўзлашувчи қабилаларнинг ўзаро яқинлашуви натижасида милоддан аввалги VII асрнинг биринчи чорагида Эроннинг ғарбида Модой (Мидия) подшолиги юзага келди. Бу давлат юксак қудратга эришган даврда, яъни милоддан аввалги VI аср бошида унинг шарқий ҳудудлари Марказий Осиёнинг ғарбий сарҳадларига, Амударёнинг сўл соҳилига туташди. Ўша даврда Эроннинг марказий, шарқий ва жанубий қисмларида яшаган эроний тилда сўзлашувчи қабилалар модойлиларга тобеъ бўлиб қолгандилар.

Милоддан аввалги 558 йили Эрон жанубидаги Форс вилоятида Аҳоманийлар сулоласидан Куруш (милоддан аввалги 558—529 йиллар) подшоҳликка кўтарилди.

Милоддан аввалги 552 йили у энг сўнгги Модой подшоҳига қарши қўзғолон кўтарди ва уч йиллик курашдан кейин уни тахтдан туширди (5).

Милоддан аввалги 550 йили Куруш Аҳоманийлар салтанатини мустақилликка эриштирганидан сўнг босқинчилик юришлари билан шарққа интилди. Тез орада у Марказий Осиёдаги Партав, Бургания, Заранжия, Марғиёна, Хоразм, Суғд, Бахтар, Харайва, Гедрусия, саклар ўлкаси Саттагидия, Харахушия ва Кандахара ҳудудларини босиб олади.

Милоддан аввалги 539 йилдан сўнг Куруш асосан сорий халқлар яшаган ўлкаларни забт этишга киришди. Бобил, Сурия ва Фаластинни забт этиб, сўнг Миср тарафга йўл олди. Бироқ у Марказий Осиёнинг шимолида сак-массагет қабиалари қўзғолон кўтарганини эшитиб, қўзғолонни бостиришга отланди. Бу жанглarda Куруш икки марта енгилди ва милоддан аввалги 530 йили шундай жанглarning бирида ҳалок бўлди (6).

Чамаси, Марказий Осиё давлатлари кейинчалик форслар устидан қозонган ғалабаларидан фойдалана олмаганлар, чунки ёзма манбаларнинг маълумот беришича, бу ҳудуднинг Партав, Маргиёна, Бахтар, Хоразм ва Сугд каби қисмлари қарийб икки аср мобайнида Аҳоманийлар салтанати таркибида бўлган (7). Марказий Осиё халқлари Аҳоманийлар давлати таркибига кирганидан сўнг шу давлатдаги бобилликлар, сурёнийлар, мисрликлар, кавказликлар, кичик осийликлар ва бошқа халқлар билан маданий мулоқотда бўлдилар. Бошқа халқлар каби Марказий Осиё халқлари ҳам Аҳоманийлар давлатининг иқтисодиёти, маданияти ва ҳарбий қудратига ўз ҳиссаларини қўшдилар.

Марказий Осиё халқлари Аҳоманийлар давлатининг таркибига кириш билан бирга улар шу давлат таркибидаги бошқа халқлар вакиллари билан ўзаро муносабатларда бўлганлар. Узвий мулоқотлар асосан маданият, дин соҳасида бўлган. Бу мулоқотлар Марказий Осиё халқларининг маънавий-маданий ҳаётида муайян из қолдирди.

Аҳоманийлар Марказий Осиёни тўлиқ бўйсундира олмадилар. Хоразм милоддан аввалги IV аср бошларидаёқ мустақилликка эришди. Бироқ бу вақтга келиб ғарбда юнон-македон бирлашмасидан иборат кучли душман пайдо бўлди. Қолаверса, Аҳоманийлар салтанати милоддан аввалги IV аср ўрталаридаги тахт учун кураш ва халқ қўзғолонлари натижасида ҳарбий жиҳатдан ҳам, иқтисодий жиҳатдан ҳам анча заифлашиб қолган эди.

Худди шу даврда Македония подшоҳи Филипп II милоддан аввалги 359—336 йиллар юнонлар давлатида бирлаштириш учун кураш олиб борди ва Африка билан Спартани бўйсундирди, натижада унинг давлати кучайди. Юнонистон ва Македонияни батамом бирлаштирганидан сўнг милоддан аввалги 337 йили Эронга уруш бошлайди. Кейинги йили у Кичик Осиёда форслар билан бўлган жангда ўлади. Тахтга

унинг йигирма яшар ўғли Искандар (Александр) ўтиради: у Буюк Александр, Шарқда эса Искандар Зулқарнайн номлари билан тарихга кирган.

Отасидан ҳам шафқатсиз бўлган Искандар ички ва ташқи душманлар билан кескин кураш олиб борди. Юнонистондаги қўзғолонни тезда бостириб, форсларга қарши уруш бошлади. Граник дарёси бўйида (милоддан аввалги 334 йил майида), Исса шаҳрида (милоддан аввалги 333 йил кузида) ва Гавгамелда (милоддан аввалги 331 йил октябрида) эришган қатъий ғалабаларидан сўнг Искандар Аҳоманийлар мамлакатининг гарби, маркази ва жануби-гарбинини қўлга киритиб, шарқ томон юрди. Эроннинг энг сўнгги Аҳоманий шаҳаншоҳи Доро III милоддан аввалги 331 йили уюштирилган фитна натижасида ўзининг яқин кишилари томонидан ўлдирилди.

Милоддан аввалги 330 йилдаёқ Искандар Бесс бошчилигидаги форс аскарларининг қолган-қутганларини таъқиб этиб, Амударёнинг ўнг соҳилига ўтди (8). Шу пайт кураш майдонига зулмга қарши халқ ҳаракатида бошчилик қилган ёш суғд лашкарбошиси Спитамен чиқиб, милоддан аввалги 329—327 йилларда хорижий босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашди. Самарқанд, Навтак, Киропол (Хўжанд) ва Балхнинг ўтроқ аҳолиси билан бирга Сирдарё шарқидаги кўчманчилар ҳам македонияликларга қарши курашда иштирок этдилар (9). Спитамен озодлик учун курашда қаҳрамонона ҳалок бўлди. Катта қон тўкиш эвазига Искандар халқ қўзғолонини вақтинча бостиришга муваффақ бўлди.

Милоддан аввалги 336 йилдан 324 йилгача бўлган қисқа муддат ичида Искандар Зулқарнайн Сирдарё ва Ҳинд дарёлари бўйидан то Адриатика денгизи ва Ливиягача бўлган ҳудудни ўз ичига олган улкан салтанатни барпо қилади.

Шуниси диққатга сазоворки, Хоразм Искандар давлати таркибига кирмаган. Ҳолбуки, Искандар милоддан аввалги 329—328 йил қишида Балхда қишлаганида хоразмлик Фарасман ўз қўшинлари билан унинг ҳузурига келиб, Кавказдаги қолхлар ва амазонларга қарши иттифоқ таклиф қилган эди. Искандар хоразмликнинг бу маслаҳатидан кейинчалик фойдаланаганини айтиб, унга кетишига ижозат берди (10). Хоразмлик Фарасманнинг иттифоқ ҳақидаги таклифи амалга ошган ёки ошмагани тарихда маълум

эмас. Лекин шуниси ажабланарлики, милоддан аввалги III—II асрларда Колхиданинг (Фарбий Гуржистон) бир неча подшоси Фарасман номи билан аталади.

Шунингдек, Фарғона водийси ҳам Искандар давлати таркибига кирганлиги ҳақида маълумот йўқ.

Милоддан аввалги 323 йилда Искандар вафот этганидан сўнг унинг лашкарбошилари ва сафдошлари орасида салтанат учун кураш бошланди. Бу кураш натижасида милоддан аввалги 322 йили Бобилда сатраплик тахтига Искандарнинг яқин дўсти ва истеъдодли лашкарбошиси Салавк Никатор ўтиради. У аста-секин ўз таъсирини Сирдарё ва Синд дарёси бўйларигача ўтказди. Шу тариқа Салавкийлар салтанати шаклланади ва у милоддан аввалги 64 йилгача ҳукм суради, аммо Марказий Осиёнинг икки улуғ дарёси оралиги бу салтанат таркибига милоддан аввалги III аср ўртасигача кирмади.

Милоддан аввалги 250 йилга яқин Салавкийлар салтанатининг шарқида, Марказий Осиё ҳудудида иккита мустақил давлат шаклланади: бири — Аршакийлар сулоласи бошқарган ва пойтахти Ниса (ҳозирги Ашхобод) бўлган Партав (Парфия) давлати ва иккинчиси — пойтахти Бахтар (Балх) бўлган Юнон-Бахтар (Грек-Бактрия) подшолиги.

Юнон-Бахтар подшолиги юксак ривожланишга эришган даврида ҳозирги Ўзбекистон (Хоразм ва Фарғонадан ташқари), Тожикистон, Афғонистон ва Покистон ерларини ўз тасарруфига олган. Маданият нуқтаи назаридан Юнон-Бахтар подшолиги нодир ҳодиса бўлиб, унда юнон ёзуви ва тили тарқалган эди (11).

Милоддан аввалги II аср ўрталарида Юнон-Бахтар давлати шарқдан келган кўчманчи юежи қабилаларининг зарбасидан қулади. У қабилалар иттифоқидан иборат бўлиб, бу иттифоққа юежилардан ташқари усунлар, тоҳарлар ва сакарауқлар ҳам кирган (12). Этник жиҳатдан мазкур қабилалар таркибида турк, мўғул тилларида, эроний тилларда сўзлашувчилар билан бирга, эҳтимол, финн-угор тиллари вакиллари ҳам бўлган.

Марказий Осиёнинг қадимги тарихида Кангха давлати муҳим ўрин тутди. Бу давлат милоддан аввалги II—I асрларда ҳукм сурган бўлиб, Кеш вилоятини ҳам ўз ичига олган. Хитой манбаларида бу давлатнинг номи Кан-

гюй деб аталган. «Авесто»да ва қадимги Ҳинд достони «Маҳобҳарата»да Марказий Осиёда яшаган «қанқа» элати эслатилган. Ва, ниҳоят, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Турон шоҳи Афросиёбнинг қалъаси Кангдиз ҳақида эслатилади. Бу манбаларнинг ҳаммасида у давлат Амударёдан шимолда жойлашганлиги таъкидланади.

Кангюй давлати кушонлар давридан аввал ҳукм сурган. Аммо «канг» «қанг» шаклида Сирдарёнинг қуйи оқимида ўрта асрларда ҳам сақланган. Сирдарёнинг қуйи оқими ва Орол бўйларида кўчманчилик қилган ўғуз ва сўнг қипчоқ, қангли қабиласининг номи ўша қанғларга бориб тақалади.

Милоддан аввалги I аср ўрталарида Кушонлар Бахтарзаминда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Сўнг улар ерларни босиб олишга киришиб ўз давлатлари таркибига Шимоли-фарбий Ҳиндистон, Сугд ва Шошни қўшиб олдилар ва ўз таъсирларини Шарқий Туркистонга ўтказдилар (13).

IV—V асрлар оралигида сосонийлар, хионитлар ва эфталитларнинг зарбаларидан Кушонлар давлати қулади. Лекин бу давлат Марказий Осиё халқлари маданияти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кушонлар даврида Марказий Осиё, Хитой ва Узоқ Шарқда буддавий дини ва Ҳинд маданиятининг бошқа жиҳатлари тарқалди.

Марказий Осиёда кушонлардан кейин ҳам қабил ва сулолаларнинг алмашиниши давом этди. 467—470 йиллар орасида бу ерда эфталитлар пайдо бўлди ва улар бундан аввал кушонларни енгган хионитларни яқсон қилдилар.

Эфталитлар тез орада қудратли давлат ташкил қилдилар ва VI аср бошларида Шарқий Туркистонни ҳамда Шимолий Ҳиндистонни забт этдилар. Эфталитлар ундан биров аввал, V асрнинг охириги ўн йилликларида Эрон сосонийларини бир неча марта оғир мағлубиятга учратдилар ва уларни ҳар йили ўлпон тўлашга мажбур қилдилар (14). Эфталитлар туркийзабон хуннларнинг қолдиқлари бўлиб (15), улар ўз ёзувларига эгалигидан Марказий Осиё маданиятида чуқур из қолдирдилар.

VI асрнинг ўрталарида Марказий Осиёнинг фарбига шарқ томондан туркийлар келадилар. Улар тез орада эфталитларнинг Марказий Осиёдаги ерларини босиб олиб, фарбда Крим яриморлигача етадилар. Шу тариқа Тинч океандан то Қора денгизгача бўлган улкан ҳудудда буюк салтанат — Туркий хоқонлик юзага келди (16).

(Подшоҳ) ўз сўзига эга бўлсин, ишини ўзи биллиб қилсин, яъни раият подшоҳининг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч ким бунга аралашолмайди, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб бировнинг гапига ва ишига эргашмасин. Гарчи яқин сўзни ҳаммадан эшитиши зарур бўлса ҳам, лекин сўзда, ишда бошқалар салтанат ишларида подшоҳга шерик ёхуд ўстун бўлмастиклари керак.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Улар Сосоний Эронининг Шарқий Хуросондаги ерларининг бир қисмини, Ҳирот атрофларини ва Сеистонни ўз мулкларига қўшиб олдилар (17). Шундан сўнг форслар тилида «Туркистон» («Туркийлар мамлакати») деган янги жуғрофий ном пайдо бўлиб, улар Эрондан шимолдаги Туркий хоқонликка қарашли ерларни шу ном билан атайдилар.

VII аср охирига келиб, Туркий хоқонликнинг ҳарбий қудрати сусаяди ва 670 йилда у икки қисмга: Ғарбий туркий хоқонлик ва Шарқий туркий хоқонликка ажралади.

Туркий хоқонлик даврида Марказий Осиёнинг деярли ҳамма ерида туркийлашиш жараёни бошланади (8). Бу жараёнда асосан суғдлар, қадимги хоразмликлар ва бахтарлар иштирок этган.

VII асрнинг иккинчи чорагида араб қўшинлари ғарб, шарқ ва шимолга йўл оладилар ва 651 йили Сосоний Эронини босиб оладилар. 651—652 йиллари араб қўшинлари Амударё соҳилига етиб келади (19). Бироқ улар бир неча йилгача дарёдан ўтишга журъат этолмайдилар, ниҳоят милодий 674 йил улар Ромитан ва Пойкандга юриш қилдилар (20).

Арабларнинг Мовароуннаҳр ва Хоразмга қилган илк юришлари асосан талончилик мақсадида бўлган эди. Мовароуннаҳрни бутунлай босиб олиш учун ҳарбий юришлар милодий 705 йили Қутайба ибн Муслим Хуросон валийси этиб тайинланганидан кейин бошланди.

Қутайба аниқ мақсадни кўзлаб Иккидарё оралиғидаги шаҳар ва қишлоқларни ғарб ва жануб томондан босиб ола бошлайди. Табарийнинг айтишича, милодий 706 йили Пойкандга қилинган юришда араблар қўлига шунча кўп бойлик тушгандики, «бунақа мол Хуросонда ҳеч вақт қўлга киритилмаган эди».

Шундай қилиб, Қутайба Пойкандда қўлга киритган катта бойлик эвазига Суғднинг бошқа ерларини ҳам босиб ола бошлади.

Мовароуннаҳрнинг жангари халқи Қутайбанинг ҳар бир юришидан кейин яна кўзғолон кўтарар ва босқинчиларга катта талафот етказар эди. Биргина Бухоронинг ўзига Қутайба бир неча марта юриш қилди.

Қутайба ибн Муслим шиддатли ва қиргинли жанглари натижаси ўлароқ VIII асрда Мовароуннаҳр ва Хоразмда

араблар ҳукмронлигини ўрнатишга муяссар бўлди. Қутайбанинг кўп йиллик қирғин жанглари Суғд ва Хоразмнинг исломгача бўлган маданияти учун оғир фалокат бўлди. Қутайбанинг Хоразмда олиб борган жанглари оқибати ҳақида Абу Райҳон Беруний шундай ёзган: «Қутайба хоразмликларнинг ёзувларини билган, уларнинг ривоятларидан хабардор бўлган ва илм ўргата оладиган кишиларни қиличдан ўтказди ва уларни ҳар хил қийноқларга солди ва у ривоятлар шу қадар махфий бўлиб қолдики, ҳатто ислом келганидан кейин энди хоразмликлар билан нима бўлганини ҳам билиб бўлмади».

Беруний яна қўшимча қилиб айтдики: «Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилий хоразмликларнинг котибларини йўқ қилгани, уларнинг диний котибларини ўлдиргани, китоблари ва қўлёзмаларини ёндирганидан кейин, хоразмликлар саводсиз бўлиб қолдилар ва ўзларига керак бўладиган нарсаларда фақат хотираларига таянадиган бўлдилар» (21).

Қутайба шу қадар ваҳшиёна қон тўкканидан кейин ҳам Хуросон, Суғд, Хоразм ва Фарғона аҳолисининг руҳини синдира олмади. Мамлакатнинг турли тарафларида арабларга қарши чиқишлар ва кўзғолонлар бўлиб турди. Шу боисдан араблар Искандар қўллаган талбир бўйича маҳаллий зодагонларни кўтара бошладилар. Шундай зодагонлардан бири, ал-Маъмуннинг 813 йилда халифалик тахтига ўтиришига сабаб бўлган истевдодли лашкарбоши Тоҳир ибн Ҳусайн 821 йили халифалик шарқидаги ерларнинг ноибни этиб тайинланади.

Тоҳир 822 йилдаёқ халифанинг номини жума намозидаги хутбадан чиқаради. Бу эса Бағдоддан ажралаш билан баробар эди. Лекин халифа ал-Маъмун бунга аҳамият бермади. Хуросон ва халифалик шарқидаги бошқа ерлар шу тариқа мустақилликка эришди. Шундай бўлса ҳам, анъанага кўра ҳали анча вақтгача Хуросон ноибини халифа тасдиқларди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, халифалик даврида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг қўшни ерлари дунё фанининг Муҳаммад ал-Хоразмий, Абул Аббос ал-Жавҳарий, Ибн Турк ал-Хутталий, Аҳмад ал-Марвазий, Холид ал-Марварудий ва бошқалар каби улкан сиймоларини етиштириб берди.

Сомонийлар сулоласи аввалги Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳукм суриб,

Амир Темури Марказий Осиё уммиини тараққийнинг барча сиёсий, иқтисодий ва маданий меросини ўзига гавдалантирди. У X ва XI асрларда фалсафа, тиббиёт, астрономия, география, тарих ва адабиёт соҳаларида араб ва форс тилларида ажойиб асарлар yaratilgan юртда ўсиб, улгайган. Ана шу асарлар кейинчалик Европа Уйғонши даврини рабатлантирди ва кўп асрлар олдиндан Европа фани захирасини таъминлади... Амир Темурининг тарих саҳнасида келиши тасодиф эмас, зеро, у ўз даврининг энг иқтидорли вакили эди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Тоҳирийларга нисбатан мустақилроқ бўлдилар. Сулола асосчиси Сомонхудо Балх яқинидан келиб чиққан (22). Унинг набиралари Нуҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёслар халифа ал-Маъмунга хизмат қилишган. Яхши хизматлари учун улар халифадан иқтаъ олганлар: Нуҳга — Самарқанд, Аҳмадга — Фарғона, Яҳёга — Шош ва Илёсга Ҳирот теккан, ака-укалар Мовароуннаҳрда мустақкам ўрнашиб олдилар. Ака-укалар орасида шижоатлироқ бўлган Аҳмад аста-секин ўзини кўрсата бошлади ва биродарларнинг мулкларида ҳам ҳокимиятни ўз қўлига олди. 864 йили Аҳмад вафот этганидан сўнг ўғли Наср унинг вори си бўлди. Халифа ал-Муътаид 875 йили уни тан олди ва ўлкани бошқариш ҳақида унга ёрлиқ берди. Унинг укаси Исмоил ибн Аҳмад Сомоний (892—907) даврида Сомонийлар давлати энг катта қудратга эришди ва Фарбий Эрондан Еттисувгача чўзилган салтанатга айланди.

X асрнинг охириги ўн йиллигида Қашқардан то Исфижобгача (Сайрамгача) оралиқда туркий Қорахонийлар давлати шаклланди. Қорахонийлар давлати қарлуқ, чигил, арғу ва яғмо каби туркий элатларнинг сиёсий бирикмаси эди. Маҳмуд Қошгарийнинг айтишича, туркий элатларнинг тилига сўғ сўзлари кўп аралашган эди. Бу эса шу элатларнинг узоқ муддат давомида сўғлар билан турли мулоқотда бўлиб, ёнма-ён яшаганлигидан далолат беради.

Туркийларнинг бир қисми ўтроқ ва бир қисми кўчманчи эди. Сусайиб бораётган Сомонийлар давлатининг амирлари Қорахонийлар билан тез-тез чегара тўқнашувлари қилиб турардилар. Илк пайтларда Қорахонийлар Сомонийларга нисбатан мудофаа сиёсатини олиб борар эдилар. Бироқ Сотуқ Буғрохон 992 йили тўсатдан ҳужум қилиб, Сомонийларнинг пойтахти Бухорони олади. Лекин бетоблиги туфайли у тез орада Бухорони ташлаб, Самарқандга кетишга мажбур бўлади. У ерда ҳам узоқ турмай, Қашқарга қайтади ва йўлда вафот этади. Буғрохоннинг ўрнига хон бўлган Қорахонийларнинг шижоатли хони Наср Сомонийларга қарши жиддий ҳаракат олиб борди ва 999 йили Бухорога голиб бўлиб кириб келади.

1005 йилгача сўнги Сомонийлар Қорахонийларни Бухородан ҳайдашга уринадилар, лекин мазкур йили охириги амир Мунтасир ўлдирилганидан сўнг Сомонийлар ҳукмронлиги тугади.

Қорахонийларнинг илк пойтахти Ис-сиққўлдан фарброқдаги Болосоғун эди, кейин у Ўзгандга кўчади. Лекин Қашқар уларнинг маънавий пойтахти бўлиб қолаверади.

Қорахонийлар давлатининг гуллаши XI асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Уша даврда туркий ёзув ва адабиётнинг буюк намуналари - Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиги»и ва Маҳмуд Қошгарийнинг «Девону луғотит - турк»и юзага келди.

Шош, Фарғона вилоятлари ва Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари аҳолисининг туркийлашиши Қорахонийлар даврида асосан тугалланган эди.

Мустақил Қорахонийлар давлати то XI аср охиригача ҳукм сурди. Бироқ XII аср бошидан Қорахонийлар аста-секин аввал Салжуқийларга ва сўнг Хоразмшоҳлар ва Қорахитойларга тобё бўлиб қоладилар. Бу сулола XIII аср бошида Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар томонидан тугатилди.

XI асрнинг 30-йилларида Сирдарёнинг куйи оқимида қиниқ уруғидан чиққан салжуқ туркийлари тарих сахнасига келадилар. Уларнинг ажлоди Салжуқ (вафоти тахминан 922 йил) X аср бошидан ўз уруғи билан бирга ислонни қабул қилади ва бошқа кўчманчи ўғуз туркийларидан ажралиб, Сирдарёнинг куйи оқимидаги Жанд шаҳрида ўтроқлашади. Салжуқнинг кейинги авлодлари Жанд ябғуси Шоҳ Малик билан чиқишолмайдилар ва уларнинг бир қисми 1018 йили Хоразм орқали Хурсонга утиб, Нисо ва Обивард атрофларида жойлашади.

1035 йили Салжуқнинг набиралари Тўғрулбек Муҳаммад, Муғрибек Довуд ва уларнинг тоғаси Убайд Арислон Пайғу Жанд ябғуси Шоҳ Малик билан урушиб, енгилдилар ва жанубга — Нурота тоғи этакларига чекинишга мажбур бўладилар. Сўнг улар ўн минг ўтов билан Амударёдан ўтиб, Хурсондаги Марв ва Нисо атрофларига жойлашадилар. Бу ерларга келиб, улар Султон Масъуд Фазнавийдан «сув ва яйлов» талаб қилдилар. Нисо, Фарова ва Деҳистон вилоятлари, яъни ҳозирги Туркманистоннинг маркази ва жануби-ғарби уларга берилади (23).

Бироқ салжуқларни бу ҳам қаноатлантирмади, улар Фазнавийлар билан тез-тез бўлиб турадиган тўқнашувларда ғалабага эришиб, янги ерларни қўлга кирита бордилар. 1038 йили юз берган йирик тўқнашувда салжуқлар Нишопурни забт этдилар ва Тўғрулбек ўзини

Султон ҳар нарсада адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир зolim бўлса, кўп вақт утмай салтанат уйи қўлайди.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

султон деб эълон қилди. Шу тариқа Буюк Салжуқлар салтанатига асос солинди.

1040 йил баҳорида Хуросондаги Данданакон қишлоғи яқинида юз берган жангда салжуқлар Султон Масъуд Ғазнавийнинг лашкарларини тор-мор қилдилар. Ғалабадан сўнг улар Ғазнавийларнинг Эрондаги барча ерларини ўз мулкларига айлантirdилар.

Тез орада Тўғрулбек Гургон, Табаристон, Хоразм ва Озарбойжонни забт этади, 1055 йилда эса у Ироқи Арабни Бағдод билан бирга босиб олади. Султон Алп Арислон (1063-1072) Кичик Осиёдаги Малазгирт (Манцикерт) яқинида 1071 йили бўлган жангда Византия подшоҳи Роман IV Диогенни енгиб, унинг ўзини асир олади. Шундан сўнг бутун Кичик Осиё то Эгей ва Урта денгиз соҳилларигача Салжуқийларга қарам бўлади.

Султон Маликшоҳ (1072-1092) даврида Салжуқийлар салтанати энг юксак қудратга эришади. Бу даврга келиб салтанат ҳудудлари Эгей ва Урта денгизлардан то Хитой чегараларигача чўзиларди (24). Бу эса Амир Темургача мовароуннаҳрликлар барпо қилган энг буюк давлат эди.

Ўша кезларда Салжуқийлар давлати бағрида бошқа бир салтанат — Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар салтанатининг яратилишига омиллар ҳозирланаётган эди.

1041 йили Салжуқийлар ўзларининг ашаддий душмани бўлган Жанд ябғуси Шоҳ Маликка қарши юриш қилиб, уни тор-мор келтирадидлар ва Хоразмни босиб оладилар. Ўша йилдан бошлаб улар Хоразмга ўз ноибларини тайинлайдилар.

Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинларнинг ажлоди Ануштегин Фарчоғий ёшлигида Бадғис яқинида Мурғоб дарёси бўйлаб чўзилган тоғли ўлка Фарчистонда туркийлардан бўлган ғулом (мамлук) эди. Ўша даврда у бир салжуқ амирига хизмат қиларди. Яхши хизмати туфайли у султон мулозимлари қаторига қўшилди ва султон Маликшоҳнинг ишончли кишиларидан бўлиб қолди. 1077 йили султон унга Хоразмга мугасаррифлик мансабини ва Хоразм шиҳнаси деган унвонни ҳам беради. Шу тариқа Ануштегин Хоразм билан боғланади. 1097 йили Ануштегин вафот этди. Султон Барқёруқ (1094—1104) унинг ўғли Қутбуддин Муҳаммадни Хоразмга валий этиб тайинлаб, унга хоразмшоҳ лақабини ҳам беради (25).

Хоразм ҳокимлари қадимдан хоразмшоҳ деб аталарди. Лекин Ануштегинларгача бўлган барча хоразмшоҳлар сулолаларининг давлат чегаралари Хоразмдан ташқарига чиқмас эди. Ануштегинлар сулоласи эса нафақат Хоразм, балки ўттизга яқин мусулмон давлатларини ўз мулкларига қўшди. Шунинг учун Ануштегинлар сулоласи Буюк Хоразмшоҳлар дейилади.

Хоразмшоҳ Қутбуддин Муҳаммад Султон Санжарга тобеъ эди ва то вафотигача (1127 йил) унга содиқ хизмат қилди. Унинг ўғли Отсиз (1127—1156) ҳам аввалига Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилди. Бироқ кейинчалик бир неча марта султон қўшинларига қарши чиқди. Аввалига Санжар бу чиқишларни бостириб турди. Лекин кейинчалик ташқи шароитлар уни Хоразмшоҳнинг қилмишларига аҳамият бермасликка мажбур қилди. Отсиз эса бундан дарҳол фойдаланиб ўз мулкни Хуросонгача бўлган ерлар ҳисобига кенгайтirdи.

Кейинги хоразмшоҳлар Эл Арислон (1156—1172) ва Алоуддин Такаш (1172—1200) Салжуқийларга нисбатан мустақиллик сиёсатини давом этдирдилар. Султон Такаш 1194 йил июнида бўлган жангда энг сўнгги салжуқ султони Тўғрул III ни ўлдириб, Эроннинг талай қисмини ўз давлати таркибига қўшиб, унинг тўлақонли ҳокими бўлиб қолди.

Такашнинг ўғли Алоуддин Муҳаммад (1200—1220) даврида Буюк Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати юқори чўққига кўтарилди. Мўғул иттилоси арафасида Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлатининг ерлари Ироқ ва Шарқий Анатолиядан то Хитой ва Ҳиндистонгача, Орол денгизи ва Дашти Қипчоқдан то Ҳинд океанигача чўзилган эди. Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг номи билан Уммонда ҳам хутба ўқиларди (26).

Салтанатда кўпсонли шаҳарлар, ўнлаб мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар ва карвонсаройлар барпо этилган.

Хуллас, Соҳибқироннинг асл ватани Марказий Осиёда — Иккидарё оралигида бўлиб, унинг қарийб уч минг йиллик тарихидаги буюк салтанатлар барпо этилган, уларнинг иқтисодий ва ички имконият таомилларига ҳамда Буюк Ипак йўлидаги савдо-сотикқа таянган. Бу қадимий замин илм ва маданият соҳасида оламга юзлаб шахсларни етказиб бердики, ҳозирги замон тараққиётини уларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Амударёнинг нариги томонидаги мамлакат унинг ватани эди, у ўз юришларидан қайтган, ҳаргал шу ерга келарди. Бутун ҳаётининг мазмуни мусулмон оламни бўйсундиришдан иборат бўлган.

Тилман Нагель

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

Туркистон мўғул истибдоди даврида

Хоразмшоҳ Такаш Дашти Қипчоққа қилган юришларидан бирида (1180 йил атрофида) қипчоқ хони Жонкиши билан иттифоқ тузади. Иттифоқ шартига кўра, Такаш хоннинг қизи Туркон хотунга уйланади, келин баёт (ёки қангли) уруғидан эди. Туркон хотун ўз қабила-уруғларини ва бошқа қипчоқ қабилаларининг кўплаб вакилларини ўзи билан бирга Хоразмга олиб келди. Туркон хотун табиатан ўта давлатпараст бўлиб, ўз уруғларини қаттиқ қўллар ва ўз навбатида у ҳам уларнинг қўллашига таянар эди.

Хоразмшоҳ Султон Алоуддин Муҳаммад давлат раҳбари ҳисобланса ҳам, аслида у онаси Туркон хотуннинг иродасига тўла бўйсунар эди. Туркон хотун эса ички ва ташқи сиёсат масалаларида иккинчи давлат раҳбари бўлиб, баъзи масалаларда ўғлига ҳатто қаршилик ҳам қиларди.

Туркон хотун султон устидан ҳукм юритиш билан бирга давлатнинг маблаги, молини бемалол харажат қила олар, олий амирлар ва мансабдорларга буйруқ бера оларди.

Шу ҳолатларнинг барчаси мўғул истилоси арафасида мамлакатда осойишталикни тутиб туришга имкон бермади. Давлат пойдеворини пугурдан кетказадиган омиллардан яна бири шу эдики, Туркон хотун ва Хоразмшоҳ Гурганчда асирликда турган, Хоразмшоҳ томонидан забт этилган мамлакат ва ўлкаларнинг ҳокимларини биринкетин йўқ қилиб турардилар.

Мўғул истилоси хавфи туғилган пайтда мамлакатда ички муаммолар кучайиб, шоҳ билан саркардалар ва Туркон хотун ўртасидаги зиддият авж олиб, Хоразмшоҳ мамлакат мудофасини ташкил этиш масалаларида бутунлай ожиз эканлигини кўрсатди.

Қашқар ва Хўтанни қўлга киритган мўғуллар Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатининг чегараларига бақамти келди. Лекин Хоразмшоҳ одамларининг мўғуллар билан муносабати 1215 йилдаёқ, у Ироқи Ажамни забт этганидан кейин бошланган эди. Хоразмшоҳ Чингизхон Хитойни босиб олганини эшитганидан сўнг, бу хабарнинг рост эканлигини аниқлаш учун Хитойга Саййид Баҳоуддин ар-Розий бошчилигида элчиларни юборди.

Чингизхон элчиларни 1215 йил июнида қабул қилиб, юзаки иззат-эътибор ва хушмуомалалик изҳор этди. Чингизхон Хоразмшоҳ элчилари орқали унинг ҳузурига ўз элчиларини 500 туялик карвон ва Хоразмшоҳ Муҳаммадга аталган бой ҳадялар билан бирга юборди.

Кўп ўтмай, Чингизхоннинг яна бир гуруҳ элчилари Хоразмга келиб, Хоразмшоҳга бой ҳадялар тақдим қилдилар. Элчилар Маҳмуд ал-Хоразмий, Али Хожа ал-Бухорий ва Юсуф Қанқа ал-Ўтрорий хоразмшоҳга ҳадялар билан бирга Чингизхоннинг шахсий мактубини ҳам топширдилар. Мактубда жумладан: «Сен менга худди ўғлимдексан», деган сўзлар ҳам бор эди (1).

Ўз даврининг жуда ўқимишли одамларидан бўлган Хоразмшоҳ Чингизхоннинг мактубидаги у сўзлар Хитой дипломатияси тилида «Сен менинг тобеъимсан» маъносини англатганини фаҳмлаб, ғазабга келди.

Маҳмуд ал-Хоразмий бошчилигидаги элчилар Пекинга қайтиб келганидан сўнг Чингизхон Хоразмга яна бир савдогар элчилар карвонини жиҳозлаб юборди, унда 450 нафар мусулмон савдогар бўлиб, карвонга элчи Ухуна бошчилик қиларди.

Шу элчиликлар вақтида 1218 йил охирида Хоразмшоҳ аскарларининг мўғуллар билан биринчи тўқнашуви юз берди. Бу пайтда мўғул ҳарбий бирлашмалари Дашти Қипчоққа қочган меркит қабиласини таъқиб қилиб, Хоразмшоҳ мулкига чегарадош ерларда ҳарбий ҳаракатлар олиб борарди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг 60 минг кишилик лашкари билан Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи бошчилик қилаётган мўғул қўшинлари ўртасида бўлиб ўтган уч кунлик жангда хоразмийлардан 20 минг аскар, мўғуллардан эса бундан анча кам аскар ҳалок бўлди.

Жангнинг тўртинчи куни Жўжи ўз қўшинларини олиб кетди. Мазкур жангда Хоразмшоҳнинг катта ўғли Жалолиддин Манкбурни илк бор ўз ҳарбий маҳоратини ва жасоратини намойиш қилди. Уша кезлар Чингизхон томонидан юборилган Ухуна бошчилигидаги карвон Ўтрорга етиб келди. Карвоннинг барча савдогарлари Ўтрордаги

*Золимга қарши мазлум
додига етдим. Золим эт-
казган моддий ва жисмоний
зарарларни исботла-
ганимдан кейин, уни шари-
атга мувофиқ одамлар
ўртасида муҳокама қил-
дим ва бир гуноҳкорнинг
урнига бошқасига жабр-
зулим утказмадим.*

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ноиб, Хоразмшоҳнинг холаваччаси Файирхон Инал томонидан жосус сифатида тутуққа олинди (2). Файирхон Хоразмшоҳни воқеадан хабардор қилди. Хоразмшоҳ Муҳаммад элчиларни асир олишни буюрди. Бироқ Файирхон барча савдогарларни ўлдириб, бутун молларни эгаллаб олди.

Бу хабар Чингизхонга етганида у тутоқмасдан Ибн Қафраж Бўграни икки мўғул билан бирга Хоразмшоҳ ҳузурига элчи қилиб юборди ва Файирхон Иналнинг уларга топширилишини талаб қилди. Бироқ Хоразмшоҳ Ибн Қафраж Бўграни ва унинг ҳамроҳларини қатл эттирди.

Ўз элчиси Ибн Қафраж ҳам ўлдирилганини эшитганидан сўнг Чингизхон Ғарбга юришга қарор қилди.

Аммо Чингизхоннинг мусулмон мамлакатларига юришининг бошқа сабаблари ҳам мавжуд эди.

Маълумки, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг отаси Алоуддин Такаш Бағдодни ўзига бўйсундиришга интилган эди (3). Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳам бу борада икки марта дипломатик ҳаракат қилди ва бир марта 1217 йили Бағдодга муваффақиятсиз юриш уюштирди (4). Шуларнинг ҳаммаси халифа эътимодини хоразмшоҳлардан қайтарди ва уларнинг муносабати душманликка айланди. Шунинг учун халифа фурсат қулай келганида қандайдир қудратли душманни хоразмшоҳларга қарши қўйишга ҳаракат қилар эди.

Ўрта асрнинг кўпгина муаллифлари халифа ан-Носир Чингизхонга мактуб йўллаб, уни Хоразмшоҳга қарши ҳужум қилишга ундаган ва ҳагто унга Хоразмшоҳнинг мамлақати ва лашкари ҳақида жосуслик маълумотларини юбориб турган, деган фикрга келдилар (5).

Яна бир сабаб шуки, Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ҳаддан ташқари ўзига бино қўйган бўлиб, ўзини ягона ҳоким деб биларди ва забт қилган ерларида маҳаллий ҳокимларни йўқ қилиб, уларнинг ўрнига ўз қариндошларидан ноиблар қўярди. Аксарият ҳолларда улар бедодлик қилишарди.

Шунинг учун мўғуллар бостириб келганида маҳаллий аҳоли бирор марта ҳам хоразмликлар тарафини олмадилар. Хоразмшоҳ хизматида бўлган кўплаб қоракхитойлар, хуросонликлар, дайламликлар ва бошқа хоразмлик бўлмаганлар ҳам дарҳол мўғуллар тарафига ўтиб кетдилар.

Чингизхон ва унинг лашкарбошилари бу вазиятдан моҳирлик билан фойдаландилар.

Шундай хавотирли бир пайтда Хоразмшоҳнинг ўз амирлари ва лашкарбошиларига ишонмаганлиги унинг аҳволини янада оғирлаштирди.

Мўғул истилоси арафасида Хоразмшоҳ ҳарбий кенгаш чақирди. Бироқ, ўз саркардалари ва ўгли Манкбурнининг мўғулларга қарши жанг уюштириш бўйича биронта таклифини қабул қилмай, Мовароуннаҳрни мудофаа қилиш керак ва ҳар бир шаҳарни мўғуллар билан жанг қилишлари учун ўз ҳолларига қўйиш керак, деган қарорга келди. Бунда Хоразмшоҳ учта машъум хатога йўл қўйди: биринчиси — душман босқини арафасида у 1219 йил 16 март — 1220 йил 7 март учун уч баробар хирож солиғини тўплашни буюрди. Маблагнинг бир қисмини Самарқанд атрофини қалъа девори билан ўрашга сарфлашга мўлжаллаган эди. Бироқ Хоразмшоҳ мудофаа деворини куриб улгурмай, мўғуллар олдинроқ келиб қолдилар.

Иккинчи хатоси — кўнгилли аскар тўплашдан иборат эди. Хирожнинг бир қисмини шуларга сарфлаш мўлжалланган эди. Бироқ кўнгиллилар ҳам йўлда эканликларида душман жосуслари Хоразмшоҳ қочди, деган овоза тарқатдилар ва кўнгиллиларнинг кераги бўлмай қолди.

Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг учинчи ва энг машъум хатоси — у ўз лашкарини Мовароуннаҳр ва Туркистон шаҳарларининг мудофааси учун бўлиб ташлади. Натижада, ҳар бир шаҳар-қўрғон олдида мўғуллар сон жиҳатидан ортиқ бўлиб, уларни осонлик билан босиб олдилар.

1219 йил сентябрида мўғуллар Ўтрорга келиб, уни қамал қилдилар. Шаҳарни Файирхон Инал 60 минг кишилик аскар билан мудофаа қиларди. Чингизхон шаҳарнинг яхши истеҳкомланганлигини кўриб, қамал узоққа чўзилишини англади ва бу ерда ўғиллари Чигатой ҳамда Ўқдайни қолдириб, лашкарининг асосий кучини уч қисмга бўлди: биринчисини — катта ўгли Жўжи қўл остида шимолга, Сирдарёнинг қўйи оқимидаги Жанд ва Барчинликентни босиб олиш учун юборди; иккинчисини — Улақ нўйон ва Сукету Черби қўл остида жанубга Банокат ва Хўжандни босиб олишга юборди; ўзи эса кичик ўгли Тўлуй, Жаба нўйон ва Субутой билан бирга Мовароуннаҳрга бостириб кириб, Самарқанд ва Бухоро тарафга юзланди.

Мўғуллар Ўтрорни олти ойдан сўнг қўрғон лашкарбошиларида бирининг

«Ўзун эркли кишилар» (яъни мўғуллар)нинг энг яхши авлодлари 1259—1304 йиллардаги ўзаро урушларда ҳалок бўлдилар, омон қолганлари эса чул кишилари — саҳроийларга айландилар. Улар юксак мусулмон маданиятидан ҳузурланишдек қадимий анъанани афзал билиб, уни бойитишди ва бунда уларга «қолоқ» ва «ёввойи» туюлган ўз хешлари билан курашда ўзларини қўрбон қилишди. Айнан ушбу бегоналашув мўғулларнинг ажодларига туркийлар ва тожиклар билан бирлашиш имкониятини берди... Юксак элнинг тикланиши рўй берди ва Темурийларнинг бой маданияти Марказий Осиёда XVI асргача, Ҳиндистонда эса XVIII асрга қадар яшаб келди.

Л.П.Гумилёв

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

сотқинлиги натижасида қўлга киритдилар.

Сирдарёнинг қуйи оқимиغا Жўжи бошчилигида юборилган аскарлар бир ҳафталик жангдан сўнг аввал Сигноқ шаҳрини, кейин қисқа ҳужум натижасида Ўзганд, Барчинликент ва Ашнас шаҳарларини олдилар.

Кейинроқ Жўжи Жанд, Шаҳрикант ва Ёркент шаҳарлари тарафга юзланди. Жанд шаҳри 1219 йил 21 апрелида жангсиз олинди.

Улақ нўйон, Сукету Черби ва Тўқай бошчилигида жанубга йўл олган мўғул аскарлари Банокат шаҳрига яқинлашиб келдилар, уни Илатғу Малик бошчилигида қангли турклари мудофаа қиларди. Уч кунлик қаршиликдан сўнг шаҳар мўғулларга таслим бўлди.

Мўғул аскарларининг 20 минг кишилик жануб гуруҳи бундан кейин Хўжанд тарафга йўналди.

Хўжанд мудофаасини Алоуддин Муҳаммаднинг қариндоши, Хоразмшоҳлар давлатининг энг қаҳрамон ва буюк лашкарбошилари билан бири Темур Малик бошқарарди. Мўғулларнинг 70 минг кишилик лашкарига қаршилик кўрсатишнинг фойдасизлигини англаган Темур Малик минг кишилик аскари билан Сирдарё ўртасидаги бир оролда мустаҳкамланиб олди. Оролдаги қалъага мўғулларнинг ўқ ва манжанақ тошлари етмас эди.

Мўғуллар қандай қилиб бўлса ҳам оролни олишга интилиб, оролнинг бир томонидаги сув оқимини харсанглар билан тўсишга уриндилар.

Узоқ муддат қаршилик кўрсатишга имконияти бўлмаган Темур Малик одамлари ва отларини 70 қайиққа жойлаштиради, қурол ва озиқ-овқат олиб, кечаси дарё оқими бўйлаб сузиб кетди. Мўғуллар бу довурақларни дарёнинг иккала қирғоғидан таъқиб қила бошладилар.

Темур Малик Барчинликентга яқинлашганида, мўғуллар қайиқлардан кўприк ясаб, Темур Малик қайиқларининг йўлини тўсдилар.

Шунда Темур Малик бу хавfli тўсиққа яқин сузиб келмай, ўз аскарлари билан қирғоққа чиқди. У душман томонидан таъқиб этилиб, бир неча кун давомида унинг ҳужумини даф қилиб борди. Ниҳоят, уч душманга қарши унинг бир ўзи қолди. Улардан бирини Темур Малик ўқ отиб ўлдирди. Қолган икки мўғул кўрқиб, қочди. Шу тариқа Темур Малик омон-эсон Гурганчга етиб олиб, шаҳар мудофаачиларига қўшилди (6).

Бу пайт мўғулларнинг асосий кучлари Чингизхон бошчилигида Бухоро тарафга кетди. Йўлда Зарнуқ ва Нур шаҳарчалари жангсиз эгалланиб, уларнинг ёш йигитлари қамал ишларига олиб кетилди.

1220 йил 7 февралда мўғуллар Бухорони қамал қилдилар. Шаҳар мудофааси учун Хоразмшоҳ Муҳаммад амир Ихтиёриддин Кушлу ва ҳожиб Ўғул Инончхон бошчилигида 30 минг аскар ажратган эди (7). Бухоро шаҳри ташқарисидаги жанг уч кеча-кундуз давом этди. Амир Кушлу ва бошқа лашкарбошилар жангни қиздириб, душманни шундай сиқувга олдиларки, мўғуллар чекинишга мажбур бўлдилар, баъзилари қочдилар.

Лекин Хоразмшоҳ амирлари бу ғалабадан фойдалана билмадилар ва ҳужумни давом эттириш ўрнига, душман сафини ёриб ўтиб, ҳаммалари ҳар тарафга тарқалиб кетдилар. Кейин мўғуллар тарқалиб кетган аскарларнинг амир Кушлудан бошқа барчасини қириб ташлади.

Шаҳарни ҳимоя қилиши керак бўлган аскарлар шармандаларча қочганлигини кўрган Бухоро аҳли ўзларини душманга топшириб, ундан шафқат тилади. Қози Бадриддин бошчилигидаги шаҳар вакиллари Чингизхонга пешвоз чиқдилар. Мўғуллар 1220 йил 10 февралда шаҳарга кирдилар. Лекин шаҳарликлар ва аскарларнинг бир қисми қалъа ичига бекиниб, 12 кун давомида душманга қаршилик кўрсатдилар.

Чингизхоннинг буйруғи билан аҳолига ваҳшиёна жазо берилди ва имом Рукниддин Имомзода, унинг ўғли қози Садриддин ва Бухоронинг бошқа уламолари қатл қилинди.

Кейин Чингизхон лашкари Самарқанд ҳужумига шайланди. Шаҳар ўрдусида 110 минг аскар бўлиб, шундан 60 минги туркийлар, ғурийлар, халажлар ва хуросонликлар эди. Хоразмийлар аскарлари 50 минг кишини ташкил қиларди. Ундан ташқари Самарқандда 20 та жанговар фил бор эди.

Аммо самарқандликлар аскарларидан ҳам, филларидан ҳам тўла равишда фойдалана билмадилар. Маккор душман бир ҳийла ишлатиб, лаёқатсиз амирларни лақиллатди.

Самарқанд 1220 йил 17 мартада мўғуллар томонидан забт этилди.

Шундай қилиб, қудратли Хоразмшоҳлар салтанати юз кундан ортиқроқ муддатда кулатилди. Лекин мўғуллар тўла ғалабага эришиши учун Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммадни асир олиши ва

мамлакат пойтахти Гурганчни забт этиши керак эди.

Чингизхон биринчи масалани ҳал қилиш учун Жаба нўйон ва Субутой бошчилигида сараланган 20 минг аскарни жиҳозлаб, уларга Хоразмшоҳни кечаю-кундуз таъқиб қилиб, Алоуддин Муҳаммадни тириклайин тутиб келтиришни буюрди.

Мўғуллар Ўтрорни олганидан сўнг кўнглида ўрнашиб қолган кўрқув туфайли бир жойда туролмайдиган бўлиб қолган, безовталаниб бир жойдан иккинчи жойга кўчаверган Хоразмшоҳ касал бўлиб қолади. У онасининг сиқуви билан Кутбуддин Ўзлиғшоҳни валийаҳд (тожу тахт меросхўри) этиб тайинлаган эди. Ўлимидан олдин Хоразмшоҳ катта ўгли Жалолиддин Манкбурнини бошқа икки ўгли — Ўзлиғшоҳ ва Оқшоҳ гувоҳлигида валийаҳд этиб тайинлайди.

Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад 1220 йил декабрида Каспий денгизигаги Ашур Ода оролида вафот этади ва ўша ерга кўмилади.

Чингизхон Гурганчни олишга киришиб, лашкар юборди.

Туркон хотун хоҳласа, шаҳарни ҳимоя қила оларди, чўчиб, Хоразмшоҳ хотинларию кичик болаларини, хазинаю барча қимматбаҳо буюмларни олиб, тутқунликдаги 26 султон ва ҳокимлар, уларнинг болаларини ўлдиршни буюриб, шаҳарни тарк этди.

Туркон хотун Мозандарондаги Илал қалъасига келиб тушди. Кўп ўтмай, қалъага мўғуллар яқинлашиб келдилар ва уни тўрт ой қамалдан сўнг олдилар. Хоразмшоҳнинг бутун ҳарами ва болалари малика Туркон хотун билан бирга асир тушди. 1233 йили хору зорликда вафот этди.

Гурганч Туркон хотун томонидан тарк этилганидан сўнг муайян муддат ҳаяжон ва ҳадикда ҳаёт кечирди. Али Кўҳий Даруғон деган бир қаллоб ҳокимиятни қўлга олди, шаҳарда бузгунчилик ва тартибсизликлар авж олди, ғалаён, талон-торож ва қирғин бошланди.

Давлат девонининг амалдорлари мушриф (бошқарувчи) Имомиддин ва Шарафуддин Кўппак шаҳарга қайтиб келиб, ўлган Хоразмшоҳ номидан ўз номларига сохта ваколатнома битиб, шу йўл билан Али Кўҳий Даруғонни четлатдилар ва шаҳар девонининг даромадларини ўз қўлларига олиб, тартиб ўрнатдилар.

Бу орада Хоразмшоҳ Султон Жалолиддин Манкбурни укалари Ўзлиғшоҳ

ва Оқшоҳ билан бирга шаҳарга кириб келди. Бироқ шаҳар аҳолиси Жалолиддин тарафида бўлса ҳам, Ўзлиғшоҳнинг тарафдорлари Жалолиддиннинг тахтга ворислик ҳуқуқини тан олмадилар.

Туркон хотуннинг қариндошларидан иборат амирлар янги Хоразмшоҳга бўйсунмадилар ва Туркон хотуннинг укаси Хумор Тегинни султон деб эълон қилдилар. Хумор Тегин ва унинг амирлари қўл остида 90 минг кишилик қўшин бор эди. Улар Хоразмшоҳ Жалолиддинга қарши фитна уюштирдилар. Лекин бу ҳақда огоҳлантирилган Хоразмшоҳ Темур Малик бошчилигидаги содиқ уч юз кишилик аскар билан шаҳарни ташлаб кетди. Уч кундан сўнг, мўғуллар келаётганини эшитиб, Ўзлиғшоҳ билан Оқшоҳ ҳам шаҳарни тарк эдилар.

Мўғуллар Гурганчга яқинлашиб келиб, шаҳар қамалига ҳозирлик кўра бошладилар.

Мўғуллар етти ой давомида Гурганчни муваффақиятсиз қамал қилдилар. Шаҳарликларнинг сабот, қатъият ва мардлик билан мудофаа қилишлари шаҳарни олишга имкон бермади.

Мўғуллар ҳужумни шу даражада кучайтирдиларки, уларни тутиб туришнинг иложи бўлмади. Хумор Тегин ва унинг яқинлари шаҳар дарвозаларини очиб, мажбуран мўғулларга таслим бўлдилар. Лекин мудофаачилар душманга қаттиқ қаршилик кўрсатдилар.

Мўғуллар шаҳарга кириб, етти кун давомида шаҳар кўчаларида мудофаачилар билан жанг қилдилар. Ҳужум билан олинган ҳар бир уй, ҳар бир бинони қорамой сепиб ёндирдилар.

Гурганч таслим бўлиши билан Мовароуннаҳр ва Туркистондаги ҳарбий ҳаракатлар поёнига етиб, мамлакатнинг Хуросон ва Эрондаги ерларига кўчди.

Мўғуллар йўлидаги энг йирик Хуросон шаҳри — Нисо эди. Мўғуллар 15 кунлик қамалдан сўнг шаҳарни олдилар. Хуросондаги Хабушон вилоятининг Вашта қишлоғида Ўзлиғшоҳ ва Оқшоҳга мўғуллар етиб олдилар. Аввалига шахзодалар мўғулларнинг таъқиб гуруҳини тор-мор қилдилар. Кейин улар ҳалқага олиниб, чопиб ташланди. Хоразмшоҳнинг учинчи ўгли Рукниддин Гурсанчти мўғуллардан қочиб, Устунаванд қалъасига яширинди. Олти ой қаршилик кўрсатганидан сўнг қалъа таслим бўлди. Рукниддинни Тоймас нўйон ҳузурига келтирдилар, у шахзодага унинг олдида тиз чўкишини талаб қилди. Рад жавобини олганидан сўнг

Рукниддин Гурсанчтини азоблаб қатл қилдирди.

1221 йилнинг эрта баҳорида мўғуллар Марвни қамал қила бошладилар. Мўғулларнинг бошқа шаҳарлардаги шафқатсизликларидан хабардор бўлган Марв аҳолиси 1221 йил 5 февралда ўзларини голибнинг шафқатига топширдилар.

1221 йилнинг ёзи ва кузи давомида мўғуллар Балх, Термиз, Завзон, Андхуд, Нишопур, Тус, Ҳиротни ва Хуроннинг бошқа шаҳар ва қишлоқларини олдилар.

Шу тариқа нисбатан қисқа муддат ичида ўрта асрларнинг энг йирик давлатларидан бири бўлган Хоразмшоҳлар давлати тор-мор этилди.

Шундай даҳшат ва парокандалик шароитида биргина Жалолоддин Манкбурни ўз совуққонлигию мулоҳазаларининг қатъийлигини сақлаб қолди. 1220 йил кузида у сафдоши Темур Малик ва 300 отлиқ билан Гурганчни ташлаб, Нисо тарафига йўл олди. Бу шаҳар яқинида уларни 700 отлиқ мўғул кутиб турарди. Жалолоддин дарҳол улар билан жанг бошлади ва мўғулларнинг деярли ҳаммасини қириб ташлади, бир неча кишигина қочиб қутулди. Бу мусулмонларнинг мўғуллар устидан эришган биринчи галабаси эди.

Бундан сўнг Жалолоддин Нишопур тарафига йўл олди ва лашкар тўплаб, мўғулларга ҳал этувчи зарба беришга қарор қилди. Шу мақсадда у 1221 йил февралда турли томонларга чопар юбориб, лашкар ва аслаҳа тўплашни буюрди. Мўғуллар Жалолоддиннинг лашкар тўплашни охирига етказишига имкон бермагач, зудлик билан Фазна тарафга йўл олди. Қандаҳор яқинида отасининг амакиваччаси Аминалмулк 10 минг кишилик турк аскарлари билан унга қўшилди. Бир оздан сўнг улар бирга Қандаҳорни қамал этиш билан машғул бўлган мўғулларга ҳужум қилдилар. Шиддатли жанг уч кун давом этди. Мўғуллар енгилиб, яксон қилинди. Ўз аскарларининг енгилганлигини эшитган Чингизхон ғазабланиб, Фазнага кетаётган Жалолоддинни таъқиб қилишни буюрди.

1221 йил бошида халаж қўшинлари билан Сайфулдин Игроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афгон кўнгиллилари билан Музаффар Малик ва қарлуқ қўшинлари билан ал-Ҳасан келиб, Фазнада Жалолоддинга қўшилдилар. Уларнинг ҳар бирида 30 минг кишилик қўшин бор эди. Жалолоддиннинг қўл

остида 60 минг аскар, Аминалмулда 40 минг аскар бор эди.

Жалолоддин бу улкан лашкарини Фазнадан олиб чиқиб, Текечук ва Мўлгур бошчилигида Валиён қалъасини қамал этаётган мўғулларга ҳужум қилди. Уч кунлик жангда мингта мўғул ўлдирилди. Уларнинг қолганлари қочиб, Панж дарёсидан ўтгач, кўприкни бузиб ташлашди.

Шу пайт Шиғи Кутуку нўйон бошчилигидаги 45 минг кишилик мўғул лашкари етиб келди. Аммо Фазна яқинидаги Парвон остонасида бўлган икки кунлик жанг натижасида мўғуллар тор-мор келтирилди.

Мўғулларнинг ана шу мағлубиятидан сўнг Чингизхоннинг ўзи Жалолоддиннинг жазосини бермоқчи бўлди ва улкан лашкари билан у томон йўл олди. Лекин унга Жалолоддин билан жанг қилиш насиб бўлмади. Парвон яқинидаги жангдан сўнг Жалолоддин лашкарининг қўлига катта ўлжа тушган эди. Уни бўлашиш асносида талашиш ва ажралиш рўй берди. Халажлар, афгонлар ва қарлуқлар Жалолоддин қароргоҳини ташлаб кетдилар.

Катта кучларидан ажралган Жалолоддиннинг Фазнада душманнинг сон жиҳатидан устун кучлари олдида қолиши хавфли эди. Шунинг учун у зудлик билан Фазнани ташлаб кетди. Бироқ Чингизхоннинг Султонни тутиш учун юрган илгор қисми Гардиз яқинида Жалолоддинга етиб олди. Жалолоддин душманга тўсатдан ҳужум қилди, уни енгиб, йўлида давом этди.

Чингизхон Синд дарёси соҳилида Жалолоддинга етиб олди. Бу ерда тарихдаги энг шиддатли уч кунлик жанг рўй берди. Чингизхон Хоразмшоҳга ўқ узмасликни, уни тириклайин тутиб келишни буюрди. Мўғуллар буйруққа бўйсуниб, ўралганлар атрофидаги ҳалқани қирғоққа қараб торайтириб бордилар. Бу пайтга келиб Жалолоддиннинг атрофидаги аскарларининг талай қисми қирилиб бўлган эди.

Жангнинг учинчи куни, яъни 1221 йил 21 ноябрида Жалолоддин 700 аскари билан қаршилик кўрсатиб турар эди.

Ниҳоят, у асир тушиши аниқлигини англагач, ҳарамини сувга чўктиришни буюриб, ўзи бутун жиҳозию оти билан биргаликда сувга ташлади ва нариги қирғоққа сузиб ўтди.

Жалолоддин билан бирга амирлар Қўлбарс Баҳодур, Қабқуҳ ва Саъиддин Али бошчилигидаги 4 минг аскар ҳам Синднинг чап соҳилига ўтди. Ма-

ҳаллий ҳокимлар келгиндиларни душманларча кутиб олдилар. Шатр ўлкаси ҳокими ўзининг мингга отлиқ аскар ва беш минг пиедаси билан ҳатто Жалололиддинга ҳужум қилди. Аммо Хоразмшоҳ отини олдинроқ қамчилаб, бир зарба билан унинг аскарларини пароканда қилди. Жалололиддиннинг бу ғалабаси Шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги бошқа ҳокимларга ҳам таъсир қилди ва уларнинг аксарияти Хоразмшоҳга бўйсундилар. Хоразмшоҳ Жалололиддин то 1224 йил бошигача Ҳиндистонда турди ва шу муддат давомида у ерда ўз номи билан қумуш ва мис тангалар зарб эттирди, барча мулкларда унинг номи билан хутба ўқилди (8).

Хоразмшоҳ ерларининг асосий қисми Ғарбда бўлганлиги учун Жалололиддин Кермон орқали Ғарбий Эрон ва Озарбойжонга ўтди. Барча ерларнинг ҳокимлари унга тобеълик изҳор этдилар. Ироқи Ажам ва Озарбойжонга келганидан сўнг Жалололиддин яна куч тўплай бошлади.

Султон Жалололиддин Манкбурни халифа ан-Носирнинг мўғуллар билан шармандаларча ёзишмалари ва унинг Хоразмшоҳлар давлатини йўқ қилиш борасидаги махфий кирдикорлари, қилмишлари ҳақида сарой ҳужжатларидан биларди. Шунинг учун 1225 йил бошида Жалололиддин Бағдодга юриш бошлайди. У бутун Ироқи Арабни ишғол қилиб, Бағдод атрофларида туради, лекин халифалик пойтахтига киришга ботинмай, Озарбойжонга қайтиб келади. Жалололиддин Ғарбий Эрон ва Озарбойжонда туриб, Табризни ўзининг пойтахти қилиб олди. У Миср, Сурия ва Кўния салтанати билан дипломатик муносабатлар ўрнатди. 1226 йил баҳордаги юриш натижасида у Гуржистонни ўз мулкига қўшиб олди.

1227 йили Жалололиддин ўзига қарши юборилган мўғул кучларини батамом тор-мор этди, мусулмон давлатларининг мўғулларга қарши бирлашмасини уюштиришга кўп ҳаракат қилди. Бироқ унинг бу борадаги барча уринишлари зое кетди. Кўшни мусулмон давлатларининг бошлиқлари Хоразмшоҳнинг бундай ҳаракатларига ишончсизлик билан қарадилар ва ўзлари Хоразмшоҳ билан бирор тўқнашувни ифво йўли билан чиқаришга интидилар.

Хоразмшоҳ Жалололиддин Манкбурни Эрон, Озарбойжон, қисман Шарқий Анатолия, Ширвон ва Гуржистонда то 1231 йил ўртасигача, яъни ўлдирилгунига қадар ҳукм сурди (9). «Хора-

змшоҳ Жалололиддиннинг подшоҳлиги, — деб ёзган эди К.Е.Босворт, — мўғулларнинг Ўрта Шарққа йўлини тусиш борасидаги қаҳрамонона, лекин беҳуда ҳаракатларда ўтди»(10). Бироқ Султон Жалололиддиннинг ҳаётлиги даврида мўғуллар Ўрта Шарқни босиб ололмадилар. Бу воқеа анча кейин — 1256 йили руй берди. Хоразмшоҳ Султон Жалололиддин ҳаётлигида ўн йил давомида мўғулларни нафақат Ўрта Шарққа, балки Шарқий Европага ҳам қўймади. Бу даврда мўғуллар Мовароуннаҳр ва Хоразмда мустаҳкам ўрнашиб олдилар.

Чингизхон, 1227 йил августда юз берган ўлимидан анча аввал, мўғуллардаги одат бўйича тўрт ўғлининг ҳар бирига ўтлоқ сифатида юрт ажратиб берди. 1227 йил февралда ўлган катта ўғли Жўжи ва унинг авлодларига Ғарбий Сибир, Дашти Қипчоқ, Сирдарёнинг Сигноқдан шимолдаги қуйи оқими ерларини ва Шимоли-ғарбий Хоразмни мулк қилиб берди.

Шарқий Туркистон, Еттисув, Мовароуннаҳр, Жануби-шарқий Хоразм ва Амударёга туташ жанубдаги ерларни иккинчи ўғли Чигатойга берди.

Босиб олинган ерларнинг жануби, яъни Тибет, Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон ва Тибет тоғларидаги ерларни учинчи ўғли Ўқдайга берди. Лекин бу мулк баъзи сабабларга кўра шаклланмади.

Энг кичик ўғли Тулуйга Чингизхон асли Мўғулистон билан Хитойни берди. Бу мулкларни юрт ҳам, улус ҳам дейдиларди.

Мўғуллар улкан жуғрофий ҳудудларни босиб олиб, шаҳар ишлаб чиқариши ва суғориладиган деҳқончиликка асосланган маданий юртларни бошқариш малакасига эга эмас эдилар. Шу сабабли улар босиб олган ерларида ўзларига маълум бўлган мусулмонларни бошқариш ишларига жалб қила бошладилар.

Чигатой улусида аввалига Чингизхон, кейинчалик Ўқдай қоон (1229-1241) даврида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун мамлакат Чингизхон ҳузуридан Хоразмшоҳ Муҳаммадга элчи бўлиб келган савдогар Маҳмуд Ялавоч ихтиёрига берилди. Маҳмуд Ялавоч мўғулларнинг улусдаги ноиб бўлиб қолди.

Мўғул истилоси Мовароуннаҳр ҳужалигига оғир зарба берди. Мазкур сабабларга кўра, мўғул истилосининг аввалги ўнйилликларида мамлакат ҳужалигининг умумий аҳволи янада аянчли бўлди. Ўз навбатида, бу аҳвол Маҳмуд

Даярли бартараф этиб бўлмайдиган икки тоғ, бизнинг таассуб ва тарихнинг янгилиги — бизнинг Амир Темурни билишимизга ва баҳолашимизга монелик қилди. Бироқ кўпгина муаллифларнинг ўз соҳномаларида уни сохта баён этганликлари муҳим эмас, ахир унинг номи милаатлар воқеаномаларида ўчмас ёзувларда қайд этилмаганми?! Ахир, авлодлари фойдаланиб келган зафарлари унинг буюк заковатини исботлаш учун старли эмасми?

Л.Лангэл

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Ялавоч бошқариш услубининг натижаси эди. У ўз бойлигини орттириш мақсадида хонга мумкин қадар лаганбардорлик қиларди. Агар хон фалончининг салласини олиб келишни буюрса, Маҳмуд Ялавоч салла билан бирга унинг калласини ҳам келтиришга тайёр эди.

Мамлакатда ўрнашган бу тартиб аҳолининг газабини кўзғотмай иложи йўқ эди. Деҳқонлар ва шаҳарликларнинг норозилиги натижасида 1238 йили Бухорода Маҳмуд Торобий бошчилигида кўзғолон кўтарилди. Маҳмуд Торобийнинг кўзғолони Мовароуннаҳр аҳолисининг аҳволи аянчли эканлигидан далолат берарди.

Буюк Улусда ҳокимият тепасига Мангу қоон (1251—1260) келганидан сўнг аҳвол бир мунча барқарорлашди. Бундан аввал Маҳмуд Торобий кўзғолон қилган 1238 йилдаёқ Чигатой Маҳмуд Ялавочни ҳокимиятдан четлатиб, ўрнига унинг ўғли савдогар Масъудбекни қўйди. Масъудбек мамлакатнинг иқтисодий аҳолини яхшилашга жиддий киришди.

Чигатой улусида тахтга Кўппакхон (1308) келгунига қадар хонлар қароргоҳи Или дарёси водийсида эди. Улар кўчманчи ҳаёт кечириб, маданий минтақаларнинг ички ҳаётига аралашмас эдилар. Мўғул хонларидан биринчи бўлиб Кўппакхон қароргоҳини Мовароуннаҳрда кўчирди. У Насаф яқинида бир қаср (мўғулчада «қарши») қурди, кейинча у ривожланиб, Қарши шаҳрига айланди.

Кўппак мўғул хонларидан биринчи бўлиб, 1321 йили пул ва маъмурий ислохотларни амалга оширди (11). У жорий этган «кўппаккий» олтин динорлар элхонлар давлатида ва Олтин Ўрдада ҳатто XIV аср охирларида ҳам қадрланарди. Пул Бухоро билан Самарқандда зарб қилинарди.

Ҳаётга жорий этилаётган ижобий ўзгаришлар ва иқтисоднинг жонланиши XIV аср тўртинчи ўнйиллигида Чигатой улусида бошланган феодал низолар натижасида тўхтаб қолди. Бу низо ва жанжаллар натижасида хонлардан биринчи бўлиб исломни қабул қилган Тармаширинхон (1326—1334) ўлдирилди. Унинг даврида ислом давлат дини бўлиб қолганди. У ҳаётлигида Кўппакхон бошлаган ислохотларни давом эттиришга ҳаракат қилди.

Хонлардан Кўппак ва Тармаширин давлатни бошқаришни осонлаштириш кераклигини англадилар. Шу мақсадда улар маъмурий бўлинишни ислох

қилдилар, мамлакатнинг ўлкалари ва вилоятларини туманлар ва ўрчинларга бўлдилар. Бу майда маъмурий бўлимларнинг ҳокимлари — беклар хон билан бирга келган уруғ бошлиқларидан тайинланардилар. Бу уруғларнинг энг йириклари тўртта эди: арлотлар, жалойирлар, қавчинлар ва барлослар. Қавчинлар асосан хон хизматида эдилар. Арлотлар Амударё бўйларида, жалойирлар — Хужанд атрофларида ва барлослар Қашқадарёда жойлашган эдилар.

Ҳар бир уруғ бошлиғи шу уруғ ерларининг беги (амири) эди. Бу уруғларнинг ҳаммаси ё туркийлар ёки аллақачонлар туркийлашиб бўлган мўғуллар эдилар. Чигатой улусидаги мўғуллар XIII аср охиридаёқ бутунлай туркийлашиб бўлдилар. Ҳулоғу улусида ҳам туркийлашишнинг тугаши шу даврга тўғри келди. Жўжи улусида бу жараён XIV аср биринчи ярмининг ўрталарида тугади.

Чигатой улусида бошланган сарой низолари натижасида хон ҳокимияти кучсизланиб қолди. Хонларнинг тез-тез алмашилиб туриши бундан гувоҳлик берарди. Тармаширин ўлдирилганидан то Қазонхон (1343—1346) тахтга келгунига қадар ўтган тўққиз йил орасида бешта хон алмашди. Бу хонлар қароргоҳни Или дарёси водийсига кўчирдилар. Қазонхон пойтахтни яна Қашқадарёга кўчирди. Қаршидан гарброқда у ўзига бир сарой қуриб, уни Занжир Сарой деб атади.

Қазонхон Мовароуннаҳрда кучли ҳокимият ўрнатишга ҳаракат қилди, бироқ уруғ бекларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. Шундай уруғ бошлиқларидан бири амир Қазағон хонга қарши исён кўтарди ва «ўзининг» хони Донишмандчани тахтга ўтказди. 1346 йили Қазонхон тахтдан туширилиб, ўлдирилди ва ҳокимият амир Қазагоннинг қўлига ўтди. Бироқ унинг ҳокимияти фақат Мовароуннаҳрда ва Амударёга жанубдан туташ ерларга тарқалар эди.

Чигатой улусининг Мовароуннаҳрдан шарқдаги ерлари бир дуглат бегининг қўлига ўтади. Мовароуннаҳр беклари ҳам, дуглат беклари ҳам ўз ҳокимиятларини қонунлаштириш учун ораларидаги чигатойлардан бирини хонликка кўтарар эдилар.

Мовароуннаҳрдаги хонлар аслида кўчирчоқ хонлар бўлиб, амалда ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмас эдилар. Лекин дуглат беклари томонидан кўтарилган хонлар ҳокимиятга эга эдилар. Уларнинг баъзиларида катта куч бўлиб,

кучли ҳукумат туза олдилар ва ҳатто тахтни мерос қилиб бердилар ҳам.

Иккала давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми бир хил бўлиб, иккаласида ҳам бир хил туркий қабилалар яшарди. Мовароуннаҳрдаги барлос, арлот, жалойир ва қавчин уруғлари, шарқдаги дуғлат ва баҳрин уруғлари тил ва маданият нуқтаи назаридан бир туркий халққа тегишли эдилар. Шундай бўлса ҳам мовароуннаҳрликлар ўзларини чигатойлар, шарқдагилари эса ўзларини мўғул ва мамлакатларини Мўғулистон деб атадилар. Лекин булар аслида этник мўғул бўлмай, бир пайтлар аждодлари мўғул бўлган ва мўғул тартиблари ва урф-одатлари уларда кўпроқ сақланганлиги учунгина улар ўзларини шундай номлаганлар. Чигатойлар Мўғулистонни яна Жета (ёки Жата — тажанг, тез, баджаҳл маъносида) деб атаганлар.

Хулогу улуси — буюк хон Хубилайнинг (1260—1294) акаси Хулогунинг улуси унинг 1256 йили ғарбдаги мусулмон ерларида мўғуллар ҳокимиятини тиклаш мақсадида қилган юриши натижасида шаклланди. Бу улусга Эрон, Шарқий Анатолия, Жанубий Кавказ ва Ироқ кирарди. Ҳазанхоннинг (1295—1304) ҳукм суриши даврида бу улус мўғуллари исломни қабул қилдилар.

Улус хонлари доимо қўшниларига таҳдид солиб туриб, Жўжи улуси, яъни Олтин Ўрда хонлари билан Кавказдаги ерлар учун рақобатда бўлардилар. Чигатой авлодлари билан эса улар Хуросондаги ерлар учун рақобат қилардилар. Бу улуснинг энг сўнгги кучли хони Абу Саъид (1317—1335) 1323 йили Миср мамлуклари билан битим тузади ва Сурияни босиб олиш учун олиб борилган кўпйиллик урушларга чек қўяди. Уша йилдан Сурия бутунлай Миср ихтиёрига ўтади. 1335 йили Абу Саъид ўлганидан сўнг то 1353 йилгача бу улусда бир неча хон алмашади, сўнгра у майда бўлақларга парчаланиб кетади: Ироқда — жалойирийлар, Форсда — музаффарийлар, Хуросонда — 1381 йилгача сарбадорлар, Ҳирот ва унинг атрофида то 1389 йилгача куртлар ҳукм суради. Бундан ташқари, Ғарбий Эрон, Озарбойжон, Шарқий Анатолия, Ироқ ва Сурия шарқида бу ерларда кўчманчилик қилиб юрган қора қўюнлу туркманларнинг сардори Қора Юсуф беддик қилиб юрарди. Қора Юсуфнинг фаолияти туфайли бу ўлкалар жуда хавфли бўлиб қолган эди. Султон Аҳмад Жалойир ҳам бу соҳада Қора Юсуфдан қолишмасди, унга кўмаклашарди.

Пировардида шу икки шахс фаолияти туфайли Яқин ва Ўрта Шарқдаги карвон йўллари беркилиб қолди.

Мовароуннаҳр савдогарлари ва мусулмонлари савдо карвонларини ҳамда Маккаю Мадинага ҳаж карвонларини чекка ва узоқ йўллардан олиб ўтадиган бўлдилар. Натижада Марказий Осиё ҳудудининг иқтисодий катта зарар кўра бошлади.

Бу ҳол то Амир Темур давригача давом этди. У Эрон ва Ироқни бир давлатга бирлаштириб, улардаги хавфсизликни таъминлади. Ундан ташқари у кейинчалик Эрон мустақил ва ягона Сафавийлар давлати барпо бўлиши учун асос яратиб берди.

Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи улусида, яъни Ғарбий Сибир, Дашти Қипчоқ, Русия, Шимоли-ғарбий Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларда ҳам аҳвол барқарор эмас эди. Ташқи сиёсатда Жўжи авлодлари доим Чигатой ва Хулогу улуслари ерларининг бир қисмини тортиб олишга даъват этди.

Жўжи улуси (Олтин Ўрда) ҳеч қандай диний ва иқтисодий умумийликка эга бўлмаган турли халқлар ва маданиятларнинг сунъий бирлашмаси эди.

Бу улусга 1236—1256 йиллар орасида Ботухон томонидан қўшиб олинган Русия XIV аср ўртасида ҳали ягона давлат бўлмай, ўнта йирик ва йигирмата майда князлик ва мулклардан иборат эди. XIV аср бошидан рус князликларида бирлашишга интилиш кучайди.

Рус князликлари мустақилликка эришиш ва мўғул зулмидан ҳалос бўлишга интилиб, ўз мулкларини кенгайтириб, ҳарбий кучларини оширишга ҳаракат қилардилар. Уша даврда бу ҳаракатни Москва, Владимир ва Твер князликлари бошқарарди. Бироқ ўрда хонлари князликлардаги аҳволни ҳушёрлик билан кузатиб борардилар, уларнинг кучайишига йўл қўймай, бирини бошқаси билан уриштириб қўяр ва уларга катта ўлпонлар солардилар. Ундан ташқари, вақти-вақти билан мўғуллар Русиянинг ички вилоятларига юришлар қилиб, князликлар, мулклар ва шаҳарларни кучсизлантирардилар.

Ўрда хони Ўзбек (1312—1341) 1327 йили жазо қўшинларини юбориб, Твер князлигини поймол қилади. Шундан кейин Москва князлигининг мавқеи орта боради. Москва Русиянинг кучайиши Жўжи улусининг сусайиши билан бир вақтда содир бўлади. Бу жараённинг бошланиши Ўзбекхон ҳукмининг охириги йилларига тўғри келади. Ўрда

*Мўғул иштироки ту-
турдан кетган мусулмон
юксак элини қувватлан-
тирди, бироқ унинг мада-
ний бетақдорлигини буз-
мади. Тиллар, дин, нафос-
ат маромлари сақланиб
қолди, мусулмон оламининг
ташаббускорлиги, таъсир
кучи шу қадар ўсдики, у
XIV—XVIII асрларни қам-
раган давр учун бемалол
етарли бўлди.*

Л. Н. Гумилёв.

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

хонларидан биринчи бўлиб Ўзбекхон исломни қабул қилди. Тез орада ислом бу улуснинг туркийлашган аҳолиси орасида ҳам тарқалди. Шунинг ҳам айтиш керакки, Олтин Ўрдада ҳам нисбатан камсонли бўлган этник муғуллар кўпсонли туркий муҳитда қоришиб туркийлашиб кетдилар (12). Лекин бу улусда тотор номи сақланди.

XIV аср ўрталарига келиб Олтин Ўрданинг кучсизланганлиги аниқ сезила бошлади. Бунинг далили шуки, 1349 йилдан то 1379 йилгача ўтган ўттиз йиллик вақт мобайнида Ўрда тахтида 26 та хон алмашди. Ўрда анчагина кучсизланганлигига қарамай, ҳали рус князликларига нисбатан кучли эди.

1379 йили Амир Темурнинг тула ҳарбий ва иқтисодий ёрдами билан Ўрда тахтига Тўхтамишхон утирди. Бироқ, бир оз аввал, 1376 йилдан бошлаб Амир Темур Тўхтамишга уч марта шундай ёрдам берган эди. Лекин ҳаргал Тўхтамишнинг иши муваффақиятсизлик билан тугарди ва ўз рақиблари томонидан енгилиб, яна ўз валийнеъматини олдига ёрдам сураб келарди. Ниҳоят, тўртинчи уриниш муваффақиятли бўлди. Шунинг учун 1379 йил ёздан бошлаб Тўхтамиш Амир Темурнинг гумаштаси ва тобеъи сифатида ҳукм сурди.

Аммо, кўп ўтмай, Тўхтамиш ўз ҳомийси ва валийнеъматига нисбатан кўрнамаклик билан 1385, 1386, 1387, 1388 ва 1394 йилларда Амир Темурнинг мулкига намойишкорона ҳужум қилди. Кейинчалик Амир Темурнинг Жўжи улусига 1388, 1391 ва 1395 йил-

лари қилган юришларининг сабаби шу эди.

Жўжи улуси билан Чигатой улуси орасидаги ҳудудий нуқталардан бири Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри бўлиб, шу ердан жанубга кўпроқ ҳужум қилиб туриларди.

Чигатой авлодлари ҳам Ҳулогу ва Жўжи улуслари ерларига тез-тез ҳужум қилиб турардилар. Чигатойларнинг жанубдаги таянч нуқтаси бўлган Кобулда доим уларнинг вакили турарди.

Шундай қилиб, XIV аср ўрталарига келиб, учала ғарбий улусда ҳам ҳокимият учун кураш кучайди. Бу курашда маҳаллий беклардан фақат энг кучлиларига галабага эришарди. Жўжи улусида Тўхтамиш, Ҳулогу улусида — Қора Юсуф ва Аҳмад Жалойир ҳамда Чигатой улусида Амир Темур шундай шахс эди. XIV аср иккинчи ярмидаги йирик шахслар жумласида Усмонли султон Боязид I Йилдирим ҳам бор эди. Бу ҳокимларнинг манфаатлари тарих тақозоси билан у ёки бу даражада тутаниб кетган ва бу қачонлардир уларни тўқнашувга олиб келиши мумкин эди.

Мазкур арбобларнинг барчасини XIV аср тарих сахнасига кўтарди. Бу давр ҳар тарафдан олиб қаралганда жуда мураккаб бўлиб, зиддиятларга тула эди. Чунки у бир вақтнинг ўзида тушкунлик ва емирилиш аломатлари билан биргаликда ўз қаърида уйғониш ва буюк юксалиш жиҳатларини намоеън этарди. Бу уйғониш ва юксалишни амалга оширишни тарих ва тақдир Амир Темур ва унинг фарзандлари зиммасига юкларди.

Муштабидларга қарши кураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темур буюк тарихий бурчи

АМИР ТЕМУРНИНГ ЁШЛИК ЙИЛЛАРИ

Шарафуддин Али Яздий (1) ва Фасиҳ Хавофийнинг (2) маълумотларига кўра, Амир Темур ҳижрий 736 йил 25 шаъбонида (1336 йил 8 апрелида) таваллуд топган. Ибн Арабшоҳ унинг туғилган ери Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) яқинидаги Хожа Илғор қишлоғи эканлигини айтган (3).

Амир Темурнинг отаси Амир Тарағай барлослар уруғининг ҳарбий бош-

лиқлари — бекларидан бўлган. Унинг аждодлари Чигатой ва Чингизхонлар саройи яқинларидан эди. Француз тарихчиси Рене Груссе ўзининг 1941 йили нашр этган «Дашт салтанати» асарида Амир Темурнинг барлослар уруғидан келиб чиққанлиги ҳақида шундай ёзган эди: «Темурийларнинг тарихчилари унинг шажарасини Чингизхон сафдошларидан бирига ва ҳатто Чингизийлардан бирига олиб бориб улашга ҳаракат қилардилар. Аслида эса у ҳеч қандай муғул эмасди, у туркий эди. У Мова-

Яна тажрибамдан билдимки, содиқ ва вафодор дўст улким, ўз дўстидан ранжмайди, дўстининг душманини ўз ёни деб биллади. Агар керак бўлса, дўсти учун жонини ҳам аямайди. Шундайки, амирларимдан қай бирлари менга жон-дили билан ҳамроҳлик қилган бўлсалар, мен ҳам улардан ҳеч нарсани аямайдим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

роуннаҳрнинг барлос уругидан чиққан олижаноб оилаларидан бирига тегишли бўлиб, улар Кеш атрофида ўз мулкларига эга бўлганлар ва унда ҳокимлик қилганлар»(4).

Бошқа бир француз тарихчиси Луи Базен бу айтилганларни қуйидагича шарҳлайди: «Мўғулларнинг 1240 йили ёзилган «Махфий тарихи»да келтирилган маълумотларни Амир Темур 1405 йили ўлганидан кейин темурий тарихчилар келтирган маълумот билан солиштириш шуни кўрсатдики, булар Амир Темурнинг ўзи ҳам тасаввур қилмаган Чингизийларга қонуний тегишли қилиб кўрсатишга уринганлар. У фақат ҳаётининг охирига яқин Чингиз авлоди Ҳизр Хожохоннинг қизига уйланиш йўли билан унга қариндош бўлди ва «гурагон», яъни куёв лақабини олди» (5). Демак, Темурнинг барлос уругидан бўлиши билан бирга унинг мўғуллар ва Чингизхонга алоқаси йўқ.

Амир Темурнинг отаси Амир Тарағай Чигатой улусидаги эътиборли кишилардан бўлганлигининг яна бир далили шуки, у йилда бир марта Или дарёси бўйида хон томонидан чақирладиган қурултойга таклиф қилинарди. Тарағайбекнинг нафақат Мовароуннаҳрдаги, балки Мўғулистондаги йирик амирлардан яқин танишлари бўлиб, кейинчалик Амир Темур бу алоқадан фойдаланади. Шундай қилиб, Тарағайбек Чигатой улусининг кўзга кўринган бекларидан бўлган.

Бироқ беклардан келиб чиққанликларига қарамай, Амир Темур отасининг ҳам, бобоси Амир Баргулнинг ҳам ҳарбий ишга майли бўлмаган. Тарағайбек тақводор мусулмон бўлиб, кўп вақтини дарвешлар билан бирга ўтказган. Шарафуддин Али Яздий бу ҳақда шундай ёзади: «Тарағайбек уламо ва сулаҳо ва муттақиларга мушфиқ ва меҳрибон эрди. Буларнинг мажлисида борур эрди, ложурма бу жиҳатдинким, ҳазрат Ҳақнинг сеҳур бандаларини сеҳур эрди»(6).

Тарағайбек пири тасаввуф шайхи Шамсуддин Кулолни айниқса чуқур эҳтиром қиларди. Кейинчалик шайх Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлди. Тарағайбек 1360 йилда қазо қилди.

Амир Темурнинг онаси Такина хотун муштипар аёл эди.

Темур етти ёшга тўлганида отаси уни мадрасага ўқишга берди. У ерда Темурга сўзлар жадвалини берадилар ва у ўқий бошлади (7). Бундан кўринадики, Амир Темур ўз уйида, ўқишни ўрганиб олгач, мадрасага қатнаган.

Амир Темурнинг болалик йиллари ҳақида Яздий шундай ёзади: «Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло ани истиқомат бешикидин чиқориб ва лутф дояси сути билан парвариш берди. Ҳадди тамйиз ва ақлда етконда ҳаракат ва қилигинин салтанат иши андин зоҳир бўлур эрди. Ва анинг эш-кучидин ва айтмақ ва эшитмақларидин подшоҳлик ва шаҳриёрлик тариқаси кун киби йаруқ кўринур эрди.

Чу ёшлар била ўйнар эрди мудом,
Дер эрди аларга: «Келинлар тамом,
Ки мен шоҳ бўлғаймен ва барчангиз,
Мани шоҳ атаб, ўзга сўз демангиз».
Келур эрдилар ёшлар қошига,
Ани шоҳ атаб, кўтариб бошига.
Бўлур эрди бир гўдак анга амир,
Яна бири анга чу доно вазир.
Яғочу қамиш бирла инсон этиб,
Бир иш буюруб, анга фармон этиб,
Дер эрдиким: «Ул ёрлик эшитилмади,
Ёзуглуқ қилиб, ани буюр эмди».
Дер эрди: «Кесинлар бошини равон!
Ки мундин нари ҳеч киши дар жаҳон
Шаҳаншоҳ ҳукмидин ул чиқмагай,
Наким шоҳ дегай, ўзга иш қилмагай»(8).

У тезда ўқ отмоқ, отланиб чопмоқни севиб қолди ва уруш ўйинларига майл кўрсатди. У овни шу қадар севиб қоладдики, ҳатто кечаю кундузларни овда ўтказиши мумкин эди.

Шубҳасиз, Амир Темур бу ўспиринлик ва ёшлик йилларидаги ҳарбий-спорт ўйини ва машғулоти билан отаси Тарағайбекка хизмат қилган махсус мураббийлар ёрдамида шуғулланган. Бироқ уларнинг номи тарихда сақланмади. Ўрта асрларда Осиёнинг мусулмон мамлакатларида подшо ва амирлар саройида отабек (ёки оталиқ) мансаби бўлиб, мансаб эгасининг вазифаси подшо ва амир ўглини баъзи илмларга ўргатиш билан бир қаторда, унинг ҳарбий ва жисмоний тарбияси билан яхши шуғулланиб, бадани ва руҳини чиниқтиришдан иборат бўлган.

Амир Темурнинг руҳий-маънавий мураббийлари, пирларининг номлари тарихда маълум. Уларнинг биринчиси юқорида эслатилган шайх Шамсуддин Кулол бўлиб, Амир Темур биринчи марта унинг ҳузурига келгани ҳақида маълумот сақланган. Ўспирин Темур жулдир чопонда шайх ҳузурига келади. Бу вақт шайх ўз атрофидаги дарвешлар билан зикр тушаётган эди. Темур зикр тугашини сабр билан кутди. Ниҳоят, зикр тугаб, шайх унинг олдига келганини, Темур тиз чўкиб, пешонасини унинг оёғига қўяди ва қўлини ўпади. Шунда шайх дарвешлар билан бирга Амир Темур ҳаққига дуо қилади (9). Кейинча-

Амир Темур ёшлиги-даёқ ақлининг тиниқлиги ва жасурлиги билан ажралиб турарди. Унда ҳарбий истеъдод эрта намоён бўлади, у отда юриш машқини олган ва камондан отишга моҳир эди.

А. Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

лик Амир Темур бу дуони ўз муваффақиятларининг сабабчиси деб билган.

Бизнингча, Темур 14-20 ёшларида отасининг маслагидан борган ва шайх Кулолга яқин бўлиб, содда ҳаёт кечирган кўринади. Юқорида Яздийдан Тарағайбек ҳақида айтилганлар шу фикрга олиб келади ва Ибн Арабшоҳ келтирган хабар («жулди чопон») буни тасдиқлайди. Бу ҳолда Амир Темурнинг бу хабарларни расмий солнома-ларга киритмагани тушунарлидир: балки у султон бўлганидан сўнг ўспиринлигидаги ўша аҳволдан уялгандир.

Ўрта аср муаллифларидан фақат Ибн Арабшоҳ Темур ёшлик йилларида Амир Қазағоннинг ҳузурига келгани ва унинг набирасига уйлангани ҳақида хабар (икки ривоят) келтиради. Биринчи ривоятга кўра Темурни Қазағонбекнинг ҳузурига унинг набираси Амир Хусайннинг отбоқари олиб келган, иккинчи ривоятга кўра, отаси Тарағайбек келтирган (10).

Бу воқеа 1355 йил баҳори ва ёзи оралиғида содир бўлгани эҳтимол, чунки ўша йил ёзида Амир Қазағон Темурни ўзининг набираси Ўлжай Туркон оқага, яъни бундан бир неча йил аввал ўлган катта ўғли Амир Мусаллонинг қизига — Амир Хусайннинг синглисига уйлантириб қўяди. Балки ҳодиса мазкур икки ривоятнинг умумий ўртачасидек бўлгандир, яъни Темур отбоқар орқали Амир Хусайн ва унинг синглиси билан танишган ва улар Темурни Амир Қазағонга отаси олиб боришини маслаҳат бергандирлар.

Хуллас, воқеа қай йўсинда бўлгандигидан қатъи назар, Амир Қазағон Темурнинг ақлу-заковати, паҳлавон салобати, шижоат ва жасоратига қойил қолиб, ўша 1355 йил ёзида набираси Ўлжай Туркон оқани унга никоҳлаб беради. Бироқ бунгача Темурнинг хотини бор эди: ўша йил баҳоридан отаси уни Жақу Барлоснинг қизига уйлантирган эди. Кейинги йили 20 ёшлик Темур икки ўғил кўради — Ўлжай Туркон оқа 1356 йил ёзида Жаҳонгир Мирзони туғади, кузида Жақу Барлоснинг қизи Мирзо Умаршайхни туғади.

Ёш Темурнинг Амир Қазағонга ёқиб қолган табиий хислат ва фазилатлари ҳақида Яздий бундай тавсифни келтиради: «Анинг давлатманд зотиким, мазҳари лутфи илоҳий эрди, шафқат ва хайрдин ўзга иш муборак кўнглига кечмас эрди... Ва далили бу сўздаким, тақалуфдин йироқ ва риёдин бегона турурким, ҳазрати Рисолат, саллаллоҳу алайҳи васаллам, айтиб турурким: «Алваладу сирру абиҳи» («Фарзанд ота-

нинг сирри»). Бу ҳазрат Соҳибқирондин тахт узра додлик Хусравий ўлтуруб турурким, ҳаргиз ул ҳазратдин муваддажа озурда бўлмагон турур. Йироқ-яқиндин тамом оламни бу сўзда иттифоқлари бор турур. Ва жувонбахти турурким, бовужуд улким ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолодин анга кулли асбоби давлат муяссар бўлуб эрди. Ҳаргиз номашруъ ишгаким, гуноҳ турур, майл қилмади ва эмак сори майл қилмади. Ва подшоҳи комкор огзини жоғир (ичкилик) сори элтмади ва бир дами тоату ибодат фикридин ўзга иш фикрида кечмади. Ва муттасил иши Куръон ўқумоқ ва фақиру мискиннинг гамини емак эрди» (11).

Яздийнинг бу сўзларида мақтов оҳанги сезилиб туришига қарамай, умуман у Амир Темурга тўғри баҳо берган. Амир Темурнинг феъли-атвори манбаларга кўра, босиқ бўлган, жиззакилик ва жиртакилик унга хос бўлмаган. Унинг феъли-атворидаги худди ана шу хусусиятлари маслақдошларини ўзига жалб қиларди. Унинг ичкиликка (жогир) майли йўқлиги билан фикрмулоҳазалари теран ва идрокли эди. Кўпинча, у оғир вазиятларда тўғри ечимни осонлик билан топарди. Шунинг учун Амир Темурнинг болаликдаги дўстлари ва мактабдош ўртоқлари атрофига тўпланишиб, биргаликда машқ ва мусобақаларда иштирок этар, ўз баданларини ва руҳларини чиниқтиришар, аста-секин навқар бўлишиб, ҳарбий гуруҳга шакллана борардилар. Амир Темурнинг болалик йилларидаги дўстлари орасида Аббос Баҳодур, Жаҳоншоҳбек, Қимори Иноқ, Сулаймоншоҳбек, Идику Темур, Сайфуддинбек, Ҳиндушоҳ Қарқара ва бошқалар бор эди. Кейинчалик улар Амир Темурнинг лашкарбошилари ва сафдошлари бўлдлар.

Амир Темурнинг ёшлик пайтидаги оғир синовлар XIV аср 50-йилларининг охири чорагида Мовароуннаҳр бош амири ва хотинининг бобоси Амир Қазағоннинг ўлимидан кейин бошланди. Бу пайтга келиб Мовароуннаҳрда тарқоқлик, амирларнинг ўзаро кураши янада кучаяди.

Кураш пировардида амир Қазағоннинг куёви Қутлуғ Темур ўз қайнотасига нисбатан фитна уюштиради ва 1358 йили уни ўлдиради. Қазағоннинг ўрнига амирлик лавозимига унинг иккинчи ўғли Абдуллоҳ ўтиради. Унинг даврида бошбошдоқлик, хўжасизлик ва тарқоқлик шу қадар кучаядики, Абдуллоҳ мамлакатни бутунлай идора қилолмай қо-

Кизнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқлигини билсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларида яраша мартабасини ошириб берардим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

лади ва бир йилдан сўнг ўзи ўлдирилади.

1358 йил охири ва 1359 йил мамлакатда ҳокимиятни даъво қилаётган амирлар ўртасидаги низо ва жанжалларда ўтди. Яздий бу ҳақда шундай ёзди: «Олам ичра ҳар тарафда ғавғолар пайдо бўлди. Ва нўйонлардин ҳар кишидаким, аз-чўқ кучи бор эрди, давлат даъво қилур эрди. Ва Кеш вилояти тавобиъи биланким, қадимдин бери ҳазрат соҳибқирон ато-атоларида эрди. Ҳожи Барлосбекка тааллуқ эрди, ўз қарорда эрди.

Ва Хўжанд вилояти Боязид Жалойирда эрди ва баъзи вилоят Хусайн ибн Мусалло ибн Қазагонбекда эрди. Ва ул киши-қароси билан атосининг юртини тилар эрди.

Ўлжай Буға Сулдуз Балхда эрди ва анда салтанат даъвоси қилур эрди.

Ва Шибурғонда Муҳаммад Хожа Апардийким, наймондин эрди, ул тақи даъвои салтанат қилур эрди.

Бадахшон шоҳлари бир-бирига бош эгдурмай, бир-бирининг бошида бир даъвои бор эрди. Ва Кайхусрав ва Ўлжайту Апардий Хутталон вилоятида эрдилар. Ва Хизр Ясавурийким, анинг қадим юрти Сарипул ва Тоткантиким, Самарқандда тааллуқ вилоятлар эрди, барча Ясавурийларни жамъ қилиб, ҳеч кўрсатилган кишини кўзига илмас эрди. Ва кўрсатилган бекларнинг аросида яна муқотила урушлар бўлуб, кўб киши талаф бўлди» (12).

Ана шу Мовароуннаҳрдаги нотинчлик, галаён ва сурон шароитида Чига-той улуси шарқий қисмининг хони Туглуқ Темур (1359—1363) бундан фойдаланмоқчи бўлди ва улуснинг гарбий қисмини ҳам ўз мулкига қўшиб олиш мақсадида Мовароуннаҳр тарафига лашкар сурди. 1360 йил январига келиб, Сирдарё билан Тошкент оралигидаги Чаноқ Булоқ деган мавзеда тўхтади. Бу ерда хон беклари билан кенгашиб, ёрлиқ билан кераит уругидан Улуғ Темурни, арканут уругидан Ҳожибекни ва қангли уругидан Беккичикни Кешга юборади.

Буни эшитган Ҳожи Барлос ваҳимага тушиб, бутун уруги билан Хуросонга кетишга қарор қилади. Амир Темур уни Амударёгача кузатиб, у ерда Ҳожибекка бундай дейди: «Мамлакат агар ҳокимсиз қолса, ул мамлакатда юз паришонлиқ воқиб бўлуб ва бўлгон эл-улус мухолифлардин хароб бўлғайлар. Маслаҳат ул турурким, сиз Хуросон сори борсангиз, мен Кеш вилояти сори ёнғаймен, ва эл-улусқа кўнгул бериб, кел-

гон беклар билан йарашуб, хон хизматиға борғайменким, вилоят хароб бўлмағай ва раъиятларким, ҳазрат парвардигорнинг бандалари турурлар, заҳмат ва ташвишда тушмағайлар» (13).

1360 йил январига, ҳали йигирма тўрт ёшга тўлмаган Амир Темур фақат бир ўзи хон билан музокарага боргани диққатга сазовордир. Бундан кўринадики, Амир Темур шу ёшида Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган ҳарбий ва сиёсий арбоби бўлиб етишди. Амир Темур хон томонидан Кешга юборилган беклар билан кенгашиб, хонга хизмат қилишга тайёрлигини билдирди. Шунда хон ўз ёрлиғи билан Амир Темурни Кеш вилоятининг даруғаси этиб тайинлайди. Шундан сўнг Амир Темур ўз вилоятига қайтиб келади, Туглуқ Темур эса Мўғулистонга қайтиб кетади.

Шуни айтиш керакки, Туглуқ Темурхоннинг бу биринчи келишида Амир Темурнинг хон ҳузурига бориши — кучлар тенг бўлмай, шароит тақозо қилганда ноиложликдан қўйилган сиёсий ҳамда стратегик қадам эди. Лекин Амир Темур қўйган бу қадами билан мамлакатда мўғуллар талонининг олдини олди ва раъиятни бу фалокатдан қутқарди.

Энди мамлакатда осойишталик ўрнанадигандек бўлган эди. Лекин, аслида, бундай бўлиб чиқмади. Хон кетганидан бир оз вақт ўтмасиданоқ амирлардан Баён Сулдуз, Хизр Ясавурий, Боязид Жалойир ва Хуросондан қайтиб келган Ҳожи Барлос исён ва ғалаён кўтардилар. Уларга нисбатан анча ёш бўлган Темурнинг даруғалигига улар рози бўлмайдилар. Ички низо аввалгидан кучли тус олди ва энди даруға сифатида Амир Темур ҳам унда иштирок этишга мажбур бўлади. Бу ҳодисалардан воқиф бўлган Туглуқ Темурхон 1361 йил мартада Мовароуннаҳрга иккинчи марта келади ва Хўжанд яқинидаги чўлда тўхтади. Бу гал хон Мовароуннаҳр бекларига нисбатан бир оз қаттиққўллик қилади. У Боязид Жалойир билан Баён Сулдузни ясаққа тортади (қатл этди). Ҳожи Барлос яна Хуросонга қочади ва у ерда ўлдирилади.

Хон Ҳожи Барлоснинг қариндоши Темурга нисбатан қандай сиёсат тутishi номаълум эди, лекин Амир Темур отасининг эски таниши, хонга яқин бўлган Мўғулистоннинг йирик беги, карликот уругидан бўлган Ҳамидбек унга ҳомийлик қилади. Ҳамидбек Амир Темурни хоннинг ўрдусига чақириб, уни хон билан таништиради. Сўнгра хон ўша йил баҳори ва ёзини Мовароун-

Ўзига хос ватанпарварлик хиссиётлари билан руҳланган, ижтимоий-социал воқеаларни ўзича тушувчан тадбиркор Амир Темур 25 ёшида Шаҳрисабз ҳокимлигига муяссар бўлди.

Н. М. Муминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

наҳрда ўтказиб, Амир Темурнинг қайноғаси Амир Ҳусайн билан жанг қилади, уни енгиб, то Ҳиндукуш тоғларигача таъқиб этади ва кузда Жетага (Муғулистонга) қайтиб кетади.

Қайтишидан аввал у ёрлиқ эълон қилиб, унга кўра ўғли Илёс Хожани Мовароуннаҳр подшоҳи этиб тайинлади ва «барчадин улуг Беккичикни қилиб, ўглига тобшурди. Ва ҳазрат Соҳибқиронни иноят ва шафқат этиб, ўглига тобшурди. Ва ул ҳазратдин давлат ва саодат зоҳир эрди, мамлакат забтини анга берди» (14). Демак, бу гал Амир Темур бутун Мовароуннаҳрни бошқариш лавозимини олган. Бу эса жуда катта лавозим бўлиб, XIV аср 60-йилларининг бошларидаёқ Мовароуннаҳрнинг энг йирик шахси бўлиб шаклланигандан далолат беради.

Бироқ хон юртига қайтиши билан амир Беккичик Амир Темурга нисбатан иғво ва фитналар уюштиради. Шу жиҳатдан Амир Темур Беккичик ва Илёс Хожа билан мураса қила олмайди. Унинг мамлакатда туриши ўзи учун хавfli бўлиб қолади ва у мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади. Бу воқеа 1361 йил охирига тўғри келади. Шу кездан Амир Темур ҳаётида саргузаштлар даври бошланади.

Аввалига Амир Темур қайноғаси Амир Ҳусайнни излаб, уни Хева яқинидаги чўлдан топади. Улар Хева даруғаси Тўқалнинг ҳузурига боришга келишишади ва сўнг Илёс Хожа Тўқалга уларни тутишни буюрганини эшитиб, жанубга йўл олишади. Тўқал минг кишилик аскар билан уларни таъқиб қилади ва уларга етиб олади.

Темурбек ва Ҳусайнбек одамлари хотинлари билан бирга 60 киши эди. Булар 1000 кишилик аскар билан жангга киришга мажбур бўладилар. Қирғинбарот жангдан сўнг душмanning минг кишисидан эллик киши, Амир Темурда эса етти киши қолади. Шундан сўнг Тўқал жангни тухтатишга мажбур бўлади ва чекинади.

Кейин Ҳусайн ва Темур хотинлари билан бирга Мохонда туркман Алибек Жониқурбоний ибн Арғуншоҳ қўлида 62 кун асир бўладилар. Тутқунликдан қутулгандан сўнг Ҳусайн ва Амир Темур Гармсири Ҳирмандда (ҳозирги Афғонистоннинг жануби-шарқидagi Ҳилмандда) учрашишга келишиб, бир-бирларидан ажраладилар.

Сўнгра Амир Темур Кеш томон кетади ва Ҳузор (ҳозирги Ғузор) яқинидаги бутазорда икки ой бекинади. Кейин Самарқандда, опаси Қутлуғ Тур-

кон оқанинг уйида 48 кун бекиниб ётади. Бу ерда ҳам узоқ туриш хавfli эди, чунки Илёс Хожа Амир Темурни бутун Мовароуннаҳрдан излаётган эди. Шунинг учун Амир Темур Мовароуннаҳрни бутунлай тарк этиб, Гармсири Ҳирмандга Амир Ҳусайн ҳузурига боради. У ерда икковлон минг кишилик аскар тўплайдилар.

Шу пайт Сеистон даруғаси ҳарбий ёрдам сўраб уларга мурожаат қилади. Сеистонда мекронийлар билан бўлган жангда Мамақтув деган киши отган ўқ Амир Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғини жароҳатлайди. Сўнг Амир Темур яна Ҳусайндан ажралиб, Хуросон жанубидаги Арсаф чўлида бир ой жароҳатларини даволайди. Бу воқеа 1362 йил кузига тўғри келади. Жароҳатлар даволанганидан сўнг Амир Темурнинг ўнг оёғи бир оз оқсоқланидиган бўлади. Ўнг қўлидаги жароҳати қилич ушлашга халал бермайди ва умуман Амир Темур жароҳатлари унинг жанговарлик фаолиятига бутунлай безарар эди.

Амир Темур ва Амир Ҳусайн кейинги икки йил давомида Илёс Хожа бошчилигидаги Жета лашкари билан бир неча марта жанг қиладилар. Ва, ниҳоят, 1364 йил охирида улар муғулларни Мовароуннаҳр ҳудудидан қувиб чиқаришга муваффақ бўладилар.

Бироқ 1365 йил баҳорида яна шарқдан душмanning кўпсонли лашкари келаётгир, деган хабар тарқалади. Амир Темур ва Амир Ҳусайн Тошкент билан Чинос ўртасида Чирчиқ бўйида лашкар тўплайдилар. Душман Конибодом тарафидан яқинлашиб келарди. Сўнг икки тараф лашкари саф тортиб турди.

Чигатойлар лашкарининг ўнг қўлида Ҳусайнбек ва сўл қўлида Темурбек турдилар. Жанг ҳижрий 766 йил рамазон бошида (1365 йил 22 май куни) оюз берди. Аввалига чигатойларнинг устунлиги сезиларли эди. Лекин душман тарафи ҳалол жангда енголмаслигини сезиб, найранг ишлагади: йадачи йада тошини ишлатиб, ёмғир ёғдиради: ёруғ кунда тўфон кўтарилиб, момақалдироқ бўлди ва «анча йамғур тўқдиким, олам тула сув бўлди ва андоқ балчиқ бўлдиким, от еридин тебрана олмай ва отлиқу йайоққа мажולי ҳаракат йўқ эрди. Ва ўз ерларига ҳайрон бўлуб, йамғур жиҳатидин бошларига капанак тортиб туруб эрдиларким, муҳолиф черики аларга етти, капанакларини бошларидин ташлаб уруш қилдилар» (15).

Шундай огир обихаво шароитига қарамай, Амир Темур сўл қўлдан душмanning ўнг қўл тарафига қаттиқ ҳужум

Тангри таолонинг дини ва Мухаммад мустафонинг шариатида дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим.

«Темур тузуқлари».

қилади ва душманнинг бу тарафини ва Илёс Хожaxonни ҳам чекинишга мажбур этади. Лекин душманнинг сўл қўли Шамсулдинбек бошчилигида чиғатойларнинг Амир Хусайн раҳбарлигидаги ўнг қўлига қаттиқ ҳужум қилади. Амир Темур ўнг қўлнинг чекинаётганини кўриб, навқарини Амир Хусайн ёнига юборади. қўшинларини қалб ва сўл қўл тарафига яқинлаштиришини буюради. Лекин Амир Хусайн бунга кўнмайди. Шу кун Амир Темур билан Амир Хусайн ўртасида биринчи марта нифоқ бошланади.

Шундан сўнг душман ташаббусни қўлига олиб, чиғатойларни иккига ажратиб юборади ва ғалабага эришади. Бу жангда Амир Темур Мовароуннаҳр ҳокими бўлишига қадар ва умуман тарихида биринчи марта мағлубиятга учради, у ҳам бўлса, Амир Хусайннинг айби билан. Бу жанг тарихга «жанги лой» номи билан кирди.

Мазкур жангда Амир Хусайн жанг усуллари санъатида ўзининг нуноқлиги ва ноқомиллигини ошқор қилди. Кейинги воқеалар унинг ҳатто номардлигини ҳам кўрсатди. Жангдан сўнг у ўз мулки — Соли Саройга қайтади ва бугун яқин уруғларини йиғиб, Амударёдан ўтади-да, Кобул яқинидаги Шабарту қалъасига келиб тўхтади. Амир Хусайн, агар Жета лашкари келгудек бўлса, Ҳиндистонга қочишга ҳам тайёргарлик кўриб қўяди. Амир Хусайн Амир Темурга ҳам дарёдан кечишни маслаҳат берганида, у: «Ҳар ким борса борсун. Менга ҳиммат қўймаским, қўйгайменким, ёллар вилоятқа кириб, элга жафо қилгай. Яна бир қатла черик йиғиштириб, муҳолифлар билан урушурмен!» деб мағрур жавоб беради (16).

«Жанги лой»дан сўнг ўтган вақт мобайнида душманда жасорат пайдо бўлиб, Самарқандни ўраб олади. Бу пайт шаҳарни ўровчи истеҳком деворлари йўқ эди. Шаҳар аҳолиси сарбадорлар Мавлонозода Самарқандий, Мавлоно Хўрлақ Бухорий ва Абу Бақр Калавий Наддофлар бошчилигида шаҳарни мудофаа қилдилар. Шаҳар кўчаларига кўчабандлар қуриб, душманни шаҳарга киритмайдилар. Манбада келтирилганидек, «муддати ул шаҳарнинг раъиятлари, бовужуд улким, алар ичида ҳоким йўқ эрди, андоғ уруштиларким, малак фалакда аларга махтади. Ва Жета черикини қўймадиларким, шаҳарнинг яқинида келгайлар» (17).

Шаҳар қамали узоққа чўзилиб, шаҳарликлар Самарқандни мардона муҳо-

фаза қилаётган эдилар, душман ҳам шаҳарни ололмай, анча ҳолдан тойган эди. Шу пайт, қутилмаганда, душман отлари орасида вабо тарқалди ва кўп «от ўлдиким, тўрт киши орасида бир от қолмади. Ва бу жиҳатдин барча (муғул) паришон бўлуб қайттилар. Кўпи эгарларини орқаларига солиб, тиркашларини қўлтуқларига тутуб кеттилар» (18).

Муғуллар кетганларидан сўнг шаҳарликлар ўз ҳолига қолиб, тартибсизликлар бошланди. «Раъиятлар бир-бирига зулм қила бошладилар. Ҳар кимдаким, куч-қувват бор эрди, гурур ели бошида пайдо бўлуб, аёғини ўз ҳаддин юқори қўяр эрди. Жавр элигини узотиб, фасод қилур эрди» (19). Юз берган бундай шароитда сарбадорларнинг мазкур иешволари ўзларининг шаҳарни бошқара олмасликларини кўрсатдилар. Аслида бу тартибсизликларга уларнинг ўзи йўл қўйган эди.

Бу ҳақда биринчи бўлиб Амир Темур эшитди ва лашкар тўплаб, Самарқанд тарафга йўл олди. Бу ҳақда у Амир Хусайнни огоҳлантирди.

1366 йил баҳорда Амир Темур ва Амир Хусайн Самарқандга келдилар. Бу ерда юз берган тартибсизликлар ва зўравонликларнинг асосий айбдорлари суд қилинади. Айбдорлар сарбадорлар эканлиги исботланганидан сўнг Амир Темур Мавлонозода Самарқандийни ўз ҳимоясига олади, қолганлари Конибилда дорга осилади.

Бу воқеада Амир Хусайн мамлакат ҳокими сифатида намоён бўлди. У Амир Темур лашкарбошилари Жақубек, Сайфуддинбек, Оқ Буға, Элчи Баҳодур ва Давлатшоҳ Бахшиларга «жанги лой»даги мағлубият айбдорлари деб катта жарима солади. Улар айтилган рақамни тўлашга қодир эмас эдилар, шунинг учун ёрдам сўраб Амир Темурга мурожаат этишади. «Ҳазратнинг ҳиммати андоқ буюрдиким, — деб ёзади Яздий, — алар учун не-нимасиким бор турур, бергай. Ул жумладин икки исирғаким, маҳди улё Ўлжай Турконнинг эрди, Хусайнбекка йибарди. Ва Хусайнбек ани қўруб билдиким, синглининг турур, аммо ҳирси андоқ бўлуб эрдиким, синглининг ҳаққини кўрмай, аларни олди» (20).

Амир Хусайннинг таъмагирлиги, қўрқоқлиги ва иродасизлиги Амир Темурнинг хислатларига бутунлай зид бўлиб, бу икки шахс орасида душманлик деворини кўтарди. Ўша 1366 йил охирида Темурнинг хотини Ўлжай Туркон оқа, яъни Амир Хусайннинг синглиси вафот этади. Шундан сўнг иккала амир

Омад унга кулиб боқди, бу равшан, бунга, аввало, ўзининг бор қобилиятини ва инсоний эзгуликни муайян мақсад йўлида оқилона қўлай билишигина ёрдам берди. Амир Темур Доро, Искандар, Қайсар салоҳиятига тенг ёки уларнинг барини ортда қолдирувчи буюк ишни адо этиб ҳокимият тепасига келди ва кетма-кет ғалабага эришаверди.

Тильман Пагель

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ўртасида қариндошлик муносабатлари ҳам узилиб, фақат душманлик қолади. Амир Темурнинг бу хотинидан ўгли Жаҳонгир Мирзодан ташқари қизи Султонбахт бегим ҳам бор эди.

Мовароуннаҳр ва умуман Чигатой улусининг икки йирик амираи ўртасида бундай муносабат юзага келганидан сўнг уруғлар ҳам, лашкар қатламлари ҳам Амир Темур ва Амир Ҳусайн тарафдорларига ажрала бошладилар. Жанубликлар орасида Ҳусайннинг тарафдорлари кўпроқ эди. Лекин шимолдагилардан Ясаурийлар уруги Амир Ҳусайнга хайрихоҳлик билдирганини англаб, Амир Темурнинг беқлари унинг хузурига келадилар ва Ясаурий уругини ҳибсга олишни маслаҳат берадилар. Шунда Амир Темур бу ишни раво кўрмай, ман этади ва бундай дейди: «Агар мундоқ иш қилсак, мундин нори аларга бир нек соридин эътимодлари бўлмағай ва бизга зарар теккай. Давлат эвимиз яхшилиқ била бино бўлса, анга ҳеч киши зарар еткура олмағай. Ва ул йағочким, адл ва эҳсондин сув ичса, комронлик мевасин бергай» (21).

Амир Темур бу сўзларни айтганида энди 31 ёшга қадам қўйган эди. Унинг бу сўзлари Амир Темур шу ёшга келиб хайрпарвар арбоб бўлиб шаклланиганидан дарак беради. Амир Темур айтган сўзлар бир умр унинг ҳаётий шиори бўлиб қолди ва у доимо шу шиорга амал қилди.

Амир Темур билан Ҳусайн орасидаги муносабатнинг кескинлашуви улар ўртасида тўқнашувларга олиб келди. 1367 йил бошларидан то 1370 йил баҳоригача бўлган вақт ичида бундай тўқнашувлар бир неча марта рўй берди. Улар икки марта ярашишди. Иккала амир ўртасидаги асосий тўқнашув 1370 йил апрелида Балх яқинида юз берди. Амир Ҳусайн батамом енгилгач, Амир Темурнинг хузурига ўз ўглини юбориб, гуноҳидан кечишни ва Маккага ҳажга боришга рухсат беришини сўрайди. Соҳибқирон бунга розилик бераётган чоқда Амир Ҳусайннинг ўзини банди қилиб, қўллари боғланган ҳолда Амир Темур хузурига келтиришади. Амир Темур Амир Ҳусайннинг қонидан кечади. Бироқ Амир Ҳусайннинг маккорлиги ва бадкирдорлигини яхши билган беқлар бунга рози бўлишмади, чунки агар Амир Ҳусайн ҳозир қутулиб қолса, яна аскар тўплаб, фитна уюштириши, ташвишлар орттириши турган гап эди. Кайхусрав Хутталоний Амир Ҳусайн томонидан ўлдирилган укаси Кайқубоднинг хунини талаб қилади.

Амир Темур Амир Ҳусайннинг чуқур бахтиқаролигини кўриб ва ўтмишдаги у билан қариндошлиги, дўстлиги ва яхши дамларни эслаб, ўгирилиб олади. Шу пайт Улжайту Апардий Кайхусрав билан Муаййидбекка ишора қилади ва улар ташқарига чиқиб, Ҳусайннинг калласини оладилар. Амирлар Ҳусайннинг ҳозир бўлган ўгилларини ҳам қатл этдилар.

Ҳусайнбек ибн Мусалло ибн Амир Қазағон Балхдаги Хожа Ақоша қабристонига кўмилади. Шундан сўнг амирлар Ҳусайннинг хотинлари ва тўплаган мол-мулкларини Амир Темурнинг хузурига келтирадилар. Ҳусайн хотинларидан Қазонхон Султонхоннинг қизи Сароймулкхонимни (шу боис Соҳибқирон «гурагон», яъни «коннинг кўёви» унвонини олган), Хизр Ясаурийнинг қизи Ислом оқани, Баён Сулдузнинг қизи Улус оқани ва Тағай Туркон хотунни Амир Темур ўз ҳарамига олади (22). Ҳусайннинг бошқа хотинлари билан мол-мулкни беқларга бўлишиб беради.

1370 йил баҳорида Чигатой улусининг барча беқлари тўпланишиб, қурултой чақирадилар. Унда Амир Темур Гурагонни ҳукмдор деб эълон қиладилар ва унга байъат (эътироф) этадилар. Бу воқеа ҳижрий 771 йилнинг 12 рамазо-нида (1370 йил 9 апрелида), яъни милодий ҳисобда 34 ёшга тўлган кунининг эртасига юз берган эди.

Амир Темур Амир Ҳусайн билан бўлган охири жангдан бир неча кун аввал Термизга яқинлашиб келар экан, шаҳарга уч фарсах (қарийб 70 километр) масофа қолганида Биё (ҳозирги Исо Термизий қишлоғи, Шеробод тумани) мавзеида Макка шарифларидан бири бўлмиш Саййид Барака ўрдуга келиб, Соҳибқиронга султонлик рамзи — ноғора ва байроқни топширган эди. Бу эса исломнинг муқаддас шаҳарлари Маккаи мукаррама, Мадинаи мунавварадаги ислом пешволари Амир Темурни қўллаётганликларини билдирарди. Амир Темур бундан бағоят руҳланди. Шу-шу Саййид Барака умрининг сўнгги дамларигача Амир Темур билан бирга бўлди.

МОВАРОУННАҲР ҲУКМДОРИ

Балхдаги қурултой Амир Темурни Мовароуннаҳрнинг ягона подшоҳи деб сайлаб, мамлакатда узоқ даврлардан орзу қилинган тинчлик, барқарорлик ва тартиб ўрнатилишига имкон берди. Лекин қурултой мамлакат чегараларини ва подшоҳликка солиқ йиғиладиган ерлар-

Давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тура ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, рабият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортмишга даъвогарлик қила олмади.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ни аниқ кўрсатиб бермади. Бу масалани Амир Темурнинг шахсан ўзи ҳал қилиши керак эди. Ундан ташқари салтанатга махфий ва зоҳир даъвогарлар масаласи ҳам хали узил-кесил ҳал қилинмаган эди. Амир Темур дарҳол бу масалаларни ҳал қилишга киришди.

1370 йил ёзи бошларидан Амир Темур ўзига пойтахт қилиб танлаган Самарқанд шаҳрининг девори, қалъаси, сарой ва қасрларини бунёд эттирди ва хароб бўлган биноларни тиклашга киришди.

Қисқа муддатда Самарқанддаги харобалар тикланди, шаҳар чиройи очилиб пойтахт тусини олди. Шундан сўнг Амир Темур исёнкор салтанат даъвогарлари ва мамлакат ҳудудлари масаласини ҳал қилишга киришди.

1371 йили Амир Темурнинг сафдоши Муҳаммад Хожа Апардийнинг ўғли Шибургон (ҳозирги Афғонистон шимоли-ғарбида) ҳоқими Зинда Чашм исёнкорлик қилди, лекин у лавозимидан тезда четлатилди. Темурнинг йирик лашкарбошиси Кайхусрав Хуталоний эса бутунлай душманликка майл билдирди, Соҳибқирон уни четлатиши учун бироз вақт керак бўлди.

Мамлакат худуди масаласининг бирмунча мураккаблиги унинг Амир Темур ташқи сиёсати билан алоқадорлигида эди.

Шуни айтиш керакки, улуслар хонлари давридаёқ, юқорида айтганимиздек, улусларнинг ерлари ва чегаралари аниқ эмас эди; бу масалада Чигатой хонлари Олтин Ўрда хонлари билан Хоразмдаги ерлар учун ва Ҳулоғу авлодлари билан Шимоли-ғарбий Хуронсондаги ерлар учун тез-тез тўқнашиб туришарди. Чигатой улуси Амир Қазогон даврида иккига бўлинганидан сўнг улуснинг шарқий қисми — Мўғулистон хонлари улусининг барча ерларига даъво қилардилар. 1360 йил январидан то 60-йиллар охиригача Мўғулистон хонлари Туғлуқ Темур, Илёс Хожа ва бошқаларнинг Мовароуннаҳрга қилган қайта-қайта юришлари Амир Темур давлати учун шарқдан катта хавф кутилишини исботлаган эди. Амир Темур дарҳол ана шу хавфни баргараф этишга киришди.

Ички низоли нотинч йилларда Хоразм масаласи янада мураккаблашиб кетган эди. Шимоли-ғарбий Хоразмнинг, яъни унинг Жўжи улусига қарашли қисмининг ҳоқими Ҳусайн Сўфий Мовароуннаҳрдаги ноаниқлик ва хўжасизликдан фойдаланиб, 1365 йили Хева ва Котни ўз ичига олган жануби-шар-

қий қисмини — чигатойлар мулкини ўз мулкига қўшиб олади.

Амударёдан жанубдаги ерлар ҳусусида аҳвол бундай эди. Ҳозирги Афғонистоннинг кўп қисми аввалдан чигатойларга қарам эди. Уларнинг вакили Кобулда доим турарди. 1327 йили Тармаширинхон Шимолий Ҳиндистонга юриш қилганидан сўнг чигатойлар бу ерларга ҳам даъвогар бўлишди. Лекин Афғонистоннинг ғарби ва жанубидаги ерлар Ҳулоғу улусининг мулки ҳисобланарди. Бу улус кучсизланиб, парчаланганидан кейин Ҳирот, Ғазна ва Қандаҳор вилоятларида Афғонистон марказидаги Ғур вилоятидан чиққан Куртлар сулоласи ҳукмронлик қиларди. Амир Қазогон даврида 1351 йилиёқ Ҳирот Куртлари чигатойларга тобеъ бўлиб қолди.

Амир Темур Жетага (Мўғулистонга) биринчи юришини 1371 йил бошларида амалга оширди. У кўп ҳам узоқлашмай, Сирдарёдан ўтиб тўхтади ва душман тарафига амирлари Хитойи Баҳодур ва Шайх Али Баҳодур бошчилигида қўшин юборади. Аммо Амир Темур уларнинг эришган натижасидан қониқмай, ўша йили лашкар тўплаб, Жетага иккинчи марта юриш қилади. Бу гал Соҳибқирон Сайрам ва Янгидан ўтиб, Санка Ёғоч мавзеигача етади ва душманга каттиқ зарба бериб қайтади (23).

1371 йил кузида Амир Темур Хоразмга Ҳусайн Сўфий ҳузурига Алқа тавочини элчи қилиб юборади. Элчи орқали жўнатилган мактубда Ҳусайн Сўфийдан элчи билан бирга Хева ва Котнинг охириги беш йиллик солиғини бериб юборишини ва Хоразмга даҳл қилмасликни талаб этиб, шу тақдирдагина икки орада дўстлик бўлиши мумкинлигини баён қилади.

В. В. Бартольд Амир Темур ва Ҳусайн Сўфий муносабатларини шарҳлаб, ғўё «XIV асрда чигатойлар давлати мусулмон деб ҳисобланмаган» лигини ва Ҳусайн Сўфий Амир Темурга юборган жавобида ғўё «Сизнинг мамлакатингиз — жанг вилояти (яъни кофирлар мулки) ва мусулмонларнинг бурчи — сизлар билан жанг қилиш» деган эканлигини ёзган эди (24). Аслида эса, Яздийнинг гувоҳлик беришича, Ҳусайн Сўфий Амир Темурга жавобида: «Мен бу вилоятни қилич била олибмен, яна қилич била мендин олғайлар» деган эди (25).

Алқа тавочи Хоразмдан, Ҳусайн Сўфийнинг жавобини келтирганидан сўнг Амир Темур Хоразмга юриш қилмоқчи бўлган эди. Лекин Мавлоно Жалолодиннинг маслаҳатига кириб, муаммони

Мамлакатга каттиқ ҳоқимият керак эди ва Амир Темур уни барпо этди... Амир Темур кироши «аскарий ҳукмдор» бўлиб қолди.

Л. Н. Гумилёв

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

тинч йўл билан ҳал қилишга яна бир бор уринди ва уни Хоразмга элчи қилиб юборди. «Мавлоно Жалололдин муслмонларнинг некхоҳлиғи учун Хоразмга борди, — деб ёзди Язлий. — Ва Хусайн Сўфийни кўруб, насиҳатлар ва пандлар анга деди ва ойоти Қуръондин ва ҳадисдин анга яхши сўзлар деди. Аммо ул бу давлатқа лойиқ бўлмагон жиҳатидин қабул қилмади ва буюрдиким, ул азизни беркитиб, қалъага солди. Ҳазрат Соҳибқирон бу хабарни эшитгач, черик йигилмоққа фармонлади» (26).

Хусайн Сўфийнинг бу бемуроҳаза қилмиши урушни муқаррарлаштирди. 1372 йил баҳорида Амир Темур Хоразмга юриш учун лашкар тўплайди. Уша кезде Ҳирот ва Кўхистоннинг ҳокими Малик Гиёсиддин Курт ўзининг Темурга тобеълигини билдириб, қатор от ва ҳачирлару туяларга ортилган қимматбаҳо ҳадяларни элчиси Ҳожи Вазир билан Самарқандга юборади. Амир Темур бу ҳадяларни мамнуният билан қабул қилиб, у ҳам, ўз навбатида ҳадялар билан ишончли оламини Ҳожи Вазирга қўшиб Ҳиротга юборади. Ундан ташқари, у уша кезларда қайнотаси Жаку Барлосни Қундуз, Баглон ва Кобул вилоятларига ҳоким қилиб юборади ва у ерлардаги бурулдай уруғини унга тобеъ қилиб топширади. Шундан сўнг у Хоразм юришига отланади.

Ана шу юриш асносида Гурганч қамалда турган пайтида тўсатдан Хусайн Сўфий вафот этади. Унинг ўрнига Хоразм ҳокими бўлган укаси Юсуф Сўфий Амир Темурга бўйсунганини маълум қилади ва бу ҳақда келишув бўлади. Келишувга биноан ака-ука Сўфийларнинг энг кичиги Оқ Сўфийнинг қизи Севинбекани Соҳибқирон катта ўғли Муҳаммад Жаҳонгирга сўрайди. Оқ Сўфий Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг қизи Шакарбекага уйланган эди. Шунинг учун буларнинг қизи Севинбека кўпроқ Хонзода номи билан маълум эди.

Хоразмликлар Амир Темурнинг шартини мамнунлик билан қабул қиладилар ва қизни сепи билан Хоразмдан Самарқандга кейинроқ юборишга келишилади. Шундан сўнг Амир Темур пойтахтга қайтиб келади.

Бироқ бир неча ой ўтгач Юсуф Сўфий Хонзодани Самарқандга юбориш ўрнига аскарлари билан Котга келиб, унинг чиғатойлардан иборат ўрдусини горат қилади ва шаҳарни вайрон этади. Юсуф Сўфийнинг бу қилмиши Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи

марта юришига сабаб бўлди. 1373 йил эрта баҳорида лашкар тўплаб Хоразмга юради. Чиғатой лашкари Хоразм ерига келганида Юсуф Сўфий тавба-тазарру изҳор қилади ва иш тинчлик билан тугайди. Хонзода тантанали равишда Самарқандга юборилади ва 1374 йил июнида Жаҳонгир Мирзо Хонзода хонимга уйланади.

Амир Темур Мўғулистондаги вазиятни диққат билан кузатиб борарди, чунки уша тарафдан Мовароуннаҳрга кўплаб хавф-хатар келган эди. Илёс Хожaxon ўлимидан сўнг мамлакатни дуғлат уругидан Қамариддин бошқарарди. Қамариддин жуда урушқоқ бўлиб, унинг ҳаракатлари ва режаларидан Амир Темур яхши хабардор эди. Шунинг учун душманнинг янги ҳужумини кутиб ўтирмай ва бўлажак ҳужумнинг олдини олиш мақсадида Амир Темур 1375 йил баҳорида Жетага учинчи марта юришга ҳозирлик кўради. Бу гал у Иссиққўлдан шарқдаги Барака Ғуриён водийсигача ва Или дарёсигача этади. Сўнг душманни таъқиб қилиб, Учфармон ва Отбони орқали шарқдан Фарғона водийсига кирарди. Амир Темур Жета лашкарбошиси Шамсуддинбекнинг қизи Дилшод оқага уйланиши муносабати билан Арпа ўтлоғида узоқ муддат тўхтади. Кейин Ўзганд ва Хўжанлда қисқа муддат тўхтаб, Амир Темур йил охирида Занжир Саройга келади ва 1375/1376 йил қишини уша ерда ўтказди.

Хоразм кўнгиротлари Жўжи улуси билан узвий боғлиқ бўлиб, бу муносабатлардан Амир Темур воқиф эди. Албатта, Амир Темур Хоразмнинг яна бу улусга оғишини истамас эди. Шунинг учун у 1376 йил баҳорида Хоразмга учинчи юриш қилади. Бироқ бу вақтда, Фарғонада исён кўтарилганлиги учун Амир Темур ярим йўлдан қайтишга мажбур бўлади. Исёнкор амирлар Сари Буға билан Одилшоҳга Мўғулистондан келган Қамариддин ҳам қўшилади. Шу сабабдан Амир Темур Андижон орқали Мўғулистонга тўртинчи юриш қилади. Лекин тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо оғир касал бўлиб қолганини эшитиб, дарҳол орқага қайтади. Муҳаммад Жаҳонгир 1376 йил ўрталарида йигирма ёшида вафот этади. Ундан икки фарзанд: Хонзодадан туғилган ўн бир ойлик Муҳаммад Султон ва отасининг ўлимидан қирқ кун кейин Илёс Ясаурийнинг қизи Бахт Малик оқадан туғилган Пир Муҳаммад қолди.

Уша кезларда Қамариддин муаммоси Амир Темурни кўп ташвишга соларди. Унинг нафасини ростлаб олишига

ва яна куч тўплашига имкон бермаслик керак эди. Шунинг учун Амир Темур Мўғулистон тарафига тез-тез юришлар қилиб туради.

Фарзандининг таъзияси тугаганидан сўнг Қамарилдинга қарши бир гуруҳни юборди, яна ўша йил охирида ўзи Мўғулистонга бешинчи юриш қилади. Иссиққўлдан ғарброқдаги Бугам Ойкул (Бугам жарлиги) мавзеида душманга етиб олади. Қонли жанглардан сўнг Қамарилдин аввалда бўлганидек яна қочиб улгуради. Амир Темур душманни Чуй дарёси водийсидаги Кучқор мавзеигача таъқиб қилиб, у ерга етганида «Тўхтамиш Ўғлон Ўрусхондин кўрқуб, қочиб, хизматқа келгуси турур» (27) деган хабар олади.

Олтин Ўрда хони Ўрусхон, асли Дашти Қипчоқ ўзбекларидан, укаси Тўй Хожани Ўғлонни, яъни Тўхтамишнинг отасини, Русияга юришдан бош тортгани учун (1376) ясоққа тортди. Ўч олиш учун Тўхтамиш унинг ўғилларидан бирини ўлдирди (28) ва ўша даврда уни ўз паноҳига олиши мумкин бўлган бирдан-бир ҳимоячи Амир Темур ҳузурига борди.

Соҳибқирон Тўхтамишни лашкаридаги ўзбек беги Туман Темурга топшириб, ўзи Сирдарёдан Ўзганд орқали Самарқандга қайтади. Кейин Туманбек Темур Тўхтамишни Самарқандга — Амир Темур ҳузурига келтирганида, Шарафуддин Али Яздийнинг айтишича: «Ул ҳазрат анинг мақдамини азиз тутуб, тааззум ва иноятлар қилди ва тўй бериб, хайма-ҳиргоҳ ва наққораю нафир ва қатор тевалару отлар ва яна нимаким, подшоҳлиғда керак турур, барчани ясаб берди ва ани ўғул ўқуди» (29). Сўнг Тўхтамишга Саброн ва Сигноқ вилоятини бериб, унга аскар қўшиб, маконига элтти.

Бироқ Тўхтамиш у ерда узоқ туролмади. Ўрусхоннинг ўғилларидан бири — Қутлуғ Қия билан урушиб, енгилди ва яна Темурбекнинг ҳузурига қайтиб келади. Соҳибқирон бу гал уни аввалгидан ҳам яхши кутиб олади, илгаригидан ҳам яхши жиҳозлаб, Сабронга юборди. Бу гал Ўрусхоннинг катта ўғли Тўхта Қия кўп аскар билан келади. Жангда Тўхтамиш қақшатқич зарбага учрайди ва ҳатто Сирдарё бўйида унинг ҳалок бўлишига бир баҳя қолади: уни Амир Темурнинг одами ўлимдан қутқаради.

Шундан сўнг, кўп ўтмай, Ўрусхон улкан лашкар билан Амир Темурга қарши чиқади ва Сигноқ яқинида тўхтади. Амир Темур ўз лашкари билан

Ўтрор яқинида турарди. 1376 йил охирида қаттиқ совуқ уч ой давом этади, бу ҳол иккала лашкар асосий қисмларининг тўқнашувига монелик қилади. Фақат кичик гуруҳлар орасидагина майда тўқнашувлар бўлиб, уларда Амир Темур аскарларининг кўли баланд келади. Соҳибқирон айғоқчилари Ўрусхон узининг асосий кучлари билан юртига кетганини маълум қилдилар. Шунда Амир Темур ҳам Кешга қайтиб келади.

Аслида, «Кешга қайтиб келиш» душманни чалғитиб, хотиржам ва калака қилиш йўлидаги бир ҳарбий ҳийла бўлса ажаб эмас. Чунки у Кешда атиги саккиз кун туриб, яна катта лашкар билан Дашти Қипчоққа — Ўрусхонга қарши юради. Ана шу юришда у Тўхтамишни ўзига ғажирчи — йўл кўрсатувчи қилиб олади. Ўн беш кундан сўнг Жайрон Қамиш деган мавзеида душманни бепарво ва паришонхотир ҳолатда учратади. Амир Темур лашкари душманга дарҳол ҳужум қилиб, уни пароканда этади ва катта ўлжа олади. Шу пайт Ўрусхон ва унинг ўғли Тўхта Қия бирин-кетин ўладилар. Амир Темур Тўхтамишни Дашти Қипчоқнинг хонлик тахтига ўтқазиб, ўзи 1377 йил мартада Самарқандга қайтди.

Амир Темур Дашти Қипчоқдан кетганидан сўнг Ўрусхоннинг бошқа ўғли — Темур Малик Тўхтамишга ҳужум қилиб, уни енгади. Тўхтамиш қочиб, яна Темур ҳузурига келади. Бу гал Амир Темур катта лашкар жиҳозлаб, Тўхтамишни ўзининг бекари билан ўша йил кузида Сигноққа элтади ва хонлик тахтига кўтаради. Тўхтамиш қишни Сигноқда ўтқазиб, 1378 йил баҳорида Дашти Қипчоқ пойтахти Саройни олади ва Жўжи улусининг хони бўлади.

Амир Темур қарийб икки йил давомида Тўхтамишнинг иши билан машғул бўлганига қарамай Самарқандда қурилиш ва ободончилик ишларини ҳам қўйиб юборди.

1377 йили у Мусабекнинг қизи Туман оқага уйланади. Шундан сўнг у Самарқанд шаҳрининг теграсида ўн икки боғ барпо қилади ва улар ичида сарой ва кўшклар қуради (30). Боғларнинг бири ёш хотинига аталган эди. 1376 йилиёқ Соҳибқирон Ўрусхон билан курашда машғул бўлганида, Хоразм ҳокими Юсуф Сўфий, фурсатдан фойдаланиб, қариндошлик муносабатларини оддий мантиққа зид равишда лашкар билан келиб, Бухоро ва унинг атрофларини ғорат қилади. Темур Хоразмга элчи орқали мактуб юборди, унда қариндошлик муносабатлари ўрнатилганидан

сўнг бундай ишларни қилмаслик кераклиги ҳақида айтилган эди. Юсуф Сўфий элчини зиндонга ташлайди. Шундан кейин Амир Темур Хоразмга бошқа элчини янги мактуб билан юборди, мактубда жиддий огоҳлантириш билдирилган эди. Юсуф Сўфий бу элчини ҳам банди қилади. Шундан сўнг Хоразмга навбатдаги юриш муқаррарлашади.

Амир Темур Хоразмга 1379 йил қишида навбатдаги — тўртинчи юриш қилди. Гурганчини қамал этиш пайтида худди ўша давр Европасидагидек рицарлик манзараси юз берди. Амир Темур шаҳар қамали билан машғул бўлиб турганида, Юсуф Сўфий мусулмонларнинг қони бекорга тўкилмасин учун Амир Темур билан яккама-якка курашишни таклиф қилади. Темурбек буни бажонидил қабул қилади ва амирларининг қаршилигига қарамай, тўлиқ ҳарбий жиҳозланиб, қалъа тарафига йўл олади. Ҳандаққа яқинлашиб келиб, Юсуф Сўфийни чақириб, сўзининг устидан чиқишини талаб қилади. Амир Темур Юсуф Сўфийни қанчалар чақирмасин, у сўзининг устида туролмади ва қалъадан чиқмади.

Шу пайт Термиздан қовун келтирадилар. Амир Темур Юсуф Сўфийни қовун билан меҳмон қилмоқчи бўлиб, қовунни олтин товоқда қалъага юборди. Юсуф Сўфий қовунни ҳандаққа улоқтириб, товоқни дарвозабонга беришни буюради. Амир Темур галаба қозониб, шаҳарни қўлга киритади. Сўнг Кешга қайтиб, Занжир Саройда қишлайди.

1380 йил баҳорида Амир Темур Кешнинг қалъа деворларини бунёд этади ва ўрта асрларнинг буюк меъморчилик иншоотларидан Оқсарой қурилишини бошлайди.

Хуллас, Амир Темур 1380 йил баҳорига келиб, яъни ўн йил ичида Жетага беш марта ва Хоразмга тўрт марта юриш қилиб, Марказий Осиёнинг бу қисмлари билан боғлиқ муаммоларни деярли ҳал қилиб бўлди. Энди Хоразм бутунлай Амир Темур давлатининг таркибига кирди.

Мамлакат шарқий ҳудудларининг хавфсизлиги деярли Фулжагача таъминланди. Навбатдаги муаммо — Хуросон масаласи эди.

Юқорида айтганимиздек, Ҳирот Куртлари давлати XIV аср ўрталаридан чиғатойларга тобеъ бўлиб қолган эди. Тобелик шундан иборат эдики, Ҳирот ҳокими йиллик қурултойларда иштирок этиши, лозим бўлганда ҳарбий қисм

етказиб бериши ва Мовароуннаҳр ҳокими га ҳадя сифатида йиллик солиқ тулаб туриши керак эди.

1380 йил бошларида Амир Темур Ҳирот ҳокими Малик Фиёсиддинга элчи юбориб, эрта баҳорда чақириладиган қурултойга таклиф қилади. Малик Амир Темурнинг яқин дўсти ва сафдоши Ҳожи Сайфуддинбек келсагина қурултойда қатнашишга розилик беради. Сайфуддинбек Ҳиротга келиб, шаҳарни мустаҳкамлаш бўйича катта қурилиш олиб борилаётганини кўрди: ички қалъа девори баланд кўтарилиб, иккинчи қавати бунёд этилаётган эди. Шаҳар атрофидаги боғ ва экинзорларни ҳам ўз ичига олувчи ташқи девор қурила бошлаганди. Ҳирот ҳокимининг урушга тайёрланаётганлиги равшанлашди. Устига устак Малик Фиёсиддин Сайфуддинбекка жавоб беришга шошилмаётган эди.

Шунда Сайфуддинбек Маликка билдирмай, Ҳиротдан чиқиб кетади ва бутун кўрганларини Амир Темурга бориб айтади. Шу иайт Амир Темур Кешда турганида Алибек ибн Арғуншоҳ Жоникурбоний, яъни 1362 йили унга азоб берган киши келиб Амир Темурга итоат қилиб бўйсунганини билдиради. Амир Темур ўтмишни эслаб ўтирмай, уни яхши қабул қилади, у билан Хуросонга юриш ҳақида кенгашади. Алибек буни маъқул топиб, ёрдам беражagini билдиради.

Алибек Жоникурбоний Шимолий Хуросоннинг ҳокими бўлиб, катта обрўга эга эди. Ҳозирги Туркменистоннинг деярли бутун ҳудуди унинг таъсир доирасида бўлган. Алибек бўйсунганидан сўнг эса Амир Темур давлати ҳудуди Каспий денгизгача етди. Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг ҳам Амир Темурга тобелигини эътиборга олиб, унинг давлатини 1380 йилдан бошлаб салтанат деб қарамоқ керак.

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Шарафуддин Али Яздий Амир Темур ушбу сўзларни айтганлигини ёзади: «Ҳазрат Соҳибқироннинг ҳиммати раво кўрмас эдиким, олам ичинда андин ўзга киши мамолик амрида дахл қилғай, ё «Вилоят менга тегар», деб даъво қилғай. Доим муборак тилида кечар эрдиким, «Дунё андоқ ер йўқ турурким, икки киши анда дахл қилғай. Ва дунёни йасагон парвардигор бир турур, дунёда ҳам подшоҳ бир керак» (31).

Бу сўзлар Амир Темурга тиркалган бўлишига қарамай, ана шу воқеалардан

анча кейин ҳам у жаҳонгирликка майл билдирмайди. Дунёнинг талайгина қисмини забт этганидан кейин ҳам ҳарбий кучи тўлиб-тошган бир пайтда, негадир, Олтин Ҳрдани тўла-тўкиёс ўз мулкига қўшиб олмади. Болқон ярим оролини, Фракияни ҳам ўз мулкига киритмади ёки Европанинг бошқа қисмини забт этишга киришмади. Бизнингча, у фақат мўғулларнинг уч ғарбий улусини бўйсундиришгагина интилган кўринади. 1380 йилга келиб, фақат Ҳулогу улуси, яъни асосан Эроннинг ерлари, бўйсундирилмай қолган эди.

Шарафуддин Али ёзганидек, «Ул маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, иодшоҳлик қилур эрдилар. Ҳазрат Соҳибқирон Турон мамоликини мусаххар қилгондин сўнг, Чиғатой улуси ва Жўжи улусини ўз гумашталарининг тасарруфи остига олганидан сўнг муборак хотирига туштиким, Эрон вилоятини забт қилгай. Эрон сори мутаважжих бўлди» (32).

Демак, Амир Темурнинг Эронга юриши, аслида, унинг босқинчилик мақсадидан эмас, балки Эроннинг парчаланиб ётганлиги ва ҳимоясизлигидандир.

1380 йили Амир Темур ҳаёт бўлган ўғилларидан иккинчиси — 14 яшар Мироншоҳни Хуросоннинг ҳоқими этиб тайинлади ва эллик қўшун — 25 минг кишилик аскар билан Амударёнинг сўл соҳилига ўтказиб юборди. Мироншоҳ йил охирида Балхда қишлади.

1381 йил эрта баҳорида Амир Темур Амударёдан ўтиб, Андхуда (ҳозир Афғонистондаги Андхой)га келди. Бу ерда у маҳаллий авлиё Бобо Сангуни зиёрат қилди. Авлиё дарвеш кўринишида, жазаваси тутган ҳолда Амир Темурнинг оёғи остига қўй тўшини ташлади. Сўнг уни кўтариб, «Ернинг тўши бўлган Хуросонни сенга худо ато қилади!», деди (33).

Амир Темур Ҳиротни жануб тарафидан айланиб ўтди ва авлиё дарвеш Зайнуддин Абу Бакр Тайободийни зиёрат қилди. Авлиё унга дуо-фотиҳа ўқиди. Тайободий Шамсуддин Кулол ва Саййид Баракадан сўнг Амир Темурнинг учинчи пири бўлди.

Ҳирот енгил уруш билан олинди, чунки шаҳар аҳолиси Малик Фиёсиддинни қўлламади. Шаҳарликлардан фақат омонлик солиғи олинди.

Алибек Жониқурбонийга тааллуқли Тус ва Қалот шаҳарлари, Хуросон сарбадорларининг пойтахти Сабзавор ва Мозандароннинг ҳоқими Валибекка тегишли Исфароин қаршиликсиз таслим

бўдилар. Алибекнинг ўзи тобелик изҳор қилди.

Шундан сўнг Амир Темур Мовароуннахрга қайтиб келиб, Бухорода қишлади.

1381 йил кузида Амир Темурнинг суюкли қизи Тоғайшоҳ (уни эрқалатиб Ака Бегим деб ҳам атарди) тўсатдан вафот этади. Бу айрилиқ Амир Темурга кучли таъсир қилиб, у узоқ муддат катта қайғу билан таъзияда бўлди. Ҳатто дунё ишларига, шу жумладан давлат ишларига ҳам қўли бормади.

Шу вақтда ёвуз Алибек Жониқурбоний Мозандарон ҳоқими Валибекни йўлдан уриб, у билан бирга Сабзаворни қамал қилади. Шаҳар ҳоқимлигига Амир Темурнинг синглиси Ширинбеканинг эри Али Муаййид ўтказилган эди. Амир Темурга Сабзавор воқеаси ҳақида хабар етказилганида у бунга аҳамият бермай, қизига мотамини давом эттираверди.

Опаси Қутлуғ Туркон оқа Амир Темурга шундай мурожаат қилади: «Агар мундоқ бепарволик қилсанг, олам бир-бир бўлуб бузулгай. Худойнинг хатосига ҳеч чора йўқ турур. То олам бор эрмиш, ушбу тариқ эрмиш. Ғам емак фойда қилмас. Агар мундоқ бўлсанг, раъият ва мамолик паришон бўлуб, худойнинг бандалари бехонумон бўлгай. Нечук бир жамоат бебоклар Мозандарондин чиқиб, бисёр мусулмонларни бехонумон қилиб турурлар? Тариқа бу турурким, алар дафъи учун отланиб, андоқ гўшмол бергайсенким, ўзга ҳеч кишига мундоқ ҳаво ва ҳавас бўлмагай» (34). Опасининг хайрихоҳлик билан айтган бу сўзлари Амир Темурни хушёр торттириб, 1382 йилдаги Хуросон юришига сафарбар қилди.

Амир Темур 1382 йил бошида, қиш ўрталарида Хуросонга иккинчи юриш тайёргарлигини кўрди ва Бухоро тарафга йўл олди. Бу юришда у Мозандаронгача етди, Хуросон янгидан фатҳ қилинди, Алибек Жониқурбоний асир олинди, Самарқандга юборилди ва унинг уруғи тарқатилиб, бошқа амирларга улашиб берилди.

1383 йили Ҳирот ва Сабзаворнинг ҳоқимлари исён кўтардилар. Исённи бостириш учун ўша йилнинг кузида Амир Темур Хуросонга янги юриш қилади. Исён бостирилганидан сўнг Сеистонга ўтади. У Ҳирманд дарёсига яқинлашганида уни 1362 йили ярадор қилган Мамақтув ҳадялар билан келади. Мамақтув қатл қилинади. Амир Темур Қалот ва Қандаҳор шаҳарларини бўйсундириб, Самарқандга қайтади.

Амир Темурнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар орасида унинг фақат тўйғуғина эмас, балки маънавийликка ҳам асосланган фавқулодда кучли ақлий қобилиятлари кузга яққол ташланади. Ўзига содиқ жангчиларни жалб этиши ва уларни тўтиб туришига, ута даражада ҳаракатчан сиёсий тузилма ишлашга, ана шу тузилмани ўзгартириши ва қўшинларни куз кўриб қўлоқ эшитмаган қўламадаги зафарларга элтишга қодир тажрибали сиёсатчилар ва лашкарбошилар орасида биринчи эди.

Б. Манс

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

1384 йили Амир Темур Шимолий Эронга янги юриш қилиб, Озарбойжондаги Султониягача етиб борали ва 1385 йили Самарқандга қайтиб келали. Бу ва ундан олдинги юришларида Амир Темурнинг ҳали бугун Эронни забт этиш мақсади йўқ эди. Бундай мақсад кейинроқ — 1386 йил бошларидаги воқеалар сабабли пайдо бўлди.

1386 йил бошларида Тўхтамиш 90 минг кишилик лашкар билан Дарбанд орқали Табризга ўтиб, уни талади ва Озарбойжоннинг бошқа шаҳарларини ҳам гонат қилиб, келган йўлидан орқасига қайтиб кетди. «Бу хабар ҳазрат Соҳибқиронга етти, — деб ёзади Яздий, — мусулмонлар учун кўнгли асру малул бўлди ва бу жиҳатдин Эрон вилоятининг забтига хотирин қўйиб вожиб кўрдиким, ул вилоятларни забт қилгайким, мундин нари анда йаағи кирмагай. Анинг учунким, Эрон вилоятида андоқ подшоҳиким, Эрон вилоятини забт қилгай, йўқ. Ва бир неча полшоҳиким, бор эрди, барчаси бир-бирига йаағи эрдилар, бир-биринин қўрқуб, вилоятларинин чиқа олмас эдилар. Анинг учун мундоқ балолар раъият ва фақир мискинга тегар эрди» (35).

Тўхтамишнинг Эронга қилган бу зугуми ва бундан кейинги ҳужуми ҳам унинг Фарбий Эронга қилган оддий сайили бўлмай, балки унинг бундан мақсади Эронни бугунлай забт этиш эди. Агар Амир Темур бўлмаганида Тўхтамиш Эронни босиб оларди. Фақат бунинг учун қулай фурсат кутаётган эди. Ҳозирча у Амир Темурнинг «томири уришини» текшираётган эди. Шунинг учун Амир Темур Тўхтамишнинг Эронни босиб олиши олдини олиб, 1386 йили забт этиш мақсади билан Эронга «уч йиллик юриш» билан келади. Амир Темурнинг Эронга бу ва кейинги юришлари Тўхтамишнинг Эронга шимолдан келишида ўзига яраша тўсиқ бўлди. Моҳиятан, Амир Темур Эронни янги таттар-мўғул истилосидан сақлади.

1386 йил ёзида Амир Темур Гуржистонга биринчи марта юриш қилиб, Тифлисни олади ва подшоҳ Бағрат асирга тушади.

Ўша кезларда Ширвон ҳокими Шайх Иброҳим Амир Темурга бўйсунди ва Соҳибқирон ҳаётининг сўнгги дамларигача унга содиқ қолди.

Шарқий Анатолия, Шимолий Ироқ ва Озарбойжонда ўша вақтларда ярим қўчманчи туркман қабилалари бирикмаси — қора қўюнли истиқомат қиларди (36). Шарқий Анатолиядаги кучли Аланчуқ, Ойдин ва Авник қалъалари

шу қабилаларга тааллуқли эди. Шу қалъаларни истеҳком қилиб, улар бу ерлардан ўтувчи қарвонларни талардилар. Уларнинг фаолияти туфайли XIV асрнинг иккинчи ярмида бу ерлардан ўтувчи қарвон алоқалари деярли тўхтаб қолган эди.

1387 йили Амир Темур Нахчивонда турганида «туркманлар зулм ва фасол эликларини узатиб, мусулмонларга гашвиш берурлар ва Ҳижоз қарвонига мутаарриз бўлурлар ва ҳеч кишини ул йўлдин ўтгайли қўймаслар» (37) деган шикоят тушади. Бу хабарни олиб, Амир Темур дарҳол уларга қарши жазо гуруҳларини юборади. Лекин улар билан кураш ҳали олдинда эди. Бу пайт Шарқий Анатолиядаги Арзинжон ҳамда Арзирум шаҳарлари ва вилоятларининг ҳокими Таҳурган Амир Темурга итоат изҳор қилади.

Амир Темур 1387 йили Бардабада (ҳозирги Барда) турганида яна Тўхтамиш Доғистон орқали лашкар билан келиб, Шимолий Озарбойжонни талаб, кўп одамни ўлдирди.

Амир Темур уларга қарши аскар юборади. Қочаётган душманнинг бир неча беги асир олинади. Тўхтамишнинг кўрнамаклиги Амир Темурни ажаблантирарди. У асирларга айтади: «Анинг ва бизнинг аромизда ато-ўғул ҳаққи турур. Не жиҳатдин мундоқ йамон ҳаракат андин воқиб бўлди? Ва бу жиҳатдин неча минг мусулмон талаф бўлди. Эмди мундин сўнг мундоқ ишлар қилмасун ва бурунгу аҳду мувофиқат тариқасини ўзга қилмасун», деб буларга айтти. Ва дедиким: «Сизларни қўярбиз. Бориб анга бу сўзларни дегайсиз» (38). Сўнг асирлар қўйиб юборилди.

Шундан сўнг Эрон жануби — Форсда ва унинг пойтахти Шерозда юз берган аҳвол Амир Темур диққатини жалб қилади.

Бу воқеалардан биров аввал Форс ҳокими Шоҳ Шужоъ вафот этади. Улимидан аввал у ўгли Зайналобидинни ворис этиб тайинлаганди ва ворисини Амир Темурга тақдим этиб, мактуб йўллаганди (39).

Бир оз муддатдан сўнг Амир Темур Шерозга, Зайналобидиннинг ҳузурига ўз одами юбориб, унга ушбу сўзларни етказтиради: «Сенинг марҳум атоғи бизга дўст ва хавоҳ эрмиш ва арзадошт этиб сени бизга сипориш қилиб йибариб эрди. Эмди бизнинг ҳимматимиз ул турурким, асари андин зоҳир бўлгайким, барча олам яқин ва йироқдин билгайларким, дўстлукни нечук қилмоқ керак ва сенга яқин ерда тушуб туруббиз. Тавақ-

Салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим. Қонун ва қондаларга (тўра ва тузукка) таяниб, салтанатим мартабаю эътиборини сақладим. Агар ҳар нарса ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп ҳалал ва зиён етгай. Демак, ҳар кимнинг қадр-қимматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва мувофиқ иш юритишинг керак.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

куф қилмай боғроқ келгил, то иноят ва шафқатимизни кўруб қайтқайсенким, дустлар шод бўлуб, душманлар гамгин бўлғайлар» (40).

Зайналобидин Амир Темур ҳузурига келиш у ёқда турсин, ҳагто унинг элчисини ҳибсга олди. Шундан сўнг 1387 йил кузида Амир Темур Форс вилоятига юришини бошлади. Унинг йўли Исфаҳон орқали ўтарди. Шаҳарга яқин келиб, у лашкарини саф тортирди. Шаҳарнинг барча аъёнлари ва Зайналобидиннинг қариношлари Амир Темурни кутиб олишга чиқдилар. Амир Темур улар билан бирга шаҳарни зиёрат қилди. Урдуга қайтиб келганидан сўнг шаҳар дарвозаларига қоровул қўйишни, шаҳардаги барча от ва туяларни, қурол-аслаҳани олиб, девонга топширишни буюрди. Бундан сўнг шаҳар аъёнлари «тақа ҳақи» деб аталган омонлик моли тулашни бўйинларига олдилар. Кейин Амир Темур шаҳар маҳалларини бекларига улашиб, солиқ йиғдиради ва шаҳар аъёнларини ўрдуда сақлаттиради.

Кечаси Али Қўчапо деган шахс бир тўда каллакесарлар билан келишиб, солиқ йиғувчи муҳассилларни ўлдира бошлади. Уларнинг кўплари улдирилиб, баъзилари қочдилар. Шаҳарга ўз иши билан кирган баъзи аскарлар ҳам ўлдирилди. Баъзи муҳассиллар ва аскарларни шаҳарликлар ўз уйларига беркитдилар. Ҳаммаси бўлиб уч минг киши ўлдирилган эди. Ўша кечасиёқ бу ҳақда Амир Темурга хабар етказилди.

Бутун лашкар, жумладан, Амир Темурнинг ўзи ҳам ғазабга тўлган эди, аскарлар қасос талаб қилдилар. Шундан сўнг шаҳарни қатли омга берилди: фақат икки диний арбобнинг ва муҳассиллар билан аскарларни беркитган шаҳарликларнинг уйлари дахлсиз қолдирилди.

Одатда, ҳозирги замонда Исфаҳон воқеасига баҳо бериб, Амир Темурни қонхўрликда айблайдиган тарихчилар негадир уша қатли омнинг асосий сабабчилари ҳақида эслашни лойиқ топмайдилар. Биринчидан, бу қатли омнинг асосий сабабчиси Зайналобидин эди, чунки у отасининг васиятига зид равишда Амир Темурга нисбатан фитнакорлик билан унинг элчисини ҳибсга олди, иккинчидан, Амир Темурнинг уч минг одамини ўлдиришнинг танаббус-корлари айбдор эди. Л.Н.Гумилев ибораси билан айтсак, Амир Темур ивогарлардан қасос олаётган ва гомостатларга нисбатан пассионерлик қуввати ни сарфлаётган йирик шахс, суперэтноснинг вакили эди. Шунинг учун ҳо-

зирги замонда унга айб қўйишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Амир Темур Исфаҳондан сўнг 1387 йил декабрининг уртасида Шероз яқинидаги Тахти Қорача деган мавзегга келиб тўхтади. Исфаҳон воқеаси ҳақида эшитган атроф вилоятларнинг кўп ҳокимлари хавфсираб Амир Темурнинг ҳузурига келадилар ва унинг номи билан хутба ўқийдилар. Фақат Зайналобидин ундан ўзини олиб қочади.

1388 йил январининг охирларида Амир Темур Шерозда турганида Мовароуннаҳрдан хавотирли хабарлар келди.

Амир Темурнинг йўқлигида, фурсатдан фойдаланиб, Тўхтамиш Мовароуннаҳрга катта куч юборади ва Сабронни қамал қилади. Бу ҳақда эшитиб Андижондан шаҳзода Умаршайх ўз кучлари билан Сабронга келади. Самарқанд аскарлари ҳам бу ерга етиб келади. Сўнг юз берган жангда Тўхтамишнинг аскарлари енгади ва мамлакатнинг ички ҳудудларига киради. Дашт кучлари Хоразм орқали Бухорога келиб, унинг атрофларини вайрон қиладилар. Кейин улар Кеш вилоятига келиб Занжир Саройни ёндирадилар ва Қарши, Хузор орқали Амударёгача ўтадилар.

Шунингдек, Амир Темурнинг йўқлиги ҳақида эшитиб, Мўғулистондан амир Анқа Тўра Тошкентни талайди ва Фарғона водийсига — Андижон тарафга йўл олади. Андижонда шаҳзода Умаршайх унга қаттиқ қаршилик кўрсатади ва уни тоғ тарафга чекинишга мажбур қилади.

Амир Темур Шероздалигида 1388 йил февралининг бошларида бу воқеалар ҳақида эшитади. Шунда у шошилиш равишда Форс вилояти шаҳарларини Музаффарийлар уртасида тақсимлаб, 9 феврал куни Мовароуннаҳр тарафга йўл олади ва тезда Самарқандга етиб келади. Унинг келгани ҳақида эшитган душманлар ҳар тарафга қочади: мўғулистонликлар ўз юртига кетади, Тўхтамиш аскарларининг бир қисми ўз юртига кетиб, яна бир қисми Хоразмда, Гурганчда қолади.

Бу эса Амир Темурни 1388 йил эрта баҳорида Хоразмга бешинчи юриш қилишга мажбур этади. У Гурганчга яқин келиб, аҳолисини Самарқандга кўчиришни буюради ва шаҳар ўрнига арпа септиради. Бу ишни Амир Темур гурганчликлар Тўхтамишнинг аскарари таркибида бориб Занжир Саройни ёндиришда иштирок этганлари ва душман тарафида бу ишларда қатнашиб, унга нисбатан хоинлик қилганликлари учун

Амир Темур музаффарийларнинг сабаби, эҳтимол, унинг қабилавий элементларни Темурийлар салтанатининг асоси (ёки ўқ қисми) бўлган Марказий Осиёда ўзи мунтазам ёйган мусулмон маданияти элементлари билан ўйунлаштириш тажрибасидадир...

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қасос сифатида қилган эди. Бироқ уч йилдан сўнг Амир Темур фармони билан шаҳар аввалгидан ҳам яхши қилиб қайта тикланди ва аҳолиси қайтариб келтирилди.

Амир Темурнинг Хоразмга юриши пайтида орқа тарафда Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирақ — Соҳибқироннинг куёви — қизи Султонбахт бегимнинг эри ўз қайнотасига қарши исён кўтаради. Кўзғолон Мовароуннаҳрнинг жанубига тарқалади, лекин тез бос-тирилади.

1388 йил охирида Тўхтамиш Дашти Қипчоқдан келади ва Сабронни қамал қилиб, Сирдарёнинг чап соҳилидаги Ачук Зарнуқни олади. Амир Темур дарҳол лашкар тўплаб, душман устига юрди. Бироқ 1388/1389 йил қишининг қаттиқ совуқлиги туфайли бироз кутишга мажбур бўлди. 1389 йил баҳорида иккала тарафнинг кичик гуруҳлари ўртасида алоҳида тўқнашувлар бўлди.

Тўхтамиш чигатойлар лашкарини чапга қўлга киритиш, сўнг пистирмадаги кучлари билан зарба бериш мақсадида ўз лашкарини «қочган қилиб кўрсатмоқчи бўлади» атайин. Лекин Соҳибқирон беқлари бу найрангга учмайдилар ва Амир Темурни душманни таъқиб қилишдан тўхташиб, Мўғулистонга Туғлуқ Темурнинг ўгли Хизр Хожaxonга қарши юришга, сўнг Тўхтамишга қарши юришга кўндирадидлар.

1389 йил ёзида Амир Темур Мўғулистонга бешинчи марта юриш қилади. Чигатойлар бу гал душманнинг қочаётган гуруҳларини қувиб, мамлакатнинг анча ичкари ҳудудларига кирадилар. Лашкар Балхаш кўлининг шарқидан бориб, Эмил Ғучур мавзеига, Зайсан кўлидан жануброқдаги Чигучак шаҳри яқинига келиб тўхтади.

Соҳибқирон Амир Жаҳоншоҳ ва Уч Қаро Баҳодурни ўттиз минг кишилик аскар билан шарққа юборади. Улар Иртиш дарёсидан ўтиб, Олтой тоғи этакларигача етадилар ва орқага қайтадилар. Сўнг Амир Темур жануби-ғарбий йўналишда юриб, Қорашардан шимолроқдаги Юлдуз ўтлоғида тўхтади (42). Шу ерда Амир Темур лашкарини 20-30 минг кишилик гуруҳларга бўлиб, Мўғулистоннинг турли вилоятларига юборади.

Амир Темур аскарлари Хизр Хожанингни чекинаётган гуруҳларини қувлаб, бутун Шарқий Туркистонни галвирдан ўтказгандек айланиб чиқдилар. Улар Қора Хўжа, Қора Арт, Шарғулуқ, Сулғанлиқ, Кўкёр ва бошқа шаҳарлардан ўтиб, Хитой чегарасига бевосита яқин-

лашдилар ва асл Мўғулистоннинг ғарбий ҳудудларига кирдилар (43).

Шу билан бирга Юлдуз ўтлоғи Амир Темур етган энг шарқий мавзе бўлди. Амир Темур бу юришдан 1390 йил бошида қайтади. Хизр Хожанингни ўзи қўлга тушмаган бўлса ҳам, бу юришда эришилган қатор ғалабалар мўғулларнинг кучини анча синдирди.

1390 йили Амир Темур Самарқандга қайтиб келгач, Мўғулистонга, Қамариддинга қарши 20 минг кишилик аскар юборади. Юриш жами олти ой давом этади (44).

1390 йил охирларида Амир Темур ўзининг Тўхтамишга қарши биринчи асосий юришига тайёргарлик кўради. Ўша йил охирида Тошкентга келгач, Темур қирқ кун бетоб этади. Соғайгач, 1391 йил 19 январда йўлга чиқади. Йўлда Ўтрор яқинида Қора Сомон деган жойда тўхтаганида Тўхтамиш элчилари келиб, унинг номидан тўққиз от ва бир шунқорни тортиқ қиладилар ва унинг номидан ушбу сўзларни айтадилар: «Ул ҳазрат менинг била ато-ўғулдек эрди ва валийнеъмат турур. Ва бу шафқатларким, менинг ҳаққимда алар қилиб турурлар, ҳеч ато ўғулга қилмас. Агар йиллар шукур десам, ҳануз айтмамиш бўлгаймен. Мендин хабарсиз бир неча йамон бадбахтлар беадаблиқ қилгон турур. Эмди умид ул турурким, ул ҳазрат лутфу қарам била бу ёзуқлардин кечиб, афв қилгайлар» (45).

Бу бир айёрлик нагмаси бўлиб, у Амир Темур юришининг олдини олиб, вақтдан ютиш учун қилинган эди. Соҳибқирон бунни туғри тушуниб, Тўхтамиш таклифини қатъиян рад этди ва унинг элчиларига шундай дейди: «Ул андаким заҳм еб бизга келиб эрди, барча оламга маълум турурким, ани фарзанд деб риоят қилиб, йароғлар бериб, черик тортиб, ул қишда ани миқдори от ва тева зойилким бериб, Ўрусхондин элини олиб, анга бериб, подшоҳлик тахтада ани ўлтурғузиб, Жўжихон улусида хон қилдурдум. Агарчи худойи таоло анга берди, аммо мен сабаб бўлдим. Ва ул менга ўғулдек эрди ва мен анга атодек.

Эмдиким давлатқа етти ва азимат ва шавкат пайдо қилди, ул ҳаққларни унутиб, биз Эрон вилоятига борғонда, келиб бизнинг вилоятимизни чопиб, мусулмонларни ташвиш бериб турур. Бу қилиғини ўзумга келтурмадим ва дедим: «Бу иш нолонлиқдин қилмиш бўлгай, ёниб, тавба қилгай». Аммо ул давлатқа андоқ мағрур бўлган эрмишким, бу ишдин анга ҳеч парво қилмай вилоятимиз-

ға қасд қилғон эрмиш. Ва киши йибариб эрдиким, биз Эрондин вилоятимизға келдук, келган кишиси бизнинг хабаримизни топғач қочтилар. Эмдиким билиб турурким, биз анинг сори борурбиз, ажзу ниёз йўлидин кириб, узрхоҳлиқ қиладур.

Бас! Андин неча қатла йамон ишлар воқиъ бўлди. Эмди анинг сўзига ишонса бўлмас ва бу юрушдин қайтмасбиз ва анинг сори борурбиз. Кўргайбизким, Тангри таборак ва таоло кимга нусрат берур. Ва агар сўзи чиндур ва ярашғали кўнгли бор бўлса, Алибекни бизга йибарсун, то ул келиб, беклар била кенгашиб, ҳар на маслаҳат кўрсалар, андоқ қилгайбиз» (46).

Шундай бўлса ҳам, Амир Темур Тўхтамишхон элчиларини яхши кутиб, уларни меҳмон қилди, сўнг улар билан бирга йўлга чиқди. Апрель ойи бошларида чигатой лашкари ҳозирги Марказий Қозоғистондаги Кичик тоғ ва Улуғ тоғга еттилар.

Сўнгра Темур лашкари билан шимолга юриб, Тобол, Ёйиқ (Урал) ва Йийк (Ик) дарёларидан утди.

Икки лашкар ўртасидаги жанг 1391 йил 18 июнь душанба куни Қундузча (ҳозир Самара билан Чистополь оралигидаги Кондурча шаҳарчаси) мавзеида юз берди. Амир Темур биринчи марта ўз лашкарини шу пайтгача қўлланмаган «етти қўл» тартибида тузди. Бу ҳақда Яздий бундай ёзади: «Ҳазрат ўзи юруб, черикни етти қўл тартиб эттиким, ҳануз ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшитмайдур эрди. Ва бу етти ададда хосият кўб турур ва кўб сир анда бор эрдиким, андин «сабъа ал-масанин» («еттита иккилар»)нинг воқиғлари андин хабардор эрдилар» (47). Шарафуддин Али Яздий душманнинг лашкари бир неча қўшунга ортиқлигини ҳам айтган.

Амир Темур йирик жанг олдидаги одати бўйича лашкарни саф тортиб кўриклан ўткази ва руҳий ҳужум тактикасини қўллади: лашкарига чодир ва ўтовларини тутишни буюради. Узи эса бу пайт икки ракаат намоз ўқиб олади. Бунинг ҳаммаси душманни ҳайратда қолдириб, донг қотириб қўяди. Ундан ташқари, у ерда ҳозир бўлган Саййид Барака бир ҳовуч майда тош териб, «Йааги (душман) қочти!» деб, душман тарафига улоқтиради.

Биринчи ҳужумдаёқ Тўхтамишнинг ўнг қўл лашкари чекинади ва қочади. Шундан сўнг аста-секин бутун лашкари чекина бошлайди. Тўхтамишнинг ўзи Амир Темур лашкарининг тартибини бузмоқчи бўлиб, ўз қўшуналари билан бу

тараф сафига уради ва чигатойларнинг орқасига ўтади. Лекин лашкарининг чекинганини эшитиб, Тўхтамиш Волга тарафига қочади.

Шундан сўнг чигатойлар чекинаётган душманни қувиб, чопадилар ва енгадилар. Душман тамомила енгилиб, тор-мор бўлган эди. Ғолибларнинг қўлига шу қадар кўп асирлар ва ўлжа тушган эдики, лашкар ўрдуси бениҳоя кенгайиб кетган эди. Шарафуддиннинг ёзишича, «андоқ қалин черик бўлуб эрдиким, агар киши ўтағини йитирур (йўқотса) эрди, бир ойда, икки ойда топмас эрди»(48).

Амир Темур 1391 йил октябрида Тошкентга келиб, келаси йил март ойида Самарқанд томонга йўл олади. Йўлда у Ақар чўлида тўхтаб, «Султон Маҳмуд гозийнинг вилоятини» Пир Муҳаммад Жаҳонгирга васият қилиб берди. Бу мулкка «Ғазнин, Кобул ва Зобулистондан то Ҳиндғача ва Қандаҳор ва то Синд дарёсигача вилоят ва навоҳийлар» кирар эди (49).

Амир Темур «уч йиллик юриш» пайтида 1388 йили Форсда бўлганида Эрон жанубидаги ерларнинг фатҳи Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга ҳужуми тўфайли тўхтаб қолган эди. Амир Темур хабаргирлари Музаффарийлар орасидаги қиргинли низодан уни огоҳлантирган кўринади. Амир Темур эса Шоҳ Шужоь васиятига кўра, уларнинг ҳомийси эди.

Шуларнинг барини эътиборга олган Амир Темур янгидан куч тўшлаб, 1392 йил 7 июнида Эронга «беш йиллик юришга» чиқади. Бироқ Бухоро яқинидаги Жўйизар мавзеига келганида 23 июн куни тоби қочади. Мажбурий тўхташ бир ой давом этади ва лашкар 27 июл куни яна йўлга чиқади.

Бу юришда Амир Темур аввал Каспий денгизига жанубдан туташган Омул ва Сори вилоятларини забт қилади. Гап шундаки, бу вилоятларда шиъа мазҳабидаги саййидлар яшаб, улар азонни ва жума намозини тан олмас эдилар. Бунинг устига сунна мазҳабидаги Амир Темур бу ерлардан ўтаётганда унга нисбатан риёкорлик қиладилар. Лекин улар тезда бўйсундирилади.

Шундан сўнг Амир Темур жанубга, Форс томонга йўл олади: у ерда Шоҳ Мансур Шоҳ Шужоьнинг васиятига зид равишда зўрлик билан ҳокимиятни ўз қўлига олган. 1393 йил апрелидаёқ Шоҳ Мансурнинг иши тугатилган эди. Сўнгра Амир Темур Музаффарийлар уруғини сиёсий саҳнадан узоқлаштиришга қарор қилади. Уларнинг ҳокимияти ҳақида Яздий шундай хабар беради: «Му-

Барча буюк саркардалар сингари Амир Темур ҳам ўз аскарларининг машаққат ва зафарларини баҳам кўрарди. Улардан қатъий интизомни талаб қилар, лекин мажруҳлигига қарамай, уларга бош бўлиб жанг қилар эди. Ҳеч вақт ўз жангчиларини ёлғиз қолдирмасди. У лавозими, бойлиги, ирқи, динидан қатъий назар барча учун адолат бир бўлишини ниҳоятда синчковлик билан кўзатиб борар эди. ... Бундай ҳукм чиқариш одати, ўз даври энг яхши саркардасининг жасорати ва шухрати сингари, унинг жангчилар ўртасидаги эътибори ва таъсирининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Керен Льюсен

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

хаммад Музаффарнинг авлоди муддати эрдиким, бу вилоятларда подшоҳлиқ қилур эрдилар ва ҳар бири бир шаҳарда ҳоким эрдилар. Ва ҳар бирига даъвои ул эрдиким, «вилоятлар барча менга тааллуқ бўлгай». Ва бовужуд улким, бир-бирига қариндош эрдилар, доим бир-бирига қасд этиб, душман эдилар. Ва агар бириким, бировининг эликига тушса эрди, ани ё улдуруб, ё кўр қилур эрдилар, ато ўгул ва ўгул ато билан ўшул тариқ эдилар ва аларнинг жиҳотидин раъиятлар заҳматда эрди» (50).

Шоҳ Мансур ҳукмронлиги тугатилиб Форс вилоятида ҳокимият Амир Темур қўлига ўтганидан кейин унинг ҳузурига саййидлар, қозилар ва бошқа арбоблар келиб, ундан яна ҳокимиятни Музаффарийларга бермаслигини ўтиниб сўрайдилар: «Умидимиз сиздин ул турурким, бу вилоятларда яна Оли Музаффарни қўймағайсиз. Ва агар яна буларга бу вилоятларда даҳл берсангиз, вилоят бузулур ва фақиру мискин хароб бўлур» (51).

Уларнинг илтимосларига биноан Форс вилоятини Амир Темур шаҳзода Умаршайх Мирзога беради, шаҳарларда эса ўз беқларини қўяди. 1393 йил июнида «Соҳибқирон Озарбойжон мамоликани ҳамда Рай ва Дарбанди Боку ва Ширвоног ва Гилонотни тавобий ва лавоҳиқлари била Румғача амирзода Мироншоҳга иноят қилди» (52).

У пайтлар Ироқи Арабни Султон Аҳмад Жалойир ибн Увайс бошқарарди. Мазкур воқеалардан ўн йил бурун у Табризга ҳужум қилганди, бу ердан уни Амир Темур қувган. Энди Амир Темур уни жазолашга қарор қилади ва 1393 йил августда Бағдод тарафга йўл олиб, сентябр ўрталарида шаҳарга етади. Аммо Султон Аҳмад Амир Темур келишидан анча аввал фарбга қочган эди. Шаҳар жангсиз олинди. Қочқиннинг кетидан таъқиб этувчилар юборилган эди.

Ироқи Араб Амир Темур қўли остига ўтганидан сўнг атрофдаги қўшнилари билан, биринчи галда Миср билан, яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатиш керак эди. Бу ҳақда Яздий бундай хабар қилади: «Соҳибқироннинг ҳиммати ул эрдиким, йўллар анинг аййоми давлатида эмин бўлгай ва худой бандалари ҳар сориким борсалар, аларга ташвиш ва тараддуд бўлмағай, фароғат била бориб келгайлар. Мунга куб саъйи қилур эрди. Бу жиҳатдин Шайх Содаким, машҳури рўзгор эрди. Соҳибқирон ани элчиликка Миср вилоятига Барқуқ шаҳриёр қошига туҳфа-

лар била йибарди. Ва сўзи бу эрдиким, «Мундин бурун подшоҳларким, Чингизхон наслидин эрди, ул мамолик подшоҳлари била муҳолифат қилур эрмишлар. Бу жиҳатдин Шом элига ва андағи вилоятларга заҳмат ва ташвиш тегар эрмиш. Охирда аларнинг аролариди яраш бўлуб, вилоятлар эмин ва амон бўлган эрмиш. Ва подшоҳ Саъид Абу Саъидхон, анора Аллоҳ субҳонаҳу, раҳмати Ҳаққа кетиб, Чингизхон наслидин Эрон вилоятида подшоҳи қолмади. Ва ҳар мамлакатда бир киши бош чиқариб, элулус ва вилоятлар хароб бўлуб эрди. Бу маҳалда ҳазрат Ҳаққ иноятидин Турон ва Эрон мамлақати Ироқи Арабқача бизга мусаххар бўлди.

Энди мусулмонларнинг неқхоҳлиги бу турурким, ҳамсоялиқ ҳаққини риоят, аромизда бориш-келиш бўлгай ва икки тарафдин доим элчи бориш-келиш қилгай. Ва бир-биримиздин хабардор бўлгайбиз, то йўллар амон бўлиб, мусулмонлар фароғат билан бориб келгайлар ва эл ичида осойиш ва фароғат бўлгай. Вассалом. Вал ҳамду лиллоҳи Раббил оламин»(53).

Бу элчилар Қоҳирага 1393 йил кузида юборилган эди. 1393 йил охири ва келгуси йилнинг биринчи ярмида Амир Темур Шимолий Ироқни фатҳ этиш билан машғул бўлди.

XIV аср охирига келиб ўз ҳомийсига нисбатан кўрнамакликни одат қилиб олган Тўхтамиш Амир Темурнинг хавфли душманига айланиб қолди.

Шундай бўлса-да, Амир Темур қон тукилишининг тарафдори эмас эди. Ишни тинч йўл билан битириш мақсадида у Тўхтамиш ўрдусига устомон ва доно сиёсатдон Шамсуддин Олмалиғийни элчи қилиб, мактуб билан юборади. Мактубда Темур Тўхтамишнинг ақллиликка, бўйсунуш ва тобеликка чақиради ва шу ҳолдагина авваги дўстлик тикланиши мумкинлигини таъкидлайди. Тўхтамиш аввалига ярашишга майллик билдиради. Лекин Тўхтамиш ўзининг нодон ва калтабин беқларининг маслаҳатига қулоқ солиб «Йўқ!» жавобини берди. Бу эса жангни муқаррар қилди.

1395 йил 28 февралда Амир Темур Тўхтамишга қарши иккинчи юришга чиқади. Ҳозирги Озарбойжон билан Доғистон чегараларидаги Самур дарёси бўйида, йирик жангдан олдин бўладиган одатига кўра, Амир Темур лашкарни кўрикдан ўтказди.

Бундан сўнг Соҳибқирон лашкари Севинч (ҳозирги Чеченистондаги Сунжа) дарёси бўйида саф тортади. Душман лашкари Тарак (ҳозирги Терек) дарёси

буйида эди. Лекин Тўхтамишнинг хабаргир қоровуллари Амир Темур лашкарининг салобатини кўриб, бу ҳақда Тўхтамишга етказдилар ва у чўчиб, бир оз шимолга чекинади ва шошилиш равишда яна лашкар тўплай бошлади. 1395 йил 14 апрелида Соҳибқирон лашкарини Таракнинг чап соҳилига ўтказиб, яна саф торттиради. 15 апрелга ўтар кечаси Тўхтамишнинг бир гуруҳ лашкари тунда ҳамла қилмоқчи бўлади. Лекин чиғатойлар Соҳибқироннинг «Кеча бўлгонда ҳеч киши ўз еридин тебранмагай ва ундашмасунлар ва шабихундан воқиф бўлсунлар, ўт ёқмасунлар!» (54) деган фармонига амал қилиб, шайланиб ноғора ва карнайларини чалиб турган эдилар, душман яқинлашолмай, қайтиб кетади.

Икки лашкар ўртасидаги жанг 15 апрел куни юз берди. Соҳибқирон бу гал ҳам лашкарини етти қўл тартибида тузди. Иккала тараф ҳам жангга «нақора, нафир, кавс ва кўрга» чалиб кирдилар. Бир неча соат қиргинбарот жангдан сўнг Тўхтамиш енгилиб, чекинади ва қочади.

Амир Темур Тўхтамишни қувиб, Волгадаги Туратур кечигигача боради ва «Ўрусхоннинг ўғликим, оти Қўйричок Угул эрди ва ҳазратнинг мулозиматида эрди ва ўзбек йигитлариким, алар тақи мулозим эрдилар, анга қўшуллуб, подшоҳона йароғ бериб, олтун била тиккон чарқоп ва олтун камар бериб, Жўжихоннинг улусини анга берди ва ани хон қилиб Атил (Волга) суйидин кечуруб, улус сори йибарди. Бу шаҳзодаи жўжинаждо ҳукм билан юруб, паришон бўлгон эл-улусни йиғиштурмоққа машгул бўлди» (55).

Тўхтамиш бу гал ҳам қочади ва Кама дарёсининг қуйи оқимидаги Булғор ўрмонларига («Булар жангалига») беркинади.

Амир Темур душман аскарларини қувиб, Узи (Днепр) дарёсигача етади ва Минкермон қалъасини бузади. Душманнинг баъзи гуруҳлари Днепрдан ўтиб, Сарамдайга (Бессарабияга) ва Румдаги Исақияга (Фракияга) қочадилар.

Шарафуддин Али Яздий берган хабарга кўра, Амир Темур Днепрдан қайтиб, Рус ерларига юз ўгиради. Соҳибқирон Русия шаҳарларига Тўхтамиш аскарларининг қочқинларини қувиб борган эди. Шу аснода у Елец, Воронеж шаҳарларини олди.

Бундан сўнг Амир Темур Кавказолдини буйсундирди, кейин Олтин Ўрданинг асосий таянчи бўлмиш Ҳожитархон ва Сарой томонга йўл олди. «Ва

зафарпаноҳ черики Саройга етиб, Саройни олдилар, шаҳарга ўт солиб, куйдурдилар ва эл-улусини таладилар ва асир этиб келтурдилар. Бу элга бу жазо андин бўлдиким, Соҳибқирон Ироқ ва Форсқа борғонида алар келиб, Мовароуннаҳр вилоятини бўш топиб, чобтилар. Ва Қазон Султонхон йасагон саройким, Занжир Сарой номи била машхур турур, ул ерни хароб қилиб эдилар. Анинг учун бу шаҳри Сарой ҳам хароб бўлди» (56).

Бундан сўнг Амир Темур шимолдан қайтиб, Дарбанддан ўтади ва Шамоҳа яқинида Кура дарёси бўйида тўхтаб, Ширвон элини, яъни ҳозирги Озарбайжон мамлақати ерларини Шайх Иброҳимга беради. У ердан кўчиб, Оқтома (Агдам) тўхтади ва бу ерда Озарбойжон тахти ва мамлақатини Дарбанддан Багдодгача ва Ҳамадондан Румгача шаҳзода Мироншоҳга беради ва унинг бутун мулозимларини Хуросондан Озарбойжонга келтиради.

Амир Темур «беш йиллик юриш»дан 1396 йил августида қайтди. Ватанига қайтиши билан мамлакат ободончилиги ва халқнинг аҳволи билан қаттиқ қизиқди. Бу ҳақда Яздий бундай хабар беради:

«Соҳибқирон аввал авлиёларнинг мазорларига тавоф қилди ва фуқаро ва масокинларга кўб садақалар берди. Тавофдин сўнг келиб давлат тахтида ўлтурди ва тўй тартибиға машғул бўлуб, айш-ишрат қилабошлади...

Неча кун айш-ишрат қилгондин сўнг ўзга вилоятнинг тафаххусига ва раъбойо аҳволига машғул бўлиб, йахши-йамондин сўрайбошлади. Ва содот ва уламо ва машойих ва сулаҳоким, мамлакатларда бор эрдилар, барчани чорлаб, инъом ва лутф қилди. Ва алардин фақиру мискиннинг аҳволларини сўруб, йахши тафаххус қилди. Ва ҳар кишигаким, золимлардин зулм тегиб эрди, ул мазлумнунг додини золимлардин олди. Зулмдорлар ва мутағаллибларни банд қилиб, аёғларига кунда солиб, бўйунларига душоҳа солиб, йахши иззалар қилди. Ва баъзини ўлдуруб, хону-монини талон қилдурди ва уч йиллик молу харжини раъбойога бағишлади. Ва ҳар вилоятда бир йахши кишини йибардиким, «Раъбойо аҳволидин хабардор бўлгай ва ҳар вилоятдаким фақиру мискин ва дарвешу мустаҳаққ бўлса, йиғиштуруб, йиллик озук ва тўн ва кунгалак танабон ва кафш ва этук ва фўта ва дастор берсунлар ва қишлиқ ва ёзлик тўнлар берсунлар!» Бас, барча вилоятларнинг ақобиру ашрофлари ва

Амир Темур ўзини жангнинг энг қишин жойларига ташлаб ва хатарли ҳужумларга раҳбарлик қилиб, жасурлик ва темир иродани намойён этди. Унинг матонатлилиги ва қатъиятлилиги жанг вақтида, қушинларни идора қилиши санъатининг таъсирчанлиги ҳамда камончиларнинг маҳорати сингарчи, муваффақият қозонишида кўпинча муҳим аҳамият касб этди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

раёйю ва фақирю мискинлари анинг давлатидин хурраму хушхол бўлуб, дуо айтур эдилар» (57).

Бундан кўриниб турибдики, Амир Темурунинг XIV аср шароитида халқ (раёйю) ва фақирю мискинлар аҳволи ҳақида қайгуриши ниҳоятда буюк инсонийлик фазилати эди. Фақат фаровонлик ва рафоҳият ҳукм сурган мамлакат ҳокимигина шундай хислатларга эга бўлиши мумкин эди.

Амир Темуру Хитойга юришни мўлжаллайди. Шаҳзода Муҳаммад Султон бу юриш учун моддий база — озиқ-овқат ва ем-хашак тайёрлаши керак эди. Бу ҳақда Яздий ҳам гувоҳлик беради: «Соҳибқирон ул маҳалда азимат қилиб эрдиким, Хитой кофирларига йуругай» (58).

Амир Темуру Хитойга юришга ҳозирлик кўриб турганида, беклари уни Ҳиндистонга ботроқ юришга кўндирадилар. Шундай қистов билан 1398 йил марти охирларида Ҳиндистонга юришга чиқади. Соҳибқирон билан бирга Сароймулк хоним ва Улугбек ҳам йўлга чиқадилар. Амударёдан ўтилганидан сўнг Ҳиротдан Шоҳрух ҳам ўз аскарлари билан келиб қўшилади ва отаси ҳамда фарзанди билан то август ойининг ўртасигача бирга бўлади.

Амир Темуру Ҳиндистонга ўтишдан аввал Афғонистон шимолида Ҳиндукуш тоғларидаги эски Кофиристон (ҳозирги Нуристон) кофирлари билан бир неча ой жанг қилади. Сўнг августда Андароб орқали Кобулга келади. Шу ойнинг ўртасида Шоҳрухни Ҳиротга ва Улугбек билан Сароймулк хонимни Самарқандга қайтариб, ўзи 20 август кўни Кобулдан чиқиб, Ҳиндистон сари йўл олади. У 24 сентябр кўни Синд дарёсидан Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхон билан жанг қилгандан сўнг 1221 йил 21 ноябр кўни кечган еридан ўтади. У пайт дарёнинг чап соҳилидаги чўллар Жалолий чўли деб аталарди (59). Бу эса Амир Темурунинг ўзи Жалолиддин Хоразмшоҳнинг тарихи ва воқеаларидан хабардор эканлигидан, унинг даврида бу ерларда буюк Хоразмшоҳ ҳақида хотиралар тирик эканлигидан далолат берарди.

Деҳли султони Султон Маҳмудхон Деҳлавий билан жанг 1398 йил 17 декабр кўни юз беради. Ҳиндларда ўн минг отлик, қирқ минг йаёқ ва юз йигирма фил иштирок этади. Филларнинг ҳар иккала тиш суяқларига маҳсус қиличлар кийдирилган бўлиб, улар бу қиличчи суқишга ўргатилган эди. Ундан ташқари, филнинг устига кунгурали тахт

ўрнатилган бўлиб, унда беш-олтита ўқ отқувчи ҳам ўтирарди. Ҳар икки филнинг орасида тўп ва тўпчи турарди. Филларга совут ҳам кийдирилган эди.

Соҳибқирон ҳам жангга муносиб ҳозирлик кўради. У лашкар ўрдусининг олд тарафига қамиш ва ёғочдан бир кўрғон ясаёттирди. Сўнг лашкар атрофига хандақ қаздириб, хандақнинг чеккасига Ҳиндистон говмишларидан зич қилиб боғлатиб қўйди. Ундан ташқари, Соҳибқирон филларга қарши кўплаб темир тиканлар ясади. Тўплар жиҳозлаб қўйилди.

Жанг узоққа чўзилмади. Душман чифатойларнинг ҳужуми ва сиқувига бардош беролмай, сочилиб кетди. Соҳибқирон намози пешинни Деҳли дарвозаси яқинига келиб ўқиди. Жангда ўн олти яшар шаҳзода Халил Султон ажойиб қаҳрамонлик кўрсатди, у «пиллардин бир пилни ҳайдовчисини несту нобуд қилиб, олдида солиб, утидек (сигирдек) ҳайлаб, Соҳибқирон қошида келтурди» (60).

Султон Маҳмудхон Деҳлавий тўла маглубиятга учраб, қочди. Соҳибқирон ўн бир ой лавом этган Ҳиндистон юришидан 1399 йил баҳорида қайтди.

Амир Темуру Ҳиндистонда юриш пайтида: агар Самарқандга саломат қайтиб борсам, бир жумъа масжидини соламан, деб ният қилиб қўйган эди. Шунинг учун Самарқандга келибоқ масжид куришни буюради. 1399 йил 10 майда масжид лойиҳаси чизиб тайёрланади ва Форс, Озарбойжон ва Ҳиндистондан келтирилган икки юз тоштарош уста ишни ўша кўниёқ бошлади. Беш юз киши тош кесиш учун тоққа юборилган эди. Тоғдан тош келтириш учун Ҳиндистондан олиб келинган тўқсон беш филдан фойдаланилади. Мамлакатда маълум бўлган барча меъморлар ва ҳунармандлар ишга машғул эди. Ҳар ишнинг бошига бир шаҳзода билан бир бек муҳассил қилиб тайинланган эди, афтидан, бу мансабдаги киши шу ишни моддий таъминловчи бўлган.

«Соҳибқирон гояти ихтимомидинким,— деб ёзади Яздий,— масжид ишида таъаллул бўлмағай, ўзи ҳар кўн келиб, ишлагонлар бошига туруб, ихтимом қилур эрди. Ва аксари авқот Хоним мадрасасида ё Туман оқа хонақоҳида туруб додхоҳ сурур эрди. Масжиди жумъада тўрт юз саксон устун тошдин йасаб, ҳар бирининг узунлиғи етти қари (3,5 метр) эрди, қўйуб йасадилар. Ва сақфини (шипини) тошдин йасадилар. Масжид тугангандин сўнг Дилкушо боғига бориб, тўйлар берди. Уста-

Яна ўз тажрибамда кўрдимки, ақли душман жоҳилу нодон дўстидан яхшироқ экан. Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч қачон ранжмайди, агар ранжиса ҳам, ўзини қабул қилади.

«Темуру тузуқлари».

АМИР ТЕМУРУ
ЖАҲОН ТАРИХИДА

корларга тунлар кийдуруб, отлар миндурди» (61).

Бу пайт Табризда шаҳзода Мироншоҳ билан боғлиқ бир гулгула юз берганлиги ҳақида хабар келтирилди.

Уша кезларда Мироншоҳ ичкиликка қаттиқ берилди ва вақтини кўпроқ майхўр ҳамтовоқлари, машшоқлар билан ўтказар ва қимор ўйнар эди. Ҳатто бир гал мағрур Хонзодани қаттиқ сўкди ва балки урди ҳам. Хонзода бунга чиқолмай, ғазабда дарҳол Самарқандга йўл олди. Хонзода Соҳибқироннинг ҳузурига айнан у Табриздаги аҳвол ҳақида ноҳуш хабар олганида кириб келади ва дейди: «Агар Соҳибқирон анинг фикрини қилмаса, ул йаағилиқ қилур. Моликим, ҳазратиқа тааллуқ эрди, тасаруф қилиб, барчани бекларига улаштирди» (62).

Бу хабарлар Амир Темурнинг яна Фарбга юришига сабаб бўлиб, Хитой юришини тагин орқага сурди. Амир Темур етти йиллик яроғ билан аскар тўплашни буюрди.

Қисқа муддатда лашкар тўпланиб, жиҳозланади. Соҳибқирон Туронзамин мамлакатини бошқариб туриш учун Самарқандда набираси Муҳаммад Султон ибн Жаҳонгирни ва у билан бирга йирик бекларни қолдирди. Ҳақиқатан, 1399 йил 10 сентябрда «етти йиллик юриш»га чиқди. Лекин аввал тажрибадор лашкарбошилар Сулаймоншоҳбек ва Сайид Хожани илғор қилиб, Табризга юборди. Райда Хуросон лашкари билан бошқа йўлдан келадиган Шоҳрух отасига келиб қўшилди.

Рай ва Шаҳриёрдан ўтилганида Мироншоҳ Темур қароргоҳига келади. Лекин отаси уни қабул қилмай, фақат эртаси кун эрталаб унга киришга рухсат беради. Амир Темур у билан гаплашмайди ва унга рўйхуш бермайди. Шу аснода шаҳзоданинг ишини Шоҳрух бошчилигида амирлар Темур Хожа, Оқ Буга ва Жалол ал-Ислом тафтишига топширади. Улар Табризга келиб, Мироншоҳнинг ноиблари ва муҳассилларини ҳибсга оладилар ва девон дафтларини талаб қиладилар. Тафтишдан маълум бўлишича, шаҳзода подшоҳ девонига тегишли бир неча йиллик «ду данга» молини исроф қилиб юборган экан. Клавихонинг хабар беришича, Амир Темур Мироншоҳни қатл этмоқчи эди, «лекин унинг учун бутун қариндошлар ва беклар сўраб, шундай тиришдиларки, Темурбек уни кечириб, аввал ўзи берган ерларидан ва мулкларидан маҳрум қилди ва уни қўриқлаган лашкарни ҳам олди»(63).

Ҳақиқатан, бу воқеалардан бир оз кейин Амир Темур Мироншоҳга нисбатан васиятини ўзгартиради.

Бу вақтда гуржилар қўшни мусулмон вилоятларига бот-бот ҳужум қилиб турарди. Бу хуружлар Амир Темурнинг қаттиқ қаҳрини келтирди. 1398—1399 йиллар воқеалари, агар Гуржистоннинг ёнида кучли давлат бўлмаса ва бу мамлакат ўз ҳолига қўйиб қўйилса, гуржи князликлари ва подшоликлари бирлашиб олиб, қўшни ерларини босиб олиши мумкинлигини кўрсатди.

Амир Темур бу давлатнинг ҳужумлари олдини олиш мақсадида Гуржистонга юришлар қилади.

Озарбойжон, Гуржистон ва Шарқий Анатолиянинг бир қисми Темур давлатига қўшилганидан сўнг бу давлат Усмонли давлати билан қўшни бўлиб қолди.

1390 йили султон Боязид Марказий Анатолиядаги Караманлилар давлатини буйсундирди. Шу орада Боязид Сивос ва Малатия шаҳарларини босиб олади.

Бу икки шаҳар олинганидан сўнг султон Боязид Амир Темурга тобеъ бўлган Арзинжон ва Арзирум шаҳарларининг ҳокими Таҳуртандан мазкур шаҳарларнинг хирожини усмонлиларга юборишни, яъни уларга тобеъ бўлишни талаб қилади.

Таҳуртан бу ҳақда Амир Темурга мактуб ёзади. Амир Темур султонни тартибга чақирмоқчи бўлади ва Мавлоно Шамсуддин Олмалиғий ёзган ушбу мактубни унга юборади: «Худои ул бандага раҳмат қилурким, ўзининг қадр мартабасини билгай. Ва ўз ҳадидин аёғини узолмағай.

Бу кун, биҳамди Аллоҳ таоло, рубъи маскун мамолики бизнинг тахти тасаруфимизда турар. Ва оламнинг салотинлари бизга мутиъ турурлар. Ва офонинг сардорлари бизнинг амру наҳйимизда кириб турурлар. Ва жаҳоннинг гарданқашлари барча бизнинг бўсағамизда бош қўйуб турурлар.

Назм:

Ки ер юзи барча сипоҳим эрур,
Кўк устидаги Хур кулоҳим эрур.
Жаҳон шоҳлари бандаи фармон менга,
Камина қулидур бу даврон менга.

Ва сенинг аслу насабинг кемачи туркмонларга етар ва бу бизга равшан турур, муҳтожи баён эрмас. Фурурни бошингдин чиқорғил. Бу чоққачаким сенинг вилоятингга табарруз қилмадук, жиҳоти бу эрдиким, эшитур эрдукким, сен фаранг кофирлари била ғазоға маш-

Ҳазрат Соҳибқироннинг уша қатта талабистаги ҳеч қачон ҳукмдорлик доирасини кенгайтиришдану мамлакат ҳудудини куламли қилишдан бирор тун ё кун тафлатда қилиб мизғимаган ва ором олмаган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

гулсен. Ва агар биз ул сори борсак, мусулмонлар ташвишда бўлурлар ва кофирлар шодмон бўлғайлар. Зинҳор-зинҳорким атоларингнинг тариқаларини сақлагил ва аёгингни ўз ҳадингдин узотмагил, ўзунгга магрур бўлмагил. Вас-салом» (64).

Бу мактубда Амир Темур ўзининг усмонли султондан тула ҳарбий устунлигини ифода этган.

Ҳаддан ташқари шуҳратпараст Боязид мактубни ўқиб туюқиб кетган кўринади, бунининг жавоб мактубидан яққол сезиш мумкин: «Муддати турурким, кўнглумда турурким, анинг била урушқайбиз. Эмди баҳадд бўлдумким, чериким била анга борғаймен. Ва агар ул бери келмаса, Табриз ва Султония-гача борғаймен»(65).

Султоннинг жавоби Амир Темурнинг газабини кўзғотди ва у туркларга қарам Сивос шаҳрига ҳужум қилиб, уни тезда олди.

Боязид Йилдирим Сивоснинг Амир Темур томонидан олинганига аҳамият бермади. Шунда Амир Темур Малатияни ҳам олди.

Амир Темур лашкари билан Шом ва Мисрга қараб юради.

1400 йил сентябрида Суриядаги Айн-тоб ва Биҳишти қалъалари осонлик билан олинади. Энди гал Ҳалабга келганди. Мисрнинг мамлук султони бу қалъага бутун Шомдан кучларни йиғиб келади. Ҳалаб ўрта асрнинг энг мустаҳкам қалъаларидан бўлиб, унинг деворида икки қатор арава бемалол юриши мумкин эди. Ҳалаб икки кунлик қамалдан сўнг таслим бўлди.

Шундан кейин Ҳома, Ҳумс, Тараблус, Баалбак, Сайда ва Байрут шаҳарлари осонлик билан олинди.

1400 йили Амир Темур лашкари билан Дамашқ яқинига келади ва лашкар атрофини хандақ билан ўрашни буюради. Амир Темур бу гал ҳам ишни тинч йўл билан ҳал қилиш ниятида султон Фаражга элчи орқали мактуб юборади. Фараж мактубда билдирилган талабларни бажаришга мойиллик билдиради.

Гуё иш тинч йўл билан ҳал бўлгандек эди. Амир Темур бу орада лашкарини Дамашқдан шарқроқдаги Фавда ўтлоғига кўчирмоқчи бўлди. Бироқ шаҳар ўрдусидаги аскарлар бунинг чекиниш деб ўйлади шекилли ёки фурсатни қулай топдими, ҳар қалай шаҳар кўнгиллари билан бирга чиғатой лашкарининг ортига ҳужум қилдилар. Шунда Амир Темур лашкарлари тўхтадилар ва дарҳол мудофаага ўтиб, жангга ҳозир-

ландилар. Сўнг шаҳарни ҳужум билан олишга киришдилар.

Дамашқ шаҳри олинганидан сўнг то Аккагача бўлган соҳилдаги шаҳарларни олиш буюрилди.

1402 йил баҳорига келиб, Қора Юсуф Туркмон туфайли султон Боязид билан Амир Темур орасидаги муносабат янада огирлаша боради. Амир Темур султон Боязидга мактуб юборади.

Амир Темур Боязиддан жавобни икки ой кугади, лекин жавоб келмайди. Шунда Амир Темур ҳужумга ўтишга қарор қилади ва бир зарба билан Шарқий Анатолияда Сивос яқинидаги Камох қалъасини олади. Шундан кейин Боязид элчилари султоннинг жавобини келтирадилар. Жавоб жуда қўпол тарзда ёзилган ва қалъанинг олиниши муносабаби билан ҳақоратли сўзлар айтилган эди. Энди жанг бўлиши шубҳасиз бўлиб қолди.

Сивос яқинидаги чўлда Амир Темур одати бўйича, жангдан олдин лашкар кўригини ўтказди.

Курикда султон Боязид элчилари ҳам ҳозир бўлади.

Лашкарлар саф бўлганидан сўнг икки тарафдан ногора ва жанг қарнайлари чалиниб, буюк сурон солинади.

Амир Темур бу гал ҳам жангдан олдинги икки ракаат намозини қанда қилмади. Темурбек қоровуллари Боязид лашкари чарчоқ ҳолда келгани ҳақида хабар етказдилар. Амир Темур бундан моҳирона фойдаланиб, дарҳол отлиқ сипоҳийларини жангга ташлади.

Жанг авжи қизиган пайтда Соҳибқирон бир баландликдан уни кузатиб туриб, душманнинг заифлашаётганини кўради ва «Бир йўла от солесунлар!» деб буйруқ беради. Яздийнинг ёзишича, «Қиёмат кунини зоҳир бўлуб, бир сурон ва гавго оламдин қўпдиким, ҳаргиз бу даҳрдин мундоқ кун кўрмайдур эди. Малаклар фалакда тахаййур бармоғларини тишлаб, назорат қилур эрдилар» (66).

Қуршовда қолган султон Боязид катта қийинчилик билан қутулиб, қочади. Амир Темур лашкари тула галабага эришади ва Соҳибқирон ўрдусига қайтиб, парвардигори таолога беқиёс шукроналар қилади.

Султон Боязид устидан галабага 1402 йил 20 июлида эришилди.

Қочаётган султон Боязидни чиғатой хони Султон Маҳмудхон қувиб етади ва банди қилади. Намози хуфтон пайти Амир Темур ҳузурига олиб келади. Султоннинг қўл-оёқлари ечилиб, унга ҳурмат билан муомала қилдилар.

Амир Темур султон Боязид билан анча суҳбат қуради. Суҳбат асносида султон тавба-тазарру қилиб, афв сўрайди ва умр бўйи фарзандлари билан бирга Соҳибқирон хизматига тайёрлигини айтади.

Суҳбат охирида Амир Темур унга шоҳона тўн кийдиради. Султон Соҳибқироннинг лутфу карамига дуолар айтиб, ўғиллари Муса билан Мустафонинг ҳаёт ё ўлиқлиги ҳақида хабар беришларини сўрайди. Соҳибқирон уларни топишга ваъда бериб, султонни муҳофаза қилиш учун атоқли бегини махсус қўяди.

Шундан сўнг Темур ҳар куни султонни ўз ҳузурига келтириб, у билан суҳбат қуради ва кўнглини кўтаради.

Анкара яқинидаги ғалабадан сўнг Амир Темур лашкарини кичик гуруҳларга бўлиб, ҳар тарафга, то Ўрта, Эгей, Мармар денгизларигача юборади. Сўнг унинг ўзи Кутаҳияда туради. У ердан у икки гуруҳ элчиларни: бирини Истанбулга Византия императори ҳузурига мол ва бож учун юборади, иккинчисини Фракияга, султоннинг қочқин ўғли Мусулмон Чалабий ҳузурига таслим бўлишини талаб қилиб юборади. Тез орада иккала гуруҳ элчилар ҳам қайтиб келдилар.

Шарафуддин Али Яздий бу ҳақда шундай хабар беради: «Бу маҳалда Истанбулга борган элчилар келдилар ва Такур алар била кишисини кўшуб йибариб эрди. Сўзи буким, «Ҳар неким ҳазрат Соҳибқирон деб турурлар, миннат жонимга хизматда турубмен. Молу бож йибарурмен». Ва элчилар била кўб қизил тангалар била кумошлар ва отлар йибариб эрди. Соҳибқирон анга муқаррар бўлгон жузьяни қабул қилдилар. Соҳибқирон аларга тўнлар кийдуруб, ижозат берди.

Соҳибқирон Булоқ мавзеида етконла Мусулмон Чалабийга боргон элчилар қайтдилар. Ва ул Шайх Рамазон отлиқ кишини, атоси қошида садр ва қози эрди ва вазир ҳам бўлуб эрди, ҳазрат қошида йибарди. Кўб пешкашлар била жониворлар ва отлар ва қизил тангалар ва рахту кумош келтуруб торгдилар. Ва сўзи бу ким, «Мен бир камина хизматқорингиздинмен. Ул ҳазрат атомни бағишлаб, ўз суҳбатида ўлтургузуб, лутфу карам қилурлар. Мен не учун хизматда тақсир қилгаймэн? Ҳар маҳалким, ишорати алайҳи бўлғай, таваққуф қилмай хизматда келгум турур». Соҳибқирон анинг сўзларидин хушҳол бўлуб, анга хат битди: «Ҳар неким воқий бўлуб эрди, бўлди. Биз бар-

чадин кечтук. Эмди керакким, ҳеч андиша қилмай бот келгайсен, то ародин шармандалик кетгай. Ва инояту шафқатимиздан баҳраманд бўлгайсен». Шайх Рамазонни олтун камар ва зарбофт тўн била ва олтун тож била сарафроз қилиб, ижозат бериб, Мусулмонга йибарди» (67).

Мазкур парчадан шундай хулоса чиқадики, Истанбулдан (Константинополдан) ташқари Византия императорига (Такурга) тегишли бўлган Эгей денгиздаги ороллар, Болқондаги Морея ва Болқоннинг усмонлиларга қарам бўлган қисмлари ҳамда Фракия икки ярим йилга, яъни то Темур вафотигача унга тобеъ бўлган ерлар деб қаралмоғи керак.

Шуни айтиш керакки, Амир Темур ана шу юриш асносида 1402 йил 2 декабрида Эгей денгизи бўйидаги Измир қалъасини ҳам олди. Турклар бу мустақкам қалъани ўн йил қамал қилиб, ололмаган эдилар.

Ўша йил декабрида султон Боязиднинг ўғли Мусулмон Чалабийдан Шайх Рамазон ҳадялари билан яна элчи бўлиб келади ва Мусулмон Чалабий таслим бўлганини изҳор этади. Амир Темур барча ҳадяларни миннатдорчилик билан қабул қилади ва «Соҳибқирон лутфу карамидин қайсарзодага шафқат қилиб, Ирақияни (Фракияни) бўлгон тавобийи билан анга мусаллам тутуб, нишон битиб, ол тамға босиб, анга йибарди. Ва элчисини ижозат берди. Ва иниси Иса Чалабийдин ҳам Қутбиддин отлиқ бир киши элчиликка келди. Ҳазратни кўруб, пешкашларини тортиб, арзалоштини ўқудилар. Анга тақи лутф ва марҳамат қилди» (68).

Бинобарин, Амир Темур Мусулмон Чалабийга Фракияни туташ ерлар (тавобий) билан бирга махсус «нишон» бериб, унга ўзининг тамғасини босиши бу ерларни ўзига қарам ерлар қаторига киритганини билдиради.

1403 йил 9 мартда султон Боязид нафас қисиши ва хунақ (қон босими) касалидан вафот этади. Бу муносабат билан «Соҳибқироннинг муборак кўнгли кўб муталлим бўлди ва муборак кўзидин ёш чиқиб йиглаб, «Инно лиллоҳи ва инно илайҳи рожибуна» («Ҳақиқатан биз Аллоҳга тегишлимиз ва ҳақиқатан биз унинг олдига қайтамиз») ўқуди. Ҳазратнинг ҳимматида бу эрдиким, Рум мамоликени гамом забт қилгондин сўнг Йилдирим Боязидқа бериб, йана ани тахти давлатиқа ўлтургузуб, қайтқай. Аммо тақдир хилоф этиб, Йилдирим Боязидни ўзга оламга элтти»(69).

Ул бахтиёр Соҳибқироннинг маслаҳатлари, аниқ қўрсатмалари асносида шунчалик кўп таройиб хотиротлар ва ажойиб кечмишлар тартиб топганки, осмон қудратли донгдор султонлар ва қомрон подшоҳлардан бирортаси ҳақида улардан ундан биричаси ҳам ҳикоя қилинмаган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темурнинг тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон ҳам аскар сифатида, ҳам лашкарбоши сифатида отасига ва айниқса бобосига ўхшаган эди. Лекин, бу йигитнинг улардан ортиқроқ бир хислати ҳам бор эди — у китобатнинг моҳир устаси эди. Хуснихатда нодири замон эди. 1625 йили тарихчи ва сайёҳ Мутрибий Гўри Мирда Муҳаммад Султоннинг қабри ёнида тўрт сандиқда унинг ўз қўли билан тилло сувида сулс билан ёзилган Қуръон ва унинг поралари нусхаларини кўрган⁽⁷⁰⁾.

Муҳаммад Султон бир неча кун бетоб бўлиб ётгандан сўнг 1403 йил мартада вафот этади. Амир Темур учун бу оғир мусибат эди. Бутун лашкар бир ҳафта қаро кийиниб мотам тутайди.

Бу орада мамлук султони Носир Фараж йиллик мол ва хирож тўлашни бўйнига олиб, Мисрнинг Амир Темурга тобелигини тан олади.

1403 йил июлининг бошларида Амир Темур Кичик Осиёдан Гуржистонга келади.

Ўша йил октябрида Амир Темур Ширвонда Бойлақон шаҳрини барпо қилади.

Соҳибқирон бутун Эрону Турондаги олимлар, дин арбоблари ва давлат кишиларини Бойлақонга йиғиб, улкан мажлис уюштирди. «Ҳазрати ҳумоюн хотиридин кечдиким,— деб ёзади Яздий,— боргоҳда мажлиси омада номдор уламолар ва фузалойи тақвошиёрларнинг улкан йиғинида масоили динийнинг муаззимати ва фарзларнинг муҳиммати ва исломий шуруъдин билгай. Мубоҳиси шариф бўлуб, ҳар масала хусусида фойдали ва латиф сўзлар бўлди»⁽⁷¹⁾.

Амир Темур 1403 йил охирида Қорабонда ҳам Саййид Барака, Термизнинг ховандзолари Хожа Абдул Аввал ва Хожа Исомиддин, Хожа Афзал Кашший, Кеш шайхулисломларининг ўғиллари Абдул Ҳамид ва Абдур Раҳмон ва бошқа уламо ҳамда машойихлар иштирокида яна катта бир мажлис ўтказиб, диний ва дунёвий масалалардан баён қилдилар ва насиҳатлар ўқидилар. Афтидан, турли арбоблар билан биргаликда аҳолининг ҳар хил қатламлари иштирок этадиган бундай катта ё кичик мажлислар Амир Темурнинг мамлакатни бошқариш усулига хос кўринади.

Қишлоқ тугганидан сўнг Амир Темур «етти йиллик юриш»дан қайтишга азм қилди ва 1404 йил 26 мартада Самарқанд тарафга йўл олди. Аракс дарёсидан ўтиб, Наҳри Барлос анҳори

бўйидаги Неъматобод мавзеида тўхтади. Шу ерда «Улуғ тўй этиб, Хулоғхонга тааллуқ улусни амирзода Умарга (Мироншоҳнинг ўғлига) берди ва нишон бериб, ол тамға босди. «Озарбайжон вилояти, Рум ва Истанбулгача ва Шому Мисргача анинг ҳукму фармонида бўлгай ва шаҳзолаларким, Ироқ ва Форсада турурлар, анинг сўзидин чиқмасунлар ва анинг қурултойида ҳозир бўлсунлар!»⁽⁷²⁾.

Мазкур парчадан аён бўладики, фармонда эслатилган мамлакатлар ва ўлкалар, яъни Озарбайжон, Рум (Кичик Осиё), Истанбулгача, Сурия, Миср, Ироқ ва Форса Амир Темур салтанатининг таркибига кирган, чунки фармон унинг тамғаси билан тасдиқланган. Шуниси диққатга сазоворки, шаҳзода Умарга тегишли мулкларнинг умумий майдони 3 миллион квадрат километрни ташкил қилган.

Шундан сўнг жадал юриб, 1404 йил июлида Амир Темур Самарқандга келади.

Бу ерда «Соҳибқирони гитиситон раёйио ва хос ва ом аҳволига машғул бўлуб, фақир мискинларга қўб садақалар бериб, сийлади»⁽⁷³⁾.

Сўнгра Амир Темур ўзи солдирган жумъа масжидини бориб кўрди, унинг эшиги кичик ва торлигини кўриб, бошқа каттасига алмаштирди. Бундан сўнг бу масжид рўпарасидаги Сароймулкхоним солдирган мадрасани кўрди ва девон амалдорлари ва котибларидан Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалдни Кониғилда бўладиган тўйда осишни буюрди. Қлавихо ҳам бу жазонинг гувоҳи бўлган эди⁽⁷⁴⁾.

1404 йил қузида Амир Темур Хитой юришига тайёргарлик кўради.

1404—1405 йиллар қишида Амир Темур Хитой томон отланганда қўшиннинг бир қисми Тошкентда қишлаган. Умуман, Амир Темур Тошкентда 1361, 1363—1364, 1365, 1390, 1405 йиллари бўлган. Тошкент шаҳри шимолдаги дашт ерлар билан деҳқончилик қилинадиган обод воҳалар чегарасида жойлашган муҳим стратегик жой бўлганлиги учун Амир Темур бу шаҳарга катта аҳамият берган. Тошкент 1368—1369 йилларда Амир Темурга тобе бўлганлиги ҳақида «Темур тузуклари»да айтилган.

«Мужмали фасиҳий» асарида тилга олинишича, 1390 йили Амир Темур Дашти Қипчоқ сари отланган ва Тошкентда қишлаган.

Амир Темур Тошкентда бир муддат бетоб бўлиб, тузалганидан кейин Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон билан бў-

ладиган жангга жиддий тайёргарлик кўрган ва бу ерда жуда катта қўшин тўплаган.

1390 йил декабрида Тўхтамишга қарши юришга тайёргарлик кўраётганда Тошкентдан Хужандга бориб, Шайх Маслаҳат мақбарасини зиёрат қилади ва уни таъмирлаш учун 10 000 динори кўппакий инъом қилади.

1391 йили Тошкентда Шоҳруҳ ва амирзода Пирмуҳаммадни Самарқандни идора этиш учун жўнатган. Амир Темур ўша йил кўкламида Тошкентдан чиқиб, Тўхтамишхон билан урушиш мақсадида Дашти Қипчоққа отланган. Тўхтамишхон мағлуб бўлиб, унинг улуси ва эли бутунлай тобеъ қилинган. Амир Темур Мироншоҳга Хуросонни идора этиш учун жўнашга Тошкентда рухсат берди.

1392 йили Амир Темур Тошкентдан Самарқандга қайтган. Амир Темур Тошкентда булган кезларда у бу ердаги азиз-авлиёлар қабрларини кўп зиёрат қилган. Зангиота мақбараси, Шайх Зайниддин бобо мақбараси, Эскижўва бозори ёнидаги ҳозирги Қизилтут кўчасида авлиё Шоҳ Азиз масжиди ва бошқа ёдгорликларни Амир Темур қурдирган (75).

Хитой юришига салтанатнинг турли тарафларидан икки юз минг отлик ва пиёда аскар тўпланди. Олиб бориладиган жанг тафсилотлари синчиклаб муҳокама қилинди. Самарқандни муҳофаза қилишни Аргуншоҳбекка ва хазинани Шайх Чурага топшириб, Амир Темур 1404 йил 27 ноябрида Самарқанддан чиқди ва ўзининг энг охириги ҳарбий юриши — Хитой юришига кетди. Бир неча кундан сўнг у Оксулотга келди.

1405 йил январиде Дашти Қипчоқда санғиб юрган Тўхтамишнинг элчиси Амир Темур ҳузурига келди. Бу пайт Амир Темурдан ўнг тарафда Ўклай қоон авлоди Тайзи Ўғлон ва Жўжи авлодларидан Темурдош Ўғлон ва Жакра Ўғлон ўтирардилар. Унинг чап тарафида Улғубек, Иброҳим Султон ва Ийжал ўтирардилар. Элчи Тўхтамиш мактубини узатади, унда у қилган гуноҳлари учун узр сўрайди. Хат ўқилганидан сўнг Амир Темур Хитой юришидан қайтганидан сўнг Тўхтамишга яна Жўжи улусини олиб беражagini ваъда қилади.

Аммо Амир Темурнинг Хитойга юриши худди Хоразмшоҳ Муҳаммадникидек амалга ошмади.

1405 йил 11 февраль куни Оксулотдан Ўтзорга келган Амир Темур ўзини нохуш сезади, дарҳол иссиғи кўтарилади. Мавлоно Фазлulloҳ Табризийнинг муолажа қилганига қарамай,

аҳвол яхшиланиш ўрнига оғирлаша борди ва касалликнинг янги аломатлари пайдо бўла бошлади. Аммо Соҳибқироннинг ақлу хушида нуқсон йўқ эди. Шундай бетоблигига қарамай, лашкарнинг аҳволидан хабар сўрарди. «Аммо билдиким, бу иллатларга илож йўқ турур, қазога ризо бериб, хотунлари била хосса улуг бекларини чорлаб, васият қилмоққа машғул бўлуб дедиким, «Таҳқиқ билурменким руҳнунг қуши бу қафас-қолипдин кетгуси турур, худойга паноҳ элттим ва сизларни худойга топшурдум.

Керакким, мен боргондин сўнг фарёду фиғон қилмағайсизким, ҳеч фойда қилмас. Ва мени худойдин омурзиш тилангиз ва руҳумни фотиҳа ва дуо ва такбир билан шод қилғайсиз. Алҳамду лиллоҳким, бугун Эрону Туронда кишига мажол йўқ турурким, муҳолифат қилғай. Ва ҳазрат Ҳаққдин умидим борким, агарчи гуноҳим кўб турур, аммо бу жиҳатдин менга раҳмат қилғайким, зolimларнинг эликларини мазлумлардин қисқа қилибтурмен. Ва кўймадимким, менинг давримда қавийдин заиф куч егай, агарчи дунёга вутуъи ав саботи йўқ турур, нечукким менга вафо қилмади, сизларга ҳам қилмагусидур.

Вале дунё ишини муҳмал кўймангизким, сабаби ошуб ва мусулмонлар ташвишда бўлғайлар. Анинг учунким, қиёмат кунида сўрарлар. Эмди Пир Муҳаммад Жаҳонгирким, валийаҳд қилибмен ва ўрнумга қоиммақом этибменким. Самарқанд вилояти аники бўлғай. Ва истиқлол ва тамкин била ўлтуруб, мамолик талбириндин ва черик ва раъият ҳолидин хабардор бўлғай. Сизлар, керакким анга мутиъ бўлуб, иттифоқ била анинг ишига машғул бўлғайсиз, то олам бузулмағай ва мусулмонларга ташвиш ва заҳмат бўлмағай. Ва неча йиллик саъийи қилгоним зоеъ бўлмағай. Ва андоқ керакким, сизнинг иттифоқингизни билиб, эл йирқидин ҳисоб олғайлар ва ҳеч кишига ул қувват бўлмағайким, муҳолифат қилаолғай».

Бу насиҳатлардин сўнг дедиким: «Беклар ва бузурғлар барча ҳозир бўлуб, аҳд қилиб, онт ичсунларким, васият қилгон сўзумдин чиқмағайлар. Ва ўзга беклар ва сардорларким, гойиб турурлар, алар тақи ушбу дастур билан амал қилғайлар»(76).

1405 йил 18 феврал куни намозшом билан хуфтон орасида Соҳибқирон «Тавҳид» калимасини бир неча қайта айтиб жонини топширди. Амир Темур Гурагон ибн Амир Тарағай — буюк салтанат асосчиси ҳаётдан кўз юмди.

У (Амир Темур) лашкарни бошлаб бориш ва улкаларни забт этиш самани эгаридан подшоҳлик ва ҳукмдорлик тахтига ҳам сафар чоғида кўтарилди. Ер юзи салтанати билан сафар вақтида Ҳақ давватини қабул қилиб (видолайди) ва шохлик тахти Аллоҳнинг туганмас раҳмати тобути билан алмашди.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

1360 йил бошларида Амир Темур 24 яшар йигитлигидаёқ давлат арбоби сифатида тугал шаклланиб, Мовароуннахрнинг сиёсий ва тарихий саҳнасига чиққанида у вайронагарчилик, узаро жанжал, хоинлик ва келгиндиларнинг зуравонлиги билан юзма-юз дуч келган эди. Мамлакат бутунлай тарқоқ ҳолда бўлиб, бундан келгиндилар фойдаланиб, уни ўз қўлларига олган эдилар. Агар мамлакат шундай тарқоқ ва бўлинган ҳолда қолаверса, у доимо келгинди душманларга қулай ўлжа бўлишини Амир Темур ўша пайтлардаёқ англаган эди.

У болалик чоғларидан тарихий ҳикояларни эшитавериб, унинг ватанида ўтмишда уларга душманлар ҳужум қилишга журъат этолмаган буюк давлатлар бўлганлигини яхши билиб олган эди. У Буюк Хоразмшоҳлар давлати тарихини яхши биларди.

Шунинг учун аввал уни Чигатой улусининг бир расмий хонини ўз ҳузурида ушлаб туриб, бу улуснинг ҳудудини ўз қўли остида қайта тиклаш гоёси ва сўнг бутун Чингизхон империясини қўлга олиш гоёси қамради. Хитой юришидан аввал ўз ҳузурида буюк хон Ўқдай авлоди вакили ва Жўжи авлодини тутиб тургани ва умуман 1370 йилиёқ Чигатой авлодини хонликка кўтармай, Ўқдай авлоди Суюрғатмишни хонликка кўтаргани бундан далолат беради. Унинг пировард мақсади дунёда ягона давлат ўрнатиб, бутун аҳоли хавфсизлигини таъминлаш эди.

Амир Темур ўз гоёларини амалга ошириш учун 35 йил жанг қилди.

Манбада келтирилишича, «Соҳибқирон аввал ҳолдаким, оламдаги вилоятларида ҳар бирда бир подшоҳ бор эрди ва аларнинг муҳолифат ва мунозиъатлари жиҳатидин мусулмонлар ичида кўб ташвиш бор эди. Ва ҳеч ерда амин ва амонлиқ қолмайдур эрди ва йўллар ўғри ва қароқчи жиҳатидин боғланиб эрди ва ҳеч мусулмон ҳеч сори боролмас эрди, анга жаҳд этди.

Ва зоҳир турурким инсон пайкариким, оламнинг нухаси турур, чун мизож муталиф бўлса, анга қавий муҳили берурларким, ул мараз андин зойил бўлгай. Ҳазрат Ҳаққ субҳонаҳу ва таолонинг тақдири била азалдин мундақ муқаррар қилгон эрмишким, бу маҳалдаким оламнинг мизожи эътидолдин ўтуб, мухталиф турур, ани Соҳибқирони гитиситоннинг қаҳру ғазабидин эътидол тобқай. Ани ҳазрат Ҳаққ таборак ва таоло инсон ичидин кўтариб, давлат ва

нусрат бериб кўнглига солдиким, бориб оламни олгай. Ҳаққ субҳонаҳу ва таоло лутфидин юруб, оз фурсатда улуг вилоятларни мусаххар қилди. Ва вилоятларни золимларнинг эликларидин қўтариб, адлу эҳсон била ораста қилди. Ва анинг аллидин андоқ бўлдиким, агар биров бир табақ олтун ё кумуш бошига қўйиб йалғуз саҳрода кириб бохтардин хаварғача (ғарбдан шарққача) боргай, ҳеч киши анга тик боқа олмас эрди. Аммо ул ҳолда кўб ерларни талаб, асиру торож қилди зарурат жиҳатидинким, агар андоқ қилмаса эрди, олам низом топмас эрди» (77).

Амир Темурнинг буюклиги шундаки, тарих унга Марказий Осиёни бирлаштиришдек тарихий бурчни юклади.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

Амир Темур салтанати давлат тuzилишининг қонун-қоидалари жиҳатидан ўрта асрлар мусулмон Шарқида ҳукм сурган давлатлардан деярли фарқ қилмаса-да, бироқ унинг бошқарув тизимлари Туркистон ва Мовароуннахр давлатчилигининг асрий анъаналари, фатҳ этилган мамлакатларнинг маданий таъсири асосида бир қатор янги тартиб-қоидалар билан такомиллаштирилди.

Ўрта асрларнинг мазкур йирик ҳарбий-феодал давлатида аввал ҳокими мутлақ — Амир Темур Гурагон, сўнгра унинг ворислари бевосита ҳукмдорлик қилдилар. Салтанатнинг марказий маъмуриятини бош вазир — девонбеги бошлиқ етти вазирдан иборат аркони давлат бошқарган (78).

Улардан биринчиси — мамлакат ва раъият ишлари бўйича вазир вилоят ва туманлардан тўпланадиган ҳосил, солиқ-ўлпонлар ҳамда мамлакатдаги ободончилик ишлари билан шуғулланган. Иккинчиси — вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича вазир аскарлар маоши, озиқ-овқат ва қурол-яроғлари таъминоти билан мушғул бўлган. Учинчиси — тижорат вазири савдогарларнинг мол-мулкларидан олинадиган закот ва бож, чорвачилиқдан йиғиладиган даромад, эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш, мерос ва меросхўрлар билан боғлиқ масалаларни ҳал этиш каби ишларни бажарган. Тўртинчиси — салтанат ишларини юритувчи вазир, яъни молия ишлари вазири давлат хазинасидан сарф этиладиган харажатлар, умуман салтанат кирим-чиқимларини бошқарган.

Қайси мамлакатни зобт этган бўлсам, уша ернинг обрў-эътиборлик кишиларини азиз тутдим, саййидлари, уламолари, фузало ва машойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим. Уларга сўюртол, вазифалар бериб, маошларини белгилладим, уша вилоятнинг улўларини ога-иниларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса, уз фарзандларимдек курдим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Ана шу тўрт вазирдан ташқари, чегара вилоятлари ва тобеъ мамлакатлар ишларини назорат қилиб туриш учун махсус уч нафар вазир тайин этилганки, улар мазкур вилоят ва мамлакатлардан давлат хазинасига келиб тушадиган даромадларни назорат қилиш ва уларга боғлиқ молиявий масалалар билан машғул бўлган. Ўз навбатида, улар салтанатнинг бош назорат ҳайъати — «ҳолиса»ни ташкил этишган. Мазкур етти вазир девонбегига бўйсунган ва у билан бамаслаҳат давлатнинг муҳим молиявий ишларини олиб боришган (79). Ёзма манбалардан маълум бўлишича, Амир Темур ва Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда салтанат девонхонасида Амир Довуд, Жалолиддин Ферузшоҳ, Фиёсиддин Шоҳ Малик, Алоуддин Алика Кўкалош ва Алишер Навоийдек доно ва талбиркор девонбегилар бу олий мансабда фаолият кўрсатганлар, мамлакат ободонлиги йўлида кўп хайрли ишлар қилганлар.

Шу билан бирга девонхона ҳузурида арзбегини, садри аъзам, Шайхулислом ва аҳдос қозиси каби лавозимлар жорий этилган эди (80). Арзбегини фуқаро ва сипоҳийлардан тушадиган арз ва шикоятлар ҳамда мамлакатдаги аҳвол тўғрисида маълумот тўплаш, бу борада олий даргоҳга мунтазам ахборот етказиб туриш каби вазифаларни бажарган.

Садри аъзам, яъни бош садр мамлакатдаги барча вақфларни бошқарган. У масжид, мадраса, мақбара ва хонақоҳлар тасарруфидаги вақф ҳужалиқларининг аҳволини назорат қилиш, давлат ва ер эгалари томонидан вақф этилган ер ва мулкларни қайд этиш, вақфномалар тузиб, уларни қонунийлаштириш билан шугулланган.

Шайхулислом мамлакат аҳолисининг турли ижтимоий табақалари ўртасида шарият аҳқомлари ва ислом ақидаларининг ўз вақтида ва тўғри бажарилишини назорат қилган. Адлия ишлари бўйича белгиланган қозийул қуззот, яъни давлатнинг бош қозиси «аҳдос қозиси» номи билан юритилиб, у фуқаро ишлари билан машғул бўлган. Булардан ташқари, салтанат маҳкамаларида кирим-чиқимларни ва кундалик харажатларни қайд этувчи махсус котиб тайинланган.

Мамлакат маъмурий жиҳатдан улус, вилоят ва туманларга бўлиниб, уларни ҳоким, ноиб ва туманбошилар бошқаришган. Уларнинг аксарияти ҳарбий мансабдор — амирлардан иборат эди. Ҳар бир шаҳар ва вилоятда ўз ҳокими,

молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваллиси ва муҳтасиби (молияга ҳилоф ишларни текширувчи) бўлган. Лашкарлар учун махсус қози тайин этилган.

Шунингдек ҳар бир шаҳар ва қишлоқда кутвол, яъни комендант тайинланиб, унга шаҳар ва қалъа истеҳкомларини таъмирлаш ва шаҳар мудофааси вазифалари юкланган. Шубҳасиз, маҳаллий маъмурлар, ўз навбатида, салтанатнинг олий девони — арқони давлатга бўйсунилган.

Шуниси эътиборга лойиқки, улус ноиблиги ёки вилоят ҳокимлигига аксарият шаҳзодалар ёки хизмат кўрсатган саркардаю давлат маъмурлари тайинланган. Чунки Амир Темур мамлакатни, хусусан фатҳ этилган вилоят ва ҳудудларни ўғиллари, набиралари ва хизмат кўрсатган амирларига суюрғол тарзида инъом қилиб, улар орқали бошқарди.

Амир Темур Мовароуннаҳрдан ташқари, ўз тасарруфидаги барча вилоят ва мамлакатларни ўлимидан бироз аввал фарзандлари орасида бундай тақсимлайди: Озарбойжон, Шом, Румни, Стамбул ва Мисрни Мирзо Умар ибн Мироншоҳга, Форс ва Ироқни — Пир Муҳаммад Умаршайхга, Хуросон, Мозандарон, Рай ва Сеистонни — Шоҳрух Мирзога, «Султон Маҳмуд Ғазнавий мулкани» Кобул ва Қандаҳордан Шимолий Ҳиндистонгача Синд дарёси ҳавзаси билан бирга — Пир Муҳаммад Жаҳонгирга, Тошкент, Сайрам, Ўтрор ва Ашпарадан то Хитой чегарасигача — Улуғбекка, Фаргона, Тароздан то Хутангача, яъни Шарқий Туркистоннинг жануби-гарбинини — Иброҳим Султонга беради. Гарчи булар Марказий ҳукуматга итоат этса-да, муайян даражада мустақилликка эга эди.

Мулк ҳукмдорларининг алоҳида давлат девонхонаси, қўшини бўлиб, уларнинг Марказий ҳукуматга тобелиги хирожнинг бир қисмини Самарқандга юбориб туриш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб қилинган аскарни юбориб туришдан иборат эди.

Суюрғол Амир Темур давлати ташкил этилиши арафасида жорий қилиниб, у «иқтаъ» — бир бўлак ер бериш тарзида маълум туман ёки вилоятни ҳукумат ёрлиғи билан олий ҳукмдор авлодлари ва хизмат кўрсатган юқори табақа зодагонларига инъом этилган. Баъзан суюрғол ерлари олий ҳукуматнинг фармони билан авлоддан авлодга мерос қолдирилган.

Соҳибқирон давлатининг ўзига хос белгиларидан яна бири шу эдики, ҳукмдорлигининг ибтидо-сидан то интиқосигача, унинг аскарлари бирорта лашкардан маълумиятга учралади.

Ҳофизу Абру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Масалан, Амир Темурнинг тўнғич ўгли Жаҳонгир вафотидан сўнг унга тегишли Балх вилоятига Кобул, Ғазна ва Қандаҳорни қўшиб, марҳумнинг ўгли Пир Муҳаммадга берилди. Шунингдек, Амир Темур Умаршайхнинг ўгли Рустамга Исфаҳонни, Мироншоҳнинг ўгли Абу Бакрга Бағдодни суюрғол қилади. Шу тарзда Мовароуннаҳрдан ташқари, мамлакат бир қанча бўлақларга бўлиниб кетади. Вилоят ҳокимлари — шаҳзодалар ўз тасарруфидаги мулкларда иложи бори-ча доимо мустақил ҳукмронлик қилишга интилар эди. Марказий ҳукумат эса вазият жиддийлашган пайтлардагина уларнинг ички ишларига аралашарди.

Шубҳасиз, суюрғол асосида қурилган удел тартибининг гоятда кучайиши оқибатда айрим вилоятлар мавқеи маълум даражада ошишига олиб келган ва ички низоларни келтириб чиқарган. Амир Темур ҳаётлик чогидаёқ мамлакатнинг узоқ ўлкаларидагина эмас, ҳатто унинг марказий вилоятларида ҳам низо ва урушлар бўлиб турган. Лекин катта ҳуқуқ ва имтиёзларга эга бўлган, кучли қўшинга таянган буюк ҳукмдор айрим вилоятларнинг феодал доиралари кўтарган исёнларни ва халқ ҳаракатларини доим осонгина бостира оларди.

Шундай қилиб, Амир Темур салтанати вилоятлардаги феодал мулкларининг бирлашмаси бўлиб, унинг мавмурий жиҳатдан такомиллашувига суюрғолнинг кенг тарқалиши жиддий монелик қилди.

Эл-юртни бошқаришда ҳарбий кучнинг аҳамиятини яхши тушунган Амир Темур қўшиннинг ҳарбий тақомилига қатта эътибор берди. У «амир» ва «амирул-умаро», яъни «бош амир» каби юқори даражали ҳарбий унвонлар жорий қилди. Бундай олий даражали унвонларга эга бўлган иқтидорли саркардаларга у ҳатто вилоят ҳокимлиги ёки ноиблигини инъом этган. Амир Темур армиясини ҳарбий жиҳатдан ислоҳ қилар экан, айниқса қўшин бошлиқларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда ички интизом масалалари унинг диққат марказида турди.

Шу боис Амир Темур манбаларда машҳур саркарда ва йирик лашкарбоши сифатида тилга олинади (81). Унинг ҳарбий истеъдоди, саркардалиқ маҳорати қўшинлар тузилишида, Олтин

Ўрда хони Тўхтамиш, Деҳли султони Маҳмуд ва Туркия султони Боязидлар билан олиб борган жангларида ва шиддатли муҳорабалар майдонида қўллаган «савқулжайш» (стратегия) ва жанг қилиш услублари — «таъбиятулжайш» (тактикалари)да намоён бўлган.

Амир Темур қўшини ўнталик аскарий бирикмалар асосида тузилган навкарлардан иборат эди. Лашкар «туман» — ўн минглик, «ҳазора» — минглик; «қўшун» — беш юзлик ва «айл» — ўнлик бирикмаларига бўлинган. Туманларда аскарлар сони 10 минг, қўшунда 100 нафардан ортиқ бўлган. Амир Темур ўн минглик лашкарни бошқариш учун «туман огаси», минглик бўлинмалар учун «мириҳазора», юзликлар учун «қўшунбоши» ва ўнликлар учун «айлбоши» каби ҳарбий мансабларни таъсис этган, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, ойлик маошини белгилаб берган. Масалан, оддий сипоҳий минган отнинг баҳоси баробарида, баҳодирлар 2-4 от баробарида, айлбоши қарамоғидаги навкарга нисбатан ўн баробар кўп, юзбоши ўнбошидан икки баробар зиёд маош олган. Мингбошилар маоши қўшинбошиникидан уч баробар ортиқ эди.

Жангларда баҳодирлик кўрсатиб ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилаб қўйилган. Масалан, қайси бир амир бирон қўшинни енгса ёки вилоятни фатҳ этса, у туғ, ноғора, баҳодирлик мартабаси, давлат кенгашларига бемалол кириш ҳуқуқи ҳамда бирон сарҳаднинг ноиблиги билан сийланган.

Бўлинма бошлиқлари — амирлар Темурга тобеъ бўлган қирқ аймақ (қабилалардан ўн икkitаси: барлос, арғун, жалойир, тулқичи, дулдай, мўғул, сулдуз, тагай, қипчоқ, арлот, тотор ва бурулдайлар орасидан сайлаб олинган. Амирлик мартабаси Амир Темур фаолиятининг дастлабки йилларида унга содиқ бўлган 313 нафар кишига берилган. Булардан бири «амирул-умаро», тўрт нафари «беклар беги», юз нафари мингбоши, юзбоши ва ўнбоши бўлган.

Булардан ташқари, яна ўн икки нафар кишига бирдан то ўн иккига қадар даражали амирлик унвонлари берилган. Ўн иккинчи даражали амир, олатда, амирул-умаронинг ноиби ҳисобланган.

Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ноғора, амирул-умарога битта байроқ, ноғора, ўн минглик қўшин, туғ ва чортуғ, тўрт нафар беклар бегининг ҳар бирига битта-

дан байроқ, ноғора, чортуғ ва бургу (карнай) берилган (82).

Бу нишонлар қўшин бўлинмаларини ҳам фарқлаб турган. Масалан, катта қизил байроқ қўшин бошлиги — амирул-умаро ёки беклар бегининг аломати эди. От ёли боғланган найзали узун туғ туман оғасининг, икки томонга қокиллар осилган икки дўл ноғора юзбошининг аломати ҳисобланарди. Отлиқ суворий қисмларни бошқариш учун ажратилган махсус отлиқ эгарининг икки томонига икки табл — довул осилиб, жанг пайтларида суворийларни муҳорабага солиш мақсадида бонг уриб улар қоқилган.

XV аср муаллифи Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, ҳарбий сафарда ҳар бир жангчи ўзи билан бир йилга етадиган озиқ-овқат, камон билан ўттиз ўқли садоқ, совут, найза ва қалқон олган. Ҳар икки суворийнинг битта захира чопқур оти, Ўрдуда ҳар бир «айл» — ўнлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккитадан белкурак, 100 та игна, ярим ман арқон, битта ошланган пишиқ тери бўлиши шарт эди (83).

Ҳар бир вилоят белгиланган асосий — «асл» ҳамда захира — «изофа» қисмларни тўплаб берарди. Вилоятлар тош отар — сангандоз, девор бузувчи — манжанақ, ўт отар ёки тўп — раъдандоз ва нафтандоз ҳамда ўзи отар қуролларни ишлата биладиган жангчиларни тайёрлар эди. Аскарний қисмларни вилоятлардан тўплаш билан тавочи мансабидаги амалдорлар шуғулланган.

Амир Темур аскарларга ва уларнинг бошлиқларига алоҳида эътибор берди. Ҳар бир зобит (бўлинманинг қўшун ёки айлбошиси) жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз саналган. Оддий навкар низомни қатъий бажаришга мажбур бўлиб, жангда у аёвсиз ва довжорак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ва адолатли бўлиши лозим ҳисобланган.

Лашкар ҳарбий юришга чиққан вақтда, айниқса интизомга қаттиқ риоя қилинар эди. Ҳар бир бўлинманинг айлбоши, қўшунбошиси, туман оғаси ва амир лашкар ўз ўрнини яхши биларди ва унга қатъий риоя қиларди (84).

Сафарда энг олдинда ҳар бир лашкар қисмлари билан «хабаргири», яъни «хабарчилар» деб юритилган айғоқчи — кузатувчилар бўлинмаси юрган. Бундай бўлинмага ўта довжорак ва ботир аскарлар жалб қилинган.

Хабарчилар орқасидан соқчилар бўлинмаси йўлланган, у «ясовул» деб аталган. Лашкарнинг асосий қисмлари олдида «илғор» — авангард қисмлари ҳаракатда бўлган.

Илғор асосий кучлардан, баъзан эса бир неча туманлардан иборат бўлган. Илғор билан лашкар асосий қисмлари оралиғида эса қўмондоннинг қароргоҳи ва марказий қисм «қўл», «гўл» ёки «қалб» ва унинг атрофида захира қисмлари жойлашиб, у «изофа» деб юритилган. Уруш жараёнида жанг оқибатини ана шу изофа қисмлари ҳал қилган.

Лашкар юриши вақтида чап қанот олдинда бўлган. Бундай лашкар юришини манглай тарзида юриш дейилган. Юриш вақтида қўшинларда алоҳида йўл бошловчилар — «ғажирчилар» гуруҳи бўлиб, сафарда улар муҳим аҳамият касб этган. Амир Темурнинг ўзи ғажирчиларни лашкар қисмлари ўртасида тақсимлаб берган.

Амир Темур лашкарининг асосий жанговар қисми марказ — «қалб», ўнг ва сўл қанотлардан иборат бўлган. Унинг ўнг қаноти «буронгор», сўл қаноти эса «жувонгор» деб юритилган.

Ҳар бир қанотнинг олдида биттадан қўшимча қўриқчи илғор — авангарди, ён томонида эса биттадан қўриқчи аскарний қўшилмалар — «қанбул»лари бўлар эди. Шу тариқа қўшин етти қисм — «қўл»лардан иборат бўлиб, булардан учтаси: марказ, яъни қалб, буронгор, жувонгорлар мустақил, тўрттаси: икки илғор ва икки қанбуллар тобеъ қисмлар эди.

Қўшин бундай жойлаштирилишининг ўзига хос жиҳати шунда эдики, унинг қанот қисмлари марказий қисмга қараганда анча кучли эди. Бундан, шубҳасиз, стратегия ҳамда тактикани қўллаш мақсади кўзда тутилган.

Шарафуддин Али Яздий қўшинни етти қўлга — қисмга бўлиб жойлаштириш тартибини биринчи бўлиб Амир Темур жорий қилган деб ёзади (85). Бу қўллар жангларда мустақил ҳаракат қилиб, фақат қўшин қўмондонига бўйсунган.

Ҳарбий юриш вақтларида йўлларда ўрду қуриб тўхтатишга тўғри келарди. Агар ўрду душманга яқинроқ жойлашган бўлса, унинг атрофи мудофаа иншоотлари «туралар» — ёғочдан ишланган тўсиқлар, ҳандақлар, «чоҳпар»лар — чуқур ва «қочи» — марзалар билан ўраб олинар эди. Лашкар изофа қисмлари қўмондон ўрдусини қўриқлаб ту-

Аскарлар ва лашкар қисмлари кўчилиши етарли таъминланган ва ҳаётлари яхши эди. Умаро ва арқони давлатини ишқилари ва қўшларини таъминлаганда ҳисобига етиб бўлмасди.

Ҳофиз Лабру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

рар эди. Жанг вақтида улар, ўз навбатида, зарур ҳолларда жангга солинарди.

Қанбуллар эса душмanning ўнг ёки чап қанотини ёриб киришга, ён томонидан айланиб ўтиб, орқадан зарба беришга йўл қўймасликка ҳаракат қиларди. Қанбуллар энг ботир ва тажрибали аскарлардан тузилар эди.

Лашкарда, айниқса у жангга кирган пайтларда «йаёқлар» — пиёда аскарлар алоҳида ўринни тутган. Жанговар сафга тизилган пиёда қисмлар отличқлардан олдинда турар ва душман хужум қилган вақтда чоҳлар ва туралар — мудофаа иншоотлари орқасига яширинган ҳолда биринчи бўлиб жангга кирардилар. Шунинг учун ҳам қанотдаги туман оға ва қўшун амирлари пиёдалар билан отличқларни жанговар тартибда жойлаштиришга катта эътибор беришарди. Бундай жойлаштирилиш таркиби «ясал» деб юритилган.

Шундай қилиб, Амир Темур ўз замонасининг кучли ва энг жанговар лашкарини ташкил қила олган. Аскар бошлиқлари ва навкарларни қаршилик кўрсатувчи кучга нисбатан бешафқат руҳда тарбиялаган.

Ўз қўшинини у турли жанговар қурол-яроғлар, ўт ва тош отар тун — раъдандоз, тош отар манжанақ ва ўзи отар қуроллар билан қуроллантирган, жангчиларда муҳораба қилишнинг янги ҳарбий услубларини қўллаган. Ўз қўшинидаги ҳар бир қаршилик ва норозиликка қурол кучи билан кескин зарба берган. Ёки қутилган хавф руй бермасдан туриб унинг олдини олиш чораларини кўрган.

Амир Темур қўшинини Жаҳонгир Сайфуддин ва Пурҳусайн барлослар, Оқбуға, Усмон Аббос, Муҳаммад Султон Қамарий, Тобон Баҳодур, Ўрус Буға, Ҳамза Сулдуз, Амир Муризода, Муҳаммад Қазғон, Сарик Атка ва Музаффар Уч Қаро каби жангларда шуҳрат топган маҳоратли ва жасур кишилар бошқарган (86).

Амир Темур салтанатни бошқаришда, хусусан, уни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақамлашда давлат аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилиш ва тadbир-чоралар белгилаб олиш мақсадида қурултойлар ва кенгашлар ўтказишга катта аҳамият берган (87).

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа жойларда ўтказган қурултой ва кенгашларда шаҳзодалар,

давлат маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар, уламолар ва мулкдор зодагонларнинг вакиллари қатнашган.

Олий даражадаги бундай йиғинларда мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий аҳволига оид энг муҳим масалалар муҳокама этилар ва зарурий ишларни бажариш юзасидан қарорлар қабул қилиниб, тadbирлар белгиланарди.

Давлат аҳамиятига молик ҳар бир масалани ҳал этишда Амир Темур шу соҳанинг билимдонлари ва олимлар билан маслаҳатлашар эди. Масалан, 1403 йилда Кавказда Бойлақон шаҳрида чақирилган кенгашга олиму фузалоларни таклиф этган. Улардан мамлакатни бошқаришда, хусусан, унинг ободончилиги йўлида амалга ошириладиган хайрли ишлар — жамоат бинолари ва иншоотлар қурилишида унга ўз маслаҳатлари билан кўмак беришларини сўраган (88).

Шуниси диққатга сазоворки, бу даврда Амир Темур салтанатида ўтказилган қурултой, кенгаш, шоҳона қабуллар ва дабдабали сарой маросимларида ўрта асрлар давлатчилигининг ўзига хос анъаналари мужассам эди. Тантанали издиҳомнинг тартиб-қоидаларидан тортиб, аъёнларнинг тўёна либосларигача катта эътибор берилган.

Масалан, расмий маросимларда амир-руд-умаро, беклар беги, амирлар, нўйонлар, сардорлар, улус, тумонат ва қўшунот амирлари, шунингдек, минг-бошилар, юзбошилар мансаб ва мартабаларига қараб подшоҳнинг сўл томонидан; саййидлар, қозилар, уламо, фузало, машойих, улуғ ва олий табақали кишилар подшоҳнинг ўнг томонидан ўрин олганлар. Девонбеги ҳамда вазирлар — тахт рўбарўсидан, калонгарлар (шаҳар ҳокими), кадхудолар (қишлоқ оқсоқоли) вазирлар ортидан жой олишган. Баҳодирлар, қиличбоз йигитлар — тахт ортидан, унинг ўнг тарафидан, қоровуллар эса тахт ортининг чап тарафидан ўрин олганлар (89).

Шубҳасиз, Амир Темур шоҳона қабул тартиботининг бир қисмини қўшни давлат ҳукмдорлари саройларидаги тантанавор маросим ва урф-одатлардан қабул қилиб, ўз саройида тараққий эттирган. Масалан, сарой хонимлари бошига шокилалли бўрк, эғнига тилла уқа билан безатилган узун қизил қабо киярдилар. Қабонинг ёқаси қисиб турадиган, енгсиз бўлиб, орқа этаги жуда узунлиги учун уни махсус жориялар кўтариб юришган. Уларнинг сони баъзан ўн беш нафаргача етган. Юзларига ҳижоб тутганлар.

Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини узимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эхсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёсат ва инсоф билан сипоҳиларим ва раъиятни умид ва кўрқинч орасида тутдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳиларга инъомлар улашдим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Қизил мовутдан дубулғага ухшаш учли қалпоқ усти қизил ёқут, забаржал дурлар билан безатилган. Аёллар Кичик Осиёнинг қимматли жавоҳирию Исфаҳон, Мултон, Ганжа, Дамашқ, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари билан ўзларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган қурол ва қайиш тақиб юрганлар.

Испания элчиси Клавихони Конирил мавзеида бўлиб ўтган шоҳона издиҳом айниқса ҳайратда қолдирган. Конирилда 10-15 минг чодир ўрнатилган бўлиб, издиҳомда сарой аҳли, вазиранлардан ташқари, аҳолининг турли табақа вакиллари қатнашган.

Клавихо чодиргоҳда чодирларнинг мансабдор шахслар лавозими бўйича жойлаштириш тартиби, жиҳози, безаклари ҳамда уларнинг турлари ҳақида ёзади. Унинг таърифлашича, бу ерда доирасимон оддий кичик ўтовлардан тортиб, арабий ва иброҳимий чодирлари, эроний саропардалар ўрнатилган.

Чодирларнинг айримлари ниҳоятда катта, гўртбурчак шаклда бўлиб, эни 100 қадам, баландлиги уч найза бўйи, 12 дона олтин устунда тутиб турилган. Подшоҳ ҳарамини — хотин-қизлари учун ҳам алоҳида чодирлар ўрнатилган. Улар сариқ рангда, ипак билан чатилган, тилла нақшли бўлган, ташқарисига уқалар тутилган. Эшик ва деразалари ипак тизимчалар билан тортиб қўйилган.

Чодиргоҳ базмида қизиқчилар, муқаллидлар, дорбозлар билан бир қаторда кашмирий кўзбойлоқчилар ҳам қатнашган. Қизиги шундаки, издиҳомда хонимлар ҳижобсиз иштирок этардилар. Маликалар «изни ом» — оммага руҳсат этилган базмлар уюштириб, уларга издиҳомдагиларни чорлардилар. Унда эркаклар, ҳаттоки насроний элчи ҳам қатнашгани таъриф этилади.

Шундай қилиб, Амир Темур ўз давлатининг тузилиши, қонун-қоидаларини тартибга солиш билан бир қаторда, олний даргоҳ ҳаёти билан боғлиқ анъаналарни турли хил янги шоҳона маросимлар билан ҳам бойитган.

ИЙМОН-ЭЪТИҚОДДА БАРКАМОЛ

Амир Темур ва Темурийлар яшаган даврда жамиятнинг ижтимоий-маданӣ ҳаётида диний тафаккур муҳим аҳамият касб этган. А. Якубовский таъкидлаганидек, ҳукмдорлар, хусусан Амир Те-

мур, «туркий ҳарбий зодагонларнинг ёрқин намояндаси бўлиб, бу доира ислом (мусулмон) тақводорлигига мудом мансублигини кўрсатади. Энг аввало, сиёсатдон сифатида Амир Темур барча ҳолатларда давлат манфаатларидан келиб чиқиб, ҳар доим мусулмон руҳонийларининг барча намояндаси билан ута дўстона муносабатлар ўрнатган эди» (90). Амир Темурнинг отаси Тарағай Баҳодур исломда тақводор бўлиб, руҳоний ва дарвешларга, айниқса таниқли шайх Шамсуддин Кулолга нисбатан ниҳоятда хайрихоҳлик кўрсатарди. Ушбу шайхни Шарафуддин Али Яздий ўз «Зафарнома» асарида худди шундай атаса, Ибн Арабшоҳ Шамсуддин ал-Фохурий деб атаган.

Амир Темур дин пешволари ва мусулмон руҳонийлари билан яқин муносабатда бўлиб, уларга ҳар томонлама ҳурмат-эҳтиром кўрсатган, ўз саройида пири-муршидлар, руҳоний (маънавий) устозларни сақлаган. У ҳар вақт шарият қонун-қоидаларига қатъий риоя этган. Ибн Арабшоҳ шундай ҳикоя қилади: «Темур шайх (Шамсуддин ал-Фохурий)нинг ҳузурига кирганида у ўзининг муриди мухлислари билан чуқур ўйга толган ҳолда Аллоҳнинг зикри билан банд эди. Улар зикр-самоларидан тўхтаб, ўзларига келгунларича, Амир Темур тик тураверди. Шайхнинг назари унга тушиши билан Темур шайхнинг қўлларини ўпишга шошилди... Шунда шайх ўз жамоасига: «Эй, жамоат! Сиз унинг ҳаққига дуо қилиб, истаган муродига етиши учун унга мадад берингиз», (91) — деди. Шайхнинг ушбу дуосини Амир Темур ўз муваффақиятларининг энг биринчи сабаби деб ҳисоблади».

Амир Темур пирларидан бири Саййид Барака эди. Саййид Барака асли Макка аҳлидан бўлиб, 1370 йилда Балх қалъаси эгаллинишидан олдин Амир Темур ҳузурига келиб, унга бир ногора ва байроқ (ҳокимлик белгилари) тутқазган (92). Ва унинг келажаги порлоқ бўлишини башорат қилган.

Айтиш лозимки, сиёсий мартабасининг аввалидан бошлаб Амир Темур билан мусулмон руҳонийлари ўртасида мустаҳкам алоқа қарор топиб, бу алоқа унинг бутун ҳукмдорлиги даврида давом этди. Балх қалъаси ишғол этилаётган вақтда Термиз шаҳридан Амир Темур ҳузурига Худовандзода лақабини олган термизлик шайхлар ака-ука Абу-л-Маолий ва Али Акбар келгандилар. Саййид Баракага ўхшаб бу шайхлар, гарчанд зоҳиран бўлса-да, Амир

Шубҳасиз, Амир Темур уламолар ҳомиши эди, улар билан теппа-тепа суҳбатлашарди, пайгамбар авлодларига алоҳида ҳурмат муносабатида буларди, Амир Темурнинг ўз авлодларидан ташқари саййидлар унинг давлатида, чамаси, бирдан-бир даҳслас кишилар ҳисобланганлар... Амир Темур эътиқод ва шарият-ни мустаҳкамлаш борасида тамхурилик қилди.

В.В.Бартольд

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Темур давлатининг нуфузли шахслари сифатида Соҳибқирон ҳукмронлигининг охиригача фаолият кўрсатдилар.

Бироқ В. В. Бартольд таъкидлаганидек, шундай лаҳзалар ҳам бўлганки, бу шайхлар янги ҳукмдорларига (яъни Амир Темурга) нисбатан хиёнаткорона иш содир этганлар. Чунончи, 1371 йилда Амир Темурга қарши фитна уюштирилиб, унда бир қанча амирлар қаторида баъзи рухонийлар, жумладан, шайх Абу-л-Лайс ас-Самарқандий ва Саййид Абу-л-Маолий ат-Термизий ҳам иштирок этгандилар.

Амир Темур фитначиларга ўта кўнгилчанлик кўрсатади: шайх ас-Самарқандийга Маккага кетишга рухсат қилинади, Саййид ат-Термизий эса аввал мамлакатдан қувгин қилинган бўлса-да, сўнгра тез орада айби кечирилади, чунки 1372 йили Хоразмга қилинган юриш пайтида бу саййид ҳам қатнашган эди. Шундан кейин ҳар доим термизлик саййидлар Амир Темурнинг содиқ тарафдорларидан бўлиб қолгандилар. 1404 йили Фарба қилган охириги юришидан қайтаётиб, Амир Темур Термизда Худовандзода Али хонадонидида тўхташи ҳам шундан далолат беради (93).

Рухоният намояндалари ва таниқли илоҳиётчилар зиммасига Амир Темур ҳокимияти даврида масъулиятли вазифалар ҳам юкланарди. Амир Темур ўз давлати билан Миср мамлуклар султонлари ўртасида яхши қўшничилик алоқалари ўрнатишга кўп саъй-ҳаракат қилди.

1386 йилдан 1405 йилгача бўлган вақт мобайнида Амир Темур билан Миср султонлари Барқуқ ва Фараж, шунингдек, уларнинг Суриядаги ноиблари ўртасида тахминан 25 марта элчилар ва мактублар алмашилди. Масалан, 1393 йил октябрида Амир Темур Қоҳирага ўша даврда Мовароуннаҳрнинг кўзга кўринган аъёнларидан бири шайх Суваҳ бошчилигида кўпданкўп қимматбаҳо совғалар ва султон Барқуққа мактуб билан эътиборли миссия юборган эди (94).

Юқорида зикр қилганимиз Саййид Барака ўз дуоси билан Амир Темурнинг ганимларига қарши курашида уни қўллаб-қувватлаган эди. Масалан, 1391 йилда Қундузчада бўлган йирик жанг олдиан Саййид Барака дуо қилиб, омад тилагани учун Амир Темур ундан гоятда мамнун бўлган эди (95).

Манбаларда 1404 йил қишида Қорабоғда Амир Темур ҳузурига Саййид Барака ва термизлик шайхлардан са-

марқандлик шайхулисломлар Хожа Абд ал-Аввал ва унинг амакиваччаси Хожа Исомиддин, кешлик Хожа Афзал ва шайхулисломнинг ўғиллари Абдуҳамид ва Абдурраҳмон келганликлари айтилади. Шунингдек, бухоролик шайхлар ҳам ҳозир бўлганликлари ҳақида фикр билдирилса-да, лекин улардан бирортасининг исми-шарифи келтирилмайди. Машҳур шайх Баҳоуддин Нақшбанд Амир Темурга замондош бўлган эса-да, ҳозирча манбаларда Амир Темур саройи билан Бухоро шайхлари ўртасидаги алоқалар хусусида аниқ маълумотлар учрамади.

Амир Темур ҳар қандай ҳолатда ҳам рухоний намояндаларига ҳар вақт хайрихоҳлик билан муносабатда бўлган. Ҳатто забот этилган мамлакатларда ҳам рухоний раҳбарлар ҳамона остига олиниб, кўпинча улар шахсан Амир Темур ҳузурига келтирилган — у эса уламою фузало билан мунозара юритишни ёқтирарди. Жумладан, у илоҳиётчи уламолар, файласуфлар, тарихнавислар, мунажжиму риёзиёт илми олимлари билан мунозара қиларди. У олимларни ўзи билан шундай мунозараларда бемалол эмин-эркин суҳбат юритишга рағбатлантирарди. Агар улар Амир Темурда катта таассурот қолдирсалар, уларни ўз саройига ёки Самарқандга хизматга таклиф қилар ёхуд ўз мамлакатларида қолишларига бағри кенглик билан рухсат этарди (96).

Амир Темур талабига итоат билдирмаган Бағдод шаҳри ишғол қилинганда, қайсарлик билдирганликлари учун шаҳар аҳли қаттиқ жазога тортилганда ҳам «фақат диний арбоблар жазодан қутулиб қолдилар» (97), деб ёзади суриялик замонавий ҳарбий тадқиқотчи Муҳаммад Асадуллоҳ Сафез ўзининг Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган китобида.

Соҳибқирон доимо азиз-авлиёларнинг ҳурматини бажо келтириб, улар хотирасига алоҳида эҳтиром билан қарарди. Масалан, суриялик олим Акрам Ҳасан ал-Алабийнинг ёзишича, Дамашқда турганида Амир Темур Муҳаммад пайғамбарнинг хотинлари Умм Салама ва Умм Ҳабибанинг мақбаралари устига муносиб гумбазлар қурдирган (98). Бошқа бир араб муаллифи Мазҳар Шиҳобнинг таъкидлашича, Дамашққа келган биринчи кунийёқ Амир Темур, энг аввал, умавийларнинг машҳур Жомеъ (ал-Жомеъ ал-Умавий)сини зиёрат қилиб, унда намоз ўқиган.

Шунингдек, Дамашқда Амир Темур саҳоба Билол ал-Ҳабашийнинг ҳам қаб-

рини зиёрат қилиб, дуои-фотиҳалар ўқиган (99). «Зафарнома»да келтирилишича, Амир Темур Ясса шахрида Аҳмад Яссавий қабрини кўп зиёрат қилган (100). Амир Темурнинг фармонига кўра, бу табаррук шайхнинг қабри устида улкан мақбара бунёд этилган.

Азиз-авлиёларнинг мазорларини ва муқаддас қадамжоларни зиёрат қилиш Соҳибқирон учун қатъий одат бўлиб, у ҳар қачон, ҳатто ҳарбий юришлари пайтида ҳам бу одатга қаттиқ риоя қиларди. Шунингдек, азиз-авлиёларнинг мазорлари жойлашган шаҳарларга у зоти покларнинг руҳларига ҳурмат юзасидан зиён-заҳмат етишига йўл қўймасди.

Масалан, Амир Темур ўз ҳарбий бошлиқлари ва кўшинларига Муҳаммад пайғамбарнинг саҳобаларидан бири, мусулмонларнинг йирик ҳарбий қўмондони Холид ибн Валиднинг қабри жойлашган Ҳўмс шахрига заҳмат етказмасликни буюрган (101).

Амир Темурнинг азиз-авлиёларга, дини исломнинг ҳомийларига, уларнинг мазорларига муносабати «Темур тузуклари» да батафсил баён қилинган: «Мен шундай талаб қўйдимки, пайғамбарнинг авлодлари, уламолар, машойих, фузало, ақобир ва ашрофларни азиз тутсинлар...

Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсинлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъминласинлар. Биринчи навбатда, амир ул-мўминин, мард кишилар шоҳи Али ибн Абу Талибнинг — унга Аллоҳнинг карами ва эҳсони бўлсин — муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф билан Хуллани вақф этиб берсинлар.

Имом Ҳусайннинг — Аллоҳ ундан рози бўлсин — нурга чўмган мазори, авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг муқаддас қабри (равзаси), имоми аъзам Абу Ҳанифанинг — унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин — мақбарасини ва Бағдодда нурга чўмган бошқа машойихлар, дин пешволари ва ақобирларидан ҳар бирининг мазорларини яхши сақлаш учун баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва улар атрофидаги қишлоқлар ва бошқа ерлар вақфдан маблағ ажратсинлар.

Имом Мусо Козим, имом Муҳаммад Тақи, Салмон Форсийларнинг нурли равзалари учун эса Жазоир экин майдонларидан ва Мадоин даромадидан вақф белгиласинлар. Имом Али ибн Мусонинг табаррук мазори учун

Кутах баст ва Тус шахри атрофидаги ерларидан вақф ажратсинлар ва гилам, чироқ ҳамда кундалик ейиш-ичишини белгиласинлар, шунингдек, Эрон ва Турондаги шайхларнинг мазорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида номма-ном назру вақфлар ажратсинлар» (102).

Маълумки, Амир Темур уламою фузалога ҳурмат-эътибор билан қараб, уларнинг фикрини инобатга оларди, турли мавзуларда улар билан мунозаралар қиларди.

Машҳур араб тарихчиси ва мутафаккири Ибн Халдун (1332—1406) Амир Темур кўшинлари томонидан муҳосарада бўлган Дамашққа келиб қолган эди. Шу аснода у Амир Темур томонидан қабул қилинади ва икки буюк инсон ўртасида узоқ ва мароқли суҳбат бўлиб ўтади. Учрашув чоғида машҳур тарихчи Соҳибқирон ҳазратларига Куръони каримнинг гўзал бир нусхасини ҳадя қилганда Амир Темур шошилич ўрнидан туриб, муқаддас китобни ўпиб бошига қўйган.

Қатор манбаларда келтирилишича, Амир Темур юдузларга қараб фол очишда астрология таълимотини тан олмай, фақат Куръони каримга асосланиб фол очишни афзал кўрган. Шуниси диққатга сазоворки, бошқа давлатлар, айниқса мусулмон давлатлари бошлиқларига йўллаган мактубларида Амир Темур Куръон оятларидан кўп фойдаланарди. Масалан, 1393 йили Миср султони Барқуққа жўнатган иккинчи мактубида Соҳибқирон тегишли ўринларда етти марта муқаддас китобдан оятлар келтириб, ўз фикрини ифода қилган.

Амир Темур шариат арконларини мустаҳкамлаш, дини ислом қонун-қоидаларига қатъий риоя қилинишига алоҳида эътибор берар эди. Шариат қонун-қоидаларига хилоф иш қилганлар қаттиқ жазоланган. Адолат ва қонунларга амал қилиш Амир Темур фаолиятининг таркибий асосларидан эди. Дини исломни ёйишга у бутун куч-қувватини сарфлади. Шу боисдан ҳам баъзи номусулмон давлатларга (масалан, Гуржистон, Арманистон, Ҳиндистон) бўлган юришларини, аввало, у ўша мамлакатларда ислом динини ёйиш (жорий қилиш), у жойларда мусулмонларга кўрсатилаётган жабр-зулмни бартараф қилиш билан изоҳлаган эди.

Ёзма манбаларда, тарихий асарларда келтирилган талай маълумотлар шунини кўрсатадики, Мовароуннаҳр ва Хуросондан Маккаи мукаррамага ҳаж

Амир Темурнинг «Зафарнома»да келтирилишича, Амир Темур Ясса шахрида Аҳмад Яссавий қабрини кўп зиёрат қилган (100). Амир Темурнинг фармонига кўра, бу табаррук шайхнинг қабри устида улкан мақбара бунёд этилган.

Амалдор

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ибодатини адо этишга бораётган зиёратчилар азалдан Ироқ худудидан ўтадиган жойларда йўлтўсар ва қароқчиларнинг ҳужумларидан кўп азият чекканлар, шунингдек бу қароқчи ва йўлтўсарлардан нафақат марказий осийлик тижорат аҳли ва савдо карвонлари, балки маҳаллий савдогарлар ҳам кўп жабр-зулм кўрардилар. Шу боисдан ҳам Амир Темур Бағдодда турган пайтида маҳаллий савдогарлар нажот излаб Соҳибқиронга мурожаат қилдилар. Соҳибқирон тезда бу борада тегишли ишларни амалга ошириб, қароқчи ва йўлтўсарларни баргараф қилди ва Ироқ йўлларидаги хавф-хатарлар тугатилиб, осойишталик таъминланди. Бу борада диққатга молик аниқ маълумотлар Миср тарихчиси Муҳиддин Абдулқодир ал-Қурайшийнинг «Ал-Жавоҳир ал-музиййа фи табақот ал-Ҳанафийя» («Ҳанафия табақалари хусусида порлоқ жавоҳирлар») номли асарига келтирилган.

Тарихчининг ёзишича, Маккаи мукаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этиб ватанларига қайтаётган марказий осийлик ҳожилар карвонига Ироқ худудларида қароқчилар ҳужум қилиб, улардан етмиш нафарини ўлдириб, мол-мулкларини талон-торож қилганлар. Ўлдирилганлар орасида кўплаб уламою фузалю, шу жумладан машҳур аллома Нажмиддин ан-Насафийнинг ўғли, ҳадис ва фикҳ бўйича етук олим Аҳмад ан-Насафий ҳам бўлган (103). Марказий осийлик ҳожиларнинг мудҳиш бу қирғинбароти ҳақида йирик араб тарихчиси Ибн ал-Асир ҳам гоёта таассуф билан ёзиб, ушбу қабих қирпичоқ вақтида шафқатсиз ўлдирилган таниқли уламою фузалоларнинг хотирасига Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг кўплаб шаҳар ва қишлоқларида аза очиб, мотам тутилганлигини таъкидлайди (104).

Мавриди келганда шуни айтиш керакки, чамаси, умрининг охирларида, хусусан турк султони Йилдирим Боязид устидан қозонган ғалабасидан кейин Амир Темур Маккаи мукаррамани зиёрат қилиб, ҳаж ибодатини адо этишни иродат қилганлар. Ҳар ҳолда, ўша давр воқеаларидан яхши хабардор бўлган XV аср миср тарихчиси Ибн Тағрибердининг ёзишича, 1404 йилда Соҳибқироннинг Маккаи мукаррама зиёратига келиши ҳақида муқаддас шаҳарда хабар тарқалган. Макка амири Турон мамлакати соҳибини муносиб равишда кутиб олишга ҳозирлик кўрган. Лекин номаълум сабабларга кўра

Соҳибқироннинг ушбу зиёрати амалга ошмай қолган (105).

Араб олими Мазҳар Шихобнинг таъкидлашича, Дамашқ муҳосараси пайтида шаҳар қалъасида муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинага тегишли бўлган вақф ерларидан йигиб олинган ғалла ҳосили беркитиб қўйилганлиги маълум бўлиб қолади. Бу ҳақдаги хабар Амир Темур қулогига етгач, у ушбу ғаллани дарҳол соттириб, тушган маблағни Макка ва Мадина шаҳарлари амирлари ихтиёрига юборди. Дамашқдан, шунингдек, Ал-Қуддуси шарифга ҳам Соҳибқирон номидан қимматбаҳо совғалар жўнатилади (106).

Амир Темур ва унинг авлодлари — Темурийлар саройларида хилма-хил мавзулардаги китоблар ва нодир кўлёмалар сақланадиган бой кутубхоналар — «Дор ул-кутуб» («Китоблар уйлари») фаолият кўрсатарди. Ҳукмдорлар ушбу билим хазиналарини муттасил янги кўлёмалар билан бойитиб бориш тўғрисида алоҳида гамхўрлик кўрсатиб, шу мақсад учун керакли маблағ ажратардилар.

Далилларга мурожаат қилайлик. Мисрлик йирик олим Ибн Ҳажар ал-Асқалоний (1372—1449) кўпдан-кўп тарихий асарларнинг муаллифи сифатида машҳур, шунингдек унинг бой ва кенг қамровли илмий фаолиятида диний йўналишдаги ўзига хос қимматли асарлар ҳам етакчи ўрин эгаллайди. Мана шу асарлари жумласидан ал-Асқалонийнинг буюк муҳаддис Имом ал-Бухорийнинг «Ал-жомеъ ас-Саҳийҳ» («Ишончли тўпلام») асари шарҳига бағишланган ўн уч жилдан иборат «Фатҳ ал-борий би-шарҳи Саҳийҳ ал-Бухорий» йирик асари ҳам бор. Бу «Саҳийҳ ал-Бухорий»га бағишланган энг яхши шарҳ ҳисобланади. Ушбу қимматли шарҳ тез орада бутун мусулмон оламида шўҳрат топди. Кўп султонлару подшоҳлар ўз кутубхоналари учун ал-Асқалоний шарҳини топиб келтиришга ҳаракат қилдилар. Шоҳрух Мирзо ҳам Қоҳирага ўз уламоларини юбориб, ушбу шарҳдан бир неча нусхасини ўз кутубхонаси учун олиб келтирди. Шуни айтиш ҳам керакки, Амир Темур ҳукмронлиги даврида фатҳ этилган айрим мамлакатлардан олиму уламолар билан бир қаторда Самарқандга қимматли муҳим китоблар ҳам келтирилган.

Амир Темур ислом дини ва унинг қонун-қоидаларининг оташин ҳомийси сифатида ўз фаолиятида бу масалага алоҳида эътибор билан қаради. Бу фикрни ўз «Тузуклар»ида батафсил баён этган.

Амир Тему́р давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари

ҲУНАРМАНДЧИЛИК ВА ҲУНАРМАНДЛАР

XIV аср охири — XV асрда Мовароуннаҳр шаҳарларида ҳунармандчиликнинг етакчи соҳаларидан бири тўқимачилик эди. Шаҳарлик тўқувчилар турли хилдаги оддий ва қимматбаҳо материалларни тўқиш билан шуғулланар эдилар.

Бу даврда қимматбаҳо матоларга талаб ортди. Тор доирадаги зодагонлар талабини қондириш мақсадида жуда қимматбаҳо турдаги газламалар ишлаб чиқарилар эди.

Амир Тему́р ва Темурийлар даври ҳунармандлари тўқиган қимматбаҳо матоларнинг қолдиқлари Самарқанддаги Гури Мир, Шоҳизинда мақбараларидаги айрим машҳур шахсларнинг қабрларидан топилган. Сақланиб қолган мато парчалари айтарли кўп эмас. Лекин уларни атрофлича ўрганиш бу матолар шойи газламалар эканлигини, юқори сифатли бу матоларни ўз ҳунарини яхши эгаллаган ҳунармандлар тўқиганлигини кўрсатади (1).

XIV—XV асрларга оид матолар ва тўқувчилар ҳақидаги айрим маълумотлар шу даврга оид ёзма манбаларда, хусусан, қозилик қарорларида, олдисотди аҳдномаларида, вақф ёрлиқларида ва бошқа ҳужжатларда сақланиб қолган. Мавжуд маълумотлар таҳлили газламалар номи, сифати ва безаги, улардан кийим кийган шахсларнинг ижтимоий жиҳатдан қайси табақага мансублиги, Амир Тему́р ва Темурийлар даврида тўқимачиликнинг ривожланиш даражасини яққол акс эттиради. Аҳоли зодагон қисмининг байрамона кийими кенг тарқалган бахмалдан тикилар эди. Шундай матодан бадавлат хонадонларда кўрпа-кўрпача, чойшаб ва ёстиқ тайёрланган. Бахмалдан ғилоф ҳам тайёрланган. Самарқанддаги мақбаралардан бирининг вақф мулки рўйхатида Куръон ўралган бахмал парчаси ҳам эслатиб утилади (2).

Самарқандда бахмалнинг қизил рангли алоҳида тури ишлаб чиқарилган. Қирмиз ҳашаротидан олинган рангга бўяб тайёрланган бу мато «бахмали қирмизи» номи билан машҳур эди.

Қирмиз жуда қимматбаҳо бўёқ ҳисобланган. Иссиқ сув, сирка кислота-

си, 150-175 та қанотсиз қирмиз ҳашаротидан бир грамм қирмизи бўёқ олинган. Бундай бўёқ узоқ мамлакатлардан олиб келинган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Лекин анча кейинги давр манбаларида бу ҳашаротнинг Бухоро хонлиги чўлларида ўсувчи бутазорларда учраши қайд этилган. Бундай матонинг бошқа мамлакатларга ҳам олиб кетилганлиги унинг қимматбаҳолиги ва олий сифатлилигига далолатдир. «Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар» (3).

Олий навли жун мато — сиқарлот ҳам қирмизи ранг билан бўялар эди. Сиқарлотдан юқори табақа вакиллари учун устки кийимлар тикилган. Шунингдек, ундан қимматбаҳо чодирлар ҳам тайёрланган.

Манбаларда келтирилишича, онаси Гавҳаршодбегим Самарқандга ташриф буюрганида Мирзо Улугбек қирмизи натифа тортиқ этган (4).

Амир Тему́р ва Темурийлар даврида қимматбаҳо матолар орасида кимхоб (камка) муҳим ўрин тутган. Манбаларда юқори лавозимли кишиларнинг уй жиҳозлари орасида кимхобдан тикилганлари ҳам эслатиб утилади. Жумладан, кўрпа-тўшак, бошқа қимматбаҳо буюмлар, шунингдек Куръонни сақлаш учун кимхобдан тикилган халта ва ҳоказо. Кимхобдан қимматбаҳо кийим-бош ҳам тикилган. Ёзма манбаларда айниқса кимхоб тўнлар тез-тез тилга олинади. Амир Тему́р саройига ўзга юртлардан келган элчиларга кимхоб тўнлар кийдирилган. Масалан, Самарқандга Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо билан келган кишиларга ҳам шундай тўнлар кийдирилган. Қимматбаҳо катан матоси ҳам аҳолининг зодагон қисми орасида машҳур эди. Ундан кийим-бош ва дастурхон тайёрланган. Алишер Навоийнинг ёзишича, савдогарлар катанни бўз нархида сотиб олишни, бўзни эса катан нархида сотишни орзу қилардилар (5).

Ҳабиба Султон бегим номидан 1464 йили Самарқанддаги мақбаралардан бирига вақф этилган мулклар орасида қабр устига миср катанидан тайёрланган ёпингич ёпилгани эслатиб утилади. Самарқандлик Устод Тангрибердибойнинг меросини ўзида акс эттирган ҳужжатда эса бошқа мол-мулклар би-

(Амир Тему́р): «Дукмдор» ишни шу йусинда олиб борсинки, токи у адолат, ҳақиқат, дукмдорлик заруриялари ва рағиятларварлик учун кафолат бўла олин; ҳамда унинг қондаларида шундай бир тарзда амал қилсинки, токи у оламнинг ободлиги ва инсониятининг тинч-тотувлиги билан яқун топсин».

Ҳофизу Абру

АМИР ТЕМУ́Р ВА
ТЕМУРИЙЛАР

лан бир қаторда катандан тикилган бешта тўшак кўрсатиб ўтилган (6). Марказий Осиё шаҳарларида катан ишлаб чиқарилгани ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Амир Темур ва Темурийлар даврида катанни асосан Миср етказиб берар эди.

Самарқанд ҳамда Амир Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа шаҳарлари бозорларида фўта деб аталувчи енгил юпқа мато ҳам сотилган. Унинг пахтадан, ипакдан ва жундан тайёрланган турлари бўлган. Эркаклар салла тарзида ўраган мато ҳам, аёллар бошига ўраган узунчоқ рўмол ҳам, тўн устидан белдан боғланадиган белбоғ ҳам фўта деб юритилган. Самарқандлик ва ҳиротлик мусаввирларнинг миниатюраларида эркаклар кўйлаклари устидан белбоғ боғланган ҳолда акс эттирилган бўлиб, уларнинг учлари зар билан тикилгани кўзга яққол ташланади. Фўта парчалари ҳаммомда ишлатиладиган сочиқ вазифасини ҳам ўтаган.

Ёзма манбаларда ҳинд, миср фўталари тилга олинади. Самарқанд ҳудудида ҳам фўта ишлаб чиқарилган. Самарқандлик фўта тўқувчи усталар — Устод Шоҳмуҳаммад фўтабофга Мир Муҳаммад деган бола, Устод Субҳига эса Субҳонқули исмли бола шогирдликка олинганлиги ҳақидаги қозилик ҳукмлари мавжуд (7).

Темур ва Темурийлар даврига оид манбалардан ўша даврларда тафта номини олган юпқа, силлиқ ипакли матодан фойдаланилгани маълум. Ҳусайн Хоразмийнинг вақф ёрлигига кўра, тафтадан салла тайёрланган.

Вақф мутаваллиси ҳар йили Ҳусайн Хоразмий авлодларини, уларнинг маблағи етмаган ҳолда, салла учун тафта билан таъминлаб турган (8).

Ўша даврда ишлаб чиқарилган олача газламаси пахта толасидан тайёрланган, лекин ним ипак кўринишида ҳам бўлиши мумкин эди. Одатда, асосан йўл-йўл чизиклар билан безатилган олачага аҳолининг талаби катта эди. Илк ўрта асрлардан машҳур бўлган занданачи матосига XIV—XV асрларда ҳам талаб катта бўлиб, у пахтадан тайёрланар эди. Новгородда археологик қазинмалар чоғида топилган қайин пўстлогига ёзилган хат ва Тевтон ордени ҳужжатхонасидаги 1401 йилга оид ҳужжатдан аён бўлдики, занданачи Фарбий ва Шарқий Европада ҳам тарқалган. Амир Темур ва Темурийлар даврида Европа мамлакатларига юборилган моллар орасида занданачи оддий шаҳарликлар харид қилишга қурби ет-

майдиган матолардан ҳисобланган. Пахта толасидан бўзнинг бадавлат аҳоли учун мўлжалланган юпқа хилидан тортиб, то қалин, оқланмаган, сарғиш ёки кулранг хилигача тўқилар эди. Оддий аҳоли учун анча қалинроқ, лекин иссиқни ўзида яхши сақловчи ранго-ранг бўз тўқилган. Читгарлар бўёқни ўзлари тайёрлашган. Шубҳасиз, бу ҳол улардан муайян кимёвий жараёнларни билишни, унча-мунча нақш санъатидан хабардор бўлишни талаб этар эди.

Рашидиддиннинг XIII асрга оид маълумотига кўра, Шарққа йўл олган бухоролик уч савдогарнинг моллари орасида қарбас, занданачи, зар қўшиб тўқилган парча — зарбофт ва бошқа матолар ҳам бўлган. Муаррихнинг ёзишича, Чингизхон зарбофтнинг ҳар бўлаги учун бир болиш олтин, қарбас ва занданачининг ҳар бўлаги учун бир болишдан қумуш беришни буюрган (9).

Хуллас, Мовароуннаҳр ҳунармандлари пахта, ипак ва жундан хилма-хил мато тайёрлашган. Муайян газмол турини ишлаб чиқаришга ихтисослашган қишлоқлар маълум. Бухоро яқинидаги қачонлардир занданачи газмоли ишлаб чиқарувчи устахоналари билан машҳур бўлган Зандана қишлоғи шулар жумласидан. Бухоро яқинидаги Олачабофтан қишлоғи аҳолиси олача ишлаб чиқариш билан машғул бўлган. Бундай қишлоқлар ҳунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулот, одатда, ўзга мамлакатларда сотиш учун мўлжалланар эди.

Мато табиий бўёқларда бўялган. Бибихоним даҳмасидан топилган ва орада олти аср ўтганига қарамай ўзининг рангли беаганини йўқотмаган ним чириган мато парчаси бунга яққол мисол бўла олади. Бўёқ тайёрлашда таркибий қисмлар оғирликлари нисбатига алоҳида эътибор бериш лозим бўлган, бунда махсус тарози ва ўлчов тошларидан фойдаланилган. Ранг тайёрлаш усули кўп йиллик меҳнат ва тажриба асосида такомиллашган ва, одатда, сир тутилган.

Бўёқ тўқимачилик ва кулолчиликдан ташқари, ҳунармандчиликнинг бошқа соҳаларида ҳам ишлатилган. Жумладан, қоғоз ишлаб чиқаришда ҳам табиий ва баъзи минерал бўёқлар кенг қўлланилган. Бой безаклар билан битилган кўпгина қўлёмаларнинг ҳошиясига пушти, оч феруза, сарғиш, ҳаворанг қоғозлардан кесиб ёпиштирилган. Хаттотлик санъати бўйича аллома Султон Али Машҳадий кўз чарчамаслиги учун оқ қоғозга эмас, балки нимтатир ранг берилган қоғозга ёзишни маслаҳат бера-

Ҳароб бўлиб ётган ерлар эмасиз бўлса, ҳолисга тарафидан обод қилинсин. Агар эмаси эмас-ю, (лекин) обод қилишга қурбни етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин. Яна амр қилдимки, ҳароб бўлиб ётган ерларда қоризлар курсинлар, бўзилган кўприкларни тўзатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига шиб кўприклар, йўл устида ҳар манзилга рабоблар курсинлар.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

ди. Ҳол-ҳол ранг ва тўқ рангдаги қоғозларга рангли сиёҳ билан хат битилган. Тўқ рангдаги қоғозларда рангли ёзув чиройлидир (10).

Нўхот ранг қоғоз «Мажмуъайи ва-соиқ» ҳужжатлар тўпламида эслатиб ўтилади. Султон Али Машҳадийнинг сўзларига қараганда, қоғозга сариқ ранг бериш учун заъфарон ишлатилган. «Хитойи қоғоз» номи билан аталувчи қоғознинг керакли рангдагисини олиш учун унга заъфарон, хина ва бир неча томчи сиёҳ қўшилган (11). Турли рангларда бўялган қоғозларнинг ҳар бири Шарқ манбаларида алоҳида маънони билдирган. Масалан, кўк ранг мотамни, қизил эса байрам кайфиятини англатган.

Амир Темур ва Темурийлар даврида тарихшунослик борасида рўй берган кескин юксалиш натижасида тарихий асарлар, шунингдек, насрий, шеърӣ ва аниқ фанлар соҳасида талайгина асарлар юзага келди. Кўплаб буйруқ ва фармойишлар чиқарилиб, давлат ёзишмалари амалга оширилди. Бу эса, ўз навбатида, кўплаб ёзув қоғози, айниқса олий навли қоғоз талаб қилар эди. Олий навли қоғозни асосан ҳукмдорлар ва уларга яқин амирлар, давлатнинг йирик амалдорлари ишлатишган. Шунинг учун бундай қоғоз «Султон қоғози» номи билан машҳур бўлган.

Султон Али Машҳадий Самарқанд қоғозининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ёзар экан, унинг чидамлилиги, силлиқлиги, сиёҳни ўзига шиммаслиги каби хоссаларини кўрсатиб ўтган. Самарқандлик хунармандлар паст сифатли қоғоз ҳам ишлаб чиқарганлар. Уша давр қўлёзмаларида «тоза ва оқ қоғоз» ва оддий қоғознинг эслатиб ўтилиши бежиз эмас (12).

Самарқанд Темурийлар даврида ҳам Шарқнинг қоғоз ишлаб чиқарувчи марказларидан бири бўлиб қолди. Амир Темур ва унинг авлодлари даврида Мовароуннаҳрда битилган қўлёзмалар, одатда, Самарқанд қоғозидан ёзилар эди. Шарафуддин Али Яздӣ «Зафарнома»сининг УзР ФА Шарқшунослик институтида 4472-рақами остида сақланаётган қўлёзмаси айнан Самарқанд қоғозидан битилган (13).

Мовароуннаҳр хунармандчилигининг тараққий этган муҳим соҳаларидан бири — кулолчилик Амир Темур ва Темурийлар даврида янада ривожланди. Кулолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун Самарқанд атрофидаги ерлар тупроғидан унумли фойда-

ланилган. Руи Гонсалес де Клавихонинг эътироф этишича, бу энг яхши тупроқ ҳисобланган.

Хунарманд кулоллар турли идиш-товоқлар ясашган. Амир Темур қалъаси ҳудудида топилган XV аср археологик осори-атиқалари орасида ҳар хил коса, катта ва кичик лаганлар, тоғора, шунингдек чироқ фикримизга далилдир (14).

XIV—XV асрларда ҳашаматли биноларни безашда қўлланиладиган кошинкор тахтачалар ишлаб чиқариш учун зарур бўлган сифатли лой тайёрлашнинг унутилиб кетган усули қайта тикланди. Натижада кошинлар кўплаб ишлаб чиқарила бошланди.

Муайян тоифадаги зодагонлар олтин ва кумуш билан ҳошияланган қимматбаҳо идишлардан фойдаланишган. Ўзга юртлардан келган меҳмонлар олтин ва кумуш қадаҳларда шароб билан сийланган. 1464 йили Амир Сўҳробнинг қизи Ҳабиба Султон номидан Самарқанддаги мақбаралардан бирига вақф этилган мулк ҳужжатида металл буюмлар, жумладан мис лангард (қозон), мис наила (ширин сув тайёрлаш учун мўлжалланган қозонсимон идиш), бронза хуланчи (коса), бронза офтоба, икки бронза шамдон ва қадаҳча, олтин суви юритилган, бош қисми кумушдан ясалган машраба (қозонсимон идиш), темир фонус, дастаси ҳайвон тишидан ясалган кемухт (чарм) қинли пичоқ, темир қоплама сахтиён теридан ясалган сандиқ, олтин суви юритилган иккита бронза коса, бирига олтин суви юритилган икки мис шамдон ва бошқалар мавжуд (15).

Ушбу рўйхат XV асрда Самарқанддаги зодагон оилаларда турли хил уй-рўзғор металл буюмларидан фойдаланилганлигини кўрсатади.

Бундай маълумотлар адабиётларда келтирилган «Ўрта Осиёда бронза XIII асрдаёқ муомаладан чиқиб кетган» деган фикрнинг асоссизлигини исботлайди (16). Қолаверса, аҳоли турмушида бронза буюмлар ишлатилганлиги ва шундай идишлар мавжуд бўлганлиги, металл эритиш печларининг топиллиши ҳам Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннаҳр хунармандлари бронза буюмлар ясаганлигидан далолат беради.

Амир Темур даврида танга зарб этиш учун конлардан кумуш қазиб олинган.

Амир Темур ва Темурийлар давлатида қимматбаҳо металлларни қайта ишлаш билан боғлиқ хунармандчилик соҳалари ҳам анча ривож топган.

Самарқанд XV аср доғларидан Осиё ва Европа халқларининг Марказий Осиё орқали олий дорган кўп куламини савдо-иқтисодий маркази бўлган. Самарқанддан Кичик Осиёга, Ўрта Осиёга, Хитойга ва Андиёстонга олий борувчи жаҳон аҳлининг молик савдо пути эти хитган.

Н.Н.Леонов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темурнинг ўзи, унинг хотинлари ва Темурий султонлар ўзларини қимматбаҳо тошлар, дур ва марваридлар, олтин ва кумушдан ишланган заргарлик буюмлари билан безашни севар эдилар.

Марказий Осиё ҳунармандчилигида гиламчилик алоҳида ўрин тутган. Анвойи гиламлар Амир Темур саройларини безар эди. Ҳукмрон сулоланинг оилавий тантаналари, ҳукмдорнинг ҳарбий юришлардан қайтиши ва элчиларнинг келиши муносабати билан пойтахт шаҳарларнинг асосий кўчалари ва уйларнинг деворлари гиламлар билан безатиларди.

Сарой деворлари ва чодирлар ҳам безак пардалар, турли расмли матолар, ипак ва парча газмоллар билан безатилган. Дид билан безатилган кўча ва майдонлар таърифини Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Руи Гонсалес де Клавихо ва бошиқалар ўз асарларида баён этганлар.

Аҳолининг бир қисми кўнчиликка ихтисослашган. Улар совунгар, читгар ва бошқа ҳунармандлар каби шаҳарнинг асосан чеккаларида фаолият кўрсатар эдилар. Зеро, қайта ишлов бериладиган хом ашёдан тарқаладиган бадбўй ҳид ҳам бундай турдаги ишлаб чиқаришни шаҳар чеккасида ташкил этишни талаб этар эди.

Амир Темур ва Темурийлар давлати шаҳарларида ривож топган ҳунармандчилик турларидан бири этикдўзлик эди. Ишлаб чиқариладиган пойабзал турига қараб бу ҳунармандлар маҳсидўз, юмшоқ таг чармли этик тикувчи, кавшдўз, қаттиқ таг чармли (муза) этик тикувчи музадўзлар каби мутахассисларга бўлинар эди. Эркаклар пойабзали кўплаб тайёрланар эди. Эски пойабзални қайта таъмирловчи кўҳнадўзлар ҳам этикдўзларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этган.

XIII—XIV асрларда давлатга қарашли йирик ҳунармандчилик устахоналарида қуллар меҳнатидан фойдаланилган.

Турли манбалардан олинган маълумотларни таҳлил этган шарқшунос олим И.П.Петрушевский: «X—XV асрларда феодал ишлаб чиқариш усули ҳукмрон бўлган бир даврда қулдорлик қолдиғи ҳам муайян роль ўйнаган: қуллар меҳнати йирик давлат устахоналарида (корхоналар), баъзан эса йирик ер эгаларининг қишлоқдаги ҳўжалигида кенг қўлланилган»лигини таъкидлайди (17).

Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқанд қалъасида жойлашган корхона ҳақидаги маълумоти диққатга сазовор. Унинг ёзишича, Амир Темур бу ерда мингга яқин асир ҳунармандларни сақлаган, улар йил бўйи совут, дубулға, камон ва ўқ ясашган. Амир Темур шаҳардан етти йиллик юришга кетган вақтдан то қайтиб келгунига қадар асирлар ясаган қурол-яроғларни унинг олдига қўйишларини буюрган (18).

Ҳунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақаси гуруҳига мансуб эди. XV аср ва XVI аср бошларида яшаган шоирлар, муסיқачи-ю созандалар, муаррихларнинг бир қисми бадавлат ҳунармандлар ва майда савдогарлар орасидан етишиб чиққан эдилар. Масалан, самарқандлик шоирлардан Жавҳарий совунгарлар растасининг оқсоқоли, мавлоно Ҳавофий — тикувчи, мавлоно Мир Арғун — хаймадўз, яъни чодир тикувчи, мавлоно Кобулий Ҳазалфуруш — калава сотувчи, мавлоно Камардўз — тасма тикувчи ва Бисотий Самарқандий — бўйра тўқувчи ҳунармандлардан бўлган.

Шубҳасиз, ҳунармандчиликнинг юксалиши кўп жиҳатдан ички ва ташқи савдонинг умумий ҳолатига боғлиқ эди. Шунинг учун Темур ва унинг ворислари мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган тижоратчиликнинг кенгайишига катта аҳамият бердилар. Бу даврда давлат ҳудудлари ва вилоятлари бўйлаб кесиб ўтган барча қарвон йўлларида қатор катта-кичик работлар ва ямлар барпо этилар, қарвонсарой ва хонақоҳлар қуриларди. Натижада қарвон қатнови жонланиб, ички савдо тавжумлашди.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг марказий шаҳарларида тепаси тим қилиб ёпилган янги-янги бозор — чорсуларнинг сони кўпайиб, расталар кенгайди. Шаҳарларда ички савдо ривож топиб, шаҳарлар билан деҳқончилик воҳалари ва кўчманчи чорвалдор дашт аҳолиси ўртасида савдо-сотиқ алоқалари кучайди. Марказий шаҳарлар мол айирбошлаш савдосида муҳим аҳамият касб этди. Бу даврда мамлакат пойтахти Самарқанд шаҳрида савдо ва ҳунармандчиликнинг жуда ҳам ривож топганлиги Гонсалес де Клавихони ҳайратда қолдирган эди.

Клавихо Самарқанд бозорларида бундой ва гуруҳнинг мўллиги, арзонлиги ҳақида гапириб, шаҳар ҳунармандчилиги маҳсулотларини ҳам қайд қилади: «Бу ернинг бойлиги фақат емакликларнинг мўл-кўллигидагина эмас, балки ўзида кўплаб ишлаб чиқариладиган

ипак матолар: атлас, кимхоб, ҳар хил ип ва жун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли пўстинликлар, атторлик моллари, зиравор ва дориворлар, зарҳал ва ложувардлар ҳамда бошқа молларнинг сероблигидадир».

«Бу шаҳарда олди-сотди учун қулай махсус савдо растасининг мавжуд эмаслиги туфайли, подшо шаҳар бўйлаб катта куча чиқаришни, унинг икки томонига мол сотиш учун раста ва дўконлар қуришни буюрди. Бу куча шаҳарнинг бир четидан бошланиши ва бутун шаҳар орқали ўтиб, иккинчи четигача бориб етиши керак эди. Подшоҳ кўрсатиб берган йўналишда куча ўтказила бошланди. Куча йўналишидаги уй-жойлар, кимники бўлишидан қатъи назар, бузиб текисланди... Кўчани кенг олиб, унинг ҳар икки томонига савдо дўконлари қуришди, ҳар бир дўкон олдида оқ тошлар билан қопланган баланд курсилар ўрнатилди. Барча дўконлар жуфт-жуфт қилиб бир-бирига туташтирилди. Кўчанинг тепаси эса бошдан оёқ тим қилиб равқсимон шаклда ёпилди. Ёруғлик тушиши учун унга қатор дарчалар ўрнатилди. Дўконлар қуриб битирилиши биланоқ, уларга савдогарлар ўрнашар ва турли молларни сотишга киришардилар. Кўчанинг ҳар ер-ҳар ерида ҳовузлар қавланган бўлиб, улар сувга тўлдириб қўйилганди... Кундуз кўни ишлаган кишилар кеч кириши билан уй-уйларига кетишар ва уларнинг ўрнига кечаси ишлаш учун бошқалари келишар эди, айримлари уйларни бузар, бошқалари эса ер текислар ва учинчилари қурилиш билан банд эди... Бундай катта қурилиш йигирма кундан озроқ муддатда амалга оширилгани, шубҳасиз, кишини ҳайратга солади»,— деб хикоя қилган эди Клавихо.

Амир Темур ҳукмронлиги даврига оид ёзма манбалардан келтирилган маълумотлар Самарқанд ҳунармандчилиги нечоғлик юксак ривожланганини кўрсатади. Самарқанд Регистони атрофидаги ҳунармандчилик даҳаларининг сезиларли ўсиб бориши ҳам Темур ва Темурийлар даврида олдинги даврларга нисбатан ҳунармандчиликнинг ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар етилганлигидан далолат беради.

Амир Темур ва Темурийлар даври ҳунармандчилиги ҳамда маданияти ҳудудий чекланмаган. Бу ўринда Ибн Арабшоҳнинг қуйидаги маълумоти диққатга сазовордир. Унинг ёзишича, ширани овозли қўшиқчилар моҳир созандалар жўрлигида форслардек, араб му-

сиқалари остида, турк одатлари асосида, мўғуллар овози билан хитойликларнинг қўшиқ айтиш қонунлари ва олтойликларнинг ўлчови билан куйлаганлар (20).

ИЧКИ ВА ТАШҚИ САВДО

Амир Темур ва Темурийлар давлати иқтисодиёти ички ва ташқи савдога таянар эди. Унинг ҳукмронлиги даврида савдо расталари ва бозорларни, йўлларни яхшилаш ва асосий қарвон йўлларида янги қарвонсаройлар барпо этиш борасида катта ишлар амалга оширилди. Шаҳар ўртасидан ўтган кенг кўчада савдо расталари жойлашди, шаҳарнинг турли қисмларида савдо-ҳунармандчилик иншоотлари барпо этилди, бозорлар ҳудуди кенгайтирилди.

Ихтисослашган бозор расталарида муайян маҳсулот тури билан савдо олиб боришар эди. Самарқанд бозорларига хос бу хусусият нафақат ўша давр муаррихларининг, балки кейинги давр муаллифларининг ҳам ҳайратига сазовор бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз хотираларида кўпроқ Амир Темур даврида Самарқанд буюмларига ихтисослашган савдо расталари мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Унинг ёзишича: «... бу шаҳарда бир хусусият борким, ўзга кам шаҳарда андоқ бўлмай. Ҳар ҳирфгарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига маҳлўб эмастур, тавр расмедур» (21). Шаҳарда турли усулларда пиширилган ва тузланган гўшт ва товуклар, шунингдек нон ва мевалар сотиладиган майдонлар кўп бўлганлиги ҳақидаги маълумот XV аср бошларига оиддир.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ички қайта қурилишларга юз тутмаган Бухоро шаҳри ҳам ихтисослашган бозорларга эга бўлган. Бу ерга ташриф буюрган Антони Женкинсоннинг ёзишича: «Бу ерда ҳар бир ҳунармандчилик соҳаси ўз ўрнига ва ўз бозорига эга бўлган» (22).

Одатда, раста номи у сотиладиган маҳсулот номи билан белгиланар эди. Пахта, пилла, йигирилган ип, анор, кўкат, пиёз бозорлари ҳақида ёзма манбаларда учрайдиган маълумотлар Самарқанднинг қишлоқ ерлар билан ҳунармандчилик маҳсулотлари, хом ашё ва ним маҳсулот билан узвий савдосотиқ алоқаларида бўлганлигидан далолат беради.

Бозорларда шаҳар савдоси мужассамлашган бўлиб, бу ерда ҳунармандчилик

Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва Ғарбий Осиёда ўз ҳукмронлигини ўрнатиши Марказий Осиёда ислом динининг тарқалиши жараёнини жадаллаштирди. Бу ҳол, айтилса, ислом илоҳий-тининг ёйилишига ва ислом оламида узлаштирилган бир қатор санъат ва ҳунармандчиликларнинг боийишига тааллуқлидир. XV асрда Самарқанд ва Ҳирот орқали утувчи савдо йўллари ҳам бу даврда савдо-сотиқ жараёнини жадаллаштирди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ишлаб чиқариши ҳам жойлашган эди. Кўпгина дўконлар нафақат савдо-социкни амалга оширувчи жой, балки хунарманд ўз маҳсулотини шу ерда тайёрлаб, шу ерда сотадиган жой вазифасини ҳам ўтаган.

Самарқандда Амир Темур буйруғи билан барпо этилган боғларга олиб борувчи йўллар ёқасида бозорчалар жойлашган бўлиб, уларда дунёнинг ҳеч ерида учрамайдиган энг яхши қовунтарвузлар, мева ва сабзавотлар, бошқа турли моллар билан савдо қилинган.

Бозор шаҳар ҳаётининг маркази бўлган. У, шунингдек, бадиий адабиёт, турли фан соҳаларидаги ютуқлар билан фикр алмашинадиган жой вазифасини ҳам ўтаган. Бу ерда ҳукмдорлик буйруқлари ўқиб эшиттирилган, айбдорлар жазоланган.

Шаҳарнинг марказий бозорида пул айирбошланадиган саррофхона жойлашган. Бозор маҳсулотларга нарх белгиланадиган жой ҳам эди. Нарх ҳаддан ташқари кўтариб юборилганда сотувчилар қаттиқ жазоланган ва савдогарларни ҳимоя қилишган (23).

Бозорларда, одатда, кўзбойловчилар, дорбозлар, курашчилар, қўғирчоқбозлар турли томошалар кўрсатар эди.

Ўзаро урушларнинг сусайиши ва Марказий ҳокимиятнинг кучайиши натижасида мамлакатнинг турли вилоятлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар ривожланиб борди. Мовароуннахрнинг қишлоқ ва шаҳарларидан Самарқанд бозорига келтириладиган ва муайян талабларга жавоб берадиган маҳсулотларнинг бир қисми чет эллик савдогарларга сотиш ва бошқа шаҳарларга жўнатиш учун мўлжаллаб олиб келинар эди.

Кенг тармоқли Буюк Ипак йўли Мовароуннахр шаҳарларини Ҳиндистон, Эрон, Волга бўйи, ҳозирги Афғонистон, Хитой, Туркия шаҳарлари билан боғлар эди.

Амир Темур давлатнинг ривожидида савдонинг аҳамиятини жуда яхши тушунар эди. Шу нуқтаи назардан у сиёсий ва иқтисодий масалаларни ҳал этишга ҳаракат қилар эди.

Кичик Осиёда бўлган вақтида Амир Темур Франция қироли Карл VI ва инглиз қироли Генрих IV билан дипломатик ёзишмаларида Ғарб мамлакатлари билан мунтазам савдо алоқалари ўрнатиш истагини билдирди. Савдогарларнинг диний мансублигидан қатъи назар, уларни савдо эркинлиги билан таъминлаш икки томондан қўйилган муҳим шартлардан бири эди.

Қиролларнинг хатларида христиан савдогарларнинг ҳам шахсий, ҳам савдо соҳасидаги саводини ошириш зарурлиги ўқитиб ўтилган. Амир Темурга юборилган хатларнинг бирида: «Чин дилдан шуни Сиздан илтимос қиламизки, бизнинг савдогарларимиз Сизнинг мулкингизга шахсий хайрихоҳлигингиз остида кириб келсалар. Сизнинг савдогарларингизнинг бизнинг мулкка кириб келишидан биз ҳам манфаатдормиз», — дейилади (24).

Амир Темурнинг вафоти бу ниётларнинг амалга ошишига монелик қилди. Шунга қарамай, Марказий Осиё ёзма манбаларида Ғарбий Европа хунармандлари яратган буюмларнинг, хусусан ажойиб пичоқлар, қуроласлаҳа, кўзойнак, соат ва ҳоказоларнинг эслатиб ўтилиши кейинги даврларда ҳам марказий осийлик ва ғарбий европалик савдогарлар ўртасида муайян алоқалар ўрнатилганлигидан далолат беради.

Амир Темур салтанатига келган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихоннинг кундаликларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, у бу ерга фақат дипломатик вазифани бажаришнигина эмас, балки Испания билан Марказий Осиё ўртасида савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида Самарқанддаги моллар нархи, кейинчалик Испаниядан келтирилиши мумкин бўлган ва маҳаллий савдогарларни қизиқтирган маҳсулот турларини аниқлашни ҳам мақсад қилиб олган эди.

Амир Темур савдо йўлларини яхши сақлашга жуда катта эътибор билан қараб, уларни салтанат сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг асосий қон томири деб ҳисоблаган.

Ўзга давлатлар билан савдо алоқаларининг илдам ривожланиши натижасида янги-янги қарвонсаройлар барпо этилди. Амир Темур буйруғига биноан кўпинча «дала ўртасида, жануби-ғарбий вилоятлардан Самарқандга элтувчи йўлларда то пойтахт шаҳарга қадар савдо аҳли, элчилар, саёҳатчилар тўхтаб дам олишларига мўлжалланган «катта уйлар» — қарвонсаройлар қурилган.

Бундан ташқари, отлар сақланадиган бекатлар ҳам ташкил этилган. Бундай масканлар муҳим қарвон йўлларининг барчасида бўлиб, уларда доим ҳориган отларни алмаштириб олиш мумкин эди. Аҳоли яшайдиган ерлардан анча узоқда дашти биёбонлардан ўтадиган қарвон йўлларида жойлашган қарвонсаройлар махсус ирригация иншоотлари ёрдамида сув билан таъмин-

ланар эди. Ана шундай карвонсаройлардан бири ҳақида манбаларда қуйидагича маълумот келтирилган: «Икки кунлик йўл давомида ҳавонинг жуда иссиқлиги ва сувнинг камлиги туфайли бирорта ҳам тураржой кўринмайди. Карвонсаройлардаги сув эса бу ердан бир кунлик узоқликдаги жойдан ерости қувурлари орқали келтирилади» (25).

Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарларининг Шарқ мамлакатлари билан савдо-иқтисодий ва маданий алоқалари Буюк Ипак йўлининг анъанавий тармоқлари орқали амалга оширилган. Бу йирик йўл орқали кечган иқтисодий жараёнга Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Андижон каби савдо-ҳунармандчилик марказларигина эмас, балки Мовароуннаҳрнинг анча майда шаҳар ва қишлоқлари ҳам жалб этилган эди.

Самарқандда ўтказилган йиллик ярмаркаларга турли мамлакатлардан — «Хитой, Ҳиндистон, Тотория ва бошқа ерлардан» хилма-хил товарлар келтирилган.

Мовароуннаҳрнинг Хитой билан савдо-дипломатик алоқалари кенгайиб борган. Хитой императорининг теурий ҳукмдорларга юборган совгалари рўйхатида аҳолининг юқори табақаси эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган моллар, хусусан, чинни буюмлар, ов қушлари, қоғознинг алоҳида нави ва бошқалар мавжуд эди.

Икки давлат ўртасида маҳсулот айирбошлашда ҳунармандлар учун зарурий ниммаҳсулот алмашиш катта ўрин тутганки, бу турли ҳудудлар аҳолисининг иқтисодий алоқалари ривожланганлигидан далолат беради.

Пилла қурги боқиш ва ипак мато ишлаб чиқариш кўпгина мамлакатларда ўзлаштирилганига қарамасдан, шойи ва ундан тикилган кийим-кечак Хитойдан Теурийлар давлатига юборилган совғалар рўйхатида ўз аксини топган. Шу билан бирга, Мовароуннаҳр усталари турли газламалар, хусусан олий нав ипак газламалар тайёрлашган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Самарқанд карвонлари билан Хитойга борган савдогарларнинг сони, улар савдосининг ҳажми ҳақида ҳам хабар бериб ўтади.

Теурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон ҳунармандлари ясаган маҳсулотларни айирбошлаш анчагина жонланган эди. Ҳиндистондан зар қўшиб тўқилган юпқа оқ матолар, иш-

лаб чиқарилган жойига қараб ҳайдаробод, гужарот, банорас матолари деб аталувчи газмоллар, шунингдек шакар ва бўёқлар олиб келинар эди (26). Ҳиндистон билан бундай муносабатлар айниқса Заҳириддин Муҳаммад Бобур даврида ривож топди.

Самарқандга турли мамлакатларнинг маҳсулотлари қаторида «Русь ва Тоториядан» чарм ва зиғирдан тайёрланган матолар келтирилган эди. Юқори сифатли чарм Волга орқали Булгордан олиб келинар эди. «Булгори» деб аталган бундай чармдан пойабзал усти, қимматбаҳо эгарлар, хуржун, китобнинг безакли гилофи, безакли ўқ-ёй гилофи, эгар-жабдуқ ва ҳоказолар тайёрланган. Кейинчалик «булгори» чарми «Волгадаги тоторлар мамлакати Қозонда» ишлаб чиқарилса-да, Марказий Осиёга Москвадан мунтазам жўнатиб турилган (27).

Испан элчиларининг учрашув ва саёхатлари баёнидан Самарқандга Испаниядан келтирилган моллар рўйхатида Флоренцияда тикилган кийим, юпқа мато, тўқ қизил газлама, кумуш коса, мовут ва жундан тикилган кийимлар ва бошқа моллар учрайди.

Амир Темур Испания қироли юборган совғаларни қабул қилиб олар экан, жуда мамнун бўлган эди. Улар орасида Амир Темур хотинлари учун қизил мовут, шунингдек ов лочинлари ҳам бўлган. Термизда испан элчиларини кутиб олишга чиққан чопарга Флоренция кўйлаги совға қилганлар, Испания қироли саройига юборилган Амир Темур элчиси Самарқандга испанча кийим-бошда қайтиб келган.

Амир Темур Самарқандни бутун ҳудуднинг ички ва ташқи савдосини бошқариб турувчи марказ сифатида кўришни хоҳлар эди. Самарқанднинг ички ва ташқи савдоси ҳунармандлар, қишлоқ аҳли, ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасида товар айирбошлашни мувофиқлаштириб турувчи марказ ролини бажарди. У қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бозор билан боғлаб турди, қишлоқ меҳнаткашларини қўшимча хом ашё, ниммаҳсулот ва баъзи ҳунармандчилик маҳсулотларини кўплаб ишлаб чиқаришга рағбатлантириб, улар хўжалигининг иқтисодий имкониятларини кенгайтди. Бу борада Самарқанд яқинида жойлашган қишлоқлар, жумладан, Амир Темур буйруғи билан бунёд этилган қишлоқлар анча узоқда жойлашган ва натурал хўжалик сақлаиб қолган қишлоқлардан тубдан фарқ қилар эди.

Амир Темур уз салтанатида бошқарув ва савдо-сотиққа катта эътибор берди. У ўзи танлаб олган амалдорларга нисбатан жуда қаттиққўл эди. У барча вилоятларда, айниқса, унинг нуқтасида тартиб ҳамма адолат бўлишини хоҳларди. Узоқ юртларга қилган юришларидан қайтар экан, у ҳисоботлар тузар ва икки кунлик хатоларни тугатдилар экан. Ҳеч нарса унинг назаридан четда қолмаган қуришарди.

Керри Люсьен

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ИЖТИМОЙ ҲАЁТ ВА ОБОДОНЧИЛИК

Амир Темур ва Темурийлар давлатни бошқаришда мамлакат мустақиллигига, эл-юрт осойишталигига, уни обод этишга катта аҳамият бердилар. Бу даврда муғулларнинг муттасил босқинлари оқибатида вайронага айланган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шоҳрухия) каби қадимий шаҳарлар, бир қанча катта-кичик қалъа ва истеҳкомлар қайта тикланди. Узоқ-яқин вилоятлар ва туманларда янги шаҳарлар, мустақкам қўрғону қалъалар қад кўтарди. Марказий шаҳарлар ва уларнинг атрофида кўркам маъмурий, маърифий, жамоат бинолари, сув иншоотлари қурилиб, боғ-бўстонлар барпо этилди.

Амир Темур ўзи барпо этган бу улкан салтанатнинг шон-шухрати учун унинг марказий қисми — Мовароуннаҳрни, айниқса Самарқанд шаҳрини ободонлаштиришга алоҳида аҳамият берди. У забт этилган мамлакатлардан, моддий бойликлардан ташқари, моҳир ҳунарманду, мусаввир-наққошларни, меъмору бинокорларни, муҳандис, олимларни Мовароуннаҳрга олиб келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг ҳар бир зафарли ва севинчли воқеани муҳташам меъморчилик обидасини барпо этиш билан нишонлаш одати бор эди. Шу мақсадда Ҳиндистондан олиб келинган моҳир бинокорлар, Хоразм, Исфаҳон, Шероз, Ҳалаб ва Шарқнинг бошқа кўпгина шаҳарларининг машҳур уста ҳунармандлари мамлакатда гўзал иншоотлар бино қилдилар.

Амир Темур ўз ҳукмдорлигининг илк даврида Кеш шаҳрини мамлакат пойтахтига айлантириш ниятида унинг ободонлигига катта аҳамият берди. Бу ерда дунёга донғи кетган Оқсарой қад кўтарди. Бу муҳташам саройнинг пештоқи, тоқу равоқлари, деворлари зангори ва олтин ранг арабий нақшли кошнлар, гулдор ўймакор парчинлар билан зийнатланди. Соҳибқирон Кешни Марказий Осиёнинг маънавий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Шу боисдан бу шаҳар «Куббатул илм вал адаб», яъни «Илм ва адаб (тарбия)нинг гумбази» деган унвонга эга бўлди. Аммо Заҳириддин Бобур таърифлаганидек, «Темурбекнинг зодибуди Кештин учун уни шаҳар ва пойтахт қилурга кўп саъй ва эҳтиромлар этди. Олий иморатлар Кешта бино

қилди. Чун Кешнинг қобилияти шаҳар бўларга Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ихтиёр қилди» (28).

Амир Темур Самарқандни ўз давлатининг пойтахтига айлантиришни ният қилар экан, унинг бой ва ранг-баранг ўтмиши, географик жиҳатдан жойлашганлигини ҳамда қулай иқлими ва соф ҳавосини ҳисобга олган.

У машҳур меъмор ва усталар иштирокида кенгашлар ўтказди. Қуриладиган бинолар ўрни обдан текшириб кўрилди ва шаҳарнинг бош режа — лойиҳаси яратилди.

Самарқанд нафақат ўзининг оболлиги, бойлиги ва гўзаллиги билан, балки юксак даражада ривожланган илм-фани, санъат ва маданияти билан ҳам донг таратди. Чунки Соҳибқирон бу муаззам шаҳарга турли юртлардан иқтидорли олимлар, меъморлар ва мусаввирлар, бошқа истеъдодли мутахассисларни йиққан эди.

Ўша даврнинг энг катта илмий кашфиётлари, фалсафий ғоялари, меъморчилик, тасвирий санъат ва бошқа соҳалардаги улғувор ютуқлар Самарқандда туғилар, улғаяр, сўнгра Амир Темур давлатининг турли чеккаларига тарқалар эди, яъни пойтахт Самарқанд ўзига хос ижодий лабораторияга айланган эди. Бу борада айниқса меъморлар жуда илгарилаб кетган эдилар.

Самарқандда Амир Темур даврида қурилган ҳар бир меъморчилик обидаси, пойдеворидан тортиб то гумбазининг учигача, кошнларидан тортиб фиштаригача ягона, тугал ва мукамал гўзал қиёфага эга эди. Шунингдек, бу даврда қурилган кўпгина саройларнинг деворларига кенг кўламда монументал рангтасвирлар ҳам ишланган эди. Уларда Амир Темурнинг Ҳиндистон, Эрон ва Дашти Қипчоққа қилган зафарли юришлари, Амир Темурнинг элчиларни қабул қилиш маросимлари, олиму уламо билан суҳбатлари, тўй ва базм саҳналари ўта моҳирлик билан жонли акс эттирилган эди.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темур олиб бораётган бинокорлик ишларидан ҳайратда қолган эди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ўз фаолиятида, хусусан бинокорлик соҳасидаги ишларда ҳам аввало сиёсий мақсадларни кўзда тутди.

Шаҳрисабздаги машҳур Оқсаройнинг кошнкор ва парчинкор пештоғининг гулдор нақшлари орасига «Агар бизнинг қувват ва қудратимизга ишонма-

Менга бўйсунган мамлакатларнинг сайишлари, олимлари, шоирлари, фозил кишилари, дарवेशлари, зоҳидларини суюртал, вазифа ва ойлик билан сийласинлар. Фақиру мускин, бирон касб қилишга олжиз шол-қурларга нафақа белгиласинлар. Мударрислар ва шайхларга кундалик маошларини белгиласинлар.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

санг, бизнинг иморатларимизга боқ» деган хитобнома битилганлиги фикримиз далилидир. Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбарасини бино қилишда ҳам шундай мақсад назарда тутилган. Деҳқончилик воҳалари билан бепоён Дашти Қипчоқ яйловлари чегарасида қад кўтарган бу улғвор меъморий иншоот кўчманчи чорвадорлар наздида Амир Темур давлатининг куч-қудрати ва маҳобатига ишора эди.

Самарқандда Амир Темур фармойиши билан қурилган йирик меъморий обидалар орасида шаҳар Жоме масжидининг бино қилиниши айниқса диққатга сазовордир. 1399 йил май ойида бошланган, шаҳзодалар ва амирлар бошчилик қилган бу қурилишга меъмору бинокорлар ва наққошу ганчкорлар билан бир қаторда юзлаб сангбур (тош қазувчи) ва сангтарош (тош йўнувчи) лар жалб этилган. Бинонинг пойдевори хоро (гранит) тошлардан ишланиб, тўрт бурчагида тўртта баланд минора тикланди. Баландлиги 7 метрли 480 та мрамар устунли масжид саҳнига тарошланган тош тахтачалар тўшалди. Масжид айлана деворининг ички томони ва тоқлари юзаси Қуръони каримнинг оятларидаги калималаридан тошга ўйилган китоба ёзувлар билан зийнатланди (29).

Темурийларнинг боғлари ҳақидаги маълумотлар ёзма манбалар орқали бизгача етиб келган. Ўша давр боғларининг меъморий қиёфаси хусусидаги умумий тушунчаларни Руи Гонсалес де Клавихо, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ ва Заҳириддин Бобур асарларидан топиш мумкин.

Бу боғларнинг тарҳи, ҳақиқатан ҳам, ақл-идрок билан тузилган, уларни бунёд этишда истеъдодли меъморлар қатнашган. Тарих улардан айримларининг номини бизгача етказган. Шуллардан бири Шаҳобиддин Аҳмад Зардакаший бўлиб, Амир Темур давридаги аксарият боғларнинг ижодкоридир. Боғ меъморларидан яна бири Султон Маҳмуддир. Бу меъмор Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилган йилларда Хиротда кўплаб боғлар бунёд этган. Булар Самарқанд боғларига монанд яратилган.

Клавихо шаҳарнинг шарқ томонидаги «Боғи Дилкушо» ҳақида гапирар экан, бундай деб ёзади: «Соҳибқирон богига баланд ва салобатли дарвозалардан кирилади, улар гиштдан кўтарилган бўлиб, чинни кошинлар билан безатилган, зангори кошинларга олтин суви югуртирилган» (30).

Бурчаклардаги миноралар боққа кўрк бағишлаб турар эди. Боғ ўртасидан кенг хиёбон ўтар эди.

Хиёбондан юриб борилса, уч қаватли кўшк ёки сарой рўбарў бўлади. Унинг атрофига чинор ва тут экилган. Боғнинг юқори қисмида ҳовузлар бўлган. Кўшк деворларига кошин қопланган. Шифти нақш билан безатилган. Заҳириддин Бобур деворларда Амир Темурнинг Ҳиндистонга сафари манзаралари туширилган суратлар борлигини эслаб ўтади.

Боғда катта сарой билан бир қаторда жуда кўп кўшк ва айвонлар бўлган, улар кўркам безатилган, ости қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган. Буларни Клавихо ўз эсдаликларида жуда батафсил таърифлаб берган.

Дарахтлар қатъий тартибда экилган: соя ташлаб турадиган дарахтлар билан бир қаторда мевали дарахтлар ҳам кўп экилган.

Ўзумзорлар кўп бўлган. Самарқандликлар ўз ажодларининг узумзорларини эҳтиром билан парвариш қилишган. Эрта баҳордан кеч кузгача гулзорлар яшнаб турган.

Ариқлардан сув мавж уриб оқиб турган, булоқлардан сув тошиб чиққан. Ҳовузлар, ҳавзалар сувга тўлиб турган, шунинг учун ҳам атроф салқин ва хуштабиат бўлган. Бу ерга келган ҳар қандай одам саратон жазирамасини унутган, баъзи боғларда, хусусан, «Боғи Нав»да фавворалар бўлган.

Манбаларда келтирилишича, шаҳарнинг шарқ томонидаги Боғи Дилкушонинг ташқи ҳовлисида подшоҳ саройи бўлиб, унда қуролланган аскарлар турган, ички ҳовлида эса туғлар билан безатилган олти жанговар фил сафга тизилган. Учунчи ҳовли Амир Темурнинг меҳмон қабул қиладиган олтин тахтли қароргоҳи бўлган. Бу ҳовлиларнинг ташқарисидаги гирдига олма ва чинор ўтқазилган, ҳовузларнинг фавворасида қизил ва сариқ олмалар қалқиб ўйнаб турган.

Амир Темур Самарқанд атрофида ўзининг хеш-ақраболарига атаб кўпгина кўркам кўшклар, гўзал боғ ва бўстонлар барпо эттирди. Моҳир меъмор, тажрибали соҳибкорларнинг ақл-заковати, меҳнати-ю маҳорати билан барпо этилган чорбоғлар (31) ва улардаги гўзал кўшклар ўша давр бўстончилиги ва боғдорчилик санъатининг намуналаридандир. Манбаларда таърифланишича, шаҳар атрофи ўша кезларда Самарқанднинг энг гўзал ва энг ҳашаматли қисми ҳисобланган. Бу ерда кенглиги

1370 йил мартда Амир Темур Самарқандга қайтиб, уни ўз давлатининг пойтахти қилди, кейин қонунларни ва ўз ҳокимияти давлат тузуimini тартибга солди.

Ибн Арабшоҳ

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

бир ярим-икки чақиримли боғлар ва улардаги сайилгоҳлардан ташқари, аркони давлатнинг уйин-кулги ўтказадиган масканлари — ишратхонаю хилватхоналар жойланган. Шаҳар жанубидаги Боғи биҳишт — гузал меъморий услубда қурилган сарой хушманзара боғи билан машҳур эди. Шарафуддин Али Яздийнинг таърифлашича, бу сарой Табризнинг соф оқ мраммариан бино қилиниб, атрофи ҳанмақ билан иҳота этилган. Боғнинг бир тарафида ҳайвонот боғи ҳам бўлган. Амир Темур бу саройни Мироншоҳнинг суюкли қизига ҳадя этган эди. Боғи Чинор ҳам шаҳарнинг шу қисмида эди. Боғда кўркам чинорлар буй чўзган, сўлим йўлаклар ҳоч шаклидаги қасрга олиб борарди. Қаср ташқариси Шом наққошларининг моҳирона ижоди билан, ичкараси гузал сурат ва лавҳалар билан зийнатланган. Боғи Шимол ва Боғи Нав саройлари тўғри тўрт бурчак шаклида бўлиб, ҳар томони бир ярим минг қадам эди. Замини қайрағоч ва фил тишидан ишланган қонинли бўлган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоҳона сарой ва боғларда тантанали маросимлар — тўю томошалар, издиҳомлар, сайиллар-у шоҳона меҳмондорчиликлар ўтказилган. Айниқса шаҳар атрофидаги боғларда ташкил этилган издиҳом ва сайиллар ниҳоятда гавжум бўлиб, уларда Самарқанд аҳолисининг деярли ҳамма табақа вакиллари — давлатмандалару фақир-фуқаролар иштирок этган.

Манбаларда қайд этилишича, Амир Темур ҳукмронлик қилган даврда унинг амри фармони билан Мовароуннаҳр, Хуросон ва Озарбойжонда бир қанча шаҳар ва қалъалар қайта тикланди. Шу жумладан, мўғуллар босқини оқибатида буткул вайрон бўлган Сирдарё соҳидаги қадимги Банокат 1392 йилда қайта қурилиб, теварак-атроф аҳолиси бу ерга кўчириб жойлаштирилди. Бу Амир Темурнинг кенжа ўғли номи билан Шоҳрухия деб аталди.

Амир Темур бошлаб берган бунёдкорлик ишлари унинг ворислари томонидан давом эттирилди. Темурий шаҳзодалардан тортиб, нуфузли амирлару вазирлар, вилоят ва улус ҳокимлариню айрим маликаларгача ўз шахсий мулк ва маблағларининг каттагина қисмини марказий шаҳар ва уларнинг атрофида шоҳона кўшк саройлар қуришдан ташқари, хайрия ишларига — масжиду мадрасалар, хонақоҳу шиғоҳоналар, ҳаммому чорсу

бозор расталари, рабату карвонсаройлар, сув иншоотлариню боғ-роғлар, бўстонлар барпо этишга сарф қилдилар, катта-катта экин ерлари, тегирмон, обжувоз, мойжувоз ва дуконлар каби кўзголмас мулкларни вақф қилиб, мударрис олимлару толиби илмлар, зоҳидлар ва обид машойихларга маош белгилалдилар.

Ҳирот, Машҳад, Балх ва Марв шаҳарлари ва мавзеларининг обод этилишида Шоҳрухнинг ҳиссаси буюқдир. 1405 йилда у Темурийлар давлати тахтига ўтиргач, Ҳиротни қайта қуришга киришди. Бу ишга амир Ферузшоҳни бошлиқ қилиб тайинлади. Қурилиш Ҳирот шаҳри ташқи деворини таъмирлаш ҳамда Хуросон фатҳ этилган вақтда қопқалари бузилган Ироқ, Хун, Ферузобод, Малик ва Қипчоқ номли дарвозахоналарига темир қопланган янги дарвозалар ўрнатишдан бошланди. 1410 йилда шаҳар бозорида пишиқ гиштлан бино қилинган ганчқор тоқу равоқлар ва гумбазлар билан ёпилган меъморий мажмуа қад кўтарди. Чорсуга айланган бу меъморий обида мураббаъ (квалрат) шаклида қурилган бўлиб, унда расталар буйлаб қатор дуконлар, баланд сулалар ва кенг ҳужралар жойлашган эди. Ҳиротнинг шаҳар марказида жойлашган ана шу энг гавжум маскани тўрт дарвозали бўлиб, улар тўғри Чорсуга элтган.

Ўша йили Шоҳрухнинг фармони билан Ҳирот шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган Боғи сафед мавзенда бир боғ ва кўшк, шаҳар ичида эса ҳашаматли катта сарой, бир-биринга туташган икки мадраса ва хонақоҳ бино қилинди. Мадрасаларга мавлоно Жалолиддин Юсуф Увбакий, Жалолиддин Абдулрахим Ёраҳмад, мавлоно Носируддин Лутфуллоҳ ибн Хожа Азизulloҳ каби уламолар мударрис этиб тайинландилар.

Хонақоҳда шайхлик мансаби шайхулислом Хожа Алоуддин Чинийга топширилди (32). Ўз навбатида, жула кўп экинзор ерлар ва мулклар бу эътиқод ва маърифат масканларига вақф қилинди. 1415—1416 йилларда Ҳиротнинг машҳур қадимги истеҳкоми — Ихтиёруддин қалъасининг қайта қурилишида 700 минг нафар ҳашарчи иштирок этди (33).

XV асрда Хуросон, унинг пойтахти Ҳирот ва шаҳар атрофида амалда оширилган ободончилик ҳақида сўз юритилар экан, Улуғбекнинг онаси номи билан боғлиқ Машҳаднинг Гавҳаршод Жоме масжиди ва Ҳирот яқинидаги шу

номли мадрасани қайд этиш муҳимдир. Гавҳаршод мадрасаси 1432 йилда Ҳиротнинг шимолида Сарипули Инжил мавзеида бино қилинди. Мадраса қурилишига Қувомиддин меъмор Шерозий бошчилик қилди. Бу илмгоҳ қуриб битирилгач, Шайх Шаҳобуддин ибн Шайх Рукнуддин мадрасага бош муаллим этиб тайинланди (34).

Бу даврда Шоҳрухнинг нуфузли бош вазирларидан амир Гиёсуддин Шоҳмалик ўзига суюрғол қилиб берилган Хоразм ўлкасида, амир Жалолиддин Ферузшоҳ Балх вилоятида кўпгина мадрасалар, масжиду хонақоҳлар, рабобу ҳовузлар қурдиришди. Сердаромад катта мулклар ва ҳосилдор экинзорлар вақф қилинди (35).

XV асрда Мовароуннаҳр, хусусан, унинг пойтахти Самарқанд, шунингдек Бухоро, Хўжанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда жамоат эҳтиёжи учун зарурий кўплаб ҳашаматли бинолар қад кўтарди. Темурий ҳукмдорлар орасида айниқса Улуғбек бобоси Амир Темурдек бунёдкор бўлиб, мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият берди. У ҳукмдорлик қилган даврда кўплаб масжид, мадраса, хонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва карвонсаройлар қурдириди. Мозорот ва зиёратгоҳлар обод этилди. Амир Темур даврида қуриб битказилмаган талайгина биноларни поёнига етказди. Гўри Мирнинг кириш пештоқи, Шоҳи Зинда мажмуасидаги баъзи мақбаралар, Шаҳрисабздаги Кўкгумбаз масжиди, Яссидаги Аҳмад Ясавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Улуғбек Самарқандни обод қилишга алоҳида эътибор берди. Унинг даврида Самарқанд шаҳрининг Регистон майдони шаклланди. Улуғбек мадрасасидан ташқари пештоқли ва улкан гумбазли хонақоҳ, карвонсарой, ўймакор ёғочдан ишланган Муқаттаъ масжиди бино қилинди. Икки юз ўн гумбазли Кўкалдош жоме масжиди қад кўтарди (36).

Ана шу муҳташам бинолардан фақат Улуғбек мадрасасигина бизнинг давримизгача сақланиб қолган, холос.

Улуғбек даврида Регистон майдонида бино қилинган Мирзойи ҳаммоми ва карвонсаройи, Чилсутун (қирқустун) ва Чиннихона саройлари диққатга сазовордир. Мирзойи карвонсаройида кўпинча хорижий мамлакатлардан келган савдогарлар қўнишган. Бобурнинг ёзишича, Чилсутун ва Чиннихона саройлари ниҳоятда муҳташам ва кўркем бўлган (37).

Улуғбек Мовароуннаҳр шаҳарларини, хусусан Бухоро ва Самарқандни илму маърифат даргоҳига айлантиришга интилади. Унинг фармони билан 1417 йили Бухорода, 1420 йили Самарқандда ва 1433 йили Ғиждувонда мадрасалар бино қилинди. Мовароуннаҳрнинг ана шу учта қадимий шаҳарларида барпо этилган илмгоҳлар ўз замонасининг дорулфунуни эди.

Мадрасаларда илоҳиёт илмлари билан бир қаторда, математика (риёзиёт), геометрия (ҳандаса), астрономия (илми ҳайъат), медицина (тиббиёт), тарих, география, поэтика (илми аруз), араб тили ва унинг морфологияси каби дунёвий фанлар ҳам ўқитиларди. Тарихий манбаларда қайд этилишича, биргина Самарқанд мадрасасида юздан ортиқ талаба истиқомат қилган ва билим олган.

Мадрасада иқтидорли олимлардан Шамсуддин Муҳаммад Хавофий етакчи муаллим бўлган. Урта асрларнинг машҳур олимлари Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид Коший, Мирзо Улуғбек ва унинг шогирди Алоуддин Али Кушчилар турли фанлардан дарс берганлар. Бу даврда Самарқандда, шунингдек Хоним, Ферузшоҳ, Шоҳмалик, Ҳожибек, Мирабдували ва Кутбуддин садр номли бир нечта мадраса ишлаб турган.

Улуғбек томонидан амалга оширилган қурилишлар орасида 1424—1428 йилларда Самарқандда Обираҳмат анҳори бўйида бино қилинган расадхона алоҳида ўрин тутди. Доира шаклидаги бу улкан иншоотнинг айланаси 47 метр, баландлиги 31 метрга тенг бўлган. Заҳриддин Бобурнинг ёзишича, у уч қаватли бўлган. Бинонинг сирти кошчин ва сирли парчинлар билан қопланган (38). Унинг ички саҳни секстант (судси фаҳрий) ва даҳлизлар билан тўрт қисмга бўлинган.

Манбаларда келтирилишича, расадхона хоналарининг деворларида осмон гумбазли, самовий жисмлар, сайёраларнинг орбиталари, кўзғалмас (соби-та) юлдузлар, денгизлар, океанлар, тоғлар ва дашту биёбонлар бўйича иқлим минтақаларига бўлинган ер курраси ва ҳоказолар тасвирланган. Хуллас, расадхона ички деворларида коиноту ер куррасининг умумий манзараси тасвирланган бўлиб, шу туфайли бу мавзеъ маҳаллий аҳоли ўртасида Нақши жаҳон, яъни «Олам тасвири» номи билан шуҳрат топди.

Расадхона қурилишида секстант қурилмаси ва уни маҳсус ўлчов асбоб-

Бирон қақирим йўл йўқки, унда қишлоқ ёки ўзлаштирилмаган ер бўлмасин: улар шу қадар машҳурки, Темурбекнинг «менинг ўттиз қақиримга чўзилган боғим бор» деб айтган сузлари, афтидан, ана шу туманларга оиддир.

Заҳриддин Бобур

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ускуналари билан жиҳозлашга алоҳида эътибор берилди. Расадхона ҳузурда фаннинг кўпгина соҳаларига тегишли қарийб ўн беш минг жилд китобга эга бўлган бой кутубхона ташкил этилди (39).

Улугбек вафотидан кейин Темурий шаҳзодалар ўртасида тахт учун узлуксиз олиб борилган ўзаро курашларнинг кучайиши оқибатида Мовароуннаҳр ва унинг пойтахти Самарқандда йирик қурилишлар анчагина чекланган бир пайтда Хуросон шаҳарлари, хусусан унинг пойтахти ободонлашди. Ҳиротда, айниқса Ҳусайн Бойқаро (1469—1506) ҳукмронлик қилган даврда бир қанча муҳташам бино ва иншоотлар қад кўтарди.

Ҳиротнинг ободонлашиши ва унда олиб борилган қурилишларнинг аксарияти ўша вақтларда Хуросонда Темурийлар давлатида вазирлик лавозимида бўлган давлатманд Мир Алишер Навоийнинг номи билан бевосита боғлиқдир. Маълумотларга кўра, Хуросонда, хусусан Ҳирот ва унинг атрофида Навоий ва унинг сафдошлари ташаббуси билан уч юздан ортиқ жамоат бинолари қурилган.

XV аср муаррихи Хондамирнинг ёзишича, Навоий ўз маблағига 52 работ, 19 ҳовуз, 16 кўприк, 9 ҳаммом ва бошқа бир қанча масжид, мадраса, хонақоҳ ва шифохоналар каби хайрли иморат ва иншоотлар қурдирган. Астрообод шаҳрида қурилган Мир саройи ва Жоме масжиди, шунингдек Марв шаҳрида бино қилинган Хусравий мадрасаси шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг Темурийлар даври бинокорлигида ўзининг мажмуавийлиги ва бажарган амалий вазифаси жиҳатидан жамоат бинолари орасида шифохона, ҳаммом ва истироҳат боғлари алоҳида ўрин тутди. Бундай масканлар Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда XIII—XIV асрлардаёқ қад кўтариб, XV асрда Самарқанд, Бухоро, Гурганч, Тошкент, Марв, Ҳирот, Фазна, Рай ва Исфаҳон каби Шарқнинг нуфузли шаҳарларида кенг тарқалган эди.

XV аср ободончилигида истироҳат боғлари ташкил этиш санъати ҳам диққатга сазовордир. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Марв, Ҳирот ва бошқа кўпгина шаҳарлар атрофида гўзал оромгоҳлар барпо этилди. Сайргоҳ боғлар асрий анъаналарга асосан уч усулда: чорбоғ, бўстон ва қўриқхона тарзида ташкил этилди. Чорбоғлар тарҳи мутаносиблик асосида тўғри ге-

ометрик шаклларда тузилган батартиб гулзор ва мевазорлардан иборат бўлиб, қўриқхоналар табиатнинг хушманзара бағрида барпо этилган.

Мукамаллиги, етук шакли, нафислиги ва гўзал нақшлари билан кишини маҳлиё этувчи бу давр ободончилик обидалари ўрта асрлар қурилиш санъатининг ажойиб дурдоналари бўлиб, минглаб заковатли кишилар меҳнатининг мевасидир. Уларда халқ ичидан етишиб чиққан моҳир меъмор, наққош ва бинокорларнинг ақлу идроки, маҳорати ва қурилиш соҳасидаги кўп асрлик тажрибаси ўз ифодасини топган. Бу меъморий обидаларнинг муҳандису тарроҳлари гўзаллик қонунларини чуқур билганлар, ўз ижодларида даврнинг гоёси ва руҳини бера олганлар. Уларнинг меъморий усули ҳам, нақши ҳам ўзига хос хислат, фазилатларга эга.

СУФОРМА ДЕҲҚОНЧИЛИК ВА ИРРИГАЦИЯ. МОЛИЯ ВА СОЛИҚЛАР

Амир Темур ва Темурийлар мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида асосий ўрин тутган деҳқончилик ва унинг пойдевори бўлмиш суғориш ишларига катта аҳамият беришди. XIV аср охири — XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта-кичик дарё ва сойлардан йирик ирригация тармоқлари чиқарилиб, коризлар қазилди, сув омборлари ва ҳовузлар барпо этилиб, сувга танқис айрим вилоят ва воҳалар, шаҳару қишлоқларнинг сув таъминоти яхшиланди. Қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилиб, обикор ерларнинг майдони кенгайтирилди. Янги-янги қишлоқлар, чорбоғлар ва сайилгоҳ бўстонлар барпо этилди. Амир Темур айниқса Самарқанд воҳасини суғориб обод этишга алоҳида эътибор берди. Обираҳмат, Бозор, Коранд ва Наҳри Жадид каби суғориш тармоқлари орқали обод этилган биргина Ангор туманида деҳқончилик қишлоқларининг сони 72 тага етди.

Амир Темур фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Хуросон, Эрон, Кавказ ва бошқа вилоятларда ҳам бир қанча йирик ирригация ишларини амалга оширди. Унинг фармони билан Мурғоб воҳасида қаздирилган қатор суғориш каналлари, Кобул яқинидаги Жўйинав даҳасининг Бодон анҳори ёки Кавказда Бойлақон мавзеида Барлос ариғи шулар жумласидандир.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутубхона таъинласинларки, сипоҳ раётига соғчилик қилсин ва қимнинг бирон нарсаи ўғирланса, бунинг масъулияти унинг зиммасида бўлсин.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

1381 йилда Хуросон фатҳ этилгач, Амир Темур Мурғоб дарёсидан каналлар қаздириб, Марв воҳасини обод қилиш тўғрисида фармон беради. Саркардалар ва давлат маъмурларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида канал қазिशга бошчилик қиладилар. Ҳофизи Абрӯ бу каналлардан Дилкушо, Ганчравон, Ганчхона, Умар Тобон, Шайх Абу Саъд, Шайх Али Баҳодир, Душоҳ Жондор, Гулбоқон, Ҳасан Жондор, Бу Алоуддин иноқ, Саҳдак, Пурдор, Али Малик, Оқ Буғо, Давлатшоҳ биҳишт, Сунжак, Мангли Хожа, Кебекчи юртчи, Қутлуғ хотун кабиларнинг номларини қайд этади.

1401 йилда Кавказда Бойлақон мавзеида Амир Темур фармони билан Аракс дарёсидан чиқарилган Барлос канали замонасининг йирик суғориш иншоотларидан бири сифатида диққатга сазовордир. Унинг узунлиги 10 фарсах (60-70 км) бўлган. Канал бўйлаб кемалар бемалол қатнай олган.

XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шоҳрух ва Улугбек ҳукмронлик қилган йилларда ирригация ишлари айниқса ривож топди. Даштларга сув чиқарилиб, янги ер майдонлари ўзлаштирилди. Бу борада хусусий соҳибкорларнинг даштликлардан янги ерларни очиш, коризлар қазиб, боғ барпо этиш, ташландиқ ерларни суғориб, обод этиш учун амалга оширган ҳар қандай фаолияти Темурийлар томонидан қўллаб-қувватланди. Ҳатто бундай соҳибкорлар бирикки йил давомида ҳамма солиқ ва тўловлардан озод этилган.

Бу даврда Темурийлар ва уларнинг вилоят ҳокимлари томонидан Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё, Марв воҳаларида, Тус водийсида ҳамда Ҳирот ва унинг атрофида йирик суғориш иншоотлари барпо этилиб, айрим деҳқончилик вилоятларининг сув таъминоти тубдан яхшиланди. Темурийлар ҳукмронлик қилган даврда амалга оширилган энг йирик суғориш ишларидан бири Самарқанд воҳасида Зарафшон дарёсидан бош олган Дарғом анҳоридан чиқарилган қадимги Ангор каналининг қайта тикланиши бўлди. Замонасининг энг йирик суғориш тармоғи ҳисобланган бу канал орқали Зарафшон дарёси оқимининг бир қисми бу даврларда кам сувли Қашқадарё воҳасига ташланиб, унинг адоғига жойлашган деҳқончилик ерлари сув билан тўла таъминланди.

Бухоронинг қадимги суғорилган ерлари бўйлаб олиб борилган археоло-

гик тадқиқотлардан маълум бўлишича, мўғуллар босқини оқибатида бутунлай вайрон этилган воҳа сув ҳўжалиги XV асрга келиб тўла тикланди. Унинг деҳқончилик ер майдони бирмунча кенгайиб, воҳанинг ғарбий чегараси ҳатто Урганжий дашти томон ичкарига 5-6 километр кириб борди. Улугбек ҳукмронлик қилган даврда (1409—1449) Бухоро воҳасининг жануби-шарқий сарҳадига ёндошган Сомонжуқ даштига сув чиқарилиб, янги ерлар ўзлаштирилди.

Мўғуллар босқини даврида вайрон этилган Мурғоб дарёсининг бош тўғони — Султонбанднинг Шоҳрух томонидан тикланиши ва суғориш тармоқларининг лойқадан тозаланиши туфайли Марв шаҳри ва Мурғоб воҳасининг сув таъминоти тубдан яхшиланди ҳамда сувсизликдан қуриб қолган шаҳар атрофидаги ерларга қайта сув чиқарилиб, суғорма деҳқончилик ер майдонини кенгайтириш имконияти пайдо бўлди. Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида эса унинг ташаббуси билан Марвируддан янги канал чиқарилиши туфайли каттагина ер майдони суғорилиб, обод этилди.

Ҳирот ва Машҳад атрофларида Алишер Навоийнинг ташаббуси билан амалга оширилган суғориш ишлари айниқса диққатга сазовордир. Навоий Тус вилоятининг юқори қисмида жойлашган Чошмағул мавзеида Туруқбанд сув омбори қурдилади. Ун фарсах (60-70 км) узунликда махсус канал қаздириб, Туруқбанд сув омборида жамғарилган сув Машҳадга олиб келинади. Натижада, Машҳад сув билан таъмин этилиб, шаҳар атрофидаги ерларга сув чиқарилади ва обод этилади. Бу даврга келиб ирригация техникаси тарққий қилади.

Муҳандислик асосида турли суғориш иншоотлари қурилади. Темурийлар ва уларга тақлид қилувчи вилоят ҳокимлари томонидан Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари атрофида истироҳат боғлари барпо этиш муносабати билан қўллаб суғориш тармоқлари чиқарилиб, улар тошҳовуз, даргот, наво, чигир, чархпалак, қайнама, шаршара, осма кўприк, ҳандақ, тазар ва сардобалар каби турли сув иншоотлари билан жиҳозланди.

Қишлоқ ҳўжалигида, хусусан, ғаллакорлик, сабзавотчилик ва полизкорликда деярли ҳамма экин навлари етиштирилган. Боғдорчиликка зўр аҳамият берилган, мевали дарахтларнинг қўллаб хиллари кўкартирилиб, мамла-

Амир Темур жонбоз қурувчи эди, у ажойиб боғ-роғли мухташам иншоотлар барпо этди, шаҳар ва қишлоқларни тиклади. Суғориш тизимлари барпо этилди ва таъмирланди, расмий тарих таъбирига кўра, у экин экишга яроқли бир қарич ерни ҳам бекор қўймади.

В.В.Бартольд

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

кат аҳолиси ёзда тармева, қиш ва баҳор мавсумида эса қуруқ мевалар билан таъминланган.

Хўжаликнинг асосий турларидан бири чорвачилик эди. Мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида айниқса яйлов чорвачилиги: йилқичилик, қорақўлчилик, туячилик ҳамла подачилик муҳим урин тутди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хоҳ у деҳқончилик, хоҳ чорвачилик маҳсулоти бўлсин, шубҳасиз, оддий меҳнаткаш халқнинг оғир ва машаққатли меҳнати туфайли етиштирилиб, унинг тақсимоги мамлакат аҳолисининг ижтимоий ва иқтисодий муносабатлари моҳиятини англаган.

ЕР ЭГАЛИГИ ВА СОЛИҚ ТУРЛАРИ

XV аср давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда аввалгидек ер ва мулкчиликнинг асосан тўрт шаклидаги: мулки девоний — давлат ерлари, мулк — хусусий ерлар, мулки вақф — мадраса ва масжидлар тасарруфидаги ерлар ва, ниҳоят, жамоа ерлари бўлган. Деҳқончилик ерларининг энг катта қисми давлат мулки ҳисобланган. Бу ерларга аввалгидек мамлакат ҳукмдори султон ёки амирлар эгалик қиларди. Темурийлар даврида давлат ерларини суюрғол тарзида инъом қилиш кенг тарқалди.

Суюрғол ерлар ҳажми, шарти ҳамда ер ва ёрликқа эга шахсларнинг табақаси жиҳатидан турлича бўлган. Одатда, шаҳар ёки вилоятлардан тортиб, то алоҳида қишлоққача суюрғол шаклида инъом этилган. Бутун бир шаҳар ёки вилоят кўпинча ҳукмрон сулола намояндалари ёки йирик ҳарбий ва давлат мансабдорларига берилган. Суюрғол эгасига ўз суюрғоли доирасида амалдорлар тайинлаш, солиқлар ва турли тўловларни тўплаш ҳамда айбдорларни жазолаш ҳуқуқи берилган. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Шоҳрух даврида Хоразм — Шоҳмалик; Фарғона — Мирзо Аҳмад; Тус, Машҳад, Обивард, Нисони ўз ичига олган Хуросон — Бойсункур; Кобул, Ғазна ва Қандахор вилоятлари Мирзо Қайду баҳодирнинг суюрғоли эди. Суюрғол ёрлиғига эга бўлган вилоят ҳукмдорлари марказий ҳокимиятга фақат номигагина қарам бўлиб, одатда, улар деярли мустақил эди.

Суюрғол эгалари тобелигини кучайтириш мақсадида марказий ҳокимият баъзан улар тасарруфидаги ер майдонларини қисқартирар ёки уларнинг маъ-

мурий ва адлия жиҳатидан ҳақ-ҳуқуқини чеклаб кўяр эди. Суюрғол эгаси марказий ҳукуматга бўйсунмаган тақдирда суюрғол ҳуқуқидан маҳрум бўлар ва ҳоким унинг вилоятини бошқа шахсга берар эди. Бўйсунмагани учун Шоҳрух 1414 йилда Мирзо Искандарни, 1415 йилда эса Мирзо Бойқарони суюрғолдан маҳрум қилган.

Темурийлар даврида майдони жиҳатидан майда ва ҳақ-ҳуқуқи жиҳатидан анча-мунча чекланган суюрғол ерлари ҳам бўлган. Бундай майда суюрғол ерлари, одатда, хизмат кўрсатган кичик мансабдаги ҳарбийлардан тортиб, олий ҳукмдорнинг мунтазам гвардиясидаги ҳарбийларгача берилган. Бобурнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаронинг 14 минглик гвардияси ва 40 минглик мунтазам кўшини (ғул)нинг ҳар бир аскарига 80 жариб, яъни 40 танобдан ер берилган. Навкарларга берилган бу ерлардан ҳам солиқ ва тўловлар олинмаган.

Деҳқончилик майдонларининг иккинчи каттагина қисми мулк — хусусий ерлардан иборат эди. Шубҳасиз, йирик мулкдорларнинг катта ер майдонлари ҳам, меҳнаткаш зироатчиларнинг майда пайкаллари ҳам хусусий мулк ерлари қаторига кирган. Мулк ерларининг катта қисми маъмурий, ҳарбий ва диний арбобларнинг тасарруфида бўлган. Масалан, XV асрнинг иккинчи ярмида яшаган йирик мулкдорлардан Хожа Аҳрорнинг 1300га яқин ер-мулки бўлган. Бу мулкларнинг айримлари 300 кўшга тенг бўлган.

Бош ҳукмдор томонидан йирик мулк эгаларига бирон хизмати учун тархонлик ёрлиги бериш кенг тарқалган. Тархонлик ёрлиғини олган мулкдорлар, асосан барча солиқ, тўлов ва мажбуриятлардан озод қилинган. Тархонлик ёрлиғи, одатда, амирлар, беклар, сарой амалдорлари, саййидлар ва бошқа юқори табақа вакилларига берилган. Бундай ёрлиқни олган мулкдор исмига тархон сўзи қўшиб айтилган.

Тархонларнинг аксарияти жуда бой бўлган. Масалан, бу даврда Ҳирот атрофидаги мулкдор Дарвешали Тархон, Самарқанд ва Бухоро атрофидаги жуда катта ерлар Абуали Тархон қўлида тўпланган эди. Бобур Абуали Тархоннинг шоҳона ҳаётини тасвирлар экан, унинг ҳашаматли саройи, хизматидаги уч минг кишидан иборат хизматқору навкарлари, ўтказган дабдабали тўй-томошалари, берган қимматбаҳо совғасаломлари ва халққа қилган жабр-зуллари тўғрисида ёзади.

Темурийлар ҳукмронлигининг суяги бу даврда Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа вилоятларнинг деҳқонларидан ҳамда шаҳар аҳолисидан йиғилдиган давлат даромадларининг анчагина қисми тархонлар қўлида тулланиб, Мовароуннаҳрда улар гоят катта кучга айланган эди. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида тархонларнинг нуфузи кучли бўлиб, улар жуда катта сиёсий ҳуқуқдан фойдаланар эдилар. Ҳагто узаро низолар вақтида тархоннинг қўллаб-қувватлаши бирорта вилоят ҳокимининг тақдирини белгилашда баъзан ҳал қилувчи аҳамият касб этарди.

XV асрда ҳам аввалги даврлардагидек жуда кўп ер-сув масжид, мадраса, хонақоҳ, мақбара ва мазорларга бириктирилиб, бундай ерлар мулки вақф деб аталган. Маълумки, Амир Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта-катта деҳқончилик ерлари вақф қилинган. Одатда, ер ва сувдан ташқари, кўплаб дукон, қорхона, тегирмон, об-жувоз, бозор, қарвонсаройлар ҳам вақф қилиниб, улардан тушган даромад масжид, мадраса, шифохона ва хонақоҳларнинг таъмири, жиҳози, мутавалли, мударрис, табиб ва талабаларга берилдиган нафақалар ҳамда лангархона (мусофирхона) ва шифохоналарнинг кундалик эҳтиёжи (озик-овқат, ёқилги ва ёриткичлари) учун сарф этилган.

Деҳқончилик ерларининг муайян қисми қишлоқ аҳолисининг умумий тасарруфида бўлган. Бундай ерлар қишлоқ туллари ёки жамоаларнинг мулки ҳисобланган. Шубҳасиз, бундай шаклдаги жамоа ерлари мулкчиликнинг қадимий турларидан бўлиб, улар кўпроқ сувга танқис тоғ ва тоғолди худудларида бир мунча кенг тарқалган эди. Бундай жамоавий мулкчилик, одатда, кам сувли тоғ жиғаларининг сувини жамғариш ёки ерости сувларини ер юзига чиқариш учун қишлоқ жамоаларининг кучи билан барно этилган ўта машаққатли ва мураккаб сув иншоолари — қулфакли ҳовузлар ва қоризлар воситасида ўзлаштирилган ерларда вужудга келган.

Мулкчиликнинг бундай тури, шубҳасиз, Темурийлар ҳукмронлиги даврида унчалик кенг тарқалган бўлмасда, ҳар қалай мавжуд эди.

XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда ер эгалари — деҳқон, экин майдонларига ишлов берувчилар — музорий деб юритилган. Музорийлар, яъни зироатчилар қишлоқнинг меҳнатқан табақаси бўлиб, улар турт гуруҳга бў-

линган: давлат ерларида яшовчи музорийлар; мулкдорларнинг ерларини ишловчи музорийлар; ўз ерига эга бўлган деҳқонлар; вақф мулкларида яшовчи музорийлар.

Музорий давлат ёки вақф ерларида ҳам, тархон ёки суюроғот эгалари каби йирик мулкдорларнинг ерларида ҳам ёлланма зироатчи бўлиб деҳқончилик қилган. Унинг ҳосилдан оладиган ҳиссаси ер эгалари ердан ташқари, уруғлик, оғоч, ҳўкиз, от-арава қабиларни берганига қараб белгиланган. Қандай ерда деҳқончилик қилишдан қатъи назар, музорий ҳамма вақт солиқларни тулар ва мажбуриятларни утар эди.

Амир Темур жаҳондаги 27 мамлакатни босқичма-босқич ўз давлати таркибига киритиб, уларни ягона давлат сафида бирлаштирди, уларнинг иқтисодиёти ва молия тизимини такомиллаштирди. Бу мамлакатларнинг табиий шароити бир хил бўлмаганидек, уларнинг иқтисодий ривожланиш даражалари ҳам, шунингдек аҳолининг турмуш даражаси, машғулот, бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари ҳам бир хил эмас эди.

Амир Темур бу ўлкаларни идора қилиш усуллари ҳақида ўйлар экан, уларнинг ҳар бирини йилга қанча янги даромад вужудга келиши, у қандай усуллар билан тақсимланиши, давлат ихтиёрига туланидиган туловлар ва бошқа масалаларни кўз олдига келтирар, уларни шароит қонунларида курсатилган тавсиялар, аввал ўтган подшоҳлар тажрибаси билан солиштирар ва маълум ҳулосаларга келар эди.

Шу муносабат билан Амир Темурнинг ягона мустаҳкам салтанатни шакллантириш стратегиясида молия муаммолари ўзининг муҳимлиги билан бошқа муаммолардан ажралиб турар эди. Молия давлат пул ресурсларининг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган фондларини вужудга келтириш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, улардан фойдаланишдаги иқтисодий муносабатларни ифода қилади. Бу даврда пул муносабатлари етарли ривожланмагани сабабли натура ҳолидаги давлат ресурсларининг ҳаракати ҳам Темурнинг диққат марказида бўлган.

Амир Темур, аввало, давлат молиясининг мўл ва бошқа босқинчиларга қарамлигини узиш-кесил тугатди; улкан давлатнинг мустақил давлат молиясини яратди ва уни мутғасил такомиллаштириб борди. Марказлаштирилган давлат таркибига кирган барча мамла-

Кўчманчи ва ўтроқ аҳоли манфаатларини ўйгунлаштириш Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлигининг асосий моҳиятини ташкил этиб, у бундай ўйгунликни доим рағбатлантириб турарди.

Хильда Хўкхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

катлар молиясини бир тизимга бирлаштирди ва уларни маъмурий бошқариш талаблари асосида идора қилиш усуллари жорий этди.

Қуръон талабларини ўзида ифода қилган молия соҳасидаги шариат қонунлари асосида солиқ тизимини шакллантирди, бунда ҳар бир мамлакат ва аҳолининг хусусиятларини эътиборга олиб, қатор имтиёзлар жорий қилди. Давлат хазинаси ресурслари ва маҳаллий улус ҳамда туманлар ихтиёридаги маблағлар таркибига аниқлик киритди, уларнинг марказ билан молиявий муносабатларини такомиллаштирди. Европада биринчи бюджет тузилишидан (XVII аср) тахминан 3 аср аввал мамлакатни идора қилишда бюджетнинг дастлабки куртакларини ишлаб чиқди ва жорий қилди.

«Темур тузуклари»да ҳар қандай жамият учун иқтисодий устуворлиги ифодаланиб, қуйидаги хулоса берилган: «...давлату салтанат уч нарса билан: мулк, хазина ва лашкар билан тикир. Доно вазир буларнинг ҳар учаларини яхши аҳволда саранжом тутлади». Бу хулоса кўпроқ хазинага тааллуқлидир, чунки ўзбек давлатчилигининг Амир Темургача бўлган тарихида қадим замонлардан бери хазинани идора қилишда Салжуқийлар сулоласининг машҳур вазири Низомулмулкнинг «Сиёсатномаси»да тушунтириб берилган тартибот сақланар эди.

Ҳозирги замон тили билан айтганда, давлат ихтиёридаги хазина — икки фонддан таркиб топган. Биринчиси — асосий хазина бўлиб, бунда узоқ йиллар давомида авлоддан-авлодга мерос бўлиб келган дурдоналар сақланар эди. Иккинчи фонд жорий харажатлар учун мўлжалланган, бунинг учун маблағ етишмаганда биринчи фонддан «қарз» олинар эди. Йиллар давомида хазинанинг аҳволи ўзгариб турган, баъзан тақчиллик сезилиб, уни тўлдириш учун қўшимча солиқ ва йиғинлар чиқарилган.

Амир Темурнинг хазинани бошқаришдаги тартиботи шундан иборатки, у хазинадаги биринчи — жамгарма фондини сақлаб қолган ҳолда иккинчи фонднинг шаклланиши ва сарфланиши устидан назоратни кучайтирди. Ҳар иккала фонддаги маблағлар ҳаракати ёзиб бориладиган бўлди. Бундан ташқари, иккинчи фонд харажатларига маблағлар бериш вазирлар зиммасига юклатилди, ҳар бир вазир ўзига топширилган даромад ва харажатлар устидан назорат олиб борадиган бўлди.

Энг муҳими марказий хазина билан улуслар ўртасидаги молиявий муносабатларга аниқлик киритилди. Маҳаллий эҳтиёжлар белгиланган тартибда маблағ билан таъминланадиган бўлди. Амир Темур аксари ҳолларда хазинанинг жорий харажатлар манбаи ҳисобланган иккинчи бўлимига алоҳида эътибор берган. Бу ҳол Амир Темурнинг солиқларнинг демократик хусусиятини яхши, чуқур ўрганганлигидан далолат беради.

Тарихдан маълумки, бир давлат иккинчи давлат ҳудудини ўз ихтиёрига олса, енгилган давлатдан товон пули — бож олган, солиқларни енгиллаштирмасдан, янги солиқлар киритиш ҳисобига солиқ юкини огирлаштирган.

Амир Темур бундай усуллардан фойдаланмаган. «Амр этдимки, — деб ёзган эди у «Тузуклари»да, — раъиятдан мол хирож йиғишда уларни огир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раъиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасини камбағаллаштиришга олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради» (40).

Амир Темур ўз фикрини давом эттириб, ёзади: «...яна буйруқ бердимки, ҳар бир мамлакат фатҳ этилгач, турли кўнгилсиз ҳодисалардан омонликда бўлсин, унинг ҳосил даромадларини ҳисобга олиб иш тутсинлар. Агар ерлик фуқаро азалан бериб келган хирож миқдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда (хирожни) тузукка мувофиқ йиғсинлар» (41).

Амир Темур давлатни бошқаришининг илк даврларида мўғуллардан ва маҳаллий ҳокимлардан унга кўплаб солиқ ва йиғимлар мерос қолганди. Масалан, аҳолидан маҳаллий ҳукумат хазинаси учун мўғуллар қуйидаги солиқларни ундирганлар: 1) ер ёки даромад солиги. Олий мансабдорлар бу солиқдан озод қилинган; 2) кубчур — кўчманчи аҳолидан олинган; 3) тарту — ҳунармандлар ва савдогарлардан олиниб, ишлаб чиқарилган ёки сотилган молнинг ўттиздан бир қисми ҳажми ҳисобида белгиланган; 4) туз солиги; 5) жон ёки кумуш солиги. Аҳоли турли элчилар тўхтаган жойларда уларга отулов етказиб берган, озиқ-овқат билан таъминлаган. Бундан ташқари, мамлакат ҳунармандлари — тугун деб аталган махсус тўлов тўлаб турганлар (42).

Шуни таъкидлаш керакки, Амир Темур даврида мамлакат иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги ҳал қилувчи роль ўйнаган. Миллий даромаднинг энг кўп қисми шу соҳада яратилган.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини асосан ер эгалари бўлган деҳқонлар ва ерга ишлов берувчи ижарачилар амалга оширганлар. Бу даврда асосан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган икки турдаги: хирож ва ушр солиги амал қилган. Давлат хазинасига келадиган даромадларнинг аксарияти ана шу солиқларга асосланган.

Бундан ташқари, қишлоқда боғдорчилик, чорвачилик ривожлангани учун мол сардарахт, мол ўтлоқ, мол сувлоқ, миробона солиқлари ҳам амалда бўлган. Ер солиғи етиштирилган ҳосилга ва ернинг сифатига қараб ҳосилнинг 1/10 дан (ушр) то 1/3 қисмигача миқдорида олинган. Савдогарлар ва ҳунармандлар тамға ёки закот тўлашган; чегарадан ўтган моллар ҳисобидан ҳам бож олинган. Бу солиқлар давлат хазинасининг асосий манбаи ҳисобланган. Маҳаллий бошқарув маҳкамалари ихтиёрига жон солиғи — саршумар, уй боши солиғи — хонашумар, фавқулодда солиқлар — аворизот олинар эди. Амир Темур фавқулодда солиқларнинг талай қисмини бекор қилди.

Амир Темур давлат арбоби даражасига кўтарилгандан кейин солиқларнинг демократик хусусиятини кўзда тутиб, унинг ҳар бир мамлакатда қандай олинганлигини аниқлаш билан жиддий шуғулланганлигини исботлайдиган далиллар мавжуд. Шулардан бири XVIII асрда яшаб ижод этган инглиз иқтисодчиси Адам Смитнинг бир асарига келтирилган (43) тамойилларнинг XIV—XV асрларда, яъни 3-4 аср олдин башорат қилинганлигидир.

Биринчи тамойил — солиқ солиш ва ундиришда адолатпарварлик тамойилидир. Бу тамойил солиққа тортишнинг оммавий бўлишини, солиқларнинг фуқаролар даромадларига қараб тақсимланишини ифода этади. «Темур тузуклари»да ҳам бу тамойил кўзда тутилган.

Иккинчи тамойил — аниқлик тамойили. Унга биноан солиқ тўловчига унинг ҳисоблаш усули, тўлаш вақти олдиндан маълум бўлиши керак.

Учинчи тамойил — солиқ тўлаш ва тўланган солиқни ундириш аҳолига қулай бўлишидир. Солиқ фуқаролар учун қулай вақт ва усулда ундирилиши керак.

Тўртинчи тамойил — солиқлар мутасил такомиллаштириб борилиши, солиқ тизимига ўзгартиришлар киритилиши ва солиқ тўплаш харажатлари мутасил камайиб бориши керак.

Бу тамойиллар «Темур тузуклари»да, ўша давр хусусиятларини кўзда тутиб, шакл жиҳатидан бошқача ифодаланган бўлса ҳам, лекин мазмун жиҳатидан уларнинг бир-бирига мослигини англаш қийин эмас. «Тузуклар»да кўрсатилганидек, «солиқ, ҳосил пишиб етилганидан кейин олинishi керак». «Ҳосил пишиб етилмасидан туриб раъиятдан молу-жиҳат олинмасин», дейилади «Тузуклар»да.

Маълумки, мўғуллар даврида солиқ тўлаш фожиага айланар эди. Амир Темур солиқ тўплашда қулайлик туғдирилиб, солиқ тўловчилар уни «яхши сўз билан олсинлар, калтак, арқон ишлатиб, ишни уриш ва сўкишгача олиб бормасинлар, уларни банди этиб занжир билан боғламасинлар», деб кўрсатган. Бу тамойил Адам Смит асарларида қулайлик тамойили деб ифодаланган.

Маълумки, Амир Темур давригача солиқ тўловчиларнинг иш ҳақи солиқ тўловчилар ҳисобидан ундирилар эди. Маҳмуд Ялавочнинг одамлари қонунда кўзда тутилмаган солиқларни ундиришга ҳаракат қилганликлари сир эмас. Амир Темур солиқ тўловчилар халқ устига юк бўлиб яшашларига йўл қўймаслик мақсадида уларга маош тайинлади. Мазкур тамойил Адам Смит асарида тежаш тамойили деб аталган. Бу орқали аҳолининг солиқ юки енгиллашади.

Солиқларни такомиллаштириш борасида Амир Темур ўз вақтида қатор тадбирларни амалга оширди. Жумладан, янги ерларни ўзлаштирганлар, ташлаб кетилган ерларни тиклаб, обод қилганлар солиқлардан озод этилиб, рағбатлантирилар эди. Бундан ташқари, Амир Темур ташаббуси билан фавқулодда ва маҳаллий тарздаги солиқларнинг аксарияти дастлабки даврлардаёқ бекор қилинди.

Шуни таъкидлаш зарурки, солиқ назариясини дастлаб Ғарбда эмас, балки Шарқда — Адам Смит эмас, балки Амир Темур яратган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Адам Смит «Темур тузуклари»дан беҳабар бўлган.

Амир Темур ўз салтанати таркибига кирган мамлакатлардан олинishi лозим бўлган барча солиқларни марказий девонга тўпламасдан, балки суюрғол ва тархон қилиб берилган ерлар-

Ул Ҳазратнинг улғувор сўзи бутунлай осмоний давлат идҳоми талқинидан иборат бўлганлиги учун, тақдир ҳукмидек, ҳеч бир соҳада асло рад тилмади.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

дан тушадиган солиқларни идора қилишни улусларга, туманларга топширди ҳамда уларнинг ихтиёрида қолдириладиган маблағлар ҳисобидан бошқа харажатларни таъминлашни жорий қилди. Бу тадбир молия масалаларини идора қилишни осонлаштирди.

Фикримизча, Амир Темур давлати молиясини таҳлил этганда марказий ва маҳаллий хазиналарга тушадиган барча тўловлар билан бирга, айрим солиқли ва солиқсиз даромадлар ҳам эътиборда тутилиши керак. Қуйида шулардан айримларини келтирамиз: чорвачиликдан келадиган даромадлар; қўшиб олинган мамлакатлар хазиналарини мусодара қилишдан келадиган даромадлар; олтин ва кумушдан пул зарб қилишдан келадиган даромадлар; нодир металлларни қазиб олиш ва уларни сотишдан келадиган даромадлар; бедарак йўқолган шахслардан қолган, вориессиз мол-мулклар, қозилар ва шайхулисломларнинг ҳукми билан олинган жарималар, совгалар, хазинага тақдим қилинган бошқа даромадлар; ташқи савдони ривожлантиришдан тушган даромадлар.

Шуни айтиш керакки, чорвачиликдан келадиган даромадлар хазинага тўлиқ миқдорда ўтмасдан, солиқнинг кўп қисми натура тарзида ундирилар, чунки улар ҳисобидан сипоҳилар ва сарой хизматчилари озиқ-овқат билан таъминланар эди. Баъзан от, туя ва бошқа ҳайвонлар сипоҳилар ҳамда амалдорлар учун улов воситаси сифатида хизмат қилар эди. Манбаларда 40 қўйдан — 1 қўй, 120 тадан 200 тагача қўйдан — 2, 300 қўйдан — 3 қўй олингани ёки бир бош отдан 2 динор олингани ҳақида тегишли маълумотлар бор.

Бундан ташқари, Амир Темурнинг махсус яйловлари бўлиб, уларда зотли отлар парвариш қилинган, саройни таъминлайдиган алоҳида чорва хўжаликлари мавжуд бўлган. Табиийки, уларнинг нархи минглаб динорга тенг эканлигини ҳисобга олиб, Амир Темур замонида туташ минтақаларда йирик божхоналар барпо қилинди. Булардан бири Кавказ тоғ тизмаларининг Каспий денгизига туташган ерда жойлашган Дарбанд божхонаси, иккинчиси ҳам шу ном билан аталиб, Самарқанд билан Балх ўртасида жойлашган Шаҳрисабздан икки кунлик масофада барпо этилган.

Ана шу божхоналар марказий хазинага ҳар йили жуда катта миқдорда маблағ ўтказар эди. Маълумотларга қараганда, бу даромадлар Австрия ёки

Дания давлатларининг йиллик даромадларидан қолишмас эди. Айрим йиллари ҳатто Амир Темур қўл остидаги барча мамлакатлардан келадиган ер солиғи миқдори билан тенглашарди.

Хазинанинг кам тилга олинадиган даромадлари ҳақида сўз борар экан, Амир Темур давлати таркибига кирган ва хазинаси мусодара қилинган мамлакатлардан марказий хазинага келиб тушадиган ўлжа сифатидаги ноёб мол-мулкларни, қазиб олинган нодир металллар, олтин, кумуш ёмбилари ва кўплаб бошқа бойликларни ҳам тилга олиш жоиз.

Кўксаройдаги йирик хазина жамғарма — аслаҳоналарда Амир Темур Тўхтамишхонни тор-мор қилгандан кейин Табриз ва бошқа шаҳарлардан, Олтин Ўрда хазиналаридан қўлга киритилган ашёлар, Деҳлидан келтирилган, аслида ҳинд хўнармандлари юксак дид билан ясаган жозибали осори атиқалар, ҳатто Туркия султонлари салиб юришлари иштирокчиларидан мусодара қилган ва бошқа хилма-хил ноёб тарихий анжомлар мавжуд бўлганлиги бир қатор тарихий манбаларда тилга олинган.

Солиқлар тушуми каби улар ҳам рўйхатга олингану, лекин сипоҳилар ўртасида тақсимланган қисми рўйхатга киритилмаган. Афсуски, бу улкан хазина китоби бизнинг давримизга қадар сақланмаган. Булардан ташқари, хазинага олтин ва кумуш конлари, нодир металллар қазилмаларидан келтириладиган дурдоналарни ҳам ҳисобга олиш зарур. Амир Темур замонида унинг салтанатининг 40 га яқин шаҳрида, шу жумладан Самарқандда пул зарб қилиниб, бу корхоналар даромадларининг 3/4 қисми хазинага ажратилган.

Ҳўш, шунчалик катта хазинага эга бўлганлигига қарамай, Амир Темур нима сабабдан фуқароларни солиқдан бугкул озод қилмаган, деган савол туғилиши табиий.

Амир Темур улкан ҳарбий муваффақиятларни нишонлаш учун айрим ҳолларда Самарқанд ва бошқа шаҳарлар, ҳатто қишлоқлар фуқароларини 1-2 йилга солиқдан озод қилган. Лекин хазинанинг аҳволи ҳамма вақт ҳам бир хил бўлмаган. Хазинадаги маблағлар етишмаганида сипоҳиларга пул ўрнига квантия берилганлиги ҳам солнома-ларда қайд қилинган. Амир Темур узига қарашли мамлакат аҳолисини барча солиқлардан озод этиш хазина тамойилларига зидлигини яхши билар эди.

Амр эдимки, рабятдан мол-хирож йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, рабятни хонавайрон қилиш (давлат) хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса, сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.

«Темур тузуклари».

Ёшлик даврида Абулқосим Фирдавсий асарларини чуқур ўрганган Амир Темури мамлакатни бошқаришда солиқларнинг аҳамияти хусусида, жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий муносабатлар ўрнатишда, умуман давлатни бошқаришда улар муҳим восита эканлиги ҳақида тегишли хулосалар чиқарган. Давлатнинг маҳаллий ва марказий бўгинлари харажатларини маъмурий идора ва саройнинг умумий сарфлари; ҳарбий ва ҳарбий аҳамиятга молик харажатлар; мамлакат ободончилиги ва юрт фаровонлигини оширишга қаратилган харажатлар; илм-фан, маданий ва диний тадбирлар билан боғлиқ харажатлар; ижтимоий ҳимоя харажатлари ва бошқа сарфларга ажратиш мумкин.

Маъмурий-бошқарув харажатлари хусусида сўз юритилар экан, Амир Темури салтанатининг 4 улусга бўлингани, ҳар бир улус бир неча мамлакатдан иборат эканлиги ва уларни Амир Темурининг ўғиллари бошқарганлигини кўрсатиб ўтиш керак. Масалан, Мирношоҳ Озарбойжон, Ироқ ва Арманистон ҳудудларини бошқариб, уларни бирлаштирган улусга ҳоким бўлган. Ҳар бир мамлакат ўз навбатида қатор туман ва шаҳарларга бўлинган... Бу бошқарув усули мўғуллардан кўчган. Ҳар бир улус ихтиёрида ўрта ҳисоб билан 7 мингдан 12 мингга қадар сипоҳи бўлган. Уларга улус маҳкамасидан ҳақ тўланган. Бинобарин, улуслар ҳарбий харажатларнинг ва маҳаллий маҳкамалар харажатларининг талайгина қисмини ўзида марказлаштирмай, уни маҳаллий маҳкамалар зиммасига юклаган. Айни вақтда барча қирим-чиқимлар назорат қилиб турилган.

Амир Темури даврида бюджетнинг дастлабки куртаклари пайдо бўла бошлаган. Гап шундаки, илгари даромад ва харажатлар хазинабон дафтарыда қайд қилинган бўлса, эндиликда, бу вазифа ҳар бир вазирлик бўйича меҳнат тақсимооти асосида амалга оширила бошланди; даромад ва харажатлар ихтисослашган гуруҳлар бўйича ҳисобга олинадиган бўлди.

Амир Темури девонидаги 4 вазир томонидан қирим-чиқим сметасини тузиш маҳаллий маҳкамаларга нисбатан қулайроқ бўлган эса-да, маҳаллий маҳкамаларда харажат турларининг кўплиги ишни анча мураккаблаштирган бўлиши керак.

Марказий девонда хизмат қилувчи вазирлар ўртасидаги меҳнат тақси-

мотида молия масалалари марказий ўрин эгаллаган. Бунда ҳар бир вазирлик бўйича қирим-чиқим сметаси тузилган, тушадиган даромадлар ва қилинган харажатлар ҳар куни ҳисоблаб борилган.

Бюджет куртаклари фақат марказий девондагина эмас, балки маҳаллий бошқарув маҳкамаларида ҳам ривожлана бошлаган.

«Амр қилдимки, — дейилади «Тузуқлар»да, — сарҳадлар ва менга тобеъ мамлакатларга оид ишларга масъул уч вазирдан иборат давлат ҳайъати (ҳолиса) тузилсин. Улар мазкур ерлардаги молиявий муаммоларни ва келадиган даромадларни бошқарсинлар... Салтанатнинг ҳар бир идорасида қирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинлансин» (44).

Бюджет куртакларининг учинчи йўналиши — даромад ва харажат мувозанатини смета орқали аниқлаш, уни таҳлил қилиб, улус, туман, қолаверса мамлакат иқтисодиётига баҳо бериш учун маълумот ҳозирлашдир. «Қайси амирга тиюл берилар экан, — дейилади «Тузуқлар»да, — уни 3 йилгача ўз ҳолига қўйсинлар, уч йил ўтгандан кейин уни текшириб кўрсинлар: агар мамлакат обод, раъият рози экан, шу ҳолича қолдирсинлар; агар аҳвол бунга ҳилоф равишда бўлса, ул вилоятни ҳолиса фуқаролари солиқлардан озод қилишга ўтказилиб, уч йилгача ўша жогирдорга улўфа берилмасин» (45). Бу йўналишни бюджет куртакларидан бири қаторига киритишнинг сабаби шундаки, унинг натижалари улус ва туманларнинг келажакдаги молиявий аҳволига таъсир кўрсатган.

Харажатларни маромга келтириш шаклланаётган бюджет тизимининг бўлажак куртакларидандир. Амир Темури давридан илгари маълум йўналишларда ҳақиқий эҳтиёжни ўрганмасдан, харажатлар чамалаб берилар эди. Бунинг оқибатида ортиб қолган маблағлар хазинага қайтарилмасдан, англашилмовчиликларга сабаб бўлар эди.

Нормалар, биринчи галда, сипоҳилар, лашкарбошиллар, шу билан бирга лавозимли вазирлик хизматчиларига бериладиган улўфаларда ўз ифодасини топган. Пуллик нормалар билан бирга моддий (натура) нормалар ҳам қўллана бошлади.

«Амр қилдимки, — дейилади «Тузуқлар»да, — амирул умаронинг маоши ўз қўл остидагидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Шунга ўхшаш девонбеги ва вазирларнинг маошлари амирлар маоши-

(Соҳибқирон) қайси томонга от суриб юзланса, фатҳ ва зафар уфори димоққа уриларди; жаҳонгирлик жиловини қайси томонга бурса, талаба ва умид насими мушк таратарди.

Хофизу Абру

АМИР ТЕМУРИ ВА ТЕМУРИЙЛАР

дан ўн баробар кўп бўлсин. Ясовуллар, чаповуллар, қалақчиларнинг маошлари ўз хизматларига яраша мингдан то ўн минг тангагача бўлсин; аҳли мажлис бўлган саййидлар, олимлар, фозил кишилар: ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар, тарихдонларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа ва маош белгиласинлар. Пиёдалар, хизматчилар, фаррошларга юздан минггача маош берсинлар» (46).

Нормалаштириш усуллари, айниқса, моддий харажатларни ҳисоблашда кўзга ташланади. «Тузуқлар»да кўрсатилишича, «оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши учун ўзи билан бирга бир чодир (хайма) олсин, ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садоқ ўқдон, тиркаш, бир қилич, арра, бигиз, бир қоп жуводдиз, болта, ўнта игна ва орқага осиладиган чарм халта (чарм пушт) олсин», (47) деб кўрсатма берилган.

Моддий нормалар ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, оддий сипоҳиларга уларнинг минган отлари баҳосида, баҳодирларга тўрт отнинг баҳосигача, ўнбошиларга сипоҳиларга нисбатан ўн баробар кўп маош тайинланганини алоҳида кўрсатиш керак. Маошларнинг от баҳосида ўлчаб белгиланиши кўп вилоятларда товар-пул муносабатлари ривожланмаганлиги, иккинчи томондан, пулнинг харид қуввати ўзгариб турганлиги билан боғлиқ.

Шаклланаётган бюджет куртакларидан бири марказий девонда ва улусларда, туманларда молия назорати ўрнатилиб, қонунбузарларга нисбатан жазо чоралари белгиланишидир. Агар амалдорларнинг ўзлаштириб олган маблағи маошидан икки баробар ортиқ бўлса, шу ортиғи навбатдаги маошидан ушлаб қолинган. 3 баробар кўп бўлса, ҳаммаси айбдордан ундирилган (48).

Бюджет куртакларидан яна бири маҳаллий ҳокимиятлар ўз тасарруфидаги муассасалар фаолияти ҳақида керакли маълумот ва ҳисоботларни олиб туришидир. Ана шу ҳисоботлар маблағлар ҳаракати устидан назорат ўрнатишга ёрдам берган. Лекин бу маълумотлар ҳозиргидай жадвал шаклида эмас, балки оддий изчил ёзма шаклда тақдим қилинган бўлса керак. Маълумки, жадвал, статистика фани маълумотларига қараганда, кейин қўллана бошланган, шу сабабли маълумотлар чалкашликлардан холи бўлмаган. Шундай қилиб, Темур салтанатида Европа мамлакатларидан олдинроқ бюджет

куртаклари вужудга кела бошлаган, молиявий ишларни ташкил қилишда ҳам бир қанча муваффақиятларга эришилган.

Ҳарбий ва ҳарбий аҳамиятга молик иккинчи гуруҳ харажатларда кўпдан-кўп ҳарбий юришлар ўз ифодасини топган бўлиб, уларни умумлаштирганда икки давр кўзга ташланади.

Биринчиси 1360 йилдан 1386 йилгача бўлиб, чорак асрни қамрайди. Иккинчиси 1386 йилдан 1402 йилгача бўлган даврдир. Иккинчи даврда биринчи даврга нисбатан кўпроқ миқдорда маблағ сарфланган. Биринчи даврда мўғуллар ҳукмронлиги узил-кесил тугатилиб, марказлашган давлат барпо этиш учун қизғин кураш олиб борилган, иккинчи даврда эса «уч йиллик», «беш йиллик», «етти йиллик» ҳарбий юришлар ташкил қилинган.

Узоқ йиллар мобайнида ташкил қилинган ҳарбий юришлар жуда катта миқдорларда маблағ сарф этишни талаб этар эди. Амир Темурга тобё мамлакатлар сони кўпайиб, ҳазина имкониятлари ошган сари, ҳарбий юришларга ҳам илгаригига нисбатан кенг-роқ шароит вужудга кела бошлади. Масалан, Ҳиндистонга ҳарбий юришда 92 минг сипоҳи иштирок этган, буларнинг аксарияти отлиқ сипоҳилар эди. 1405 йили Хитойга мўлжалланган ҳарбий юришга 200.000 кишини сафарбар этиш белгиланган эди. Тўғри, биз барча ҳарбий юришлар ҳақида мисол келтириш имкониятига эга эмасмиз, лекин бу юришлар учун сарфланган харажатлар ҳақида фикр юритганда лашкарларнинг сонинигина эмас, балки уларнинг яроғ-аслаҳа, озиқ-овқат таъминотини ҳам кўзда тутишимиз керак.

Амир Темур ўша даврдаги ҳарбий техника янгиликларига алоҳида эътибор берарди. У ҳарбий қуроқлар ясайдиган хунармандчилик соҳасигагина эмас, балки Хитойга юриш бошланмасидан олдин Мовароуннаҳр сарҳадларида ғалла майдонларини кенгайтиришга ҳам эътибор берган. Ҳарбий харажатлар ҳақида гап борар экан, бу харажатлар ҳисобидан махфий разведкага эътибор кучайганлигини таъкидлаш жоиз.

Темур айғоқчилик маълумотлари фақат ҳарбий вазиятни баҳолашдагина эмас, балки ҳар бир мамлакат иқтисодийетини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини яхши тушунар эди.

Айғоқчилик мақсадлари учун Амир Темур давлатида кўплаб маблағ ажра-

тилган. «Тузуклар»дан келтирилган қуйидаги парча бу харажатлар ҳақида қисман бўлса-да, тасаввур бериши мумкин: «...мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб югурувчи кишини (чопқунчи) минг нафар тезюрар пиёда (чопар) этиб тайинласинларки, турли мамлакат сарҳадлари хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб хабар қилсинлар, токи бирор воқеа, кор-ҳол юз бермасидан олдин чора ва иложини қилайлик. Чунончи, Тўхтамишхоннинг Ўрусхондан енгилгани ҳақида менга хабар келтирилганларидан, энди ҳузуримга паноҳ тортиб келишини билдим. Шунинг учун Ўрусхонга қарши жанг қилишга тайёрлана бошладим» (49).

Маъмурий бошқарув ва сарой салтанати харажатлари ўзининг тутган ўрни ва доимий такрорланиб туриши жиҳатидан ҳарбий харажатлардан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Биз ана шу харажатлар ҳисобидан дабдала саройлар, осмонўпар меъморчилик ёдгорликлари, шаҳар атрофидаги бири биридан ажойиб боғлар, Аҳмад Яссавий каби буюк тарихий шахсларнинг хотирасини абадийлаштириш учун қурилган обидалар ва бошқа шаҳарлардаги муҳташам ёдгорликлар билан бирга, мамлакатнинг турли ерларида ўнлаб каналлар қазилганлиги, янги ерлар очилганлиги, чўлларга сув чиқарилиб, чорвачилик учун яйлов майдонлари кенгайтирилганлигини тилга олмасдан ўта олмаймиз. Лекин айрим тадқиқотчиларнинг Амир Темур асосий эътиборини фақат Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот, Бағдод шаҳарларига қаратган, деган фикрларига қўшила олмаймиз.

Амир Темур салтанатидаги харажатларнинг таркибий қисмларидан бири ижтимоий ҳимоя харажатлари эди. «Тузуклар»да мамлакатдаги фақиру мискин, бирор касб билан шугулланишга ожиз, шол, кўрларга давлат ҳисобидан нафақа бериш қайта-қайта таъкидланади. Бундан ташқари, ҳар бир мамлакатдаги гадоларни тўплаб кундалик ейиш-ичишларини бериб, уларга бирор вазифа юклаш, иш билан таъминлаш ҳақида тавсиялар бор.

Амир Темурнинг эътироф этишича, мамлакатни хунук кўрсатувчи омиллардан бири — гадолликдир. Гадоларни тугатиш учун уларни иқтисодий жиҳатдан етарли таъминлаш керак. Шу муносабат билан Амир Темур фақат гадоларнигина эмас, балки юқорида са-

наб ўтилган ночорларни ҳам иқтисодий таъминлаш учун хазина молининг бешдан бир қисмини ажратган.

Амир Темур даврига қадар мамлакат хазинасидан фан ва маданиятга маблағ ажратиш тасодифий ҳодиса ҳисобланган. Маҳмуд Ғазнавий жаҳон аҳамиятига молик «Шоҳнома» асарининг ижодкори Абулқосим Фирдавсийга олтин билан эмас, балки кумуш билан мукофот бериб, буюк сиймони умрбод ранжитган. Амир Темур эса олиму меъморлар, муҳандису шоирлардан хазина маблағларини аямаган.

Амир Темур истеъдодли хунармандларнинг моҳирона фаолиятига, тайёрлаётган маҳсулотларига юксак баҳо берар, оз вақт ичида кўп ва сифатли маҳсулот етиштиришни — меҳнат унмдорлиги, тadbиркорликни қўллаб-қувватлар эди. «Тажрибамдан кўрдимки, — деб ёзган эди у «Тузуклар» сўз бошида, — ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тadbиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тadbирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир. Чунки тажрибали бир киши минг кишига иш буюради» (50).

Маълумки, Амир Темур даврида хунармандларнинг аксарияти шаҳар бозорлари майдонларида истиқомат қиларди. Амир Темур фақат шаҳар бозорларининг савдо майдонларини жиҳозлашгагина эмас, балки хориждан келган савдогарларга енгиллик тугдириш учун ҳар бир шаҳарда қарвонсаройлар қурдириб, улар ўзлари келтирган молларни сақлашига алоҳида эътибор берган. Бунда Самарқанд ва бошқа шаҳарларнинг ўз маблағларидан ташқари, марказий девондан қўшимча маблағ ажратишга яқиндан ёрдам кўрсатган.

Амир Темур нархлар устидан назорат ўрнатган, хорижий савдогарларнинг муайян нархларда мол харид қилишларини таъминлаган. Бу тadbир Марказий Осиёда хунарманд ва деҳқонлар етиштирган маҳсулотларнинг бошқа мамлакат бозорларида муносиб ўрин эгаллашига ёрдам берган, бу борада хорижий савдогарлардан олинадиган зақот ва тамга тўловлари ҳам назоратда бўлган.

Амир Темур давлати молиясининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гап борар экан, унинг молиявий сиёсатини бошқа давлат раҳбарларининг молиявий сиёсати билан қиёслаш бу хусусиятлар ҳақида яққол тасаввур беради. Жумладан, тарихшунос олим А. Якубовский Амир Темурнинг XI асрда

Саййидлар, олимлар, фақиҳлар, фазилат ва билим эгалари, шунингдек устоз бахшиларини форс адаблари Саҳибқиронга сафарда ҳам, уйда ҳам уздуксиз мулозимликда бўлган жанлар. Фармонга мувофиқ улардан бир гурӯҳи мунтазам (равишда) ул Ҳазратнинг юриши-туриши ва гап-сўзларида, мулк, миллат ва аркони давлат аҳволида нималарни гап бўлса, тўла-тукис ёзиб борардилар. Бу ишда муволапа қилинмасин, деб алоҳида таъкидлаб буюрилган эди. Шу ишда туркий манзума ва форсий қисса, ҳар бири ул Ҳазратнинг юриши-туришидаги энг йирик (воқеаларни) қамраб олган назм ва наср қаламига олинган эди.

Шарафуддин Али Яздони

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ўтган йирик ҳукмдор Маҳмуд Фазнавий билан солиштирма таҳлилини баён этган. Унинг фикрича, «иккалалари ҳарбий тадбирларда бир-биридан қолишмайди... аммо Султон Маҳмуд бошқа мамлакатлардан йиғиб келган бойликларни Фазнавийлар давлатининг ҳужалик ишларига сарфламади. Амир Темур бошқача эди. У яхши ҳисоб-китобли раҳбар эди».

Султон Маҳмуд Фазнавий Амир Темурнинг акси эди. Тарихшунос Мирхонднинг хотираларига қараганда, султон вафотидан икки кун олдин ҳаёти давомида тўплаган барча олтин-кумуш, қимматбаҳо тошлар, олтин динорлар билан тўлатилган беҳисоб бойликни кенг бир майдонга келтириб қуйишларини буюрган ва султон ўз бойликларидан узоқ вақт кўз узолмай, бирдан ҳунграб йиғлаб юборган. Кейин, бирон динорига тегмай, барча бойликларни хазинага қайтаришни буюрган.

Хуллас, Амир Темур ўзбек давлатчилигида молия тизими соҳасида илғор йўналишлар ва усулларни жорий қилди. Темурнинг молия стратегияси иқтисодий стратегиянинг таркибий қисми сифатида марказлашган йирик салтанатни барпо қилиш ва мустақкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Амир Темур даврига қадар хазинани идора қилиш фақат даргоҳ тамойилига асосланган бўлса, Амир Темур даврига келиб даргоҳ ва вазирлик тамойиллари

биргаликда қўшиб олиб бориладиган бўлди, маҳаллий ва марказий молия маҳкамаларининг ҳуқуқлари ва вазифалари қайтадан кўриб чиқилди, хазина даромадлари солиқли ва солиқсиз даромадларга ажратилди. Шу билан бирга молия соҳасида бир қанча сифат ўзгаришлари содир бўлди.

Буларнинг бари мамлакатнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан мустақкамланишига, унинг халқаро мавқеининг ошишига фаол таъсир кўрсатди.

Рус олими Д. Н. Логофетнинг таъкидлашича, Амир Темур молиявий масалаларда ҳам қатъий тартиб ўрнатган. Биз ҳозир зўр бериб интилаётган даромад солиғи деган нарса унинг ҳокимиятида ўшандаёқ мавжуд эди.

Темурнинг иқтисодиёт, айниқса молия масалалари билан чуқур шугулланганлиги Европада араб Монтескьеси номини олган машҳур иқтисодчи олим Ибн Халдун билан суҳбатида ўз ифодасини топган. Амир Темурнинг Ибн Халдунга берган саволлари унинг иқтисодиёт илми жиҳатидан Ибн Халдундан устунигини кўрсатди. Халдун унинг билим доирасига юксак баҳо берган.

Иқтисодиёт ва молия масалалари соҳасида юксак билим соҳиби бўлган Амир Темур иймон-эътиқодда ҳам баркамол эдики, унга ҳар соҳада зафар ёр бўлиши сабабларидан бири ҳам шундир.

Халқаро муносабат ва элчилик фаолияти

*Ва яна буюрди мки,
йўл устига кузатувчилар,
зобитлар тайинласинларки,
йўлларни қуриқлаб,
йўловчилар, савдогарлар,
мусофирларни кузатиб,
мол-мулки ва бошқа нарсаларини
манзилдан-манзилга етказиб қўйсинлар.
Йўл устида бирортасининг
нарсаси йўқолса, ўзи улдирилса
ёки бошқа ҳар хил қор-қол юз берса, булар
учун жавобгарлик уларнинг
зиммасида бўлсин.*

«Темур тузуқлари».

Амир Темургача бўлган даврда феодаллар ўртасидаги жанжаллар ва ўзга юрт боққинчиларининг тез-тез бўлиб турадиган боққинлари туфайли Олтин Ўрдадан Шарқ мамлакатларига олиб борадиган карвон йўллари инқирозга учраган эди. Эгей ва Ўрта денгиз соҳилларидан то Хитой чегараларигача ва Дашти Қипчоқдан то Арабистон денгизигача бўлган ораликда улкан салтанат барпо этиб, Амир Темур, аввало Буюк Ипак йўлининг карвон сўқмоқларини боққинчилар ҳужумидан муҳофаза қилди.

Боққинчилар айниқса Ғарбий Эрон, Ироқ, Сурия ва Шарқий Анатолияда кўп эди. Бунгача ана шу мамлакатлардан ўтадиган йўллар хавфли бўлганлиги учун нафақат савдо карвонлари қат-

нови, балки мусулмонлар учун фарз бўлган Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага ҳаж қилиш ҳам амри маҳол бўлиб қолган эди.

Буюк Ипак йўлининг ёпилиб қолган карвон сўқмоқлари Амир Темур иқтисодий шарофатидан қайта тикланиши туфайли Мовароуннаҳрга турли мамлакатлардан капитал ва товарларнинг оқиб келишига йўл очилди. Бунда, биринчи навбатда, Мовароуннаҳрнинг Самарқанд, Бухоро, Аксикент, Андижон ва бошқа шаҳарларидан чиққан савдогарлар фаол қатнашдилар.

Юртимиз савдогарларини Хитой, Ҳиндистон, Қрим, Кичик Осиё ва Шимолий Африканинг пойтахт шаҳарлари портларида кўриш мумкин эди. «Расмол», «дастмоя» сўзлари мусулмон сав-

доғарлари оғзидан ва бу сўзларнинг таржимаси бўлган «капитал» эса европалик савдогарлар оғзидан тушмай қолди.

Савдо-сотиқнинг жадал ривожланиши, кўп жиҳатдан, бу минтақа тараққиётини илдамлаштирди. Хазина тўла бошлади. Амир Темур имкон қадар ички савдога ҳам, ташқи савдога ҳам қўлай шароит яратди.

Ўрта асрларда савдо билан дипломатия уйғунлашиб кетган эди. Савдо ва дипломатия муносабатларини кенгайтириш мақсадида Амир Темур карвон йўларини ободонлаштирди. Манзиллар ва карвонсаройлар барпо этди. У пойтахтга ёки ҳарбий ўрдуга кетаётган савдогар ва элчиларнинг бетўхтов юриши учун шароит яратилишини талаб қиларди. Шу мақсадда карвон йўларида жорий этилган ямчилик (аравакашлик) хизмати ҳарбий интизомга бўйсундирилди. Чунончи, ҳар 30 чақирим масофада бир неча ям отлари билан ямчи (аравакаш) турган.

Клавихонинг шоҳидлик беришича, агар бирор сабаб билан ям отлари бўлмай қолса, у ҳолда элчи истаган йўловчининг, ҳатто давлат арбобининг ҳам отини олиб қўйиш ҳуқуқига эга эди. Келтирилган бу далил Амир Темур давлатининг ҳамма ерида ямчилик хизмати яхши йўлга қўйилганлигини ва алоқа йўллари ишончли ва ҳавфсиз эканлигини кўрсатади: «Уларга (Кастилия элчиларига) тез юриш учун ҳар куни янги отлар беришарди, чунки (буюк) сеньорнинг (Амир Темурнинг) буйруғи билан ҳар бир кунлик йўлда оғ сақланадиган жойлар ҳозирланган, бир жойда — юзта, бошқа ерда — икки юз от бўлиб, унинг юртидаги барча йўллар то Самарқандгача шундай тартибда эди.

Агар сеньор кимдир бирон ерга юборадиган бўлса ёки кимдир унинг ҳузурига келаётган бўлса, улар бу отлардан фойдаланиши ва отлар кечаюкундуз тез чопиши керак эди. Одамсиз йўлларда ҳам, аҳоли зич яшайдиган жойларда ҳам отлар тайёр турарди. Кимсасиз жойларда сеньор яқинроқдаги шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси от ва озиқ-овқат келтирсин деб катта карвонсаройлар қурдирган. Отларни парваришлаб турувчи маҳсус одамлар бўлиб, улар анчо (ямчи) деб юритилган.

Шундай қилиб, подшога хабар келтирган чопарларнинг отлар эгар-жабдуқларидан ечилиб, бошқа, дам олиб турган отлар билан алмаштирилди.

Чопарлар кетаётганларида анчолардан бир-икки киши уларнинг отларига қараб борарди. Улар подшо отлари турган навбатдаги бекатга етиб келганларида илгари алмаштирган ўз отларини олиб қайтишади ва йўловчига бошқа анчо ҳамроҳлик қилади.

Шунга қарамай, йўлда бирор от баноғоҳ ҳориб қолса, дуч келган бошқа бир йўловчини отидан тушишга мажбур қилардилар ва отини олиб қўйиб, подшо отларини дам олишга қолдирадилар. Уларнинг одати шундайки, агар бирон отлиқ йўлда кетаётган бўлса, у элчи (буюк) сеньорнинг ҳузурига кетаётган одамга отини бериши шарт, чунки у ё сеньорнинг ҳузурига кетаяпти ёки унинг буйруғини бажараяпти. Мабодо йўловчи эътироз билдиргудек бўлса, у бу беодоблиги учун боши билан жавоб беради, зеро сеньорнинг буйруғи шундай.

Лозим бўлса, ҳатто аскарларнинг ҳам отлари олиб қўйилади. Бу (Кастилия) элчилар ўзлари ва ўз одамлари учун бир неча марта шундай отларни олиб қўйиб, уларни (эгаларини) отларни қайтиб олишлари учун ўз ортидан келишга мажбур қилганлар.

Айтадиларки, агар керак бўлса, нафақат оддий одамларнинг, балки ҳатто сеньорнинг катта ўғлининг ҳам отини олиш мумкин бўлган. Элчиларга айтдиларки, аввал шундай бир воқеа бўлган: буюк сеньорнинг ҳузурига кетаётган элчилар унинг катта ўғлини отидан тушишга мажбур қилганлар. Фақат бу йўлгина эмас, балки унинг бутун мамлакатдаги йўллар шундай отлар билан таъминланганки, шундай тез юриш туфайли подшо бир неча кундаёқ ўзининг барча мулкларидан ва теварак-атрофдан хабардор бўлиши мумкин» (1).

Амир Темур давлатининг барча ҳудудларида қаттиқ интизомга бўйсундирилган аниқ ва тезкор йўл-алоқа хизмати жорий қилинган. Муболағасиз айтиш мумкинки, бундай хизмат Темур ва Темурийлар давлатининг илдам тараққиётига олиб келди.

Узоқ мамлакатлардан карвон йўллари бўйлаб келган савдогарлар ўзлари билан фақат молларгина эмас, балки бошқа мамлакатларнинг иқтисодий аҳволи, турмуш тарзи, одатлари ва дини ҳақида янги-янги хабарлар келтирадидилар. Улар айни вақтда маданият тарқатувчилар ҳам эдилар, чунки қўлёзма китоблар, қоғоз олиб келишар, бошқа халқлардан эшитган ҳикоя, афсона ва ривоятларни сўзлаб берардилар.

Европаликларга чега-ра қўйиш учун беҳуда интилган Боязид устидан қозонилган талаба Амир Темур ҳақида илқ фикр юритиш учун асос бўлди.

Тильман Пагелъ

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Ўз навбатида, маҳаллий савдогарлар узоқ юртларда бўлиб, жуғрофий тасавурларини кенгайтирар, сафардан қайтиб келиб, ўз ишлари ва саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилиб берардиларки, уларни муншийлар ёзиб олишарди. Савдо шу тариқа маданият ва адабиётнинг ривожини рағбатлантирарди.

Амир Темур ўз ҳарбий ҳаракатларини узоқ ва яқин мамлакатлар ила фаол дипломатик муносабатлар билан бирга олиб борарди. Умуман у тинч йўл билан қилинган барча дипломатик ҳаракатлар ҳеч бир натижа бермаган ҳоллардагина ташқи дипломатик мақсадга эришишнинг бир воситаси сифатида урушдан фойдаланар эди.

Бу борада Амир Темурнинг Миср мамлуқлари билан бўлган дипломатик муносабатлари жуда ибратлидир.

МИСР СУЛТОНЛАРИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

XIV аср охирида вужудга келган муайян халқаро вазият туфайли Осиё, қисман Африка ва Европа ҳудудида Усмонли Туркия, Амир Темур давлати, Миср мамлуқлар салтанати ва Олтин Ўрда энг қудратли давлатлар сифатида сиёсий майдонга чиқди.

1382 йили Мисрда ҳокимият тепасига келган Султон аз-Зоҳир Барқуқ бошлиқ черкас мамлуқлари давлати таркибига кирган Сурия, уларга тобеъ бўлган Ироқ ва муқаддас саждагоҳлар макони Ҳижоз билан биргаликда қудратли кучга айланган бўлиб, Шарқдаги қўшни мамлакатлар учун ҳимоя вазифасини ҳам ўтарди. Шу сабаб қатор мамлакатлар ва амирликлар мамлуқлар давлатини эътироф этиб, унинг ҳимоясига умид боғлаган ҳолда мамлуқлар давлати билан сулҳ тузишга шошилди.

Марказий Осиёда Амир Темур марказлашган йирик давлат тузиб, унинг гарбий сарҳадларида нуфузи ошаборгач, улар ўртасидаги бу ҳаракат айниқса кучая борди. Амир Темур давлатининг қудрати ва нуфузи орта бориши билан Миср мамлуқлар салтанатига кўп қўшнилари мурожаат қилиб, ёрдам сўрай бошладилар. Масалан, Синжар, Қайсария ва Такрийтнинг ҳокимлари 1383 йили Миср Султонига мактуб йўллаб, ўзларини унинг тобелари ҳисоблаб, хутбани унинг номи билан ўқиганларини билдирганларида Султон Барқуқ дарҳол улар илтимосини бажо келтириб, уларни ўз ноиблари этиб тайинлади (2).

Ўз навбатида, айтиш жоизки, бу воқеалар Амир Темурнинг баъзи араб мамлакатлари ҳудудларида пайдо бўлиши билан бир вақтга тўғри келди. Жумладан, 1386 йили Амир Темур кўшинлари Табриз шаҳрини қамал қилди ва ундан ҳоким Қора Юсуф туркманни ҳайдаб чиқариб, шаҳарни эгаллаганларида Ироқ ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир бунга кўп ҳам эътибор бермай, мамлакат ичкари-сига — Багдодга чекиниш билан чегараланди. Айни вақтда бу воқеалар яхшиликка олиб келмаслигини ҳис қилиб, туркман қора кўюнликлар қабиласининг бошлиғи Қора Юсуф ва бир қатор араб йўлбошчилари билан Амир Темурга қарши битим тузди.

Шу билан бирга, 1388 йил охирида Амир Темур кўшинлари Табриздан чиқиб кетганларида Қора Юсуф Табризга қайтиб келиб, яна шаҳарни қўлга киритди. Қора Юсуф Миср Султони Барқуққа мактуб йўллаб, Табризда унинг номи билан пул зарб этиб, масжидларда унинг номи билан хутба ўқитилаётганини билдирди ва ўзини Султоннинг Табриздаги ноибни этиб тайинланишини сўради (3).

Таъкидлаш лозимки, Багдод ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойир бадахлоқлиги билан танилган бўлиб, фиску фужур ва бузуқликка муккасидан кетган эди. Айни вақтда у ҳоким сифатида мамлакатни ёмон идора қилар эди, ҳаддидан ошиб, ҳатто ўз биродарларига зулм ўтказиб, ўз ҳарбий бошлиқлари ва амирларини муттасил таҳқирлаб, раъиятга нисбатан ҳеч раҳм-шафқат қилмай, гоятда адолатсизлик ва ноҳақлик билан ҳукм юритарди.

Ундан ташқари, у Қора Юсуф билан биргаликда карвонларни ва ҳожиларни талаб, карвон йўлларида қароқчилик ҳам қиларди. Шу боисдан ҳам Багдод аҳли Амир Темурга мактуб йўллаб, ундан нажот изладилар ва уни Султон Аҳмадга қарши юришга ундادилар (4).

Устига-устак Султон Аҳмад ўлгудек хасис бўлиб, бир нечта сандиқларга жойлаб қўйилган мол-давлати ва жавоҳирларидан ниҳоятда хавотирда эди. Ҳаммадан кўра у ўзининг соқчилари бўлмиш мамлуқлардан кўп хавфсирарди. Шу боисдан у ўз бехатарлигидан ташқари, мудом мол-дунёси ва қимматбаҳо бойликларини қай тарзда қутқариш ҳақида кўп бош қотирарди. Шу мулоҳазаларга кўра, ўз иттифоқдоши Қора Юсуф ва Дамашқда ҳокимият

юритаётган мамлуклар билан доимий алоқада бўлиб турди.

Бир гуруҳ махсус навкарларни уч-кур отлар билан таъминлаб, улар зиммасига ўзи, оила аъзолари ва бойликларини қўриқлашни, зарурат тугилгудек бўлса, қочишга тайёр туришларини топширган. Ўз ҳудудлари чегарасида — пойтахт Бағдоддан 140 километр масофада хабарчи кабутарлар билан ўз кузатувчиларини ҳам қўйдики, уларга Амир Темур қўшинларининг яқинлашуви ҳақида Султонни ўз вақтида огоҳ қилишлари топширилган эди (5).

Шу воқеалар жараёнида 1386 йили Табризни забт этгач, Амир Темур Мордин ҳокими Мажиддин Исога мактуб йўллаб, уни ўз хузурига келишга даъват қилди. Лекин Мордин ҳокими Миср Султонининг қўллаб-қувватлашидан умид қилиб, Амир Темур хузурига боришга Миср Султонининг рухсати бўлиши лозимлигини рўкач қилиб, ўз узрини билдирди.

Мажиддин Исонинг бундай жавобидан Амир Темурнинг жаҳли чиқиб, унга иккинчи маротаба хат йўллаб: «Сенинг ерларинг устидан ҳукм юритишга Миср Султонининг ҳеч бир ҳаққи йўқ» (6) деб узил-кесил ўз фикрини билдирди ҳамда унга хат йўллашдан мақсади унинг билан дўстона муносабатлар ўрнатиш эканлигини Мордин ҳокимига уқтирди. Амир Темур ўзининг бу холис ниятини яна Мажиддинга мактуб билан бирга қимматбаҳо сарпо, олтиндан ишланган буюмлар, жавоҳирлар ва кўпдан-кўп динорлар ҳам юбориб билдирди.

Мордин ҳокими Мажиддин Исо Амир Темур билан бўлган бу ишлар ҳақида Миср Султони Барқуққа хабар етказиш таралдудиди бўлганида 1393 йили Амир Темур кутилмаганда орқага қайтиб ғарб томондан Бағдод устига ҳужум қилди.

Султон Аҳмад ибн Увайс Амир Темур қўшинлари ҳужуми кутилаётган шаҳарнинг гарбий томонидаги кўприкдан ўтиб, кўприкни буздириб ташлади ва шаҳар чоғи ўз хонадони аъзолари, хотинлари ва бойликларини олиб шаҳарни тарк этди. Бағдодни муҳосара қилиш 1393 йил июл ойида бошланиб, икки ой давом этди, шундан кейин Амир Темур Бағдодни эгаллашга муваффақ бўлди.

Муҳосара чоғидаги шиддатли жангларда кўп одамлар ҳалок бўлди, шаҳарнинг талай қисми, жумладан, деворлари, масжидлар ва бозорлар вайрон этилди. Амир Темур Султон Аҳ-

маднинг орқасидан ўз ўгли Мироншоҳ бошлиқ таъқиб гуруҳини юборди.

Икки кун таъқиб қилгач, Ҳилла деган жойда улар Султон Аҳмадни қувиб етдилар, унинг бойликлари, баъзи хотинларини қўлга олдилар, Султон шерикларидан бир қисмини қиличдан ўтказиб, бир қисмини асир туширдилар. Султоннинг ўзи уч юзга яқин суворийлари билан зўрга қочиб қутулиб, ярим яланғоч ҳолда Султон Барқуқнинг ҳомийлиги ва ҳимоясини сўраб унинг хузурига равона бўлди.

Султон шаҳарни ташлаб қочгач, Бағдод аҳли ўзлари шаҳар дарвозаларини очиб омонлик ўлпонини тўлади ва Амир Темур ҳокимиятини тан олди. Амир Темур шаҳарда икки ой бўлиб, баъзи муаррихларнинг гувоҳлик беришича, Султон Аҳмадга тегишли бойликлар ва жавоҳирлар ҳамда шаҳар аҳлидан олинган омонлик тўлови билан чегараланган.

Неча асрлар шон-шуҳратга бурканиб, бутун мусулмон дунёсининг гуллаб-яшнаган марказига айланган Бағдоддан бундан ҳийла муддат муқаддам ичкиликбозлик авж олган эди. Амир Темурнинг фармонида биноан шаҳарда мавжуд барча спиртли ичимликлар Дажла дарёсига тўқдириб юборилиб, ўша пайтда шаҳарда кенг тус олган фоҳишахоналар ёпилди.

Шаҳардаги машҳур усталар, ҳунармандлар, санъат аҳли, машшоқлар, мунажжиму меъморларни Самарқандга кўчириб олиб келди. Амир Темур кутилмаганда Бағдодни тарк этди. Бағдоддан кетатуриб Амир Темур Қоҳирага, Султон Барқуққа оғзаки мактуб билан ўз элчиларини жўнатди. Амир Темур элчилари орқали Султон Барқуққа билдирган таклифлари жумласидан иккала, яъни Амир Темур ва Султон Барқуқ давлатлари ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатилиши, савдогар ва тижорат аҳллари бемалол борди-келдиларини амалга оширишлари, бундан кейин ўртада ҳеч қанақа ихтилоф ва адоват ҳаракатлари бўлмаслиги ҳақида фикрлар билдирилган эди. Бироқ Султон Барқуқ Амир Темур элчиларини қатл этиб, ўзининг бу ишидан гоятда сурурга тўлди.

Султон тасаввурича, бир томондан, Бағдодни эгаллаган Амир Темур мамлуклар давлатининг гарбий сарҳадларига жуда яқинлашган бўлса, иккинчи томондан, энг асосийси Миср Султонининг Амир Темур элчиларига нисбатан бундай муомаласининг боиси айти шу пайтда Султон Барқуқ усмон-

(Соҳибқирон) Миср элчисини хилъат ва камар билан тақдирлаб, кўп инъомлар берди. Сўнгга унга қайтишига рухсат этиб, мавлоно Абдуллоҳ Кешийни элчи сифатида бир гуруҳ билан унга қўшиб жўнатди. Мактуб ҳам йўллади: олтин сувида ёзилган, эни уч газ (1,8 м), узунлиги етмиш газ (42 м), машҳур хатот мавлоно Шайх Муҳаммад хожа Бандгир Табризий ўгли қалами билан битилган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ли турклар Султони Боязид сиймосида салобатли бир иттифоқдон топган эди.

Чунончи, Амир Темур кўшинларидан бир қисмининг Анатолиянинг айрим худудларида туриши турк Султонининг Амир Темурга қарши очиқдан-очиқ газабини қўзғатган эди. Шунга кўра, Миср ва турк Султонлари ўзаро мустаҳкам иттифоқ тузиб, Амир Темурнинг адабини бериб қўймоқчи бўлдилар. Уларнинг тасаввурича, на Дажла дарёсигача, на Журжон денгизигача улар кўшинларининг йўлига тўсиқ бўла оладиган ҳеч бир куч йўқ, чунки уларни шимол томондан туркманлар, жанубдан Сурия араблари қўллаб-қувватлайдилар.

Шу режага мувофиқ турк кўшинлари осонлик билан Мосулгача етиб келган бўлса, Миср Султонининг кўшинлари Дажла дарёсидан ўтиб Бағдодга кириб келдилар. Улар ўзлари билан илгарироқ Қоҳирага қочиб келган Султон Аҳмад ибн Увайсни Миср Султонининг ноибни сифатида ўз тахтига ўтказиш мақсадида Бағдодга олиб келдилар.

Масала шу тарзда ечилганидан мамнун бўлган Миср мамлуклари Бағдоддан, турклар эса Мосулдан қайтиб ўз юргларида кетганларида Аҳмад ибн Увайс одатдаги ташвишлари билан ёлғиз қолди.

Амир Темур билан Султон Барқуқ ўртасидаги расмий алоқалар 1385 йилдан бошланган эди. Нисбатан қисқа муддатда — 1386 йилдан то 1405 йилгача Амир Темур ҳамда Миср Султонлари Барқуқ ва Фараж, шунингдек уларнинг Суриядаги ноиблари ўртасида тахминан 25 марта мактуб ва элчилар алмашуви бўлди (7).

1385 йил ноябрь ойида Амир Темур ўзининг махсус элчиси орқали Султон Барқуққа мактуб йўллади. Элчи Қоҳирада яхши кутиб олиниб, унга муносиб жавоб ҳам қайтарилган эди. Лекин афсуски, бу мактубнинг мазмуни очилмасдан қолди (8).

Аввал зикр қилинганидек, кейинги йили Қоҳирага Мордин ҳокимининг чопарлари келиб Амир Темур Табризни эгаллагани, Султон Аҳмад ибн Увайс пойтахт Бағдодга чекингани ҳақида хабар етказдилар. Ушанда Султон Аҳмад қандайдир бир аёлни Султон Барқуққа жўнатиб, Амир Темурнинг нияти аввал Бағдодга кириб, сўнгра Сурияга қайтиш эканлигидан Султонни огоҳ қилмоқни истаганди. Аёл Дамашққа келгач, шаҳар ноибни Байда-

мир уни дарҳол Қоҳирага — Султон хузурига жўнатди. 1387 йилда Қоҳирага келган бир хабардан Амир Темур Амуд ҳокими Қора Юсуфни тор-мор қилиб, шаҳарни эгаллагани ва Қора Юсуф қочиб кетгани маълум бўлди.

Бундай хатарли воқеалардан кейин Султон Барқуқ ўз қозилари, фақиҳлари ва амирларини йиғиб машварат қилди. Узоқ давом этган тортишувлардан кейин кўшиннинг зарурияти учун вақф ерларидан бир йиллик ҳосилни йиғиб олиш ва ахборот тўплаш учун Сурияга йирик амирлар бошчилигида уч юз киши жўнатиш хусусида қарор қабул қилинди.

Кўшиннинг асосий қисми йўлга тушишидан олдин шу тариқа илғор гуруҳ жўнатиш мамлукларнинг одати эди (9). Уша йили Амир Темур кўшинлари мамлукларга қўшни ерларга кетма-кет қўққисдан ҳужумлар уюштирди. Уларнинг мамлуклар давлати чегараларига яқинлашиб қолгани ҳақида овозалар тарқалди.

1388 йилда мамлукларнинг Амир Темур кўшинлари билан биринчи мартаба қуролли тўқнашуви юз берди. Сивос туркманлари мамлукларнинг ўзлари устига уюштирган ҳужуми туфайли Амир Темурга ҳимоя сўраб мурожаат қилганлари бунга сабаб бўлган эди. Тўқнашувда, гарчанд сон жиҳатидан Амир Темур кўшинлари кўп бўлмаса-да, ғалаба Ҳалаб ноибни Ялбуға ан-Носирий бошчилигидаги мамлукларда бўлди.

Йилнинг охирида Амир Темур ўз ватанига қайтди. Амир Темурнинг йўқлигидан фойдаланган Қора Юсуф тўсатдан Табриз устига ҳужум қилиб, шаҳарни Амир Темур одамларидан тортиб олди. Қора Юсуф бу билан чекланиб қолмай, хутбани Султон Барқуқ номига ўқитиб, шунингдек Султон Барқуқ номига пул ҳам зарб этиб, унга уша дирҳамлардан юбордики, унинг бу ишидан Миср Султони гоят мамнун бўлди (10).

Шуни таъкидлаш керакки, Султон Барқуқ ҳар сафар Темурга ўта нафрат билан муносабатда бўлиб, доимо «Мен ... ундан кўрқмайман, чунки барча (подшоҳлар) унга қарши мени қўллаб-қувватлайди, мен фақат Ибн Усмон (Боязид)дан кўрқаман» (11) — дея таъкидларди.

Воқеаларнинг шу тарзда ривожига қарамасдан беш йил тинч-осойишта ўтиб, кутилмаганда, Амир Темурнинг 1393 йилда Бағдодга қайтишидан кейин вазият ҳийла кескинлашди. Гап шундаки, шу йили Амир Темур Қайса-

Йўлларга қўзғатувчи ва соқчилар қўшинлар, ҳар бир раббатга бир нечта одамни жойлаштирсинларки, йўлларни қўзғатиш ва сақлаш ишлари шуларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини гафлат босиб, ўтирлатиб қўймастикларининг вазифаси ҳам ушаларнинг зиммасида бўлсин.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

рия, Тўқат ва Сивас ҳокими Абу-л-Аббосга мактуб йўллаб, ундан ўзига итоат қилишини талаб қилди. Ҳоким бу мактубга рад жавобини берган ва мактубнинг нухасини Миср Султони Барқуққа, бирини эса турк Султони Боязидга юборган. Амир Темурнинг ғарб томон юриши эҳтимоли тобора кучайиб бориши натижасида Боязид, Барқуқ, Тўхтамиш ва Қози Бурҳониддин тўртлик иттифоқини туздилар (12).

1383 йилдан буён Султон Барқуқ билан иттифоқда бўлган Абу-л-Аббос Амир Темур элчилари бошлиқларининг (кибор русул) калласини танасидан жудо қилиб, кесилган бошларни тирик қолган элчиларнинг бўйнига осиб, уларнинг ярмини Султон Барқуққа ва қолган ярмини турк Султони Боязидга жўнатди. Бу икки Султонга мактуб ҳам йўллаб, улардан Амир Темурга қарши шошилиш ёрдам кўрсатишларини сўради (13).

1393 йил октябрида Бағлодда турган Амир Темур бағоят қимматбаҳо совғалар ва мактуб билан ўзининг гоятда обрў-эътиборли ва доно уламоларидан шайх Суваҳ бошчилигидаги махсус элчиларни Султон Барқуқ ҳузурига жўнатди (14).

Элчилар Суриядаги ар-Раҳба шаҳрига етиб келгач, шаҳар мутаваллиси уларни мамлакатга киритиш учун Султон Барқуқнинг руҳсатини сўради ва элчилар билан бирга қуллар, жориялар ва ҳоказолардан иборат Султонга кўпдан-кўп совғалари борлигини ҳам унга хабар қилди. Шунда элчиларни ўша жойнинг ўзида зиндонга ташлаш, Амир Темурдан келган мактуб ва совғаларни унга жўнатиш хусусида Султондан амри-фармон келди.

Амир Темур мактубида Мисрда қочиб келган Бағлод ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайсни мамлакатдан чиқариб юбориш талаб қилинган эди. Бундан ташқари, мактубда шу нарса ҳам тақлиф қилинган эдики, Амир Темурга тегишли ҳудудлар Миср давлати ҳудудлари билан чегаралошлиги сабабли яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатиб, элчилар алмашилиб, дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш орқали савдо аҳли ва тижоратчилар учун бир мамлакатдан иккинчисига ҳеч бир тўсқинликсиз бориб, ўз ишлари билан шуғулланиши учун имкон яратиш кабилар айтилган эди (15). Темурнинг бу тақлифлари Султон Барқуққа ёқмади ва ҳамма жойда расм бўлган тартиботларга хилоф равишда ўз ноибига Темур элчиларини қатл этишни амр қи-

либ (16), бу билан унга нисбатан адвотини очикдан-очик изҳор этди.

Миср Султони Барқуқ билан турк Султони Боязид ва бошқа гуруҳлар ўртасидаги амалий ҳамкорлик шу пайтдан бошланган эди. Айни вақтда Қора Юсуф Авник қалъасининг сардори, Темурнинг яқин қариндоши Аталмиш билан бўлган жанг иайтида уни тутиб, Султон Барқуққа жўнатганда, ўз навбатида, Султон уни дарҳол зиндонга ташлатди (17). Шу воқеалар жараёнида Ҳалаб ва Малатия ноибларининг жангчилари билан Амир Темурнинг илғор қўшинлари ўртасида Руҳа деган жойла енгилгина туқнашувлар бўлиб, унда Амир Темур қўшинлари мағлуб бўлгандилар.

Амир Темур қўшинининг аксарияти қириб ташланган, қолганлари асирга олинган, бир қисми эса ҳар тарафга қочиб кетганди. Шу жангдан кейин Амир Темурнинг қатл этилган 240 та аскарларининг калласи бир гуруҳ асирлар билан бирга Қоҳирага жўнатилди (18). Бу воқеалар асносида Султон Барқуқ шошилиш равишда Амир Темурга қарши жангга ҳозирлик кўра бошлади ва бу жангни шахсан ўзи бошқарадиган бўлди. Бу жангга тайёргарлик ишлари авжига чиққан пайтда Амир Темурдан Султон Барқуққа иккинчи мактуб келди.

Султон Барқуқ шаънига баъзи дўқпўнисалар баён қилинган мазкур мактубда Амир Темур Султонни ўз элчиларини ўлдиришда, шунингдек, ўзига тоиширишни талаб қилган Бағлод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга бошпана беришда айблади (19). Ўзининг жавоб хатида Султон Барқуқ Амир Темурни худосиз деб атади, ўзини эса ҳар қандай тажовузкорликка қарши ислом динининг ҳомийси деб эълон қилиб, фақат амир ал-мўмининга (яъни халифага) ва пайғамбарга итоат этишлигини билдирди.

Керакли кийим-бош ва асбоб-анжомлар пухта тайёрлаб қўйилганидан кейин 1394 йил апрелида кўп сонли мамлуклар армияси Султон Барқуқ кўмондонлигида йўлга чиқди. Айни вақтда ўз одамларини атрофига олган Ироқ ҳокими Аҳмад ибн Увайс ҳам йўлга отланди.

Амир Темур бу вақтда ўғли Мироншоҳни Бағлодда қолдириб, ўзи Ҳиндистон сафарига отланган эди (20). Ғарчи Амир Темурнинг Бағлоддан чиқиб кетгани ҳақидаги хабар Султон Барқуққа етган бўлса-да, у сафарини давом эттириб, ўзининг кўп сонли ар-

Амир Темурнинг Боязид устидан талабаси насроний оламни сақлаб қолди. Боязиднинг Никоплис саибчилари устидан талабасидан кейин Византия Усмонли турклар сиқувида ҳалокатга учради ва унинг таназзулга юз тутиши бир ойлик масала эди. Усмонли туркларнинг Анқарада мағлуб бўлиши Византиянинг ярим аср эркин нафас олишига имкон берди. Византия Амир Темурнинг Ғарбий Осиёдаги талабасидан Москва унинг Олтин Урда устидан қозонган талабалирига тенг келадиган ютуққа эга бўлди.

Р. Гроусит

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

мияси билан 1394 йил майида Дамашққа етиб келди.

Дамашқда Миср Султони, Олтин Урда ва турк Султони Боязиднинг элчилари билан учрашиб, Амир Темурга қарши уларнинг нафратини қўзғатди ва биргалашиб ҳаракат қилиб, ундан қутулишда ўз рағбатини билдирди. Амир Темур сиқуви натижасида ўз ерларининг ичкарасига қараб чекинган Тўхтамиш юборган элчилар ўз хонларининг Султон Барқуққа кўрсатадиган мададини чиройли ифода этиб, унинг Султон Барқуқ билан Амир Темурга қарши «мудофаа иттифоқи»ни тузишга рағбатини изҳор қилдилар (21).

Ҳозир бўлган Султон Боязид элчилари ҳам Султоннинг Амир Темур билан жангида Султон Барқуқ билан иттифоқдош бўлишга интилишини, шунингдек ўз Султонларининг Миср Султони тасарруфига ўзининг қўшинидан икки юз минг кишини беришга тайёр эканлигини билдирдилар (22). Ушбу таклифлари учун Султон Барқуқ уларга ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, бу фикрларга тегишли жавобини берди (23).

Айни вақтда Султон Барқуқ Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайсга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиб, Бағдодга уни ноиб сифатида жўнатди. Натижада Аҳмад ибн Увайс 1394 йил июнида мамлук қўшинлари ва туркман Қора Юсуфнинг ёрдами туфайли Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ устидан ғалаба қозониб, Бағдодни қайтариб олишга муваффақ бўлди.

Аҳмад ибн Увайснинг ғалабасини эшитган турк Султони Боязид Султон Барқуққа мактуб йўллаб, Амир Темурга қарши курашда зарурат туғилса, ўз қўшинларидан унинг ихтиёрига юборишини шахсан тасдиқлади. Шунингдек, мамлуклар давлати ерлари билан чегаралош бўлган туркман амирликларининг бошлиқлари ҳам Султон Барқуққа итоат этишларини билдириб хабар юбордилар (24).

1395 йил бошларида Барқуқ Қоҳирага қайтиб келди. Орадан бир йил ўтгач Амир Темур Қоҳирага Султон Барқуққа ўз вакилларини юбориб, бир йилдан ортиқ вақтдан буён Қоҳирада зиндонда ётган Аталмишни озод этишини талаб қилди. Султон Барқуқ Амир Темурнинг бу талабига эътиборсиз қараб, Аталмишга «Миср заминида менга жуда яхши» (25) деган мазмунда хат ёзиб юборишини буюрди. 1399 йили Султон Барқуқ вафот этгач, Миср ва Сурия Султони тахтига унинг

ўн бир ёшли ўғли ан-Носир Фараж ўтирди.

Султон Барқуқнинг вафоти туфайли Мисрда вужудга келган беқарорлик вазиятидан фойдаланган турк Султони Боязид ал-Ублайсийн ва Малатияга ҳужум уюштириб, Дарандни муҳосара этди.

1399 йил сентябрида ахборот тўплаш учун Султон Фараж юборган амирлардан бири турк Султони Боязид Сивасда ҳукм юритиб, аҳолига кўпдан-кўп кулфату нотинчликлар етказаяётганлигини хабар қилганди. Иккинчи томондан, турк Султонининг бу хатти-ҳаракатлари Амир Темурни ранжитди.

1399 йил июлида Амир Темур Ҳиндистонни тарк этди ва Озарбайжон ҳудудига келиб Табризни қароргоҳ тутди. Табризда турганида турк Султони Боязидга мактуб йўллаб, одоб билан унга ўзининг Қора Юсуф ат-Туркманий ва Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайс билан бўладиган урушида бетараф мақеда бўлишлигини ишорат қилди.

Лекин Султон Боязид Амир Темурнинг бу маслаҳатини қулоққа олмади ва унинг хатига «ёрдам сўраган одамни ўз ҳолига ташлаб қўйиш туркларнинг одатидан эмас» — деб кўрелик билан жавоб қайтарди. Кейин унга қарши кучли қўшин билан боришини ва қаерга бормасин, уни таъқиб қилишини билдирди (26). Шу мулоҳазаларнинг барчасидан Амир Темур чиқарган хулоса шу бўлдики, Боязид билан иттифоқ тузиш хусусида гап юритиш бефойда, устига-устак Бағдодда вазият анча кескинлашган бўлиб, Амир Темур 1399 йил декабрида шаҳарни иккинчи марта эгаллади.

Аҳмад ибн Увайс ва унинг иттифоқдоши Қора Юсуф туркман шаҳардан чиқиб ғарб томон юрдилар ва мамлуклар Султонининг ёрдамига умид қилдилар. Улар Ҳалабга келиб шаҳар ноиб Дамирдошдан бошпана сўрадилар. Аммо уларнинг етти минг суворийлари билан шаҳарда туриши Дамирдошга мушкул кўриниб, уларга шаҳарга киришга рухсат бермади (27). Дамирдош Ҳома шаҳрининг ноиб Дуқмоқ ёрдамида уларга қарши кураш олиб борди, бироқ мағлубиятга учради. Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф Султон Фаражга мактуб йўллаб, юзага келган вазиятни ўзларича тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Аммо ёш Султон Фараж ўз амирларининг маслаҳатига кўра бу хатти-ҳаракатларни адоват деб билиб, Дамашқ ноибига уларга қарши ҳамма жойда уруш олиб боришни

буюрди. Натижада, Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф турк Султони Боязидга муурожаат қилишга мажбур бўлдилар.

Боязид уларга иззат-икром кўрсатиб, улар билан иттифоқ тузди. Бу ҳол Амир Темурнинг ғазабини кўзғатди ва унинг турк Султони ерлари томон юриши учун замин ҳозирлади (28). Шундан кейин Амир Темур Сивас ва султон Боязидга тобеъ бўлган унинг ноиб амир Мустафога қарши ҳарбий ҳаракат бошлади. Сивасга мадал кўрсатиш учун 1400 йил июлида Боязиднинг ўғли Сулаймон бошлиқ турк кўшинлари илгарилаб юрдилар. Амир Темур уни тор-мор этгач, Сулаймон ўз иттифоқдоши Қора Юсуф билан Бурсада турган отаси ёнига қочиб келди.

Амир Темур Сивасни эгаллади, шаҳарга кўп талафот етказдилар. Шундан кейин Амир Темур 1400 йил октябрида Малатия шаҳрини ишғол қилди. Малатияда турган вақтида Амир Темур ўзининг биринчи мактубини Султон Фаражга йўллаб, хатида унинг отаси йўл қўйган «хатолар»ни: унинг элчиларини ўлдиргани, Аталмишни зиндонга солганини ўқирди. У Фараждан дарҳол Аталмишни озод этишини талаб қилди ва ўз талаби бажарилмаса, «Сурия ва Миср халқидан ўч олишлигини» (29) ўз мактубида таъкидлади. Амир Темур элчилари Ҳалабга етиб келганларида шаҳар ноиб, одатдагидек, улар ҳақида Султон Фаражга хабар юборди.

Султон Фараж отаси қилгани каби Ҳалабдаги ноибга элчиларни тутиб олиб зиндонга ташлашни буюрди. Бу шармандали хатти-ҳаракат ёш Султон ва унинг амалдорларининг мана шундай қалтис вазиятда устумонлик билан сиёсат олиб боришдан беҳабар эканликларини яна бир қарра кўрсатди. Султон Фаражнинг ўз элчиларига нисбатан бу тарзда муомаласини билгач, Амир Темурнинг қони қайнаб Фаражнинг бу қилиги ва унинг отасининг ўз элчиларини ўлдирганлиги учун улардан ўч олишга қарор қилди. Шу боисдан ҳам у Султон Боязидга томон эмас, энг аввал Миср Султони устига юриш қилишга иродат этди.

1400 йил ноябрида Амир Темур кўшинлари ал-Баҳасна устига юриш қилдилар, Амир Темур кўшинларининг қудратини кўрган шаҳар ноиб дараҳол Амир Темурга итоат изхор этди. Амир Темур номи билан пул зарб этиб, жума намозида унинг номини хутбага қўшиб ўқитди. Шундан кейин Амир Темур Айнтоб шаҳрини эгаллади,

унинг ноиб Ҳалабга қочиб кетгач, Амир Темурнинг ўзи шаҳарга ноиб тайинлади.

Бу воқеалардан кейин Амир Темур Дамашқ ноиб Судунга мактуб йўллаб, унга вужудга келган вазиятни тушунтиришга уринди: Султон Боязиднинг адабини бериш учун Сивасни эгаллагани, Мисрга томон юриш бошлаганини эса Қоҳирада зиндонда ётган ўз қариндоши Аталмишни озод этиш ва бу мамлакат билан маромида муносабат ўрнатиш мақсадини изоҳлади (30).

Лекин Дамашқ ноиб Амир Темурнинг бу мактубига эътибор бермади ва унинг элчисини чормихга (салибга) тортишни буюрди (31). Дамашқ ноибининг бундай хатти-ҳаракатидан кейин Амир Темур кўшинлари Ҳалаб устига ташланди.

Бу вақтда Суриянинг Дамашқ, Тароблус, Ҳома, Сафал ва Ғазо каби шаҳарларининг ноиблари ўз кўшинлари билан Ҳалабда тўпланган бўлиб, улар ўртасида бирлашиб ҳаракат қилиш хусусида ягона режа бўлмади, шаҳар аҳли ва зикр қилинган шаҳарлар бирлашган кўшинларининг қаттиқ қаршилик кўрсатишларига қарамасдан, шаҳарнинг забт этиб бўлмайдиган мустаҳкам қалъаси ишғол қилиниб, аҳоли талон-тарож этилди, шаҳар аҳли ва кўшиннинг кўпи ҳалок бўлди (32).

Кўп одамлар қувиб келаётган кўшиндан қочиш пайтида ҳалок бўлдилар, талай одамлар от ва филларнинг оёқлари остида қолиб нобуд бўлдилар. Ноиблар — Судун ва Дамирдош асирга олинди.

Ҳалабни ишғол қилгач, Амир Темур ўзининг илгариги талабларини такрорлаб, яна Султон Фаражга мактуб йўллади. Ўз қариндоши Аталмишни озод этиш, агар у шундай қилса, у ўз хузурда асирда турган унинг ноибларини ва бошқа асирларни бушатишини билдирди.

Лекин Султон Фараж бу сафар ҳам Амир Темур талабларини рад этди. Натижада, шаҳар ва унинг аҳли учун Султоннинг бу хатти-ҳаракати қимматга тушди. Амир Темур кўшинлари йўл олган навбатдаги йўналиш — пойтахт шаҳар Дамашқ бўлди. Бу вақтга келиб Султон Фараж ўз кўшинларига бошлиқ бўлиб Қоҳирадан чиққан эди.

Миср Султони 1401 йил январда Дамашққа етиб келиб, улар шаҳарнинг жанубий деворларидан икки мил масофада жойлашган Ялбуға деган текисликда тўхтадилар (33). Суриянинг пойтахти гомон юз тутган Амир Темур

У (Амир Темур) насронийлик учун ноқулай бир вақтда Европа уфқида пайдо бўлди. Буюк парчаланиш лотин черковини нутурдан кетказди, ўлат касаллигининг тарқалиши феодал князлар ўртасидаги низолар билан қоришиб кетди, дарвозалари олдида усмонли турклар турган силласи қуриган Византия салтанати ўз тақдирининг нима бўлишини иттифоқдорона кутарди. Шунга қарамай, Европа учун умид чақмоқлари чақнади. Шарқдан Усмонли турклар мулки томон сон-саноксиз суворий кўшинларига бош бўлиб заковат соҳиб, моҳир шахматчи, малакали илоҳийчи, буюк кўмондон Амир Темур яқинлашиб келарди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қўшинлари йўл-йўлакай Баалбак қалъасини эгалладилар, бу қалъа ўзининг бетакрор нафосати ва улугворлиги билан Амир Темурни ўзига мафтун этганди.

Амир Темур қўшинлари Дамашқ четиде жойлашган Қатана қишлоғида қарор топиб, шундай жойлашдиларки, улар Султон Фараж қўшинларининг юриш-туришларини кузатиб турардилар (34).

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, охириги маротаба Султон Фаражга хат йўллаб Аталмишни озод қилиб, унинг номи билан пул зарб этишни таклиф этганда Миср Султони ўз одатига ҳилоф равишда Амир Темур элчиларини иззат-икром ва хурсандчилик билан қабул қилиб, улар учун ўз қўшинининг улкан парадини уюштириб, уларга қимматбаҳо совғалар ҳам топширган эди. Қайтишда Амир Темур элчилари Миср Султониининг элчилари билан бирга қайтгандилар.

Ўзининг жавоб хатида Султон Фараж Аталмишни бир кун мобайнида зиндондан озод этишни ваъда қилиб, бундан кейин Амир Темур билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлигини изҳор этган эди.

Мактубларнинг бу тарздаги дўстона оҳангига қарамасдан иккала томон ҳам Дамашқ остонасидаги жойларидан туриб ҳал қилувчи жангга пухта ҳозирлик кўрардилар. Лекин улар ўртасида кутилган бу ҳал қилувчи жанг юз бермади. Чунки Султон Фаражга Қоҳиралан ҳамроҳ бўлиб Дамашққа келган амирларнинг бир қисми кечаси махфий равишда Қоҳира томон жўнаб кетганлиги, шунингдек Қоҳирада мамлуклар амири Ложин бошчилигида Султонга қарши фитна тайёрланаётгани ҳақида Фаражга маълум бўлиб қолди.

Шу тугайли Султон Фараж ҳам Дамашқни ўз ҳолига ташлаб яширинча Қоҳира томон йўлга чиқди. Ўз ҳолига ташлаб кетилган Султон армияси ўртасида парокандалик бошланди. Бу ҳолатларнинг барчаси Амир Темурнинг Дамашқни эгаллаши учун имкон яратди, гарчанд, шаҳар аҳли қаттиқ қаршилик кўрсатган бўлса-да, у шаҳарни эгаллади (35).

Амир Темур турк Султони Боязид устидан ғалабага эришганидан кейин ўз мамлакатига қайтагуриб, Султон Фаражга яна бир мактуб йўллади, унда ўзининг Боязид устидан эришган зафарини таърифлаб, аввалгидек Аталмишни зиндондан озод қилишини талаб этди. Агар Султон Фараж унинг

бу шартини қабул қилса, у Дамашқда асирга олинган ва унинг ҳузуринида бўлган мамлук Султониининг амирлари ва ноибларини озод қилишини ваъда берди. Акс ҳолда, у Мисрга қайтиб, уни ер билан яксон қилиш билан таҳдид солди (36).

Амир Темурнинг бундай кескин баёнотидан кейин Султон Фараж Аталмишни қалъа зиндонидан озод қилиб, унга беш минг дирҳам ҳадя этди ва бир неча амирлари ҳамроҳлигида уни ватанига жўнатиб юборди (37).

Шундан кейин Амир Темур билан Миср Султони ўртасидаги муносабат бир қадар хайрихоҳлик тусини олди.

Бинобарин, 1403 йилда, яъни Аталмиш қайтиб келгандан кейин Амир Темур Султон Фаражга мактуб билан ўз элчиларини жўнатди, мактубда у мамлуклар мамлакатини билан дўстона муносабатлар ўрнатиш хусусидаги истагини билдирди. Лекин Амир Темур томонидан Султон Фаражга юборилган икки яшил байроқ — унинг Қоҳира ва Дамашққа Амир Темурнинг ноибни этиб тайинланганлигини билдириб, бу Амир Темурнинг Султон шахсига муносабатини ифода этарди. Шу боисдан ҳам, ўз навбатида, Султон Фараж Амир Темур элчиларига илтифотсиз қаради ва Амир Темур унга юборган ҳадяларни қабул қилмай, унинг элчиларини ўз ватанига қайтариб юборди (38).

Шу зайдлаги нозик жиҳатларга қарамай, Амир Темур билан Миср Султони ўртасида бир қадар илиқ муносабатлар қарор топди. Чунончи, ўша даврга мансуб қатор манбаларда икки мамлакат ўртасидаги элчилар, мактублар алмашингани ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган.

Жумладан, Ибн Арабшоҳ 1404 йил кузида Самарқанд яқинидаги Кониғилда Амир Темурнинг турк Султони Боязид устидан қозонган ғалабаси шарофига ва Соҳибқироннинг олти неварасининг никоҳ тўйи (улар орасида ўн ёшли Улугбек ҳам бор эди) муносабати билан уюштирилган катта тантаналарда қимматбаҳо совғалар келтирган Миср Султони ан-Носир Фаражнинг элчилари иштирок этганлиги ҳақида ёзади (39). Бу элчилар орқали Амир Темур хайрихоҳлик руҳида зарҳал ҳарфлар билан ёзилган, узунасига 70 газ, энига 3 газдан, яъни тахминан 1,5 метрга 35 метр ўлчамдан иборат мактубини ҳам Султон Фаражга юборади. Айни вақтда Абдулла Кеший исмли бир кишини ҳам элчи сифатида Мисрга жўнатиб, Амир Темур билан Султон Фа-

раж ўртасида сулҳ шартномаси имзолашни таклиф этади.

XIV аср охири — XV аср бошида яшаб, ушбу воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлган таниқли миср тарихчиси Ибн Дўқмоқнинг гувоҳлик беришича, шу тарздаги сулҳ ҳақиқатан ҳам имзоланган ва Миср Султони ўзини Амир Темурнинг тобеъи (вассали) деб эътироф этган (40).

Бошқа бир муаллиф — Ибн ал-Қозий Шубҳанинг таъкидлашича, 1405 йил январида, яъни вафотидан бир ой олдин Султон Фаражга йўллаган мактубида Амир Темур унинг мамлакатига ноиложликдан ҳужум қилгани учун Миср султонига ўз узрини билдирган (41).

Юқорида келтирилган маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Амир Темур давлати билан Миср мамлуклар салтанати ўртасидаги ўзаро муносабатлар йигирма йиллик (1386—1405) даврини ўз ичига олади.

Амир Темур вафотидан сўнг унинг ўғиллари ва набиралари ўртасида бошланган тахт учун кураш оқибатида мамлакатда парокандалик рўй берди. Шундай вазиятда Шоҳрух ўз ҳукмронлигини дастлаб Ҳирот, Хуросон ва Мозандаронда ўрнатишга муваффақ бўлди. Сўнг Халил Султондан Мовароуннахрни қайтариб олиб, у ерга ўғли Улуғбекни ҳоким қилиб тайинлади.

Шоҳрухнинг (1405—1447) фаол ташқи сиёсати натижасида давлат сарҳадлари кенгайиб, тез орада у Мовароуннахр ва Форс ерларини ҳам тўлиғича ўз тасарруфига олди. Қора қўюллар давлати Шоҳрухга жузья тўлай бошлади. Кермон ҳам тобелигини эътироф этди.

Шундай қилиб, Шоҳрух давлати яна Амир Темур давридаги каби Миср ва Сурияни ўз ичига олган мамлуклар салтанати билан чегарадош бўлиб қолди. Улар ўртасида ўрнатилган муайян муносабатларнинг бу янги палласи 1429 йили Мисрда Барсбой исмли султон ҳукмронлиги даврида бошланган бўлса ажаб эмас.

Ҳарқалай, ўша йили Шоҳрух Миср султони ҳузурига ўз элчисини юборган ва ундан ўша асрнинг мисрлик машҳур тарихчиларидан Ибн Ҳажар ал-Асқалонийнинг «Фатҳ ал-борий би-шарҳи ас-Саҳийҳи-ал-Бухорий» ва ал-Мақризийнинг «Ас-сулук ли маърифат дувал ал-мулук» («Подшоҳларнинг давлатларни билиш йўллари») номли китобларини юборишни сўраган.

Ушбу китоб 13 жилдан иборат бўлиб, ал-Бухорийнинг «Саҳийҳ»ига шарҳ тарзида ёзилган ва мусулмон оламида катта шухрат қозонган, унинг ҳар бир нусхаси ўша даврда 300 динор баҳоланган. Энг муҳими, элчи орқали юборилган мактубда Шоҳрух ўзи махсус тайёрлаттирган Каъба кисвасини (ёпинчиқни) юборишга ижозат сўраганди.

Гап шундаки, ҳар йили ҳаж маросими ниҳоясида Каъба устига ёпиладиган кисва тайёрлаш ҳуқуқини Мисрни 1250 йилдан бери бошқараётган мамлук султонлари деярли икки аср давомида ўз қўлларида сақлаб келардилар.

Бинобарин, бу уларга мусулмон дунёсида раҳнамолик қилиш имконини берарди. Шу сабабли Султон Барсбойнинг бу илтимосга рад жавоби бериши, табиий эди. Аммо Шоҳрух қўлёзма асарларнинг жуда катта ихлосманли ҳамда ислом динига эътиқоди мустаҳкам ҳоким сифатида маълум эди. Шу боисдан у бу мавзуга такрор ва такрор қайтаверди.

Кисвага даъвогарлик масаласи Миср халқи орасида тез тарқалиб, катта шовшувни келтириб чиқарди. Сабаби — Амир Темур кўшни Сурия шаҳарларини ишғол қилган пайтдаги хотиралар ҳали унут бўлмаган эди.

Келаси йили Шоҳрух айнан юқоридаги мақсадни кўзлаб, Шерознинг энг муътабар хонадонига мансуб бўлган бир зодагонни 8 минг динорлик совға-салом билан Мисрда элчи қилиб жўнатди. Элчи султон Барсбой томонидан қабул қилинаётган пайтда Шоҳрух Каъбага албатта кисва ёпажаги ҳақида қасам ичганини маълум қилди.

Шундан кейин Барсбой қасам ҳусусида тўртта мазҳаб қозилари кенгашичи чақиртиришга мажбур бўлди. Қозилар: агар Шоҳрух тайёрланган кисвани сотиб, маблағини Маккадаги фақир-мискинларга эҳсон қилса, қасамдан фориғ бўлади, деган мазмунда ҳукм чиқаришди. Қозилар, шунингдек Мисрда кисва учун ажратилган махсус вақфлар мавжудлигини, бинобарин, харажатлар тўлиқ қопланаётганини, Шоҳрухнинг кисва тайёрлашига ҳеч қандай эҳтиёж йўқлигини таъкидладилар. Аслида, Миср султонлари бу ишга бошқа ҳеч кимнинг қатнашишини истамасликлари қозиларга аён эди.

Шубҳасиз, бу жавоб Шоҳрухни қониқтирмади. 1435 йили у учинчи бор мактуб йўллаб, Қуддус шаҳрини зиёрат қилиш истагини билдирди. Айни вақтда у Миср қозиларини ноҳолис-

Темур аввало Осиё қўмондонини бўлган ва ўз даврининг удуи ва одатлари бўйича ўзининг толибона кўшини ва куrolларидан фойдаланди.

Херман Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ликда ҳамда Султон розилиги йўлида ва ўзларининг манфаатларини кўзлаб ҳукм чиқаришда айблади. Султон Барсбой бу мактубни эътиборсиз қолдирди.

Бу воқеадан сўнг халқ таҳликага тушиб қолди. Айниқса, Шоҳрухнинг усмонли туркларнинг ўша вақтдаги султони Мурод II га ва Оқ кўюнлилар амири Қора Юлуққа, Зулғадир ва Кермон амирларига сарполар юборгани Барсбойга қарши иттифоқ тузиш учун тайёргарлик деб тушунилди. Шоҳрух, ҳақиқатан, Оқ кўюнлилар бошлигининг Мисрга қарши ҳаракатини қўллаб-қувватлаш учун фурсат келганлигини эътироф этди.

Султон Барсбой ҳам, ўз навбатида, ҳарбий тайёргарликни кучайтирди. Аммо у халқдан керакли маблағни туплашга амр берганида қозилар норозилик билдириб, уни исрофгарчиликда айбладилар. Ўша аср Миср тарихчиси Ибн Илёснинг ёзишича, унга «Султоннинг хотини ўглининг хатна тўйи куни қиймати 30 минг динорлик куйлак кийган бир пайтда оч-ночор мусулмонларга янги солиқ солиш адолатдан эмас», деб таъна қилдилар.

1436 йили Шоҳрух Султон Барсбойга тўртинчи мактубини йўллади. Бу сафар хат анча кескин ёзилган бўлиб, унда Шоҳрух номига хутба ўқитиш ва унинг исми билан танга зарб қилиш талаб этилганди. Бу талабни қабул қилиш вассалликни очиқ-ойдин тан олиш билан баробар эди. Султон Барсбой, ўз навбатида, элчини таҳқирлаб, хат билан бирга юборилган сарпони йиртиб ташлашни буюрди.

Айтишларича, Султоннинг бундай тасарруфи кўпчилик сарой аҳллари ва тарихчиларига ёқмаган. Масалан, XV асрнинг машҳур Миср тарихчиси Ибн Тағриберди ўзининг «Ан-нужум аз-Зоҳира фи мулуки Миср ва-л-Қоҳира» («Миср ва Қоҳира подшоҳликларида кўринувчи юлдузлар») китобида султон Барсбойни бу иши учун танқид қилиб, аксинча, «Хатга вазмин ва босиқлик билан жавоб бериш, мамлук кўшинларининг заифлиги ҳақида сирбой бермаслик керак эди», деб ёзганди. Қандай бўлганда ҳам, мазкур элчи ал-Мақризийнинг «Тарихи» ва ал-Бухорийнинг «ас-Саҳийҳ»идан бир нусхадан олиб қайтгани маълум.

Шоҳрух билан Барсбой ўртасидаги муносабат шу зайлда кескинлашди. Барсбойнинг ашаддий душмани бўлган Жонибекни зиндондан бушатишга Зулғадир амирини Шоҳрух мажбур

қилди ва усмонлилар султони Мурод II билан яна алоқа боғлашга уринди. Барсбой эса бунга жавобан усмонлилар билан мудофаа иттифоқи тузишга эришди.

Султон Барсбойга қарши курашга отланган Жонибек ва унинг иттифоқчилари Миср кўшинларидан мағлуб бўлдилар. Мисрликлар Зулғадир пойтахти Обулистонга бостириб кириб, уни вайрон қилдилар.

Миср султонининг Суриядаги ноиблари Жонибекни таъқиб қилишда давом этиб, пировардида у ўша пайтда Миср Султони тарафида бўлган Қора кўюнлилар бошлиги қўлига асир тушди. Жонибекнинг боши танасидан жудо қилиниб, Қоҳирага юборилди ва Зувайла дарвозаси олдида осиб қўйилди.

Барсбой бир неча бор Оқ кўюнлилар бошлиги ва унинг ҳомийси Шоҳрухга қарши қўшин тортажагини эълон қилган бўлса-да, то 1438 йил июнида вафот этгунига қадар бунга жазм қилмади. Ўша давр тарихчиларининг шарҳлашича, агар султон Барсбой тўсатдан вафот этмаганида улар ўртасида, албатта, жанг бўлиши муқаррар эди.

Аслини олганда, Шоҳрух давлати ва Миср мамлуклар Султонлиги ўртасидаги бу кураш ва рақобат замирида Евфрат дарёсининг юқори оқимида, яъни ҳозирги Ироқнинг шимоли ва Суриянинг шимоли-шарқида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш мақсади остида ётарди.

Ўша аснода Миср мамлуклар давлатининг сиёсий аҳволи беқарор эди. Мамлакат аҳолиси Амир Темурнинг у пайтда Мисрга қарашли бўлган Сурия шаҳарларига берган зарбасидан ҳали ўзига келмаган. Форс тарафда катта куч борлигидан таҳликада эди. Унинг устига Миср давлатининг иқтисодиёти батамом издан чиққан эди.

Шоҳрух давлатининг аҳволи ҳам ундан яхши эмасди. Абулхайрхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар Сирдарё бўйидаги бир қатор шаҳарларни ва Хоразмнинг бир қисмини Улуғбекдан тортиб олган, Мовароуннаҳр ва Эрон ерларига тез-тез ҳужум уюштириб туришганди. Шоҳрух ва Улуғбек шимолий сарҳадларда мунтазам катта қўшин тутиб туришга мажбур эдилар.

Барсбой вафотидан сўнг 1438 йили Миср тахтига мамлук султони Чақмоқ ўтирди. Фурсатдан фойдаланиб, унинг ҳузурига Шоҳрух катта ҳадялар билан ўз вакилини юборди. Яна бир неча бор ўзаро ҳадялар алмашингач, алоқалар тубдан яхшиланди. Шоҳрух Каъба кисвасини тайёрлаш ниятидан ҳали ҳам

Менга ёмонликлар қилиб, бошим узра шамшир кўтариб, ишимга кун зиён етказганларни ҳам илтижо билан тавба-тазарруъ қилиб келгач, ҳурматлаб, ёмон қилмишларини хотирамдан учирдим. Мартабаларини оширдим. Улар билан муомалада шундай йўл тутдимки, агар хотираларида менга нисбатан шубҳаю қўрқув бўлса, бутунлай унуттишар эди.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

воз кечмаган ва ҳар сафар бу ҳақда эслатиб турарди.

Ниҳоят, Султон Чақмоқ Родос оролига қилган учинчи муваффақиятсиз ҳужумидан қайтганидан сўнг 1443 йили Каъба киевасини тайёрлаш ҳақидаги Шоҳрухнинг навбатдаги илтимосига розилик берди. Аммо Султон Чақмоқ сидқидилдан рози бўлмай, балки ўзаро муносабатларни кескинлаштирмаслик мақсадида шундай қарорга келган кўринади. Ҳарқалай, у Шоҳрухга фақат ич томондан ёпиладиган, яъни Миср Султони киеваси остидан ёпиладиган қаъбапўш тайёрлашни шарт қилиб қўйди.

Розилик олгани заҳоти Шоҳрух Қоҳирага Каъба киеваси билан ўз вакиллари юборди. Улар Мисрдан ҳажга борадиганлар гуруҳи билан биргаликда жўнамоғи лозим эди.

Миср Султони вакиллари қалъада қабул қилди. Айни вақтда у гўё мисрликлар қалбини жароҳатламаслик учун Шоҳрух киевасини беркитиб қўйишни буюрди. Шундай кайфиятни юзага келтириш учунми, ҳарқалай, авом халқ ва Султон аскарлари (шахсий гвардияси)дан баъзилар Шоҳрух вакиллари тушган масканларга ҳужум қилдилар ва ҳатто уларни таладилар ҳам.

Султон авом халқдан бўлган босқинчиларни жазолади-ю, лекин аскарларига тегмади. Шундан сўнг у Шоҳрух вакиллари таланган нарсаларнинг ўрнини тўлдириб, уларни ҳаж сафарига ҳозирлади. Шу воқеалар шохиди машҳур Миср тарихчиси ас-Саҳовийнинг таъкидлашича, Маккага йўл олган Шоҳрух вакиллари орасида Амир Темурнинг собиқ завжаларидан бири ҳам бўлган.

Маккаи мукаррамада шу йили Шоҳрух киеваси Каъба устига Миср султони қаъбапўши остидан ёпилди. Шундай қилиб, Шоҳрух ўз қасамининг уҳдасидан чиққан бўлди. 1447 йили Шоҳрух вафот қилгунга қадар Миср билан дўстона алоқалар олиб борилди.

Мисрликларда кейинчалик ҳам Шоҳрух киеваси деган тушунча ўрнашиб қолган бўлса керак. Зеро, то 1452 йилгача айнан шу ном билан Каъба устига киева ёпиб турилди. Ниҳоят, шу йили Султон Чақмоқ гўё умуман Ислом оламининг ва хусусан Миср афкор оммасининг шуурини ҳисобга олиб, Шоҳрух киевасини олиб ташлаш ва фақат Миср султони киеваси билан чекланиш ҳақида амри-фармон берди.

Ўйлаймизки, ушбу маълумотлар, бир томондан, Марказий Осиё ва Миср ўр-

тасида XV асрда жўшқин дипломатик алоқалар мавжуд бўлганидан далолат берса, иккинчи томондан, Амир Темур давридан бевосита кейин ҳам Шоҳрух мисолида Марказий Осиё ҳокимлари мусулмон дунёсида кўзга кўринган мавқе, қолаверса, умумий парокандалик шароитида ҳатто раҳнамоликка даъвогар бўлганлигини аниқ исботлаб берди. Шубҳасиз, бу маълумотларни чуқур ўрганиш кўҳна ва губорли тарихимизни ойдинлантириш ишига ҳисса бўлиб қўшилади.

ХИТОЙ ВА ҲИНДИСТОН БИЛАН МУНОСАБАТЛАР

XIV аср охириги ўн йиллигига келиб Амир Темур Жетани (Мўғулистонни) ўзига бутунлай тобеъ қилади. Бу тобеликнинг рамзи сифатида Амир Темур Жета хони Хизр Хожанинг қизи Тўкал хонимни никоҳлаб олади.

Мўғулистон устидан эришилган бу катта ғалаба Темур давлатининг Хитой билан савдо-элчилик муносабатларини йўлга қўйишга имкон берди, зеро савдо йўли Мўғулистон орқали ўтарди. Савдо алоқаларининг ривожига Темур алоҳида эътибор берган, чунки улар Мовароуннаҳрнинг ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий қудратини юксалтиришга кўмаклашарди. Бундан илгари, яъни 70-80-йилларда Хитой ва Мўғулистонда мавжуд мураккаб сиёсий вазият савдо-элчилик алоқаларининг ривожланишига монелик қилиб келди.

Хитойда 1368 йили Юань мўғул сулоласи тугагач, йирик марказлашган Мин салтанати (1368—1644) ташкил топди. Дастлабки пайтларда Хитойнинг ташқи сиёсатидаги асосий муаммо мўғулларнинг янги ҳужумига йўл қўймасликдан иборат бўлган, зеро бундай хавф ҳали мавжуд эди.

Шу боисдан Хитой ўзининг шимолӣ сарҳадларида мўғуллар билан тез тўқнашиб турарди. Натижада, XIV асрнинг сўнгги йилларида Мин салтанатининг чегараси мустаҳкамланиб, у кейинги йилларда ҳам деярли ўзгармай қолди: шимолда Буюк Хитой девори, шимоли-ғарбда Ганьсу вилояти ва ғарбда Цинхай вилоятининг шарқӣ қисми билан чегараланган эди.

Мин сулоласининг ҳокимият тепасига келиши ва уни мустаҳкамлаш билан боғлиқ ҳарбий тадбирлар Хитойнинг бошқа давлатлар, жумладан, Темур давлати билан савдо-элчилик алоқаларини деярли тўхтатиб қўйди.

Амир Темурнинг 1402 йида Анқарада эришган ғалабаси фақат Осиё тарихидагина улкан аҳамиятга эга эмас. Амир Темур беихтиёр иккинчи марта Европа халқларига хизмат курсатди.

А.Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Шу сабабдан, XIV аср иккинчи ярмининг дастлабки икки ўн йиллиги давомида мусулмон манбаларида ҳам, Хитой манбаларида ҳам савдо-элчилик алоқалари бўлганлиги қайд этилмаган. Амир Темур 1389 йили Мўғулистонни узил-кесил ўз тасарруфига киритгач, Хитой билан савдо-элчилик алоқалари тикланди.

Ўша давр Хитой манбаларидан бири «Мин ши лу»да 1389—1398 йиллар оралигида Темур номидан тўққиз марта Хитойга элчи келганлиги қайд этилган. Хитойдан, ўз навбатида, 1395 йили Фу Ан бошчилигида Самарқандга — Амир Темур хузурига элчилар юборилган: у Хитойдан қайтаётган Амир Темур элчилари билан йўлга чиққан эди.

Хитой солномаларида 1403—1449 йиллар давомида Хитойга Самарқанддан ўттиз уч марта ва Ҳиротдан ўн тўрт марта, шунингдек, Темурийлар давлатининг бошқа вилоятларидан ҳам бир қанча элчилар келганлиги қайд этилган.

Хитой билан савдо-элчилик алоқаларини ривожлантириш анъанаси Амир Темур ўлимидан сўнг Шоҳрух (1405—1447) ва Улуғбек салтанати даврида ҳам давом этди.

Темурийлар давлатига Мўғулистон, Тибет, Хитой, Ҳиндистон, Арабистон, Миср, Кичик Осиё, Кавказ, Волгабўйи, Урал ўлкаларидан савдо қарвонлари ва элчилар келган. Жумладан, Шимолий Ҳиндистондан 1411, 1416, 1421 йилларда элчилар келиб, 1442 йили Ҳиндистонга элчилар юборилганлиги маълум.

Темурийлар давлатининг XV аср биринчи чорагидаги савдо-элчилик алоқалари Хитойда император Чжу-ди (1404—1424) ҳукмронлиги даврига тўғри келди. Хитойда ҳам ўша йилларда иқтисодиёт, маданият ва савдо ривожланган; Нанкин, Пекин, Сучжоу, Синцзян, Ханчжоу, Гуанчжоу ва бошқа шаҳарлар ҳунармандчилик ва савдо-сотик марказлари эди.

Шоҳрух даврида Темурийлар давлатининг Хитой билан элчилик алоқалари 1409 йилдан, Ҳиротга Хитой элчилари келган пайтдан бошланди. Элчилар Амир Темур вафоти муносабати билан таъзия билдириш учун ташриф буюрган эдилар. Кейинги йилларда бу алоқалар мунтазам давом этди.

Жумладан, Ҳофизи Абрўнинг тарихий-географик («География») асарида Хитойдан 1409, 1412 ва 1417 йилларда Ҳиротга элчилар келганлиги ҳақида хабар берилади. Бу асар 1417 йил воқеалари баёни билан тугаганлиги сабаб-

ли, Ҳиротга 1419 йили келган Хитой элчилари ҳақидаги хабар ушбу тарихчининг кейинроқ ёзган «Зубдат ат-таворихи Бойсунқурий» («Бойсунқурга бағишланган сара тарих») асаридан ўрин олган.

Кейинги Хитой элчилари, дастлаб Самарқандда тўхтаганлиги, сўнгра Ҳиротга бориб, у ердан турли вилоятларга — бир гуруҳи Шерозга — Иброҳим Султон хузурига, яна бир гуруҳи Хоразм волийси амир Шоҳмалик хузурига борганлиги маълум.

Бунга жавобан Темурийлар давлатидан Хитойга жами 50 кишидан иборат элчилар гуруҳи юборилган ва унда турли вилоятлардан вакиллар бўлган: Ҳирот гуруҳи — Шоҳихожа (Шоҳрух элчиси), Султон Аҳмад ва Хожа Фиёсиддин Наққош (Бойсунқур элчилари); Шероздан амир Ҳасан (Иброҳим Султон элчиси); Исфаҳондан Паҳлавон Жамол (Рустам элчиси); Самарқандда уларга Кобул ва Ғазна ҳокими бўлмиш Суюрғатмиш элчиси — Аргадоқ, Хоразм волийси Шоҳмаликнинг элчиси — Урдувон ва Бадахшон шоҳининг элчиси — Тожиддин қўшилди.

Элчилар Самарқанддан жўнаганларида, уларнинг таркибида Улуғбекнинг элчилари йўқ эди; улар Султоншоҳ ва Муҳаммад Бахши бошчилигида икки ой илгарироқ кетган бўлиб, Хонбалиқда қўшилдилар ва қайтишда бирга эдилар. Иброҳим Султон ва Рустам элчилари эса, аксинча, кечроқ йўлга чиқиб, асосий элчилар гуруҳини улар сафардан қайтиб келаётган чоғда Сукжу шаҳрида учратганлар.

Фиёсиддин Наққош зиммасига Бойсунқур томонидан махсус топшириқ — барча кўрган-кечирганларини кундалик тарзида аниқ ёзиб келиш юкланган эди. Бу вазифа тўқис адо этилиб, Фиёсиддин Наққош ёзиб қолдирган сафарнома бизгача етиб келган.

Ушбу кундаликда Темурий элчиларнинг босиб ўтган йўли аниқ қайд этилган:

Хитойга бориш: Ҳирот — Балх — Калиф кечуви — Самарқанд — Тошкент — Сайрам — Ашпара — Мўғулистон — Кичик Юлдуз — Турфон — Қора хожа — Қумул — Қоровул (Цзяйю-гуань), яъни Хитой чегараси-Сукжу (Шюцзюань) — Қамжу (Чжанье) — Қорамурон (Хуанхэ) дарёси — Ҳуснобод (Ланьчжоу) — Жандинфу (Чжэндин) — Хонбалиқ (Пекин).

Хитойдан қайтиш: Хонбалиқ — Қорамурон дарёси — Ҳуснобод — Қамжу — Сукжу — Қоровул — Хўтан-

Ёркенд — Кошғар — Андигон дово-ни. Бу ерда элчилар кичик гуруҳларга бўлиниб, бир гуруҳи Фарғона водийси орқали Самарқандга, иккинчиси — Бадахшонга, учинчиси — Қоратегин — Ҳисори Шодмон — Термиз — Балх орқали Ҳиротга йўл олган.

Элчиларнинг йўлига назар солсак, XV асрда Урта Осиё билан Хитой ўртасидаги савдо-элчилик йўли қадимги Буюк Ипак йўли билан мос тушганлигини кўрамиз. Бунда Еттисув, Фарғона ва Қоратегин йўналишлари асосий тармоқлар эди. Ҳирот ва Самарқанд эса, ана шу йўналишдаги бош шаҳарлар бўлган.

Ғиёсиддин Наққошнинг «Кундалиги» фанда Ҳофиз Абрўнинг «Зубдат ат-таворих» асарида қайд этилган шаклда мавжуд ва у ҳозир ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (42).

Элчилик алоқаларидан, аввало, давлатлараро савдо-сотиқни ривожлантириш кўзда тутилган ва бу ҳақда Темурийлар ҳукмдорлари ва Хитой подшоҳи ёзишмаларида ҳам қайд этилган. Улар йўллаган мактублар ҳозирда Ҳофиз Абрў ва Абдуразоқ Самарқандий асарларида сақланиб қолган. Жумладан, хитой императори ўз элчилари орқали юборган мактубида (1413) шундай сўзларни ўқиймиз:

«Биз салоқат зоҳир бўлсин учун табрикнома, кимҳоб кийим ва тарғулар билан элчи жўнатдик. Бундан кейин ҳам одамларни юбориб турамыз, токи улар борди-келди қилсинлар ва йўллар кесилиб қолмасин; улар ўз истакларича тижорат ва касб қилсинлар» (43).

Бундай истак Темурий ҳукмдор Шохрух томонидан ҳам маъқулланган. Унинг Хитой императорига йўллаган мактубида, жумладан, қуйидагилар ёзилган: «(Хитой) тарафдан ва давлат арбобларидан кутилган умид ва орзу шуки, улар мазкур ишларда бизга ҳамкорлик кўрсатиб, элчилар юбориб турсалар, сайёҳ ва савдогарлар учун йўлларни очиқ турсалар, токи дўстлик, бирлик ва яқдиллик воситалари қувват топса» (44).

Хитойда император Чжу-ди ҳукмдорлиги йилларида (1402—1424) савдо-элчилик алоқаларига ҳалал берувчи кўпгина тўсиқлар, жумладан, турли солиқ ва божлар бекор қилинган эди. Бу, ўз навбатида, ички ва ташқи савдога ижобий таъсир этди. Хитойнинг гарбий мамлакатлар билан савдо алоқаларида унинг гарбий йўналиш бўйлаб жойлашган Сукжу (Цзюцзюань) ва

Қамжу (Чжанье) шаҳарлари асосий ўрин тутган.

Олди-сотди ишлари мазкур шаҳарларда йўлга қўйилган бўлиб, ажнабий савдогарлар пойтахт Хонбалиққа онда сонда боролганлар. Савдогар ва элчиларни кузатиб борган хизматкорларга, кўп ҳолларда, Қамжу шаҳридан нарига боришга рухсат берилмаган. Жумладан, теурий элчилар ҳам ўз хизматкорлари ва от-уловларини айнан Қамжу шаҳрида қолдирганлар.

Хонбалиққача ва у ердан қайтишларида ҳам уларни император томонидан тайинланган махсус одамлар бошлаб юрган. Бундан ташқари, Ғиёсиддин Наққошнинг ёзишича, Хитой мамлакатига кириш ва чиқишнинг ўзига хос расмиятчиликлари бўлган.

Чунончи, Хитой чегарасида (Қоровул) Хитой ерига қадам қўйган ҳар бир кишининг исми ва ташқи қиёфаси махсус дафтарда қайд этилган ва у қайтиб чиқаётганида ана шу дафтар маълумотлари асосида текширилган.

Хитой ҳукумати бошқа давлатлар билан савдо алоқаларини ривожлантиришда иқтисодий ва сиёсий манфаатларни ҳам кўзда тутган. Бу ҳолат теурий элчиларнинг Хитой императори билан суҳбатида кўзга яққол ташланади. Хитой подшоҳи Темурийлар давлатининг иқтисодий ва сиёсий аҳволи билан бевосита қизиқиб саволлар берган.

Ғиёсиддин Наққош ўз кундалигида бу ҳақда шундай ёзади: «(Хитой) подшоҳи улар (элчилар)дан Шохрух ҳазратларининг ҳол-аҳволларидан сўради ва ундан кейин: «Қора Юсуф (45) (Шохрух ҳузурига) элчи юборадими ва (Ҳиротга) мол келтирадиларми?» — деб сўради, элчилар: «Ҳа, элчи ва мол юборди» — дедилар... Подшоҳ яна: «Мен Қора Юсуфга элчи юбормоқчиман, чунки у ерда отлар яхши экан, йўллар хавф-хатарсизми? — деб сўради. Элчилар: «Агар Султон Шохрухдан ҳукм бўлса, йўл беҳавотирдир», — дедилар. У: «Буни мен тушунман», — деди. (46)

Шуни таъкидлаш керакки, Хитой солномаларида Хитой подшоҳи ҳузурига бошқа мамлакатлардан келган элчиларни ўша жой ҳукмдорининг тобелиги ва улар келтирган совға-саломларни эса тўлов деб қайд этганлар. Темурий элчиларнинг Хитойга ташрифи яна бир муҳим воқеа билан ҳам боғлиқ эди. Аниқроғи, ўша пайтда Пекинда катта қурилиш ишлари ниҳоясига етиб, бу шаҳар Хитойнинг пойтахти, деб эълон қилинган. Темурий элчилар ана шу кат-

Унинг ҳарбий истеъдодига гап йўқ. Унинг жасорати душман сари интиртиганига қарамай, у донишманд сиёсатчи бўлиб, қачон тўхтаб ўз муддатини кўтири кераклигини яхши биларди.

Р.Гроусит

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

та тантанага таклиф этилган бўлиши ҳам мумкин.

Амир Темур салтанатида ҳам, ундан сўнг Шоҳрух ҳукмдорлиги чоғида ҳам Марказий Осиё билан Хитой ўртасидаги савдо-элчилик муносабатларининг ривожини, аввало Мўғулистондаги сиёсий аҳвол билан бевосита боғлиқ бўлган.

Мўғулистонда феодаллар ўртасидаги низолар купинча карвонларнинг мунтазам қатновига тўсқинлик қиларди. Фиёсиддин Наққош ўз кундалигида бу ҳақда, жумладан, шундай ёзади: «(элчилар) Мўғул юртига қадам қўйдилар... Шу найтда, Вайсхон Шермухаммад ўғлонга қасд қилиб, уни қатл этмоқчи бўлганлиги ва шу сабабдан, Қулмухаммад ва яна баъзи бир мўғул амирлари Вайсхондан юз ўгирганлари, уларни қўллаб бутун улус оёққа турганлиги ҳақида хабар етди... Саккизинчи жумод ал-охирда (1420 йил 20 июн) Вайсхоннинг элчиси бўлмиш Дожини Муҳаммадбекнинг ўғиллари талаганликлари ҳақида хабар келди. (Темурийлар) элчилари бундан ваҳимага тушиб, — биз шошилишимиз керак, токи тезроқ Хитой чегарасига етиб олайлик, — дедилар (47).

Хорижий элчиларни иззат-икром билан қабул қилиш анъанаси Амир Темурдан кейин унинг авлодлари салтанатида ҳам сақланиб қолган. Тарихчи Абдураззоқ Самарқандий Ҳирот шаҳрида 1413 йили Хитой элчиларининг кутиб олиниши ҳақида, жумладан, шундай ёзади:

«Шу орада Хитой вилоятидан, у мамлакатларнинг Чину Мочин подшоҳи Дой-Минг хон тарафидан элчилар етиб келди. (Хоқони саъид-Шоҳрух томонидан) «Шаҳар ва бозорларга зийнат берилсин, ҳар бир санъат эгаси ўз хунарини тўла зоҳир қилиб дўконини безатсин», деган ҳумоюн фармон содир бўлди» (48).

Хулоса қилиб айтганда, Соҳибқирон Амир Темур салтанатида XIV асрнинг охириги ўн йиллигидан бошлаб ва Шоҳрух ҳукмдорлигида (XV асрнинг биринчи ярмида) Хитой билан мунтазам савдо-элчилик муносабатлари мавжуд бўлган. Карвонлар қатнаб турган савдо йўллари эса қадимги Буюк Ипак йўли тармоқлари билан мос тушади.

Бу халқаро савдо йўли нафақат Мовароуннаҳр билан Хитой оралигида, балки ғарбга ҳам давом этиб, жанубий йўналиш орқали то Ўрта денгиз ва Мисргача етиб борган. Савдо карвонларининг ана шу кейинги йўналишда-

ги қатнови Амир Темурнинг кейинги етти йиллик (1399—1404) ғарбий юришидан кейингина йўлга қўйилди.

Темурийлар давлатининг савдо-элчилик алоқалари, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Ҳиндистон билан ҳам ривож топди. Чунончи, Темурийлар давлатида 1442 йил Шоҳрух Ҳиротдан Жанубий Ҳиндистоннинг Вижаянагар давлатига Абдураззоқ Самарқандий (1413—1482) бошчилигида элчилар юборди.

Абдураззоқ Самарқандий бу муҳим вазифани муваффақиятли адо этиб, 1444 йили Ҳиротга қайтиб келади. Унинг сафари Эрон орқали ўтиб, сўнгра Форс қўлтигидан денгиз йўли билан давом этган ва қайтишда ҳам шу йўналиш билан юрган. У ўз сафарини кундалик тарзида ёзиб қолдирган ва бу сафарнома ҳозирги вақтда Темурийлар давлати дипломатияси тарихи бўйича муҳим манбадир. У ўзбек тилига ҳам таржима қилинган (49).

Юқорида келтирилган маълумотлардан куринадики, давлатлараро савдо-элчилик муносабатларини ривожлантиришга интилиш Амир Темур ва унинг авлодлари салтанатида халқаро муносабатлар сиёсатида асосий уринни эгаллаган. Буюк Ипак йўли орқали савдо йўллари тизимининг ташкил этилганлигини ҳам алоҳида таъкидламоқ жоиздир.

Ҳозирги вақтда мавжуд ёзишмалар ва «Фиёсиддин Наққош Хитой сафарномаси» (1419—1422), «Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси» (1442—1444) ўша даврнинг қимматли ёзма манбалари ҳисобланади. Бу ёзма манбалар Амир Темур ва унинг авлодлари салтанатининг Хитой ва Ҳиндистон билан дипломатик муносабатлари кенг миқёсда олиб борилганлигидан ҳикоя қилади.

АМИР ТЕМУР ВА СУЛТОН БОЯЗИД МУНОСАБАТЛАРИ

Биз юқорида, Амир Темурнинг ғарбга ҳарбий юришлари муносабати билан бу масала хусусида ҳарбий нуқтаназардан тўхталган эдик. Темурнинг лашкари ғарбга силжигани сари Кичик Осиё амирликлари ва усмонли турклар билан бевосита дипломатик муносабатлар ўрната борди. Бу муносабатлар XIV асрнинг 80-йилларидан бошланди.

Турк Султонидан озурдаҳол (озор чеккан) бўлиб, ерларидан ажралган Кичик Осиё амирлари Амир Темурга ўз

итоатларини билдириб, уни Йилдирим Боязидга қарши жангга ундаганлар. Жумладан, Арзинжон амири Тахуртан, Кўниё ҳокими Алоуддин бек Қорахоний Амир Темурнинг итоат талаб мурожаатига ижобий муносабат билдирганлар. Амир Темур мазкур амирларни ўз ҳимоясига олган турк салтанати билан бўладиган кейинги муносабатларда бу вазиятдан жуда усталик билан фойдаланган, зеро бу ҳол унга ҳарбий нуқтаи назардан жуда қулай ҳудуд ва турк Султонига қарши таъна учун бир сабаб тариқасида хизмат қилган.

Амир Темур Сивасдан туриб Боязидга йўллаган иккинчи мактубида, агар Боязид сулҳга розилик берса, уэр-хоҳлик юзасидан бир мактуб йўллаб маълум қилишини, бу тақдирда Амир Темур ўзи ҳам Сивасдан қайғиб кетишини айтиш билан бирга, ўзининг Элхон сулоласидан эканини таъкидлаб, ёш жиҳатидан ҳам улўф эканига урғу бериб, Йилдирим Боязиддан итоат этишини талаб қилган (50).

Мазкур номага жавобан йўллаган мактубида Боязид Амир Темур билдираётган бутун таъналар «жанг учун бир баҳона» деган фикрни илгари сурган ва қачонки, Амир Темур яқинлашар экан, турклар томони ҳам жангга ҳозир эканлигини маълум қилган (51).

Амир Темурнинг 1395 йилда Тухтамишни мағлубиятга учратиши натижасида катта хавф бартараф этилган эди. Иттифоқчилардан бири Қози Бурҳониддин 1398 йил ёзидаги жангга ҳалок бўлган (52).

Орада кўп ўтмай, Боязид унга тегишли вилоятларга юришлар қилди. 1399 йили Барқуқ вафотидан сўнг Малатия, Лоранда (53), Дивриги қалъасини ишғол этди. Бу билан Боязид Амир Темурга қарши курашда мутлақо яққаланиб қолган эди.

Боязид Амир Темурга ёзган мактубида орадаги мавжуд англашилмовчиликларни тушунтиришга ҳаракат қилган ва мактубининг якунида орадаги гина-кудуратларга барҳам беришни таклиф этиб, сулҳ ёки мужодала ихтиёрини Амир Темурнинг ўзига ҳавола этган (54). Амир Темур сўнгги маротаба Йилдирим Боязидга Мароғадан йўллаган мактубида яна сулҳ таклифини илгари сурган (55).

Илк ёзма манбаларга асосан ушбу далилий маълумотларни чуқур таҳлил этиш Амир Темурнинг кўпгина хорижий мамлакатлар билан, хусусан Миср султонлари Барқуқ ва Фараж билан, шунингдек Боязид ва Тухтамиш би-

лан бўлган муносабатларининг ҳақиқий аҳволини тасаввур этишга ёрдам беради.

ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР

Шарқнинг қимматбаҳо моллари азалдан Фарб мамлакатлари савдогарларининг диққатини жалб қилиб келган. Шойи, қимматбаҳо маъданлар ва тошлар, дориворлар ва Шарқнинг афсонавий турфа бойликлари Фарб мамлакатларида доим манзур бўлган. Яққахудолик, лекин ҳар хил диний эътиқод: Шарқда исломнинг ва Фарбда насронийликнинг галабаси савдо-сотик ишларига монелик қила олмади.

Ҳатто салиб юришлари даврида ҳам Шарқ билан Фарб ўртасида савдо унумли ривожланиб борди. Бироқ XIV аср ўртасида Эрон ва Ироқда мўғулларнинг Ҳулоғуийлар сулоласи салтанатининг тугаши ва ўша даврда Олтин Ўрдада мўғуллар ҳукмининг сусайиши билан боғлиқ бўлган нотинчликларнинг юзага келиши сабабли Фарб савдогарлари ва моллари учун Марказий Осиё бозорларига йўл ёпилди ва бу халқаро савдога талафот етказди.

XIV аср охирида ёш Усмонли давлатининг кучайиши ва унинг Эгей ҳамда Қора денгизларини туташтирувчи бўғозларни ўз қўлига олиши натижасида Марказий Осиё ва Узоқ Шарққа олиб борувчи йўллар гарбликлар учун ёпилди. Шу тариқа Фарб мамлакатлари учун «турк масаласи» юзага келди, бинобарин, уни ҳал қилмай туриб, Ҳиндистон ва Хитойга ўтиб бўлмасди.

Европа салибчилари 1396 йили Болгариядаги Никопол шаҳри яқинида мағлубиятга учраганларидан сўнг Византия императори Маниул II Палеолог (1391—1425) (Шарқда Такур деб аталган) 1399 йили Фарбдан ёрдам сўраб мурожаат қилди. У туркларга қарши Рим папаси билан иттифоқ тузмоқчи эди.

Шу кезларда Амир Темур қудрати ва унинг кўп ерларни забт этгани ҳақида Трапезунд салтанати орқали Европага хабарлар ета бошлади. Фарбда давлат раҳбарлари Амир Темур билан мулоқотга киришдилар.

1400 йил августида Амир Темур ўз лашкари билан Шимоли-шарқий Анатолиядаги Мингкўл яқинида турганида худди шундай имконият туғилган эди. «Шул аснода Фаранг тарафидин элчилар келдилар, — деб ёзади Шарафуд-

Унинг (Амир Темурнинг) душман устидан галабаси бир ерда вайронликлардан, бошқа ерларда эса ҳалокатдан сақланишга ёрдам берди. Улар Константинопол ҳалокатини ва Византиянинг улғим азобини 50 йил орқаса сурди. Сўнги салиб юриши мағлубиятга учраганлигини ҳисобга оладиган бўлсақ бундаги мўддатни орқаса сурши насронийлик ва Европа тақдирини учун ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Амир Темур галабасининг рус князликлари учун ҳам аҳамияти озмунча бўлмади. Унинг Олтин Ўрда устидан галабаси ягона Русия давлатини барпо этиш йўлидаги асосий тўғри бартараф этди. Шимолий давлатлардаги мўғул ҳукмронлиги тугатилди ва жанубга кўчган қуруқликдаги карван савдоси рус давлатларига (князликларига) узоқ мамлакатлар билан савдо олиб бориш имкониятини берди.

Хилда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР

дин Али Яздий, — амир Муродким, Рум қайсарларидан эрди, анинг ўглини келтурдиларким, ани фаранглар асир қилиб эрдилар ва ҳавоҳоҳликдин ҳазрат қошида келтируб эрдилар, беклар, элчиларни ҳазрат Соҳибқирон қошига кийурдилар. Ул ҳазрат аларни навозиш бирла қабул қилди ва аларга хилъатлар кийдуруб, ҳар наки ниёзлиқ эрди, аларға комронлик баҳшида қилдилар. Ва алар Тарабзун йулидин қайтдилар» (56).

Бошқа манбаларга кўра, келган элчилар аслида Константинополнинг Пера даҳасидан келган генуяликлар эканлиги маълум, элчилар не мақсадда келганликлари ҳақида айтилмаган бўлса ҳам, Амир Темур бундан аввалроқ Трапезунд (Тарабзун) салтанати билан алоқа ўрнатганлиги маълум.

Бинобарин, Амир Темур XIV асрнинг охириги ўн йиллигида Византия салтанати билан ҳам алоқа ўрнатган, чунки Трапезунд Константинопол маъмурлари ва Пера билан узвий боғлиқ эди.

Демак, бундан кўринадики, Амир Темур Боязидга қарши курашда ўзининг куруқликдаги ҳаракатларини генуяликлар ва юнонларининг сувдаги ҳаракатлари билан мослаштирмоқчи бўлган.

Амир Темур билан европаликлар ўртасида неча ўнлаб элчиликлар бўлган. Кўпинча адабий ёки тарихий ёлгорликларда изи қолган элчиликлар эслатиб ўтилади. Бу ўринда гап иккита — Кастилия элчилиги ва Амир Темур томонидан жўнатилган роҳиб — архиепискон Иоанн элчилиги ҳақида бормоқда.

Генуя ва Венеция сенатининг ҳисоб-китобларида ана шу элчиликларнинг келди-кетдиси ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин. Мазкур маълумотларда элчиларнинг келиши ва бунга қанча маблағ сарфлангани қайд этилган, чунки бу ўринда гап фақат бухгалтерия ҳисоботи ҳақидагина бормоқда. Сир тутилган сиёсий мактублар бу ҳисоботларда акс этмаган.

Мурод кўмондонлигида, кейинчалик унинг ўғли Боязид кўмондонлигида Усмонли турклар 1396 йилда Никопол остоналарида ўзларига қарши турган насроний давлатлари уюшмасини яқсон этиб, Фарбий Европани қўлга кирита бошладилар ва Константинополда ўз қароргоҳларига асос солдилар.

Генуяликлар ва венецияликлар (уларнинг бўлинмалари Кавказ, Тана, Сарой ва Астраҳанда турар эди) Осиё

билан савдо-сотик қилишар ва Амир Темурнинг зафарларидан хабардор эдилар. Улар Амир Темур 1386 йил қишида Гуржистонни, Арманистонни забт этганидан, 1387 йилда Арзирумга яқинлашиб қолганидан хабардор эдилар. Улар Усмонли султонлигининг қўшнисини бўлган Арзинжон ҳукмдори, туркман амири Тахуртан, гарчи у султонликни босиб олишга роса уринган бўлса ҳам, энди Темурга тобелигидан, Амир Темур унинг ҳомийси бўлиб қолганлигидан воқиф эдилар.

Шундай қилиб, агар икки улуг лашкарбошидан бири аҳволни чигаллаштирадиган бўлса, чақмоқдан ўт чиқиб кетиши мумкин эди. Шу боисдан ҳам, генуяликлар ва венецияликлар Амир Темур билан яқинлашиш сиёсатини тутганликларига ажабланмаса ҳам бўлади. Боязид уларнинг ҳаёт-мамотида таҳдид солганида Константинопол императорини унга қарши гиж-гижладиладар.

Айни пайтда Амир Темур 1395—1396 йилларда Олтин Ўрда устидан галаба қозонгандан кейин яна Кавказни эгаллаб, Кичик Осиё билан яқинлашди. У Тана, Астрахан ва Саройни эгаллади. Ўрда билан савдо-сотик қилиб турган Венеция ва Генуя бўлинмалари ер билан яқсон этилди ва шу тариқа Қора денгиз билан туташиб кетган Буюк Ипак йўлининг бир тармоғи тўсиб қўйилди.

Европаликлар ва Амир Темур жўнатган дипломатик миссияларни Анқара жангидан аввалги, шу жанг вақтидаги, шу жангдан кейинги гуруҳларга бўлиш мумкин.

Анқара жангидан аввалги миссиялар ниҳоятда сир тутилар эди, чунки генуяликлар, венецияликлар ва византияликлар Боязиднинг қаҳр-ғазабидан чўчирдилар, айни вақтда улар муро-саи-мадора сиёсатини, гўёки мутелик сиёсатини юритишар эди, Амир Темурнинг барча буюк юришлари сирру асрор пардасига ўралган эди.

Айни вақтда ҳисоб дафтарларида, айниқса, Генуянинг ҳисоб дафтарларида кўпдан-кўп чопарларнинг келишкетиши ҳақида қисқа, лўнда битиклар мавжуд. жумладан, «Генуя давлатининг архивлари»да келтирилишича, бу битикларни Мишел Балар ўзининг «Генуя Италияси» (57) асарида таҳлил қилган.

1394 ва 1399 йилда Византия императорининг Константинополдаги муовини икки марта Амир Темур ҳузурига Франсуа исмли доминикан монахини

Амирларим ва ситохларимни мартаба ва унвоңлар, олтин-кўмуш билан ҳушнўд этдим. Бази-ларда уларга (ўз ёнимдан) урин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирҳам ва динарларни улардан дариг тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаттириш учун меҳнату машаққатларини узимга олдим ва уларни тарбият қилдим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

элчи қилиб жўнатди. Унга Сандро (уни баъзи манбаларда Сарацинус деб ҳам атайдилар) ҳамроҳ бўлган. Сандро Генуя Подестати билан яқин алоқада бўлган, чунки унинг қўлида Франция қиролининг Амир Темур номига ёзилган мактуби мавжуд эди, мазкур қирол Генуя ҳомийси бўлган. Франсуа ўзининг биринчи сафари чоғида, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш очгудай бўлса, Шарқий Урта денгиз ёқасида жойлашган Европа давлатлари ёрдам берадилар, деган фикрни Амир Темурга етказди.

Амир Темурнинг жавоби маълум эмас, лекин бу жавоб, албатта, бирор-бир талабга боғлиқ бўлган, чунки Франсуа ўз ҳамроҳи Сандро билан иккинчи бор Амир Темур ҳузурига келганида, Франция қиролининг мактуби билан тасдиқланган Константинопол императорининг мажбуриятларини унга изҳор этди. Бунга кўра, агар Амир Темур Боязидга қарши уруш бошласа, одатда, Боязидга мўлжалланган хирож Амир Темурга берилиши айtilган эди.

Константинопол императорининг Амир Темурга ёзган мактубида ва Амир Темурнинг Франция қироли Карл VI га ёзган мактубида битилган айрим жумлалар ана шу элчиликлар ҳақида гувоҳлик беради.

Агар элчилар айирбошлаш ҳақида фикр юритадиган бўлсак, монах Франсуа воситачилигида европаликлар билан Амир Темур ўртасида дўстона мулоқот бошланганидан воқиф бўламиз.

1400 йил мобайнида Венеция сенати Амир Темур ҳузурига ўзининг икки вакилини — Андреа Жистиниани ва Матео Барбадиголарни жўнатди (58).

1401 йил август ойида асли пералик, кейинчалик эса, Генуяда ўтроқ бўлиб қолган кишининг ҳисоб дафтарида ёзилганига қараганда, бу шаҳарга Амир Темур элчиси келган. Мазкур элчи император саройига ташриф буюрган, бу ўша вақтдаёқ император билан Амир Темур ўртасида алоқа ўрнатилган дейиш учун асос бўлади.

Ана шу икки элчи Пера генуяликларининг усмонлилар билан иттифоқдан ва ҳар қандай холисликдан воз кечиш илтимосини изҳор этишган. Ушбу илтимос мамнунлик билан қабул қилинди ва элчиларга иккита от туҳфа этилди.

1402 йил 18 майдан 21 июнигача бўлган даврда, Перадаги ҳисоб дафтарида таъкидлаб ўтилишича, Амир Темур элчиси келиб кетган.

Нухаси Венеция архивларида сақланганидан бир мактубга қараганда (59), 1402 йил июнида ёки июль ойи бошларида Амир Темур монах Франсуани Константинопол императорининг муовини ҳузурига жўнатган (император бу вақтда Европага ёрдам сўраб жўнаб кетган эди). Ушбу мактубда Амир Темур монах Франсуани қабул қилганини, монах унга ёққанини ва у Трапезунд императоридан ўзаро иттифоқ учун йигирмата яхши қуролланган галерларни талаб қилганини ёзади, шундан кейин Амир Темур муовинга Боязид ҳузурига монах Франсуа ҳамкорлигида элчилар жўнатганини маълум қилади.

Элчилар Константинопол ва Пера шу вақтгача Боязидга берадиган хирожни бундан буён Темурга тўлаши лозимлигини айтишлари керак бўлган. Хатда илова қилинганидек, Константинопол муштарак иш учун яна 20 галер тақдим этиши керак, шундан сўнг Амир Темур Боязид билан уруш бошлаш ниятидадир.

Византия императорининг Константинополдаги муовини Иоанн VII эса, ўз навбатида, Амир Темур кучларининг бир қисмини Босфор орқали Европага ўтказиб қўйишга ваъда берди. Бироқ Анқара жангидан сўнг улар ўз ваъдасига амал қилмади. Аммо Константинопол тез орада Амир Темурнинг ҳокимиятини тан олишга мажбур бўлади.

Муболагасиз айтиш мумкинки, Анқара яқинидаги жанг бутун Фарб оламининг диққатини жалб қилди, зеро Анқарада Европанинг тақдири ҳал қилинаётган эди. Француз қироли Карл VI нинг, Византия императори Мануил II нинг, Рим Папасининг, Генуянинг, Венециянинг ҳамда Кастилия ва Лионнинг қироли Генрих III нинг элчилари бу урушни кузатиб турган эдилар. Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес де Паласуелослар испан қиролининг элчилари эди.

Европа давлатларининг Анқарадаги жангга қизиқиши тасодифий эмас эди. Усмонли султонининг Жануби-шарқий Европада эришган қатор ғалабалари ўша пайтларда катта қудратга эга бўлмаган Европа монархлари учун даҳшатли огоҳлантириш эди.

Салибчиларнинг 1396 йилдаги мағлубияти шунини кўрсатдики, ўша пайтда нафақат алоҳида бир Европа давлати, балки давлатларнинг бирлашган кучлари ҳам Усмонли султонининг қудратига бас келолмас экан. Шунинг учун, агар Амир Темур бўлмаганида, бутун

Гарчи Амир Темур Марказий Осиё манфаатлари учун ва Москва князи билан ҳеч бир алоқасиз... Олтин Урда билан кураш олиб борган эса-да, шунга қарамай, у фақат Марказий Осиёни бирлаштиришигагина муваффақ бўлмай, балки Русияга ҳам катта хизмат кўрсатди.

А.Ю. Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Европанинг ёки унинг бир қисмининг усмонлилар томонидан босиб олинishi эртами-кечми бўладиган иш эди.

Анқара остонасидаги жангда Кастилия қиролининг элчиси тасодифан ҳозир бўлиб қолган эди. Қирол ўзининг икки кибор (дворян)ини Кичик Осиёга жўнатар экан, бунда Боязид ва Темур ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, уларнинг Европага муносабатини билиб олиш бирдан-бир мақсади эди. 1402 йил майи ёки июнида шу икки испанни Боязид қабул қилди.

Амир Темур яқинлашиб қолганида бу элчиларни Анқара қалъасидаги ҳарамга яшириб қўйди. Улар жангни ва Амир Темурнинг жангдан кейин қалъага кириб келишини қалъа деворлари устида туриб кузатдилар. Шундай қилиб, улар биринчи бўлиб Соҳибқиронни ғалаба билан қутлаш имконига эга бўдилар ва ўз қироллари Генрих III билан дўстона муносабат ўрнатиш тўғрисида Амир Темурга мурожаат этдилар. Амир Темур элчиларни қабул қилди.

Улар Европага қайтиб кетишарётганида Амир Темур улар орқали Боязид ҳарамидан озод этилган насл-насаби тоза уч нафар ёш қизни ўз номидан Кастилия қиролига совға қилди. Уларга Муҳаммад ал-Кеший деган ўз элчисини ҳам қўшиб юборди. Унинг қўлида 1402 йил август санаси қўйилган ва қиролга аталган дўстона хат ҳам бор эди. Мактубда Амир Темур Боязид устидан ғалаба қозонганини айтиб, насронийларга меҳр-оқибатли бўлишини баён этган. Мактубнинг нусхасигина сақланган.

Анқара жангидан кейин Амир Темур юборган отлиқ аскарлар, туркларнинг қаршилигини енгиб, иложи борича кўпроқ ўлжани қўлга киритганидан кейин жанг тугади. Шундан кейин Амир Темур билан европатиклар ўртасида элчилар борди-келди яна ҳам илдамлашди. Лекин бу учрашувлар тафсилоти бизгача етиб келмаган.

Амир Темур ҳамма томондан ўзининг эътироф этишларини талаб қилар ва илгари Боязидга тўлаб келинган хирожни эндиликда ўзига тўлашларига мажбур этмоқчи эди. У Туркияда қолмоқчи эмас, ўз талабининг тез орада ижро этилишини кутар эди. У, ҳарқалай, насронийлар билан бошланган дўстона алоқаларни ривожлантирмоқчи, зеро Европа билан бўладиган савдо-сотикни кучайтириш ниятида эди.

Дарҳақиқат, у эндиликда шу қитъадаги йўлларни назорат этиб турар ва Европа мамлакатлари билан савдо қилишдан манфаатдор эди. Унинг европатик иттифоқчилари, аввало, кучқудратга тўлган ҳукмдорни ранжитмасликни ўйлашар, Боязид салтанатини синдиргани учун Европа Амир Темурдан миннатдор эканини айтишни исташар ва ваъда берилган хирожни унга тўлай бошлашга киришмоқчи эканликларини маълум қилишар ҳамда Амир Темурнинг ёши 66 дан ошиб, анча қартайиб қолган деб ўйлаб, тахтдан кетиши мумкинлиги учун вақтдан ютиш хаёлида эдилар.

Родос рицарлари томонидан муҳофаза қилинаётган Измир қалъасигина, гарчи тантанали буйруқ бўлса-да, дарвозаларини очмади, оқибатда бошига катта кулфат тушди.

1402 йил 2 сентябрь куни Константинополь императори муовинининг икки вакили — Подестат Бартоломео Россо ва унинг ёрдамчиси Жано Ломеллино Амир Темурга пешвоз чиқиб, унга бериладиган хирожнинг миқдори ва турлари ҳақида келишиб олмоқчи бўлишди.

1402 йил сентябри бошларида Янги Фосея (грек-турк савдосининг муҳим маркази) шаҳри вакили Мессир Галеаццо Амир Темур ҳузурига келиб, уч кун турди ва 22 сентябрда жўнаб кетди.

Ўша вақтда Амир Темур ҳузурига Европадаги бошқа мамлакат элчилари ҳам хирож билан келишди. Булар орасида Франсуа Гаттилузио чопари, Лесбос ва Хиос оролида ҳукмронлик қилган генуялик Маоно ҳам бор эди.

Худди ўша ойда Амир Темур элчилари Перага келишди, элчиларга совғасаломлар инъом этилди.

1402 йил декабрида эса, Византия императори Константинопольдаги муовинининг вакили Колажане Кайрано Амир Темур ҳузурига йўл олди.

Темур 1402 йил ноябрь ва декабрь ойлари оралиғида ўғли Пир Муҳаммадни ва Шайх Нуриддинни рицарлар қалъаси бошлиғи ҳузурига элчилар сифатида юборди. Улардан таслим бўлиш ва исломни қабул қилиш талаб этилди. Рицарлардан рад жавоби олинганидан кейин, 1402 йил 2 декабрида Амир Темур қалъага бир неча кун ҳужум қилди. Барча рицарлар ҳалок бўлишди.

1403 йил январиде Генуя Подестати Амир Темур ҳузурига йўл олди.

Боязид устидан қўлга киритилган ғалаба катта тарихий аҳамиятга эга. Бу пайтларда Ғарбий Европа, аввало Италия илк Ренессанс даврини ўтаётган эди. Италиянинг шаҳар-давлатлари бўлмиш Венеция ва Генуя эса Усмонлиларга душман эди.

Агар Боязид Анқара яқинида ғалабага эришганида, унинг қудрати бир неча баробар ортиб кетарди, чунки у ҳолда бутун ислом дини унинг таъсир доирасига ўтарди. Бу эса, биринчи ғалда, Венеция ва Италия учун ҳалокат билан баробар эди.

Анқара жангидан сўнг Ғарбий Европа давлатларидан Франция ва Англия ёзишмалар орқали Амир Темур билан дипломатик муносабат ўрнатди. Француз қироли Карл VI билан Амир Темур ўртасидаги ёзишмаларнинг бир қисми Франция ҳужжатхонасида сақланган.

Бу ёзишмалардан англашилишича, Амир Темур Франция қиролининг таклифларини рад этмаган ва Карл VI нинг Шарққа нисбатан сиёсатини қўлаган. Амир Темурнинг форсча ёзилган ва 1402 йил 1 август санаси қўйилган мактуби аслида Анқара жангидан (1402 йил 20 июль) аввал ёзилган бўлиб, унга сана кейин қўйилганлиги аниқланди. Мактубда Амир Темур ўз давлати билан Франция ўртасида савдо алоқаларини ўрнатиш истагини билдирган.

Амир Темурнинг бизгача сақланиб қолган иккинчи лотинча таржимадаги мактуби ҳам 1402 йил 1 август билан саналанган. Иккала мактубни ҳам Султониянинг католик архиепископи Иоанн III Францияга олиб борган.

Архиепископ Иоанн бошчилигидаги элчиларнинг 1403 йил июнида Парижга ташриф буюрганликлари ҳақидаги хабар «Франклар қилмишларининг даврий битиги»да келтирилган. Амир Темурнинг элчиси Парижга келиши билан ташрифнинг асосий мақсадларини тантанали равишда баён қилди:

1) Амир Темурнинг турк Султони устидан ғалабаси ва турк Султонининг асир қилинганлиги ҳақида, Боязид томонидан асирга олинган насронийларнинг озод этилганлиги ва агар яна бошқа насроний асирлар бўлса, Амир Темурнинг уларни ҳам озод этиш майли борлигини маълум қилиш;

2) Франция салтанати буюклигининг шоҳиди бўлиш истагини ва Амир Темур салтанати ҳашаматини билдириши.

Шундан сўнг элчи Амир Темур насроний давлатларни қизиқтирувчи қуйидаги икки таклифни киритишини айтди:

1) Икки давлат савдогарларининг эркин савдо муносабатларини таъминлаш.

2) Агар қирол герцоглар рози бўлишса, бу савдо эркинлигини тегишли битим орқали кучга киритиш.

Карл VI нинг Амир Темур номига 1403 йил 15 июлда йўллаган биргина мактуби сақланган. Мактуб: «Карл, худонинг марҳамати билан французларнинг қироли, энг шавкатли ва энг ғолиб ҳазрат подшоҳ Темурбекка салом ва тинчлик бўлсин» сўзлари билан бошланади. Сўнгра мактубда Франция билан Амир Темур давлати ўртасида савдо алоқалари ўрнатиш масаласига катта ўрин берилган. Карл VI мактубидан англашилишича, унинг фуқаролари Амир Темур мулкига бемалол бора олмаганлар.

Амир Темур билан Карл VI ўртасидаги ёзишмадан маълум бўлишича, иккала подшоҳ ҳам савдо битими тузишдан манфаатдор (60). Бироқ 1405 йил февралда Амир Темур вафоти бу ишни поёнига етказиш имконини бермади.

Амир Темур ва Мироншоҳ Англия билан дипломатик ёзишмалар олиб боришган. Англия қироли Генрих IV (1399—1413)нинг лотинча ёзилган ва Мироншоҳ билан Амир Темурга йўллаган иккита мактуби сақланган. Бир тарафдан, Амир Темур ва Мироншоҳ билан, иккинчи тарафдан, Англия қироли ўртасида яна ўша эслатилган Султония архиепископи Иоанн воситачи бўлган. Архиепископ Иоанннинг дипломатик ташрифи 1399 йил (Генрих IV тахтга ўтирган йил) билан 1404 йил орасидаги даврни ўз ичига олади (61).

Генрих IV дан келган мактубда Мирзо Мироншоҳ «Мирасса Амирасса» деб аталган. Қирол Мироншоҳ католикларга бўлган мудом дўстона ва хайрихоҳлик муносабатлари ва «айниқса диний арбобларга ва франко-католикларга лутфу қарам бахш этиб, насроний савдогарларнинг шахсий ва фаолият хавфсизлигини таъминлаганлиги ва бараварига савдо гаразига хайрихоҳлиги» учун мамнуният билдиради.

Мактубда умид билдириладики, «буюк подшоҳ, католик динининг ҳомийси... бундан кейин ҳам бу қадар тавфиқли ва саодатли ниятлардан воз

Амир Темурнинг Усмонли турклар устидан ғалабаси Византия учун уларнинг истилосини ярим аср орқага сурди, Европа эса шу давр мобайнида диний ақида ва ақидапарастлик талвасаларига барҳам бериб, янги кучларга эга бўлди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

кечмайди». Ҳамонки, «жаноби олийлари ўз хоҳишлари билан... худонинг шукри учун давлат ишларига тааллуқли баъзи масалалар хусусида ва шу вақтдан бошлаб сулҳ борасида биз билан дўстона битим тузишга ирода этибдилар, жаноби олийлари билишни лозим топсинларким, биз ана шу битимга бизнинг номимиздан мазкур архиепископ имзо чекишини астойдил истаймиз». Англия қироли архиепископ Иоаннга тўла ишонишини билдиради: у инглизларнинг ишларидан яхши хабардор.

Мактуб бундай яқунланади: «Бизнинг илтимосимизга кўра ҳам, унинг олий мартабасига кўра ҳам унинг (архиепископнинг) сўзларига тўла ишонишингизни сўраймиз, шунингдек унга буйсунганларнинг ҳаммасини ҳам ва унга махсус бириктирилган яна неча шахсни ҳам қабул қилишингизни сўраймиз, бизга ҳаммасини аниқ тавсиф этингки, биз ҳам ўз тарафимиздан жанобларининг истақларини бажо келтиргаймиз» (62).

Мактуб Лондон шимолидаги Хортфордда февраль ойида, аниқланишича, 1401 йилда (мактубда йил кўрсатилмаган) ёзилган.

Генрих IV нинг Амир Темурга мактуби Соҳибқироннинг ҳозиргача сақланган мактубига жавобан ёзилган. У шундай бошланади: «Генрих, худонинг марҳамати билан, Англия ва Франция қироли, шунингдек Ирландия ҳокими, буюк ва қудратли подшоҳ Темурбекка, Тангрини севувчи дўстга, ҳаммасининг халоскорига салом ва тинчлик бўлсин».

Мактубда айтиладики, Темурнинг Англия қиролига мудом дўстлик муносабати (бу ҳақда у архиепископ Иоанндан билади), қирол бунга арзимаса ҳам, Англияда юқори баҳоланади. Амир Темурга бунинг учун миннатдорчилик билдирилади. Қирол Амир Темур фуқаролари билан Генрих фуқаролари ўртасида эркин савдо муносабатларини ўрнатиш ҳақидаги таклифига розилик билдиради. У яна ёзади: «Бундан кейин ҳам бизга ва фуқароларимизга мудом хайрихоҳлик билдиришингизни сўраймиз, зеро бизнинг савдогарларимиз сизнинг шахсий хайрихоҳлигингиз билан тасарруфингиздаги мулкнингизга борсалар ва сизнинг савдогарларингиз ҳам бизнинг мулкимизга келишса, биз шунинг тарафдоримиз».

Қирол Амир Темурнинг «умумий душман — турк Султони Боязид устидан эришган буюк ғалабаси» туфайли

«катта енгилик ва катта хурсандчилик сезгани»ни билдиради.

Мактубда яна айтиладики, мактуб муаллифи «нафақат хайрихоҳлик билан, балки дўстлик» муносабатида бўлган архиепископ Иоанн подшога қиролнинг ушбу мактубини топшириши керак, шунингдек «ишлар ва ҳаракатлар ҳақида унга оғзаки айтиши керак, чунки унга (архиепископ Иоаннга) фикрларимиз батафсил айтилган», Британия қироли «биз унга юклаган» ўз номимиздан айтиши керак бўлган барча сўзларига тўла ишонишингизни» сўрайди (63).

Мактубдан аён бўладики, архиепископ Иоанн Англияга боришидан аввал Мироншоҳнинг буйруғи билан Францияга бориб келган.

Доминикан ордени монахи Франциск Амир Темурнинг ишончли кишиларидан бири бўлган. Унинг номи Амир Темурнинг Византия императори муовинига йўллаган мактубларида ва француз қироли Карл VI, инглиз қироли Генрих IV номларига юборган икки мактубида эслатилган. Бу монах Амир Темурнинг дипломатик вазифасини бажариш билан бирга унга Ғарб ҳақида маълумотлар келтирган. У ҳақда бошқа маълумотлар сақланмаган.

Европа қироллари билан бўлган ёзишмалардан маълумки, Амир Темурнинг қудратли оламшумул давлатнинг ҳокими сифатида обрўси Ғарбда жуда юксак бўлган. Европа монархлари уни чуқур эҳтиром билан «энг шавкатли ва энг ғолиб подшо Темурбек», дейдилар.

Амир Темур вафотидан сўнг Темуррийлар давлатида Европа давлатларига муносабат ўзгарди. Темуррийларнинг бирор Ғарб мамлакати билан дипломатик муносабатда бўлганликлари ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

Амир Темурнинг кўп элчилари ўз вазифаларини адо этиш асносида ўлдирилган. Лекин Амир Темурнинг ўзи доимо элчи дахлсиз эканлигини таъкидлаб келган. Агар элчи ҳатто душман тарафидан келган бўлса ҳам, у доимо уларга сарпо кийдирган.

Амир Темур карвон йўлларининг хавфсизлиги учун ҳаракат қилиб, доимо ҳам яқин, ҳам узоқ мамлакатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга интиларди. Улкан ҳудудлар ва кўплаб мамлакатларни бир давлатга бирлаштириб, улар орасида узвий иқтисодий алоқалар ўрнатишга ҳаракат қилган.

Темурийлар даврида давлат бошқаруви

Амир Темурнинг васиятига кўра, унинг валийаҳди — набираси Пир Муҳаммад Жаҳонгир бўлиб, Самарқанд тахтига ўтириши керак эди. Дарвоқе, Соҳибқирон бетоб бўлиб қолганида у Қандаҳорда эди. Амир Темур вафот этганда бу мусибатни бошқалардан валийаҳд шаҳзода Пир Муҳаммад Самарқандга етиб келгунига қалар сир тутишга қарор қилинди.

Бироқ, машъум ҳодиса ҳақидаги хабар тезда ошқора бўлиб, Амир Темурнинг ворислари ва амирлар орасидаги муносабат тезда бузилди. Амир Темурнинг набираси Султон Ҳусайн биринчи бўлиб исён кўтарди.

У бобосининг васиятига содиқ бўлишга қасамёд этганлигига қарамай, Уттор яқинида ўз қўшини билан биргаликда лашкар ўрдусини ташлаб, Тошкент тарафга йўл олди. Сўнгра Халил Султон васиятга зид ўлароқ 1405 йил 18 мартда, яъни бобоси ўлимидан бир ой ўтиши биланоқ Самарқандда ҳокимиятни тортиб олди.

Деярли ўша кунларда Шоҳрух «Хуросон тахтига чиқди» (1) ва унинг «Эрон ва Ироқдаги подшоҳлиги бошланди»(2).

Халил Султон ўз ҳаракатлари билан Хуросонга хавф сола бошлади.

Бу вақтда Шоҳрух стратегик жиҳатдан Халил Султон билан Озарбойжонда ҳукм сураётган отаси Мироншоҳ орасида бамисоли исканжада қолган эди.

Халил Султоннинг акалари Або Бакр ва Умар Мирзо Табриз тарафидан Шоҳрух давлатининг шимоли-ғарбий ҳудудларига зугум қила бошладилар (3). Шоҳрух шароитни тўғри баҳолаб, Амударёга шимолдан яқинлашиб келган Халил Султонга зарба беришга қарор қилди ва ўз лашкарларини Шибурғон тарафига сурди.

Амударё бўйидаги Дука қишлоғида туриб, Шоҳрух Мовароуннаҳрга ўтиш учун кўприк ясай бошлаган эди. Лекин Халил Султон Самарқанддаги Шоҳрухга тегишли хазинани Шоҳрух Мовароуннаҳрга ўтмаслиги шарти билан қайтариб беришни ваъда қилади. Шоҳрух Ҳиротга қайтади (4).

Бундай келишув Амир Темур давлати иккига бўлинганлигини англатарди: Халил Султон Туронни бошқарарди,

салтанатнинг қолган қисмини Шоҳрух. Мироншоҳ ўғиллари Умар ва Або Бакр билан биргаликда Жаҳонгир ва Умаршайх бошқарардилар.

Ҳар хил дипломатик ҳийлалар ва айгоқчиларнинг маълумотларидан фойдаланиб, Шоҳрух 1409 йил 30 мартда Халил Султонни Самарқанд яқинида асир олишга муваффақ бўлади. Лекин у тўрт йил бузуқиларча ҳаёт кечириб, Самарқанддаги Амир Темур хазинасини хароб қилиб бўлган эди. Халил Султоннинг Самарқанддаги ҳукмронлик йиллари ҳақида Шарафуддин Али Яздий шундай ёзади: «Шавкат ва комкорлик асбобидинким, амирзода Халил Султонга муяссар бўлди, олам бино бўлгандин бери мушқилким, кишига мундоқ асбоб муяссар бўлмиш бўлмай. Ва насаб юзидин Соҳибқироннинг набираси эрди. Ва Соҳибқирон ўлгандин сўнг барча беклар ва черик Тошкентда анинг бида эрдилар. Бу хабарни эшитиб, барча хайрон бўлуб эрдилар. Аммо Соҳибқироннинг ҳозир ўғлонларидин андин улугроқ киши йўқ эрдиким, ани подшоҳ кўтардилар. Ва бу ишни яхши иш билиб, Самарқандда келиб, Самарқанддаги беклар ва бузурғлар барча бу маъни бида муттафиқ бўлуб, рози бўлуб, ани подшоҳ кўтардилар. Ва молу хазинани анга топшурдилар. Ва шаҳзода Халил Султон Самарқанд тахтида подшоҳ бўлуб, давлат бида ўлтурди.

Ул маҳалда Самарқанддек маъмур шаҳар ер юзида йўқ эрди. Ва атроф оламдаги фозиллар ва донишмандлар ва хунармандлар кўчлари бида анда эрдилар. Бир хазинанинг уҳдасидин чиқаролмас эрдилар. Ва хайма ва ҳиргоҳ ва саронарда ва соябон, не худким шарҳ қила олур, анинг учунким Эрону Турондаги подшоҳларнинг йиллар йиғилгон хазиналари Қалмоқдин Румғача ва Ҳиндустондин Шомғача, Хоразмдин Дашти Қифчоқғача, Рус ва Булгор ва Фаранг — бу барча вилоятлардин ҳар нимаким олиб эрдилар, барчани мунда келтуруб, жамъ этиб эрдилар, ва ўттуз олти йилким, ҳазрат Соҳибқирон оламни мусаххар қилиб эрди ва вилоятларнинг молу хирожи мунда тушар эрди, мундоқ хазина ва йароқ бу шаҳзоданинг эликига тушти. Тўрт йилда андоқ қилдиким, ул молдин ҳеч асар қолмади» (5).

Амир Темур эзгулик ва маҳоратни қўллашдан муайян мақсад йўлида ва амалий фойдалангани тўғрисида у мамлакатларга ҳукмронлик қилди, тоғу тахтни эгаллади, шавкатли сулолани бошқарди.

Тильман Негель

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Халил Султонни асир қилиш билан Шоҳрух Туронни тамомила ҳалок бўлишдан сақлади.

Халил Султон ва унинг хотини Шод Мулк асир қилинганча, Шоҳрух Улуғбекни Шоҳ Малик ҳомийлигида Самарқанд тахтига ўтқазди.

Мовароуннаҳрдаги ҳарбий-сиёсий шароит билан боғлиқ ишлар туфайли Шоҳрух 1409 йил охиригача Самарқандда қолади. Сўнгра Улуғбекни Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими, Шоҳ Маликни унинг ҳомийси ва маслаҳатчиси этиб тайинлаб, 1409 йил охирида Шоҳрух Ҳиротга қайтиб келади. Уша йилдан бошлаб Улуғбекнинг тулиқ подшоҳлик номи Абул Фатҳ Муҳаммад Тарагай Улуғбек деб ёзилади (6).

Бу пайт Утрор ноиб, Амир Темурнинг собиқ лашкарбошиси Шайх Нуриддин ўз сафдоши Шоҳ Малик ва Улуғбекка қарши исён кўтаради. Исёнчи катта лашкар тўплаб, Самарқанд яқинига келади ва 1410 йил 10 апрелида Шоҳ Маликка қарши жангга киради. Улуғбек ва Шоҳ Малик енгилдилар ва Амударёдаги Калифга чекинишга мажбур бўладилар. Муҳим, Шоҳрух бу воқеаларга тайёр эди ва 20 июн куни у ўз лашкари билан Калифга яқинлашиб келади. Шоҳрух Хуросон лашкари билан Амударёдан икки ерда ўтади. Калиф ва Термизда Шоҳрух асосий кучлар билан биринчи гуруҳда бўлиб, Шаҳрисабз тарафга йўл олади. Улуғбек билан Шоҳ Малик иккинчи гуруҳда илғор бўлиб кетдилар. Шайх Нуриддин рақиблари дарёдан ўтганигини эшитиб, улар тарафига юради. Рўй берган жангда Шоҳ Малик яна енгилди ва Самарқандга чекинади.

Сўнгра асосий кучлар билан Шоҳрух етиб келади ва 1410 йил 12 июл куни Шайх Нуриддин билан жанг қилиб, уни енгади ва чекинишга мажбур қилади. Исёнчи Утрорга чекинади. Исённи бутунлай бостириш мақсадида Шоҳрух Утрорга Шоҳ Маликни юборади.

Унинг шериги Ҳамза Сулдузни жазолаш учун Ҳисорга амир Музробни юбориб, Шоҳрухнинг ўзи 23 июлда Самарқанддан кетади ва 3 августда Ҳиротга келади.

1411 йил 11 январда амир Шоҳ Малик Шайх Нуриддинга қарши жангга чиқади. Иккала лашкар Сабронда бир-бирига юзланади, лекин жанг бўлмайди. Музокара пайтида Шайх Нуриддин ҳийла билан ўлдирилади ва калласи олинади. Улуғбекнинг хавфли душмани шу алфозда тугатилади. Мова-

роуннаҳрдаги аҳволдан ташвишланган Шоҳрух 1411 йил сентябрида яна Самарқандга келади. Лекин тўла тартиб ўрнатилганлигини кўриб, ноябр ойидаёқ Ҳиротга қайтади ва ўзи билан бирга Улуғбекнинг ҳомийси Шоҳ Маликни ҳам олиб кетади. Шу тариқа 1411 йил октябридан, яъни ун саккиз ёшида Улуғбек Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг мустақил ҳокими бўлиб қолади.

Аммо Амир Темур давлатининг бош ҳокими ва султони деб Шоҳрух ҳисобланарди, у Улуғбек мулкидаги аҳволни диққат билан кузатиб борарди. В.В.Бартольд таъкидлаганидек, «Амир Темур салтанатида у ўлганидан сўнг яккаҳокимликни сақлаб туриш мумкин бўлмайдигандек кўринган бўлса ҳам, аста-секин у Шоҳрухнинг фойдасига тикланди» (7). Шоҳрух масъулиятли давлат лавозимларига заковатли кишиларни қўйди ва мамлакатни улар орқали бошқарди.

Шоҳрух Темур вафотидан кейин қўлдан кетган ерларини ҳарбий ва дипломатик йўл билан яна қайтариб олди. 1413 йил бошида Дашти Қипчоқ ўзбеклари томонидан 1405 йилдан кейин босиб олинган Хоразмни қайта урушиб олиш учун уларга Шоҳ Малик бошчилигида Мовароуннаҳр лашкарини юборади.

Шоҳ Малик Хоразмни тез орада қайта урушиб олади. Кошғарда ҳам Улуғбекка содиқ киши тахтга ўтқазилади. Бироқ 1427 йилдан бошлаб Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларни Абулхайрхон бошчилигидаги Дашти Қипчоқ ўзбеклари босиб олди. XV асрнинг 30-йиллари охирига келиб Кошғар ҳам қўлдан кетди.

1447 йил мартда Шоҳрух вафот этганидан сўнг Темирйилар давлатида нотинчлик ва суронлар бошланди. Бутун салтанатнинг якка султони бўлиб қолган Улуғбек шундай масъулиятли дамларда улкан давлатни бошқаришга қодир эканлигини кўрсата олмайди. Аксинча, отасининг вафотидан сўнг унинг давлати фожеали равишда пуртдан кета бошлади.

Улуғбек ҳаётининг охирги йигирма йилини таҳлил этиш шуни кўрсатдики, бу йиллар у илмга қаттиқ берилиб, давлат ишларидан узоқлаша борган. Фақат отасининг қудрати ва обрў-эътибори туфайлигина у тахтни сақлаб қолган. Шоҳрух ўлими билан Улуғбекнинг сиёсий ҳаётдан узоқлашиб ва ҳатто ажралиб қолганлиги яққол кўриниб қолди.

Энг аввал Хуросон ва Мовароуннаҳр руҳонийлари билан Улуғбекнинг муно-

Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақир мускинларга ланеархона (таом бериладиган жой) солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда сарой ва қозихона қурсинлар. Ва рабъят ва зироатни қуриқловчи қурчилар (қуриқловчи ҳарбий бўлинма) ҳам тайинласинлар.

«Темур тузуклари».

сабати бузилди. Сўнгра унинг ҳарбий лаёқатсизлиги лашкарбошилар орасидаги обрўсини кетказди.

Ва, ниҳоят, у ўз фарзандлари Абдуллатиф ва Абдулазизларга муътадил муносабатда бўла олмаганлиги натижа-сида Абдуллатиф унинг душманлари тарафига оғди. Оқибатда Улуғбек 1449 йил 25 октябрида ўз хатоларининг қурбони бўлди.

Мовароуннаҳр тахтига Абдуллатиф келди. Фарбий Эронда Бойсунқурнинг ўгли Султон Муҳаммад ҳокимиятни қўлга олди. Ҳиротда эса 1449 йили тахтга Бойсунқурнинг иккинчи ўғли Абул Қосим Бобур ўтирди. Абдуллатиф 1450 йил майида ўлдирилди.

Абдуллатифни ўлдирган кишилар ҳокимиятни Иброҳим Султоннинг ўгли Абдуллага топширдилар. Бухоронинг доруғаси билан қозиси Абдуллатиф томонидан ҳибс қилинган Мироншоҳнинг набираси Абу Саъидни худди шу вақтнинг ўзида ҳибсдан озод қилдилар ва унга ҳоким сифатида байъат қилдилар.

Абу Саъид дарҳол Абдуллога қарши чиқди ва Самарқандга йўл олди, лекин енгилиб, дашт ўзбеклари тарафига қочди. 1451 йил ёзида Абу Саъид яна Самарқанд яқинида пайдо бўлди. Бу гал у дашт ўзбекларидан иборат лашкар билан келди. Булуғур чўлида рўй берган жангда Абдулло енгилди ва ўлдирилди. Абу Саъид Самарқандга фотиҳ бўлиб кирди ва тахтни эгаллади.

Абу Саъид Хуросон ҳокимияти учун ҳам кураш олиб борди. Унинг Абул Қосим Бобур билан курашида, то 1457 йили Бобур вафот этгунича ажрим бўлмади. Уша йили Абу Саъид Ҳиротда ҳам ҳокимиятни ўз қўлига олди. 1457 йили Темурийлар давлати яна бирлашди, лекин унинг ерлари XV аср бошларидагидан анча кичрайган эди. У пайтга келиб Ироқ, Фарбий Эрон ва Озарбойжондаги ерларнинг талай қисми қўлдан кетган эди.

Темурийлар давлатининг Абу Саъид томонидан бирлаштирилиши салтанат кудратининг ошишига имкон берди. Абу Саъид Улуғбекнинг назорати остида ўсиб, тарбия олган ва Улуғбек унда илм ва маърифатга меҳр уйготган эди. «Абу Саъид ўзининг ҳаёт тарзи, ишларининг буюклиги, шижоати ва истеъдоди буйича давлат раҳбари сифатида Бобур, Акбар ва Шоҳ Жаҳонларнинг муносиб ажлоди эди» (8). Яна бир фикрга қўра, Абу Саъид Усмонли султон «Маҳмуд каби ўз даврининг энг қудратли давлат раҳбари эди» (9).

Абу Саъид ҳукмронлиги даврида Хожа Аҳрор нақшбандийлари тариқатининг нуфузи кучайди. Абу Саъид Абдуллога қарши курашганида Хожа Аҳрорнинг маънавий маладига таянгани аниқ (10).

Абу Саъид Самарқандда ҳокимиятни қўлга олганидан сўнг Ҳиротни эгаллашга ва уни пойтахтга айлантиришга бир неча марта уринди. Ниҳоят, 1457 йили у мақсадига эришди. 1453 йилиёқ Қора Юсуфнинг ўғли Жаҳоншоҳ бутун Фарбий Эронни Темурийлардан тортиб олган эди. 1458 йилга келиб, Абу Саъид босиб олишга уринишини дафъ этишига тўғри келди. Отаси доим Амир Темурдан қочиб юрган Жаҳоншоҳ Темурийларнинг Хуросондаги мулки ҳисобига ўз ерларини кенгайтирмоқчи бўлди. 1459 йили Абу Саъид Жаҳоншоҳ билан бир битим тузади, бу битимга қўра Фарбий Эрон Жаҳоншоҳ ҳукмронлигига ўтади, Хуросон эса Абу Саъиднинг қўл остида қолади.

1467 йили Жаҳоншоҳ вафот этади ва Абу Саъид Темурийларнинг Фарбий Эрондаги ҳокимиятини тиклашга қарор қилади. Лекин 1469 йили туркманлар билан бўлган жангга ҳалок бўлади. Худди уша йили Темурийлар давлати узил-кесил иккига: Туркистон ва Хуросонга бўлинади: Туркистонда Абу Саъиднинг ўғли Аҳмад, Хуросонда эса — Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилади.

Ҳусайн Бойқаро 1438 йили Ҳиротда туғилган эди. У ҳам отаси тарафидан, ҳам онаси тарафидан Темурий эди. Отаси тарафидан у Мирзо Умаршайхнинг эвараси бўлиб, онаси тарафидан Амир Темурнинг қизи Ака Бегимнинг ўғли Ҳусайн Бойқаронинг набираси эди. Темур вафот этган йили унинг отаси тарафидан бобоси, яъни Умаршайхнинг ўғли Мирзо Бойқаро 12 ёшда бўлиб, Шоҳрух саройида эди. Бир оз вақт ўтгандан сўнг Шоҳрух уни Қандаҳорга, Жаҳонгирнинг ўғли Қайду Мирзо саройига хизматга юборади. Бироқ, у 1415 йили Қайдуга қарши фитнада айбланиб, ҳибсга олинган.

Аввалига Шоҳрух уни Ҳиндистонга жўнатмоқчи бўлди, лекин унинг ўзи Қандаҳорга келганидан сўнг Бойқарони унинг ҳузурига олиб келдилар. 1417 йили у Самарқандга юборилади ва у ерда қатл қилинади. Уша пайт Ҳусайн Бойқаронинг бўлажак отаси ҳали гудак эди. Кейин у Ҳиротда, чамаси, Шоҳрух назорати остида яшаган, лекин давлат ишига жалб қилинмаган. Балки Шоҳрухнинг ўзи уни Амир Темурнинг на-

Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихининг келинги ҳукмдорлари - Шоҳрух, Улуғбек, Мирзо Абу Саъид, Султон Аҳмад, Ҳусайн Бойқаро, айниқса Ҳиндистонда Бобур, Акбаршоҳ Марказий Осиёда Амир Темур даврида қарор топган иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантириши билан боғлиқ энг яхши аъёнларни давом эттирдилар.

Н.М.Муминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

бираси Ҳусайн Бойқаронинг қизи Феруза бегимга уйлантиргандир.

Ҳусайн Бойқаро 14 ёшида Абул Қосим Бобурнинг хизматига келади. У 1454 йили Бобурнинг Самарқандга юришида иштирок этади ва Умаршайхнинг бошқа авлодлари билан бирга Абу Саъид ҳузурда қолади.

Муҳаммад Мирзонинг ўғли Султон Увайс, Ҳусайн Бойқаронинг амакиваччаси, Абу Саъидга қарши қўзғолон кўтаради. Абу Саъид бунда барча шаҳзодалардан гумонсирайди ва 13 кишини, улар орасида Ҳусайн Бойқарони ҳам Самарқанд қалъасига қамаб қўяди. Буни эшитиб, унинг онаси Феруза бегим дарҳол Ҳиротдан келади: бу аёл онаси тарафидан Мироншоҳнинг набираси ва Абу Саъиднинг аммаваччаси эди. Абу Саъид унинг илтимосини бажо келтириб, ўғлини ҳибсдан бушатади. Шундан сўнг Ҳусайн Бойқаро Ҳиротга қайтиб келади ва яна Абул Қосим Бобурнинг хизматига ўтади. Худди шу пайт Ҳусайн Бойқаронинг мактабдош дусту, бўлажак буюк шоир Мир Алишер Навоий ҳам унинг хизматига киради.

1457 йили Бобур вафот этганидан сўнг Ҳусайн Бойқаро Пир Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Санжар Мирзонинг хизматига келади. У Султон Ҳусайнни яхши қабул қилади ва унга ўз қизи Бека Султон бегимни — Бадийуззамоннинг бўлажак онасини никоҳлаб беради.

Ҳусайн Бойқаро ўз қайноғасининг ишончига сазовор бўлади ва 1457 йили Санжар Машҳадга кетганида Марвни Ҳусайн Бойқарога топширади. Бироқ Ҳусайн Бойқаро Санжарнинг мулозимлари билан мураса қила олмай, Марвни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Тажандау Бобо Ҳасан гуруҳи билан тўқнашади ва у билан жанг қилиб, уни ўлдиради. Шундан сўнг Бобо Ҳасаннинг йигитлари Ҳусайн Бойқарога қўшиладилар. Кейин Султон Ҳусайн Бойқаро Нисони ва Жаҳоншоҳнинг аммаваччаси, туркман шаҳзодаси Ҳусайнбек қўл остидаги Астрободни олади. Сўнг Ҳусайн Бойқаро шаҳзодани осишга буюради.

XV аср 50-йилларининг охиридан Абу Саъид билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабат душманлик тусини олади. Бунга сабаб — Ҳусайн Бойқаронинг Астрободга даъвоси эди. Муносабат кейинчалик ҳарбий тўқнашувга айланади ва то Абу Саъиднинг 1469 йил ҳалок бўлгунига қадар давом этади.

Ўша пайтлар Хуросон иккала Темурийнинг кураш майдони бўлиб хизмат қилади. Ҳусайн Бойқаронинг Ҳиротни олишга уриниши ниҳоят муваффақиятли тугайди: у 1469 йил 24 мартада ҳоким сифатида шаҳарга тантанали равишда кириб келади. Ўша куниёқ Ҳусайн Бойқаронинг номи билан хутба ўқилади.

Ўша йил апрел ойининг ўрталарида Ҳиротга Мир Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро хизматига келади.

Ҳусайн Бойқаро тахтга ўтиргунига қадар исломдаги икки асосий мазҳаб — сунна ва шиъага бир хил қарарди. Бир куни унинг хабари ва руҳсатисиз Ҳиротда ўн икки шиъа имомининг номини эслаб хутба ўқилади.

Шиъа имоми ўз мазҳабини мақтаб ўқиганида шаҳар аҳолисининг асосий қисми бўлган суннийларнинг газаби кўзили. Уларнинг вакили Султонга шикоят қилди. Ҳусайн Бойқаро томонидан юборилган кишилар шиъа имомини шарманда қилиб, минбардан туширадилар. Бу билан Ҳусайн Бойқаро ўзининг сунна мазҳабига мансублигини кўрсатди ва умрининг охиригача шу мазҳабда қолди.

Ҳусайн Бойқаро салтанатининг бошланишида — 1470 йили салтанат даъвогари Муҳаммад Ёлгорга қарши курашишига тўғри келди.

1479 йили Абу Саъиднинг ўғли Абу Бакр аввалига Ҳусайн Бойқарога хизмат қилиб, сўнг Амударёнинг сўл соҳилида унга қарши исён кўтарди. Унга қарши юборилган аскарлар қўзғолонни бостирадилар ва Абу Бакр ғарбга, Астробод тарафга чекинишга мажбур бўлади. Гургон дарёси яқинида Султоннинг ўзи бошчилигидаги таъқибчилар унга етиб оладилар. Абу Бакр қўлга тушиб, калласи олинади ва боши Ҳиротга юборилади.

Ҳусайн Бойқаро салтанати даврида Ҳиротда маданият энг юқори чўққисига кўтарилади. Шаҳарда бир неча мадраса қурилади, китобатчилик ривожланади. Маданият юқори даражалигидан шохиллик берувчи омиллардан бири шу эдики, ўша даврда яхши шеър ва китоблар тўхфа сифатида тортиқ қилинарди. Турли байрамлар ажабланарли даражада дабдалали ўтказилар ва Амир Темур жорий этган анъанага кўра бутун шаҳар безатиларди.

Мамлакатда катта миқёсда қурилиш ишлари олиб борилди. Бу соҳада Мир Алишер Навоий намуна кўрсатиб, Ҳиротда Султон ҳадя қилган ерларда ўз ҳисобидан бир қатор масжид, мадраса

Маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан таним қўшинларини енгиб, мамлакатларни узимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини мурасаю мадора, мурувват, сабр-тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам узимни билмасликка олдим, дусту душман билан мурасаю мадора қилдим.

«Темур тузуқлари».

ва хонақоҳлар қурдирди. Бу хайр-эҳсон бинолари Ихлосия деб аталди.

Бўлажак машҳур тарихчи Хондамир ана шундай хонақоҳ ва мадрасалардан бирида таълим олди. Ҳирот мадрасаларига бошқа шаҳарлардан ҳам, жумладан Самарқанддан ҳам ўқишга келардилар. Бу эса XV аср иккинчи ярмига келиб Самарқанд ўзининг маданий устунигини йўқотганлигини кўрсатарди.

Ҳусайн Бойқаро олатига кўра, 1487 йил қишини Марвда ўтказди. Ҳусайн Бойқаро бирга қишлоқ ўтказётган Мир Алишерни ўша пайтдаги Темурийларнинг йирик маданий ва маъмурий маркази бўлган Астрободга ҳоким этиб тайинлайди.

Алишер Навоий Астрободга юборилганидан сўнг Султон унга яқин бўлган одамлар — Низомулмулк ва Афзалиддинни мансабларидан бўшатди ва хирож девони амирлиги лавозимига Мажиддинни тайинлади. Бироқ Алишер Навоий Астрободга кетиши билан Ҳусайн Бойқаро бутунлай фитначилар ва лаганбардорлар қуршовида қолиб, доимий майхўрликка берилди ва борган сари тубанлашиб бораверди.

У мастлигида ўз набираси — идрокли ва жасур йигитча ва хиротликларнинг суюклиси бўлмиш Муҳаммад Мўминни қатл қилиш ҳақидаги фармонга имзо чекди. Унинг ўлимига бутун шаҳар таъзия тутди.

XV аср охири — XVI аср бошлари Темурийлар учун ҳалокатли бўлди. Ҳусайн Бойқаро ташқи душман эмас, балки ўз фарзандлари билан урушаётган бўлиб, бу унинг тўла тубанлашганидан гувоҳлик берарди. Бунинг устига Ҳусайн Бойқаро бутунлай ифвогарлар таъсирида қолган эди.

Аввалги ҳарбий маҳоратларини бутунлай йўқотган Ҳусайн Бойқаро 1506 йили Шайбонийхон билан қурашга отланган вақтда вафот этди. Унинг ворислари — Бадиъуззамон ва Музаффар Ҳусайн отасининг барча иллатларини мерос қилиб олган бўлиб, душманга қаршилиқ кўрсата олмадилар. Шундай қилиб, 1507 йили Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар давлати тугатилди.

XV аср ўрталарида кўчманчи ўзбеклар Абулхайрхон бошчилигида Сирдарёнинг қуйи оқими ва Дашти Қишчқоқда кучли давлат тузгандилар. Бу — кўчманчи давлат бўлиб, қурол кучига асосланган эди, 1468 йили Абулхайрхон ўлими билан у тарқалиб кетганди.

Аммо унинг набираси Шайбонийхон ўзбек давлатини қайта тикламоқчи бўлади ва Темурийларнинг ички низоларидан ҳамда Темурийлар билан Жета мўғуллари орасидаги низодан моҳирона фойдаланади. Бу ишда у уларнинг ҳар биридан бошқасига қарши фойдаланади.

Шайбонийхон аввал Ўтрор, Ясси ва Сайрам шаҳарларида мустаҳкам урнашиб олиб, 1499 йили Мовароуннаҳрни фатҳ қилишни бошлайди. Ўша йили у Бухорони ва 1500 йили Самарқандни олади. Лекин бу ҳали тўла галаба эмас эди. Чунки иккала шаҳарда ҳам Темурийларнинг тарафдорлари бор эди. Улар Андижонда турган Заҳириддин Муҳаммад Бобур билан ёзишиб, унга Самарқанд дарвозасини очдилар.

1501 йил апрелида Зарафшон ёнидаги жангда Бобур енгилди ва Самарқандни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

XVI аср бошида Шайбонийхон бутун Мовароуннаҳрни ва 1505 йили Хоразмни босиб олди.

1507 йили Ҳиротни ҳам Шайбонийхон эгаллади. Шу билан XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар салтанати барҳам топди.

Сўнгги Темурийларнинг тўхтовсиз жанглари ва солиқларидан толиққан халқ Бобурни қўлламади ва у Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрни тарк этиб, Кобулга кетишга мажбур бўлди. Бу шаҳарни у ўзининг таянч нуқтаси қилиб олди ва у ердан аввалига Ҳиндистонга бир неча чопқин қилди, сўнгра эса ҳал қилувчи юриш натижасида Ҳиндистонни эгаллади. Бобур бу мамлакатда Темурийлар давлатининг пойдеворини қурди. Бобур билан бирга Ҳиндистонга Темурий Ренессанси ғоялари ҳам кўчди.

АМИР ТЕМУР — ТАДҚИҚОТЧИЛАР НАЗДИДА

Манбалар

Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини гавдалантириш учун, унинг замони моҳияти, руҳи, муҳитини тасвирлаш учун гапни тарих фани таяниб келган ва бундан буён ҳам таянадиган асос заминли энг муҳим ёзма манбалардан бошлаш мақбул. Амир Темур ҳаёт даврида унинг замондошлари томонидан ва унинг ҳомийлигида ёки Соҳибқирон (бу сўзнинг маъноси «бахтиёр» демакдир. Шунингдек, илми нужумда — икки сайёра бир-бирига тўқнашган пайтда туғилган бола. Бундай бола бахтли, улуг мартабали бўлади, деб ишонишган. —

Амир Темур ва унинг авлодлари даври Марказий ва Олд Осиёда катта қизиқиш уйғотади, бу 1370 йилдан 1506 йилгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бунинг сабаблари сирасида унинг (Амир Темурнинг) тарихий, шунингдек маданий-тарихий аҳамиятини, муайян даражада унинг ҳарбий-тарихий фаолиятини айтиб ўтиш жоиздир.

Р.Ромер

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Муҳаррир) вафотидан кейин ҳали воқеаларнинг оҳори тўкилмаи ва салафларнинг меросини эътиборга олган ҳолда яратилган асарлар илк манбалар сифатида ғоят қимматлидир.

Уша давр тақозосига кўра бу асарлар форсий тилда ёзилган.

Буюк олим Фиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислоом Яздийнинг «Рузномаи ғазавоти Ҳиндистон» («Ҳиндистонга юриш қундалиги») рисоласи Амир Темур фаолиятига оид илк асарлардан ҳисобланади. Бу рисола Амир Темурнинг шахсий кўрсатмаси билан 1399—1403 йиллар оралиғида ёзилган. Унда 1398/1399 йиллардаги юриш батафсил тасвирланган (1). Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича, бу Амир Темур тарихини ёритувчи илк манбадир.

Фиёсиддин Али рисоласига Амир Темурнинг муносабати эътиборга сазовордир. Бу муносабат Амир Темур шахсий хислатларининг айрим жиҳатларини бирмунча ёритиб беради. Унинг фикрича, бу асар «гайритабиий ибораларсиз ва китобхон учун тушунарли услубда» ёзилиши лозим эди. Шу сабабли Фиёсиддин Алининг кўпинча асосий ишга алоқаси бўлмаган ва баён мавзуини хиралаштирадиган, тушуниш қийин бўлган дабдабали ва жимжимадор тасвирлари Амир Темурга унчалик ёқмади.

Аммо, шундай бўлса ҳам, Фиёсиддин Али Яздийнинг рисоласи унда аниқ маълумотлар баён этилгани жиҳатидан қимматли манба ҳисобланади.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар орасида ўзига хослиги ва қимматли далилларга бойлиги билан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» асарлари, шубҳасиз, биринчи ўринда туради.

Низомиддин Шомий (тахминан 1409 йилда вафот этган) ўз асарини 1402—1404 йиллар орасида Амир Темурнинг топшириғи билан ёзган. Асарда Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан (1370) то унинг Фарбий Эрон, Ироқ, Сурия, Кичик Осиё ва Туркистонга қилган етти йиллик юришию (1399—1404) пойтахт шаҳар — Самарқандга қайтгунига қадар бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Асарнинг оддий тил ва содда услубда ёзилганлиги ундан фойдаланишни енгиллаштиради, албатта.

Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си бизгача икки таҳрирда етиб келган. Биринчи таҳрири 1404 йил

июнь ойида Амир Темурнинг Эрондан Мовароуннаҳрга қайтиш пайтида унга тақдим қилинган нусха бўлиб, ҳали унга ном берилмаган эди. Иккинчи таҳрирда ўша пайтларда Озарбайжон ва Ироқни идора қилиб турган Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга тақдим қилинган нусхадир. Муаллиф уни бир қадар таҳрир қилган. Муқаддимага баъзи қўшимчалар киритган, яъни Мирзо Умар шаънига ҳамду санолар айтилган.

Машҳур тарихшунос олим Ҳофизи Абрў Шомийнинг бу асарига қўшимча ёзган ва у «Зайли Зафарномаи Шомий» деб аталади. Унда Амир Темур вафотигача (1405 й. 18 феврал) бўлиб ўтган воқеалар баён этилган.

Мазкур асарнинг қўл ёзма нусхалари жуда кам бўлиб, улар Франция, Буюк Британия, Туркия ҳамда Арманистон кутубхоналарида сақланади.

Асардан кўп парчалар рус тилида «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды» (М., 1941) ва «Материалы по истории Туркмен и Туркмении» (М., 1939) деган мажмуаларда эълон қилинган. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома» асарининг матни, зарур изоҳлар ва кўрсаткичлар билан қурилиб, чех шарқшунос олими Феликс Тауэр тарафидан чоп этилган. Асарнинг Нажотий Луғат қилган туркча таржимаси ҳам бор.

Яна бир «Зафарнома» Шарафуддин Али Яздий (1454 й. вафот топган) нинг қаламига мансуб бўлиб, кўтаринки услубда баҳодирлик қиссаси тарзида ёзилган. Асар «Зафарномаи Темурий», «Тарихи жаҳонкушорни Темурий», «Фатҳномаи Соҳибқироний» номлари билан ҳам аталган бўлиб, Низомиддин Шомий асари асосида ёзилган. Шарафуддин Али Яздий асарининг бир қанча афзал тарафлари бор. Масалан, кўплаб далил ва ҳодисалар аниқлаб ёзилган. Халил Султон ҳукмронлиги йиллари воқеаларини ҳам ўз ичига олган. Асарнинг яна бир муҳим афзаллиги шундаки, асарнинг катта муқаддима қисми ҳам бўлиб, унда Жўжи, Чиғатой улуслари ҳамда Элхонийлар давлатининг Амир Темургача бўлган тарихи қисқача баён этилган. Муқаддима «Тарихи Жаҳонгирий» ва «Муқаддимаи Зафарнома» номлари билан ҳам маълум.

Шарафуддин Али Яздий асарини Форс ҳокими Темурийзода Иброҳим Султоннинг топшириғи билан ёзган (1425).

Асар Амир Темур тарихи, унинг таваллуд топишидан (1336) то Халил Султон ҳукмронлигига чек қўйилишигача

Камолатга эришган вазир элким, давлат муаммоларини тартибга келтириб, мулкий ва моллиявий ишларни тўғрилик билан, асли-насли тозаллигини кўрсатиб, ажойиб тарзда бажаради. Олгулик жонидан олиб, бергулик ерга беради. Рўҳсат этувчи ва таъқиқловчи буйруқларида унинг аслилиги ва тоза наслилиги кўриниб турсин.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

(1409) бўлган даврда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбойжон ва бошқа мамлакатларда кечган воқеаларни ўз ичига олади.

Асарнинг қўлёзма нусхаларини Осиё ва Европадаги талайгина мамлакатларнинг кутубхоналарида учратиш мумкин.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сининг матни икки жилдада Калькутта (1885—1888) ва Техрон (1957)да Мавлавий Муҳаммад Илоҳдод ва Муҳаммад Аббосийлар тарафидан чоп этилган. Француз (Пети де Ла Круа, 1722) ва инглиз (Ж. Дарби, 1723) тилларига қисқача таржималари ҳам бор. Асарнинг Шайбонийхонлардан Кўчкунчихон (1510—1529) замонида Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий ўзбек тилига қилган дурустгина таржимаси ҳам бизгача етиб келган. XIX асрда шоир ва вазир Муниснинг топшириғига биноан Худойберди ибн Кўшмуҳаммад Хивақий қилган таржима ва Яроқбий Қўнғиротнинг кўрсатмаси билан номаълум таржимон қилган ўзбекча таржималари, шунингдек Мустафо Раҳимнинг туркча таржимаси (Истанбул, 1929) ҳам мавжуд.

Асардан айрим парчалар француз, инглиз, рус, итальян тилларида чоп этилган. Парчалар Олтин Ўрда ҳамда Амир Темурнинг 1398—1399 йиллардаги Ҳиндистон юриши тарихига оидир.

Ҳар иккала «Зафарнома» Мовароуннаҳр, Эрон ва Озарбойжоннинг ижтимоий-сиёсий ва этник тарихини, халқининг маданий ҳаётини, шунингдек Амир Темур ва Темурийлар давлатининг бошқа мамлакатлар билан сиёсий муносабатини ўрганишда муҳим манбадир.

Шарафуддин Али Яздий асарининг ўзига хос хусусияти шундаки, у ҳассос йилномачи сифатидагина эмас, балки истеъдодли адиб, шоир, моҳир баёнчи сифатида ҳам намоён бўлади. Кейинчалик улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий рисолаининг шу жиҳатини алоҳида уқдириб, Шарафуддин Али Яздийнинг асарини маҳорат билан ёзилган энг мукамал рисоалар жумласига киритади (2). Ҳозирги замон илмий адабиётида «Зафарнома» «Марказий Осиё тарихнавислигининг дурдонаси» сифатида баҳоланади.

XX асрнинг йирик шарқшуноси ва форсий манбалар билағони А. К. Аренде Шомий ва Яздий «Зафарнома»ларини солиштириб, ушбу ҳаққоний гапни айтган эди: «Амир Темур ҳақидаги дастлабки асарлардан бири Низомиддин

Шомийнинг «Зафарнома» номли расмий тарихи бўлиб, бу асар ҳали Амир Темур ҳаётлик вақтидаёқ тузилган эди.

Бироқ Амир Темур даври тарихига оид анчагина тўлиқ маълумот Шарафуддин Али Яздийнинг илм-фанда «Зафарнома» номи билан машҳур бўлган асарида берилган...»

Тарихчи ва олим Шарафуддин Али Яздий Амир Темур тарихи («Зафарнома»)ни ёритишга катта эҳтиёткорлик билан ёндашди. Муаллиф ўз китобини имкони борича ишончли фактик материаллар, яъни Амир Темур буйруғига асосан унинг котиблари томонидан ёзиб қолдирилган воқеалар, бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган кишилар маълумоти асосида бадиий тарзда баён этган...

Шунинг учун ҳам, ортиқча мақтовлар бўлишига қарамай, Шарафуддин Али Яздий Амир Темур шахсиятидаги зиддиятларни анча ҳаққоний тасвирлаган (3).

Яздий келтирган хабарларнинг ҳаққонийлигига «Зафарнома»нинг ношири А. Ўринбоев ҳам қатор асосли далиллар келтиради. У бундай ёзади: «Муаллифнинг таъкидлашича, Иброҳим Султон (Шоҳрухнинг ўғли) Темур ҳақида махсус китоб ёздиришни ният қилган ва 822/1419—1420 йилларда ўз даврида котиблар — бахши ва муншийлар томонидан Темур ҳақида туркий ҳамда форсий тилда ёзиб қолдирилган мавжуд маълумотларни унга келтириб бериш ҳақида фармон чиқарган. Кейин эса материаллар ўрганила бошланган...

«Зафарнома» бошида, асарнинг Амир Темур тарихидан баён этувчи асосий қисмида Шарафуддин Али шундай ёзади: подшоҳликнинг барча томонларидан Амир Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърий ва насрий нусхалари тўпланиб бўлгач, материаллар билан танишиш учун учта гуруҳ тузилган.

Туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб Амир Темур ҳақидаги ҳар бир ҳикоя ўқилган, агар у воқеани ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани Амир Темурнинг бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар тўплаган.

Туркий «Манзума»нинг муаллифи, Ҳазрат (Амир Темур) шахсан ўзи бош бўлган тартиб ишлардан баъзиларини, эҳтимол бундан сўнг одамлар ишонмасликлари ва ортиқча таъриф тавсифга ўйинлари мумкин деб, ёзиб қолдиришга йўл қўймади, деган.

Шарафуддин Али Яздий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Бошқа гувоҳларнинг ҳикояларини ҳам эшитгач, Иброҳим Султон айтиб турган ва асарнинг дастлабки хомакиси ёзиб борилган. Ана шу материаллар асосида эса Шарафуддин Али «Зафарнома» асарини ёзган.

Иброҳим Султоннинг буйруғига асосан бу китобни ёзиш вақтида саналар, жой номлари, улар орасидаги масофа ҳақидаги барча маълумотлар жуда синчиқлаб текширилиши шарт бўлган.

Шарафуддин Али олдига асарни жонли ҳамда тушунарли қилиб ёзиш талаби қўйилган, шунингдек унинг ҳужжатларга қатъий риоя қилиши, Иброҳим Султоннинг бевосита назорати остида амалга оширилган дастлабки хомаки ёзувдан четга чиқмаслиги ҳамда ҳеч нарсани бўяб кўрсатмаслиги керак эди» (4).

Шундай қилиб, А. К. Аренде ва А. Уринбоевнинг айтганларидан кўрамизки, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си Амир Темур ҳақидаги ёзма манбалар орасидаги аниқ ҳужжатларга асосланган энг ҳаққоний ва энг ишончлисидир.

Демак, бу асардаги барча кишиларнинг, жойларнинг номлари, воқеаларнинг саналари тарихий ҳақиқат бўлиб, барча хабарлар рост ва ҳаққонийдир. Шунинг учун ушбу китобда Амир Темур давридаги тарихий воқеаларни талқин қилишда асосан Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»сига таянилади.

Тарихчи ва элшунос олим Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Хавофий (Ҳофиз Абрӯ) ҳам Амур Темур тарихнавлигининг яна бир намояндаси бўлиб майдонга келди. Унинг ўз сўзларига қараганда, у Амир Темур саройида хизматда бўлган, муайян даражада унга яқин турган. Ҳофиз Абрӯ Амир Темур билан бирга Шарқнинг бир қанча мамлакатларида бўлган, Амир Темурнинг вафотидан кейин унинг ўғли Шоҳрух саройида фаолиятда бўлган. Ҳофиз Абрӯ 1431 йилда вафот этган.

Ҳофиз Абрӯ Амир Темур ва Шоҳрухга яқин одам эди. Шунинг учун ҳам у келтирган маълумотлар ўта муҳим.

Ҳофиз Абрӯ бир неча муҳим тарихий асарлар ёзиб қолдирган. Улардан бири «Мажмуъайи Ҳофиз Абрӯ» деб аталади. Унда машҳур арабийнавис тарихчи Табарий (839—923)нинг «Китоби русул ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, иодшоҳлар ва халифалар тарихи» китобининг Балъамий

қилган форсча таҳрири, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, халифа Муқтадир замони (908—932) дан то халифа ал-Мустаъсим (1242—1258) давригача бўлган тарих, шунингдек, «Зайли Мажмуъ ат-таворихи Рашидуддин» (Эроннинг 1306—1393 йиллардаги тарихи) ва «Зайли Зафарномаи Шомий» асари урин олган. «Мажмуъайи Ҳофиз Абрӯ»дан айрим парчалар (матн ва таржимаси) Хонбобо Баёний (1938), Феликс Тауэр ва К.М.Майтра (1934) томонидан нашр этилган.

Ҳофиз Абрӯнинг иккинчи асари «Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий» («Бойсунқур Мирзонинг сараланган тарихи») номи билан машҳур ва умумий тарих тарзида ёзилган асардир. Унда Оламнинг «яратилиши»дан то 1426 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар қайд қилиб ўтилади. Асарнинг тўртинчи қисмида Амир Темур тарихи Шомийнинг «Зафарнома»си асосида қисқа тарзда ва Шоҳрух Мирзо тарихи (1416 йилга қадар) батафсил баён этилади.

«Зубдат ут-таворихи Бойсунқурий»нинг нуسخалари кам, улар Англия, Франция, Туркия, Эрон, Афғонистон ва Русия кутубхоналарида сақланмоқда.

Ҳофиз Абрӯ рисоласида Амир Темур ҳақида баён этилган айрим маълумотлар тадқиқотчилар эътиборини тортди. Масалан, Ҳофиз Абрӯнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур дин ва шариатни мустаҳкамлаш борасида сидқидилдан ғамхўрлик қилган. Амир Темур замонида Самарқанд яқинидаги Ангор туманида ва Мурғоб дарёси ҳавзасининг юқори қисмида ариқ ва зовурлар қазилганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам шу асарда баён этилган.

Ҳофиз Абрӯ ўз рисоласи мазмунига Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»сидан матнларни қўшиб (5), шу тариқа уларни авлодлар учун сақлаб қолди (6).

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг 1404—1409 йиллардаги сиёсий тарихини ўрганишда Хожа Тожиддин ас-Салмонийнинг «Тарихнома» китоби катта аҳамият касб этади. Асар «Зайли Зафарнома» («Зафарнома»га қўшимча) номи билан ҳам маълум.

Асар муаллифи ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Фақат унинг асли Исфаҳондан эканлиги ва моҳир хаттот ва девони иншо (ёзишмалар девони)нинг кўзга кўринган ходими сифатида маълумлиги, Музаффарийлар даврида 1397 йили Шероздан Самарқандга келганлиги, 1409 йили уни Шоҳрух Хуросонга олиб кетганлиги ва унинг топши-

Яна ҳукм қилдимки, қайси бир сипоҳий ҳадидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм утказар экан, уни тутиб мазлум қўлига топширсинлар, токи унинг жазосини зулм кўрганлар берсин.

Қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуғлари кичикроқ даражадаги одамга зулм қилсалар, уша зулмга яраша, ҳар кимнинг кутаришича, жарима солсинлар. Агар доругалар ва ҳокимлар халққа жабр-зулм этиб, уларни хароб қилган бўлсалар, шиларига дойиқ жазо берилсин.

«Темур тузуқлари».

риги билан мазкур асарни ёзишга киришганлиги маълум, холос. Лекин у китобини ёзиб тамомлай олмади. Саройда вазир Сайид Фахриддинга қарши фитнада иштирок этгани учун қамокқа олиниб, жазога тортилди.

Хожа Тожиддин ас-Салмоний Амир Темурнинг сўнгги кунлари ва Шоҳрух тарихини ёзишни мўлжаллаган эди. Лекин муддаосига етолмади. Фақат 5-6 йиллик тарихини ёзиб улгурди, холос. Хуллас, «Тарихнома» 1404 йилнинг кузида Конида булган тантана ва тўю томошалар, Амир Темурнинг Хитой устига юришининг бошланиши, унинг вафоти, Халил Султоннинг марказий ҳокимиятни тортиб олиши (1405 йил март ойининг ўрталарида) ва 1409 йил март ойи охирида унинг Худойдод бошлиқ бир гуруҳ амирлар тарафидан асир олиниши тарихдан сўз юритади.

«Тарихнома»нинг учта нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган. Улардан бири қусурли ва Англиянинг Британия музейида (тартиб рақами ОР 159), қолган иккитаси Туркияда Сулаймон Фотиҳ (тартиб рақами 4305) ва Лола Исмоил афанди кутубхонасида (тартиб рақами 304) сақланмоқда. Сўнгги нусха тўлароқ бўлиб, фойдаланишга қулай. Асарни немис тилига Ганс Роберт Ремер ва рус тилига З.М.Буниётов таржима қилган.

Амир Темур тарихи эронлик тарихчи олим Муъиниддин Натанзийнинг шарқшунослар орасида «Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний» («Муъинийнинг сайланма тарихи») номи билан машҳур бўлган асарида ҳам қисқа тарзда баён этилган. Асар 1413 йили Шерозда Темурий Искандар Мирзо саройида ёзилган.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний»нинг иккита таҳрири мавжуд: бири юқорида номи зикр этилган Искандар Мирзога бағишланган, иккинчиси Шоҳрухга тақдим этилган нусха. Искандар Мирзо Шоҳрух томонидан тор-мор қилинганидан кейин (1414 йил 20 июл) таҳрирдан чиқарилган. Унда Искандар Мирзо ҳақидаги ҳикоятлар бирмунча қисқартирилган, унинг шаънига айтилган ҳамду санолар олиб ташланган.

Мазкур асарнинг учинчи қисми тадқиқотчилар учун катта аҳамиятга эга. Унда турк ва мўғул қабилалари ва уларнинг келиб чиқиши, Чигатой улусининг ҳукмдорлари ҳақидаги, ҳокимият Чигатой хонларидан тортиб олинганидан кейинги қарийб 25 йиллик воқеотлар баёни, Амир Темурнинг 1370 йил-

дан то ўлимигача бўлган тарихи келтирилади.

«Мунтахаб ут-тавориҳи Муъиний»нинг нусхалари Буюк Британия, Франция ва Россия кутубхоналарида сақланади.

Унинг баъзи нусхаларининг русча таржимаси «Олтин Урда тарихига оид материаллар» тўпламида (№ 28, Париж, 1814, 244—258-бетлар) нашр этилган. Асарнинг тўла французча таржимасини Жак Обен нашр қилган.

Ҳофизи Абрў ва Муъиниддин Натанзийдан кейин Камолиддин Абдураззоқ ибн Мавлон Жалолиддин Исҳоқ ас-Самарқандийнинг номи алоҳида ажралиб туради. У Шоҳрух саройига яқин бўлган имом оиласида 1413 йилда туғилган.

Абдураззоқ Самарқандий Шоҳрухнинг дипломатия соҳасидаги топшириқларини бажариб, кўп сафарда бўлган. Шоҳрух вафотидан кейин бошқа Темурийзодалар ҳузурида хизмат қилган. 1463 йилдан бошлаб Ҳиротда сўфийлар даврасида шайх бўлган ва шу ерда тахминан 1483 йилда вафот этган.

Ғоят машҳур бўлган «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки содатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи») асари Абдураззоқ Самарқандий қаламига мансубдир. Бу асар XIV—XV асрларга оид воқеаларни ўз ичига олади (7). Муаллиф кўлэмани 1470 йилда ёзиб тугатди, кейинчалик унга баъзи ўзгариш ва қўшимчалар киритди.

Юқорида тилга олганимиздек, Ҳофизи Абрўнинг «Зубдат ут-тавориҳ» асари Абдураззоқ Самарқандий учун асосий манба бўлди. Тадқиқотчилар Абдураззоқ Самарқандийни Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздий қаламига мансуб «Зафарнома»лардан (8) ва бошқа баъзи муаллифларнинг асарларидан ҳам баҳраманд бўлганлигини, аммо унинг асарида бизга маълум бўлган мазкур асарларда учрамайдиган бир қанча тафсилотлар ҳам борлигини таъкидлайдилар. Шу жиҳатдан Абдураззоқ Самарқандий асари Амир Темур ва унинг даври тарихини ўрганишга оид муҳим манбалар орасида муносиб ўрин олади.

Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си билан бирга Абдураззоқ Самарқандийнинг бу китобида Амир Темур ва Темурийзодалар тарихи батафсил баён қилинган, мазкур китоб Шарқ ва Ғарбда кўп марта баён нашр этилишининг сабаби ҳам шунда.

Дўстлик ҳам унга (Амир Темурга) ҳузур бағишлар эди. Ғажалилиги тўфайли дўстлар орттирди, уларни сақлай билди, уларга дўст ҳисобланишдан ор қилмади. Зеро, Амир Темур дўстликка фақат дўстлик билангина жавоб бериш мумкинлигини яхши билар эди.

Л. Лангя

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Амир Темур замондоши — машхур араб тарихчиси Абдурахмон Абу Зайд ибн Халдуннинг (1332—1406) фикрлари гоят диққатга сазовор. Унинг кўп жилдли асосий тарихий-ижтимоий асари «Китоб ал-ибор» («Насихатомуз мисоллар китоби») жамият тараққиёти тўғрисидаги таълимотга ҳамда мусулмон Шарқи халқлари ва Магриб халқлари тарихини ўрганишга қўшилган катта ҳисса деб умум тан олинган.

Ибн Халдун Дамашқ шаҳрининг Амир Темурга топширилиши шартлари ҳақида музокара олиб борган Дамашқ делегацияси таркибига кирган эди. Шу тариқа Ибн Халдун Амир Темур билан шахсан суҳбатлашишга мушарраф бўлган. Ибн Халдуннинг Амир Темур ташқи сиёсий фаолиятига қандай муносабатда бўлишидан ва унга қандай назар билан қарашидан қатъи назар, у Амир Темурнинг бетакрор ва ёрқин шахсига муносиб баҳо бермасдан бошқа иложи йўқ эди. Ибн Халдун Амир Темурнинг ҳарбий тарих соҳасидаги теран билимидан ҳайратга тушди (9). Ибн Халдун уша пайтда Амир Темур сеҳргарлик ва жодугарлик кучига ҳам эга, деган тасаввурларни қатъиян рад қилди: «Асло бундай эмас,— деб таъкидлади Ибн Халдун.— У мунозара ва баҳсларни яхши кўрадиган ўткир заковатли ва теран зеҳнли инсон».

Ибн Халдуннинг далолат беришича, Амир Темур ундан «ўзингизнинг магриб мамлакатингизни, унинг манзиллари ва шаҳарларини» батафсилроқ баён этиб берингиз,— деб илтимос қилган (10). Амир Темур ўз суҳбатдошининг ат-Табарий (X аср бошларида яшаган тарихчи) қарашларини шахсан қандай баҳолашини ҳам қизиқиб сўради. Мана шуларнинг ҳаммаси Амир Темурнинг кенг билимли ва синчков донишманд сифатидаги қиёфасини қимматли жиҳатлар билан тўлдиради.

Амир Темур замондошларидан бири Ибн Арабшоҳ (Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим (1389—1450) асари Амир Темур ҳақидаги манбаларда алоҳида ўрин олади. Ибн Арабшоҳ Дамашқда туғилиб ўсган. Бу шаҳар Амир Темур кўл остига ўтганида у 12 ёшда эди. У ака-укалари ҳамда онаси билан бирга Самарқандга олиб кетилди, бу ерда 1401 йилдан 1408 йилгача яшайди. Ибн Арабшоҳ шу ерда таълим олади. Шарқ тилларидан бир нечтасини ўрганади, ҳар ҳолда Амир Темурнинг ўз саройига бўлмаса-да, Темурийлардан бири-

нинг саройига яқинроқ турганлиги сезилади. 1408 йилдан кейин Шарқ мамлакатлари бўйлаб кўп саёҳат қилгач, она шаҳри — Дамашққа қайтади, сўнгра Қоҳирада яшайди ва шу ерда вафот топади.

Ибн Арабшоҳ тарих, адабиёт, грамматикага оид бир қанча асарлар ёзган. Унинг қаламига мансуб «Ажойиб алмақдур фи ахбори Темур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари») Амир Темурга ва унинг замонида бағишланган энг салмоқли асаридир.

Ибн Арабшоҳ Амир Темурга нисбатан душманлик руҳидаги муаллифлар жумласидан эди. Бу ҳол унинг асарида тўла акс этди.

Шундай бўлиши табиий эди, чунки жаҳон тарихидаги энг йирик арбоблардан ҳеч бири ва ҳеч қачон адабиётда бир хил, бир маънода баҳоланган эмас. Уларнинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисидаги билимлар жамланиши жараёнида уларнинг тарафдорлари билан ғанимлари ўртасида, табиий, баҳслар бўлиб турган, ижобий ва салбий ёки бетараф тарздаги ва шу каби турли-туман фикрлар айтиб келинган.

Мана шундай муайян бир ҳолатда. Ибн Арабшоҳнинг Темур давлати ва унга чегарадош мамлакатлар сиёсий, ҳужалик ва маданий турмушини қўшимча равишда ойдинлаштириб берувчи кўпдан-кўп диққатга сазовор мисолларни баён қилиши гоят муҳимдир. Дунёдаги кўпгина шарқшунослар, тарихчилар, санъатшунослар Ибн Арабшоҳ асарининг ана шу жиҳатига зўр эътибор билан қараб келмоқдалар.

Диққатга молик яна бир жиҳати шундан иборатки, Ибн Халдун каби Ибн Арабшоҳ ҳам Амир Темурга нақалар салбий назар билан қарамасин, ҳар ҳолда, унинг шахсини муносиб баҳолади: «Етмиш ёшли Темурнинг фикрлари ҳали ҳам қатъий, жисмоний жиҳатдан кучли ва бақувватдир...— деб ёзади Ибн Арабшоҳ.— У истехзо ва сохталикни ёқтирмайди, бахтсиз ҳодиса рўй берганда гамга ботмайди, доим сергак ва мардона туради, унинг олдида ҳамма итоатгўй бўлиб қолади ва ҳурмат бажо келтиради. У мард ва жасур одамларни ёқтиради... У масаланинг моҳиятини дарҳол пайқаб оладиган моҳир баҳсчи эди... У фаросати билан ҳақгўй — ёлгончини дарров фарқлар эди, самимий маслаҳатчиларни сохта насихатгўйлардан фарқлар эди» (11).

Лекин шундай бўлса-да, Ибн Арабшоҳнинг фақат ўзи кўрганлари ҳақида

ёзганлари ишончга сазовор. Бировлардан эшитиб ёзганлари эса кўпинча уйдирма ва ҳатто афсонадан иборат. Шуниси диққатга сазоворки, муаллиф бирорта ишончли манбага асосланмаган.

«Ажойиб ал-мақдур фи ахбори Темур» асарининг қўлёзма нусхалари Франция, Миср, Сурия, Туркия ва Русия кутубхоналарида сақланмоқда.

Матни Лейден (Голландия), Қоҳира (Миср), Калькутта (Ҳиндистон) да чоп этилган. Ундан кўпгина парчалар лотин (С.Н.Мангер), француз (П.Ватъе), инглиз (И.И. Сандерс), рус (А.Э.Шмидт) ва ўзбек (У. Уватов) тилларида нашр этилган.

Ибн Арабшоҳ баён этган яна бир маълумот диққатга сазовордир. Муаллифнинг ёзишича, Амир Темур замонидан (албатта, ижтимоий тузум, диний ахлоқ ва расм-русумлар доирасида) халқ оммаси ижтимоий турмушда маълум даражада қатнашар эди. Халқ оммаси Амир Темур амри билан ўтказилган барча катта байрам ва зиёфатларда албатта иштирок этарди. Темур шаҳарда бўлмаган вақтларида унинг саройларидаги катта боғларга Самарқанднинг давлатманд ва камбағал аҳолиси бемаъл киритиларди. Ибн Арабшоҳнинг далолат беришича, подшоҳ оиласидаги катта байрамлар шарафига Самарқанд аҳолисини тархон деб эълон қилиш, яъни ҳар хил тўловлардан озод қилиш одати ҳам амал қилар эди.

XV асрда яшаган арман тарихчиси Фома Мецопесининг асари ҳам Амир Темурга ашаддий душман ўрдусига мансуб манбалар қаторига киради. Аммо ундан ҳам баъзи бир эътиборга лойиқ маълумотлар топса бўлади (12).

Амир Темур ва унинг соҳиби тож фарзандлари тарихи яна бир йирик тарихшунос олим — Муҳаммад Ибн Ховандшоҳ ибн Муҳаммад (у кўпинча Мирхонд номи билан машҳур) тарафидан ёзилган.

Мирхонднинг бу асари «Равзат ус-сафо фи сийрат ал-анбийё ва-л-мулк ва-л-хулафо» («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») номи билан машҳур бўлиб, етти жилдан иборат. Асарнинг VII жилди (то 1467 йилгача бўлган воқеалар), муаллифнинг бетоблиги ва замоннинг носозлиги тўғрисида, ниҳоясига етмай қолиб кетган, ўзига хос жуғрофий қўшимча бўлган асар хотимаси ва ёзилмасдан қолган қисмлар олимнинг набираси Хондамир тарафидан ёзилган. Алишер Навоий-

нинг топшириғи билан ёзилган бу асар умумий тарих тарзидаги асардир, у дунёнинг «яратилиши»дан то 1523 йилга қадар Мовароуннаҳр, Эрон ва мусулмон Шарқда кечган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Асарнинг I-V жилллари термадир, сўнгги икки жилди, аниқроғи VI жилди XV асрнинг иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга. Унда Темур ва Темурийларнинг тарихи то Султон Бойқаро ва авлоди замонигача, яъни 1523 йилгача бўлган даври баён этилган.

«Равзат ус-сафо»нинг қўлёзма нусхаларини Англия, Туркия, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Югославия, Миср, Франция, Татаристон, Арманистон, Тожикистон, Швеция, Қуддуси Шариф, Голландия ва Ўзбекистон кутубхоналарида учратиш мумкин.

Асар матни Ҳиндистон ва Эронда чоп этилган. Ундан айрим парчалар француз, швед, лотин, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, чоп этилган.

«Равзат ус-сафо»нинг усмонли туркча ва ўзбекча таржималари ҳам бор. Ўзбекча таржимаси Хевада Мунис, Огаҳий ва Муҳаммад Юсуф тарафидан амалга оширилган. «Описание тюркских рукописей Института народов Азии» каталоги (Ленинград, 1965) тузувчиларининг сўзларига қараганда, асарнинг Фозил Мулла Кичик тарафидан 1737 йили қилинган уйгурча таржимаси ҳам бизгача етиб келган.

Давлатшоҳ Самарқандий (1435—1495)нинг «Тазкират уш-шуаро» («Шоирлар зикрида») асарида (1486 йили ёзилган) ҳатто махсус тарихий асарларда учрамайдиган ўта фойдали маълумотлар мавжуд. Бу асар муқаддима, хотима ва етти қисмдан иборат. Темур ва Темурийлар даврида ўтган шоирлар (уларнинг орасида Темурийзода шоирлар ҳам бор), асарнинг VI-VII қисмларида ва асар хотимасида қайд этилган тарихий воқеалар, Хуросон сарбалдорлари ҳақида келтирилган маълумотлар муҳим аҳамиятга эга.

Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асари матни Бомбай (1887), Лондон (1901) ва Техрон (1958) шаҳарларида чоп этилган. Ундан айрим парчалар рус, француз, турк ва немис тилларида эълон қилинган. Асарнинг инглизча тўла нашри Э.Г.Браун томонидан амалга оширилган. Унинг ўзбек тилига таржимаси 1900 йили Хивада Муҳаммад Рафий тарафидан амалга оширилган. Битта

Амир Темур Осиёга қарийб ишғирма аср ҳукмронлик қилган жангчилар силсиласининг вақили эди. Унинг давлати милоддан аввалги туртинчи асрда, Бўлоқ Искандар давридан бошлаб Шимолий Ҳиндистон, Эрон, Русия давлатлари ва Хитой сингари улкан ҳудудни ўз ичига олган салтанатлардан бири эди. Уларнинг узаги Марказий Осиё эди.

Хилда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

қўлёзма нусхаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг кутубхонасида 7016-рақами остида сақланмоқда.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср сўнги чораги ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» («Инсон хабарлари ва фарзларида дўстнинг таржимаи ҳоли») ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида кенг баён этилган.

Хондамир (1475/76—1535) истеъдодли, сермаҳсул олим бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV—XVI аср биринчи чорагидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган унга яқин йирик асар ёзиб қолдирган. Улар орасида олимнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» асари алоҳида ўрин тутади. Бу катта асар умумий тарих тарзида ёзилган ва уч жилдан иборат. Олим уни гарчи 1524 йили ёзиб тамомлаган бўлса-да, лекин асар устида яна кўп йил иш олиб борди ва 1529 йили уни поёнига етказди. Ушбу асарнинг фақат бир қисми — учинчи жилднинг учинчи ва тўртинчи қисмларигина оригинал бўлиб, уларда катта далилий маълумот асосида Хуросон ва Мовароуннаҳрда сўнги Темурийлар: Султон Аҳмад, Султон Муҳаммад ва Ҳусайн Бойқаро даври тарихи кенг ёритиб берилган.

«Ҳабиб ус-сияр»да бой тарихий маълумотлардан ташқари, этнографик (турк қавмларидан барлос, арғин, қипчоқ, жалойир, қўнғирот ва бошқаларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни), ижтимоий-иқтисодий тарздаги тарихий (амирлар, ва суюрғол эгаларининг давлат ва жамиятда тутган ўрни, солиқ ва жарималар ҳақида) далилий маълумотлар, Темурийлар давлатининг маъмурий тузилиши, марказий давлат аппарати, каттакичик мансабдорлар ва уларнинг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, мамлакатнинг маданий ҳаёти, хусусан олимлар, шоирлар, мусиқашунослар ва хаттотларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар учратамиз.

Асардан айрим парчалар инглиз, француз, ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, нашр этирилган.

«Ҳабиб ус-сияр» иккита мукамал нашрининг матни мавжуд.

Манбалар ҳақида сўз юритганда Темурийзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) нинг жаҳонга шуҳрат таратган, ўзбек тилида ёзилган «Бобурнома»сини тилга олиш жоиздир.

Бобурнинг «Бобурнома»си ва умуман бу улуг инсоннинг илмий-адабий мероси жаҳон илмий жамоатчилигига маълум. Бу ҳақда кўп ёзилган. Шунинг учун ҳам биз «Бобурнома»да Мовароуннаҳрнинг XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи ҳақида келтирилган далил-маълумотларни шунчаки эслатиб ўтишни лозим топдик.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг давр ҳақида келтирган маълумот ва хулосалари ўзининг ҳаққонийлиги, муфассаллиги билан ажралиб туради. Масала шундаки, у бу воқеа ва ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган, ўзи гувоҳлик берган. Бобур Темурийлар салтанатининг инқирози улар ўртасида бирлик ва якдиллик йўқлигидан, узаро феодал курашнинг кучайиб кетганлигидан, деб ҳисоблайди.

«Бобурнома»да XV ва XVI аср бошларида Фарғона водийсида, Тошкент ва унинг теварак-атрофида, Хужанд, Самарқанд ва Ҳисор вилоятларида истиқомат қилиб турган турк ва мўғул қавмлари, хусусан дулдой, қипчоқ, баҳрин, чарос, мўғул, барлос, минг, чўғроқ, манғит, ўтарчи ва Туркистон теварагида кўчиб юрган қорақўйлуқ, баҳоргу қавмлари ҳақида, зикр этилган қабилаларнинг урф-одати ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар этнограф олимлар учун, хусусан ўзбек, қозоқ ва Марказий Осиёдаги бошқа туркий халқларнинг этник тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Асарда қарвон йўллари, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Бадахшоннинг шаҳар ва мустақамланган қишлоқлари, меъморий ёдгорликлари, ўша ерларда истиқомат қилиб турган халқлар, уларнинг урф-одатлари ва машғулотлари ҳақида келтирилган жуғрофий маълумотлар ҳам катта аҳамият касб этади.

Бобур эсдаликларида ўзи босиб ўтган юртларнинг табиати, наботот ва ҳайвонот дунёси ҳақидаги маълумотлар ҳам алоҳида ўрин тутади. Бобурнинг Темурийлар давлати тузилиши ва Темурийлар армияси ҳақида келтирилган маълумотлари ҳам диққатга сазовор.

Умуман олганда, «Бобурнома» серқирра асар бўлиб, у нафақат тарихий, балки жуғрофия, ботаника, экономика соҳаларида ҳам қимматли манбадир.

Асарнинг қўлёзма нусхалари Буюк Британия, Ҳиндистон, Россия, Ўзбекистон, Тожикистон ва бошқа мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланмоқда.

Ун икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни зўбт этдим, уларни идора қилдим. Давлат, саитанат устунларини ушалар билан қувватлаб, мажлисларини шўлар билан зийнатладим.

«Темур тузуклари».

Унинг эски ўзбек тилидаги матни И.Н.Ильминский (1857), А.Бевеиж (1905), С.Мирзаев ва П.Шамсиев (1960) томонидан чоп этилган. Асарнинг форсча (1583), англизча (1826, 1921), франсузча (1871, 1986), усмонли туркча (1943—1946), русча (1958) нашри «Бобурнома»нинг энг яхши нашри ҳисобланади.

Амир Темур саройидаги муҳитни, у ердаги тартиб-қоидаларни ўрганишда 1404 йили Самарқандга келган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундалиги» катта аҳамиятга эга. Клавихо Амир Темурнинг хотинлари, келинлари ва набираларини ҳам кўрган, Амир Темурнинг ўзи билан учрашган, саройдаги ҳаётни, жаннатмакон шаҳарни кўрган, кузатган. Шу сабабдан унинг «Кундалиги» Амир Темур давлатининг ички ҳаётини ўрганишда, унинг Европа давлатлари билан олиб борган муносабатлари тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этди. Клавихонинг «Кундалиги»да Амир Темур ва авлоди тасарруфида бўлган халқлар ва мамлакатларнинг умумий аҳволи, уларнинг урф-одати ҳақида, шунингдек Амир Темурнинг келиб чиқиши, унинг ота-боболари, Соҳибқирон амри билан барпо қилинган ва бунёд этилаётган маҳобатли қасрлар, масжиду мадрасалар, бозор расталари, боғлар ҳақида қимматли маълумотлар учратамиз.

Клавихонинг «Кундалиги» эски испан тилида 1582 йили Севилья (Испания)да босилиб чиққан, орадан икки аср ўтиб, уни 1779 йили Амироло, 1782 йили Антонио Санчо чоп эттирган. Булар орасида энг қимматлиси 1582 ва 1782 йиллардаги нашрлардир. Асарни 1943 йили Мадридда Ф.Лонес зарур изоҳлар билан қайта нашр қилди.

Клавихонинг мазкур асари рус тилига ҳам таржима қилиниб, 1881 йили Н.И.Срезневский, 1990 йилда эса И.С.Мирокова томонидан чоп этилди. И.С.Мирокова нашри мукамал ҳисобланади.

Амир Темур даври тарихини тадқиқ этишда, айниқса Олтин Ўрда, Туркия ва Болқон мамлакатларининг XIV аср сўнгги чораги — XV аср бошларидаги сиёсий аҳволини ўрганишда бавариялик Иоганн Шильтбергернинг «Саёҳатнома»си диққатга сазовордир.

И.Шильтбергернинг «Саёҳатнома»си XV—XIX асрлар мобайнида Европа мамлакатларида шуҳрат топди. Шу давр мобайнида асар олти марта нашр этилди, шундан тўрттаси XV асрда, 1559 ва

1859 йилларда асар немис ва англиз тилларида чоп этилди. И.Шильтбергер асарининг аҳамияти Катимер, Девизак, Сен-Мартин, Ҳаммер - Пуршталь каби бир гуруҳ европалик шарқшунос олимлар тарафидан эътироф этилди. И.Шильтбергер «Саёҳатнома»сининг жиддий камчиликлари ҳам йўқ эмас. Буни ўз вақтида муаллифнинг ўзи ҳам эътироф этган. У бундай деб ёзган: «Таъриф ва тавсифларим унчалик тўла эмас. Чунки асирликда бўлганим сабабли истаганимни ололмадим».

Асар билан синчиклаб танишиш шуни кўрсатадики, унда Кичик Осиё, Болқон мамлакатлари ва Олтин Ўрданинг XIV аср 80-90-йилларидаги сиёсий аҳволи ҳақида муҳим далил ва маълумотлар мавжуд.

Асарнинг XIV—XXIV боблари Амир Темур ва унинг Эрон билан Озарбойжонда ҳукмронлик қилган авлоди тарихига бағишланган. Хусусан, XXIV бобда бу ҳақда кўпроқ маълумот учратамиз.

Яна икки муҳим асар: «Муъизз ул-ансоб» («Ҳурматли кишиларнинг насабномаси») ва Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Ҳавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» («Фасиҳий тўплами») хусусида қисқача тўхталиб ўтиш жоиз.

«Муъизз ул-ансоб» тарихчи Рашидуддин (1247—1318) нинг «Шуъаби панжгона» асарининг қисқартирилган нусхасидир. «Муъизз ул-ансоб»нинг муаллифи юқорида тилга олинган Ҳофизи Абрў деб фараз қилинади. Ҳофизи Абрў «Шуъаби панжгона» дан араблар, ҳиндлар, хитойлар ва фарангийларнинг келиб чиқишига оид қисмини чиқариб ташлаган ва ўзидан чингизийлар, яъни XIII—XIV асрларда Мовароуннаҳрни идора қилган Чиғатойхон авлоди, Темур ва Темурийлар шажарасини қўшган. Амир Темур ва Темурийларнинг келиб чиқишини ўрганишда бу асар муҳим қўлланма вазифасини ўтайди.

«Муъизз ул-ансоб»нинг бизгача учта нусхаси етиб келган. Булардан биттаси Туркияда Тўпқопи сарой кутубхонасида 2152-рақами билан сақланади. У тўлиқ эмас, Бойсунқур Мирзо «Альбоми»дан олинган миниатюралари бор. Иккинчиси Париж миллий кутубхонасида сақланади (тартиб рақами OR 467; тўлиқ эмас). Ва, ниҳоят, Британия музейида сақланиб турган нусха (безакли, XVII аср). Америкалик таниқли шарқшунос олим Ж.Вудс шу нусха асосида Амир Темур ва унинг тўрт ўгли авлодининг шажарасини тузди ва китоб ҳолида эълон қилди.

Амир Темур ва унинг энг яқин ворислари даври ўз хусусиятига кура, Самарқанд шаҳрининг одатдан ташқари илдам ривожланиш давридир. Ташқи безакларга бой ажойиб, муҳташам мейморчилик обидаларининг аксарияти худди шу даврга мансубдирки, кўпинча қолган бўлган тарихи нуқт бўлган Самарқанд ҳақидаги одатий тасаввурлар уларнинг қиёфаси билан чамбарчас боғлиқдир.

А.Ю.Якубовский

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Ха-вофийнинг «Мужмали Фасиҳий» аса-ри ўзига хос қомусий маълумотнома бўлиб, «дунёнинг яратилиши»дан то муаллифнинг замонигача Шарқ мам-лакатларида, шунингдек Мовароуннаҳр билан Хуросонда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, машҳур кишилар, олимлар, шоирлар, давлат арбоблари, рассомлар, бунёд этилган муҳташам бинолар (мас-жид, мадраса, карвонсарой ва сув ин-шоотлари) ҳақида қимматли маълумот беради.

Бўлиб ўтган воқеалар асарда йил-ма-йил кўрсатилган, бу ҳол ундан фой-даланишни бирмунча енгиллаштиради.

«Мужмали Фасиҳий»нинг матни 1961—1963 йилларда Эронда, унинг рус тилига қилинган таржимаси (фақат ик-кинчи қисми) Тошкентда 1980 йили чоп этирилган.

Номаълум муаллифнинг «Дастурил амал» деб аталган, айтарли машҳур бўлмаган асари ҳам диққатга лойиқдир. Чамаси, бу асар Мовароуннаҳрда 1714 йилда ёзилган. Унда Амир Темур ва Темурийлар салтанатининг Бобур ва унинг ўғли Ҳумоюн замонигача бўлган қисқача тавсифини учратамиз.

Амир Темурга онд рус манбалари ўша даврда кам учраши табиийдир. Амир Темур қўлга киритишга интил-ган жаҳоншумул савдо йўлларида Ру-сия четроқда турар эди. Амир Темур-нинг салобатли номи Русия аҳолисига етиб борган бўлса-да, бу ҳол асосан Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши юришлар билан боғлиқ эди, чунки Ру-сия Олтин Ўрдага сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарам эди.

Амир Темур 1395 йилда Дон дарё-сининг irmoғи бўлмиш Сосна дарёси буйидаги Елец шаҳри яқинида Тўх-тамишга қарши жанг қилганидан ке-йин унинг номи машҳур бўлиб кетди. Бу шаҳарда асосан руслар яшаган ва ҳукмронлик қилган бўлса-да, аслида у Олтин Ўрда ҳудудида, аниқроғи, Ол-тин Ўрда билан рус князлари ўртаси-даги чегара минтақасида барпо этил-ган қалқон зоналардан бирида жой-лашган эди (13).

Москвадагилар Амир Темурнинг Ру-сия ерларига ичкарилаб кириб бори-шидан, Москвага юриш қилишидан хавфсирар эдилар. Рус солномаларида Амир Темур бевосита Москвага бор-маган деб ҳисобланади (14).

Айни пайтда Шарафуддин Али Яз-дий «Зафарнома»сида Амир Темур Москвагача бориб, унинг ичкарисини ва ташқарисини олганлиги, у ердаги ар-

бобларларни асир қилганлиги ҳақида айтилади. Буни ғарб тарихнавислиги ҳам тан олади. (Ж.Сартон, К.Э. Бос-ворт, Б. Манц). Бу муаммога тўла аниқлик киритиш тарих фани олдида турган вазифалардан бири ҳисоблана-ди. Ҳар ҳолда баъзи рус тарихчилари-нинг Амир Темур Москвани ололма-ган, чунки у Оканинг нариги қирғоғида турган Василий Дмитриевич бошчили-гидаги рус кучларидан қўрққан деган гаплари ҳақиқатдан жуда узоқдир. Чун-ки у пайтда Амир Темурни кўрқита ола-диган ёки чўчитадиған кучнинг ўзи йўқ эди. Демак, рус солномаларидаги Амир Темур ҳақидаги маълумотларда катта қусур бор ва улар ишонарли эмас.

Вақт ўтиши билан Амир Темур ҳақидаги оғзаки маълумотлар Русияга тарқала бошлаган, XV аср бошларида эски рус адабиётининг эртак тусидаги қиссаси — ўзига хос ноёб ёдгорлиги юзага келди (15). Бошқа кўпгина риво-ятлар, афсоналар, ҳикоятларда бўлгани каби, бу қиссада ҳам тўқиб чиқарилган воқеалар ва сеҳргарлик кучига содда-дилларча ишонч ҳақиқий тарихдаги у ёки бу воқеалар билан ғаройиб тарзда чаतिшиб кетган.

Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини ёритувчи асосий тарихий манбаларнинг қисқача шарҳи мана шундан иборат. Мазкур манбаларнинг бениҳоя кўплиги ва хилма-хиллиги Амир Темурнинг жаҳон тарихидаги роли беқиёс эканлигидан ва унинг номи ғоят машҳурлигидан далолат беради.

Улуғ жаҳонгирнинг ҳаёти ва ижти-мой-сиёсий фаолиятини ўрганишда унинг қаламига мансуб «Тузуки Тему-рий» («Темур тузуқлари») деб аталган асарнинг қиммати бениҳоя каттадир.

«Тузуки Темурий» (бошқа номлари: «Малфузоти Темурий» — «Темурнинг айтганлари» ва «Воқиоти Темурий» («Темур ҳақида хотиралар») ўзига хос тарихий асар бўлиб, унда Амир Темур-нинг таржимаи ҳоли ва унинг оғир, хавф-хатарларга тўлиқ фаолиятида юз берган воқеалар, йирик давлат арбоби ва моҳир саркарда сифатида шуҳрат топган бу шахснинг давлат ва армия тузилиши ҳамда уларни бошқариш ху-сусидаги фикр-мулоҳаза ва қарашлари ўз ифодасини топган.

Асар дастлаб эски ўзбек (чиғатой-туркий) тилида ёзилган бўлиб, шарқ-шунослар Н. Д. Миклухо-Маклай, Ч. Рьё, Х.Эте, Ч.А.Стори ва бошқа мута-хассис олимларнинг сўзларига қараган-да, унинг бир нусхаси XVII асргача Яман ҳукмдори Жаъфар подшонинг кутубхо-

29 ←

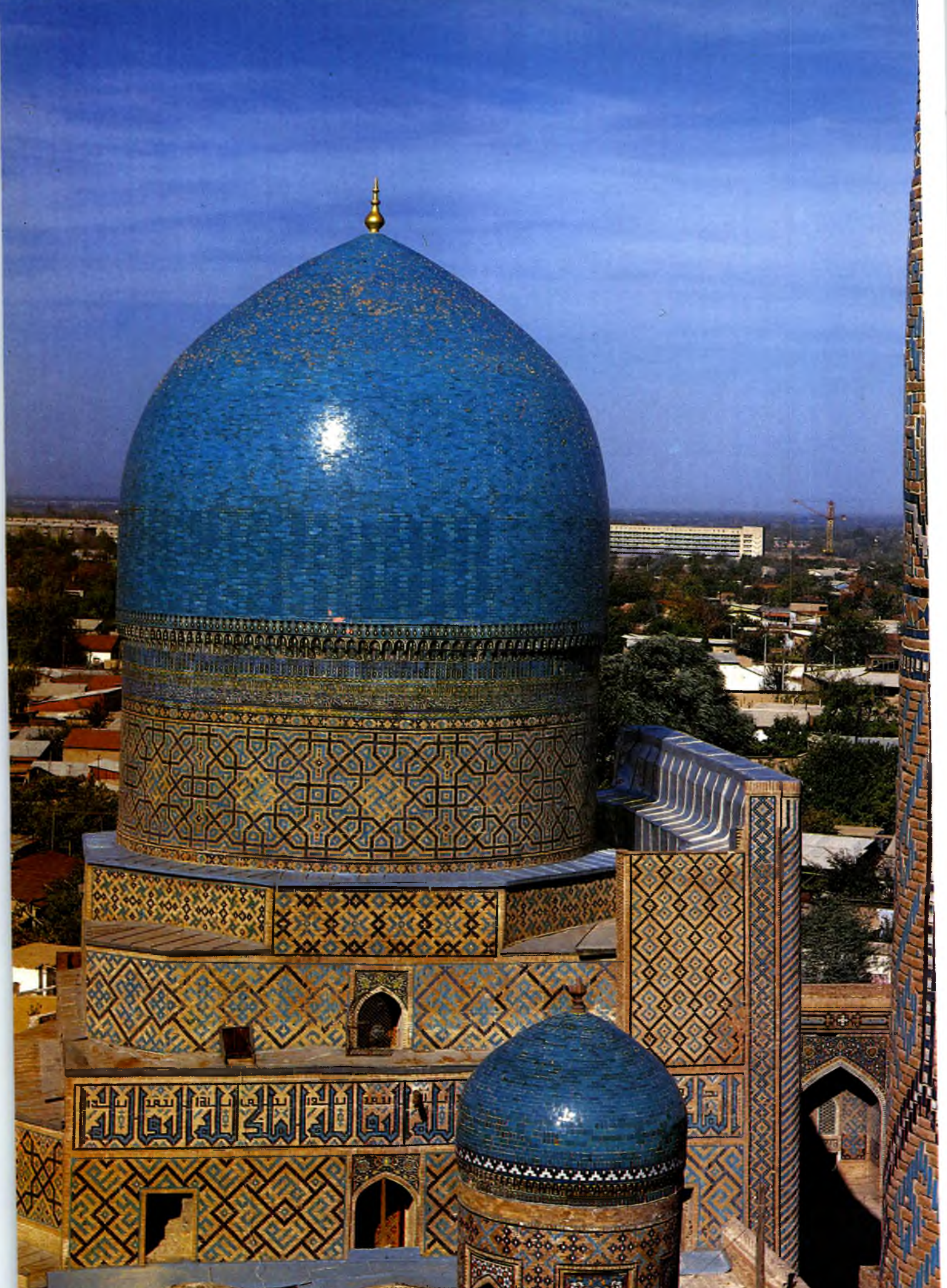
Гури Амир мақбараси. Кошнли лавҳа. Самарқанд

30

Шаҳар ташқарисидаги Дилқушо саройи — Ишратхона. Бош пештоқ. Самарқанд

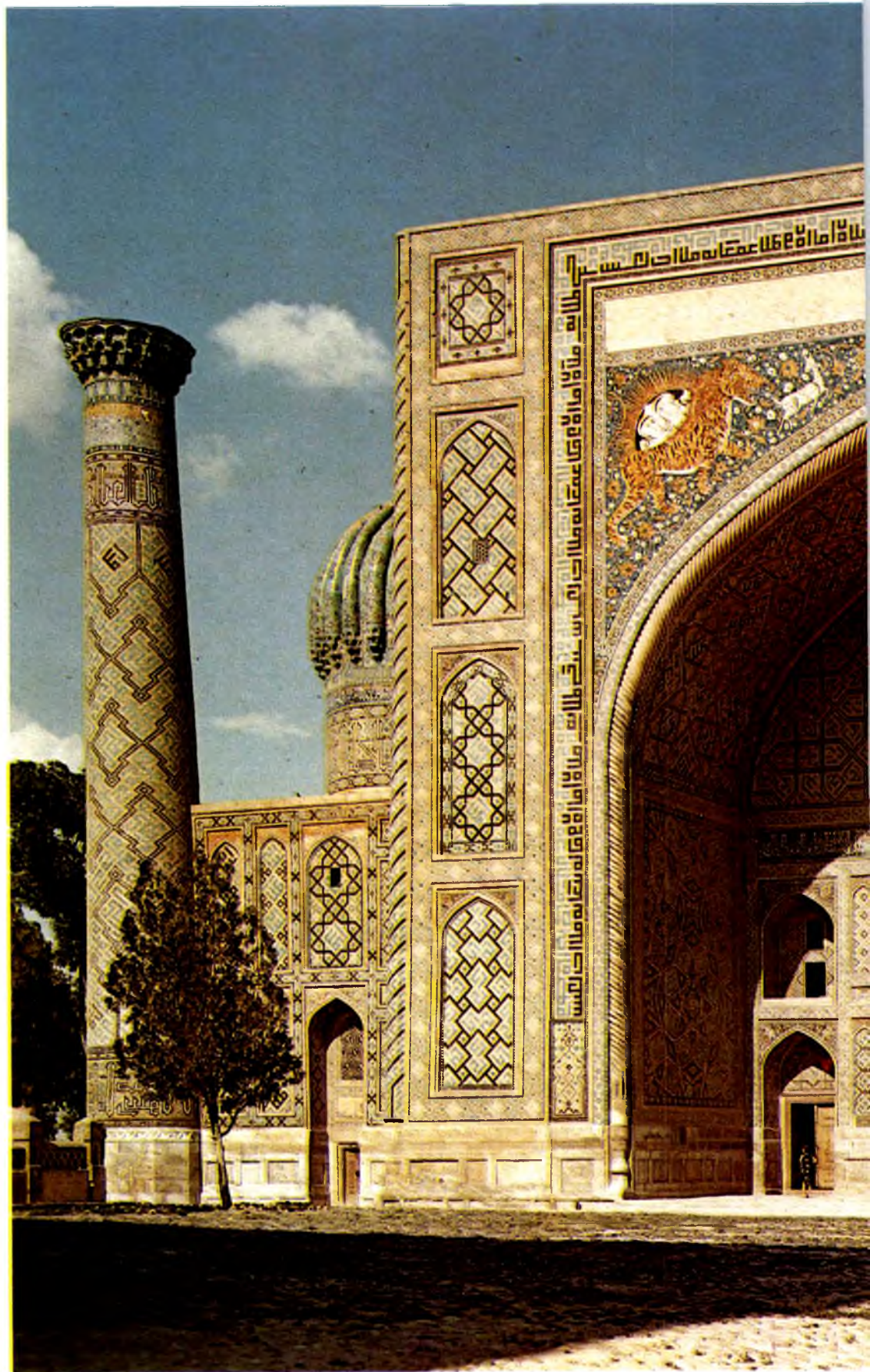

32

Регистон меъморий мажмуаси. Тиллақори масжиди. Гумбаз. Самарқанд

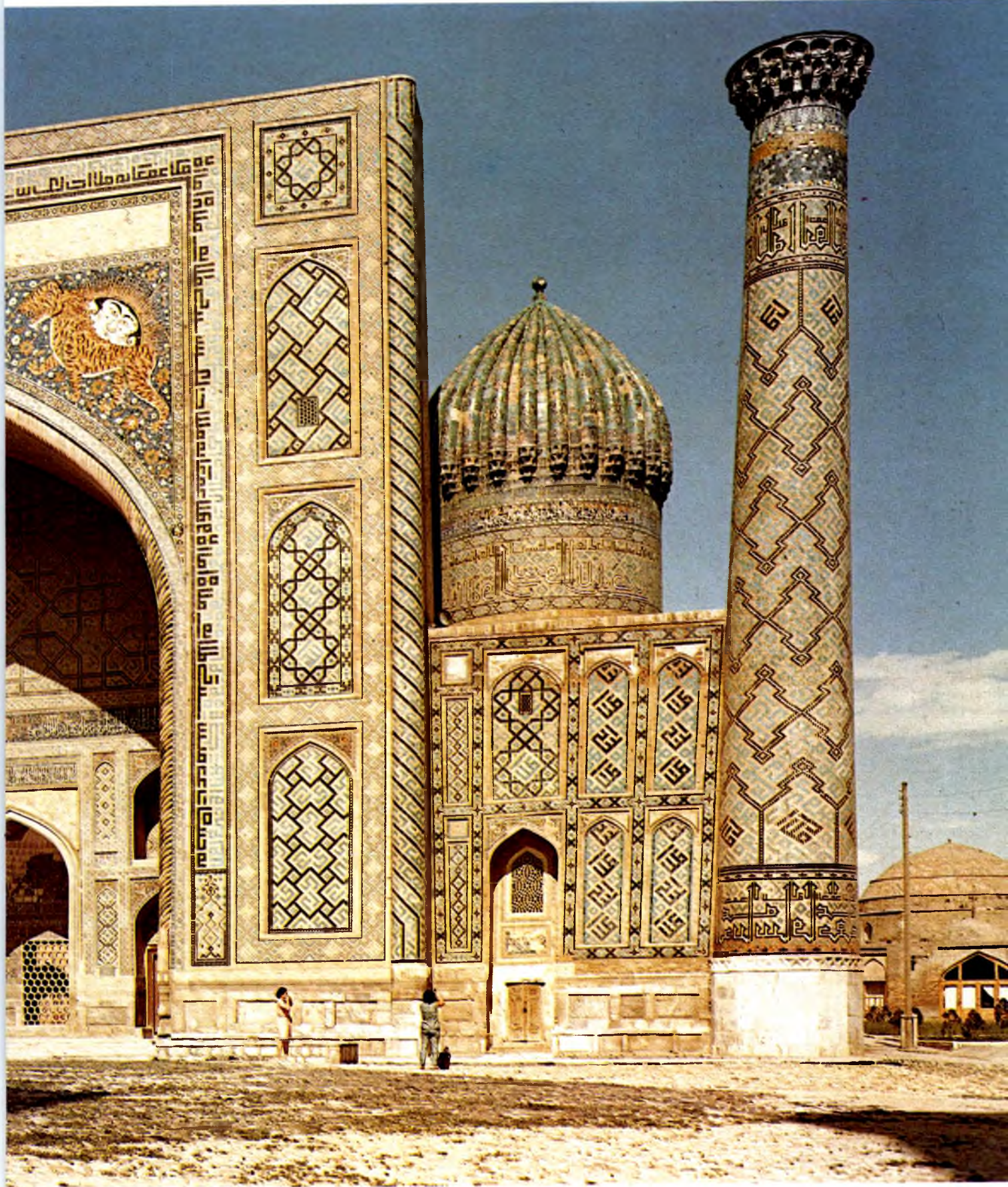
33

Регистон меъморий мажмуаси. Тиллақори масжиди. Ички қурилиш. Гумбаз. Самарқанд

34

Регистон меъморий мажмуаси. Шердор мадрасаси. Умумий қуриниш. Самарқанд

35

Регистон меъморий маж-
муаси. Тиллақори масжи-
ди. Ҳовли. Самарқанд

36

Улугбек расадхонаси.
Секстант. Самарқанд

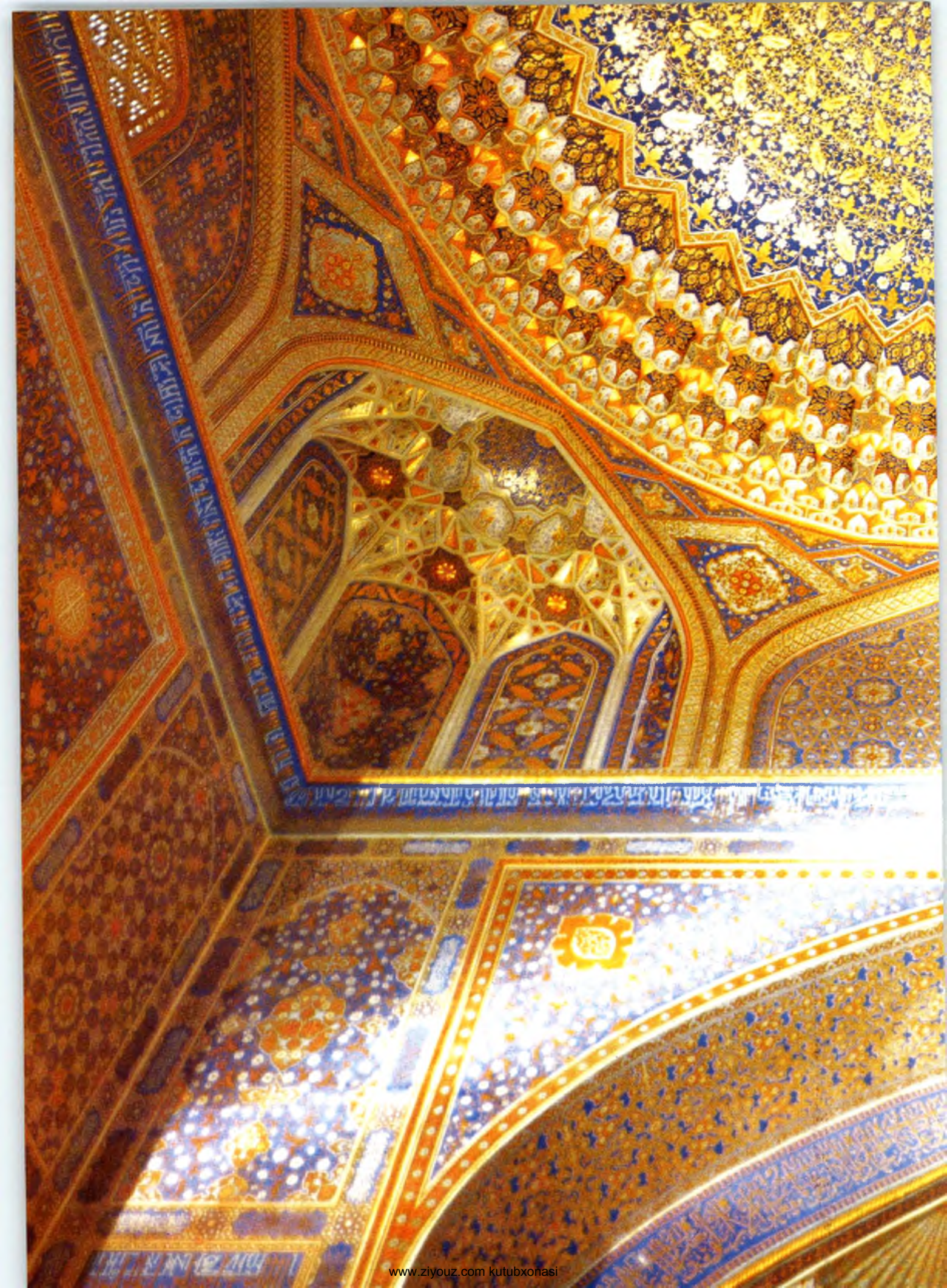

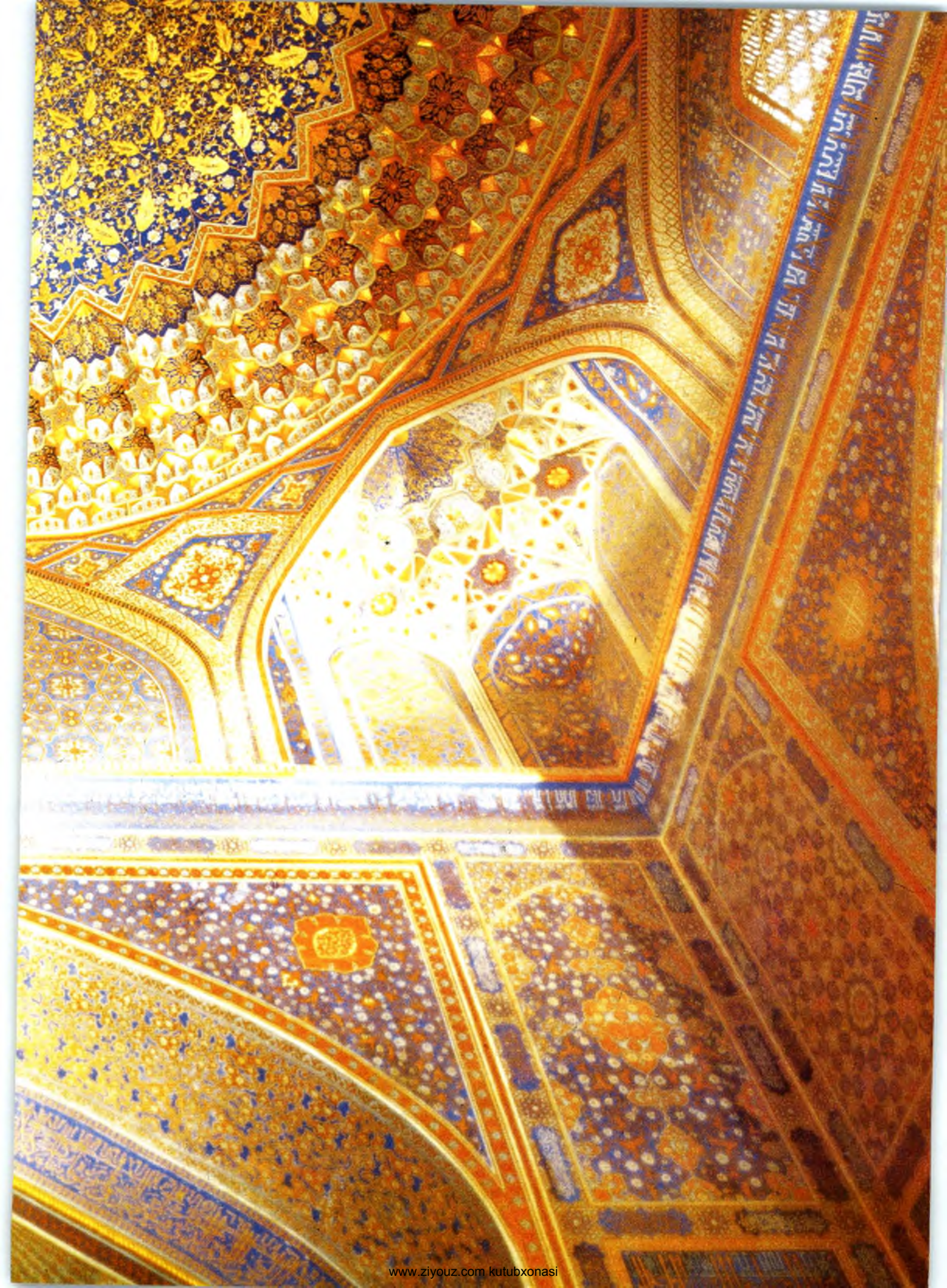
37

Улугбек расадхонаси. Умумий кўриниш. Самарқанд

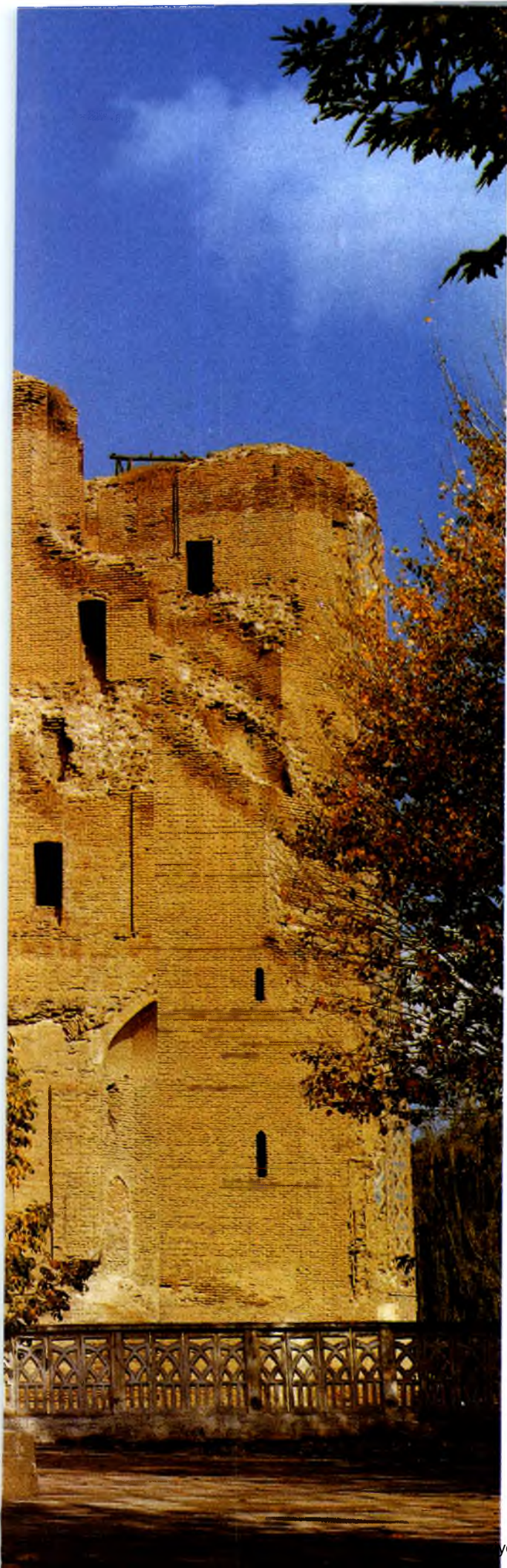
38 →

Регистон меъморий мажмуаси. Тилдақори масжиди. Ички қисмидаги безак. Самарқанд

39

Оқсарой саройи. Жалуб
томондан қуриниш. Шаҳ
рисабз

40 →

Оқсарой саройи. Шимол
томондан қуриниш. Шаҳ
рисабз

41 → →

Ҳазрати Имом мажмуаси.
Умумий қуриниш. Шаҳри
сабз

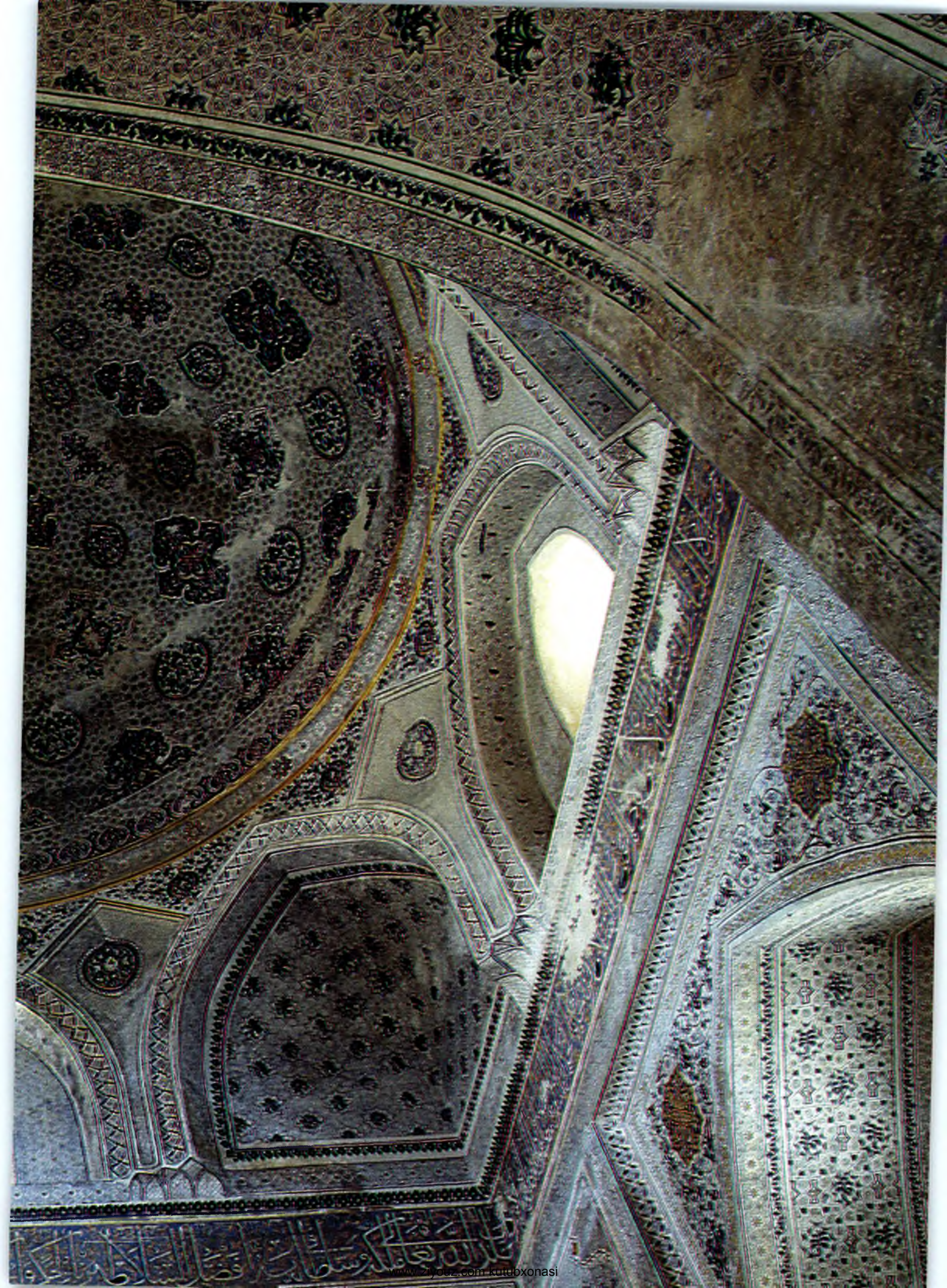
42

Ҳазрати Имом мажмуаси.
Уймакор эшик. Шаҳрисабз

43

Гумбази Сайидон мақба-
раси. Гумбаз. Шаҳрисабз

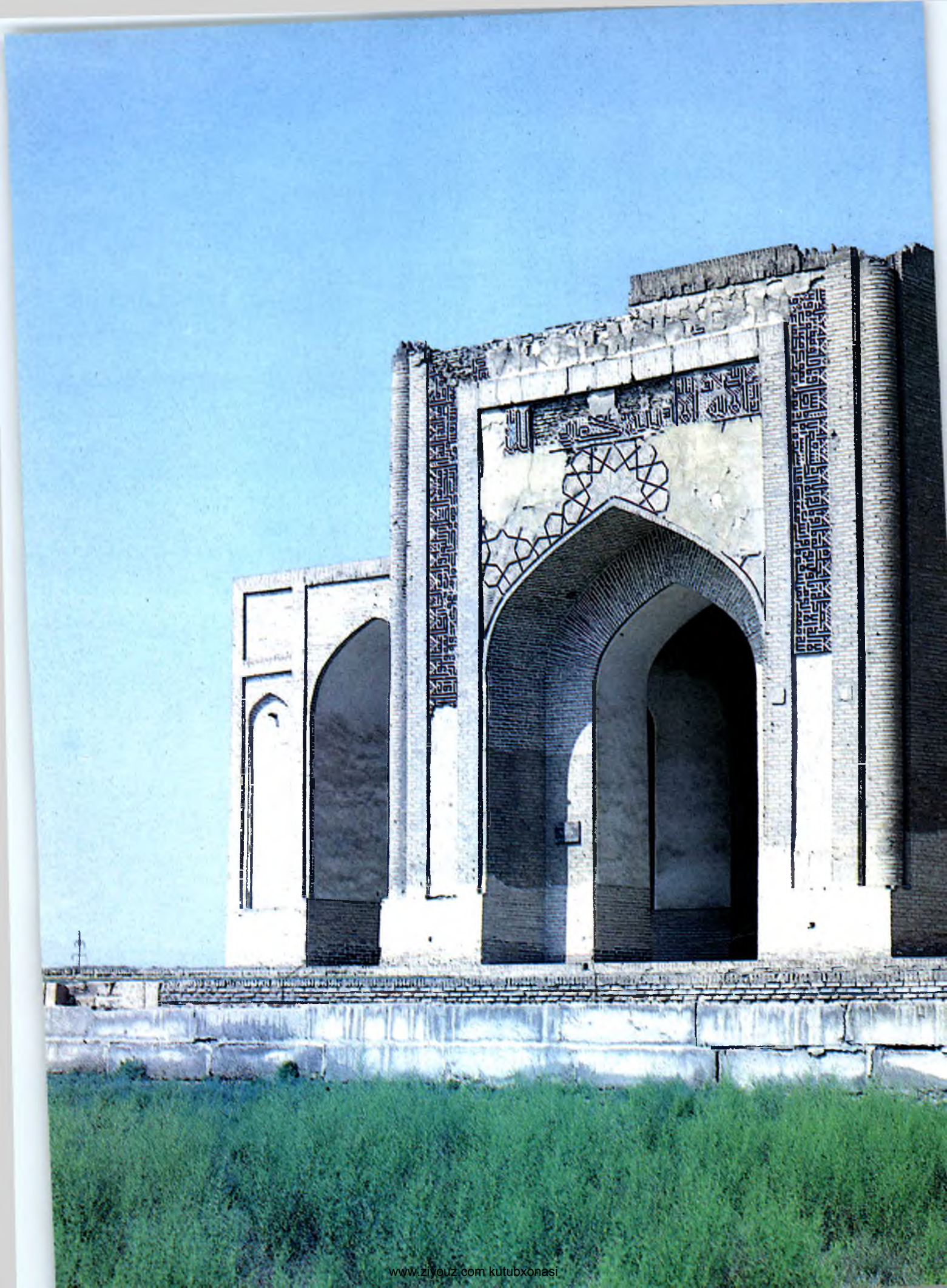

44 ←

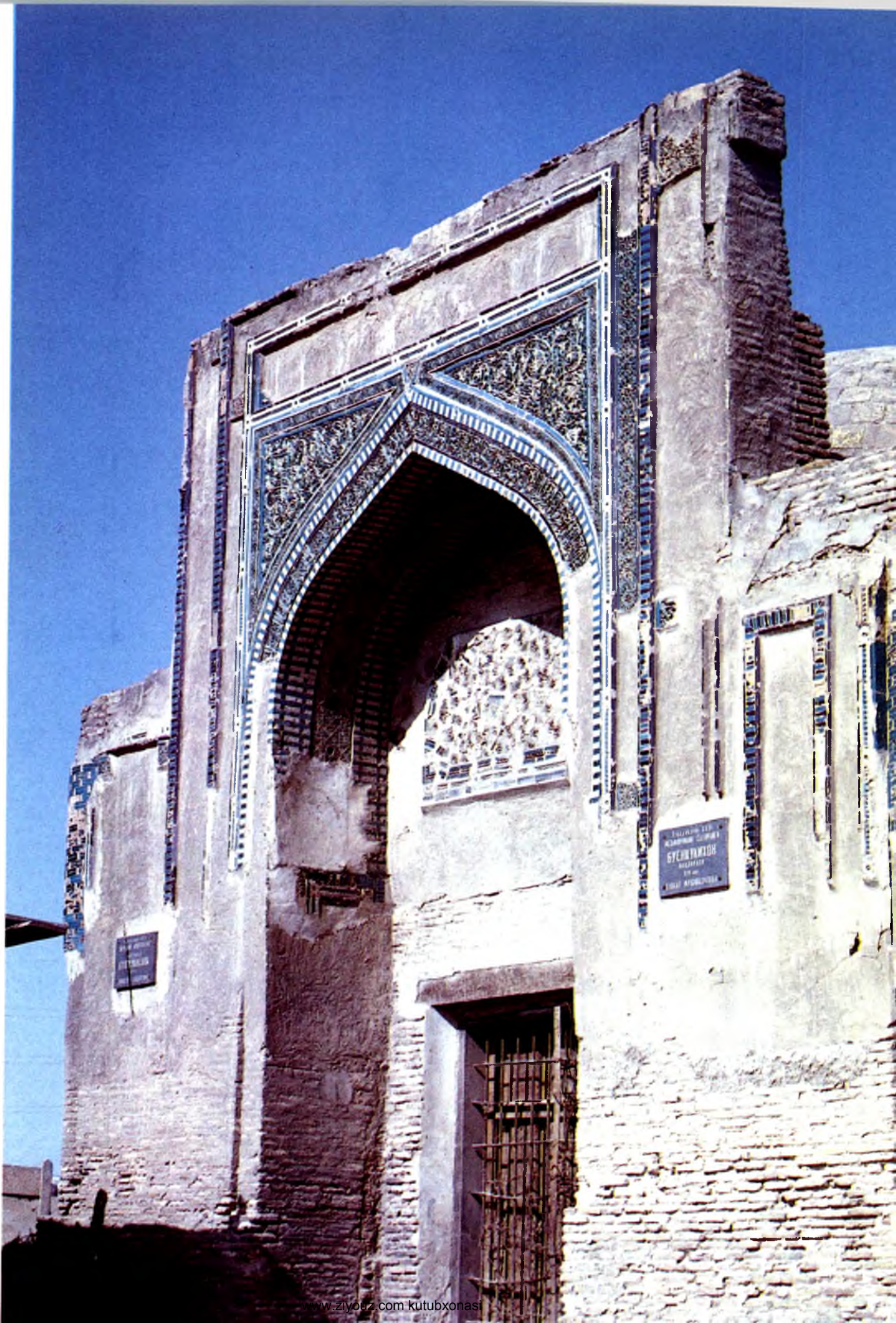
Гумбази Сайидон мақбараси. Ички куриниш. Шаҳрисабз

45

Чашмаи Аюб мақбараси. Бухоро

47

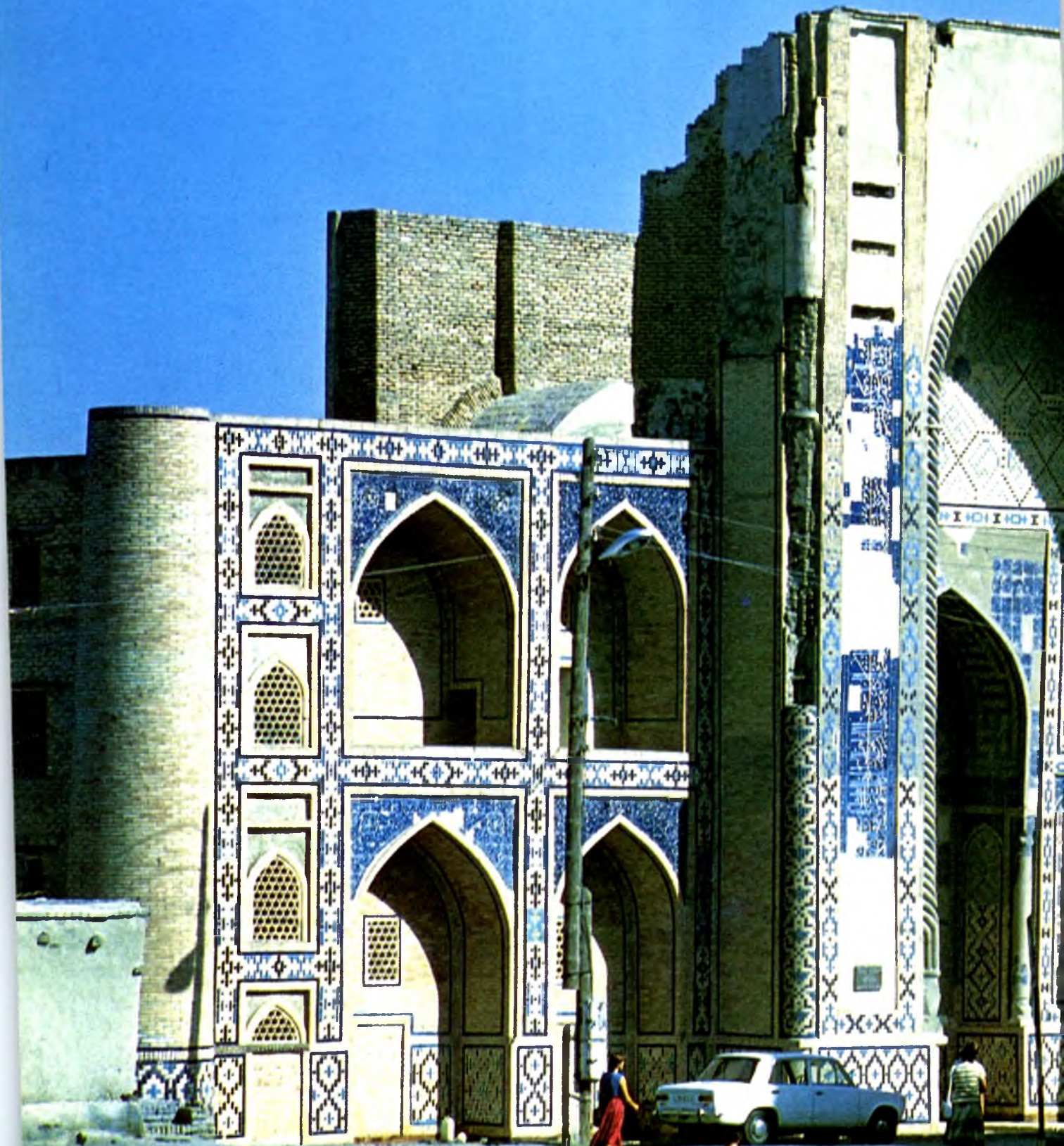
Баенкулхон мақбараси.
Бухоро

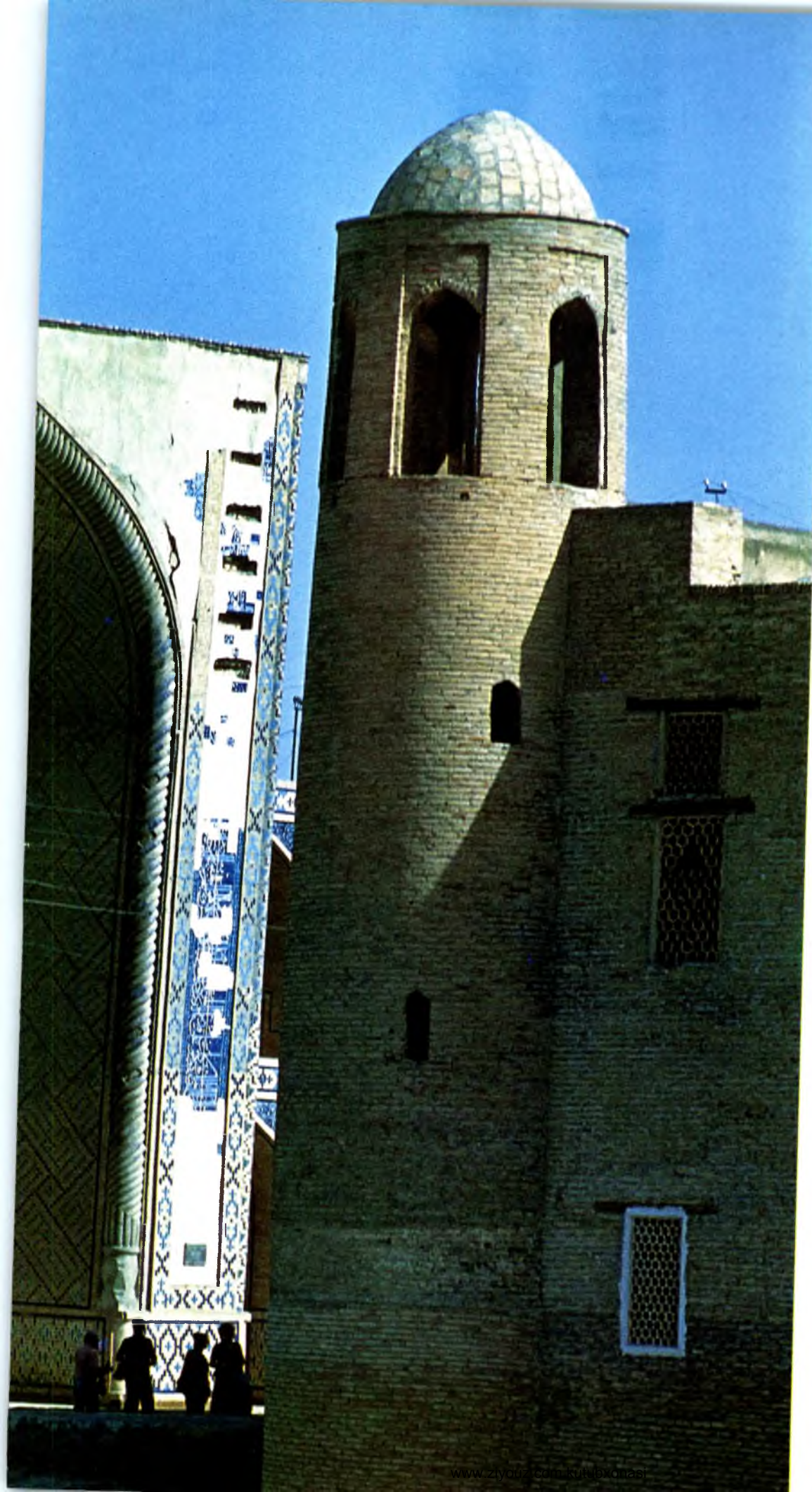
48 →

Улутбек мадрасаси. Уму
мий қуриши. Бухоро

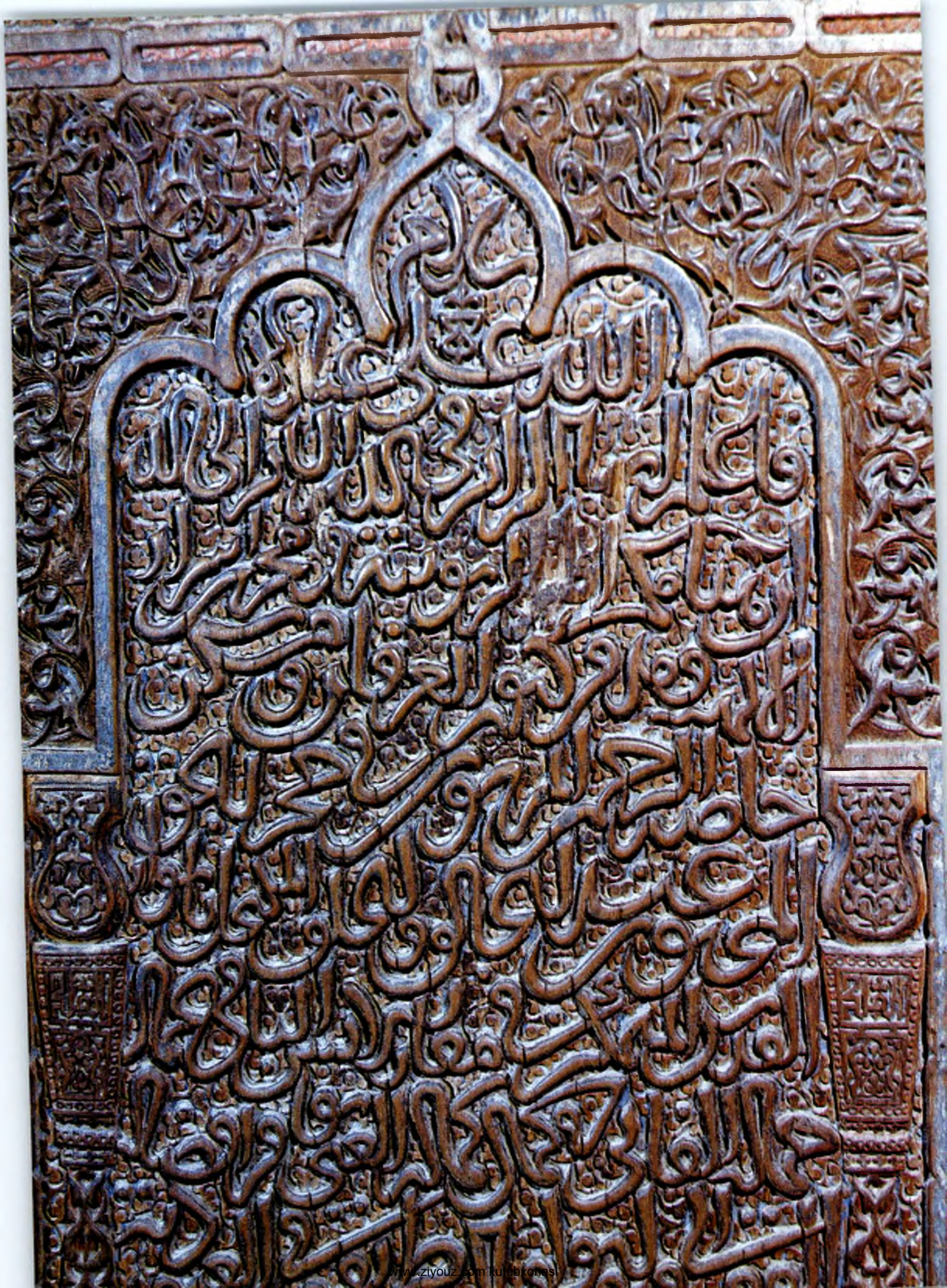

49

Улугбек мадрасаси. Жануби-гарб томондан куришиш. Бухоро

50 →

Сайфиддин Бохарзӣй мақбараси. Уймақор қисм. Бухоро

насида сақланган (16). Асарга ёзган сўзбошисида «Тузуки Темурий»ни форс тилига таржима қилган Мир Абу Толиб ат-Турбатий Арабистоннинг муқаддас шаҳарлари-Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварага зиёратидан қайтишда Яманга тушиб ўтганлиги ва юқорида номи зикр этилган ҳукмдор — Жаъфар подшонинг кутубхонасида туркийча ёзилган бир асарни учратиб қолганлигини ва асар билан танишув натижасида у Амир Темурнинг таржимаи ҳоли бўлиб чиққанини айтади (17).

Лекин, афсуски, асарнинг асл нусхаси (эски ўзбекчаси) бизнинг замонамизгача етиб келмаган, балки бирон эски кутубхонанинг бир бурчагида ётгандир-у, биз ундан беҳабардирмиз. Шундай бўлса-да, бир нарса ҳақиқат. «Тузуки Темурий» даставвал эски ўзбек тилида (туркийчада) ёзилган ва бунга Шарқ қўлёмалари каталогларининг барча мусаннифлари гувоҳлик бериб турибдилар.

Ат-Турбатий Арабистондан қайтишда Аграда ҳукмдор Бобурий Шоҳ Жаҳон (1628-1657)нинг хизматига кирган ва ўшанда унинг илтимоси билан «Тузуки Темурий»ни эски ўзбекчадан форс тилига таржима қилиб, мазкур подшоҳга тақдим этган. Бу ҳақда ҳиндистонлик машҳур тарихчи Абдулҳамид Лоҳурийнинг «Подшоҳнома» китобида муҳим маълумот бор.

Шоҳ Жаҳон таржима билан танишиб чиқиб, унда айрим ноаниқликлар ва камчиликлар тоиган ҳамда йирик олим ва ёзувчи, Декан вилоятининг қозикалони Муҳаммад Ашраф Бухорий (1652 й. вафот этган)ни ҳузурига чақиртириб, ат-Турбатийнинг мазкур таржимасини муътабар асарлар, хусусан Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ва шунга ўхшаш муҳим асарларга солиштириб чиқиш ва шу йўл билан таржимадаги хато ва камчиликларни бартараф қилишни топширган (18). Хулласи калом, Муҳаммад Ашраф Бухорий Мир Абу Толиб ат-Турбатийнинг таржимасини хато ва камчиликлардан халос қилиб, уни кунт билан таҳрирдан чиқарган. Бухорий саъй-ҳаракати билан, Н.Д.Миклухо-Маклайнинг сўзлари билан айтганда, асарнинг янги, тузатилган таҳрири пайдо бўлди (19).

Лекин ат-Турбатийнинг мазкур таржимаси ўша Яман ҳукмдори Жаъфар подшо кутубхонасида кўрган нусхага асосланганми ё асарнинг Ҳиндистонда ҳам ўшандай туркийча нусхаси бўлганми, буни билмаймиз.

Нима бўлганда ҳам, шу икки олим: ат-Турбатий ва Бухорийнинг меҳнати орқасида «Тузуки Темурий» форс тилида бизнинг замонамизгача етиб келди.

«Тузуки Темурий» XV—XIX асрларда нафақат олинасаб кишилар, балки бутун жаҳон илм аҳли ўртасида шуҳрат топди. Асарнинг қўлёмза шаклида ҳам, тошбосма тарзида ҳам жаҳоннинг деярли барча кутубхоналарида борлиги, шунингдек кўп тилларга — инглиз, француз, рус, урду ва ҳозирги ўзбек тилларига узлуксиз таржима қилиб турилиши бунга исбот-далилдир. «Тузуки Темурий»дан нусха кўчириб тарқатиш узлуксиз давом этиб келаётгани ҳам асарнинг ҳаммага манзур бўлганлигидан далолат бериб турибди.

«Темур тузуклари»нинг нашрлари ҳам анчагина. Масалан, унинг форсча матни, тадқиқот ва изоҳлар билан (фақат «Тузукот» қисми) 1783 йилда Англияда майор Дэви тарафидан чоп этилди (20). 1785 ва 1891 йиллари майор Дэви нашри фотомеханика йўли билан Ҳиндистонда (21), сўнгра 1963 йилда Эронда (22) чоп этилди.

«Тузуки Темурий»нинг бир қанча тилларга қилинган таржимаси ҳам бор. Масалан, асарнинг инглизча таржимаси (фақат «Малфузот» қисми) Амир Темурнинг таржимаи ҳоли (унинг 41 ёшигача баён этилган) 1830 йили Англияда майор К. Стюарт тарафидан (23), французча таржимаси (фақат «Тузукот» қисми) Ланглэ тарафидан амалга оширилиб, 1787 йили Парижда чоп этилган (24). «Тузуки Темурий»нинг Субҳон Бахши (Деҳли, 1855) ва Муҳаммад Фазл ул-Ҳақ (Бомбай, 1908) тарафларидан амалга оширилган урдуча таржималари ҳам мавжуд.

«Тузуки Темурий» тўлиқ равишда Хоразм (Хева)да Муҳаммад Юсуф ар-Рожий тарафидан 1273 (1856—57) йили ва Паҳлавон Ниёз Девон томонидан 1858 йили ўзбекчага таржима қилинган. Уларнинг биринчиси «Тузуки Темурий», иккинчиси «Малфузот» номи билан маълум. Ҳар иккала нусха шу кунларда Санкт-Петербург шаҳрида М.Е. Салтиков-Шчедрин номидаги халқ кутубхонасида сақланмоқда.

Асарнинг эски ўзбек тилига таржима қилинган яна бир нусхаси ҳам бор, лекин у тўлиқ эмас. Соҳибқироннинг 39 ёшигача бўлган давр воқеаларини ўз ичига олган, холос. Таржима Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821/22—1858/59)нинг топшириғи билан Хўжанд қозиси Набижон Маҳмуд тарафидан амалга оширилган.

(Соҳибқирон) подшоҳлик тахтида шундай буйруқ берардики, ҳузурига Рум қайсар ва Чин ҳоқони кирган тақдирда ҳам қўрқув ва сиёсат босиб, ҳазонрез шамолдаги тол каби титраб турган бўлардилар.

Ҳофизи Авру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Кейинги йилларда «Тузуки Темурий»нинг ҳозирги ўзбек тилига қилинган тўла таржималари пайдо бўлди. Бу олижаноб иш биринчи марта форс ва араб тиллари билимдони марҳум Алихон тўра Соғуний тарафидан бажарилди (25). Шундан кейин унинг тузатилган тўла нашри шарқшунос Ҳабибулло Кароматов тарафидан ҳозирланди ва китоб ҳолига келтириб нашр этилди (26). Ана шу иккала нашрда ҳам илгари йўл қўйилган хато-камчиликлар (таржимадаги ноаниқликлар, тушириб қолдирилган ерлар, шахсий, жуғрофий ва этник номларни ёзишдаги хатолар) имкони борича бартавраф қилинди: айрим тарихий воқеалар, жойлар ва этник номлар изоҳланди.

Асарнинг рус тилига қилинган таржималари ҳам мавжуд. Булардан бири Н. П. Остроумов раҳбарлигида амалга оширилган нашрдир (27). Лекин мазкур нашрнинг жиддий камчиликлари бор. Таржима форсча оригиналдан эмас, балки Л. Лангленнинг французча наширдан қилинган.

1968 йили И. М. Мўминов қисқа сўз боши билан Н.А. Остроумов нашини факсимиле тарзида қайта чоп эттирди. Мазкур асарнинг Н.С.Ликошин ҳамда В.А.Панов амалга оширган яна иккита нашри ҳам бор (28). Лекин ҳар иккала нашр ҳам асарнинг Набижон Маҳдумнинг тўла бўлмаган, фақат унинг бир қисми - «Малфузот»дан иборат нусхасига асосланган.

Энди «Темур тузуқлари» асарининг муаллифи ва унинг оригинал ёки оригинал эмаслиги ҳақида. Бу масала кўпдан бери баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Масалан, инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун билан рус шарқшунос олими В.В.Бартольд «Темур тузуқлари» Амир Темур тарафидан ёзилганлигини инкор қилибгина қолмай, балки асарнинг оригиналлигига ҳам шубҳа билдирганлар (29). Лекин асарни синчиклаб ўрганилганда ва уни Амир Темурнинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган машҳур асарларга, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» асарларига солиштириб ўрганилганда, бу даъвонинг асоссиз эканлиги маълум бўлди.

«Темур тузуқлари» ва унинг жаҳон кутубхоналарида сақланаётган нусхалари ҳақида батафсил маълумот келтирган инглиз шарқшунос олими Ч.А. Сторининг муфассал каталогига «Темур тузуқлари» Амир Темур тарафи-

дан ёзилганлиги ишонарли исботланган (30).

Асарнинг матни ва инглизча таржимасини чоп этган майор Дэви ва Уайтлар асарга ёзган сўз бошида «Темур тузуқлари» Темурнинг ўз қўли билан ёки унинг назорати остида ёзилган деб айтадилар (31). Мазкур сўзбошида яна мана буларни ўқиймиз: «Темурнинг ўзи ёзган тарихи фақат ўз авлоди учун ёзилган. У қандай қилиб ҳокимиятни қўлга киритгани, сиёсий ва ҳарбий фаолияти ҳақидаги сирлар, унинг бошқариш санъати, шу билан бирга истилочиликка қандай раҳбарлик қилганини ўзи изоҳлаб берган» (32).

Шамсиддин Сомийнинг ўта қимматли қомусий асарида ҳам «Темур тузуқлари» Амир Темур қаламига мансублиги очиқ айтилган. Бу асарда хусусан бундай дейилади: «Темур «Тузуқот» — номли қонунлар мажмуасини ёзган ва унда ўз таржимаи ҳолини баён этган. Чигатой тилида битилган бу асар форс ва Европа тилларига таржима қилинган» (33).

Муаллифлик хусусида гапирганда шуни ҳам айтиш керакки, Амир Темур аслида маълумотли киши бўлган. Ибн Халдун, Ҳофизи Абрў, Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий сингари замондошларининг гувоҳлик беришича, Соҳибқирон кенг маълумотли киши бўлиб, тарих, фикҳ (мусулмон қонуншунослиги), фалсафа ва адабиётни яхши билган. Ибн Халдун ёзади: «Аслида у (Амир Темур — Муҳ.) ўта ақлли, билимдон, фаросатли, кўп баҳслашадиган... киши эди». «Темур, — деб ёзади Ибн Арабшоҳ, — олимларга меҳрибон бўлиб, саййиду шарифларни ўзига яқин тутарди. Уламо ва фузалого тўла иззат кўрсатиб, уларни ҳар қандай кимсадан тамом муқаддам кўрарди... Улар билан мазмунли баҳс ҳам юритар эдики, баҳсида инсофу ҳишмат бўларди» (34).

Ҳофизи Абрў асарида қуйидагиларни ўқиймиз: «Темур турк ва эронийларнинг тарихини чуқур билган ва амалий жиҳатдан фойда келтирадиган ҳар қандай илмни: тиббиёт, илми нужум (астрономия) ва риёзиёт (математика)ни қадрлар эди. Аммо меъморчиликка алоҳида эътибор берган... Энг мураккаб қурилиш ишларини яхши тушунар ва бу иш хусусида кўп фойдали маслаҳатлар берар эди...» (35).

Илм-фаннинг қадрига етган, унинг ривожига шароит яратган, шу билан бирга ўзи илмли бўлган шундай одамнинг бирон муҳим асар ёза олишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Амр этдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан жон солиги, уй солиги олмасинлар. Сипоҳийлардан бирон киши рағиятнинг хонадонига зўриқ билан келиб тушмасин, рағиятнинг от-уловини тортиб олмасин.

«Темур тузуқлари».

У ёки бу асарнинг оригиналигини танқидий таҳлил, яъни ўша асарни ўзига ўхшаш асарларга солиштириш йўли билан аниқлаш мумкин. Агар «Темур тузуклари»ни Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийнинг юқорида номи қайд этилган асарига ёки Амир Темур ҳақидаги бошқа асарларга солиштириб кўрсак, айтарли даражада хато-камчилик топмаймиз. Амир Темур ҳам, фарзандлари ҳам бўлиб ўтган тарихни, хусусан, сулолалар тарихини ёзишга алоҳида эътибор берганлар.

Биз юқорида ат-Турбатийнинг форсий таржимасини Шоҳ Жаҳон ўзи синчиклаб текшириб чиққанлиги, унинг топшириғи билан Муҳаммад Ашраф Бухорий таржимани бошқа мўтабар асарларга солиштириб чиқиб, тузатганини айтган эдик. Бу — Амир Темурдан қолган одат. Масалан, Амир Темур ўз тарихини ишончли манбаларга суяниб ёзишларини талаб қилган ва уни ортиқча таъриф тавсифлардан холи қилишни буюрган (37).

Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Бахши ва котиблар мулку миллат ва аркони давлат аҳволида нимаики бўлса, барчасини аниқлаб, тўла-тўқис ёзиб борардилар. Ҳар қандай воқеа, ўзгартириш киритмай, оширмай, камайтирмай, яъни аслида қандай кечган бўлса, ўшандай кўрсатиб берилсин, деб буюрилган» (38).

Ундан ташқари, ёзилган ҳар бир асар мусаввада (қоралама — Муҳ.)лигида бир неча бор Соҳибқироннинг ўзига ва унинг саройидаги олимларга бир неча бор ўқиб бериларди. Ҳаммининг тасдиғидан ўтгандан кейингина асар кўчириш учун махсус котибларнинг қўлига топшириларди. «Темур тузуклари» ҳам шундай текширишлардан ўтган, албатта.

Яна бир факт. «Темур тузуклари» жаҳонга машҳур асар. Унинг қўлёзма нусхалари дунёнинг деярли барча мамлакатлари (Ҳиндистон, Эрон, Англия, Дания, Франция, Россия, Германия, Арманистон, Ўзбекистон ва ҳ.к.)нинг кутубхоналарида мавжуд. Матни кўп марта тошбосма усулида чоп этилган. Инглиз, француз, форс, рус ва ўзбек тилларига таржима қилинган.

«Темур тузуклари» Соҳибқироннинг таржимаи ҳоли, ҳаёти, давлати ва кўшинининг ташкил топишини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб қолаверади.

Амир Темурнинг «Тузуклар» муаллифи эканлигига шубҳани В.В.Бартольд 1918 йилда чоп эттирган «Улуғбек ва унинг даври» асарида билдирган эди.

У, Амир Темурнинг расмий историографияси (тарихнавислиги)да Соҳибқироннинг 1360 йилгача бўлган ҳаётида рўй берган воқеалар хусусида ҳеч нима дейилмаслиги ва «Қазагоннинг ҳукмронлиги тўғрисидаги ҳикояларда Амир Темур ҳам, отаси Тарағай ҳам тилга олинмаслиги» тўғрисидаги ўз сўзларини шарҳлар экан, жумладан шундай ёзади: «Амир Темурнинг мавхум таржимаи ҳоли, маълумки, Амир Темурни ана ўша ҳикояларнинг ҳаммасига киритади, шунинг ўзиёқ мазкур асар қалбакилигининг энг яхши исботларидан биридир. Агар Амир Темур чиндан ҳам Қазагон жанглирида қатнашганида расмий тарих бу ҳақда ёзган бўлур эди» (39).

Лекин В.В.Бартольд Амир Темур таржимаи ҳолининг «қалбакилиги» тўғрисидаги ўз фикрини исботлаш учун, юқорида айтганлардан бўлак бирон-бир далил келтирмайди. У, шунингдек, Шарафуддин Яздий Амир Темур учун тузилган туркий шеърлар солномаси муаллифи тўғрисида келтирган маълумотларни ҳам асосламай шубҳа остига олади. Ўша муаллиф, кўп воқеалар, айниқса фаолиятининг илк давридаги воқеалар, ҳодисалар Амир Темурнинг ўз хоҳишига кўра солномага киритилмаган, чунки уларга китобхонлар ишонмасди, ҳақиқатдан узоқ бўлиб туюларди, деб ёзади.

Амир Темурнинг ёшлигида бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларни қандай мулоҳазалар асосида солномага киритишга розилик бермаганлиги тўғрисида биз ҳозир турли фараз ва гумонларга боришимиз мумкин. Лекин биз барча эътироф этган Шарафуддин Али Яздийдек тарихчининг айтганларига ишонмаслигимиз мумкин эмас (40).

Бундан ташқари, Бартольд, Амир Темур Қазагонга — Марказий Осиёнинг Иккидарё оралиғи ва Афғонистоннинг шимолий ярмини ўз ичига олган шундай йирик давлат ҳукмдорига қандай қилиб бунчалар яқин бўлиб қолганлиги, 1355 йилда ҳукмдор унга ўз неварасини турмушга берганлиги тўғрисида мутлақо ўйлаб кўрмайди. Агар Амир Темур Қазагон ҳаётлигида Мовароуннаҳрнинг йирик ҳарбий сиёсий арбоби бўлмаган бўлса, нега энди у 1360 йил январиди хон қароргоҳига улус ўша қисмининг ҳукмдори сифатида бир ўзи келди?

Бартольд бу саволларни ўзига онгли равишда, жўрттага бермайди, чунки агар уларга жавоб берса, Амир Темурнинг 1355—1360 йилларда Мова-

Амирлар ва аркони давлат ўзига доғ туширмаган, фаросатли, зиёрак, ақлли, ҳушмуомала ва ҳушхўлқ эди, буюк Соҳибқирон милолжанинг ўзгартишидан ута кўрқувда турардилар.

Ҳофиз Абду

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

роуннаҳрнинг энг буюк арбобларидан бири бўлганлигини, «Тузуқлар»нинг таржимаи ҳол қисмида берилган ўша даврларга оид воқеаларнинг қалбаки эмас, балки ҳақиқийлигини, тўғрилигини ўз-ўзидан эътироф этган бўлади.

Ана шундан кейин 1920 йилда инглиз шарқшуноси Э.Г.Браун В.В.Бартольдни рўкач қилиб «Тузуқлар»ни қалбаки деб атайди, (41), лекин, афсуски, у ҳам ҳеч бир далил-исбот келтирмайди.

Кейинчалик В.В.Бартольд ўзининг «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» номи 1928 йилда чоп этилган асарида яна шу масалага қайтиб, Темур «Тузуқлар»и қалбаки бўлиб, XVII асрда Ҳиндистонда битилган ва улар XV асрдаги Эрон учун мутлақо хос эмас», (42) деб ёзади. Мазкур асарида В.В.Бартольд Франция шарқшуноси Л.Бувени (43) ва рус шарқшуноси М.Никитскийни (44) улар Темур «Тузуқлар»ини тарихий манбалар рўйхатига киритганлари учун танқид қилади. Бартольд бу ерда ҳам ўз фикрини исботламайди.

Орада анча вақт ўтганидан кейин инглиз шарқшуноси Ч.А.Стори В.В.Бартольд ва Э.Г.Брауннинг юқорида тилга олинган икки асарини дастак қилиб, «Тузуқлар»га ҳам, «Таржимаи ҳол»га ҳам қалбаки асарлар сифатида қараяпти» деб таъкидлаган (45). Лекин у ҳам ўзидан олдингиларга ўхшаб бирор далил-исбот келтирмайди.

Шундай қилиб, кўриниб турибдики, икки инглиз шарқшуносининг Амир Темурнинг «Тузуқлар» муаллифи эканлигига шубҳа билан қарашлари В.В.Бартольднинг асоссиз фикрларига асосланган (46). Ҳолбуки, Европа олимларининг асосий кўпчилиги Амир Темур «Тузуқлар» муаллифи эканлигига мутлақо шубҳа қилмайди.

В.В.Бартольднинг Марказий Осиё халқларининг ўрта аср тарихини ўрганиш, тадқиқ этишдаги катта хизматларини эътироф қилган ҳолда, шунинг ҳам таъкидлаш керакки, унинг айрим чекланган фикр-мулоҳазалари ўз давридаги ҳукмрон сиёсатга ҳамоҳанг айтилганлиги шубҳасиздир.

Бартольд фикрлари яна шунинг учун ҳам шубҳа туғдирадигани, у Шоҳ Жаҳонда нега «Тузуқлар»ни ўзидан икки ярим аср аввал яшаган бобоси ёзган деб уқтиришга эҳтиёж тугилганини исботлашга уриниб ҳам кўрмайди. Шоҳ Жаҳонни бундай дейишга нима мажбур қилган, бундан у нима манфаат кўрди? Шоҳ Жаҳон аслида Ҳиндистондан бу қадар узоқда бўлган та-

рихий воқеани замон ва макон ўлчовида қандай қилиб тиклай олган? Муътабар манбашунос ҳисобланмиш Бартольд «Тузуқлар»ни манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилишга эҳтиёж кўрмай, сиёсийлаштирилган фикр билдириши ачинарли бир ҳолдир.

Ҳолбуки, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланаётган «Тузуқлар»нинг саккиз қўлёзмаси (38, 1503, 1989, 7783, 9386, 3717, 2730, 8201) таҳлили шунини кўрсатадики, матн форсча бўлишига қарамай, унда XVII асрга эмас, балки XV асрнинг биринчи ярмига хос туркий сўзлар кўплаб учрайди. Бундан ташқари, ҳарбий тарихчилар (жумладан, М.М.Иваниннинг) тадқиқотлари шунини кўрсатадики, мазкур нуқтаи назардан «Тузуқлар» Амир Темур даври учун хосдир.

Амир Темурнинг «Тузуқлар» муаллифи эканлиги ва асарнинг муҳимлигини эътироф этадиган олимлар кўпчилигини ташкил этади. Булар орасида «Темур Тузуқлари»нинг инглизча таржимонлари ва ноширлари Дэви ва Уайтлар, машҳур турк қомусий олими Шамсуддин Сомий, қўлёзмаларнинг йирик тадқиқотчиси Н.Д.Миклухо-Маклайлар ҳам бор.

«Темур тарафидан битилган тарих китоби, — деб ёзган эдилар Дэви билан Уайт «Темур Тузуқлари»нинг инглизча таржимасига ёзган сўзбошиларида, — унинг авлодларига бағишланган... Китобда Темур қандай қилиб ҳокимият тепасига келганлигини, сиёсий ва ҳарбий фаолиятининг сиру синоатлари, давлатни бошқариш санъати ва ҳарбий юришларини изоҳлаб берган».

Юқорида келтирилганидек, Шамсуддин Сомий ёзади: «Темур «Тузуқот» номи қонулар мажмуасини ёзган ва унда ўз таржимаи ҳолини баён этган... Чифатой тилида битилган бу асар форс ва Европа тилларига таржима қилинган». Машҳур венгер шарқшунос олими Г.Вамберининг мана бу сўзлари диққатга сазовордир: «(Унинг саройида) туркий тил ҳамма вақт расмий мақомни эгаллаб келди. Темурнинг ўзи соф ва жайдари туркий шевада ёзар эди. «Тузуқлар» фикримизнинг далилидир.»

«Темур тузуқлари»ни ўша замонларда ёзилган бошқа тарихий асарлар билан, хусусан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»си билан солиштириб ўрганилганлигидаги хулоса шуки, у Амир Темурнинг бевосита иштирокида ёзилган асл ва ноёб асардир.

ИЛМИЙ АДАБИЁТ

Амир Темур ва унинг даври тарихига оид асосий манбалар шарҳидан сўнг илмий адабиётга мурожаат этмоқ керак. Бу мавзудаги илмий адабиёт йил сайин кўнаиб, жаҳон тарих адабиётининг муҳим бир тармоғини ҳосил қилди.

Шундай бўлиши табиий эди, чунки Амир Темур ҳаётлик даврида нечоғлик машҳур бўлган бўлса, вафотидан кейин Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам янада шуҳрат қозонди. Унинг буюк, бетакрор ва ёрқин шахси, қудратли иродаси ва кенг қамровли, тобора илгарилаб борувчи ҳаракатлари довуғи ўз таъсирини тобора кучайтириб, бир қатор мамлакатлар ва давлатлардаги миллион-миллион халқ оммасининг онги ва шуурига ўрнашиб қолди.

Давлат арбоби, ташкилотчи ва бунёдкор, сиёсатчи ва дипломат сифатида Амир Темурнинг кўп қиррали таржимаи ҳолини унинг ички ва ташқи сиёсати доирасига кирган халқлар тақдири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўрганишга дунё олимларининг қизиқиши ортиб бораётганлиги боиси ҳам маъна шунда.

Жумладан, машҳур инглиз тарихчиси, қудратли Рим салтанатининг таназулга учраб, барбод бўлишига бағишланган салмоқли асар муаллифи Эдвард Гиббон (1737—1794) Ғарбий Европа ва Шарқнинг ўрта аср тарихини тасвирлаганида Амир Темур шахсига ҳам эътибор берди. «...Амир Темур дунёни забт этиб, унга ҳукмрон бўлиш мақсадини кўзлаган эди... Авлодлар хотирасида ҳурмат қозониш унинг олижаноб қалбининг иккинчи истаги эди... Унинг васиятлари (чамаси, «Темур тузуқлари» назарда тутилаётган бўлса керак) Европага нотанишлигича қолди». Гиббон «Темурнинг оддий бекдан Оснё ҳукмдоригача кўтарилиши»га лол қолган эди (47).

Гейдельберг тарихчилар мактабининг ёрқин намояндаси бўлмиш Фридрих Шлоссернинг (1776—1861) салмоқли «Ялпи тарих»ида ҳам Амир Темур номи учрайди. Шлоссернинг халқчиллик ва маънавий маърифатпарварлик руҳидаги асари дунёдаги кўпгина илгор ижтимоий арбобларнинг эътиборини ўзига тортиди (48).

Шлоссернинг сўзларига қараганда, Амир Темур — «омадли жангчи, дунёнинг янги ҳукмдори... тактик ва стратегик билимларни уйғунлаштирган зот».

Айни вақтда Шлоссер Амир Темур қиёфасини тасвирлашда дабдабозликни рад этди ва унинг сарой солномачилари хушомадгўйлигини қайд қилди. Шу билан бирга Шлоссер Амир Темурнинг сафарлардан Бухоро ва Самарқандга қайтиб келганида «ўзининг янги давлатига тузук ва қонунлар ҳаля этганини» таъкидлади (49).

Машҳур «Умумий тарих» муаллифи Георг Вебернинг таъкидлашича, «буюк саркарда, ҳукмдор ва қонуншунос истеъдодига эга бўлган Амир Темур турли билимларга қизиққан, олимлар ва санъаткорларга ҳомийлик қилган».

Шу нуқтаи назардан Вебер: Амир Темур «инсон сифатида ҳам, ҳукмдор сифатида ҳам Боязид (Усманийлар салтанатининг султони)дан юқори турар эди», деган хулосага келди. Боязид фақат тиллолар ҳақида ўйлаб ва давлатни идора қилиш ишини менсимай, уни очкўз, маишатпараст ва шуҳратпараст қозилар қўлига бериб кўйган эди, дея хулоса чиқаради (50).

Янги замоннинг бошқа кўпгина тарихчилари каби Гиббон, Шлоссер, Вебер ҳам (манбалардаги маълумотларга эргашиб) Амир Темур замонидаги ҳарбий юришлар шиддатли бўлганини қайд этдилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида Петербургда хизмат қилган француз шарқшуноси М.Шармуа Амир Темурнинг 1391 йилдаги Тўхтамишга қарши юришини батафсил ёритувчи катта асар тайёрлаб, нашр қилди. Шармуа ўша пайтда Францияда ҳали маълум бўлмаган Низомиддин Шомийнинг китобидан ташқари, шу масалага оид бир қанча манбаларга таянди. Шармуа бу асарларни француз тилига таржима қилди (51). Шармуанинг китоби 1391 йилги юриш тарихини ўрганиш учун ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Кўпгина рус тарихчи олимлари, шу жумладан Москва университетининг умумий тарих кафедраси профессори Т.М.Грановский (1813—1855) ҳам Амир Темур шахсига қизиқдилар.

Грановский «жаҳон тарихининг буюк арбоблари»дан бири бўлган Амир Темур «ҳориб-чарчаш нималигини билмайдиган фаолият соҳиби» эканини тўғри таъкидлаб ўтди, бироқ айни вақтда Амир Темурнинг «муайян ва аниқ идрок этилган сиёсий мақсади бўлмаган эди», деган нотўғри фикрга борди, бу фикр Соҳибқирон таржимаи ҳолининг ҳақиқий воқеаларига мос келмас эди (52).

«Соҳибқирон» ҳос ва ҳаётини мажлисларда шу асарда кўп дўст ва шогирд курсатар эдики, унга «ертакаллуғлигидан шайх (шоҳ) билан мамлакатнинг зоҳиран фарқий бўлмасди».

Хофиза Абду

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

Таниқли рус тарихчиси С.М.Соловьев (1820—1879) ҳам Амир Темур шахсига эътибор билан қаради. Унинг таъкидлашича, Амир Темурнинг ҳарбий қўшинлари ўжар ва бетайин Тухтамишга қарши курашда «Русия ҳудудларига кириб, Елецни ишғол қилди». Соловьев XIV аср урталарида тарих саҳнасида пайдо бўлган Амир Темур «1371 йилда Каспий денгизидан Манжуриягача бўлган ерларни қўлга олганлиги»дан иборат унутилмас воқеани таъкидлаб ўтади (53). Унинг тан олишича, Амир Темур томонидан тормор этилган Олтин Урда узоқ вақтгача Москва князлигига хавф сола олмади...

М. И. Ивановнинг ўз замонаси учун жуда муфассал, лекин эндиликда эскириб қолган асарини ҳам тилга олиш жоиз. У Амир Темур саркардалик санъати асосларини манбалар ва қўлланмалар асосида муфассал баён этишни мақсад қилиб олган эди (54).

Академик В.В.Бартольд илмий меросида Амир Темур ва ўша замон ҳақидаги маълумотлар жуда кўп. Бу маълумотлар уйғунликда каттагина билим хазинасини ташкил этади.

Амир Темур ҳақидаги адабиётда унинг шахсига хос қизиқувчанлик, олимларга, адабиёт ва санъат арбобларига ҳомийлик, шатранж ўйинига қизиқиш, ташқи ва ички сиёсат масалаларидан хабардорлик каби фазилатлар тез-тез таъкидлаб ўтилади. Соҳибқироннинг бу муҳим жиҳатлари В.В.Бартольд томонидан лўнда, аниқ ва ифодали тарзда акс эттирилган.

«Темур,— деб ёзган эди В.В.Бартольд,— ўз она (туркий) тилидан ташқари форс тилида ҳам сўзлашар, олимлар билан суҳбатлашишни, айниқса тарихий асарларни ўқитиб тинглашни яхши кўрар эди; ўзининг тарих соҳасидаги билимлари билан мусулмон тарихчиларининг энг буюги бўлмиш Ибн Халдунни ҳайратга солди; Амир Темур ўз жангчиларининг руҳини кўтариш учун тарихдаги шавкатли ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги ривоятлардан фойдаланарди... Темур ҳарбий кучлар ташкил этилишининг барча икир-чикирларини шахсан суриштириб турар, душманларнинг кучи ва улар ўлкасининг аҳволи ҳақида батафсил маълумот олар эди. Амир Темурнинг шахсан иштирокида бунёд этилган иморатлар ноёб бадий дид билан бино қилингани сезилиб турибди...»

Олимнинг яна бир хулосаси диққатга моликдир: Амир Темур мусул-

мон руҳонийларига нисбатан «аввало сиёсий мулоҳаза билан иш тутар эди. Амир Темур диндорларга сиртдан иззат-икром кўрсатар, диний мол-мулкни бошқаришга аралашмас... ўз фуқаролари дин ақидаларига риоя этишлари ҳақида ғамхўрлик қилар эди... Аммо ҳарбий қурилиш ва аҳолининг турмуши фақат қонунлар билан белгиланар эди» (55).

Амир Темур давлатда тартиб бўлиши ғояларини илгари сурганлигини, Мовароуннаҳр аҳолисининг фарогати учун шундай бўлиши зарур эканини ва бир-бирига душман бўлган майда ҳукмдорлар мавжудлиги шароитида бунга эришиб бўлмайди, деб ҳисоблаганини ҳам Бартольд таъкидлаб ўтади.

Амир Темур «сергайрат қурувчи» бўлганини Бартольд бир неча бор таъкидлаб ўтди. У гузал боғлар билан қуршалган муҳташам бинолар бунёд этди, шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклади, ариқ ва зовурлар қаздирди ва уларни тузаттирди; расмий тарихдаги (Шарафуддин Али Яздий асаридаги) иборатга кўра, у бирон бир экин экиш мумкин бўлган ерларнинг бўш ётишига йўл қўймас эди. Матннинг руҳига қараганда, бу ўринда Бартольд айти Мовароуннаҳр ерларини назарда тутган бўлса керак. Аммо бошқа бир ўринда Бартольд «Темур ўзи туғилиб ўсган Мовароуннаҳрдагина эмас, Хуросонда ҳам, Мугон дашти ва Кобул ҳавзаси каби олис жойларда ҳам улкан сугориш иншоотлари қурдирганини» таъкидлаб ўтади (Шарафуддин Али Яздий ва Гиёсиддин Алининг асарларида ҳам шу фикр учрайди).

Амир Темур барпо этган салтанат унинг ворислари даврида унчалик узоқ давом этмаганлиги хусусида фикр юритилганда В.В.Бартольднинг сезгирлик билан қилган кузатуви диққатга сазовордир. В.В.Бартольд Шарқ турмуши фақат сулолалар тарзигагина боғлиқ, деган фикрни эскириб қолган ва нотўғри деб ҳисоблайди ва «Шарқда ҳам, Фарбда ҳам вайронгарчиликларга анча мураккаб баҳоналар сабаб бўлганлиги аллақачон аниқланган» деган фикрни билдиради.

Туркистондаги давлатчилик тарихи юзасидан В.В.Бартольд тузган ва шу вақтгача эълон қилинмай қолган дастурнинг Амир Темурга бағишланган учинчи қисми алоҳида аҳамиятга моликдир. Унда 1370 йилги қурултой, Темурнинг олиб борган урушлари ва уларнинг аҳамияти; мамлакат иқтисодий салоҳияти, маданияти ва санъатининг ри-

вожланиши, савдо-сотик, алоқа йўллари ва сугориш иншоотлари ҳақидаги гамхўрлик, мамлакатни идора қилиш соҳасида Амир Темур томонидан ривожлантирилган бошқарув усуллари; давлат ҳокимияти тузилмасида акс этган ижтимоий шарт-шароитлар; руҳонийлар ва савдогарларнинг роли (деҳқон қатламлари) каби масалалар қамраб олинган.

А.Ю.Якубовскийнинг Амир Темурга бағишланган асари биринчи марта 1946 йилда босилиб чиқди (56). У Соҳибқироннинг довюраклик, саҳийлик, одамларнинг яхши хислатларини сезиш, ўзига керакли ёрдамчилар танлай олиш, раҳбарлик қила олиш каби фазилатларини алоҳида уқдириб ўтади. У Мовароуннаҳрнинг барча ҳукмдорлари орасида биринчи ва яққою ягона ҳоким бўлиб олгач, айрим жойлардаги итоатсиз ва жангари ҳокимларга қарши курашни кучайтирди, «кўпгина шаҳарларнинг аҳолиси ва деҳқонлар, шунингдек, мусулмон руҳонийларининг намояндалари унинг бу ишини бажону дил қўллаб-қувватладилар».

Якубовскийнинг таъкидлашича, Амир Темур «катта миқёсда ҳукмдор сифатида савдо-сотикнинг фойдали эканини яхши тушунар», «дунё карвон савдоси йўлларида ҳукмронлик қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди». У Олтин Ўрдани узил-кесил тор-мор этганида, шу ниятни ўйлаган эди.

Зўр ташкилотчилик истеъдодига ва букилмас иродага эга бўлган Амир Темур «том маънода ўз даврининг фарзанди эди». Амир Темур бепоён феодал салтанатни барпо этиш билан бирга уни майда ер-мулкларга (суюрол тизими) парчалаб ташлади. Фақат Мовароуннаҳргина (Фарғонадан ташқари) бўлинмади, бу ерда маъмурий бирликлар (туманлар) сақланиб қолди.

Амир Темурнинг ҳарбий истеъдоди «икки соҳада: қўшин ташкилотчиси ва саркарда сифатида намоён бўлди».

Сиёсатчи сифатида Амир Темур айниқса амалий фойда келтириши мумкин бўлган билимларни қадрлар эди. Ҳукмдорнинг мусулмон руҳонийлари билан дўстона муносабати унинг машҳур бўлишига кўмаклашди.

А.Ю.Якубовскийнинг пировард ҳулосаси шундан иборатки, Марказий Осиёда Амир Темур фаолияти «кўпгина ижобий жиҳатларга эга эди. У феодал бошбошдоқликларни ва феодал парокандаликни тугатишга интилди, катта қурилиш ишларини олиб борди» (57).

А.Ю.Якубовскийнинг Амир Темур

шахси ва фаолияти хусусидаги фикрлари, В.В.Бартольднинг қарашлари каби замонамиздаги, шу жумладан, Фарбдаги «Темур тарихнавислиги»га каттагина таъсир ўтказди.

Бироқ А.Ю.Якубовский томонидан Амир Темурнинг Мовароуннаҳрдан хорижга юришларини «босқинчилик мақсадини кўзлар эди» деб баҳоланиши унинг XIV аср охири ва XV аср бошидаги Яқин ва Ўрта Шарқнинг ниҳоятда мураккаб халқаро сиёсий вазияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмаганлигидан далолат беради.

Таниқли шарқшунос А. Е. Снесаревнинг (1865—1937) Амир Темур ҳақидаги фикрлари ҳам тарихнавислик нуқтаи назаридан аҳамиятга моликдир. У европалик кўпгина тадқиқотчиларнинг Фарбдаги буюк ва машҳур саркардалар (Александр Македонский, Ганнибал, Цезарь ва бошқалар)ни осиелик лашкарбошларга қарама-қарши қўйиш йўлидаги бачкана уринишларига қарши қатъий норозилик билдирган эди.

А.Е.Снесарев Амир Темурнинг саркардалик, ташкилотчилик фаолиятини ўрганишга гоят қизиқиб қараган йирик ҳарбий арбоб ҳам эди. У Европа тарихнавислиги намояндаларининг «Осиёнинг ҳақли равишида шухрат қозонган ҳарбий йўлбошчиларини камситиб», Амир Темур каби атоқли саркардаларни «мамлакатларни шафқатсизларча вайрон этган», «қонхўр», «тебанамо» кимсалар қаторига қўйишларини ғаразғўйлик, гайри илмий тарзда бирёқлама ёндашиш деб, қаттиқ қоралади. «Масаланинг тафсилотига берилмай, буни «ўтакетган англашилмовчилик ёки ноҳақлик» деб ҳисоблашга ижозат бергайсиз»,— деб ёзган эди А.Е.Снесарев.

У «мана шу буюк зотларга ҳолисона ёндашиш йўлидаги уринишларни» табриклади, «Европада ҳатто илмийликни даъво қилувчи матбуотнинг бу масаладаги нафратомуз руҳи»га йўл қўймасликка, «тарихий ҳақиқат» тамойилларига амал қилишга чақирди. Амир Темур ҳақида «туҳматсиз ва таҳқирсиз» ҳолисона атрофлича фикр юритмоқ керак (58).

И.П.Петрушевскийнинг фикри ҳам эътиборга сазовор. Унинг фикрича, Амир Темурнинг ҳарбий юришларига «Европа — Осиё савдо карвон йўллари устидан тўла назорат қилишни кўзловчи муайян иқтисодий режа» асос қилиб олинган эди. Эронни, Кавказ орти ва Кичик Осиёни эгаллаб олиш

(Соҳибқирон) шунчаки давлат ва қудрат сўзидо бўлишига қарамай, мувовақ қош-қовоғида жаҳондорлик худбинлиги белгилари пайдо бўлмас «ди»

Хофиза Абру

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

ҳаракати ҳам шу режага киритилган эди, чунки асосан қарвон йўллари шу мамлакатлар орқали ўтар эди (59).

Н.И.Конраднинг Амир Темурда Искандар (македониялик Искандар) ва Кушон шоҳи Канишканинг руҳи намоён бўлди, деган фикри янгилик эди. «Ҳа, янглишганим йўқ, — деб ёзди Н.И.Конрад — айна Искандар ва Канишканинг руҳи» — антик даврда эски дунёнинг марказий зонасида аниқ шаклланган ва ўрта асрларда зўр бериб гуркираб яшнаган чинакам жаҳоншумул ғоя Амир Темур қиёфасида яққол ифодаланди. Буюк Амир Темурнинг ўзи тушундими ёки тушунмадими, айтиш қийин, бироқ мазкур буюк ғоя тугилган ерда вояга етган Амир Темурда ва унинг ғояларида бу руҳнинг таъсири сезилмай қолмади» (60).

60-йиллар охирида И.М.Мўминовнинг Ўрта Осиё тарихида Амир Темурнинг роли ва ўрни ҳақидаги рисоласи нашр этилиши жамоатчиликнинг бу мавзуга қизиқишини янада авж олдириб юборди (61). Айна пайтда ушбу асар шафқатсиз танқидга учради.

И.М.Мўминовнинг тадқиқотчилик руҳи билан сугорилган рисоласи, умуман олганда, илмий-оммабоп тарзда ёзилган эди, унинг матни асосан Амир Темур ва унинг замонини ўрганишга оид маълум манбалар доирасидан чиқмас эди. Шу билан бирга муаллиф Марказий Осиё тарихида майда феодал тузилмалар ўрнида марказлашган давлат барпо этишда Амир Темурнинг қилган хизматларини ҳаққоний ёритишга интиланган эди.

Унда Амир Темурнинг Марказий Осиёда катта давлат барпо этган сиёсий арбоб, бинокорликни ривожлантирган ва маданиятни қадрлаган инсон сифатидаги хизматлари ўз ифодасини топган эди. Асарнинг айна шу жиҳати танқидчиларнинг эътиборини тортди. И.М.Мўминов рисоласи «зарарли» асарлар жумласига кириб қолди.

П.Н.Федосеев, А.Н.Яковлев ва бошқа мансабдор шахсларнинг И.М.Мўминов рисоласига қарши шу руҳдаги мақолалари газета ва журналлар саҳифаларида пайдо бўлди. «История СССР» журналида тарихчи М.А.Абдураимовнинг рисола хусусидаги қораловчи мақоласи эълон қилинди (62).

Москвалик тарихчилар бу воқеа юзасидан Амир Темур ҳақида каттагина мақола эълон қилдилар. Бу мақола Кавказорти, Эрон ва Русиядаги феодализм муаммолари буйича мутахассис А.П.Новосельцев номи билан чоп этил-

ди. «Вопросы истории» журналининг таҳририяти бу мақолани «Темурни идеаллаштиришга қарши» рукни остида эълон қилиш орқали унинг йўналишини олдиндан ошқора белгилаб қўйган эди (63).

Бу мақолада Амир Темурга истеъдодли саркарда, моҳир ташкилотчи ва дипломат сифатида муносиб баҳо бериш билан бирга муаллиф Бартольд, айниқса, Якубовский билан баҳслашиб, улар маданият тарихига ва маданий алоқаларга катта эътибор берганлар ва шу тариқа Темур шахсини идеаллаштиришга йўл қўйганлар, Якубовский эса, «Темур — яхши тadbиркор ҳукмдор эди» деган ҳаддан ташқари юқори баҳо берган деб ҳисоблайди. Мақолада И.М.Мўминов Якубовскийга эргашиб, «Темурни идеаллаштиришни ниҳоясига етказди», деган хулоса чиқарилди.

И.М.Мўминов рисоласини кескин қоралаганлар орасида тарихчи М.Ғ.Ваҳобов ҳам бор эди. Унинг сўзларига қараганда, у «Темур ҳақидаги китобча босилиб чиқиши биланоқ 1969 йил мартида уни «Марксизмга зид ва зарарли» асар деб атаган. Менинг вазифам марксизм-ленинизм назариясининг софлиги учун курашдан, Темур шахсини идеаллаштиришни фош қилишдан» иборат бўлди, — деб ёзди у. — Темур шахсини идеаллаштириш эса «ёшларнинг онгини заҳарлайди» ва «оммани коммунистик руҳда тарбиялашга катта зиён етказди» (64).

Тарихчиларнинг 1973 йил мартида Москвада чақирилган бутуниттифоқ кенгаши И.М.Мўминовнинг Амир Темур ҳақидаги брошюраси билан боғлиқ бўлган машмашанинг якунловчи босқичи бўлди. Қабул қилинган қарорда шундай дейилган эди: «Бошқа асарларда Лениннинг тарихий жараён концепциясини янгича талқин этишга уринишлар ва ўтмишни идеаллаштириш, айрим воқеаларга ва Темур каби шахсларга баҳо беришда синфий позициялардан чекинишга йўл қўйилганлиги қоралансин» (65).

Сўнгги йилларда эълон қилинган асарлардан «Темурланг» номли китобни кўрсатиб ўтиш лозим (66). Унда Амир Темур ҳақидаги манба ва асарлар баён этилган, унинг ҳақидаги турли маълумотлар ўзига хос жамлаб берилган. Шундай асарга эҳтиёж борлиги шак-шубҳасиз. Бироқ, китобга яқиндан назар ташланганда, унинг шошма-шошарлик ва хафсаласизлик билан тайёрланганлиги маълум бўлади. Бу каби қатор китобларда энг муҳим манба-

лардан мисол келтирилмайди, материаллар баёнида шажара тамойилига риоя этилмайди, манба матнларини эълон қилган таржимонларнинг номлари тилга олинмайди. Матнлар ўзбошимчалик билан ва ҳеч бир изоҳсиз қисқартирилишига ва ҳатто, уларга ўзгартиришлар киритилишига йўл қўйилади, матнлар шарҳланмайди, илмий аппарат буткул тушириб қолдирилади ва ҳоказо (67).

Хорижий илмий адабиётга келганда, Европа олимларининг Амир Темур шахси ва унинг фаолиятига қизиқиши бундан 400 йил аввал бошланган эди. Гап шундаки, 1553 йили Италиянинг Флоренция шаҳрида Перондино деган олимнинг «Скифиялик Тамерланнинг улугворлиги» асари босилиб чиқди. Бу Европа олимларининг Амир Темур ҳақидаги биринчи илмий тадқиқоти эди.

1996 йил бошларида Парижда чет эл тадқиқотчиларининг Амир Темур ва Темурийлар ҳақидаги тадқиқотлари библиографияси эълон қилинган рўйхатга 450 дан ортиқ асар (68) киритилган эди. Ушандан буён ўтган вақт мобайнида яна 50 дан зиёд тадқиқот мавжудлиги аниқланди.

Улар 33 мамлакатда — Англия, Австрия, Аргентина, АҚШ, Бельгия, Венгрия, Германия, Испания, Канада, Ливан, Малайзия, Миср, Португалия, Руминия, Сурия, Туркия, Тайван, Франция, Хитой, Чехия, Эрон, Япония ва Ҳиндистонда, шунингдек Арманистон, Гуржистон, Озарбойжон, Россия, Тожикистон, Туркменистон, Украина, Қирғизистонда чоп этилган.

Амир Темур ва Темурийлар тўғрисида эълон қилинган илмий ишларни ўз хусусияти ва тарихий мазмунига қараб куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Араб, форс, туркий тиллардаги, Кавказ орти халқлари тилларидаги, Европа тилларидаги ёзма манбалар.

2. Амир Темурнинг бир қатор Европа давлатлари бошлиқларига (Англия, Испания, Франция) йўллаган мактублари ва уларга келган жавоб номалари.

3. Чоп этилган нумизматик манбалар.

4. Нашр қилинган эпиграфик манбалар.

5. Умумлашма тарздаги илмий тадқиқотлар.

6. Айрим йирик муаммоларга бағишланган илмий тадқиқотлар.

7. Алоҳида масалалар бўйича илмий тадқиқотлар.

8. Илмий-оммабоп нашрлар.

Бугунги кунга келиб Амир Темур ҳақидаги ўрта асрларга оид барча ёзма манбалар Европа тилларида босилиб чиққан. Етакчи муаллифлар орасида Шарафуддин Али Яздий, Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ, Ҳофизи Абрӯ, Абдураззоқ Самарқандий, Аҳмад Фасихий ва бошқаларнинг асарлари бор. Шунини таъкидлаш керакки, таржималарнинг аксарияти эскирган. Чунончи, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари Пегий де ла Круа томонидан таржима қилиниб, Парижда 1722 йили нашр этилган. Бу таржимада кўпгина хатоликлар, ноаниқликлар, қисқартирма жойлар бор, лекин тузатиш янги таржимаси ҳамон йўқ.

Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур» («Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асарини Р.Вотье француз тилига таржима қилиб, 1658 йили Парижда чоп эттирган. Абдураззоқ Самарқандийнинг Е.Кватрремье таржимасидаги «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асари 1743 йили Парижда босилиб чиқди. Лекин Низомиддин Шомий «Зафарнома» асарининг Феликс Тауэр томонидан қилинган мумтоз таржимаси изоҳи билан Ҳофизи Абрӯнинг «Зубдат ут-таворих» асари қўшилган ҳолда Прагада 1937 ва 1953 йилларда икки жилдада нашр этилди.

Ўрта аср шарқ қўлёзма манбалари бўйича инглиз олимлари бирмунча камроқ, лекин анча сифатли асарлар нашр қилдиришган. Чунончи, 1887—1888 йилларда Калькуттада Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг танқидий матни икки жилдада босилиб чиқди, биз улардан ҳануз фойдаланиб келамиз.

Ж.Сандерс 1936 йили Ибн Арабшоҳ асарини биринчи марта инглиз тилида нашр эттирди. Америкада 1956 йили Ибн Халдуннинг «Чингизхон ва татарлар тарихи бўйича манбалар» асари, 1954 йили эса Ибн Тағрибердининг «Миср тарихи» (1382—1411) асари таржима қилиндики, уларда Амир Темурнинг мамлук султони билан ўзаро алоқаларига катта ўрин берилган. Ниҳоят, 1988 йили В.Такстон Кембрижда (АҚШ) «Шаҳзодалар юз йиллиги: Темурийлар тарихи ва санъатига оид манбалар» номли китоб чоп эттирди.

Шунини таъкидлаш керакки, бир қатор Европа олимлари бутун манбани тўлиқ эмас, балки у ёки бу асардан муҳим тарихий муаммога бағишланган парчаларнигина эълон қилишган.

Ҳинд олими К.М.Майтра 1943 йили Лаҳорда «Форс манбалари Хитойда. Ҳофизи Абрӯнинг «Зубдат ут-таворих»

(Соҳибқирон) набиблик донишнинг фури бўлиши санидларни ҳурматда мукааррам, пир ва муаззам биларди. Улар учун яхши меҳрибонлик, катта нафақа, алоҳида маош, яшаши ва саломатлиги учун зарур нарсаларни назорат қилиб, эътибор қаратиб турарди. Ининларда уларни ҳамма иззат-ҳурмат қилиши керак, деб биларди.

Ҳофизи Абрӯ

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

асаридан парчалар» номли китобни (асар Нью-Йоркда 1970 йили таржима қилинган) нашр этди. Бу ўринда муҳим илмий муаммоларни нотўғри шарҳлашга олиб келувчи кўпгина гарб олимларига хос айрим терминологик жиҳатлар хусусида тўхталиб ўтиш зарур кўринади. Масалан, улар Амир Темур ва Темурийлар давлатидан жўнатилган барча элчиларни зўр бериб форслар деб аташади, ҳолбуки, аслида, мутлақо бундай эмас. Ёки Амир, Темур ва Темурийлар Хитой императори саройига юборган совғаларни ўлпон деб аташади. Бу мутлақо нотўғри. Ахир Шарқнинг қудратли ҳукмдори Хитой императорига ўлпон тўлаши ақлданми?

Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги (1403—1406)» асари Европа тилларида (испан, инглиз, француз) босилиб чиққан ёзма манбалар орасида биринчи ўринда туради, албатта. Бу асарни биринчи марта Гонсал Арготе де Молина Мадрида нашр эттирган, 1582 йилдан то профессор Л.Керэн сўнгги таржимани кенг изоҳлари билан эълон қилган 1990 йилгача «Кундалик»нинг жами 10 та таржимаси, шу жумладан Аргентинада, 1958 йили эса форс тилидаги таржимаси босилиб чиқди.

Бавариялик немис рицари Иоанн Шильтбергернинг мактублари инглиз (1879) ва немис (1859) тилларида босилиб чиқди. Уларда Амир Темурнинг турк султони Боязидга қарши жангига оид қизиқарли маълумотлар берилган.

Агар юқорида тилга олинган манбалар анчагина маълум бўлса, Италиянинг католик руҳонийси Бертрано де Мигнанеллининг «Темурланг ҳаёти» асари бизнинг олимларимизга мутлақо номаълум эди. Асар 1415 йили лотин тилида ёзилган бўлиб, унинг Дамашқнинг 1400—1401 йилларда олинишига бағишланган парчасини 1956 йилдагина Вальтер Фишер инглиз тилида нашр эттирди.

Асосан Амир Темур ва Темурийларнинг Мин сулоласи ҳукмронлиги даврида Хитой билан дипломатик ва савдо соҳасидаги ўзаро алоқаларига бағишланган ва бизнинг олимларимиз жуда кам фойдаланадиган Хитой ёзма манбалари ниҳоятда қизиқарлидир. Булар хатлар, расмий ҳужжатлар, элчиларнинг ҳисоботларидир. Улар орасида Темурийлар давлатида 1395 йилдан 1407 йилгача ўн икки йил бўлган Хитойнинг биринчи элчиси Фа Аннинг

Амир Темурга ҳисоботи, айниқса Мин сулоласи ҳукмронлиги давридаги Хитой элчиси Чен Ченнинг Шохруҳга ҳисоботи алоҳида ажралиб туради.

Чен Ченнинг Марказий Осиё тўғрисидаги кўплаб қизиқарли маълумотга эга бўлган ҳисоботи узоқ вақт йўқолган деб келинади ва фақат 1930 йилдагина у хусусий коллекцияда топилди, Тайбейда нашр этилган. Чен Чен ҳисоботининг Ҳиротга бағишланган қисми Б.Панкратов томонидан рус тилига таржима қилинган. Чен Чен Ҳиротдан ташқари, Марказий Осиёнинг кўпгина шаҳарларида, жумладан Тошкент, Самарқанд, Кеш ва Термизда бўлиб, уларнинг ҳар бирига таъриф берган.

Чет эл тадқиқотчилари Амир Темур ва Темурийларнинг Хитой билан ўзаро алоқаларига катта эътибор берадилар. Улар мазкур муаммога бағишлаб кўплаб илмий тадқиқотлар нашр эттирдиларки, улар орасида Бельгия олими Х. Сервуснинг Брюсселда 1967 йили нашр этилган «Хитойшунослик ва буддизм» тўпламига кирган «Мин сулоласи ҳукмронлиги даврида Син-Мўғул муносабатлари. Яйни тизими ва дипломатик муносабатлар» (1400—1600) мумтоз асари, шунингдек америкалик олимлар Г.Гудрини ва Морис Россати ҳамда япон олими Кадзуо Еноки асарлари алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Кадзуо Еноки Фа Аннинг ҳамма ҳисоботларини инглиз тилида нашр эттирган, ҳозирги кунда унинг рус тилига таржимаси тайёрланган. Бу муаммога бағишланган энг сўнгги тадқиқот Лондонда Кириллик Осиё жамияти журна-лида 1993 йили Хитойнинг Ҳиротдаги дипломати (Чен Чен) тўғрисида мақола чоп эттирган Флиц Хекер қаламига мансуб.

Европа ва Осиёда, биринчи навбатда япон тадқиқотчилари томонидан Амир Темур ва Темурийлар тўғрисида кўплаб монографиялар ва мақолалар ёзилиб, нашр этилган. Уларда Амир Темурнинг давлат ижтимоий-сиёсий қурилиши, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маъмурий тизим, ҳарбий юришлар, дипломатия, дин, фан, маданият, санъат соҳасидаги кўп қиррали фаолияти ёритилган. Шуни ишонч билан айтиш мумкинки, жаҳон шарқшунослигида мустақил илмий йўналиш — «Темуршунослик» шаклланди.

Умумлаштирувчи асарлар орасида Франция олимлари Р.Груссенинг «Жаҳон забткори» (Париж 1953) ва «Саҳролар салтанати» (Париж, 1980),

Яна буюрдимки, ҳар ернинг фаразгүй, тухматчи ва нафси бузғуқ кишиларнинг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазоласинлар.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Л. Керэннинг «Темурланг» (Невшатель, 1978), тўлдирилган нашри (Париж, 1980), Ле Руниг «Темурланг» (Париж, 1991), инглиз тадқиқотчилари Е.Россинг «Темурланг ва Боязид 1402 йилда» (Лондон, 1940), Х.Хукхэмнинг «Темурланг истилочи» (Лондон, 1962; бу асарнинг рус тилига таржимаси 1966 йили Тошкентда нашр этилди), америкалик олимлар Л.Комаровнинг «Олтин гардиш. Темурийлар Эрони металлидан тайёрланган буюмлар» (Кос-ти Месса ва Нью-Йорк, 1992), Ф. Манцнинг «Темурлангнинг вужудга келиши ва ҳукмдорлиги» (Кембриж, 1990), канадалик тадқиқотчи Г.Голомбекнинг икки жиллик «Эрон ва Туроннинг Темурийлар меъморчилиги» (Принсетти, 1988), румин олими Александреску Дергнинг «Темурнинг 1402 йилда Анатолияга юриши» (Бухарест, 1942) ва бошқа кўплаб монографияларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Фарбий Европа, Америка ва Осиёда (Япония, Эрон, Туркия) нашр қилинган айрим мақолаларда ҳам Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ва маданиятининг гоят муҳим муаммолари таҳлил этилган.

Япон олимлари Кадзуо Енокининг Мин сулоласи давридаги Хитойнинг Амир Темур ҳамда Темурийлар билан ўзаро дипломатик муносабатларига бағишланган асарлари, Ендзи Манунинг «Амир Темур Гурагоний. Темурийлар генеалогияси», Гори Хансдининг «Темур ва император Юн-Ле», Хироши Ватанабенинг «Мин даврида мусулмон мамлакатларидан келган элчилар ва хирож тўловчилар миссияси рўйхати» асарларига қизиқиш катта.

Америкалик олим Морис Россати бу давр тўғрисида кўплаб мақолалар эълон қилган. Жумладан, «Чен Хо ва Темур: уларнинг ўзаро муносабатлари» мақоласи унинг қаламига мансуб бўлиб, унда Тайван олими Шу-у-хунинг XV аср бошларида Жануби-шарқий Осиё ва Ҳиндистон атрофларига тўрт марта денгиз экспедицияси уюштирган ва ҳатто Ормуз бўғозига етиб борган машҳур адмирал, ҳарам огаси Чен-хо тўғрисидаги қарашлари таҳлил этилади.

Асари 1958 йилда эълон қилинган Тайван олимнинг фикрича, бу экспедициялар Форс кўрфази, Қизил денгиз ва Ҳинд океани давлатларининг Амир Темурга қарши ҳарбий иттифоқини тузиш мақсадида амалга оширилган. Бу фикрни Вольфрам Эберхарт ва Морис Россати ҳам қўллаб-қувватлаган.

Бизни қизиқтирувчи давр бўйича бошқирд олими Закий Валидий Тўғон ҳам қатор мақолалар ёзган. Улар орасида, жумладан, АҚШдаги Украина Санъати ва Фани академияси асарларида чоп этилган «Темурнинг Фарбга нисбатан сиёсати» ва «Темурнинг 1395 йилда Украина ва Шимолий Кавказга юриши» мақолалари диққатга сазовор.

Шунингдек, Эроннинг Кембриж тарихига бағишланган, атоқли темуршунос олимлар томонидан ёзилган Амир Темур ва Темурийлар даври тарихи ҳамда маданиятининг кўпгина масалаларини акс эттирувчи мақолаларни ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Француз олимларининг тадқиқотлари кейинги вақтларда ўша давр тўғрисидаги фанда катта ва муҳим ўрин тутмоқда. Люсьен Керэн ва Фредерик Брессандлар фаолияти туфайли Парижда дунёда ягона махсус «Темурийлар» журнали нашр этилмоқда. Ҳозирча унинг 15 та сони босмадан чиқди.

Хуллас, Амир Темур тарихнавислиги босиб ўтган йўлга фикран назар ташлаб, шуни қайд этиш мумкинки, жаҳон тарих адабиётида замонлар ўтиши билан Амир Темур шахсини бирёқлама, тор ва бир хил тарзда талқин этишдан иборат дастлабки кўникмалардан уни чуқур, кенг ва ҳарёқлама идрок этишга аста-секин ўтиш тадрижи содир бўлди. «Темур — атоқли (буюк, шавкатли, истеъдодли ва ҳоказо) истилочи саркарда» деган биргина ибора, биргина тавсиф билан чекланиш нотўғри эканлиги тобора равшанлашиб борди. Зеро, Амир Темур юксак иқтидорли, табиатан донишманд, буюк давлат арбоби, башоратли ва продалси сиёсатчи, ўткир зеҳнли дипломат, Марказий Осиёда марказлашган кучли давлатнинг моҳир ташкилотчиси, ҳукмдори ва бунёдкори сифатларини ўз қиёфасида узвий равишда мужассамлаштирувчи шахс сифатида тарихдан муносиб ўрин олган.

Амир Темурга оид тарихнависликнинг юқорида кўрсатиб ўтилган энг муҳим мисоллари бу фикрни тасдиқлайди. Амир Темур ва унинг замони тарихига бағишланган асарларнинг ҳозирги замон муаллифлари ўрганилаётган муаммонинг турли жиҳатлари хусусида ҳар хил фикрлар айтаётганликлари табиий. Бироқ, қандай бўлмасин, тарих фанида жаҳон тарихининг энг буюк сиймоларидан бўлмиш Амир Темурнинг жўшқин ва кўпқиррали фаолияти барча жиҳатлари, ҳамма хусусиятларини тўла-

Амир Темур ўзининг энг салтанатида давлат тузилишини ва қонунларини яратди.

Ф.К. Шлоссер

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

тўқис ва атрофлича ёритишга интилиш кучайиб бораётганлиги кўриниб турибди.

АМИР ТЕМУР СИЙМОСИ ХАЛҚ ИЖОДИДА

Амир Темури каби улур зотнинг шаҳси билан боғлиқ афсона, ривоят, ҳикоятлар кўплаб тўқилиши мутлақо табиийдир.

Шу мавзудаги барча маълумотларни тўплаш киройи мақбул иш бўлур эди. Бундай тўплам Амир Темури таржимаи ҳолидаги қандай фазилатлар ва воқеалар халқ хотирасида узоқ вақтгача мустақкам ўрнашиб қолганини тасаввур этиш имконини беради.

Бу ўринда айрим мисоллар билангина чекланамиз. Амир Темури мўғул халқлари эпосида тез-тез учрайдиган персонаж деса бўлади. Қозоқлар, қорақалпоқлар, кўчманчи ўзбеклар, ноғойлар, туркманлар, Қрим дашти ва Жанубий Сибирда яшовчи турклар орасида кенг тарқалган «Идига тўғрисида эртақ»ни мисол қилиб кўрсатса бўлади. Бу шеърини асарда Амир Темури билан Тўхтамишнинг ўзаро курашига боғлиқ ҳақиқий воқеалар яққол акс этган (69) ва бу эпос ўша арбоблар «ҳаётлик давридаёқ» тўқила бошлаган (70).

Мирзо Румузнинг «Темури ҳақида китоб» (ёки «Бахтиёр Амир Темури Гурагоний тарихи») 1712 йилда ёзиб тамомланган. Аввалги муаллифларнинг бир қанча тарихий асарлари асосида тузилган мазкур йиғма асар кўпгина афсонавий ва ривоят тусидаги, халқ оғзаки ижоди тарзидаги маълумотларни қамраши билан диққатга сазовордир (71).

Абдурахмон Сиротнинг XVIII аср бошларида дунёга келган, Амир Темурининг туғилишидан вафотигача бўлган тарихини ўз ичига олган «Беҳисоб хазина» асарига алоҳида эътибор бермоқ керак. Унда тарихий манбалар билан халқ оғзаки ижодидаги афсонавий маълумотларнинг чамбарчас боғланиб кетиши кўзга яққол ташланади. Амир Темурининг исмоилий шоир ва тарғиботчи Носири Хусрав (1078 йилда вафот этган) билан муносабатлари ва кураши, Амир Темурининг Дашти Қипчоққа ва Русияга юриши, шундан кейин Русиядан Шохрух ҳукмронлиги давригача келиб турган ўлпонлар ва ҳоказолар ҳақидаги ҳикоялар ривоят эканлиги очиқ равшан (72). Шарқшу-

нос В.А. Жуковский шу асардан Амир Темури ҳақидаги афсоналарнинг бирини таржима қилган (73).

Номи ноаниқ ва XIX аср рўйхатларида мавжуд бўлган муаллифнинг эски ўзбек тилидаги насрий асари — «Амир Темури ҳақидаги ҳикоядан парча» ҳам мавжуд бўлиб, унга халқнинг Амир Темури ҳақидаги ривоятлари ва ҳикоятлари асос қилиб олинган.

Арабларнинг «Сирот Аби Зайд» халқ эпосида Амир Темури араб қабилаларидан бири олиб борган афсонавий жанрлардаги персонажлар орасида тилга олинади.

Баъзан Амир Темури шартли персонаж ва аллегория тарзида намоён бўлади. Масалан, замонавий араб мумтоз адабиётининг намояндаси Маҳмуд Таймур ўзининг хаёлий сатирасида (1946) Амир Темури (Антоний ва Клеопатра сингари) замонамиздаги мисрлик пацифистларнинг ғоясининг асосизлиги хусусидаги баҳсларда қатнашувчи нариги дунё одами сифатида шартли тасвирлайди (74).

Халқимиз аввалги замонлардаги барча азим қурилишларни Амир Темури номи билан боғлаши эса халқнинг Амир Темури ҳақидаги хотираси боқий эканидан далолат беради (75).

Журналист Марковнинг Марказий Осиё бўйлаб сафари шоҳидлиги ҳам диққатга сазовор. У Марказий Осиёдаги турли даврларга мансуб қайси мейморий ёдгорликни (мачит, мазор, карвонсарой, мадраса, сардоба ва шу кабиларни) кўздан кечирмасин, маҳаллий аҳоли уларни албатта Амир Темурининг бинокорлик фаолияти билан боғлайди. Шу сабабли у ўз эсдаликларида Амир Темури «Марказий Осиё халқлари назаридаги суякли қаҳрамон ва энг буюк подшоҳ» деб тилга олади. Алаут даразида («Темури дарвозаси»да) қояга ёзилган машҳур ёзувларда Марков «Мана шу тоғларни Темури ўз қўли билан нари сурган» деган афсонани ўқиди, энг катта сардобалардан бирини кўздан кечириб вақтида Марковнинг ҳамроҳи унга: «Сардоба — Кудуқ Сув! Темури қурган... туяларни, отларни суғорган, одамларни, бутун дунёни суғорган» деб айтган (76).

Шу ўринда Амир Темурининг Самарқанддаги кутубхонаси тақдири билан боғлиқ масала шу пайтгача вақти-вақти билан кўтарилиб келаётганини эслатиб ўтмоқчимиз. Бу кутубхона Амир Темури амри билан, шу жумладан, Арманистон, Сурия ва бошқа мамлакатлардан келтирилган «юнонча, римча,

арабча ва арманча» нодир ва қимматбахо кўлёмалардан бунёдга келтирилган эди. Бу ҳақдаги маълумотлар ўша замон ривоятларидан шу пайтгача етиб келган. Ҳар ҳолда, ҳозиргача бу кутубхонанинг изи топилгани йўқ. Г.Вамбери (77), А.Л. Кун (78) ва бошқа шарқшуносларнинг бу борадаги барча уринишлари зое кетди. «Қуръони Усмон» аини Амир Темур кутубхонасидан олиниб, Ироққа олиб кетилган (79), деган тахмин эътиборга лойиқ.

АМИР ТЕМУР БАДИИЙ АДАБИЁТ ВА САНЪАТДА

Амир Темур каби яққол ва салобатли шахс бадий адабиёт (шу жумладан, бадий публицистика) ва санъат намояндлари, ёзувчилар, шоирлар, драматурглар, мусаввирлар, ҳайкалтарошлар, мусиқачилар ва бошқаларнинг эътиборини тортмай қолмас эди.

Шу соҳадан олинган баъзи бир маълумотларнинг ўзи ҳам кифоя.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441—1501) асарлари саҳифаларида илм-фан, маданият, санъат аҳллари ҳомийси бўлган Амир Темур номи кўп марталаб тилга олинади.

Италиялик ёзувчи Бертрано Мигнелли (1370—1455) Амир Темур ҳақидаги китобини («Дамашқ вайроналари») бўлиб ўтган воқеалар изидан ёзган. Италия таракқийпарвар ёзувчиси Жан Франческо Браччоли (1380—1459) ва француз таракқийпарвар мутафаккири Жак Боден (1530—1590) асарларида Темур ҳақида кўп маълумотлар берилган. Жак Боден феодал тарқоқликни бартараф этиш учун кучли конституциявий монархия зарур ва фойдали эканлиги ҳақидаги қатъий фикрни тасдиқлаш учун Амир Темур шахсига мурожаат қилган. Урта аср охирларидаги бошқа муаллифлар — П. Мехиа ва П. Перандинуслар ҳам Амир Темурга бағишланган асарлар ёзишган.

Айни вақтда Амир Темур қиёфаси баъзан ўзига хос тарзда ва турлича идрок этилар эди. Шекспирнинг салафи, машҳур инглиз шоири, қиролича Елизаветанинг драматурги Кристофер Марлонинг ижоди (1564—1593) бунга яққол мисол бўла олади. У 1587—1588 йилларда «Буюк Темурланг» трагедиясини ёзиб, 1590 йилда нашр эттирди. Амир Темур ҳаёти эркин талқин этилган ва ҳаяжонли тарзда ифодаланган бу асарда Марло Амир Темур тилидан эркин фикрли ваъзларни айтади (80).

Марло асаридаги Амир Темур зўр жисмоний кучга эга бўлган енгилмас, иродали, «оддий қишлоқ йигитлари» орасидан чиққан жангчиларнинг йулбошчиси бўлган афсонавий қаҳрамондир. Амир Темур Боязид Йилдиримининг қудратли армиясини тор-мор этиб, туркларнинг Константинополни босиб олишини ярим асрга кечиктирганлиги ва шу туфайли Европада зўр доврўғ ва обрў қозонганлиги бу асарда ўз ифодасини топган.

Устига устак Марло билан Шекспир замонидаги Елизавета ҳукмронлик қилаётган Англия тобора кучайиб, қудрат ортириб бораётган, ҳукмрон доиралари дунёга ҳукмрон бўлиш режаларини тузаётган серғайрат мамлакат эди. Мана шундай ижтимоий-сиёсий муҳитда ҳамманинг фикри-зикри беихтиёр букилмас иродали, кўп мамлакатлар ва халқлар тақдирини ўзгартириб юборган Амир Темур шахсига ва ҳукмронлик тарихига қаратилган эди (81).

Русияда ҳам Амир Темурнинг номи тилларда дoston бўлган. Русия театрида «Темурланг ва Боязид тўгрисида»ёки «Темурланг ёшлиги» пьесаси саҳнага қўйилганлиги диққатга сазовордир. (Бу асар Кристофер Марлонинг «Буюк Темурланг» фожиаси якунловчи қисмининг қайта ишланган нусхаси эди) (82).

1924 йилда немис композитори Георг Фридрих Гендель «Темурланг» операсини ёзди. Амир Темур қиёфаси Гёте (1749—1832) шеърларида гавдалантирилди.

Ўрта аср тарихнавислари Амир Темур шахсияти ва тарихига қандай ёндашганликларидан қатъи назар, улар умуман олганда, Соҳибқирон шахсияти ва фаолиятини тўғри ёритганлар. Бошқа қатор манбалар орасида Шарофуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ўзининг сермазмунлиги, далилий ҳужжатларга бойлиги ва муаллиф талқинининг холисанлиллоҳлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шунинг учун бўлса керак, ундан кейин Амир Темур ва Темурийлар тарихига бағишлаб ёзилган манбалар муайян даражада шу асар билан боглиқ бўлган.

Таҳлил этилган асарларда Амир Темурнинг буюк салтанатни барпо этишдаги саъй-ҳаракатлари, юксак ҳарбий заковати, яратувчилик истеъдодига оид ажойиб далиллар келтирилганки, улар Соҳибқироннинг ана шу соҳалардаги фаолиятини ёритишда ниҳоятда асқотди. Бунини эътиборингизга ҳавола этилаётган асар мазмунидан бемалол илғаб олиш мумкин.

XVI асрнинг 80-йилларида қиролича шоири Кристофер Марло «Буюк Темурланг» номли драматини оқ шеърда ёзган эди. Шундан эътиборан буюк саркарданинг ҳаёти Европада афсонага айланиб кетган. Марло фойдаланган манбалар (Педро Мексика ва Педро Перондунус) чинакам тарихдан кура, кўпроқ романтик тарих эди.

Хилда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАР

* * *

Амир Темур фаолияти даврнинг ижтимоий ва маданий тараққиётига, жаҳон цивилизациясининг ривожланишига ва умуман жаҳон тарихининг юксалишига улкан ҳисса қўшди. Бундай буюк ҳақиқатни ҳисобга олмай ва эътироф этмай туриб даврни, унинг кейинги асрлардаги таъсир қирраларини тиклаш, умумжаҳон тарихий жараёни бойликларининг умумий силсиласидаги чинакам аҳамиятини англаб етиш гоят мушкул.

Амир Темурнинг сиёсий қудрати ва эзгу мақсадли фаолияти туфайли давлат, ижтимоий ва ҳарбий бошқарув тартиботлари тубдан янгиланиб, мавжудлари такомиллаштирилди, мулоҳаза асосида олиб борилган самарали молия, пул ва солиқ ислоҳотлари туфайли жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари, ҳунармандчилик ишлаб чиқариши, иқтисодиёт ва савдо, шаҳарсозлик гуркираб ривожланди.

Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти воқеаномаси унинг муайян мақсадга йўналтирилганлигидан, ҳокимият ва давлат қурилиши назарияси чуқур мулоҳаза қилинганлигидан далолат беради. Бу эса қудратли ҳукмдорнинг жаҳон тараққиётига қўшган ҳиссаси тўғрисида муайян хулоса чиқариш имконини беради.

Биринчидан, Амир Темур Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ва бошбошдоқликка чек қўйди ва бу ерда кучли марказлаштирилган давлат барпо этди.

Иккинчидан, XIV аср 90-йилларининг ўрталарида Амир Темур Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр ерларини иқтисодиёти умумий ва маънавий маданияти яқин бўлган ягона давлатга бирлаштирди.

Учинчидан, Олтин Ўрдани тор-мор келтириб, Рус давлатининг татар-мўғул зулмидан қутулишига имкон берди. Москва атрофида Русия давлати ташкил топишига, Польша-Литва уния давлатининг мустақамланишига олиб келди.

Тўртинчидан, турк Султони Боязид устидан галабаси Европанинг асоратга солиниши хавфини бартараф этди ва Константинополни турклар босиб олишини бир неча ўн йил орқага сурди. Натижада Европа халқлари ҳеч бир монеликсиз ижтимоий ҳамда ақлий ривожланиш имконига эга бўлдилар.

Амир Темур Эгей денгизи, Ўрта денгиз ва Мисрдан тортиб то Хитой сарҳадларигача, Дашти Қипчоқдан Арабистон денгизигача яхлит салтанат барпо этиб, Буюк Ипак йўлининг тўлиқ хавфсизлигини таъминлади.

II
АМИР ТЕМУР
ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Моддий ва маънавий маданият

Амир Темур улкан ва қудратли салтанат барпо этиб, маънавий маданиятнинг юксалиши, гуллаб-яшнаши учун, ўтмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. Амир Темур ижтимоий фаолиятининг ана шу буюк юксалиш хусусияти бадиий маданият соҳасида айниқса яққол намоён бўлди.

XIV—XVI асрлардаги энг юксак ақлий ва ижодий муваффақиятлар кўп

жиҳатдан Амир Темур фаолияти ва унинг ижтимоий соҳага муносабати таъмоийллари туфайли рўй берди. Унинг даврида фан, адабиёт, миниатюра, амалий, мусиқа ва томоша санъатлари барқ уриб ривожланди.

Китобнинг ушбу қисмида ўша давр Марказий Осиё фани, меъморчилиги ва санъатининг хилма-хил турлари ривожини, маънавий маданиятнинг кўлам жиҳатидан беқиёс юксалишида Амир Темур ва ворисларининг тарихий мавқеини ҳисобга олган ҳолда, кенг миқёсда тадқиқ этилади.

Фан, таълим, тиббиёт

Ким менга дустлик қилса қадрладим, унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иززату икром курсатдим. Кимки менинг хизматимни қилса, хизмат ҳақини адо этдим. Кимки менга душманлик қилса-ю кейин пушаймон бўлиб, илтижо билан ҳимоя истаб, тиз чуқиб ҳузуримга келса, душманлигини унутиб, мурувват ва дустлик курсатдим.

«Темур тузуқлари».

Илм-фан ва маданиятнинг бутун мусулмон оламида янгидан гуркираб ривожланиши Амир Темур номи ва фаолияти билан узвий боғлиқдир. Амир Темур Марказий Осиёда илмий ва адабий фаолият учун қулай шароит яратганлиги туфайли кўплаб олимлар бу ерда хотиржам яшаб, баракали ижод қилдилар.

Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фанга бўлган қизиқишнинг ўсиши маънавий маданиятнинг умумий юксалишига, ишлаб чиқариш ва ҳунармандчиликнинг ўсишига ёрдам берди. Айни вақтда ирригация, шаҳарсозлик, меъморчиликнинг илдам ривожланиши фандаги турли йўналишларнинг юксалишига туртки бўлди.

Тарих фани Амир Темур ҳаётлигидаёқ анча машҳур эди. Кўплаб тадқиқотчиларнинг эътирофи этишича, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг ўзи қаҳ-

рамонлик ҳисси билан йўғрилган эди. Соҳибқирон, унинг ўғиллари, неваралари, ҳарбий бошлиқлар ва жангчиларнинг ўзи асли баҳодир, мард инсон, эпик қаҳрамонлар эди. Амир Темур кўшинида мардлик, жанговарлик руҳи ҳамиша ҳукмрон эди (1). Амир Темур ва Темурийлар учун шахсий қаҳрамонлик ва мардлик намоён қилиш одатий иш ҳисобланарди.

Қуйидаги далиллар Амир Темур ва унинг авлодлари қаҳрамонлиги, жасоратидан гувоҳлик беради.

Амир Темур юриш пайтида, одатда, ўзи билан бирга доимо «воқеаларни махсус дафтарга ҳар куни ёзиб борадиган» одам олиб юрарди. Уруш пайтида ҳам, тинч даврда ҳам шоҳ ёнида кўрган-эшитганларини ёзиб борадиган котиблар бўларди, кейинчалик бу ёзувларни шахсан ўзи кўздан ўтказарди ва айрим далилларни қайта-қайта текши-

рарди. Ҷша воқеа, ҳодисаларнинг шохиди бўлган кишиларни ҳузурига чақириб, сўраб-суриштирарди. Бу дафтар-кундаликлар Амир Темур ва Темурийлар расмий солномасининг асосини ташкил этди.

Амир Темурнинг бизнинг давримизгача етиб келган илмий солномалари орасида ҳиротлик тарихчи Фасиҳ Хавафий эслатиб ўтган эпик асар алоҳида эътиборга молик. Бу асар шох Жамолиддин Маҳмуд Зонга Ажам қаландари Кермоний томонидан назм-маснавийда ёзилган бўлиб, «Жўш-у хўруш» деб аталади. Муаллиф ўша пайтда Гуржистонда бўлган шох (1403—1404) ҳузурига бориб, ўз асарини тақдим этмоқчи бўлганида, у Кура дарёсида чўкиб ўлган эди (2).

Амир Темур котиби томонидан назмда ёзилган иккинчи солнома «Тарихи хоний» деб аталади.

Учинчи солнома ҳам XIV аср охириларида насрда ёзилган. Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида самарқандлик машҳур олим Мавлоно Сайфуддин Хутталоний қаламига мансуб ўша хроникани эслатиб ўтади. Асар унинг номи билан маълум эмас (3).

Шарафуддин Али Яздий маълумот беришича, Амир Темур бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар холисона ёритилган бу манбаларни тарих учун сақлаб қолиш борасида кўп тадбирлар кўрган.

Айрим ҳолларда у шохидларни чақириб, улардан сўраб-суриштиришни буюрарди, ҳатто ёзишмалар орқали, бошқа ҳукмдорларга элчилар юбориш йўли билан кўп маълумотларни аниқларди.

Амир Темурнинг айрим юришлари ҳам мунтазам ёзиб бориларди. Чунончи, унинг Ҳиндистонга 1398—1399 йиллардаги юришига оид кундаликни қозилу қузлот Насриддин Умар олиб борган.

Лекин бу асарда воқеаларнинг кунма-кун қуруқ санаб ўтилиши Амир Темурни қаноатлантирмади ва у юришни батафсил баён қилишни Фиёсиддин Али Яздийга топширди. Подшо унинг олдига кундалик «табиий, ҳаммага тушунарли бўладиган услубда, раво ёзилиши керак», деб шарт қўйди. Лекин диний илмлар билан кўпроқ машғул бўлган Фиёсиддин бу вазифанинг уддасидан чиқмади. Шунинг учун ҳам ҳукмдор унинг 1399 йилда ёзиб тугатган «Рузиномайи газавоти Ҳиндистон» китобини қабул қилмади (4).

Юқорида номлари тилга олинган муаллифларнинг ишларидан кўнгли

тўлмаган Амир Темур табризлик адабиётчи олим Низомиддин Шомийга ўзининг батафсил тарихини ёзишни топширди.

Низомиддин 1393 йил ёзида, Бағдод олинган пайтдан бошлаб ҳукмдор мулозимлари қаторига кўшилди. У 1402 йилда Амир Темур тарихини батафсил ёзишга киришиб, 1404 йил мартада «Зафарнома» номи билан тугатди. Муаллиф асарни Амир Темур етти йиллик юришидан кейин (1399—1404) Самарқандга қайтишга тараддуд кўраётганида, Қорабоғда (Озарбойжон) турганида Соҳибқиронга тақдим этди.

Гарчи «Зафарнома» ҳам тўлиқ бўлмаса-да, бироқ у Амир Темурга маъқул тушди.

1404 йил мартдан то Амир Темур вафотигача бўлган вақт оралиғида содир бўлган воқеаларни Шохрухнинг буйруғи билан XV асрнинг машҳур тарихчиси Ҳофизи Абру «Зайли-Зафарнома» асарида кўшимча равишда ёзиб бераверган (5).

Руи Гонсалес де Клавихо тузган йўл хотиралари испан элчисининг 1403—1406 йилларда Самарқандга, Амир Темур саройига ташрифи тўғрисида ҳикоя қилади. Мазкур асар муҳим ҳужжат сифатида катта қизиқиш уйғотади, зеро, унда Шарқда XV аср бошларига оид маълумотлар, воқеалар уларнинг бевоқифа шохиди бўлган европалик киши тилидан ҳикоя қилинади. Бу асар ўзига хос бир тарихий қомусдир (6).

Форс ҳукмдори саройида хизмат қилган Мўиниддин Натанзий 1413—1414 йилларда ўзининг Шохрухга бағишланган «Мунтахаб ат-таворих-и Мўиний» тарихий асарини ёзиб тугатди. Мазкур асарда дунё яратилишидан бошлаб то асар тугатилгунигача бўлган даврда мусулмон давлатларида рўй берган воқеалар умум тарих нуқтаи назаридан баён этилади (7).

Шохрух ва унинг Форсда ҳукмронлик қилган (1415—1435) ўғли Иброҳим Султон даврида Шарафуддин Али Яздий форс тилида ўзининг мукамал «Зафарнома» тарихий асарини ёзди. Муаллиф уни 1425 йилда Ҳиротда Шохрухга тақдим этди.

Шомий асаридан фойдаланган Шарафуддин Али Яздий тарихий воқеалар баёни устида кўшимча иш олиб борди. Иброҳим Султон ҳомийлигида подшо идораси ҳужжатхонасидан тўла фойдаланган муаллиф ўз китобига Амир Темур вафотидан кейинги дастлабки икки йил ичида бўлиб ўтган воқеаларни ҳам киритган.

«Амир Темур... ўзининг ноёб қобилиятлари, фаолияти ва эзизотини биллиши тўғрисида батафсил баён қилмади»

Хилда Ҳукҳэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Баён қилинган воқеалар ҳам ёзма, ҳам оғзаки манбалар билан тасдиқланган. Шарафуддин Али Яздийнинг асари бугунги кунда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тўғрисида ҳикоя қилувчи энг мукамал, қимматбаҳо тарихий ҳужжатлардан биридир (8).

1423—1427 йилларда номаълум муаллиф томонидан «Муиззул-ансоб» асари тузилган бўлиб, унда Амир Темур шажараси келтирилади.

Ҳофиз Абрў Шоҳрух топшириғи билан яна икки йирик асар ёзди.

Унинг «Мажмуаи Ҳофиз Абрў» тарихий асари 1412—1418 йилларда ёзилган бўлиб, у ўзидан олдин яшаган машҳур ва маълум муаллифлар — ат-Табарий (829—923), Фазлуллоҳ Рашидиддин (1247—1317) ва Низомиддин Шомийлар асарларининг давомидир. Асарнинг тарихий-географик қисми 1414—1420 йилларда ёзилган.

Ҳофиз Абрў Бойсунқурнинг топшириғи билан 1423—1425 йилларда учинчи асари — «Зубдат ат-таворих Бойсунқурий»ни ёзди. Мазкур асарнинг охириги қисми айниқса муҳим аҳамият касб этиб, унда Амир Темур тарихи анча тўлиқ ёритилган (9).

Айни ўша даврда Тожиддин Салмоний ўзининг «Тарихнома» асарини яратди, унда Шоҳрухнинг Мовароуннаҳрни 1409 йилда қандай ишғол қилгани акс эттирилган (10).

1401—1408 йилларда Самарқандда яшаган, ҳукмрон доираларга яқин бўлган Ибн Арабшоҳ Амир Темур саройида рўй берган кўпгина воқеаларнинг бевосита иштирокчиси ва шоҳиди бўлганди. У 1437 йили ватани Дамашққа қайтиб келиб, ўзининг «Ажойиб алмақдур фи тарихи Темур» асарини ёзди. Лекин Ибн Арабшоҳ асари ниҳоятда эҳтирос билан ёзилгани учун баъзи воқеалар бузиб кўрсатилган (11).

Темур ва Темурийлар даврида қомусий тарздаги маълумотномалар кенг тарқалган бўлиб, уларда ўша даврнинг қарор тонган анъаналарига мувофиқ дунё яратилишидан то асар ёзилган давргача бўлиб ўтган энг муҳим воқеалар сана тартибида берилган.

Ҳиротлик тарихчи Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад ал-Хавофий (1375—1442) қаламига мансуб, 1442 йилда ёзилган «Мужмали Фасиҳий» асари ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Асарнинг охириги қисмида энг муҳим тарихий воқеалар, атоқли давлат арбоблари, ўша даврнинг машҳур олимлари, шоирлари тўғрисида қисқача маълумот берилган.

Унда энг йирик қурилишлар, иншоотлар — масжид ва мадрасалар, хонақоҳлар ва саройлар, боғ ва карвонсаройлар, ҳаммомлар хусусида ҳикоя қилинади. Темур ва унинг авлодлари ҳаёти, фаолияти, шажарасига оид маълумотлар ҳам берилган (12).

Абдураззоқ Самарқандий ҳам «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарида воқеаларни йилма-йил баён қилиб беради, унда ўзининг Кермон, Хурмуз ва Форс орқали Ҳиндистонга қилган сафари тўғрисида ёзади. Асарда Эрон ва Урта Осиёнинг XIV—XV асрлардаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти кенг ёритилган, шунингдек Ҳиндистон ва Хитой билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари баён қилинган (13).

Умумий тарих бўйича «Равзат ус-сафо фи сирот ал-анбиё ва л-мулк ва л-хулафо» асарини машҳур тарихчи Мирхонд (Маҳдуми Амир Хованд Муҳаммад, 1434 йилда туғилган) ёзган. У умрининг кўп қисмини Ҳиротда ўтказган. Унга Алишер Навоий ҳомийлик қилган. Шоирнинг маслаҳати билан бу асарни ёзган, асарнинг охириги қисми XV аср иккинчи ярми тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга (14).

Хондамир номи билан машҳур Хумоиддин Муҳаммад Ҳиротда туғилиб таълим олган. Хондамир Ҳусайн Бойқаро, Бадиъуззамон ва Хумоюн саройида хизмат қилган. У тарихга ўзининг ун уч асари билан кириб келган, лекин улардан атиги саккизтаси, шу жумладан унинг машҳур «Хулосот ал-ахбор фи байон ал-аҳвол ал аҳйор»(15), «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афраз ал-башар» (16) асарлари бизгача етиб келган. Уларда олимлар (тарихчи ва математиклар, астроном ва табиблар, қонуншунос ва дин аҳллари, шоир ва ёзувчилар, санъат арбоблари ва хаттотлар, рассом ва мусиқачилар, созандалар) тўғрисида ажойиб маълумотлар берилган.

Хондамир ўз асарларида Темур ва Темурийлар Хоразм, Ҳирот, Балх ва бошқа шаҳарларда амалга оширган қурилиш ҳамда таъмирлаш ишларини ёритишга катта эътибор берган.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1500 йилда Тошкентда туғилиб, 1551 йили Кашмирда вафот этган) Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг холаваччаси бўлиб, таниқли давлат арбоби эди. У 1546 йилда эсдалик тарзидаги «Тарихи Рашидий» асарини яратиб, уни Абдурашидхон ибн Султон Саидхон ибн Юнусхонга (1510—1559) бағишлаган. Асарда Марказий Осиё, Шарқий Туркистон,

Афғонистон, Шимолий Ҳиндистоннинг тарихий манзараси кенг ёритилган (17).

Астрономия ва математика соҳасида эришилган буюк муваффақиятлар Темурийлар давлатига катта шухрат келтирдик, бу шухрат, биринчи навбатда, Улуғбек номи билан боғлиқдир.

Улуғбек Мовароуннаҳрда илм-фанни ташкил этиш борасидаги фаолияти билан мусулмон оламининг турли бурчакларидаги кўплаб олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди. Қозизода Румий ҳам шу жумладан.

•Кичик Осиёда, Мармар денгизи жанубидаги Бурса шаҳрида (тахминан 1360 йилда) туғилган бу олим дастлабки маълумотни ўз она шаҳрида олгач, Шамсуддин Фанорийдан (18) математика ва астрономиядан сабоқ олди. Қозизода Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннаҳр математиклари ҳамда астрономларининг шон-шухрати тўғрисида кўп ҳикоятларни эшитди, тахминан 20 ёшида (XIV аср 80-йилларининг бошлари) она шаҳрини бир умрга тарк этиб, Шарққа йўл олди (19).

Манбаларда Қозизода Румий Улуғбекни илк бор қачон кўрганлиги хусусида маълумот йўқ. Лекин Улуғбек ўзининг «Зиж» асарига ёзган муқаддима-сида уни устозим деб атайди (20).

1413 йилда Улуғбек Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлганидан кейин устозини Самарқандга олиб келди ва у умрининг охиригача шу ерда қолди. Улуғбек мадрасаси биноси ва расадхонаси Қозизоданинг бевосита иштирокида барпо этилди. Қозизода Румий, шунингдек «Зиж» асари устидаги ишнинг дастлабки босқичида иштирок этди. У 1437 йилда вафот этди, бу вақтда «Зиж» устидаги иш ҳали поёнига етмаган эди.

Қозизода Улуғбек мадрасасида дарс беришдан ташқари илмий иш билан ҳам шугулланган, расадхонада кузатишлар олиб борган. У астрономия ва математика бўйича бир қанча машҳур асарлар яратди, улар орасида қуйидаги икки асар айниқса катта шухрат қозонди.

Қозизода Румийнинг биринчи асари «Шарҳ ашкол ат-таъсис» бўлиб, унда Румий самарқандлик олим Шамсиддин ибн Муҳаммад ас-Самарқандийнинг (XIII аср) геометрик рисола-сига изоҳлар берган. Бу рисола Мовароуннаҳр мадрасаларида геометрия бўйича дарслик вазифасини ўтарди. Мазкур изоҳ юзасидан кўплаб қўлёзмалар сақланиб қолган.

Қозизоданинг иккинчи асари «Шарҳ ал-мулаххас фи-л-хайали-л-нужум» — бу хоразмлик олим Маҳмуд ибн Умар ал-Чагминий (1220 йилда вафот этган) рисоласига ёзилган шарҳдир. Қозизода шу асар асосида Улуғбек мадрасасида астрономиядан дарс берарди. Асарнинг русча таржимаси чиққан (21). Мазкур асар кенг тарқалган бўлиб, дунёнинг кўпгина қўлёзмахоналарида сақланмоқда.

Улуғбекнинг «Зиж»ида тилга олинган яна бир самарқандлик машҳур олим Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд ал-Коший аслида Ироқи Ажамнинг Кошон шаҳридан дир. У ўзининг астрономик рисоласида кейинчалик таъкидлаб ўтганидек, ўз зижини тузиб чиқиш учун кўп зижларни кўп билан ўрганган ва кўплаб маълумотлар тўплаган.

У Ироқ мамлакатида зижнинг бошқа тадқиқотчиларини топмагани учун ҳамда Улуғбекнинг зижларга бўлган чексиз қизиқишини эшитиб бажонидил Самарқандга, унинг ҳузурига йўл олди. Бу ерда у ўз зижини тугатиб, совга сифатида Улуғбек кутубхонасига тақдим этди.

Мовароуннаҳр ва Туркистонда маълум ва машҳур одамлар кўп бўлгани учун у бу зижни «Зиж Хоқоний дар такмили зиж Элхоний»(22) деб атади. Улуғбек «Зиж»игача Кошийнинг бу асари Мовароуннаҳрда тузилган энг мукамал ва яхши астрономик асарлардан бири бўлиб, у Улуғбек «Зиж»ининг ёзилишида намуна бўлди.

Коший математика соҳасида анча салмоқли ва илмий жиҳатдан қимматли ютуқларга эришди. Унинг математик рисола-ларидан «Мифтоҳ ал-ҳисоб» ва «Рисола ал-муҳитийа» ҳам Улуғбек кутубхонаси учун ёзилган. «Мифтоҳ ал-ҳисоб»га ёзилган муқаддимадан рисола Самарқандда ёзилгани, яъни у Мовароуннаҳр илмий муҳитининг маҳсули эканини биламиз.

Коший муқаддимада, юқорида тилга олинган учта асардан таниқари, «Суллам ас-само», «Рисола ал-ватар ва-л-жайб» ва «Нузҳат ал-хадойиқ» рисола-ларини ёзганлигини маълум қилади. Коший муқаддимани қуйидаги сўзлар билан тугаллайди: «Умид қиламанки, аъло ҳазратлари бу асарни қабул қилди, нотўғри жойларини тuzатади, хато-ларини кечиради ва кам-қўстини тўлдирари»(23). Кошийнинг бу сўзларида Улуғбекнинг улкан илмий салоҳияти эътироф этилган.

Амир Темур олимларга хайрихоҳ муносабатда булар ва билими билан бирга ҳаюлигини кўрган олимларга шондор эди. У тарихчи ва файласуфлар, илм-фан ёки маъмурий соҳада билимдон бўлган кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтидан ҳам тўшар эди. Амир Темур узидаги кишиларни бўйсундириш қобилиятига уларни ўз ҳукмронлиги остида бахтиёр қилиш истегъодини ҳам кўрсатган эди.

Л.Ланг.1

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Кошийнинг «Мифтоҳ ал-ҳисоб» рисоласи беш китобдан иборат: биринчиси бутун сонлар арифметикасига, иккинчиси — қаср арифметикасига, учинчиси — олтмишлик ҳисоблашга, тўртинчиси — геометрик ўлчовларга ва бешинчиси — алгебрага бағишланган.

Кошийнинг «Рисола ал-муҳитийа»-си математиканинг энг муҳим масаласига — «пи» сонини ҳисоблашга бағишланган.

1417 йилда Самарқанд илмий мактаби тўғрисида Коший отасига ёзган хати қимматли ёдгорлик ҳисобланади. Унда Самарқанддаги илмий муҳит ҳақида баён этилган бўлиб, айтилиши вақтда Улуғбек ҳам олим, ҳам илмий мактаб ҳомийси сифатида таърифланган. Мазкур хат русча таржимада икки марта босилиб чиққан (24). Хатда Коший Улуғбекнинг заковатини юксак баҳолаган.

Ушбу хатдан, шунингдек, Самарқанд астрономия мактабининг олимлари Птолемей геоцентрик тизимининг изчил тарафдорлари эканлигини, уларнинг Птолемейнинг «Алмажистий» асарини ўқиб-ўрганиб, Мароға расадхонаси олимлари ютуқларини аниқлаш йўлидан борганликларини, Носириддин Тусий (1201—1278) маълумотларини ва Бериунийнинг «Масъуд қонуни»га киритилган маълумотларни билиб оламиз.

Улуғбек «Зиж»и муқаддимасида тилга олган Самарқанднинг учинчи йирик олими — Аловуддин Али ибн Муҳаммад Кушчидир (1402 йилда туғилган). Улуғбек у ҳақда катта меҳр ва самимият билан гапириб, Али Кушчи сарой кушчисининг ўгли бўлишига қарамай, уни «садоқатли фарзандим» (фарзанди аржуманд) деб атайди (25). Али Кушчи Улуғбекнинг тиришқоқ ва содиқ шогирди эди. У ўз фарзандларига нисбатан устозига кўпроқ садоқат кўрсатарди. Кейинчалик у Мовароуннаҳрнинг йирик олими сифатида шаклланди, Шарқ ва Ғарб фанларини бир-бирига боғлади.

1449 йил кузидаги қонли, фожеали воқеалардан кейин Мовароуннаҳрда сиёсий вазият издан чиқди. Самарқанднинг Темурий ҳукмдорлари Улуғбекдан кейин дунёвий фанларга эътибор бермай қўйишди. Шунинг учун ҳам Али Кушчи XV аср 60-йилларида Самарқандни тарк этади.

Биз Улуғбек астрономия мактабининг асосини ташкил этувчи Самарқанд олимларидан энг забардастларининггина номларини тилга олдик. Шубҳасиз, фаннинг асосий ташаббус-

кори ва ташкилотчиси Улуғбекнинг ўзи бўлган.

Улуғбек «Зиж»дан ташқари, яна учта асар ёзди. Биринчиси «Рисола фи иштихроҷ жайб даража воҳида» рисоладир. Рисоладаги «Жадвалларнинг амал қилиш қоидалари ва уларни тузатиш» қисми Мирим Чалабий қаламига мансуб ва у Б. А. Розенфельднинг русча таржимасида Жамшид Кошийнинг юқорида тилга олинган рисоласида эълон қилинган деб ҳисоблаб келинади (26). Энди мазкур рисола Улуғбекнинг ўзи ёзганлиги аниқланди (27). Улуғбек «Зиж» устида ишлаётган вақтда олимлар «Зиж»га берган изоҳларида рисола-нинг тўла нусхасини аниқлашга ва унинг русча таржимасини нашр этишга муваффақ бўлишган (28). Эндиликда рисола-нинг икки алоҳида-алоҳида рўйхати маълум бўлиб, улар Берлин ва Қоҳирада сақланмоқда (29).

Улуғбекнинг бизгача етиб келган «Рисолаи Улуғбек» номли яна бир математик асари бир нусхада Алигарҳда (Ҳиндистон) сақланмоқда (30). Мазкур рисола ҳали мутлақо тадқиқ этилмаган.

Яқин-яқингача Улуғбек фанда фақат астроном ва математик сифатида машҳур эди, ҳолбуки ўрта аср муаллифлари уни мумтоз араб ва форс адабиёти, мусиқаси ва тарихининг нозик билимдони деб таърифлашган.

Кейинги вақтларда Улуғбекнинг мўғуллар давлати тарихига оид «Тарихи арбаъ улус» асарини ёзганлиги ишончли тарзда аниқланди (31). Яқинда Британия музейининг тўла бўлмаган қўлёзмаси бўйича ўзбекча таржимаси нашр этилди, ўша музейда асарнинг мукамал қўлёзмаси ҳам сақланмоқда.

Улуғбекни дунёга машҳур қилган асосий асари «Зиж Улуғбек», «Зиж Султоний» ва «Зиж жадида Гурагоний» номлари билан маълум. Улардан энг машҳури биринчисидир.

Улуғбек «Зиж»и дарҳол олимлар эътиборини тортди. 1444 йилда китоб тугатилганидан бошлаб то ҳозирги кунгача мазкур асарга кўп марталаб изоҳ берилган ва унинг парчалари ҳам Шарқда, ҳам Ғарбда босилиб чиққан.

Улуғбекнинг «Зиж» асарига бўлган қизиқиш бизнинг кунларда ҳам сўнгани йўқ, чунки унда келтирилган шарҳлар ва юлдузларнинг сферик координаталари қитъалар дрейфи назарияси нуқтаи назаридан жуда катта аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, Самарқанд илмий мактаби олимларининг, айниқса Улуғбек билан Ко-

Уша даврнинг етук шифокорлари шифохоналарда беморларни даволаш баробарида мадрасаларда ва бошқа ўқув юртларида мударрислик ҳам қилишар эди. Уларнинг баъзилари ажойиб шеърлар ёки ўзга шоирларнинг шеърий асарларига татаббуъ (ухшатиш) ҳамда ўздан аввал ўтган олимларнинг тиббиётга оид асарларига араб, форс ва туркий тилларда шарҳлар ёзишган.

Шарафуддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳнинг маълумотларига кўра, Амир Темур Шом (Сурия)дан Самарқандга ўзи билан бирга табиблар сардори Мавлоно Жалолиддин, Мавлоно Сулаймонни олиб келган. Мавлоно Фазлуллоҳ Табризий Амир Темурнинг шахсий табиби бўлган. Булардан ташқари, Амир Темур саройида Мавлоно Иззадин Масъуд Шерозий ва Мавлоно Фаррух каби машҳур табиблар ҳам хизмат қилишган.

Машҳур табиб Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Юсуф ибн Фақиҳ Илёс тиббиётга оид бир неча асарлар яратган. «Ташрих-и Мансури» номи билан ҳам машҳур бўлган ва Амир Темурнинг набираси Пир Муҳаммад Баҳодирга (1407 йилда ўлдирилган) бағишланган «Рисола дар ташрих-и бадан-и инсон» («Инсон анатомиясига оид рисола») шулар жумласидандир. Асар муқаддимасида одам танасининг турли аъзолари, жумладан, суяк, асаб, мускуллар ва қон томирлар тасвирланган. Асар хотимасида эса мураккаб аъзолар ҳақида сўз юритилган.

Унинг ўз устози — Мажоҳиддин номи билан аталган иккинчи асари — «Кифояйи Мансури» ёки «Кифояйи Мажоҳидийа» («Мажоҳид учун мукамал китоб») номи билан машҳур бўлиб, асар Зайналобидин Кашмирийга (1420—1470) бағишланиб, 1423 йилда ёзиб тугатилган. Бу асарда инсон танасининг соғлом ҳолати, касаллик сабаблари, саломатлик ҳақида сўз юритилади.

Шунингдек баданнинг турли аъзолари, уларнинг касалликларини даволаш усуллари, оддий ва мураккаб дори тавсифи келтирилган. Хуросоннинг Тайобод қишлоғидан чиққан машҳур олим ва табиб Шамсиддин Одам ва Низомиддин Шерозий Шоҳрух саройида донғи кетган табиблардан эди.

1427 йили Шоҳрухнинг ўғли Бойсунқур Баҳодур бетоб бўлиб қолганида, мазкур иккала табиб уни бир неча кун даволаб, оёққа тургазганлар.

Кермонлик табиблар оиласидан чиққан Бурҳонуддин Нафис ибн Иваз ибн Ҳаким ал-Кермоний Улугбек так-

лифига биноан Самарқандга келиб, унга шахсий табиблик қилган.

У 1424 йили Нажибуддин Самарқандийнинг (1222 йили вафот этган) араб тилидаги «Касалликларнинг сабаблари ва аломатлари» («Ас-асбоб ва-л-аломат») асарига шарҳ битиб, уни Улуғбекка бағишлаган. Ал-Кермоний ўз асарига шарҳланаётган асардан баъзи парчаларни ҳам киритган. Шу туфайли Нажибуддин Самарқандийнинг асари фанга маълум бўлиб қолган.

XIII асрда яшаб ижод этган қаршилик машҳур табиб Али ибн ан-Нафис ал-Қаршийнинг «Ал-Муъжаз» асарига ҳам ал-Кермоний шарҳ битган.

Шамсиддин Муҳаммад ибн Одам, Муҳаммад Муъмин, Қутбиддин Муҳаммад Одам сингари олим табиблар Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилганлар.

Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жалолиддин табиб (1500 йили вафот этган) фаннинг турли соҳаларида билимдон эди. У «Муолажоти илоҳий» номли асарга қисқа, лекин мазмунли шарҳ тузиб, табобат илмида ўзини кўрсатган эди.

Дарвиш Алининг табиблик маҳоратини Алишер Навоий юқори баҳолаган. У Милкат оқанинг Дор уш-шифосида мударрислик қилган ва шу шифохонада беморларни ҳам даволаган. Турли касалликларни даволашда махсус услубларни қўллар эди.

Гавҳаршод оқа ва Ихлосия мадрасаларида Мавлоно Камолиддин Масъуд Шервоний бир неча йил мударрислик қилган. У нафақат табибликда, балки шеърият ва мантиқ илмларида ҳам зўр маҳоратга эга эди. Кейинчалик у Ғиёсия мадрасасида дарс берган, томирдан қон чиқариш услубини пухта эгаллаган. У тиббиётга оид иккита асар ёзиб қолдирган. Бу асарлар талабалар учун дастуриламал бўлиб қолган.

Мавлоно Низомиддин Абдулҳай табиб аввал Алишер Навоийнинг Дорушифосида беморларни даволаш билан шуғулланган. У шу қадар шуҳрат қозонган эдики, Хожа Аҳрор бетоб бўлиб қолганида, уни Самарқандга таклиф қилганлар ва у тез орада Хожа Аҳрорни даволаб, оёққа тургазган. Ҳиротга қайтгач, у Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган ва ҳарамдаги беморларни даволаган.

Абдулҳай табиб кўпроқ қон томирлар билан боғлиқ касалликларни даволаш услубларини пухта эгаллаган.

Амир Темур ва Темурийлар табобат фанига ҳомийлик қилиб, ушбу фан тармоғининг кенг ривожланишига кўмаклашдилар.

Дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийларни хурмат қилдим, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фаний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини майрақа-майдонга, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қилдилар.

«Темур тузуқлари».

Амир Темур ва Темурийлар даврида орасталик ва озодаликка ҳам катта эътибор берилган.

Халқни ичимлик сув билан таъминлаш учун кўпгина ҳовуз, канал, ариқ ва бошқалар қазилган.

Тарихий манбаларда келтирилган

маълумотларга кўра, Амир Темур ва Темурийлар даврида юқумли касалликлар тез-тез рўй бериб турар эди. Бунинг олдини олиш учун керакли чоралар кўрилган. Хусусан, тозалikka катта аҳамият берилган, айниқса ариқ ва ҳовузлардаги сувлар ниҳоятда тоза тутилган.

Меъморчилик

Амир Темур ва Темурийлар давридан то бизнинг кунларгача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари ўз даврида Соҳибқирон ҳомийлигида мамлакатда меъморчилик ва шаҳарсозлик нақадар ривожланганлигидан далолат беради. Бу даврда меъморчилик айниқса раванқ топди. Соҳибқироннинг бунёдкорлик сўзларига қулоқ беринг: «Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига рабоблар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим».

Яна бир ўринда Амир Темур таъкидлайдилар: «Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид, мадраса ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақир у мискинларга лангархона (мусофирхона) солсинлар, касаллар учун шифохона қурдирсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда дорул-аморат (ҳукмдор саройи) ва дорул-адолат (адолат саройи) қурсинлар!» (1).

Бу каби бошқа кўплаб тарихий ҳужжатларда Амир Темурнинг меъморий даҳоси кўламини, бунёдкорлигининг беқиёслигини, кейинги асрлар меъморчилик санъатига ҳомийлигини яққол кузатиш мумкин. Амир Темур даври улкан бунёдкорлигини ўз кўзи билан кўрган муаррих Ибн Арабшоҳ дорусалтана Самарқанддаги ҳайратомуз биноларни назарда тутиб: «Обидаларимиз (авлодларга) бизнинг кимлигимиздан далолат беради», — деб ғурур тўла кўтаринки руҳни ифодалаган.

Соҳибқироннинг меъморий бунёдкорлиги соҳасидаги беқиёс ишларини Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Туркистон шаҳарларида ҳозиргача сақланиб қолган ноёб ва нодир обидалар мисолида кўриб турибмиз. Темурийлар давридаги бундай улкан бунёдкорлик жараёни натижаси ўлароқ кенг қўламада меъморчилик мўъжизалари яратилгани фикримиз далилидир.

Амир Темур вафотидан кейин улкан салтанати дарз кетди, секин-аста парчаланиб, бир қанча мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шоҳрух, Улугбек даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда умумий юксалиш узвий давом этди, ажойиб меъморий мажмуалар яратилди.

Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот шаҳри меъморчилиги катта ютуқларга эришди, жаҳон меъморчилиги тарихида муносиб ўрин олган меъморий дурдоналар яратилди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) ва бобурийлар хонадони Ҳиндистон меъморчилигида янги давр очди, янги меъморий услуб таркиб топди.

МЕЪМОР УСТАЛАР

Амир Темур даврида дорусалтана Самарқандга моҳир санъаткор усталарнинг кўчириб келтирилиши шаҳарнинг мисли кўрилмаган маданий раванқ топишига замин ҳозирлади. Самарқанд тез орада Марказий Осиё ва Ўрта Шарқнинг моҳир меъморлари жам бўлган масканга айланди.

Маҳаллий ва четдан келган меъморлар ҳамда бинокор усталарнинг ҳамкор ижоди туфайли Мовароуннаҳр меъморчилигининг энг сара анъаналари негизида меъморчиликда бадиий ижодиётнинг гўзал намуналари вужудга келди.

Бино лойиҳасини ишловчилар сифатида меъмор, муҳандис, ал-банно, устод номларини учратамиз. Ижодкор усталар доим Амир Темур атрофида бўлишган.

Амир Темур даврида лойиҳа тузиш санъати ривожланиб, ҳатто ижодкор меъмор ва муҳандислар ўртасида узаро танловлар ўтказилиб, энг мақбули тавсия этилган. Бунёд этилаётган меъморий обида ҳар жиҳатдан мукамал, хушқад, шаклу шамойили мутаносиб, безаклари нафосат билан етук санъат асари даражасида бажарилган.

Амир Темур сулоласи синфий жиҳатдан яқин бўлган кишиларнинг узаро урушига қармай... Марказий Осиёда бир асрдан кўпроқ умр кўрди. Шундай бўлса-да, у Хитой, Ҳиндистон, Фарбий Осиё билан фаол алоқада бўлиб келди. Самарқанд тирик илмий марказга айланди. Бу ерда Амир Темурнинг невараси Улугбек расадхона барпо этди ва астрономик жадваллар ишлаб чиқди. Бу жадвадан XVII асрда биринчи илмий астрономик кенг фойдаланди. XV асрни Темурийлар Ренессанс даври дейиш мумкин, Ҳирот эса ажойиб миниатюрчилик мактаби тутилган жой бўлиб қолди. Бу миниатюрчиларнинг энг буюги Бехзод эди.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Амир Темур меъмор-муҳандисларни «салтанат корхонасига ривож берувчилар» қаторида ўз агрофига тўплади. «Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бустонларнинг лойиҳа-тарҳини чиздирдим»(2), дейди Соҳибқирон.

Ўша давр тарихий ҳужжатларида меъморлардан Хожа Маҳмуд Довуд ва Муҳаммад Жалд, Муҳаммад ибн Маҳсуд Исфаҳоний, бог тузиш устаси Шиҳобуддин Аҳмад Зардакаший, мусаввир ва наққош Абдулҳай Бағлодий, тоштарошлик устаси заргар Олтин, меъморий ёзувлар хаттоги Шайх Муҳаммад Табризий каби номларни учратиш мумкин. Бироқ устоз санъаткорлар номларининг аксарияти унут бўлиб кетган.

Шоҳрух даврида меъмор Қавомиддиннинг номи Хуросон шаҳарларида айниқса машҳур бўлган. Бобурийлар даври меъморчилигининг шоҳ асарларидан бўлган Тожмаҳал безаклари орасида Муҳаммад Шариф Самарқандий ва Ота Муҳаммад Бухорий номлари сақланиб қолган.

БИНОКОРЛИК АШЁЛАРИ

Қурилиш соҳасида қадимдан соз тупроқ, хом ва пишиқ гишт, ганч, ганч-хок, ёғоч, қамиш, тош каби маҳаллий ашёлардан фойдаланишган.

Синчкор иморатлар уй-жой қурилишининг асосини ташкил этган. Том вассажуфт (тоқи)лар билан беркитилган.

Ганчкорлик кенг қўлланилган. Ганчкор безак турлари жуда кўп. Бўртма ганч безакнинг энг нафис тури — кундал устидан, одатда, зарҳал берилган.

Наққошликда, асосан, маҳаллий маъдан бўёқлари ишлатилган. Наққошлик бино ичкарасидаги нозик ва нафис безакларда кенгроқ ўрин эгаллаган.

Бино ташқарисидаги безакларда оддий сопол, сиркор сопол-парчин ва қошиқ кенг қўлланилган.

Бино пойдеворида тош парчалари ишлатилган; ташқи изора каби безакларда ҳар хил уймакор, муқарнас, гириҳ шакллари билан тоштахталарни кўрамиз.

Икки-уч қаватли уй қурилишида синч кенг қўлланилган. Кўчма ва йигма бинолар асосида меъморий конструкцияларнинг янги имкониятлари синовдан ўтказилиб, сўнгра кенг қўлланишга тавсия этиларди. Амир Темурнинг бундай йигма масжидини ҳайрат

билан томоша қилган Клавихо: «Масжид шундай қурилган эдики, зарур ҳолларда уни бўлақларга ажратиб, тахлаб қўйиш ҳам мумкин» (3), — дейди.

Гиштин биноларда равоқ, гумбаз асосидаги конструкциялар кенг қўлланилган, иложи борича катта саҳнлар усти беркитилган.

Амир Темур даври меъморчилигидаги баланд тоқу равоқларни кузатар эканмиз, Шарафуддин Яздийнинг: «Агар осмон гумбази бўлмаганида масжид гумбази оламда ягона бўлар эди», деган муболағаси ёдга тушади.

Янги конструкция гоюларининг пайдо бўлиши тоқу равоқли тизимларнинг илдам ривожига олиб келди. Бурчак равоқлари ташкил этган саккиз ёқли девор устига боғланадиган гумбаз қадами ўз ниҳоясига етгани учун ҳам, гумбазга ўтиш орасида бошқача погонлар пайдо бўлди. Туркистондаги Аҳмад Яссавий хонақоҳ-мақбарасида янги конструкциянинг содда ибтидосини кузатсак, Самарқанддаги Оқсарой, Боги Дилкушо кўшки, Чупонота биноларида анчагина мураккаб шакллари кўрамиз.

Гумбазлар тузилишида ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Кўшқобиқ гумбазлар кенг қўлланилди. Гўри Мир сингари баъзи ноёб меъморий ёдгорликларда уч қобиқли гумбазлар ҳам пайдо бўлди.

Машҳур мусаввир Камолиддин Беҳзоднинг бир жажжи тасвири Самарқанддаги Жоме масжидининг қурилиш жараёнини жуда мукамал кўрсатган. Тасвири диққат билан ўрганар эканмиз, беихтиёр Алишер Навоийнинг худди шундай «бино олий равоқи»га ҳавола боғлангани, сутунларга тошлардан пилпоя ясалгани, нажжор арраси билан ёғочни кесиши, лойкаш белкурак билан лойга ишлов бериши, хоротарош теша билан тошни мўмдек йўниши, кордонлар нақш пардоз қилиши ҳақидаги ҳикояти эсга тушади.

ШАҲРИСАБЗ — АМИР ТЕМУР ВАТАНИ

Амир Темур ватанининг Шаҳрисабз деб аталиши бежиз эмас: шаҳар, ҳақиқатан, ям-яшил, серсув, баҳаво жаннатмакон ерда жойлашган. Илгарининг номи Кеш (Каш) бўлган. Исломият даврида илмлар маркази сифатида «Қуббатул-илм ва-л-адаб», яъни «Илм ва адаб гумбази» деган шарафли мақом машҳур бўлган.

Соҳибқирон Амир Темурнинг киндик қони тўкилган Ватанига келган Ис-

пания элчилари (1404 йил, август ойи) уни «катта шаҳар» сифатида таърифлайдилар.

Қалъа деворлари, буржу дарвозалари Амир Темурнинг амри билан ва шахсан унинг раҳбарлигида қурилган. Деворнинг узунлиги тахминан 5 километр бўлиб, тарҳи 770 x 1730 метр масофадаги тўғри тўртбурчак қалъа эди: ҳар тарафида қўш минора, пештоқли дарвозахона орқали ичкарига кириш мумкин бўлган.

Испаниялик элчилар Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолияти билан боғлиқ барча иморатларни диққат билан кўздан кечиришган. Ҳақиқат иморатлари бизгача дастлабки қиёфасини қисман йўқотган ва вайрона ҳолда етиб келган, баъзилари бутунлай бузилиб кетган. Шунинг учун ҳам уларни ўз кўзи билан кўрган Клавихонинг воқеий маълумотлари ҳозирги меъморчилик тарихи ва амалиёти учун алоҳида қимматга эга (4).

Шайх Шамсуддин Кулол Шаҳрисабзда энг ҳурматли авлиё ҳисобланган. У Амир Темур хонадонига жуда яқин бўлган. Отаси Амир Тарагай ўз пири олдига янги туғилган фарзандни олиб келганда, Шайх Қуръон кўриб болага Темур исмини қўяди. Амир Темурнинг эътироф этишича, ёшлигидан авлиёнинг насиҳатларини олган, салтанатда эришган шавкатли зафарларга ўша пирнинг ҳомийлиги ва ҳиммати катта ёрдам берган.

Амир Темур Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилинган йилда (1370 йил) Шайх Шамсуддин Кулол вафот этган ва катта иззат-икром билан Шаҳрисабзнинг жанубий сарҳадидаги манзилга кўмилган. Авлиё қабри устига тикланган гумбазли мақбара туфайли муборак қабристонга айланди.

Амир Темур 1374 йилда пирининг қабри ёнига янги қурилган мақбарага отаси Амир Тарагайнинг қабрини кўчиртирди. Масжиди Жоме билан боғланиб ташкил топган меъморий мажмуа Дорул-тиловат, яъни марҳумлар руҳига тиловат қилинадиган маскан номи билан машҳур бўлди.

Мазкур муқаддас манзил шарқида, шаҳарнинг кўҳна Симхона дарвозаси ёнида бошқа бир улкан меъморий мажмуа — Дорус-сиёдат, яъни Пайгамбар авлодлари — саййидлар уйи қад кўтарди.

Шарафуддин Али Яздий таъкидлаганидек, Кеш — Шаҳрисабз шаҳрида Пайгамбар ҳадисларини тўплаб, шарҳловчи муҳаддислар кўп бўлган.

Булар орасида Ҳазрати Имом сифати билан элга танилган Ибн Наср ал-Кеший (865 йилда вафот этган) Кешнинг жануби-шарқий сарҳадида дафн этилган. Амир Темур томонидан бунёд этирилган улуғвор иморат ҳозир Ҳазрати Имом номи билан аталади. Мазкур имомнинг муборак исми-шарифи 1868 йилда ўрнатилган уймакор эшик китобасига битилган.

Хонақоҳ, иккита мақбара ва ҳовли атрофидаги бир неча ҳужралар меъморий мажмуа таркибига киради. Иморатнинг олд томони баланд ва кенг пештоқдан иборат бўлиб, пештоқнинг фақат шимолий қисми кулаҳий гумбазли ва бурчакдаги минораси билан сақланиб қолган.

Меъморий мўъжиза ҳисобланган муҳташам Оқсарой мажмуи қурилиши 1380 йилда бошланган бўлса, 1404 йил кузида ҳам бу афсонавор ва беқиёс саройда пардоз ишлари давом этар эди. Таърифи тилларда дoston бўлган Оқсарой бинолари замонлар ўтиши билан бузилиб кетган.

Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихо синчковлик билан ёзиб қолдирган таассуротлар меъморчилик тарихи учун ягона гувоҳ-ҳужжат бўлиб қолмоқда:

«Саройга кириш жойи жуда узун ва дарвозаси жуда баланд, шу ернинг ўзида, кираверишдаги ўнг ва чап томонларда кошинкор безатилган ғиштин равоқлар жойлашган. Бу равоқлар ичида эшиксиз кичик хоналар, кошинкор саҳнли суфалар бор.

Дарвозадан ўтганда бошқаси кўзга ташланади, унинг ортида эса оқ тоштахталар тўшалган катта ҳовли, атрофи ҳашаматли безатилган айвонлар билан қуршалган. ҳовли ўртасида катта ҳовуз бор. Ҳовлининг кенглиги чамаси уч юз қадам...».

Пештоқдан ўтгач, тўғри тўртбурчак кенг ҳовлининг бош ўқида икки тоқу равоқли айвон бўлган. Гумбазли катта хоналарда кўринишхона, девонхона хизматчиларининг йиғинлари ўтказилган. Пештоқ-айвонлар орасида унча катта бўлмаган қўшқават ҳужралар қатори бўлган.

Соҳибқирон саройида кўринишхона асосий ўринни эгаллаб, дабдабали, серҳашам кўриниши билан ажралиб турарди. Кўркам, маҳобатли пештоқ тепасида Амир Темурнинг уч ҳалқадан иборат туғроси Арслон ва Куёш мужассами шаклларида берилган.

Элчи сарой ичкарисидаги зебу зийнатли безаклар ҳақида ҳайрат билан

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚўШГАН ҲИССАСИ

ёзади: «Бу эшик орқали чорси кўри-нишхонага кирамиз: деворлари олтин ва ложувард кошинлар билан безатилган, шифти бутунлай зарҳалланган. Бу ердан элчилар юқори қаватга олиб чиқилган. Хонақоҳнинг ҳамма тарафи зарҳал бўлгани учун, уларнинг бири ҳақида муфассал сўзлаб бериш мумкин».

Оқсарой ўтмишдаги беқиёс улуғворлигининг далили сифатида бош пештоқнинг икки рукни вайроналари ҳозиргача сақланиб қолган. 22 метр кенгликдаги пештоқ равоқи, икки томондан минорасимон буржлар ва даҳанаси билан диққатни жалб этади. Пештоқнинг тепа қисми сақланмаган. Худди шу ердаги уч доира — кўёш ва арслон тасвири билан кошинкорий безаклар ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Пештоқнинг маҳобатига маҳлиё бўлган Заҳириддин Бобур «Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу буюкроқдир» (5), — деган эди. Ҳа, Марказий Осиё меъморчилигида бундай буюк бино бўлмаган.

Оқсарой Марказий Осиё меъморчилигида халқ меъморлари ижодининг энг юксак чўққиси сифатида сўнамас истеълод ва меъморий изланишлар намунаси бўлиб қолади.

САМАРҚАНД — ФИРДАВСМОНАНД ДОРУССАЛТАНА

Амир Темур Самарқанд шаҳрини ривожлантиришга, гуллаб-яшнатишга алоҳида ихлос қўйган эди. Давлат пойтахтига айланган Самарқандда 1370 йил июнида қурултой чақирилиб, унинг улкан шаҳарсозлик талбирлари ҳақидаги режалар белгилаб олинди.

1371 йили қисқа муддат шаҳар атрофига мудофаа истеҳкоми вазифасини бажарувчи қалъа девори буржлари билан олти дарвозахона барпо этилди. Оҳанин, Феруза, Сўзангарон, Гозуристон (Коризгоҳ), Бухоро ва Шайхзода (Чорраҳа) дарвозалари шаҳарнинг олти тарафидан келадиган йўлларни белгилаб турарди. Дарвозалардан бошланган шаҳар кўчалари марказий бозорга бориб уланарди.

Самарқанд бинокорлик кўламининг кенлиги катта шаҳарсозлик ишлари бажарилишини тақозо этарди. Айрим хиёбон ва майдонлар янгича қиёфага эга бўлди. Чорсу бозорини Оҳанин дарвозаси олдидаги янги меъморий маж-

муа билан қулай туташтириш учун янги хиёбонлар барпо этилди.

Меъморий хусусиятлари яққол намоён бўлган бу янги қурилиш анъанавий савдо растасининг ўзига хос намунасидир. Умуман бозорлар, улардаги дукон устахона ва ҳар хил бинолар шаҳарнинг меъморий қиёфасини белгилайди. Ҳозирги Регистон яқинида Амир Темур малика Туман оқа бегим учун қурдирган Тоқи Телпакфурушон деб аталувчи гумбазли бозор биноси бўлган.

Кўксарой. Амир Темур бунёд эттирган иккинчи улкан иморат Кўксарой номи билан машҳур. Шаҳарнинг кунботар томонидаги қалъа — Арки Олий қиёфаси анча ўзгарди. Амир Темур бу ерда атрофи мустаҳкам ўралган қалъа бунёд этди, маҳобатли дарвозахоналар қурдирди, қалъа ичига махсус обмури орқали сув келтирди.

Бу ерда қад кўтарган «тўрт ошиёнлик» Кўксарой ҳар жиҳатдан ажралиб турарди. Сарой теварагини латиф Бўстонсарой боғи қуршаб турган.

Кўксаройнинг тўрт қаватли улкан иморат бўлганлиги унинг нақадар улуғвор, маҳобатли ва ноёб эканлигидан дарак беради.

Амир Темур Жоме масжиди. Бу буюк меъморий обида Соҳибқирон тасдиқлаган лойиҳа асосида бошланиб, жуда тез суръатлар (1399—1404) билан қурилган. Бу иншоот ўша даврнинг энг катта ва энг муҳташам Жоме масжиди бўлиши керак эди. Худди шундай қилиб қурилди. Масжиднинг сақланиб қолган қолдиқлари ҳам ўз маҳобати билан ҳайратга солади.

Туман оқа масжиди. Шоҳи Зинда меъморий ҳазираси — некрополи энг юқорисидаги ҳовлининг ғарбий томонида ўзаро боғланган икки бино — масжид ва мақбара бор.

Масжиднинг чўзинчоқ хонасига учта эшикдан кириш мумкин. Ўртадаги эшикка чортоқ орқали ўтамиз. Масжиднинг меъморий конструктив тузилиши — равоқ ва гумбазлар, изора ва муқарнаслар ўзаро мутаносиб белгиланган.

Жанубий эшик устидаги кошинли битик таржимаси: «Ҳазрати Малика Хайрун-Нисо номли Туман оқа, одил Амир Мусонинг қизи, Аллоҳ уни ёрлақасин ва раҳматига мушарраф этсин. Аллоҳ таолонинг иродаси ила ушбу масжид нойдеворини қурдирди» (6). Ушбу тарихий битик муҳим аҳамиятга эга: дарвоқе, масжидни бунёд этган шахс «Ҳазрати

малика» Туман оқа Амир Мусо қизи, унинг болалигидаги иеми Хайруннисо эканлиги тасдиқланади.

Масжиднинг шимол томонига туташ мақбара ҳам малика номи билан боғлиқ.

Туман оқа мақбараси. Мақбара муъжазгина чорси хонадан иборат. Тўрт тарафидаги равоқлар юқорида саккиз рахли равоқчалар ҳалқаси орқали гумбаз ости безакларига боғланган.

Ташқи томондан ҳушқад кошинкорий пештоқи ва баланд кўк гумбази билан киши диққатини жалб этади. Бинонинг ички ва ташқи безаклари ўз касбининг моҳир усталари томонидан бажарилгани кўзга яққол ташланади. Бино пештоқи безаклари ичида муҳим тарихий маълумотлар қисман сақланиб қолган.

Бино санаси 808 ҳижрий, яъни 1405 йил деб кўрсатилган. «Аллоҳ унинг салтанатини давомий айласин» сўзлари Амир Темурга нисбатан айтилгани сезилиб турибди.

Ўлжаойим хонақоҳи. Кўшгумбазли бино Шоҳи Зинда меъморий мажмуидаги Амир Темур даврининг ажойиб ёдгорлигидир. Ўзаро боғланган икки чорси хона: каттаси — зиёратхона, шимол томонидаги кичиғида — гўрхона жойлашган. Гўрхонада битта қабр тоши, унинг остида тағхона — сардоба бор. Хоналар баланд, усти кўк гумбазлар билан боғланган. Кошинкор ва безаклари жозибали. Ичкарида нақшли безаклари нозик ва нафис.

Қусам ибн Аббос меъморий мажмуи. Шоҳи Зинда номи билан машҳур зиёратгоҳдир. Пайгамбар Муҳаммад алайҳиссалом амакисининг ўғли шу манзилда шаҳид бўлган ва дафн этилган. Амир Темур замонида бу меъморий мажмуа анча кенгайтириб таъмирланди. Зеро, Амир Темур салтанат тутишдаги дастлабки шиори ҳақида: «Давлат ва салтанатимга боғланган, лекин биринчи тузугим — Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад Мустафонинг шариятига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим» (7) деган эди.

Шоҳи Зинда қабристонининг учинчи чортоқининг кунчиқарида ҳайратангез нафис ва бадиий дид билан безатилган ўймакор эшик бор. Унда устоз Юсуф Шерозий номи ва 807 ҳижрий (1404 йил) қайд этилган. Эшик ортидаги нимқоронги миёнхонадан изораси ва меҳроби

кошинкор безатилган масжидга ўтилади. Бу масжидга туташ XII аср биносининг бир минораси ва ўймакор ёғоч арақи тўсин сақланиб қолган.

Масжиднинг иккинчи эшигидан гумбазли чорси зиёратхонага ўтилади. Унинг жанубига Қусам ибн Аббоснинг муъжазгина гўрхонаси туташган. Ўртада сиркор ва нақшинкор безатилган ажойиб сағана. Бу ўша давр сиркор безакларининг энг кўркем намунасидир. Сағананиннг учинчи поғонасида Қуръони каримнинг «Аллоҳ йўлида ўлдирилганларни ўлик деб ҳисобламанг! Йўқ, улар тирикдирлар!» ояти битилган. Бу оят қабристонга берилган «Шоҳи Зинда» — «Тирикшоҳ» номига боғланиб кетади. (Баъзи талқинларга кўра — «шаҳид зинда»).

Ҳожа Аҳмад мақбараси — Шоҳи Зинданиннг энг юқорисидаги гумбазли чорси хонадан иборат бино. Ташқи пештоқнинг сиркор безаклари ниҳоятда юксак санъаткорона бажарилган. Бу бинони XIV асрнинг 60-йилларида меъмор Фахрвали бунёд этган.

Шоҳи Зинда меъморий ҳазирасидаги бири-бирдан ажойиб мақбаралар Амир Темур авлодлари, хусусан, унинг синглиси Кутлуғ Туркон оқа, синглиси Ширинбека оқа, маликалар Ўлжой Туркон оқа, қариндошларидан Шод Мулк оқа қаби аёллар осойиш топган манзиллардир.

Шоҳи Зинда меъморий мажмуи Марказий Осиёнинг Амир Темур даврида меъморчилик соҳасида эришилган безак намуналарининг қомусидир.

Амир Темур ва Темурийлар мақбараси. Самарқанднинг Тошқурғонида жойлашган, эл орасида Гўри Мир номи билан маълум ва машҳур бу бино катта меъморий мажмуаниннг маркази ҳисобланади (XIV аср охири — XV аср бошлари). Тантанавор пештоқли даргоҳдан чорси ҳовлига ўтилади. Тўғрида улуғвор гумбазли мақбара, кунчиқарда — Муҳаммад Султон мадрасасининг қолдиқлари, кунботарда эса хонақоҳ бўлган.

Мақбара зиёратхона асоси чорси-чортоқ устига баланд пилтавор гумбаз боғланган. Ўртада Амир Темур, унинг ўғиллари Шоҳрух, Мироншоҳ, набиралари Муҳаммад Султон, Улугбек ва бошқаларнинг қабр тошлари. Ҳар бир қабртош ўймакор битиклар билан безатилган.

1948 йилда А. А. Семёнов Амир Темурнинг қабридаги ёзувларни биринчи марта тўла-тўкис ўқиб, илмий тар-

У: пойтахти Самарқандда муҳим сиёсий аҳамият бериб Амир Темур уни гузал ва муҳташам қилишга иштиқли. Амир Темур руҳонийлар таъсирини ҳам ҳисобга олган ва бу ҳол қурилишининг асосий нуналишини белгилади: диний аҳамиятга мўлик бинолар — масжидлар, мақбаралар, хонақоҳлар барпо этилди. Бундан ташқари, муҳташам қасрлар бунёд этилди, шаҳар атрофида эса кўркем кўшклари бўлган боғлар ташкил этилди.

Т.И. Корп-Нижэйн

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

жима қилганда нефрит тахтачага тўқ кўк нефрит тошнинг келтирилиши ҳақидаги маълумотлар ёзилганлиги маълум бўлди. Семёновнинг бу иши Амир Темур номи билан боғлиқ тош ёзувлар ёдгорликларини ўрганишга қўшилган катта ҳисса бўлади.

Соҳибқироннинг бош томонида унинг пирларидан Мир Саййид Барака осойиш топганлар. Мақбара тағхонасида ўша зоти шарифларнинг қабрлари жойлашган. Бу ерда ҳам қабр тошлари бор.

Зиёратхона ниҳоятда сербезак. Деворлар бўйлаб турли хил нақшли безаклар мавжуд. Гумбаз ости безакларида бўртма нақшлар — кундал кенг қўлланган. Зарҳал пардоз ва заминдаги зангори нақшлар, муқарнаслар, гириҳлар зиёратхона ичига алоҳида маҳобат бағишлайди.

Даргоҳ пештоқи равогининг ичидаги кошинкор битикда «Ал-банно меъмор Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний» номи сақланиб қолган.

Руҳобод. Тошқўргондаги Муҳаммад Султон меъморий мажмуи билан Арки Олий хиёбонга бирлаштирилган бўлиб, орасида мўъжаз боғлар ҳам бор эди. Шундай боғлардан бирида XIV аср 80-йилларида вафот этган шайх Бурҳониддин Соғаржийнинг мақбараси бўлган.

Амир Темур шайхга алоҳида эҳтиром кўрсатиб қурдирган мақбара ҳозир ҳам аҳоли орасида Руҳобод номи билан муқаддас зиёратгоҳ сифатида ардоқланади.

Кутби чаҳордахум — «Ўн туртинчи кутб» фахрли кунясига сазовор кароматгўй авлиё шайх Нуриддин Басир қабри устига тикланган мақбара Арки Олийнинг энг кўзга ташланадиган жойида бўлган. Рассом А.Верешчагин ишлаган тасвирда мақбаранинг шаклу шамойили, унинг кўркам қиёфаси ягона ҳужжатдек муҳрланиб қолган. Мақбара баъзи амалдор, ҳарбийларга ёқмагани учун XX аср бошларида атайин портлатиб юборилган.

Кўхна Бухородаги қатор меъморий зиёратгоҳларнинг қайта таъмир этилиши, баъзи ўринларда янгидан қурилиши Амир Темур номи билан боғлиқ.

Кулаҳий гумбази билан ажралиб турадиган муқаддас қаламжо — Чашмаи Айюб биниси ичкарасида уни Амир Темур 1380 йилда қурдиргани қайд этилган.

Қадимги Намозгоҳ — шаҳар ташқарисидаги сайиллар ўтадиган жойдаги

масжид ҳам Амир Темур амри билан таъмир этилиб, тартибга келтирилган.

Бухоро чеккасидаги Сайфиддин Бохарзий ва Боёнқулихон мақбаралари ҳам Амир Темур даврида тикланиб, атрофлари обод этилган.

Амир Темур саъй-эҳтимоми билан бунёд бўлган турли бинолар бошқа шаҳарларда ҳам мавжуд.

Занги ота мақбараси (Тошкент вилояти). Занги ота — Яссавий муридларидан бирининг кунясиدير. Унинг номи — Ойхўжа Тошхўжа ўғли. Бу авлиё Ҳаким ота номи билан машҳур маърифатпарвар шоир Сулаймон Боқирғонийнинг шогирди бўлган.

Мақбара икки чорси хонадан иборат: олдида — зиёратхона, унинг ортида — гўрхона. Иккала хона ҳам ҳар хил катталиклдаги гумбазлар билан боғланган. Зиёратхона устидаги баланд гумбаз айлана асосга, кейинги кичик гумбаз эса ўн олти қиррали пастроқ асосга ўрнатилган.

Мақбара олд томонидаги пештоқ ва икки ёнидаги хоналар билан кўркамлашган: кошинкор безаклар мақбарага маҳобат бағишлаган. Ичкаридаги оқ мрамрдан ўймакорлик ва нақшлар билан безатилган қабртош диққатга сазовор. Унда Занги ота номига аталган марсия сатрлари хушхат ёзилган.

Пештоқли кўшгумбаз мақбара ташқи кўриниши, бадиий кошинкор безаклари билан Амир Темур даври меъмортичилигининг ажойиб намунаси бўлиб қолади.

Ҳожа Аҳмад Яссавий хонақоҳ-мақбараси. Ҳазрат Аҳмад Яссавий истиқомат қилган, «хилват» турган ва, ниҳоят, хоки осойиш топган оромгоҳ манзил муборак Туркистон шаҳри замини неча-неча асрлардан бери муқаддас зиёратгоҳ бўлиб келмоқда.

Меъморий мажмуа лойиҳа режаси ғоят санъаткорона тузилган. Ташқи томондан қараганда маҳобатли ягона иморат деворлари тепасида учта йирик ҳажм диққатни жалб этади: кун чиқарда — икки минорали баланд пештоқ, ўртада хонақоҳ устидаги катта гумбаз, кунботарда эса мақбара устидаги баланд ва бежирим пилтавор гумбаз. Кичик гумбаз шаклан Самарқанддаги Гўри Мир мақбарасининг машҳур гумбазини эслатади. Мақбарага тўрт томондан кириб, ўртадаги муқаддас қабрни зиёрат этиш мумкин.

Пештоқ айвони ичкарасида учта эшик бор, ўртадаги ажойиб ўймакор

эшик, одатда, байрам тантаналарида очилган. Кундалик хизмат зарурати учун икки ёндаги муъжазроқ уймакор эшиклардан фойдаланилган. Ичкарида улкан жамоатхона — гумбазли хонақоҳ тарҳи чорси. Асосий чорсура равоқларининг кенглиги 7,2 метр. Зиёратхона тўрида мақбара жойлашган.

Мақбаранинг ғарб томонида масжид, шарқ томонида эса катта меҳмонхона — Катта Оқсарой номи билан маълум. Унинг жанубида чоғроқ хона — Кичик Оқсарой. Бундан ташқари, кутубхона, ошхона каби махсус хоналар ҳам бор.

Хонақоҳ — мақбара биносининг безаклари орасида ташқи ва ички адабий ёзувлар алоҳида ўрин тутати: Куръони карим ва ҳадиси шарифлардан кўплаб намуналар келтирилган.

Бино ташқарисидаги девор ва гумбазлар либоси — кошинкор, безаклари орасида кўпроқ катта кўфий усулида битилган монументал ёзувлар кўзга ташланади. Мақбара гумбази ости ғўласида улкан ёзувлар баландлиги 5 метрдан ортиқ.

Улкан бино деворининг (баландлиги 16 метр) тепасидаги ҳошиясига баландлиги 2,6 метр, узунлиги 163 метр бўлган хатти насх услубида Куръони каримнинг оятларидан анчагина намуналар ёзилган.

Зиёратхона ўртасига қўйилган қирқ қулоқли қозон ҳар жиҳатдан ҳам санъат асари сифатида диққатни ўзига тортади.

Боғ тузиш санъати

Мовароуннаҳр қадимдан боғ-роғлар мамлакати деб таърифлаб келинган. Унда боғ тузишнинг анъаналари юксак ривожланган ва ажойиб намуналари бўлган. Оқар ʻсувли жаннатмакон боғлар яратилган.

Амир Темур даврида боғ тузиш санъати ўзгача шукуҳ касб этди. Шаҳсан Соҳибқирон бу соҳага алоҳида эътибор бериб, кўплаб боғлар яратгани маълум.

Испан элчиси Бойсун тоғ тизмасидаги Темур қапу номи билан машҳур дарадан ўтар экан, тоғ ёнбағридаги «ажойиб бино»нинг кошинкор ва нақшинкор безакларини ҳайрат билан кўзатади. Испания элчиси Шаҳрисабздан Самарқандгача бўлган йўл ёқаларидаги ва дорусалтанат теварагидаги диққатга сазовор боғларни томоша қилади. Клавихонинг сафар кундаликлари кўп ҳолларда мазкур боғларнинг меъморчилиги хусусида муҳим маълумот-

лар берганлиги сабабли қуйида унинг тавсифларини келтирамиз.

Боғи Жаҳоннамо-Тахти Қорача. Шаҳрисабздан чиққан элчилар Амир Темурга қарашли «катта уйда» тушлик қилишди. «Бу уй анҳор бўйидаги текис ерда, улкан боғ ўртасида қад ростлаб турарди» (8). Боғ Самарқанддан 24 чақирим жанубда жойлашган ҳозирги Қоратепа қишлоғи яқинида бўлган. «Самария»да айтилишича, Амир Темурнинг еттинчи боғи Жаҳоннамо Ангор туманида бўлиб, тоғ этагига яқин ерда, Самарқанднинг жанубида бино қилингандир (9). Шарофуддин Али Яздий анҳор бўйидаги боғни бошқача номда тасвирлайди: «Боғ ўртасида воқеъ бўлган кўҳбора устида эса бир қаср қуриш буюрилди. Бажарилиши вожиб бўлган бу амр ижро этилиб, қаср қурилиб, битгач, унга «Тахти Қорача» деб ном берилди (10).

Гулбоғ — Давлатобод. Самарқанд жанубидаги Миср қишлоғига туташ бир боғда тўхтаган испан элчилари бир неча кун давомида боғни кузатиш имконига эга бўлишди. Шунинг учун ҳам Давлатобод, баъзан Гулбоғ деб аталган боғнинг тўлиқроқ тавсифи ёзиб қолдирилган.

«Боғ атрофи пахса девор билан ўралган бўлиб, девор айланаси тўла бир лига (6 километр) баробар келарди. Боғда анвойи мевали дарахтлар бор эди. Унда олтита ҳовуз бўлиб, боғ ўртасидан анҳор оқиб ўтарди.

Ҳовузлар баланд, серсоя дарахтлар қаторидан ҳосил бўлган йўлак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. Ушбу яшил йўлак баландлик томон кўтарилган, серсоя йўллар қиялаб кетарди. Боғда тупроқдан кўтарилган, усти ёғоч панжаралар билан ўралган, текис баланд тепалик мавжуд. Унда ажойиб қаср қад кўтарган.

Қасрга тиллою, ложувард ва рангли кошинлар билан тўкис ва мукамал сайқал берилган. Қаср жойлашган мазкур тепалик атрофи сувга лиммо-лим ҳандақ билан ўралган. Ҳандақда узлуксиз сув оқиб туради. Тепа устидаги саройнинг икки томонида унга ўтилади-ган иккита кўприк қурилган.

Кўприкларнинг нариги тарафида иккита эшик бор. Эшикдан кирилгач, тепаликка зинапоядан кўтарилади» (11).

Давлатобод богининг қолдиқлари археологик ёдгорлик сифатида Дарғом анҳори ёқасида сақланиб қолган. Боғ тасвирида Амир Темур даврида айниқса кўплаб бунёд этилган махсус боғлар тузилиши ва энг тор жойдаги қаср-қўшқ-

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

нинг меъморий кўриниши тўлиқ ифодасини топган.

Боғи Дилкушо. Элчилар Самарқанд ташқарисидagi Боғи Дилкушога келиб тушдилар. Бу манзил шаҳар атрофидagi энг катта ва кўркем боғдир.

«Олтин ҳамда зангори кошнлар билан зеб берилган жуда кенг ва баланд дарвозадан боққа кирилади. Дарвоза олдида найзалар билан қуролланган посбонлар турар эдилар» (12).

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» да Боғи Дилкушо ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотлар келтирган:

«Кўшкнинг тоқу равоқлари нақшинкорий ва сиркор гиштлар билан пардоз топди. Боғнинг тўрт бурчагида катта маҳорат ва лид билан серҳашам шийпонлар қурилди. Боғ саҳни чорқирра ва бошқа турли хил шаклдаги чаманзор ва гулзорларга бўлинди.

Амир Темур хиёбон йўллари четига мевали дарахтлар, баъзиларига эса гул ўтқазишни хоҳларди. Боғ унинг майлига муносиб бўлгани учун ҳам Амир Темур уни Боғи Дилкушо деб атади.

Боғнинг ўртасида уч пештоқли юксак кўшк тикладилар ва уни инсон нигоҳини дол қолдирувчи турфа нақшлар билан безадилар, мустақкам ва чидамли қурилган, безаклари турли-туман, ташқи изораси шоҳона маҳобат бағишлар эди» (13).

Лойиҳаси Амир Темур томонидан тасдиқланиб, унинг бажарилиши қурилиш давомида шахсан қузатиб борилган. Кўшкни Дилкушо ва улкан боғ соҳибжамол Тўкалхонимга бағишланган эди. Боғ ва кўшкнинг доврўғи ўша даврдаёқ афсонага айланган эди (14).

Боғи Дилкушо ва унинг кўшкни жойлашган манзил ҳақида аниқроқ маълумотни фақат Заҳириддин Муҳаммад Бобур воқеаномасида учратамиз. «(Темурбек) Самарқанд шарқида икки боғ солибдур, бириким, йироқдур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасигача хиёбон қилиб, икки тарафда терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуг кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир қилибтурлар» (15).

Дилкушо боғининг тахминий манзили бирмунча аниқ нишонлар билан белгиланган. Фиёсиддин Али уни «шаҳар ташқарисидagi боғ» деб шаҳарга боғлаган бўлса, Шарафуддин Али Яздий уни Кониғил ўланги сарҳадига жойлаштирган.

Заҳириддин Бобур эса шарқий дарвоза — Ферузадан Дилкушо боғига элтувчи теракзор хиёбонни тилга олган. Худди ўша қадимги хиёбон бўйлаб шарқ сари борар эканмиз, Кониғил сарҳадида бир ажойиб меъморий ёдгорлик олдида чикамиз. Бу дунёга **Ишратхона** номи билан машҳур меъморий ёдгорликдир. Ишратхона биноси Амир Темур назорати асосида қурилган Боғи Дилкушо ўртасида барпо этилган буюк кўшкнинг худди ўзгинаси экан.

Даставвал, Ишратхона — Дилкушо кўшкни диққат билан қузатамиз. Унинг ўзида қурилиш даврини ва бино вазифасини тасдиқловчи ашёвий далиллар оз эмас.

Бино асоси ганч қоришмада 27 x 27 x 6 сантиметр ўлчамдаги чорси гиштдан тикланган. Ташқи либос — қоплама гиштлар ўлчами 25 x 25 x 5 сантиметр.

Тилларанг сингги гиштлар орасидаги чоклар мовий кошн тасмаси билан ҳошиялангани учун ҳам девор сатҳи бежирим тус олган. Пойдевор харсанг парчаларидан кўтарилган, чуқурлиги 5 метр. Худди шундай бинокорлик ашёлари Амир Темур даври меъморчилиги асосини ташкил этган.

Марказий чорси хона — меҳмонхона тўрт тарафи равоқли тўрт шоҳнишинни ташкил этади. Усти тўрт равоқнинг ўзаро кесишиши натижасида ироқи услубидаги мураккаб гумбаз боғланган. Изора эса нисбатан баланд белгиланган. Марказий хона атрофидаги кўшни хоналар икки қаватли. Шимол томонида чўзиқроқ хона — ётоқхона вазифасини ўтаган. Жануб томони серҳашам бостирмадан иборат.

Бурчакларда чоғроқ ёрдамчи хоналар бор.

Марказий хонанинг тўрт чеккасидаги тўртта айланма зина орқали болохона ва томга чиқиш мумкин. Хона тагида эса — саккиз бурчакли хонадан иборат сардоба бор. Хона деворлари тош тахталар билан безатилган.

Марказий меҳмонхона ҳар жиҳатдан диққатга сазовор. Баланд изора нозик кошнлар билан безатилган. Ўзаро кесишган ироқи равоқлар ўрамида нақшин бўртма безаклар — кундал кенг қўлланилган.

Катта хонанинг тўшамаси мрамрдан, бошқа хоналарда — гиштлик.

Кўшкнинг олд томони ўртасида баланд ва бежирим пештоқ мавжуд. Икки қанотида икки қават хоналар қатор тизилган. Бинонинг икки ён томонида кичик пештоқлари бўлган. Узоқдан баланд кўк гумбаз кўзга ташланади.

Ишратхона шаклу шамойили билан маълум боғ кўшклари кўринишини эслатади. Худди шунга ўхшаш бинони Хирот шаҳридаги Боги Сафеднинг Тарабхона номи билан машҳур кўшки мисолида кузатиш мумкин.

Шундай қилиб. Дилкушо кўшки — Ишратхона тимсолида Амир Темур даврида боғдорлик санъати ва меъморчилигининг етук намунаси сифатида намён бўлади.

Боги Чинор. Амир Темур Боги Дилкушодан унинг яқинида янги бунёд этилган Боги Чинорга ўтади. Клавихо таърифига кўра, бу «боғли жуда хашаматли уй» (16).

Боги Чинорнинг қаерда жойлашгани ҳозиргача аниқ эмас. Баъзи тадқиқотчилар бу боғ Самарқанднинг шимол томонида бўлган деб тахмин қилишади. «Самария»да эса Боги Биҳишт ва Боги Чинор шаҳарнинг кунчиқар томонида деб хато маълумот берилган.

Бизнингча, Заҳириддин Бобур аниқ йўналишни кўрсатган: «Самарқанднинг жанубида Боги Чинордур, қалъага ёвуқтур» (17). Амир Темур кичик қалъа-тошқўрғонда Муҳаммад Султон маъракасини ўтказиб, янги мақбара биносини кузатар экан, шу манзил яқинидаги Боги Чинорга чиқиб дам олгани маълум. Ўша жойларнинг топонимикасини кузатсак, ҳозирги Намозгоҳ боғи ўрни ўша қадимги Боги Чинорнинг ўзи деган хулосага келамиз.

Боги Шимол. Амир Темур Самарқанднинг кунботарида Мироншоҳнинг қизи «олий ифбат соҳиби Бека Султон номига атаб дилни ром этувчи баланд бир қаср ва гузал бир ишратгоҳ курсинлар», — деб кескин фармон берган.

Шарафуддин Али Яздийнинг таъкид этишича, бу тadbирни амалга ошириш учун «Форе ўлкасининг барча вилоятлари, Ироқ, Озарбойжон, Доруссалом (Бағдод) ва бошқа мамлакатлардан доруссалтана (Самарқанд)га жамъ бўлган моҳир муҳандислар, равшан фикрли меъморлар қасрнинг тарҳини ўтқир фаросат қалами билан маҳорат лавҳасига чиздилар». Чамаси бу гал ҳам Амир Темур одатига кўра меъмор-муҳандислар ўртасида энг яхши лойиҳа учун танлов ўтказилган.

Қаср кўшкининг меъморий тузилишига доир маълумот ҳам бор: марказий хона тарҳи одатдагидек чорси-чортоқ бўлиб, ўртада яна тўртта устун бўлган. Устунлар Табриздан келтирилган мрамардан ясалган. Демак, меҳмонхо-

на «чор устун» услубида таркиб топган, устунлар ўзаро равоқлар орқали бирлаштирилган, ҳосил бўлган туққиз гумбазча бино тузилишига ўзига хос жозиба бахш этган.

«Мустаҳкам рукнларни бағоят маҳкам ва пухта қилиб кўтардилар. Ҳар бир рукнига Табриздан келтирилган мрамар тошдан ишланган биттадан устун ўрнатдилар. Деворлари сатҳини ложувард ва олтин билан шундай ажойиб ва ҳайратомуз даражада гузал этиб нақшладиларки, уларнинг тароватидан Моний расмлари ва Чин нигорхонасини уяту хижолат ғубори қоплади.

Қасрнинг саҳнига мрамар тошлардан ва Кўҳи Нур (Нурога)дан келтирилган тошлардан шундай чиройли қилиб ётқиздиларки, уларнинг латофатидан бошдан ҳуш учиб, ақл ҳайрон қолади. Ташқи деворнинг ичкари тарафидаги изорасини кошин билан безатдилар» (18).

Бинокорлар жидду жаҳд билан бекиёс ғайрат кўрсатиб кундуз ва кечаси узлуксиз ишлаганлар. Қаср бир ярим ой муддатда бунёд этилган ва шу муддат давомида Амир Темур боғ ичига ўрнатилган улкан саронарда (шоҳона чодирда) истиқомат қилиб, Шимол кўшкининг қурилишини шахсан кузатиб боради.

Боги Биҳишт Амир Темур амрига биноан қурилган ва машҳур чорбоқдир. Бу боғ Самарқанднинг кунботар томонида бўлган.

Янги боғ ва кўшки Клавихо «ниҳоятда гузал» деб таърифлайди: «Бу боғнинг гиштин ва нақшин, ложувард ва олтин билан безатилган баланд ва гузал дарвозаси бор. Боғ ниҳоятда катта. Унда мева ва серсоя дарахтлар кўп. Ёғоч панжаралар билан ихоталанган хиёбон ва йўлақлардан одамлар ўтиб туради.

Боғда ўрнатилган кўлаб чодирлар ва капалар гилам ва ранг-баранг шоҳи матолар, усти гулдор лахтақлар билан безатилган. Боғ ўртасида чортоқ кўрнишидаги серҳашам безатилган жуда кўркем уй (кўшк) бор.

Уйнинг ичида эса чорпоялар қўйиш мумкин бўлган уч шоҳнишин мавжуд, хона саҳни ва деворлари кошинкор безатилган. Уй тўрида энг катта шоҳнишин, унинг ўртасида олтин-кумуш ҳалли, кенглиги уч тирсак, баландлиги одам бўйи хонтахта ўрнатилган, унинг олдида эса устма-уст ташланган зардузи баҳмал ва бошқа шоҳи матолардан тикилган кўрпачалар тўшалган тахт». Соҳибқирон шу ерда ўтиради, деворлар эса алвон ипак пардалар билан тўсилган.

Самарқанд ханрон колари даражада обод шаҳар. Бу шаҳарнинг бошқа шаҳарларда учрамайдиган ўзига хос бир ҳуссияти бор: ҳар бир ҳунармандчилик маҳсулотини учун алоҳида бозор ажратилган бўлиб, улар бир-бири билан аралаштириб юборилмайдилар. Бу гоят ажойиб одат. Унда моҳир новвой ва ошпазлар бор.

Заҳириддин Бобур

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Катта равоқли пешгоҳда ҳам шундай парда осилиб турар, у ҳам найзасимон таёқларга осилган, безатилган, ипга осилган ипак попуклари ергача тегиб турарди.

Бошқа равоқлар эса ўзгача пардалар билан безатилган, хона саҳнига эса буйра устидан гилам тўшалган. Бу уйнинг ўртасида эшик қаршисида тўрт оёқли иккита олтин хонтахта турар, хонтахталар ҳам, уларнинг оёқлари ҳам бир бутунлик касб этарди. Уларнинг узунлиги беш, кенглиги уч қарич эди.

Боғи Нав. Клавихо Амир Темур қурдирган янги боғ — Боғи Навни шундай тасвирлайди. «Боғнинг тўрт тарафи баланд деворлар билан ўралган, ҳар бир (ташқи) бурчагида ғўласимон бурж-минора. Девор жуда ҳам баланд ва безаклари худди миноралардаги каби. (Боғнинг) ўртасида катта чортоқ уй, олдида сарҳовуз. Бу қушк бошқа боғлардаги шу каби бинолардан анчагина катта, олтин ва ложувард билан жуда мўл безатилган» (19).

Соҳибқирон томонидан алоҳида ихлос билан қурдирилган янги боғ ҳар жиҳатдан мукамал бўлган. Шу боисдан бу манзилда шоҳона қабуллар ўтказилган. Боғ Самарқанд Аркига шимол томондан яқин бўлган.

Самарқанд теварагида Амир Темур бунёд эттирган бири-биридан гўзал, мукамал, жозибадор боғ-роғлар, уларнинг қушқу саройлари кўпинча аҳоли истироҳати учун очиқ бўлган. Шунинг

учун бўлса керак, бу боғлар таърифи афсоналарга айланган, бадиий асарлардаги афсонадек боғлар тавсифига қиёс бўлган.

Хуллас, Амир Темур даври Марказий Осиё меъморчилигида катта ўрин эгаллади, у янги услубий-бадиий йўналишларга ҳаёт бахш этди. Маҳаллий усталар ўзга юртдан келганлар билан ҳамкорликда юксак бунёдкорлик намуналарини намойиш этдилар.

Турли мақсадларга мўлжалланган кенг кўламдаги иморат ва иншоотлар, қурилиши юксак дид билан бунёд этилган меъморий мажмуа-ансамблларнинг пайдо бўлиши, кошинқор ва нақшин безакларда ранг-баранг сирлар, бўёқларнинг қўлланиши, зеб-зийнатларнинг ўрнида ишлатилиши, ўймакорликнинг кенг қўлланиши, ўзаро муаносиблик мазкур давр меъморчилигининг умумий сийрату қиёфасини белгилайди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида лойиҳа тузиш санъати юксак поғонага кўтарилди. Бухорода топилган XV асрга оид уста чизмалари фикримизнинг далилидир. Меъморчилик илми ҳам кенг ривожланди: махсус рисоаларда боғ тузиш санъати, меъморий шаклларни ясаш, геометрик нақшлар тузиш йўллари кўрсатиб берилган.

Зотан, В.В.Бартольд асримизнинг бошларида ёзганидек: «Мусулмон меъморчилигининг энг яхши даврларидан бири Амир Темур ва унинг авлоди номи билан боғлиқдир» (20).

АМАЛИЙ САНЪАТ

МЕЪМОРЧИЛИК БЕЗАГИ

Темурийлар замонида меъморий безаклар мисли кўрилмаган даражада шуҳрат қозонди. Буюк Амир Темур ҳукмронлик қилган давр биноларининг барча қисмларини безатишда илгари мавжуд бўлган безак турлари билан биргаликда янгилари пайдо бўлиб, улар кенг кўламда жорий этилган. Уларнинг технологияси ва ижроси катта маҳорат ва кўплаб маблагни талаб қиларди.

Ўша даврда кенг фойдаланилган безак турлари орасида меъморчилик керамикаси ва монументал (улуғвор) расомчилик, шунингдек ёғоч ва тош ўймакорлиги анча ривож топди.

Меъморчилик керамикаси. Амир Темур давлати барпо этилиши даврида Марказий Осиёда меъморчилик керамикаси ўзига хос ривожланган анъанага эга эди.

Ёдгорликлардаги меъморчилик керамикаси асосан сиркор пишиқ гиштдан, нақшли парчиндан, рельефли сирли кошиндан, ўймакор терракотали ва онда-сонда учрайдиган нақшли мозаикадан иборат бўлган.

Амир Темур ҳукмдорлиги даврининг дастлабки йилларида безатилган ёдгорликларда меъморчилик керамикаси жадал ривожланганлигини кузатиш мумкин, бу жараён ёдгорликдан ёдгорликка ўзгартирилган ҳолда ўта борди. Уни амалга ошириш техникаси кўпроқ

таъсирчан воситаларни танлаш йўли билан мураккаблашди ва мукаммаллашди, сирли кошин тахтачадаги нақшдор мозаика, гиштли мозаика, сирли ўймакор терракота жорий қилиниб, улар XVI асргача кенг тарқалиб боради.

Парчин. Темурийлардан олдинги даврдаги ва XIV асрнинг 80-йилларигача парчиннинг бир неча турлари мавжуд эди. Булар орасида кенг тарқалганларидан уч хилини ажратиш мумкин.

Биринчиси — кўп кумли аралашма билан ёрқин рангли нафис сопол тахтачада бажарилган парчин. Унинг ранглари бирмунча ёйилиб кетган. Унда қора рангдан ташқари, феруза ва оқ ранглардан фойдаланилган.

Иккинчиси — айрим ранглар, масалан, контур кўринишида олинган қизил ва оқ ранглар сопол тахтачанинг пиширилган томонига берилган. Ундаги сирларга яшил ранг ҳам қўшилган, лекин унинг бўёқлари унчалик тоза ва тиниқ бўлмаганлигидан кўриниши хира. Расм биринчи парчинларга нисбатан дағал ва пала-партиш, айрим қисмлари зарҳал билан қопланган бўлиб, рангсиз совуқ усулда берилган.

Учинчиси — бошлангич кўринишда анчагина дағал, лекин сирларнинг кенгрок спектри қўшилган ҳолда Амир Темур даврида софлик ва тиниқликни ўзида намоеън этади. Сопол тахтача турли рангларда — сариқдан тортиб то қизил ранггача бор ва у ўта пишиқлиги билан ажралиб туради. Темурийлар даврида ушбу парчин техникаси бошқа хилларни сиқиб чиқаради, оқ ва оҳра ранг фониди тилларанг юритилади, кейинчалик оловда пиширилади (1).

Рельефли сирли тарракота. Амир Темур даврида унинг икки хили — ўймакор ва босма гулли хиллари қўлланган. Буни Шаҳрисабзнинг Оқсарой қасридаги тўртбурчак устунларда кузатиш мумкин.

Ўша даврда рельефли сирли терракота асосан икки рангда бўлган: тош қирраларида — феруза, композиция марказида — сариқ ранг. Ўймакор безакли шакл қора контур билан юритиб чиқилган. Дастлаб бўлак қолипга қуйиб, пиширилади. Сир билан қоплангач, қайтадан пиширилган.

Мозаика. Текис кошин тоштахталардан ҳосил қилинади. Парчинли тоштахталар анча енгил. Унда майда эланган кум миқдори кўпайтирилиб тупроқ таркиби камайтирилган.

Тоштахталар бўёққа ботириб сирланган. Рангли сир кўрғошин тузлар (оксидлар) ва бошқа металлларни омухта қилиб, керакли дастлабки бўёқ рангини олиш учун тайёрланган. Оловда унча юқори бўлмаган ҳароратда пиширилган.

Нақш тушириш жараёни киройи диққатни талаб этган ва у ниҳоятда сермашаққат бўлган. Юқори сифатли ганча тайёрланган мозаикали элементлар олд томони билан сурат контурига жойлаштирилган. Уларни бир-бирига мослашда чок мутлақо бўлмаслиги керак. У устанинг текисланган қирраларни қиялатиб қўйишида текшириб борилган.

Композиция нақши терилгандан кейин унинг орқа томони гипс аралаш қоришма билан ёпиштирилганки, бундай қоришма замонавий энг мустаҳкам цементдан қолишмаган.

Амир Темур даврида мозаикали элементларни моҳирона бажариш усуллари ривож топди: майда гул ва барглари марказида кичик тешикча учун бошқа ранг берилган. Дарвоқе, улар ўша даврда усталар жиҳозлаган махсус ускунада бажарилган. Улуғбек ва ундан кейинги даврда тўлалигича сақлаб қоллинмаган эди.

Мозаика ўрнини бора-бора меъморчилик беағи эгаллайди (2). Бунда Фарбий Эрон керамика мактаби таъсири сезила боради (3). Амир Темур давлатида қурувчилар рангли нақшкор меъморчилик керамикасининг кам таъсири турларидан тортиб то гоёғат рангларга бой тарзда моҳирона безатиш имкониятига эга эди.

Нақшли безаклар Темурийлар даври ёлгорликлари деворларини тўла қоплайди. Темурийлар даври меъморчилик керамикасидаги сирларнинг софлиги ва тиниқлиги фойдаланилган совуқ ранглар уйғунлигини ва илиқ рангларнинг ёрқин ва жилвали хусусиятларини ифода этади.

Темурийлар даврида нақшдор мозаика ривожлана бориб, ўсимлик гулли безакларни жорий этиш кенгайди.

Нақшдор мозаика техникасида эпиграфикага ҳам катта эътибор берилган. Эпиграфика гоҳ кичик паннони, гоҳ кенг майдондаги қопламаларни эгаллаган. Қуръон оятлари ва ҳадис намуналари, ҳикматли сўзлар айни вақтда ҳукмдор, қолаверса, буюртмачи шаънини мадҳ этувчи ёзувлар бўлиб, улар бинонинг безак элементи сифатида ҳам намоеън бўлган. Қурувчи ва мусаввир исмлари ҳам айнан нақшга камтарона уйғунлаштириб борилган.

Амир Темур ўз пойтахтида савдо-сотикни жуда яхши йўлга қўйиш учун шаҳарнинг бир чеккасида иккинчи чеккасига утувчи кучалар очиб ва уларнинг ҳар икки четига дуконлар қуришни буюрди. Нархни кутариб юборган савдогарлар жазоланган. Жазо турларидан бири Самарқанддан бадарга қилиш эди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Фиштли мозаика. Меъморчилик безагининг бу тури Амир Темур даврида шаклланган ва кейинчалик ривожлана борган. У ҳашамдор бинолар сиртини нақш безаклари билан қоплаш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлди. Фиштли мозаиканинг илк намуналари XIV аср бошларида жумладан Озарбойжонда мақбарани безатишда ишлатилган.

Фиштли мозаика Самарқандда дастлаб XIV аср охирида «Саккиз қиррали» мақбара деворлари кичик қирралари қопламасида ишлатилиб, кейинчалик Ширинбека мақбарасининг гумбази нақшида мукамал гириҳ шаклида қўлланган.

Меъморчилик керамикасидан фойдаланиш самаралилигига ишонч ҳосил қилиш учун Оқсарой харобаларидаги серҳашам безакларга назар солиш кифоя. XIV аср усталари Оқсаройни безатишда кенг фигурали усуллардан самарали фойдаланишган. Меъморчилик керамикаси Афғонистон (4) ва Эрон(5)-нинг ўрта аср ёдгорликларида ҳам кўзга ташланади.

Темурийлар меъморчилик керамикаси ташкил топишининг бошланғич даври икки гуруҳ ёдгорликларига бўлинган Шоҳи Зинда ансамблларида яққол ифодасини топган.

Биринчи гуруҳга Туркон оқа (Шоди Мулк, 1372), Туғлу-Текин (1376), Амирзода (1486) мақбаралари; XIV аср охиридаги ан-Насафий мақбараси мансубдир. Бу ерда тахтачали ва меъморий мозаика ҳали ишлатилмаган эди. Иккинчи гуруҳга Ширинбека (1385), «Саккиз қиррали» (XIV а.), Туман оқа (XIV а.) ва Қўшгумбазли (XIV аср биринчи ярми) мақбаралари киради. Ушбу ёдгорликларда мозаика безакнинг устувор турларидан ҳисобланади.

Темур ҳукмдорлигининг дастлабки даврида меъморчилик керамикаси ривожланишидаги янги хусусиятлар Туркон оқа мақбараси безагида намоён бўлган. Унда меъморчилик керамикасининг 1382 йилгача мавжуд бўлган ҳамма турлари жамланган бўлиб, уларнинг фарқи ўймакорлик терракотасини теранлаштиришда ўз ифодасини топган.

Туркон оқа мақбараси меъморчилик безаги наққошлигида кўпгина янги мавзулар намоиш этилган: уларда ўсимлик наққошлиги кенг ўрин эгаллайди. Безатиш услубийлиги наққошлик мавзуларининг ташқи кўриниши билан диққатни жалб этади. XIII аср бошларида ана шу бадийий усул Рай ва Кошоннинг юксак қандилли тош тахталарига мансуб бўлган. Кейинчалик,

XIV асрнинг биринчи ярмида у Хоразм парчиниди ҳам учрайди ва Темурийлар даври безагига мустақил равишда киради. У асосий ривожини деворий рассомчиликда топди (6). Шу сабабли, Эрон устаси Шамсиддин Табризийнинг ва Бухоро усталарининг исмлари (7) мақбара олд томонидаги ёзувда учраши бежиз эмас.

Туғлу-Текин мақбараси меъморчилигида майда гул безакли олтиқиррали тоштахталар парчин техникасида бажарилганлиги ўзига хос янгилик аломатидир, кейинчалик у ўймакорлик терракотасини суриб чиқарди. Бу ерда ҳам жимжимадор тоштахталар ишлатилган. Уларни нақшдор мозаика ўтмишдошлари деб ҳисоблаш мумкин (8). Ана шу тоштахталарда акс этган қўшалоқ шох бандлари кейинчалик нақшдор мозаикада ривожини топганди. Бу мақбара содда геометрик нақшлар билан безатилган.

XIV аср охирларида нақшдор сирли мозаика техникасини жорий қилишда муайян шароит юзага келди. Кейинчалик меъморчилик керамикаси безаги хиллари кенг тармоқ отди.

Ширинбека оқа — нақшинкор безатиш техникаси асосида яратилган илк мақбарадир. Янги безатиш техникасининг умумий композицион-нақшли усуллари ушбу бино деворини бутунлай қоплаган ҳолда ўсимлик безаги бадий таъсирчанлигини кучайтиради. Бу эса ўрта аср мўйқалам соҳибларига ўсимликни ботаник аниқлигида бериш имкониятини яратади. Ёдгорлик атиргул гунчалари, наъматак гуллари, гулсафсар, серяпроқ қўқонгуллар, шафтоли гули, лола гуллари билан нақшланган. Мақбара нақшларига киритилган янги, бой гуллар мавзуси нозик ва нафис эгик бандлар ва чиройли ислимий чизикларда намоён бўлади.

Туман оқа мақбараси безаги нақшдор мозаиканинг ўхшаш хилини сақлаб, ўсимлик нақшлари мавзулари билан бойитилган. Мақбаранинг мозаика безагида услуб нозиклиги қисман йўқотилганлиги тасвирнинг майдаланган ҳолда кузатилишидадир.

Ширинбека оқа ва «Саккиз қиррали» мақбараларида нақшдорлик ўрнига фиштли мозаика кенг қўлланган. Улар Шоҳи Зинда мақбаралар ансамблига хос камер безатишдан Қўшгумбазли бино безаги орқали монументал биноларга — масжид, сарой ва мақбараларга тарқалган бўлиб, Амир Темур давридаги иморатлар қиёфасига тантанаворлик ва улувворлик бахш этган.

Хожа Аҳмад Яссавий масжидининг меъморчилик бегази ҳам Темурийлар замониға мансубдир. Кичик қобирғали гумбазнинг олти бурчак парчинли тоштахтасида шерозлик уста Хожа Ҳасан исми битилган (9). Ёдгорликни безатиш учун гиштли мозаика ва парчин, бинонинг ташқи қисмлари ва интеръерида — мозаика ишлатилган.

Амир Темур Жоме масжиди (1399—1403), Гўри Мир мақбараси (1404—1405) ташқи томонлари фақат меъморчилик керамикаси билан безатилган, бу биноларнинг улугворлигини оширган. Масжид ва мақбара бегаида гиштли мозаикаға махсус ўрин берилган бўлиб, улардаги геометрик нақшлар аниқ тартибга солиниб, Аллоҳни тараннум этувчи услубий ёзувлар битилган (10).

Амир Темур Жоме масжидининг гиштли мозаикаси анъанавий терракотали гиштлар кўринишида бажарилган. Гўри Мир мақбарасида эса сиркор гиштли мозаика киритилган холос.

Темурийлар даври ёдгорликларида меъморчилик керамикасининг ҳар хил турлари ривож топган. Буни Улугбек давридаги иншоотлар бегаида аниқ кўриш мумкин. Булар орасида биринчи навбатда, Бухоро, Самарқанд ва Ғиждувон масжидлари, Шаҳрисабз Кўкгумбаз масжиди ҳамда Шоҳи Зинда ансамблининг равоқини тилга олиш жоиз.

Улугбек давридаги ёдгорликлар, асосан, кўк ва ҳаворанг сиркор гиштлар ҳамда парчинли йирик мозаика билан безатилган.

Улугбекдан кейинги давр меъморчилик керамикасининг ажойиб намуналаридан бири Туркманистоннинг Анау масжидининг девор қопламасида сақланган. Бу ерда нафақат ўсимлик тасвири, балки бино тепасида икки аждаҳо тасвири ҳам мавжуд. Бу Марказий Осиёда шу тарздаги ягона меъморчилик бегаидир. Темурийлар даври охирларида меъморчилик керамикасида рангнинг ҳаддан ташқари тўйинтирилганлиги эътиборни тортади. Безак пардози камтарона ва айни вақтда талабчан амалға оширилди. Айни маҳалда гиштли мозаика аста-секин йўқолиб, кейинчалик XVII асрда Бухоро, Самарқанд меъморий ёдгорликларида яна тикланди. Босма гулли сиркор терракота Оқсарой битказилганидан кейин умуман ишлатилмаган. Амир Темур даври меъморчилигида керамикали парчин аста-секин суриб чиқарилди. Бу жараён айниқса Улугбек даври бинолари қопламасида аниқ кўринади.

Монуменал (маҳобатли) рассомчилик. Темурийлар даври бошланишидан аввал барпо этилган Кусам ибн Аббос мақбараси маҳобатли рассомчилик изини сақлаган. Мақбара зиёратхонасидаги безак қатламлари XIV асрга тааллуқлидир (11). Иккинчи қатлам бегаи XV аср бегаиға яқин. Охирги безак санаси XIX аср бўлиб, пастки қатлам нақши мавзуи бўйича XIV аср иккинчи ярмидаги мақбараларнинг сирли қопламаларига яқин. Композициявий безак икки қисмға бўлинган, иккаласида ҳам ҳашаматли гулли ром солдирилган қизил ва кўк медальонлар тасвирланган. Йирик ҳажмли безак композициясиға гилам сифатини берувчи қизил ранг билан ҳошияланган.

Темурийлар даври монументал рассомчилигининг бадий, услубий хусусиятларини назарға олганда, уларни мавзули, нақшли ва пейзаж (табиат манзаралари) турларига бўлиш мумкин. Нақшли тури, ўз навбатида, ўсимлик, эпиграфик ва геометрик хилларға бўлинади.

Бажариш техникаси бўйича рассомчилик текис ва рельеф (бўртма)лиға ажратилади. Рельефлиси, ўз навбатида, техник ижроси бўйича папье-маше, контур-рельеф, қўйма ва кундал хилларига бўлинади.

Темурийлар даври ёдгорликларида рельеф рассомчилиги илк бор татбиқ этилганлиги муқаррар. Шу даврда текис пейзаж рассомчилиги ташкил топиб, у қисман мазкур давр ёдгорликларида сақланиб қолган.

Мавзули рассомчилик услуби XIV аср миниатюра услубиға (12) ёки илк феодал Болаликтепа, Варахша ва Панжикент рассомчилигиға монанд бўлган. Улугбек расадхонасида деворий тасвир анъаналари давом этганлиги кўзға ташланади (13).

Текис рассомчилик (наққошлик) ўз техник услуби бўйича Амир Темур ва унинг невараси Улугбек ҳукмронлиги давриға бўлинади. Амир Темур даври наққошлиги хомаки қатламда пухталики билан тайёрланган 0,2-0,3 миллиметр ўлчамдаги грунтға ишланган. Бўёқ қатлами тухумға елим аралаштириб тайёрланган (14).

Улугбек даври рассомчилигида безак жуда юпқа грунтға, деярли оқламаға берилиб, айни вақтда сувоқ қатламини беркитмаган. Бўёқ қатлами ниҳоятда юпқа, баъзан ярим шаффоф тарзда берилган.

... Амир Темур Самарқандни қурқамлаштиришға эътирос билан узини баҳишда этди. Бу борода у меъморлар тақдими этган лойиҳалар орасидан энг яхшисини танлаб олиш, улар билан режани муҳокама этиш, узига ҳос тўхтамаға келиш, қурилишни ташкил этиш, баъзан эса бевосита қурилишға бошчилик қилиш, қайси юртдан келганлигидан қатъи назар энг моҳир усталарға ишонч билдиришдек ажойиб истеъдодини намойиш этди.

Керн Люсьен

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Биринчи давр рассомчилигига аксари ҳолларда рельефли нақш элементлари ҳам киритилган.

Рельефли рассомчиликнинг энг таъсирчан ва сермеҳнат усули папье-машедир. Амир Темургача бўлган давр безакларида бу усул учрамайди. Папье-маше донатор қоғозда бажарилган. Унли клейстер боғловчи вазифасини бажарган. Шакл чеккаларига қирқилган йирик қоғоз бўлаклари қўйиб чиқилган.

Ҳамма бўлақлар сирти оқ грунт билан қопланган. Тилла суви юритилган диган жойлар қизил грунт билан қопланган. Зарқоғоз япроқлари майда чақмоқ билан узум ширасига аралаштириб қопланган. Безак табиий кўк бўёқ, қизил кесак ва белила аралашмаси асосида туширилган. Папье-маше устига тилла ранг нақш берилган. Бунинг учун аввал қора рангда жуда аниқ чизилиб, кейин тилла ранг юритилган.

Пастки рельефнинг қўйма бўлақлари 2 миллиметргача қалинликда нам қоғоз варағида мойлама елимда тайёрланган. Унга кейинчалик майин янчилган ганч қоришмаси қопланган. Шундай қилиб, қоғоз бутун рельефни бир-бирига маҳкамлаб бириктирган. Рельеф бўлаклари тўлиқ қуриганидан кейин қоғоз сирти оқ грунт ва қизил кесак билан қопланган, кейин тилла суви юритилиб, нақш туширилган (15).

Контррельеф ганчли безатилган қатлам устидан ўйиб олинган. Ҳайма чуқурлиги бажарилаётган нақшли мавзулар ўлчамига боғлиқ. Одатда, рельеф кундал бутқа ёрдамида тайёрланган ва рельефнинг кесилган контури тўлғазилган.

Кундал атрофидаги ич томон сиртига оқ грунт берилиб, кўк бўёқ билан қопланган. Кундал қизил кесак билан ҳам қопланиб, тилла юритилган, кейин унинг устидан шох ёки бурама чизиқ тарзида кўк бўёқ юритилган.

Темурийлар даври охирида кундал мустақил нақшли тасвирий мавзулар техникаси тарзида қўллана бошланди. Кундал бутқа бир неча марта — керакли қубба ҳосил бўлгунча ётқизилади. Бутқа таркиби Самарқанд яқинидаги Чўпонота тепалигидан кавлаб олинган қизил кесак тупроқдан, шунингдек гулчанг ва елимдан иборат бўлган.

Марказий Осиё монументал рассомчилиги XIV—XV асрлар ёдгорликларининг ички сиртини безашда иккита гуруҳга бўлинади. Самарқанддаги Ширинбека оқа, «Саккиз қиррали», Ту-

ман оқа мақбараси, Қўшгумбазли бино, Шоҳи Зинда мажмуаси, Улуғбек мадрасаси, Шаҳрисабз ёдгорликларидан Гумбази Саййидон мақбараси ва Кўк-гумбаз масжиди биринчи гуруҳга мансуб.

Иккинчи гуруҳга рельефли рассомчилик ёдгорликлари кирган. Булар — Амир Темурнинг Жоме масжиди (Би-бихоним масжиди), Гўри Мир, Оқсарой ва Дилқушо кўшги каби обидалар бўлиб, улар текис ва рельефли рассомчилик усулларидан қай даражада фойдаланилганига қараб ажратилган. Ёдгорлик биринчи гуруҳини монументал рассомчиликнинг мавжуд бўлинишларига кўра, уларнинг бадиий-услубий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, эҳтимол бир услубга ажратиш мумкин-дир. (Бу ҳол Марказий Осиё минтақаси учун XVII аср иккинчи ярмидан то XVII асрчага хосдир).

Амир Темур даврида илк бор безатилган — Ширинбека оқа мақбарасининг меъморчилик керамикаси каби монументал рассомчилиги ҳам Амир Темур даври ёдгорликларининг меъморчилик декорига хос бўлиб, ганч сувоқдаги ҳамда гулдор сопол қошиндаги хушранг, жимжимдорлик асосида янги усуллар қўлланилганлигидан далолат беради ва уларнинг нодирлигини кўрсатиб туради.

Мақбарадаги тасвирлар техник жиҳатдан текис, ўсимликлар тасвирланган нақшли бино пештоқининг расмлари эса контррельеф воситасида берилган.

Ганч грунтда кўк, қора ва қизил рангларидаги бўёқларда текис тасвирлар сақланган. Пейзажли ва эпиграфик услубларга оид бўлган бу манзараларда дарахт, чангалзор ва қушлар тасвирланган. Ёзиш усули нафис ва жонли.

Ширин Бека оқа мақбараси шимолӣ ва жанубий жавонлари панелларида тилла билан сирланган нақшлар изини ажратиш мумкин. Куннинг муайян вақтида тушадиган қуёш нурлари ярим юмуқ тумшуғида чўп тутиб турган лайлак қиёфасини ёритади.

Оддий ва лўнда тасвирда нозик мўйқалам орқали қушнинг хушқаллиги, ҳаракат динамикаси берилган.

Туман оқа мақбараси деворларининг сирти ва гумбазлари текис расмли гулганч билан нақшланган. Гумбаздаги юлдузлар қизил ва кўк бўёқларда, девордаги пейзажли панно эса кўк рангда берилган.

Бу ёдгорликда бута ва мевали дарахтлар Ширинбека оқа мақбарасидан

кўра бир мунча бошқачароқ усулда ба-
жарилган, аммо услуб хусусияти ўшан-
дай эканлиги баъзи элементларда кўз-
га ташланади.

Туман оқа мақбараси панели мурак-
каб нақшлар изини сақлаб қолган.

Шуни айтиш керакки, Улуғбек дав-
ри рассомчилигида фон сифатида кўк,
сарик ва қизил ранглар ишлатилиши
унинг нафислигини бузган.

Улуғбек мадрасаси масжидида бу
ранг фақат эпитафик камарда ишла-
тилган, эҳтимол, бизнинг кунларгача
сақланиб қолмаган гумбазли бостир-
маларда қўллангандир.

Гумбази Саййидон мақбараси рас-
сомчилигининг иккинчи қатламида
ҳам, Кўкгумбаз масжиди рассомчили-
гида ҳам бу ранглар эпитафик ёзув-
ларда қўлланган.

Амир Темур мақбарасида асосан геометрик ва эпитафик нақш берилган. Бу ёдгорликда ўсимликка оид безак қўлланиши чекланган. Бу асосан бино пештоқидаги расмларнинг контррельеф тасвири ва папье-машеда ишланган деталлар ва мрамор белбоғдаги эпитафик нозик ўсимлик элементларидир.

Ёдгорлик деворлари полдан то шип-
гача нақш билан безатилган (16).

Амир Темур мақбарасига улуғвор-
лик ва муҳташамлик бахш этиш учун у
тилла ҳал беришдан аввал йирик бўрт-
ма нақш бўлақлари билан қопланган.

Тош ўймакорлиги. Темурийлар дав-
рида биноларни ўйма тош билан безаш Марказий Осиёга тош асосий қурилиш ва безак ашёси бўлиб хизмат қиладиган Озарбайжон, Арманистон, Кичик Осиё ва Ҳиндистондан юқори малакали тош йўнувчи усталарнинг келиши билан бошланди.

Улар маҳаллий усталар билан бир-
галикда дурдона асарлар яратдилар.
турли бадий мактаб анъаналари умум-
лаштирилди. Аммо ушбу асарлар не-
гизини маҳаллий Марказий Осиё у-
сталарининг санъати ташкил этган.

Бу даврда ўйма нақшли тош билан асосан панеллар безатилган, қабр тошлари ўйилган, база устунлари, панжаралар тайёрланган ва калит солинадиган тешик қопламаси тайёрланган.

Бибиҳоним масжиди тош қоплама билан безатилган. Унинг деворлари пастки қисми сталактит панел билан ўралган.

Қаср бостирмасини тош устунлар кўтариб туради. Иншоотда меъморий ўймакор мрамордан фойдаланилганлиги ўзгача бир тароват бахш этган (17).

Гўри Мир мақбарасида призма кўринишидаги қадама нақшли деворларга гулҳошиялар айлантириб солинган, қимматбаҳо оникс ишлатилган.

Туртиб чиққан бурчаклар оч рангли ониксдан ишланган ним устунлар билан безатилган. Устунлар барча панеллар каби пастдан юқоригача ранг-баранг нақш билан безатилган.

Мақбара ичкарасида панел устидан мрамор плитадан икки камар ўтади, пасткисида текис сталактитлар ўйилган, юқорисида ўлим ва охират ҳақида ҳикоя қилувчи икки қатор матн ўйилган (18).

Мақбара ички қисмидаги қабр тоши ўсимлик нақши туширилган мрамор ҳошия билан ўралган.

Қабр тоши ёзувлари қимматбаҳо тошларга битилган: Амир Темур қабри нефрит билан қопланган, қопқоғи ониксдан йўнилган, Муҳаммад Султон қабри қопқоғи қора-кўк Табриз мраморидан йўнилган.

Темурийлар сулоласи аъзоларининг Марказий Осиёнинг турли чеккаларида жойлашган кўплаб қабрлари оқ ва кўкимтир рангдаги мрамордан нафис ўймакорлик билан безатилган.

Темурийлар давридаги бинолар олд томонини безатишда ўсимликлар тасвирланган бир хил ўймакор мрамор тахтачалар ишлатилган.

Ёғоч ўймакорлиги. XIV—XV асрларда ёғочга ўйма нақш солишда қаттиқ ва қимматли дарахт турларидан ёнғоқ ва қайрағоч асқотган.

Ўйма нақшли ёғоч устун, эшик, ёндор, панжара ва бошқа ёғоч буюмлар қурилишда муҳим безак ҳисобланган.

Туркистонда Амир Темур ва Темурийлар даврида қаттиқ қайрағочдан йирик нақшли устунлар ясалган (19).

Темурийлар давридаги Бухоро усталарининг ёғоч ўймакорлиги намунасини Чашмаи Айюб мақбарасида кўриш мумкин.

Хусусан, Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Шоҳи Зинда мажмуаси, Самарқанддаги Гўри Мир мақбараси эшиклари ҳам (20) фикримизга далил бўла олади. Эшик табақалари 3 бўлимли безакдан иборат бўлиб, юқори ва пасткиси квадрат, ўртадагиси эса тўғри тўртбурчак шаклда ишланган.

Ҳозирги вақтда Санкт-Петербург Эрмидажида сақлаб келинаётган ўйма нақшли эшик намуналари Марказий Осиёнинг барча мамлакатларидан келтирилган.

Амир Темурнинг ўзи ўрнатган бўлди ва хонадонининг айрим аъзолари, шунингдек вазирлар ҳамда мамлакатнинг бошқа бадавлат кишилари мадраса, масжидлар, қироатхоналар ва шифохоналар барпо қилиш ва ҳада этишда ўзаро мусобақалаштирар эди; шунинг учун Марказий Осиёнинг маънавий парвози бевосита бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, Амир Темур хизматларидан деб ҳисобланиши мумкин.

Г. Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚўШГАН ҲИССАСИ

Хусусан, Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, Шоҳи Зинда мажмуаси, Самарқанддаги Гури Мир мақбараси эшиклари ҳам (20) фикримизга далил бўла олади. Эшик табақалари 3 бўлимли безакдан иборат бўлиб, юқори ва пасткиси квадрат, ўртадагиси эса тўғри тўртбурчак шаклда ишланган.

Гури Мир мақбараси эшиklarининг марказий қисмида ўймакор усулда ба- жарилган гулдон ва ундан гўё кўтари- лаётган ҳашаматли гулдаста тасвирлан- ган (21). Унинг ички деворларини шунга ўхшаш, лекин папье-машедан тайёрланган гулдонлар безайди.

Ўймакор нақшлари нозиклиги билан кишини ҳайратга солувчи Амир Темур даври эшиклари Шаҳрисабздаги Шам- суддин Кулол, Самарқанддаги Қусам ибн Аббос мақбараларини безаб туриб- ди. Уларга фил суяги қадалган.

Улуғбек даврида эшик безашнинг ўйма нақшли анъанаси сақланиб қол- ди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси эшиklarига нигоҳ ташлаш кифоя.

Геометрик нақшли панжара ҳосил қилувчи эшикнинг ёғоч ўймакорлиги элементлари алоҳида диққатга сазовор. Бу давр дурадгорларининг бағоят на- фис ишлари киши диққатини жалб эта- ди. Кўпинча ёғоч қисмлар бирор-бир миҳсиз ва елим ишлатмай йиғилар эди. Бундай қисмларни тайёрлаш устандан катта билим ва заковот талаб қилган.

Амир Темур даври меъморчилигида техник ва бадиий композицион усул- ларни қўллаш билан боғлиқ янги йў- налиш ривожланди.

Соҳибқироннинг оқил ва узоқни кў- рувчи сиёсати Самарқанд ва Шаҳри- сабзда мавжуд маҳаллий бадиий усул- лар ва техник янгиликларни бойитиб, ажойиб усталарни йиғиш имконини берди. Амир Темур давридан бошлаб, то XVI асрнинг иккинчи ярмига қа- дар, бу ерда декорнинг янги турлари- ни яратиш бўйича ўзига яраша лабо- ратория иш олиб борди.

Бу эса меъморчилик декорининг XVI—XVII асрлардаги ривожига асос яратди.

БАДИЙ ҲУНАРМАНДЧИЛИК

Темурийлар даври ижтимоий-иқти- содий ҳаётини бадиий ҳунармандчи- ликсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Турли минтақалар бадиий анъана- ларининг кенг кўламдаги ўзаро алоқа- лари бу давр санъати ва бадиий ҳу-

нармандчилигининг муҳим хусусиятла- ридан бири бўлиб қолди. Бадиий ҳу- нармандчилик маҳсулотларини кенг миқёсда айирбошлаш ва турли мамла- катлардан усталарни кўчириб келтириш муштарак услуб яратилишига олиб кел- ди. Бу даврда Эрон, Марказий Осиё ёки араб мамлакатлари усталари ярат- ган буюмларни бир-биридан фарқлаш анча мушкул эди.

Марказий Осиёда XIV—XV асрлар- да ўлканинг энг муҳим этно ва социал- маданий омилларидан бири сифатида туркийзабон халқларнинг тўла қарор то- пиши юз берди. Ҳунармандчилик ри- вожида ўтроқ, деҳқон аҳоли билан чор- вадор халқларнинг ўзаро муносабатла- ри муҳим аҳамият касб этди.

Чорвадорлар жун ва теридан хилма- хил маиший буюмлар, кўчма чодир — ўтовларга безаклар тайёрлашар эди. Ме- талларга бадиий ишлов бериш, жумла- дан заргарлик санъати, от асбоб-анжом- лари, қурол-яроғ ашёлари ясаш юксак даражада ривож топган.

Шаҳарларда ҳам оммабоп маҳсулот, ҳам ажойиб сиркор кулолчилик буюм- лари, олтин, кумуш ва бронзадан ясал- ган идишлар, нафис заргарлик зийнат- лари, ипак ва ип газламалар, ўймакор ёғоч ва тош буюмлар ишлаб чиқари- ларди. Чорвадор халқларнинг шиддат- кор санъати шаҳар усталарининг мав- хум, бир қадар жонсиз санъатига жўш- кинлик ва таъсирчанлик бахш этарди.

Темурийлар даврида шаҳарларнинг илдам ўсиши ва ривожланиши бадиий ҳунармандчиликнинг ривожланишини хийла жадаллаштирди.

Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тер- миз, Марв, Ҳирот, Машҳад, Шероз, Кермон, Табриз каби шаҳарлар санъат ва бадиий ҳунармандчиликнинг донг та- рафган марказларига айланди. Бу мар- казларда янада катгароқ минтақалар, хусусан Хитой, Ҳиндистон ва Араб мамлакатлари анъаналари ҳамда мала- нияти қирраларининг ўзаро таъсири ку- чайди.

Мовароуннаҳр ва Хуросонда кулол- чилик санъати марказлари тиклана бош- лади. Сиркор кулолчилик ривожидagi беқиёс юксалиш XIV аср охири — XV аср бошларига тўғри келди. Амир Те- мур ва Темурийлар даврида кулолчи- ликнинг янги тури — маҳаллий кошин- дан фойдаланиш асосида Хитойдан кел- тирилган чиннига тақлид пайдо бўлди. Маҳаллий усталар Хитой чиннисининг технологик сирларини билмасалар-да, ажойиб бадиий санъатга эришардилар. Улар яратган керамика буюмлари хо-

рижда, жумладан, Европа мамлакатларида ҳам юқори баҳоланди.

Чинни керамика Марказий Осиё ва Эроннинг турли шаҳарлари, хусусан Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Марв, Урганч, Машҳад, Ҳирот, Кермонда ишлаб чиқариларди. Хитой услубида яратилган маҳсулот кенг тарқалган бўлиб, маҳаллий усталар тайёрлаган бундай маҳсулотларни баъзан асл намуналаридан фарқлаш мушкул эди. Мисол учун, XV асрда Марказий Осиё ёки Эронда ясалган лаган билан ўша вақтда Хитойдан келтирилган лаган рангларининг уйғунлиги, безаклари мажмуи, ишланиш услуби жиҳатидан худди бир устанинг қўлидан чиққандек туюларди.

Рассом-наққошлар ясси лаганлар ёки бежирим косалар сиртига қуш, гул, афсонавий қақнус ёки буғулар тасвири туширилган расмни бемалол жойлаштирардилар. Мамлакатда тасвирий мавзуларнинг ёйилиши Хитой чинниси таъсирида рўй берди, аммо Эрон ва Марказий Осиё усталари асарларида Узоқ Шарқ мавзулари кўпинча мўл нақшин безак ичига гўё сингиб кетарди. Тубида маҳаллий анъанавий безак бўлган олти бурчакли юлдуз ва оқ фонга зангори бўёқ билан ишланган хира нақшли қайрилма безак тасвир этилган XIV — XV асрлар Самарқанд сиркор лагани Темурийлар даври керамикасининг намунаси дир. Ундаги манзарада Хитой чиннисидан нусха кўчиришдан чекинмиш ва маҳаллий безак намуналарини излашга интилиш кўзга ташланади.

Темурийлар даврида ранг-баранг бўлмаган, асосан муайян услубдаги ўта жўн геометрик расмлардан иборат қора сиркорий нақшли зангори керамика ҳам кенг тарқалди.

Хуллас, Амир Темур ва Темурийлар даври керамикасининг мўгулларгача бўлган керамикадан фарқи ранглар уйғунлигида, безаклар мажмуида ва технологик усулларда ўз ифодасини топган. Темурийлар даври керамикасида умумий эстетик қоидалар сақланиб қолгани ҳолда, бадиий услуб бирмунча эркинлашди.

Амир Темур ва Темурийлар даврини тадқиқ этиш билан шуғулланаётган кўпгина олимларнинг изланишлари натижасига кўра Марказий Осиё ва Яқин Шарқ давлатларида сополни безатишда янги анъаналарнинг технологик асослари умумий тарзда «Темурийлар услуби» деб номланмоқда. Бу услуб XIII—XIV асрлардаги сирланган буюм-

лардагидан тубдан фарқ қилди ва келгуси XVI—XVII асрларга келиб бир оз ўзгарган тарзда давом этди.

Мовароуннахрнинг энг йирик шаҳар-марказлари: Бухоро, Тошкент, Ахсикент, Урганч, Шаҳрисабз ва салтанат пойтахти Самарқандда олиб борилган археологик изланишлар натижасида бадиий безаги жиҳатидан ноёб идиш намуналари топилди. Мазкур намуналар ҳашамдор ва кундалик турмушда ишлатилган оддий идишлар гуруҳига бўлинади. Яъни юқори сифатли ҳашамдор идишлар тантанали меҳмон кутишда дастурхон безатишда ёки меҳмонхона тоқчаларини ясашида асқотган. Оддий идишлар эса, одатда, оиланинг кундалик турмушида ишлатишга мўлжалланган.

Ранги жиҳатидан идишлар монохром ва полихром турларга бўлинади. Монохром турида идишнинг асосий ёрқин фони бўйича кўк рангда (кобальт) нақшланади, бу энг оммавий тур ҳисобланган. Ёки қора ранг билан нақшланган идиш устидан ҳаворанг сир берилган бўлиб, у кам учрайди. Полихром турида кўк (кобальт), тўқ жигар ранг ва ҳаворанг бўёқлар намоён дир.

Ҳашамдор идиш намуналари кўпроқ хитой чиннисига ўхшатма шаклда оқ силикат таркибидаги лой — кошиндан тайёрланиб, кўк нафис нақшлар билан безатилган. Хитой чиннилари нафислиги, ўзига хос манзара тасвири билан қадимдан то XIX асргача Яқин ва Урта Шарқ, Фарбий ва Шарқий Европа мамлакатларида жуда қимматбаҳо ва антиқа ҳисобланиб, замондошлар бадиий дидининг шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Дарвоқе, оқ идишларни кўк ранг билан нақшлаш усулини Яқин Шарқ ва Марказий Осиё усталари кашф қилган бўлиб, шу ҳудудларда XII асрдаёқ кенг тарқалган эди (22). Бу ҳашамдор идишларнинг намуналари шубҳасиз Узоқ Шарққа ҳам етиб борган. Аммо Эрон кобальтининг кўк рангини ёрқин хитой чиннисига мослаштириш ва ўзига хос миллий колоритни яратиш учун Узоқ Шарқ усталарига яна икки аср мобайнида кўпгина амалий тажрибалар ўтказишга тўғри келган. Оқ ёки пушти ранг маҳаллий кошинларнинг лойи юмшоқ бўлиб, Темурийлар даврида улардан фойдаланиш шаҳарларда оммавий тус олди. Шу билан бирга, Темурийлар даврининг кулолчиликдаги ютуқларидан бири кошин лойини қаттиқлаштириш, асл чинни таркибига яқинлаштиришдан иборат бўлди. Те-

Амир Темур санъатни юксак қадрлар эди. Унинг ўзи бадиий асарлар мажмуасига эга эди. Турли тоифадаги машшоқлар, сухандонлар, ҳайкалтаврошлар, боғбонлар, рассомлар жаҳоннинг ҳар хил давлатларидан Амир Темур саройига тупланган эдилар.

Хилда Хуккм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

мурийлар давлатида чинни яратиш устида мунтазам изланишлар олиб борилди.

XV аср манбаларидан маълумки, сирли сопол усталари бу борада катта тажрибага эга бўлганлар. Шундай уста наққошлардан бирига Алишер Навоий ҳомийлик қилган. У Ҳиротда чинни тайёрлаш бўйича кўпгина тажрибалар ўтказиб, Хитой чиннисидан деярли қолишмайдиган идишлар тайёрлашга эришди, аммо бу идишнинг ранги айтарли тиниқ эмас эди (23).

Каттиқ кошндан ясалган камёб соф хитой чинниларининг намуналари ҳашамдор идишлар гуруҳига кирган.

Одамли тасвирлар орасида зотдор от минган чавандоз ва ўсмир тасвирлари учрайди. Топилмаларнинг асосий қисмини «манзарали мавзулар» — гул, бута ва ҳоказо композицияли идишлар ташкил қилади. Оддий сопол буюм намуналари бир хил рангли чизмаларда акс эттирилган. Аксарият ҳолларда оқ ранг устидан кўк рангда содда ўсимлик тасвирлари туширилган. Аммо буларда ҳам хитой чиннисидан олинган рамзли мавзу белгиларидан кенг фойдаланилган. Масалан, анор (тўкин-сочинлик), кўзиқорин (абодий ҳаёт), шафтоли, ўсимлик мавзулари, аждаҳо ва бошқа тасвирлар (24) шулар жумласидан.

Темурийлар даврига келиб кулолчилик маданиятида катта ўзгаришлар рўй берди, эски услубдан воз кечиш жараёни кеча борди.

Шу билан бирга янги услуб, шакл, рангларга ўтиш кенг қўламда жорий этилди. Шу кунгача сақланиб қолган мовий ранг Темурийлар давридан буён севимли рангга айланиб қолганки, у уй-рўзғор сопол буюмларида ҳануз ишлатилади.

Темурийлар давридан бери кенг қўламда фойдаланиб келинаётган буюмлардан бири лагандир. Лаган асосан қуюқ овқат учун ишлатилиб, оилада, тўй-маъракаларда жамоавий идиш ва зифасини ўтаб келади.

Бу даврда косалар ҳажм ва шакл жиҳатидан якуний ҳолатга келди. Уларнинг нақшли безаги олдинги даврдаги анъанага кўра, ички сатҳидан ташқи юзасига кўчади. Бундай анъана ҳозиргача сақланиб қолган бўлиб, косаларнинг ички сатҳи тозалик ва софлик рамзи сифатида оппоқлигича қолдирилади.

Темурийлар даврида металлга бадий ишлов бериш санъати ниҳоятда

ривож топди. Мовароуннаҳр ва Хуросон шаҳарлари олтин, қумуш ва бронзадан ясалган хилма-хил идишлар, мисдан тайёрланган уй-рўзғор жиҳозлари, қурол, ҳарбий анжомлар, турли заргарлик зийнатлари ва ибодат билан боғлиқ буюмлар ишлаб чиқарадиган марказлар эди.

Марказий Осиё ва Эрон усталарининг бронзадан ясаган буюмлари ўхшаш бўлишига қарамай, у ёки бу технологик ва бадий усулни қўллашда ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди. Мисол учун, мўғулларгача бўлган даврда Хуросон шаҳарларида тасвирий мавзу ва технологик усулларнинг кенгроқ доирасидан истифода этилган идишларнинг турли қисмларини қуш ва ҳайвонларнинг яққол шакллари билан безатиш, бўртма манзараси ва қадама нақш техникаси бирмунча кўпроқ қўлланган. Бу услуб мўғулларгача бўлган даврда Марказий Осиё ҳудудида ишлаб чиқарилган буюмлар учун хос эмасди.

Амир Темур ва илк Темурийлар ҳукмронлиги даврида Ўрта ва Яқин Шарқ гарбий марказларининг Мовароуннаҳрда металлга бадий ишлов бериш санъати ривожланишига таъсири сезила бошлайди. Бу, кўп жиҳатдан, Амир Темурнинг ҳарбий юришлари натижасида мазкур минтақалардан Самарқанд ва Мовароуннаҳрга усталарнинг олиб келиниши билан боғлиқ эди. Марказий Осиё усталари тайёрлаган маҳсулотларда нақшин безакни бўрттиришга, идишларнинг нафислигига, деталсоп, буюмлар учун таглик кўринишидаги фигурали безаклардан фойдаланишга интилиш кучайди. Бу таъсир техник усулларда ҳам ўз ифодасини топди.

Мовароуннаҳрда бронза ва мисдан ясалган буюмларга қумуш толалар қадаб нақш тушириш техникаси, шунингдек, подшоҳ ва сарой асбоб-анжомларида олтин ва қумуш буюмларни қимматбаҳо тошлар қалаб безатиш қўллана бошлайди.

Самарқанднинг Регистон майдони яқинидаги устахонадан топилган бронза буюмлари XIV—XV асрлар ўйма нақшкорлигининг бадий анъаналари ҳақида гувоҳлик беради. Бу турли мақсадлар учун яратилган 60 дан зиёд турдаги буюмлар: декча, коса, кўзалар, идиш қопқоғи ва тагликлари, уй-рўзғор анжомлари, мис қошиқ ва тарозилардир.

Мазкур хазинада оддий ҳунармандчилик маҳсулотлари билан бир қаторда

ҳақиқий санъат асарлари ҳам бор. Уларга безак беришда янги давр қирралари: янада майдалаштирилган ва нафис безак, сюжет тасвирининг ўзига хос талқини ва кумушдан қадама нақш тушириш техникаси намоён бўлган. Фигуралар тасвирлар илгариги, мўғулларгача бўлган даврдан фарқли ўлароқ, алоҳида медальонларга ажратилган.

Муъжазгина кенг бўғизли кўзалар, косасимон декчалар, кўп қатли шамчирок ва шамдонлар кенг тарқалган. XV аср буюмларига безак беришда горизонтал чизиқлар билан идишларнинг танасини қамраб олувчи майда ўсимлик нақши кўп учрайди. Унинг фониди форсий битиклар мавжуд. Бу даврнинг бронза буюмларида қадама нақш сийрак учрайди.

Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги II та бронза буюми XIV — XV аср бошларига хос буюмларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Улар орасида нодир бронза қозон, олтига шамчирок, шунингдек, равоққа кириладиган эшикдаги бир жуфт даста ва асосий залдан даҳмага кириладиган эшикдаги бир жуфт даста бор.

Олтига кўп қатли шамчироклар безагида нақшлар билан бир қаторда ҳам тарихий мазмундаги, ҳам эзгу истаклар билдирилган ёзувлар мавжуд. Бу шамчироклар ишланиш услубининг бир қатор хусусиятлари уларнинг Шом-Миср бадий аънаналарига алоқадорлигидан далолат беради. Айни пайтда, Эрон металл ишлаш марказларининг аънаналарига яқинлик ҳам сезилиб туради.

Эшикларнинг йирик даста қуймалари ўз хусусияти жиҳатидан жуда ноёбдир. Улар нақш безаклари ва ёзув хусусиятларига кўра Шом-Миср ва Эрон бадий аънаналарининг ўзига хос чагишидан иборат, деган фикрга олиб келади. Бу эшик дасталари катталигига қарамай, усталарнинг нозик санъати туфайли бежирим чиққан — нафис нақшин безак ва битиклар уларга алоҳида гўзаллик ва маҳобатлилик бахш этади.

Заргарлик буюмлари ва қурол-яроғ ясаш металлга бадий ишлов беришнинг махсус тармоғи эди. Заргарлар аёл тақинчоқлари, от абзали ва ҳарбий анжом қисмлари ишлаб чиқаришда олтин, кумуш, мис, бронза ва жездан фойдаланардилар. Уларга зумрад, феруза, чақмоқтош, мармар, марварид, лаъл, биллур ёки шишадан кўз қўйиларди.

Ўрта аср заргарлари хилма-хил техник усулларни яхши билардилар: ме-

талл қуйиш, ўймакорлик, зарҳаллаш, олтин ва кумуш бўлаклари билан қадама нақш солиш усулидан моҳирона фойдаланишар, тошларга ишлов беришнинг ранг-баранг усулларини қўлларшарди. Темурийлар даврининг қимматбаҳо металл ва тошлардан ишланган ноёб заргарлик буюмлари ўрта аср миниатюраларида тасвир этилган.

Заргарлик буюмларининг шакл ва услубида ўзгариш кўзга ташланган XIV—XV асрларда эркаклар буйнига осиб юрадиган оғир тилла маржон ва йирик жигалар йўқолиб, аёлларнинг заргарлик тақинчоқларига эътибор кучаяди.

Заргарлар камар, камзул ва чакмонларга қимматбаҳо металл ва тошлар қадашга алоҳида эътибор берар, ҳукмдорлар тожи қимматбаҳо тошлар билан безатиларди. Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темурнинг бош кийимини шундай таърифлайди: «У марварид ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган узунчоқ телпак кийиб юрарди. Телпакнинг тепа қисмида олтин қуббаси бор эди».

Нафис нақш, қимматбаҳо металл ва тошлардан ишланган қоплама зийнатлар билан безатилган камар, дубулга, қилич, жанг аслаҳалари асосан аслзода аъёнлар ва саркардалар учун мўлжалланган эди.

Аёллар тақинчоқларини зийнатлашда давр бадий услубининг умумий аънаналарига ҳамоҳанг шакл нафислиги ва ранг-баранглигига интилиш яққол сезилади. Кейинчалик Марказий Осиёда келинлар зийнатида кенг тарқалган хилма-хил серҳашам заргарлик буюмлари пайдо бўлди.

Ёғоч, суяк, шиша, мармар, нефрит, ақиқ билан боглиқ ҳунармандчилик турлари ниҳоятда ривож топди. Ёғоч, нефрит ва мармар ҳам маиший буюмлар, ҳам меъморчилик жиҳозларининг қисмлари бўлмиш устун, эшик, панел, сагана ва шунга ўхшашларни ясашда кенг қўлланилган.

Рангли шиша кўзлар дунёвий иншоотларнинг ички қисмида витраж санъатининг ўзига хос шакли сифатида истифода этилган.

Суяк асосан қилич ва пичоқ дасталари, ҳарбий анжом қисмлари, фил суяги эса майда атторлик буюмлари, турли галадон ва аёлларнинг пардозандоз буюмлари сиртига қадама нақш солишда ишлатилган. Мусиқа асбоблари усталари ҳам муъжаз суяк пластиналари билан қадама нақш солиш усулидан фойдаланишган. Уларнинг

Амир Темур мусулмон мамлакатларидаги мавжуд хилма-хил санъат ва ҳунармандчилик таъсирида бўлди. У айрим уста ва ҳунармандларни оиласи билан бирга Марказий Осиё шаҳарларида жойлаштириш учун тайларди. Уста ва ҳунармандлар, уламолар сингари, утмишдан ҳозирга утишда сиёсий тунтарувни бошидан кечирган шаҳар ҳаётига жилва бахш эта оладиган кишилар эди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз эгасидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тухтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоятлар ёзиб, ўз ҳукмдори, яъни менинг душманим бўлмиш Тухтамишхон берган туз ҳақини унутдилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага қўйиб, менинг ҳузуримга наноҳ истаб келганлари учун уларни лавнатладим, ўзимча, «булар ўз соҳибига вафо қилмагач, менга қилармиди», деб ўйладим.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

170

кўплаб намуналари ўша давр миниатюраларида ўз аксини топган.

Сандиқ, ғаладон, китоб жавонлари, лавҳлар, мусиқа асбоблари, пастак курсилар ва тахт жиҳозлари, ҳарбий аслаҳа қисмлари ва бошқа кўплаб буюмлар турли нав ёғочдан ясаларди. Бунда оммавий маҳсулот билан бир қаторда чинакам санъат асарлари, масалан, сандал дарахтидан Улуғбек учун уймакор ғаладон ясалган даста ва қулф-калитлари олтиндан ишланган.

Унинг безагида гўё мусулмон олами нақш анъаналари билан Темурийлар салтанатида кенг тарқалган Хитой сюжетлари уйғунлашиб кетган. Бу ғаладонни безатиш услубини XIV аср ёғоч уймакорлиги безаги билан қиёслаш муайян тадрижий ривожланишни кўрсатади. Усталарнинг безакларни нозиклаштиришга, безак туширилаётган буюмлар сиртини мумкин қадар тўлдиришга интилиши кучая борди. Нақшлар тобора майдалашиб борди.

Сангтарошлар меҳнати айниқса сулолавий мақбаралар учун сағана плиталари тайёрлашда кенг қўлланган. Қора ва оқ нефритдан ҳамда йўл-йўл ақиқдан ишланган Эрон ва Марказий Осиёга тааллуқли коса, ғаладон ва бошқа бир неча ажойиб буюмлар сақланиб қолган. Уларда сангтарошнинг материалга сайқал ва бадиий ишлов беришдаги юксак маҳорати ўз ифодасини топган.

Қизиғи шундаки, Ҳиротда 1470 — 1471 йилларда Ҳусайн Бойқаро учун йўл-йўл ақиқдан тайёрланган коса билан 1450—1500 йилларда Эрон ёки Марказий Осиёда қора нефритдан ишланган коса шакли, улардаги шаробни мадҳ этувчи битик моҳияти ва руҳи жиҳатидан бир-бирига ўхшаш.

Ўрта ва Яқин Шарқ халқлари ҳаёти ва турмушида азалдан жун, ипак, зигир, пахта, теридан тайёрланган ранг-баранг маҳсулотлар алоҳида ўрин тутган.

Газлама ва гилам ишлаб чиқариш Марказий Осиё ва Эронда мўғулларгача бўлган даврдаёқ кенг тарқалган эди, аммо XIV — XV асрларда у янада кенг қулоч отди. Тахт ўрнатилган зални безатишда ишлатилган гилам, парда ва бошқа материаллар ипак, олтин ва қумуш толалар солиб тикилган, турли сергул матолардан кўз солиб безатилган ёстиқ ва суюнчиқлар айниқса ранг-баранг эди.

Тахтни ўша давр миниатюраларида кўплаб акс эттирилган ҳашамдор нақшли гиламлар билан безатганлар. Гилам

буюмларида безакнинг иккита: геометрик шакли ва гул-ўсимлик тасвирли асосий тури қўлланилган.

Ҳукмдор ва сарой аслзодаларининг либоси ҳам бадиий мода талабларига мос равишда ўзгариб турган. Туқ қизил, кўк, яшил, зангори, оч бинафша ва жигарранг газламалар баъзан нақш солиб тикилган ҳолда этаги узун белбоғли камзуллар тайёрлашда ишлатилар ва уларни сарой аъёнлари, шахсий соқчи ва хизматкорлар кийиб юришарди.

Сарой либоси тез-тез ўзгариб турган: лекин халқ кийим-кечаги ўз барқорорлигини сақлаб қоларди. Амир Темур салтанатининг муайян мода бўйича ихтисослашган марказ шаҳарлари мавжуд эди. Уларга, шубҳасиз, Ҳирот, Самарқанд, Табриз, Шерозни киритиш мумкин.

XIV аср Марказий Осиё минтақаси сарой либосида яққол сезилиб турган мўғул-хитой анъаналари таъсиридан халос бўлиш жараёни XIV—XV асрлар давомида кечди. Бу даврда халқаро алоқаларнинг тобора кенгайиши туфайли Марказий Осиё халқлари либосига Эрон ва Фарб анъаналари таъсири кучайди.

Самарқанднинг Амир Темур салтанати пойтахти сифатидаги қудратининг ўсиши ва унинг халқаро аҳамияти бу шаҳарни кийим-кечак ишлаб чиқариш билан боғлиқ бадиий гоёлар тарқатувчи асосий марказлардан бирига айлантirdи.

XV асрда моланинг Ҳирот ва Самарқанд сингари иккита асосий маркази маълум эди, аммо XV аср иккинчи ярмида Ҳирот мода тарқатувчи ягона марказ бўлиб қолди. Аслзодалар кийим-кечагида бурунгидек кўпинча кашта ва қимматбаҳо тошлар билан безак солинган ёрқин рангли газламалардан кенг фойдаланган.

Жун ёки ипак камзулларда баъзан мўйна ишлатар эдилар. Камзул ичидан жун ёки шойи кўйлак кийиларди. Бош кийим оқ дастор (салла) ўраладиган саёз телпакдан иборат эди. Аммо XV аср миниатюраларида четларига жияк тутилган оқ-қора турк-мўғул қалпоғи учраб турарди.

Оёқ кийим, асосан, қўнжли этик ва учи қиррадор кавушдан иборат эди. Сарой аъёнлари ва ҳукмдорларининг кийимларини қимматбаҳо тошлар қадаб нақш солинган ҳашамдор олтин камарлар, туқалар, қурол ва узуклар безаб турган.

Авом кийими одми бўлиб, у ҳам ўша давр миниатюраларида яхши акс этган. Ҳунарманд бинокорлар, сангтарош

ва ишчилар ички кўйлак билан калта камзул кияр ва камзулини қайини билан боғлаб юрардилар. Уларнинг кийими анча нурсиз: тўқ жигарранг, яшил, кўк газламалардан тикиларди.

Устки кийим, хусусан пўстин ва чарм пальто тикувчилар орасида ўз маҳсулотлари билан чўл аҳолисининг эҳтиёжларини қондирувчи усталар мавжуд эди. XV асрда Самарқандда махсус устки кийимлар растаси бўлиб, унда

телпак ва бошқа бош кийимлар тайёрлайдиган савдо дуконлари ишлаб турар эди.

Амир Темур ва Темурийлар даври бадий хунармандчилиги ўша давр маданиятининг бошқа соҳалари сингари жаҳон цивилизацияси тарихида ажойиб саҳифалир. У улкан минтақадаги беназир санъат дурдоналари яратган халқлар ижодий даҳосининг беқиёс юксалиш даври бўлди.

Адабиёт

✓Амир Темур фаолиятини, хусусан, унинг бой шахсиятини бадий адабиётсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Амир Темурнинг давлат сиёсати туфайли туркий тилда ҳам бадий адабиёт кенг ривожлана бошлади. Истеъдодли шоир Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonида бу даврдаги адабиётда туркий тил биринчи ўринга кўтарила бошлаганини таъкидлаб, бу кўтарилиш фақат тил ҳодисаси билангина эмас, балки умуман, туркий халқларнинг мавқеи ҳаётда орта бошлагани билан ҳам боғлиқ эканини изоҳлаб, шундай ёзган эди:

Турк зухуридур очунда бу кун,
Бошла улук йир била туркона ун!
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлгу била кўкла қўбуз (1).

Бунгача ҳам туркий тилда бой адабий мерос яратилган. Хусусан, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Аҳмад Югнакий каби ижодкорларнинг шеърини ва насрий асарлари туркийлар орасида кенг тарқалган эди.

Лекин, умуман олганда, Марказий Осиёда форсий тилдаги адабиёт етакчилик қилар, айрим ўринларда туркийдан чиққан қатор истеъдод соҳиблари ҳам адабий анъанага риоя қилиб, форсий тилда ижод этар эдилар. Шунга қадар Олтин Ўрдада туркий адабиётининг ажойиб бир мактаби юзага келган, бу мактабнинг «Муҳаббатнома» муаллифи Хоразмий, «Латофатнома» муаллифи Хўжандий, Сайфи Саройи, Кутб каби вакиллари ўзларининг ёрқин шеърини истеъдодлари билан бутун туркий оламга донг таратган эдилар. Амир Темур ва унинг авлодлари даврида шаклланган шоирлар қадим Туркистон ва Олтин Ўрда адабий мактабининг анъаналарига суяниб, ўзбек адабиётини янги юксак поғоналарга кўтара бошладилар. XV асрнинг бирин-

чи ярмида яшаган Юсуф Амирийнинг «Даҳнома», Саййид Аҳмад Мироншохнинг «Таашшукнома», Саййид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» каби асарларида нома жанри соҳасидаги шундай ворисийлик кўзга яққол ташланиб турди.

Амир Темур даврида форсий шеърятда жаҳонга машҳур Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Салмон Соважий кабилар, туркий шеърятда Саййид Насимий, Сайфи Саройи, Лутфий, Дурбек кабилар яшаб ижод қилганлар ва ном чиқарганлар. Лекин уларнинг Соҳибқирон билан ўзаро муносабатлари ҳақида бизга жуда кам маълумот етиб келган. Марҳум адабиётшунос Ҳаким Ҳомидий ва таниқли тожик адабиётшуноси Отахон Сайфуллаев фикрига кўра, Амир Темур Камол Хўжандийнинг ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Камол Хўжандий Тўхтамишхон буйруғига кўра Олтин Ўрдага — Саройга банди қилиб олиб кетилган эди. Шоирнинг бир неча йиллик умри бу шаҳарда тутқунликда кечган. Амир Темур 1395 йилда Тўхтамишхонни енгизиши билан Камол Хўжандийга яна Табризга қайтиб кетишига имкон яратган. Камол ўз ғазалларидан бирининг мақтаида ёзди:

Камол он дамки, хоҳи дид бо ёрон
карим худро,
Бигў: — «Ии давлат аз юмни шаҳи
Соҳибқирон дидам» (2).

Таржимаси:

Камол, ҳар вақт агар бўлсанг биродарлар
билан ҳамдам?
Дегил: — «Они ул шаҳи Соҳибқирон
туфайли кўрдум».

Маълумотларга кўра, Мироншоҳ Камол Хўжандий билан ўзаро ёзишмалар олиб борган.

Амир Темурнинг Ҳофиз Шерозий

Амир Темур умуман бадий адабиётга, хусусан поэзияга доимо қизиққан ва диққат бериб ундай баҳраманд ҳам бўлган. Маълумки, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида Самарқанд, Ҳирот, Балхда туркий-ўзбек адабиётининг машҳур арбоблари, шунингдек форс-тожик тилида ҳам шеърлар ёзиб машҳур бўлган Атоий, Саккокий, Лутфий каби шоирлар яшаб ижод этдилар.

Н.М.Муминов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ҲИССАСИ

билан учрашуви бошқачароқ бўлган экан. Ҳикоя қилишларича, Амир Темур 1387 йили Шерозни забт этганида:

Агар он турки Шерози ба даст орад
дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам
Самарқанду Бухороро.

Ўзбекча таржимаси:

Агар кўнглимни олсайди ўшал
Шероз жонони,
Қора холига бергумдир
Самарқанду Бухорони,

матлаи билан бошланган машҳур ғазални ёзган «Ҳофиз» лақабли шоир шу шаҳарда яшашини билиб қолади. Ҳофиз ўз ғазалининг шу байтида Амир Темур бутун умри давомида куч-ғайратини ишга солиб, обод қилган Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўзи яхши кўрган жононнинг бир дона қора холига бериб юбормоқчи бўлган эди. Ғазал халқ орасида ниҳоятда кенг тарқалиб кетган, ҳатто ҳамма ерда қўшиқ қилиб ҳам айтилар эди. Ғазални ёзган шоирнинг бундай тантилиги, сахийлигидан дарғазаб бўлган Соҳибқирон дарҳол уни топиб келишларини буюради. Бу вақтда ёши олтмишлардан ошган, устига эски жанда кийган, аҳволи но-чор шоирни Амир Темур ҳузурига олиб келишганида у шоирга ўта норозилик оҳангида:

— Мен Самарқанд билан Бухоронинг донгини кўтариш учун қанча мамлакат ва халқларни забт этсаму, сен уларни қандайдир бир жононнинг битта холига тўхфа қилиб юборсанг! Бунга қандай ботиндинг? — дейди.

— Эй Соҳибқирон! — дебди бунга жавобан шоир. — Эгнимдаги жандамга, аҳволимга қара! Шундай исрофгарчилигим мени охири шу аҳволга солиб қўйди-да!

Шоирнинг Соҳибқирон олдида ўзини йўқотмай, ҳазил билан шундай чиройли, ҳаққоний жавоб қилгани Амир Темурга хуш келиб, у яна беозор ўз уйига қайтиб кетган экан. Бу, албатта, ривоят. Лекин ҳар қандай ривоятда ҳам заррача ҳақиқат бўлади-ку!

Умуман, Амир Темурнинг шахсий ҳаётида бадиий адабиёт қандай ўрин тутар эди? Соҳибқирон шоирликка ҳам қизиққанми? Унинг бадиий асардан завқланиш даражаси қандай бўлган? Бу каби саволларга энг мақбул жавобларни Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасидан топиш мумкин. Навоий ёзишича, умуман Соҳибқирон ҳаётида адабиёт жуда катта аҳамият касб

этган. У, гарчи, ўзи шеър ёзмаган бўлса-да, лекин мавжуд шеърый ва насрий асарлардан шунча кўп ёд олган ва уларни ўз вақтида ўз ўрнида шундай яхши ўқир эканки, бунга ҳамма қойил қолар экан. Навоий ёзади:

«Мулук шажараларининг бустони ва салотин гавҳарларининг уммони, ҳоқони жаҳонгири Соҳибқирон, яъни Темур Гурагон... — агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеида ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқугони минг яхши байт айтқонча бор».

Амир Темур шеърда жуда катта ижтимоий-фалсафий, ахлоқий маъно, нафосатни кўрган, сезган ва ундан бутун умри давомида фойдаланган, унинг завқи билан яшаган. Амир Темур ҳаётининг энг қийин давларида шеър унга мураккаб масалаларни осон ечишга ёрдам берган. Бунга бир мисол.

Маълумки, Амир Темур ўзига тобей Эрон, Озарбойжон, Гуржистон ва унга туташ бир қанча мамлакатларни бошқаришни ўғли Мироншоҳга топширган. Мироншоҳ маълум даражада енгилтабиат йигит бўлиб, бир оз вақт ўтгандан кейин маишатга, майхўрликка берилиб кетади. Кунларнинг бирида ўғлининг бир қанча ноҳўя ишлари тўғрисида Амир Темурга Габриздан хабар келади. Бундан қаттиқ хафа бўлган Амир Темур бунинг учун аввало ўглини ёмон ишларга бошлаган кишиларни жазоламоқчи бўлади. Мавлоно Коҳий, Кутб Нойи деганлар тутиб келиниб, дарҳол қатл этиладилар. Ўз даврининг катта олим ва санъаткори Хожа Абдулқодир эса қочиб кутулади.

Орада бир қанча вақт ўтгандан кейин уни Ироқда Амир Темурнинг олдида олиб келганларида, у Амир Темурга яқинлашиши биланоқ чиройли ва баланд овозда Қуръон тиловати билан Соҳибқироннинг ғазабини юмшатишга муваффақ бўлади. Амир Темур унга раҳм қилиш билан бирга ўз фикрини бир мисра шеърда ифода этади ва уни яна кўп йил ўз даргоҳида олиб қолади. Бу воқеани Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида шундай ҳикоя қилган:

«Ҳукм бўлдимки, тавочи миод била чопиб бориб, учаласининг бошин келтурсун. Алардан бири Хожа Абдулқодир эрди ва яна бири Мавлоно Муҳаммад Коҳий эрди ва яна бири Устод Кутб Нойи эрди. Тавочи бориб, иккаласини ясоққа келтурди. Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб, ўзин девоналикқа солиб, мулкдин мулкка мутавори юрур эрди, то улким, ул Ҳазрат (яъни

Амир Темур.— *Мух.*) яна Ироқ юруши қилди. Ул мамоликда Хожанинг ул ҳоли баъзиға маълум бўлуб, юқори арз қилдилар. Хукм бўлдим, тутуб келтурсунлар. Ул Ҳазрат тахтада эдиларким, Хожайи фақирни девоналикка қўймай, судраб, тахт илайига келтурдилар. Андин бурунким, сиёсат хукм бўлғай, чун Хожанинг камолотидин бири Куръон ҳифзи ва қироат илми эрди, филҳол бийик ун била Куръон ўқумоқ бунёд қилдим, ул Ҳазратнинг ғазоби лутфқа мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб бу мисраъни ба вақт ўқудим:

Абдол зи бийм чанг ба Мусҳаф зал.

(Мазмуни: Қаландар қўрқувдан Куръонга чанг солди). Андин сўнгра Хожайи илтифот ва тарбиялар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди» (3).

Навоий насрининг бу гўзал намунасида воқеалар ўзининг тўла мураккаблиги ва драматизми билан мароқли баён қилинган. Навоий бу ўринда улуг Амир Темурнинг кези билан нақадар қаҳрли бўлишини, жойи келганда эса раҳмдил бўла олишини гоят самимий ва ишончли тасвирлаб берган. Айни вақтда шу ерда Навоийнинг Темур оғзидан чиққан шеърий мисра ҳақидаги фикри ҳам эътиборлидир: «Идрок ва фаҳм аҳли билурларким, йиллар, балки қарнларда мундоқ латиф сўз воқеъ бўлмас» (4).

Бунда Навоий, бизнингча, Амир Темур табиатида шоирлик истеъдодининг муҳим аломатлари бўлган, демоқчи. Шу билан бирга бошқа тарихий манбаларда, хусусан Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират-уш шуаро»сида, Амир Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома»сида уни камситувчи шеърий мактуб олганда, ўзида шеърий иқтидорнинг йўқлигидан афеусланиб гапирган, агар шоир бўлсам бу хатга ўзим шеърий жавоб ёзган бўлардим, деган экан. Шунда бу вазифани унинг ўғиллари бажарган экан(5). Соҳибқирон шоир ва олимлардан ҳеч вақт ор қилмаган, аксинча, уларнинг олижаноб ишларига ҳавас билан қараган.

Амир Темур ўз авлодларига фақат катта салтанатни эмас, айни вақтда яхши анъаналарни ҳам мерос қолдирди. Деярли барча Темурийлар учун Амир Темурнинг ободончилик, мамлакатни адолат билан бошқариш, фан, маданият, санъат соҳаларидаги ишлари 100 йил давомида, ундан кейин ҳам ўрناк бўлди.

Масалан, Навоий ўзининг мактубларидан бирида Ҳусайн Бойқаронинг кат-

та ўгли Бадиъуззамон ўз гувоҳномаларидан бири (нишон)да отасининг отини кўрсатмаганда, улуг шоир унга танбех бериб: «Мирзоға Темурбек тўртинчи насабдур. Мирзо хутбада бекнинг отига, шариф руҳига Масжиди Жомеда ҳар одина куни дуо қилурлар. Сиз эса нишонингиз туғросидин Мирзонинг муборак отин чиқорурсиз». — деб ёзган эди(6). Отасининг тириклигидаёқ унга нисбатан ҳурматсизлик кўрсатган Бадиъуззамоннинг келгуси тақдири аянчли тугагани ҳаммага маълум.

Амир Темур маънавият соҳасида ҳам ўз авлодларига юксак намуна бўлди. Шоҳрух, Улуғбек, Абул Қосим Бобур, Абу Саъид ва бошқалар Амир Темур шахси олдида ўзларини унинг шогирди ҳисоблаганлар. Унинг фазилатларини ўзида кўришни киройи фаҳр ҳисоблаганлар. Масалан, Ҳусайн Бойқаро қилич чопишда катта маҳоратга эга бўлган. Бу тўғрида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёзар экан, буни Темурдаги фазилат билан боғлашга ҳаракат қилади: «Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопиш бўлғай»(7).

Ҳусайн Бойқаронинг кўп шеърни ёд билиши ва анжуманларда кетини узмай, ўз вақтида ёддан мароқ билан ўқий олиши ҳақида гап борар экан, буни ҳам Навоий «Мажолисун - нафоис»да Амир Темурда мавжуд бўлган фазилатларнинг давоми сифатида изоҳлайди: «То олам аҳли билгайларким, Султон Соҳибқиронгаким, мажолисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур, — дағи маврусийдурким, нисбати ул жадди бузургвор Амир (Темур)га тизатурким, ул бирининг макони равзаи жинон ва бу бири жаҳон мулкида жовидон бўлсун!» (8).

Амир Темурдан кейинги давр ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бадиий адабиётда турли шаклларда Амир Темур образини яратишга уринишлар бошланди. Масалан, дostonнавис ўзбек шоири Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» дostonидаги ҳикоялардан бирида Темурбекнинг ниҳоятда жасоратли ва иродали, ўз мақсади йўлида собит бўлгани ҳақида гап боради.

Бу ҳикояни «Темурбек ва чумоли» деб номлаш мумкин. Унда тасвирланишича, Темурбек ҳали ҳокимиятни қўлга киритмасдан бурун, душманларини енгиб, гоҳ енгилб ўз омадини қидириб юрар экан, бир жангда қаттиқ яраланади. У жанг майдонида мажолсиз ётар экан, уни ярадор ҳолда кўриб, бир гуруҳ

Амир Темур фақат маҳаллий муаллифларнинггина рағбатлантирмай, балки ўз пойтахтига чет эл олимлари ва шоирларини ҳам жалб этди ҳамда уларнинг ҳаммасига хотамтойларча мукофотлар ҳадя этар ва ўз шахсий эътибори ва ҳомилийи билан уларни қўллаб-қувватларди. Ана шу олимларнинг айримлари Амир Темур салтанатида ўз ватанидагидан кўпроқ таъминланган эди.

Г.Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Кейинги илмий изланишлар шуни кўрсатдики, Ҳофиз Хоразмий, Саййид Қосимий ҳам Хуросон ҳудудига яшаб, ўзларидан бой адабий мерос қолдирганлар. Ҳайдар Хоразмий «Гулшани асрор» достонидан ташқари. «Гул ва Наврўз» достонини яратган.

Ҳижрий 812 йилда (милодий 1409 йил) ўзбек тилида номаълум муаллиф томонидан «Юсуф ва Зулайҳо» достони ёзилган бўлиб, ҳозирча бу асар шартли равишда Дурбек шахсига нисбат бериб келинмоқда. Бу адабий жараёнда шоирлар ҳам, оддий косиб ва ҳунармандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган. Бу даврда фақат ғазал, достон жанрининг эмас, балки нома, мунозара жанрларининг ҳам ғоят ривожланганлиги кўзга ташланади.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига теурий шахзолалардан Бойсунқурнинг ўрни катта бўлди. У ўз ташаббуси, ғайрати, ақлу заковати билан Хуросонда барча фан соҳаларини, шу жумладан адабиёт ва санъат соҳаларини ривожлантиришга ҳаракат қилган. Унинг саройида бу ишлар қандай йўлга қўйилгани ҳақида Юсуф Амирий «Даҳнома» асарининг кириш қисмида қимматли маълумотлар берган.

Шоир у қизиққан фаннинг йўналишларидан ҳайъат (астрономия), ҳикмат (фалсафа), иқлидус ашқоли (ҳандаса), фикҳ (ҳуқуқшунослик), мантиқ, жуфри ҳуруф (ҳарфлар бўйича фикр билдириш, фол очиб), тарих соҳаларида олимлар мунтазам илмий изланиш олиб бораётганларини айтиб, охирида шеърят ва мусиқага ҳам эътибор берилганлигини алоҳида таъкидлайди:

Бири ашъор баҳринда сув сочиб,
Бири авдод рудинда сўз очиб (11).

Бойсунқур раҳбарлигида бу даврда улўф форс-тожик шоири Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг кўп қўлёзмаларини бир-бирига қиёслаш асосида ишончли илмий матни яратилди. Чунки бу даврга келиб ушбу асар матнида кўп чалкашликлар юз берган эди. Бойсунқур шеърни яхши тушунган, ўзи ҳам шеърлар ёзган. Бизга шу пайтгача унинг форсий шеърлари маълум эди. Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунунул-балоға» асари туфайли унинг туркий тилда ҳам шеърлар ёзгани маълум бўлди. Мана, унинг туркий бир қитъаси:

Фурқатинга сориг ўлди олмангиз,
Эй мусулмонлар, яроқон ўлмасун.
Ўлмакмин фикрим онча йўқ турур,
Қўрқарам ўлсам яро қон ўлмасун.

Хуллас, бу далиллар шуни кўрсатдики, XV асрнинг ўрталарида Хуросон-

да ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннаҳрда ҳам бу йилларда ўзбек тилидаги адабиёт ўз ривожига янги поғонага кўтарилди.

Адабий жараёнда ўзбек ва форсийзабон шоирлар баробар ҳуқуққа эга бўлиб, туркий шеър иштиёқмандлари қанча кўп бўлса, форсий шеър талабгорлари ҳам улардан кам эмас эди. Адабий муҳитни бевосита Улўбекнинг ўзи бошқарар. Самарқандда ўша даврнинг энг ажойиб шоирлари жам бўлган эди. Академик В. В. Бартольднинг ёзишича, бу ерда шоирларнинг сардори («Маликул калом») қилиб Камол Бадахший тайинланган эди. Улўбек ўзи ҳам шеърлар ёзар, шоирларга ўзини яқин тутар, унинг шеър ҳақидаги тушунчалари ниҳоятда юқори бўлганини Саккокий ўз қасидаларининг бирида алоҳида таъкидлаб ўтган.

Улўбек Мовароуннаҳрдаги шоирлар билангина эмас, Хуросондаги форсийзабон ва туркийзабон ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. Масалан, Улўбекнинг Лutfий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан ёнма-ён қўйганлиги, яъни тирик шоирнинг яқинда ўтган мумтоз шоир билан тенглаштирилиши Лutfий учун катта шараф эди.

Улўбек саройидаги энг обрўли ва помдор ўзбек шоири, шубҳасиз, Саккокий эди. Саккокийнинг дилрабо лирик шеърлари билан бир қаторда ўзбек тилида Улўбек, Арслон Хожа Тархон, Хожа Муҳаммад Порсо ҳақидаги қасидалари ҳам бу шеърининг жанрининг ёрқин ютуғи бўлди. Унинг Улўбек ҳақидаги қасидаларидан бирида олим-шоҳ туғри-сидалига эмас, ўзи ҳақида ҳам сўзлаб:

Фалак йиллар керак айлансаю
келтурса илкига
Менингдек шоири турку сенингдек
шоҳи донони!

— деб ёзганида маълум бир тарихий ҳақиқат бор эди, дейиш мумкин. Лекин биз Саккокий адабий меросига тўла баҳо бера олмаймиз. Чунки унинг бизгача етиб келган девонидан охириги бир қисми сақланиб қолган, холос.

Бироқ ўша даврда Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган шоирларнинг кўплари шу пайтгача бизга номаълум эди. Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумот берган. Давлатшоҳ Самарқандий эса «Тазкира туш-шуаро» асарида кўпроқ ўтмишда ўтган қалам соҳибларига тўхталган.

1993 йили филолог олим Эргаш Умаров АҚШ дан олиб келган XV асрнинг

Самарқандда Сирожиддин Самарқандий, Бадахший ва бошқа шоирлар ижод эттиди. Улўбек ёшида Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги шеърларни Шарқда машҳур бўлган достоннинг ижодкори Жўбек олтидан, қасидаларини туркий тилда битувчи Саккокийнинг уз оғидан эшитта олиши мумкин эди. Улўбекнинг ўзи ҳам шеърят билан қизиқиб, шеърлар битар ва у ёки бу Шарқ шоирининг ижоди ҳақида қизил мунозара қиларди.

Н.И.Леонов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
КЎШГАН ҲИССАСИ

«Мажолисун-нафоис»да хабар берилишича, бу даврда Осафий, Ҳилолий, Биноий, Ҳотифий, Шайхим Сухайлий ва бошқалар Жомийнинг муносиб замондошлари сифатида форс шеърятини ўз асарлари билан янада бойитдилар. Шу билан бирга Сайид Ҳасан Ардашер, Биноий, Мавлоно Билол, Мавлоно Камолий, Дарвеш Нозукий, Мавлоно Тархоний, Ҳаримий Қаландар каби ўнлаб шоирлар ҳам форсий, ҳам туркийда ижод қилганлар.

Умуман олганда, Хуросон ҳудудида, хусусан Ҳиротда аҳолининг форсийзабон қисми кўпчиликни ташкил этар эди. Шунинг учун бу даврда форс-тожик адабиёти ҳам яхши ривожланиб, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Осафий, Ҳилолий, Биноий, Ҳотифий каби буюк истеъдод эгаларининг асарлари билан бойиди.

Ўзбек адабиёти эса ўз миллий анъаналари негизида ва форс-тожик адабиётининг, халқ оғзаки ижодининг бой тажрибаларини ижодий ўзлаштириш натижасида жаҳоншумул ютуқларни қўлга киритди. Бунга, хусусан, Алишер Навоийнинг «Хамса», «Хазойинул-маоний», «Маҳбубул-қулуб», «Лисонуттайр», «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луғатайн», «Назм-жавоҳир» каби асарлари ишончли мисол бўла олади.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатади. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бо-

бурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

Адабиётшуносликда Темурийлар даври ўзбек адабиёти анча кенг ва чуқур урганилган. Бунга А. Фитрат, С. Айний, О. Шарафуддинов, А. Н. Самойлович, Е. Э. Бертельс, Ҳ. Зариф, В. Зоҳидов, В. Абдуллаев, Э. Рустамов, Заки Валидий, Я. Экман, С. Эркинов, С. Ганиева, Э. Аҳмадхўжаев ва бошқаларнинг эълон қилган илмий тадқиқотлари ёрқин мисол бўла олади. Шуниси диққатга сазоворки, бу вақтда ўзбек адабиёти айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам, ғоявий-бадиий камолот жиҳатидан ҳам юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек нази ва насрида ўзига хос хуросон услуби пайдо бўлди. Бу адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ҳамда иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаланишдир. Бу ҳол шу ўлкадаги форсийзабон аҳолидан ташкил топган этник муҳит таъсирида юзага келган эди.

Амир Темур ва Темурийлар давридан то бизнинг кунларгача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари ўз даврида Соҳибқирон ҳомийлигида мамлакатда меъморчилик ва шаҳарсозлик нақадар юксак ривожланганлигидан далолат беради.

Қўлёзма санъати

Амир Темур давлатининг маънавий ҳаётида қўлёзма китоб алоҳида ўрин тутиб, бу ерда яшовчи халқлар уни ҳамма даврларда ҳам юксак қадрлаган.

Папирус, пергамент ва қоғоз қўлёзма китоб учун асосий ашё ҳисобланган. Хусусан, кўй, эчки, бузоқ ва оҳу терисидан тайёрланган пергамент қадим замонлардан буён кенг қўлланиб келган.

Нисбатан арзон, лекин юқори сифатли ёзув қоғозининг кўплаб ишлаб чиқарилиши фан, адабиёт ва санъатнинг ривожланишида муҳим омил бўлди. Шу туфайли турли шаҳарларда қўлёзма китоблар кўплаб тайёрлана бошлади.

Самарқанд қоғози тайёрлаш усули кўп асрлар давомида деярли ўзгаришсиз сақланиб келди. Амир Темур ҳамда Темурийлар даврининг талайгина маълум

ва машҳур қўлёзма китоблари шу қоғозда битилган.

Қадим Шарқ цивилизациясининг воқислари бўлмиш Амир Темур ва Темурийлар даври Марказий Осиё халқлари қўлёзма санъатини ривожлантиришда ажодлар тажрибасидан фойдаланишган, уни бойитишган.

Қўлёзма китоб хаттот, наққош, музаҳҳиб, рассом ва саҳҳоф сингари қатор усталар ижодининг уйғунлигидир (1).

Қўлёзма китобнинг бадиий безаклари кўпинча содда, камтарона бўлган.

Китобда кўк, қизил, яшил, тилла ранг кўпроқ ишлатиларди.

Унвон (титул) чўзиқ, ярим юмалоқ, тўғри бурчақли қубба шаклида бажариларди. Гоҳ-гоҳида у ёйиқ варақдай қилиб ишланар ёки икки марта такрорланарди. Одатда, унвонга ёзув ёзилмасди,

Шоҳрух китоб, айниқса ноёб китобларнинг ашаддий шайдоси сифатида машҳур эди. У дунёнинг ҳамма бурчақларидан китоб иштиб ва ҳар қанча баҳода ноёб қўлёзмаларни харид этиб, бой кутубхона ташкил этишга муваффақ бўлди.

Т. Н. Кору-Нижэи

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚўШГАН ҲИССАСИ

лекин баъзида унга асар номи битиларди, холос.

Махсус буюртмага кўра бажарилган, ҳашаматли безатилган китобнинг биринчи варағига миниатюра, нақш ишланарди. Қуръони карим қўлёзмаси айниқса кўркам безатиларди.

Темурийлар даври бадий қўлёзмалари орасида миниатюра билан безатилган китобдан ташқари, хаттотлар яратган ва нақш билан безатилган китоблар ҳам кўп эди.

Бадий қўлёзма, Амир Темури даври санъатининг бошқа турлари каби, ўтган асрлар усталарининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириш асосида ривожланди.

Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Табриз шаҳарларининг оммавий ва хусусий кутубхоналарида XIV—XV асрларда қайта кўчирилган, нафис безакли ва расмлар ишланган кўплаб қўлёзмалар нусхаси сақланиб қолган.

Қўлёзмаларнинг бадий қиммати уларда миниатюралар бор-йўқлиги билан белгиланмасди, албатта.

Қимматбаҳо қўлёзмалар жуда катта маблағ эвазига сарой — Амир Темури, Шоҳрух, Улуғбек, Бойсунқур, Ҳусайн Бойқаро кутубхоналари учун сотиб олинарди.

Қўлёзмани безаш ғояси китоб санъати барча соҳалари усталарининг яқин ижодий ҳамкорлигида рассом устахонасида туғиларди.

Ҳар бир бадий қўлёзмани яратишда безак услуби, тури ва ҳатто ҳажми, даставвал, унинг мазмуни ҳамда мақсадига қараб белгиланарди.

Масалан, Қуръони карим, илоҳиётга оид адабиёт ва фалсафий асарлар қатъий нақшли тасвир билан безатиларди. Марказий Осиё фани ва маданиятининг кўплаб вакиллари асарларининг қўлёзмалари ёрқин бўёқлар билан безатиларди.

Нисбатан кам қўлланиладиган миниатюрага зид ўлароқ, нақшдан кенг фойдаланиларди. Барча диний ва дунёвий адабиётда нақш қўлланиларди.

Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий, Мир Имода ва бошқаларнинг гузал, чиройли фрагментлари нақшчи-рассомлар томонидан дабдабали безатилиб, улар айрим ажойиб миниатюраларга қараганда анча қиммат турарди.

«Хаттотлар шоҳи» Султон Али Машҳадий, Ҳирот миниатюра мактабининг асосчиси Камолиддин Беҳзод ва китоб нақш устаси машҳур наққош Мавлоно Ёрий бадий қўлёзма дурдоналарини яратиш устида ишлаган юзлаб усталарга

устозлик қилишган. Бевосита уларнинг ўзи ёки уларнинг раҳбарлигида яратилган ҳар бир қўлёзма ноёблиги, бетакрорлиги билан ажралиб турган.

Қўлёзмани қандай безаш китоб ҳажмига ҳам боғлиқ эди. Айтайлик, Алишер Навоий «Хамса»сига ўхшаш китоб бир муқова ичига жойлаштирилган бир неча асар ёки дostonдан иборат бўлса, унда унинг учун катта ҳажм белгиланади. Унча катта бўлмаган девонлар ёки рисодалар учун кичик ҳажм таъналади.

Бўлажак қўлёзма таркибига кирадиган асарларнинг жанр хусусиятлари, уларнинг сони ҳам бадий безак хусусиятини белгилаб берарди. Масалан, дастхатнинг йирик, уртача ёки майдалиги, матннинг бир саҳифада икки ёки тўрт устунда жойлаштирилиши, фронтиспислар сони ва тури, асар ёки боб бошланишидаги безаклар, ҳошияларнинг безатилиши, сюжет ва миниатюралар сони, ҳатто муқова хусусияти ҳам ҳар бир қўлёзма учун алоҳида-алоҳида ҳал этиларди.

Ҳар бир ижодий гуруҳ турли усталарнинг ўз ижодий гоё ва ўйларини Амир Темури даврининг юксак нафосат талабларига жавоб берадиган ягона бадий воситалар ёрдамида ифода этишга интилишлари тўғрисида доим ғамхўрлик қилиб келган.

Алишер Навоий «Хамса»сининг Санкт-Петербургда сақланаётган, 1492-1493 йилларда қайта кўчирилган машҳур нусхаси Темурийлар даврининг миниатюраларсиз безатилган бадий қўлёзмалари дурдоналари сирасига кирарди.

Расмларнинг умумий услубини, уйғунлиги ва композициясини, колорити ва ритминини сақлаб қолган мазкур қўлёзма ҳар бир варағи нақшлари рассомнинг мустақил асари ҳисобланиб, улар бир-бирини такрорламайди. Фронтиспислар ўзининг ёрқин гузаллиги ва шуқуҳи билан китобхонни ром этади.

Зарҳалчи-наққош Мавлоно Ёрий ҳар бир дostonнинг айрим саҳифаларида нақш қисмларини турли уйғунликда берган, улар қўлёзма безагининг ўзига хос элементи ҳисобланади. Бу билан рассом бутун қўлёзма бўйича бадий безакнинг зарурий яхлитлиги ва муштараклигига эришади.

Қўлёзма ниҳоясидаги чиройли ишланган безаклар навбатдаги асосий гуруҳ безакларидандир.

Қадимий қўлёзмаларнинг муқова намуналари кам сақланиб қолган. «Хамса» қўлёзмаси бизгача ўзининг энг биринчи муқовасида етиб келган бўлиб, уни Султон Али Марвий ишлаган.

Кўлёмза муқоваси ниҳоятда эскирганига қарамай ўзининг бетакрор гўзаллиги билан киши ақлини ҳамон лол қолдиради. Чарм қопқоқдаги нозик ва нафис нақшлар ва муқованинг соф олтиндан ясалган клананлари, олтиннинг бир неча рангларда товланиши, нафис уйғунлиги ҳамон кишини ҳаяжонга солади. Бу Темурийлар даври бадиий муқовасозлигининг мумтоз намунаси.

Шундай қилиб, «Хамса» кўлёмзасини, унда миниатюра йўқлигига қарамай, Темурийлар бадиий кўлёмзалари дурдоналари қаторига дадил киритиш, XV аср иккинчи ярмидаги Ҳирот мактабининг янги ўзига хос услубининг мумтоз намунаси деб ҳисоблаш мумкин.

ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёмзалар фондида Алишер Навоийнинг Султон Али Машҳадий кўчирган уч девони (2), шунингдек шоирнинг шахсий кутубхонаси учун нусха кўчириб олинган «Хамса»нинг илк нусхаси сақланмоқда(3). Бу кўлёмзалар Ҳирот бадиий кўлёмзачилик мактабининг ажойиб намуналаридир. Улар XV аср охириги чорагидаги турли рассомлар мўйқаламига мансуб.

Султон Али Машҳадий йирик дастхатларда кўчирган учта девон ҳам ўзига хос бадиий ечимга эга. Бошқалардан фарқи улароқ, уларда биттадан кенг ёйилган фронтиспис бўлиб, уларнинг нақшларида зарварақлар кўк, тўқ сариқ ва ҳаворангларда нозик уйғунлашиб, ажойиб сокин колорит ва гўзал бир манзара яратади. Кўлёмзанинг рангли ҳошиялари ўсимлик ва геометрик нақшлар билан безатилган.

Абду Жамил котиб кўчирган Алишер Навоий «Хамса»сининг илк нусхаси ўзининг бадиий беаги билан юқорида тилга олинган кўлёмзалардан кескин фарқ қилади. У Алишер Навоий беш достонини ўз ичига олади.

Китоб Ҳиротнинг қора-қўнғир рангли ипак қоғозида майда чиройли ҳарфлар билан битилган. Достондаги ҳамма бобларнинг сарлавҳалари суяқ олтин ва кинovar билан ёзилган.

Кўлёмзанинг тўрт устунда жойлаштирилган матни тилла ва қора тушь билан чизилган нигинхонага олинган. Кўлёмза достонларидан ҳар бирининг бошланишида бештадан кичик лавҳа бўлиб, улар кўк бўёқларда чизилган ва тилларанг чизиқлар билан айлантириб чиқилган. Нимранг бўёқлар расмларга ихчамлик ва ўзига хос нафислик бахш этган.

Ҳусайн Бойқаронинг сарой кутубхонасида ўша даврнинг кўплаб машҳур рассомлари: Камоллидин Беҳзод, Миррак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб (зарҳалловчи уста), Шоҳ Музаффар, Султон Муҳаммад, Дўст Муҳаммад, Абдураззоқ, хаттотлар Султон Али Машҳадий, Муҳаммад ибн Нур, Дарвиш Муҳаммад Тоқи, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асхор, Шер Али ва бошқалар ишлаган.

Темурийлар даври бадиий кўлёмзасининг энг юксак намуналари Самарқанд, Бухоро, Табриз, Машҳадда яратилган. Уларни безакларининг хусусияти бўйича уч гуруҳга бўлиш мумкин: миниатюралари бадиий кўлёмзалар; миниатюрасиз, нақшлар билан безатилган бадиий кўлёмзалар; кадр-қиммати, фазилати хаттот санъати билан белгиланган бадиий кўлёмзалар. Кўлёмза ижодкорлари ўртасида меҳнат тақсимланиши ва ҳар бир устанинг ўз санъатини мудом такомиллаштириб бориши Амир Темур давлатида китоб санъатининг чексиз равнақига ёрдам берди.

Кўлёмзаларнинг бадиий қимматини баҳолашда илмий адабиётда(4) қуйидаги асосий элементлар алоҳида ажратиб кўрсатилади:

1. Дастхат —бадиий кўлёмзанинг бош омили. Матн мазмуни ва мақсадидан келиб чиқиб Темурийлар давридаги асосий хат усули танлаб олинади, китобнинг биринчи бети, унвонлар ва майда сарлавҳалар учун хатнинг бошқа турлари танланади.

2. Матнни жойлаштириш — бу ҳам бадиий безашнинг муҳим омилидир. Асосий матн саҳифанинг ўртасида, икки-тўрт устунда жойлаштирилади. Айрим асарларда матн кўлёмза ҳошияларида маҳорат билан ёзилади. Кичик шакл матнлари — унвонлар, сарлавҳалар, колофонлар — хилма-хил равишда тартибга солиш ва нақшлар билан безаш воситасида зеб беришнинг ўзига хос бир элементларига айланади.

3. Матнни безаш асосан унвонларда, сарлавҳаларда учрайди, бунда ҳарфларнинг ташқи томони тилла суви юритилиб, рангли чизиқлар билан айлантириб олинади. Хилма-хил шаклдаги ярим доира чизиқлар билан ўраб олинган алоҳида ҳарфлар ёки ҳарфлар гуруҳи гилам гулларидай гўзал бир манзарани ҳосил қилади. Айрим кўлёмзаларда бутун саҳифадаги сатрлар ўртасидаги бўшлиқ юқоридагига ўхшаш безаклар билан тўлдирилади.

4. Бадиий безак берилган форзац камдан-кам ҳолларда, Темурийлар даври-

Дунёда энг яхши қоғоз Самарқандда олинади. Самарқанднинг яна бир маҳсулотини тўққизил бахшлайди. Уни барча улка ва мамлакатларга юборадилар.

Заҳриддин Бобур.

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

нинг энг ноёб қўлёзмаларида, китоб боши ва охирида учрайди. Асар мавзуи билан уйғунлашиб кетган, икки варақда тула ишланган миниатюралар баъзан форзац вазифасини ўтайди.

5. Нақш билан безатилган унвон бадий қўлёзманинг узвий қисми ҳисобланади.

Ҳирот ва бошқа китобат мактаблари унвонларнинг икки қатъий шаклини — медальон унвоннинг юмалоқ шаклини, шунингдек икки саҳифага ёйилган фронтиспис хилидаги нақшнинг унвонни ишлаб чиқиши. Уларда муаллифларнинг исми-шарифи ва асар номи берилади.

6. Фронтиспис безакнинг муҳим элементи сифатида қўлёзма композициясига киради.

Одатда, фронтиспис марказида нақш билан моҳирона ўраб олинган асар бош қисмидаги кичик парча жойлаштирилади. Фронтиспислар икки бетда берилиб, бунда нақш, расм ва колорит ўртасидаги мутаносибликка қатъий амал қилинади.

7. Лавҳа — фронтисписга қараганда кичик ҳажмли безак бўлиб, тез-тез учрайди.

Лавҳа Шарқ китоб санъати бадий анъаналари бўйича саҳифа юқори қисмининг учдан бир ёки тўртдан бир бўлагини эгаллайди. У ҳар қандай жанрдаги асар бошида, баъзан боб бошида берилади.

8. Қоғоз — қўлёзмани безаш учун муҳим асос.

Қоғоз ишининг устаси зарур сифатга

эга бўлган қоғозни синчковлик билан танлаган, баъзида матн учун ва ҳошиялар учун алоҳида-алоҳида қоғозни танлаган.

9. Темурийлар даврида бадий қўлёзма ҳошияларини безаш китоб графикасининг муҳим хусусияти бўлган. Қўлёзма ҳошиялари бошқа бадий элементларни ҳам ҳисобга олиб безатилган. Улар тилла ёки кумуш холлар билан тўлдирилган, геометрик, ўсимлик ёки бошқа бирор нақш билан безатилган. Баъзи қўлёзма ҳошиялари сюжетли миниатюралар, ҳатто алоҳида портретлар билан безатилган.

10. Бадий муқова қўлёзма санъатининг алоҳида бир тури бўлиб, уни ҳисобга олмасдан Темурийлар даври қўлёзма дурдоналарини баҳолаб бўлмайди.

Муқова босма зарҳал нақш солиниб теридан ясалган, қатъий нақшлар билан безатилган ёки нақш, баъзида сюжетли миниатюралар ишланган картондан ясалган.

XV аср китоб нақши олдинги асрларнинг энг яхши анъаналарини ривожлантирган. Китоб нақши ўзининг нозик, нафис расмлари, ёрқин бўёқлари, графикасининг уйғунлиги билан профессионал санъатнинг юксак ривожланган жанри бўлиб қолди.

Бадий қўлёзмани безашнинг Темурийлар даври услуби Амир Темур ва Темурийлар тасарруфидаги кўпчилик шаҳарларда китоб санъатини, миниатюра санъатини янада ривожлантириш учун асос бўлди.

Сайиҳлар, уламо, машоһих, оқил донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниъти, тоза қалбли кишиларга талтиндим, уларнинг ҳизматларидан улуғ тилаб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қилдим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Миниатюра

Амир Темур ва Темурийлар даври тасвирий санъати деворий монументал рассомчилик ва китоб миниатюраси йўналишида ривож топди. Ушбу тасвирий санъат турлари минтақа доирасида ўзига хос деворий суратлар, амалий санъат, пластикаларда ўз аксини топган қадимий, исломдан олдинги илдиз ва анъаналарига эга эди.

Маълумки, исломдан олдинги динлар ўз таълимотларини тарғиб этишда серҳашам қилиб безатилган китобдан кенг қўламда фойдаланган.

Илк антик шаҳарларда (I—II аср Холчаёндаги Хоразм ҳукмдорлари саройи; Далварзинтепа турар жой ва ибодатхоналари; Ўзбекистон жанубидаги будда ибодатхоналари; қадимги Бохтар (Бак-

трия) ерларида; III аср Тупроққалъадаги Хоразм ҳукмдорлари саройи) ва илк ўрта асрлар шаҳарларида (Панжикент, Варахша, Афросиёб, Шаҳристон ва бошқа шаҳарларнинг юзлаб турар жойлари ва ибодатхоналари VI-VIII асрларда турли рангда ишланган мавзули деворий суратлар билан безатилган) ўтказилган қазишмалар натижалари деворий суратларга хос машҳур кашфиётлар Марказий Осиёда тасвирий санъатнинг жуда қадимий, теран илдиз отган анъаналари билан бойиганлигидан далолат беради.

Ушбу тасвирларда тематик мавзунинг бой ва ранг-баранглиги кишини ҳайратга солади: чунки уларда юқори даражада ривож топган санъатга хос халқ ижодиётининг мифологик, дoston-

чилик, масал, эртақ, фольклорга бой дунёси ўз аксини топган.

Амир Темур ўз давридаги йирик меъморчилик обидаларининг асосий ижодкори бўлиб, деворий рассомчиликнинг тарғиб кучини сезгани ҳолда маҳобатли деворий расмларни тиклади.

Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий, Заҳриддин Бобур ўз рисолаларида Самарқанддаги Боғи Шамол, Боғи Дилкушо ва Ҳирот саройининг ҳашаматли деворий расм-безаклари ҳақида сўз юритганлар. Уларда Амир Темурнинг буюклигини тараннум этиш мақсадида Соҳибқирон ва унинг сулоласи сиймолари, сарой зиёфатлари, жаҳонгирнинг ҳаёт лавҳалари, Амир Темурнинг хуштабиат ёки қаттиққўл одам сифатидаги суратлари, унинг ўғил неваралари, жанг пайти ҳаракатлари, шаҳар ва қалъаларни қамал қилиш тасвири, хонимлар ва аслзолалар иштирокидаги даббали қабуллар, олимлар билан суҳбатлар, совға-салом тақдим этиш лавҳалари, овчилик, маликалар иштирокидаги лавҳалар, давлат ишлари билан шуғулланиш дақиқалари тасвирланган(1).

Баъзан воқеалар туркум расмларда намён бўлган: «Дарвоқе... унинг жасоратларини билмайдиганлар расмни ўз кўзлари билан кўриб, бамисоли ўзлари қатнашаётгандек тасаввур этишлари мумкин», — деб изоҳлайди Ибн Арабшоҳ.

Шундай қилиб, монументал рассомчилик Амир Темур ҳукмдорлигининг нақадар буюклигини ранг-баранг жанрларда портрет, жанг манзаралари, сарой ҳаёти тасвирланган лавҳаларда тараннум этди. Бундай расмларда саройга хос мулозимат ва муомала, инсон хулқига хос гузал фазилатлар, давлатни бошқаришдаги донишмандлик, олижаноблик яққол ифодасини топган.

Биографлар Пир Аҳмад Шимол номини Амир Темур ҳукмдорлиги ва ундан кейинги даврнинг машҳур мусаввирлари орасида кўпроқ тилга оладилар. Дарвоқе, Боғи Шимол саройининг деворий расмлари унинг мўйқаламига мансубдир. Ширинбека оқа (1385), Амир Темур Жоме масжиди (1404), Туман оқа мақбараларида (1405) табиат манзаралари тасвирланган расмлар қолдиғи ҳануз сақланган.

Бадий тузилиши бўйича улар тик панно ҳолатида акс эттирилган ва бой ўсимликлар олами манзараларини тасвирлайди. Унда гуллаб турган кўплаб мевали дарахтлар, адл ўсган кўм-кўк сарв ва тераклар осмонга буй чўзган. Сершоҳ чинор ва қайрағочлар тепасида

қушлар гужгон ўйнайди. Салқин сой соҳилларида майсалар ва ранг-баранг чангалзор. Ҳа, ушбу табиат манзаралари, кўзни қувнатадиган маскан жаннатнинг гузал бир гўшасидан ўзга жой эмас, деган фикр келади киши ҳаёлига. Бу эса абадиятнинг бадий истиорасидир(3).

Ширинбека оқа мақбарасининг тоштахта панелида гуллар ва барглар тарзида парвоз қилаётган қушлар тасвирланган(3).

Улуғбек расадхонасининг айрим тасвирлари ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Бино хусусиятига кўра, осмон сайёралар, иқлимлар ва юлдуз туркумлари билан бирга тасвирланган.

Қўлёзма китобдаги миниатюра-расм Амир Темур даврида тасвирий санъатнинг деворий рассомчиликдан кейинги иккинчи йўналиши сифатида баравж ривож топган.

Маънавият ва маърифат ҳомийси бўлган Амир Темур турли давлатлардан қўлёзмаларни тинимсиз тўлаган ва буюртириб олган, натижада жуда бой кутубхона жамлаган.

Кутубхонада ўша даврдаги анъанага кўра қимматбаҳо китоблар тайёрлаш ва бадий жиҳатдан нафис безатишга ихтисослашган устахона ташкил этилган.

Шарафуддин Али Яздий ёзишича, Амир Темурнинг махсус ажойибхонасида (кунсткамера) — ноёб нарсалар сақланадиган жойда — ажиб буюмлар орасида Монийнинг бир неча нусхадаги «Аржанг» машҳур расмлар альбоми ҳам бўлган. XV аср Самарқанд мусаввирлари қадимий манихей рассомчилигининг ушбу машҳур намуналари билан таниш бўлишган. Ўрта Шарқда «Аржанг» суратлари рассомчилик санъати камолотининг юксак рамзи сифатида машҳур бўлган ҳолда маҳаллий Самарқанд усталарининг ижодий изланишларига кўмакдош бўлган.

Ибн Арабшоҳ: «У кўп мусаввирларга эга бўлган, улар орасида энг устаси Абу ал-Хайъа ҳисобланган»(4), — деб хабар беради.

Амир Темур кутубхонасининг кўп сонли мусаввирларига машҳур бағдодлик уста Абу ал-Хайъа бошчилик қилган. XIV аср мусаввирларининг таржимаи ҳолини таърифлаган Дўст Муҳаммад «Хожа Абу ал-Хайъанинг вафотидан кейин ҳамма устозлар унинг ишларига тақлид этишарди»(5) деб ёзади.

Амир Темур буюк салтанатининг барпо этилиши даврида минтақада китоб безатиш санъати узоқ, машаққатли ривожланиш йўлини босиб ўтди. XIV аср охири ва XV асрнинг биринчи ярмида у

Темурийлар даврида фан ва шеърятга қизиқиш шў даражада катта эдики, Самарқандда қўлёзма кўчирувчи машҳур хаттотлар муваффақият билан ва баракали иш олиб бордилар. Хаттотлар ҳуснихат борасида бир-биридан ўзишарди. Қўлёзмаларни кўчирини ва матини нақш-лавҳа ҳамда миниатюралар билан безатишда ҳукмдорлар ва сарой аъёнлари кўплаб буюртмалар беришарди. Самарқандда хаттотлик санъатининг ажойиб обидаларини қолдирган машҳур хаттотлар Абдурахмон Хорумий ва унинг икки ўғли яшаган.

Н.Н.Леонтов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

бир неча бадиий марказларда — Самарқанд, Ҳирот, Бағдод, Шероз, Табриз, Язда жамланган эди.

Бироқ турли миниатюра рассомчилиги мактаблари орасидаги алоқалар тасодифий ва чекланган бўлган. Амир Темур марказлашган давлат барпо этганидан кейин Самарқанд, Ҳирот, Шероз, Бағдод мактаблари орасидаги алоқалар, айниқса, XV аср бошларида жонланди. Усталарнинг янги пойтахтга кўчириб келтирилиши, амалий ва ижодий фикр алмашиш бадиий фикрнинг бойишига ва, айниқса XV асрнинг биринчи ярми — XVI асрда миниатюра рассомчилигидаги бадиий воситаларнинг юксалишига олиб келди.

Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султон Шерозда бадиий устахона барпо этиб, унда ишлашга Бағдод ва Табриздан машҳур усталарни жалб этади. Шунинг натижасида XIV аср охиридан қатъий яссилик тизимига таянган Шероз мактаби табриз-бағдод мактабларининг кучли таъсирига берилади.

Бойсунқурнинг Ҳирот кутубхонаси учун Шерозда 1420 йили бажарилган «Шеъроят анталогияси» бағдод услубининг тўлиқ сиқиб чиқарилгани ва яссилик, кичик шакллик ҳолатидаги Шероз миниатюра анъаналари ҳақида далолат беради.

XV аср бошларида Низомийнинг «Хамса» си ва Фирдавсийнинг «Шоҳнома» си Шероз мусаввирлари орасида энг машҳур асарлар бўлган. Тасвирлаш учун танланган мавзулар инсоннинг маънавий ҳаётидаги долзарб мавзулар ёки кундалик реал ҳаёт мавзулари эди.

Низомий «Хамса»сида кўп учрайдиган миниатюра мавзулари орасида «Фарҳоднинг қоядан анҳор ўтказиши», «Мажнун саҳрода ҳайвонлар орасида», «Баҳромнинг аждар билан тўқнашуви», «Искандар қаландар ҳузурда» ва бошқа мавзулар бор эди.

Самарқанд Ўрта Шарқда қадимдан йирик маърифат ва маданият марказларидан бири бўлган. Араб олими Ибн ан-Надим ўзининг «Фихристул-улум» асарида шундай ёзган: «Араблар 706 йили Самарқандга келиб, улар ҳалигача учратмаган қоғоз ишлаб чиқариш устахоналарини кўриб, ҳайрон бўлишган». Афтидан, Самарқанд Мовароуннаҳрда китоб безаш ва миниатюра соҳасида йирик марказлардан бири бўлган. Чунончи, Самарқанд маданий ҳаёти ўзига хос бўлиб, худди шу ерда қоғоз ишлаб чиқариш сири Хитойга ўтган. X асрга доир манбаларнинг бу ҳақдаги маълумотларига кўра, бу ердан қоғоз «бутун дунё

мамлакатларига тарқатилган». Самарқанд қоғозининг киройи юксак сифати унга шон-шўҳрат келтирди.

Мақдисий чет мамлакатларга чиқарилган самарқанд қоғози «мислсиздир», деган эди. XI аср Ўрта Осиё ва Хуросон шоирлари машҳур Самарқанд қоғоз устахоналарини ўз шеърларида таърифлашган. Бу борда Бобур: «Дунёдаги энг яхши қоғоз Самарқанддан олинади», — дея қайд қилган эди. Қоғоз ишлаб чиқариш кейинчалик Самарқанддан Бухоро, Гурганч, Марв, Шош, Термиз, Ҳирот каби кўпгина маданият марказларига ўтди.

XI аср бошларида саёҳатчилар Самарқандни бозорлар ва кутубхоналарга бой шаҳар деб таърифлашган. Ўша даврда қоғоз мислсиз миқдорда қўлёзма китоблар тайёрлашга имкон яратди.

Амир Темур замонасида расмий қўлёзмалар безатилишига оид маълумотлар ҳалигача қайд қилинмаган. Лекин, монументал рассомчиликка ўхшаш расмий миниатюра санъати муҳим ўрин тутганлиги учун, шубҳасиз, сарой мусаввирлари Амир Темур сиймосини портретда абадийлаштиришлари лозим эди. XV асрга оид бир неча қўлёзмада композиция қисми сифатида портрет — расмлар сақланиб қолган.

Уларда Амир Темур табиат кучоғида, чаманзорларда, байрам тантаналарида ўз мулозимлари орасида тасвирланган.

XV аср бошларида Самарқандда жанг манзараларига оид «Шаҳар девори яқинидаги жанг» ва «Тоғда шоҳови» миниатюралари бажарилган эди. «Шаҳар девори яқинидаги жанг» Темур девонининг ҳужжатлар жилди намунаси ичига киритилган (Йўлдиз кутубхонаси, Истанбул). Унда баланд, учли панжара, миноралар ва кунгурали қалъа девори тасвирланган. Олдинда девор яқинида икки гуруҳ қаттиқ жанг қиляпти. Лекин унда аскарлар эмас, балки бир хил қиёфали шаҳар фуқаролари тасвирланган. Марказий минорадан камон отилмоқда, ҳужум қилаётганлар бошига тошлар улоқтирилмоқда. Мудофаага Халил Султон кўмондонлик қилмоқда (унинг номи расмга майда ҳарфда ёзилган). Қамал деворидаги қузатувчиларнинг бошларида туркий қайтарма кулоҳлари, айримлар салла ўраган.

Ҳужумчилар марказида тош, таёқ, найза билан қизғин жанг кетаяпти. Бинобарин, расм ўша даврга оид одатдаги галаёни бостиришни акс эттирган. Ушбу расмда Халил Султоннинг галаёни бостириш ташкилотчиси сифатидаги тасвири у ҳукмдорлик қилган

давр (1405—1409) заруратидан келиб чиққан.

Расм ижроси унинг тажрибали рассом мўйқаламига мансублигидан далолат беради.

«Тоғда шоҳови» диптихи (икки шакли расм) Жомийнинг «Олтин занжир» достони асосида ишланган бўлиб, унда тоғ оралигидаги мансабдор суворийлар ҳашаматли овининг таъсирчан ва жўшқин лавҳаси тасвирланган.

Жирга ичида ярим ҳалқа тарзида занжирбанд қаторда турган ов жиргачилари, мулозимлар ва товачилар, жигарранг-бинафшаранг тепаликлар орасида отларда елиб бораётган, бир неча ёш суворийлар тула ҳалқаларда саросимага тушган оҳулар, тоғ қўқорлари, қоплонлар, тўнғизларни отаётган овчилар тасвирланган.

Камонлар таранг тортилган, шиддатли найзалар ҳайвонларнинг семиз биқинларига санчилган. Узоқдаги тоғ манзаралари бўғиқ рангларда шартли равишда (қуюқ-яшил, кўк-жигарранг, тўққизил туслар устуворлик қилади) берилганки, улар қаҳрамонона-романтик довюрраклик ва овчилик эҳтироси сифати қабул қилинади. Жирғанинг ўнг томонида байроқдор ўзининг фахрий байроғини кўтариб турибди, созандалар карнайлар жўрнавозида нағма қиляптилар.

Байроқда Самарқанд ҳукмдорининг тамғаси — чарақлаган кўёш нури тарзидаги шер тасвири. Маълумки, бу тамға Амир Темур томонидан қабул қилинган бўлиб, кейин Халил Султон ва Мирзо Улуғбеклар даврида ҳам сақланган. Бинобарин, машҳур овчилар орасида Амир Темур меросхўрлари — Халил Султон ва Улуғбеклар тасвирланган. Суворийлар отда елиб бораётиб ёввойи ҳайвонларга ўқ узмақдалар, орқада кузатувчилар тасвирланган. Ушбу диптих XV асрда Афросиёб суғд деворий расмлари суғд анъаналари сақланганлигидан далолат беради.

Расмнинг айрим рамзий тафсилотлари (дарахтдаги илон, осмондаги оқ ва қора булутлар, айиқ қоплонга қарата боши узра тош кўтаргани), ушбу лавҳа дунёвий маънодан ташқари, тасаввуфий маънога ҳам эга бўлиши мумкинлигидан далолат беради. Маълумотларга кўра, ушбу миниатюра Самарқандда 1405—1415 йиллар орасида шаклланган мусаввир томонидан бажарилган.

Улуғбек ҳукмронлиги даврида диққатга сазовор ранг тасвири қўлёзмалар яратилди: 1) Абдурахмон Суфийнинг «Сувар ал-кавокиб ас-Сабита» («Турғин

юлдузлар китоби») номли астрономик рисоласи (Париж, Миллий кутубхона), унинг экелибрис (тамга) ва колофониди (хотима) Улуғбек исми сақланган; 2) қўлёзмадаги алоҳида миниатюрада Улуғбекнинг лочин билан бог сайри тасвирланган.

Бинонинг йиғма-синчли юқори қисмида Улуғбекнинг савлат билан ўтиргани тасвирланган ва бино пештоқида унинг исми кўрсатилган ёзув сақланган: «Буюк султон, Улуғбек Гурагоний, унинг ҳукмдорлигига шарафлар бўлсун» (Тўпқопи саройи, Истанбул); 3) Низомийнинг «Хамса»си нусхаси, 18 та миниатюра билан (Тўпқопи саройи, Истанбул, Н-786).

Улуғбекнинг талаби асосида рангли тасвирланган ас-Суфийнинг астрономик рисоласи — «Турғун юлдузлар китоби» 1437 йили қайтадан кўчирилган. Миниатюралардаги расмлар илмий чизмалар ва бирлашма услубида. Уларда юлдузлар туркуми осмон гумбазида тасвирланган.

Ҳар бир юлдуз туркумининг харитаси график тарзда бажарилган қиёфа асосида берилган: Ромий — камон тортиб турувчи ўқчи; Тарози — тароз; Ҳамал, Шужоъ, Катта ва Кичик Айиқ — ҳаётий ёки ғаройиб ҳайвонлар кўринишида тасвирланган.

Лекин ушбу шаклларда тасвирланган расмлар ас-Суфий нусхасининг XIII—XIV асрлардаги арабий ва форсий расмларидан фарқ қилади. Уст-боши олдий оёқяланг шахсларнинг теран халқчил қиёфаси диққатни жалб этади. Уларнинг пастак бақувват бўйи, туркийлашган юзи, уст-боши Туркистон заминига мансублигини кўрсатади(6). Ушбу расмлар ингичка чизиқчалар услубида енгил бўёқлар билан безатилган.

Улуғбекнинг оила аъзолари ва мулозимлари билан қўш овидидаги портрети ҳудуд миниатюра рассомчилигининг нодир тарихий ҳужжати ҳисобланади. Миниатюрада мулозамат тантанавор ифодаланган. Афтидан, бу диптих тарзида бўлган, унинг чап қисми сақланиб қолмаган.

Варақ марказида тахтиравон устида шарқона тарзда ўтирган подшоҳнинг йириклаштирилган ёлғиз гавласи кўзга ташланди. У катта гиламда ўтирибди, унинг жиддий, лекин башанг қорамтир кийими тасвири тўлдирган. Унинг қиёфасидан иззатнафслилик ва айни вақтда хотиржамлик уфуриб турибди. Хушқоматлиги, нафис қўллари, нозик панжалари подшоҳнинг хушмуомалалигидан, нозик дидлигидан далолат беради. Варақнинг ўнг томонида (Улуғбекдан чапда) унинг

Бора-бора чуқур билмларга эга бўлиш ва ўз устида мутаазам зур бўриб ишлаш натижасида Улуғбек кўлаб замондошларидан ўзиб, улкан эҳonga эга бўлди. Шундай қилиб, асосан аجدодларининг — Марказий Осиё қадимги халқларининг маданый мероси Улуғбек учун магнавий озуқа бўлди.

Т.Н.Кору-Низезий

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ҲАҶОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

мулозимлари, яқинлари, ҳарамдаги аёллар, икки ўғли, қушчилари, хизматкорлари адаб доирасида тартиб билан жойлашган.

Хотинлари мўғуллар андозасига қўра кенг либосларда, баланд бош кийимларида тасвирланган.

Маликаларнинг ўзига хос бош кийими, елкага тушган жиҳоз (убрус), жига билан уралган кенгроқ либослари Амир Темур даври аслзодаларига хосдир. Уларни Улугбек даврида Самарқандда тиқиш давом этган. Ушбу даврда Ҳирот ва Шерозда уларни эсдан чиқариб юборган эдилар. Шунинг учун ҳам ушбу шаҳарлар миниатюра мактабларида бу либослар учрамайди.

Кўпгина эркаклар туркий қайтарма кенг қора ёқали либосларда тасвирланганлар. Жамоа қизиқарли овлан олдин табиат кучоғида майсазорда хушчақчақ дам оляпти. Бу миниатюра асрлар оша подшоҳнинг (сарой портретлари жанрига оид) қиёфасини тасвирлабгина қолмай, балки унинг ҳақиқий чехрасини авлодларга етказди.

Марказий Осиё одатига қўра, калта қилиб қирқилган қуюқ соқол, нафис лаб қийиғи, яримойга ўхшаш ёйсимон қошлари ёқимли тасвирланган. Миниатюрада сарой аслзодалари ва хизматчиларнинг бевосита табиат қўйнидаги жонли алоқаси тасвирланганини таъкидлаш керак. Персонажлар — хизматкорлар ва хотинлар жонли ҳаракатда суҳбат жараёнида равшан ифодаланган.

Низомий «Хамса»сининг теран, мазмундор, қаҳрамонларнинг мафтункор завқ билан руҳланган сюжетлари кўплаб бетакрор миниатюраларнинг яратилишига сабаб бўлди.

Низомий «Хамса»сининг бир нусхаси Улугбекнинг ҳукмдорлиги даврига мансубдир. Нақшинкор-тасвирий композициянинг бошланғич варақасида медальонлар, парилар қўлларида жингалак булутлар билан тасвирланган. Ёзувда шундай дейилган: «Ушбу китоб иймон ҳомийси бўлмиш Улугбек Гурагонийнинг ҳукмдорлигида қайта кўчирилган, унинг ҳукмдорлиги абадий бўлсин» (1446—1447). Нуханинг колофонида Хожа Юсуфшоҳнинг исми, марҳум Амир Миран ат-Табризий ўғиллари: котиб Али ибн Искандар Кўхистоний, наққош ва тасвирчи Султон Али ал-Бовардий (Туркменистоннинг Қааҳқа яқинидаги Обивардан) исмлари ҳам ёзилган.

Қўлёзмани текшириб чиққан олимларнинг фикрича, нусхадаги 18 миниатюрани иккита тасвирчи бажарган: унинг

14 таси Султон Алига тегишли, қолган тўрттасини номаълум мусаввир ишлаган. Ушбу туркумнинг асосий тасвирчиси ижодий диапазони кенг, турли наққошлик ва тасвирий безатиш усуллари ни ўзлаштирган уста қиёфасида гавдаланади.

Султон Алига таъсирчан композицион кўринишлар ва фикрлар хосдир. Мусаввирнинг табиат манзараси рангига мойиллиги туфайли манзара жонли чиққан.

Мусаввир лавҳа ечимини ранг-баранг кўрсатган. Айрим миниатюраларда бир қабза йирик гуллаган майсалар ер бағрида ёйилган, бошқаларида эса геометрик тўр бўйича тақсимланган ва уфқи қисқартирилган.

Сершоҳ дарахт ёрқин очиқ ранглarda расмнинг текислигини сақлаган ҳолда янги чизиқча билан тарашланган. Одамларнинг шакллари йирик, бир—мунча мувозанатли ва салмоқли. Тилла рангнинг сероблиги иссиқ кундан яйраш таассуротини беради («Хусрав чўмилаётган Ширинни кўради»)(7).

Иккинчи рассомнинг асари енгил, кескин суратда, колорити биринчи миниатюрачининг ёрқин колоритига қараганда майин. Ёрқинчи мусаввирнинг услуби Ҳирот рассомчилигига яқин, ҳолбуки ал-Бевардий композициялари анча ўзгачадир. Бу қўлёзма Самарқандда ёки Мовароуннаҳрнинг бошқа бирор шаҳарида бажарилган бўлиши мумкин.

Келтирилган миниатюралар тавсифи улар XV асрнинг биринчи ярмидаги Шероз ва Ҳирот миниатюра мактабларига яқинлигига қарамай, ўзининг махсус манзарали кўринишлари билан ажралиб туришини кўрсатади.

Уларга ўзига хос декоративлик, бадий фикрнинг лўндалиги, композиция унсурлари нақшининг йириклаштирилганлиги, камшакллик, композиция кўринишидаги батартиблик, маконининг симметрик-яссиллик тамойиллари асосида ташкил қилинганлиги, вазминлик хосдир. Ана шу миниатюралар Самарқандда Улугбек даврида миниатюра санъати юқори даражада ривож топганидан далолат беради.

1420 йилдан бошлаб Ҳирот бадий маркази ривож топади. Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» асарида Бойсунқурнинг кенг қўламдаги ҳомийлик фаолияти ҳақида жумладан шундай деган эди: «Унинг ғамхўрлиги туфайли кўпгина ноёб хаттотлар, мусаввирлар, созанда ва хонандалар етишиб чиқишган, билмам, бирорта бошқа ҳукмдор даврида улар пайдо бўлармикан»(8).

Фарзандлар, қариндошлар, ёру биродарлар, қўшинлар ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, (мода мулк, нақд пул билан) ҳақларини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нораво иш тутган бўлса, дарҳол (қўл-оёғини) болаб, улдиришга буюрдим. Ҳар кимни (турли-турмушининг расти баландларида) турли йўллар билан синаб билдиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг кўп иссиқ совуғини куриб, улардан сабоқ олиб, тажрибани оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

«Темур тузуқлари».

Шаҳарда жўшқин маънавий ҳаёт ҳукм суради, катта қурилишлар борар эди. Ҳирот XV асрнинг биринчи ярмида хусусан Бойсунқурнинг сарой кутубхонаси билан машҳур бўлди. Ҳиротга бошқа шаҳарлардан ҳам кўпгина хаттотлар, наққошлар, мусаввирлар ва бошқалар келтирилган. Жумладан, Бойсунқур фармони билан Ҳиротга Табриздан уста Саидий Аҳмад Наққош, Хўжа Мусаввир ва муқовачи Қавомиддин Табризий келтирилган. Устахона бошқарувига машҳур хаттот Фаридиддин Жаъфар Табризий қўйилган эди.

Бу ерда кейинчалик турли мактаблар усталарининг ўзаро муносабати натижаси ўлароқ Ҳирот рассомчилик мактаби услуби яратилди.

Ҳирот миниатюрасида XV аср иккинчи ярми — XVI асрларда учрайдиган айрим мавзулар ўз ифодасини топган. Булар севишганлар висоли, ҳукмдор қабулида сарой тасвирининг композицион қиёфаси, ов манзараси ва жанглар, тўқнашувлардир.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» қўлёзмаси устида энди иш бошланган вақтда унга ишланган миниатюра-лар илк эскизда бажарилган эди.

55 арақдаги миниатюрада Амир Темури лашкарининг жангга тайёрланиши, жанглар изчиллиги тасвирланган.

Ана шу моҳирона ишланган кўпшакли лавҳада жанг анжомлари билан қуролланган оломон, ярқироқ қурол ва темир қалпоқ кийган чавандозлар, улар орасида ҳурмат соябони остида турган Амир Темури, жангчиларнинг тоғ оралигидаги тор йўлдан ўтиши тасвирланган. Шижаотли жангчилар қиличларини даст кўтариб ва камонларини тортиб олди-га интиломқдалар.

Усталар билан яратилган композиция ва катта шакл улуворлик касб этиб, ўзига хос фикрловчи моҳир рассомнинг истеъдодини яққол ифодалаб турибди.

Темурийлар миниатюраси Ҳиротда бу сулоланинг сўнгги ҳукмдори Ҳусайн Бойқаро ҳокимлиги ва унинг беназир вазири Алишер Навоий фаолият олиб борган вақтда юксак ривож топди.

Бобурнинг ёзишча: «Султон Ҳусайн Мирзо даври ажиб даврдир». Хуросон, айниқса, Ҳирот олимлар, бетакрор ижодкорлар билан гавжум бўлган. Ҳар бир киши муайян ҳунармандчилик билан шуғулланган, ўз мақсади ва иштиёқи билан камолот сари интилган (9).

Миниатюра рассомчилиги бу даврга келиб янги рассомчилик мактабларини бунёд этди, бадиийетни ривожлантирди, ижодий изланишларга тўла мураккаб

йўлни босиб ўтиб, ижодий тажрибаларини ошира борди. Рассомчилик мактаблари ўзаро алоқада, таъсирда бўлиб, Ўрта Шарқ миниатюрасининг нодир намуналарини яратишга ҳар бири ўз улушини қўшди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот миниатюра санъати эришган ютуқларини мукаммаллаштирди. Бу даврда Ҳиротда забардаст усталар — Мирак Наққош, Беҳзод, Муҳаммад Наққош, Шоҳ Музаффар, Қосими Али ва бошқа истеъдодли намояндalar фаолият олиб борди.

Бу даврнинг донғи чиққан, дид билан ишланган расмлари орасида Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийларнинг «Хамса»лари ҳамда Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларидаги расмлар эътиборга лойиқ. Шунингдек, «Хамса»дан XV асрнинг биринчи ярмида миниатюра санъати учун сюжетлар (мавзулар) танлаб олинган.

«Лайли ва Мажнун», «Хусрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» дostonлари кўплаб расмлар билан безатилгандир. Расмларда тасвирланган лавҳалар ичида «Лайли ва Мажнун саҳрода», «Лайли ва Мажнун мактабда», «Ширин ва Фарҳод анҳор бўйида», «Баҳром Гур аждаҳо билан курашда», «Баҳром Гур етти гузал шийпонид» ва бошқалар бор.

Саъдий асарларида «Сурия подшоҳининг дарвешлар билан суҳбати», «Дарвешлар рақси», «Доро подшоҳ чўпонлар орасида» лавҳалари кўпгина расмлар билан безатилган.

Беҳзод ижоди миниатюра санъатининг кейинги ривожига, у Ўрта Шарқда тасвирий санъат бўлиб қолишига кучли рағбат берди. Мумтоз тарихчи Хондамир Беҳзод 23 ёшидаёқ ўз устози Мирак Наққош ижодиётининг давомчиси, етакчи миниатюрачи — рассом бўлиб етишганини такидлайди. У қўлёзмаларни безатадиган сарой бадиий устахонасига раҳбарлик қилган.

Беҳзод ҳаётлигидаёқ «аср мўжизаси», «ўз даврининг чўққиси» сифатларини олган. Унинг асарлари камолот чўққиси деб баҳоланган. Беҳзод мероси жуда бой. Замондошлари «у доим ўзи билан ажойиб расмлар олиб юргангани» таъкидлашган. Беҳзод асарлари Қоҳирадаги миллий кутубхонада, Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхоналарда ва бошқа жойларда ҳануз томошабинларни маҳлиё этмоқда.

Ҳиротдаги барча мусаввирлар каби Беҳзод ҳам турли жанрларда — лирик, ҳаётий, жанг манзаралари, маиший ва

Ибн Арабинох Амир Темурининг рассом ва ҳунармандларга, шунингдек унинг ҳомийлиги остида келиши ҳоҳлаганлар учун у белгилаган юксак маҳорат андозасига қаттиқ боғланиб қолганлигини таъкидлаб ўтди. У шаҳарда ва амирлар ундан уртак оладилар деб ишонди ва барча ийрик мусулмон марказларидан мунтазам ўз ҳузурига тўплаган рассом ва ҳунармандларни тасарруфига олди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

ҳатто ҳали мурғак портрет жанрида ҳам ижод қилди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот миниатюраси, шу асрнинг биринчи ярмида барча миниатюра мактабларида қонунийлашган мукамал композициявий шаклларни қўллаш асосида, бу санъатга ўз тузатиш ва янгиликларини киритди.

Ҳирот мусаввирлари миниатюранинг шартли чегараси доирасида маконнинг ҳаёлий теранлиги ва ҳажмийлигини ривожлантиришга интиланганлар. Бунга Беҳзод пейзаж воситаларини жойлаштириш, меъморчилик режаси, бой, тухумсимон, ярим тухумсимон доира, диагональ бўйича фигураларни жойлаштириш воситасида эришди.

Аниқ чизилган шакл жуда нозик, нафис расм билан уйғунлашиб, тасвирий фикр негизини ташкил этади. Нозик ранглар жилосида бажарилган меъморчилик иншоотларида кўзни қамаштирувчи тилланинг кўп қўлланилиши, нақшинкор безатилиши, ҳашаматлилиги — буларнинг барчаси композициянинг дабдабалилиги ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Миниатюра санъати ривожининг етуклиги пейзаж жанрида моҳирона кўрсатилган, табиат гўзаллиги жозибадор тасвирланган.

Пейзажларда кўрсатилган ниҳоллару улкан кўм-кўк ёки қизғиш баргли чинорлар доимий яшил адил сарвлар билан ёнма-ён тасвирланган.

Пейзаж хусусияти мазмунга мос ҳолда ўзгариб боради: фожиали лавҳаларда қуриган дарахтларнинг қуруқ танаси, кесилган дарахт тўнкалари тасвири пайдо бўлади. Лирик-шоирона мавзули лавҳаларда эртақона чиройли ўсган буталар ёки нафосат билан яратилган рангли манзаралар ўз аксини топган.

Беҳзод қонунлаштирилган усулларни такрорлашдан ва уларни ўзгартиришдан, бой тасвирий воситаларнинг захираларидан фойдаланишдан қониқмас эди. У доим мукамал таъсирчан лавҳалар яратиш усулларини, мавзу ечимларини, уларнинг ўзаро алоқаларини ифодалашда ўз усулини топишга интилди ва изланди.

Мусаввир ўзининг ҳаётга бўлган жуда кенг қарашини, унинг ҳар хил кўринишларини чуқур ҳис этишини намоён қилди. Унинг ижоди — ақлий, шахсий ҳаётий тажриба, дунёқараш ва давр нафасини сезиш. мусаввирлар зеҳни ва унинг зийраклигининг ҳамоҳанг уйғунлигидан иборатдир.

Темурийлар салтанатининг барча

мактабларидаги миниатюралар тематикасининг умумий ғоявий йўналиши ҳақида гапирганда (ҳар бирининг ўзига хослигини назарда тутган ҳолда), шунини таъкидлаш лозимки, уларда тарихан икки воқеа бир вақтда содир бўлган. Бу — Амур Темур ва Темурийларнинг тарих саҳнасида чиқиши ва ислом минтақасида муҳим маънавий оқим — тасаввуф (бошланғич даври — VIII аср) фалсафий назариясининг тугал шаклланиши.

Бу Ҳаққа етиш ва мукамал жамият тузишнинг бу воситаси комил инсонни етиштиришни мақсад қилиб қўйган. Темурийлар даврида минтақада, кўп асоратларни бошидан кечирган ва, ниҳоят, давлат ўзлигини яратишга киришганлар учун энг зарурий масалалардан бири ҳаётни барча ижтимоий даражаларда тасаввуф таълимотига таянган ҳолда ҳаққоний ташкил этиш эди.

Бунда бекаму кўст ҳукмдор масаласи ўрта аср жамиятидаги гуруҳларнинг табақа моҳиятига кўра бош масала аҳамиятига эга эди. Ҳукмдор — давлатнинг биринчи шахси, халқнинг хотиржамлиги унинг фаолиятига боғлиқ.

Миниатюраларда адабий тимсоллардан сўнг подшоҳларни олқишлаш, расмий ҳолатлар ва зиёфат тантаналари лавҳаларидан, жанг, ов, табиат кучоғида дам олиш ва бошқа лавҳалардан ташқари подшоҳ учун зарур лавҳалар — халқнинг доно раҳбари (чўпони) бўлиши, ҳаққонийлик ва сахийлик ҳомийси бўлиши, халқ фаровонлигини кўзлаши, аҳолини душман ҳужумдан мудоффа қилиш ҳақида тинмай ўйлаши, душмандан халқни ҳимоя қилиши лавҳалари эътиборни жалб этади.

Зеро, халқ бундай подшоҳни қўллаб-қувватлайди, унинг ҳимоясида халқ тинч яшай олади ва, аксинча, халқ қонхўр, золим подшоҳлардан юз ўгириши мумкин («Нўширвон ва унинг вазири ҳақида зарбулмасал», «Султон Санжар ва кампир ҳақида рамзий ҳикоя», «Золим ва адолатли чол ҳақида зарбулмасал», «Мисрликлар Искандардан сўрайди» ва бошқалар).

Бунда подшоҳнинг оқил, доно, тadbирли бўлиши зарурлиги ҳақидаги фикр алоҳида таъкидлаб ўтилган, чунки у қизиқувчанлиги ва илмга интилиши билан ўз замонасининг буюк донишмандлари орасида тенг мулоқотда бўла олиши мумкин («Искандарнинг етти донишманд билан махфий суҳбатлашиши», «Искандарнинг денгиздаги саёҳати», «Искандар Аристотел ва Платонларнинг мулоқотида қатнашгани» ва бошқалар).

Бу миниатюралар туркумининг маъно йўналиши тасаввуфнинг комиллик йўлида «тўрт мақом»га эришни: хайрли сўзлар, сахий иш, яхши хулқ, билим сингари асосий талабларига жавоб беради.

Темурийлар сулоласининг ҳукмдорларидан бўлган Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг миниатюра рассомчилиги тарихидаги гуллаб-яшнаш даври тугади. Марказий Осиё миниатюра рассомчилиги мактаби Яқин ва Ўрта Шарқда

ушбу санъат турининг тарихий ривожланишининг сўнгида мислсиз ҳисса қўшди ва унинг келгуси йўлини белгилаб берди. Темурийлар миниатюраси ўзининг ижобий изланишлари ва ютуқлари, мактаблари билан Марказий Осиё минтақавий санъати тарихида ажойиб из қолдирди. Муқаммалликни излаб топшга интилган истеъдодли, меҳнатсевар усталари томонидан яратилган ишлари билан жаҳон мумтоз санъатининг олтин хазинасидан муносиб ўрин олган.

Муסיқа

Амир Темур ва Темурийлар даврини, муболагасиз, нафақат ўзбек халқининг, балки бугун Яқин ва Ўрта Шарқ элларининг муסיқа санъати жадал раванқ топган, камолот чўққисига эришган, чинакам Уйғониш даври бўлган дейиш мумкин. Зеро, бу халқлар ягона давлатни ташкил этиб, ўзаро самарали маданий алоқалар ўрнатибгина қолмай, айни вақтда Осиё ва Европанинг энг йирик мамлакатлари билан ҳам маънавий боғланиш имкониятига эга бўлганлар.

Темурийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида хонанда ва созандалар расмий-дипломатик, ҳарбий ва бошқа тантаналарнинг доимий қатнашчиларига айланган. Халқ томошалари, оммавий байрамлар уларсиз ўтмас эди. Бу эса, ўз навбатида, муסיқанинг бошқа санъатлар қаторидан муҳим ўрин эгаллашини таъминлади.

Манбаларда келтирилишича, ўзбек халқ муסיқаси қатори ҳарбий-расмий муסיқа турлари, мумтоз мақом санъати, минтақанинг бошқа туркий ҳамда арабзабон, форсийзабон халқларининг муסיқавий фольклори ривож топди. Энг муҳими, муסיқий анжомлар жасорат ва мардлик тимсолларига айланди.

«Амр қилдимки, — деб ёзади Амир Темур ўз «Тузуқлар»ида, — қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса, ё ганим лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: (биринчиси) фахрли хитоб, туғ ва ноғора бериб, уни баҳодир деб атасинлар» (1).

Мазкур манбанинг яна бир бўлими, Амир Темурнинг халқ чолғу асбобларига бўлган муносабатини айниқса яққол намоён қилади: «Амр қилдимки, ўн икки катта амирларнинг ҳар бирига битта байроқ (алам) ва бир ноғора берилсин. Амир ул-умарога бай-

роқ ва ноғора, туман туғи ва чортуғ тақдим этсинлар. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (нафир) берсинлар. Юзбоши ва ўнбошига биттадан катта ноғора (табал) берсинлар. Аймақларнинг амирларига бўлса, биттадан бурғу тақдим этсинлар. Тўрт беллар бегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ноғора, чортуғ ва бурғу берсинлар» (2).

Қизиғи шундаки, Соҳибқирон фикрига биноан оддий халқ орасида кенг тарқалган миллий чолғу асбобларимиз қонуний равишда ҳоким ва лашкарбошиларнинг ижтимоий ва ҳарбий мавқеини белгилаб берувчи тимсолга айланди.

Амир Темур даврига хос бўлган маънавий кўтаринкилик муסיқа санъатининг деярли барча жабҳалари учун кенг имконият туғдириб берди: созандалик ва хонандалик, муסיқа таълими, бастакорлик ижоди, муסיқа илми камол топди. Асрлар қаърида шаклланган анъанавий «устоз-шогирд» таълим тизими кенг қулоч ёзди.

Ўз моҳиятига кўра, том маънодаги Уйғониш ҳаракатини яратган бу жараён нафақат Амир Темур салтанатининг пойтахти Самарқандда, балки унинг авлодлари Шоҳрух, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Бобур ва бошқалар давридаги Бухоро, Хева, Китоб, Балх, Кобул шаҳарларида ҳам қизғин кечди.

Ўрта асрлар анъанаси шаҳар аҳолисининг касб-корига кўра, жамоа (маҳалла) бўлиб яшашни тақозо этар эди. Халқ ичида танилган санъаткорлар ҳокимлар фармонида кўра ёки ўзига қулайлик яратиш мақсадида касбдошлари билан жамоа бўлиб яшашни афзал кўрар эдилар. Шунга биноан «хонандалар мавзеси», «созандалар маҳалласи», «бастакорлар кўчаси» жорий этилди. Бу касб соҳибларининг алоҳида обрў ва нуфузга сазовор бўлганлари атрофида, махсус ижод, иж-

... Амир Темур ҳукмронлиги, шак-ишўҳасиз, Оксининг нариги томонидаги муъжаз ер учун ажойиб даврини ташкил этди ва туркий халққа шундай қуёш ато этдики, унинг нурларидан бугунги кунда ҳам қуллаб қабилалар баҳраманд бўлмоқдалар.

Г.Вамбери

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ

ро ва илмий мавқега эга ижодий мактаблар шаклланди.

Муסיқа устозини ҳаммадан устун қуйиб, «устозлар устози», деб улуғлаган Алишер Навоий ўзи ҳам муסיқий илмга эга бўлиб, бу борада муайян асарлар яратгани маълум. Унинг устози Хожа Юсуф Бурҳон ўз даврининг йирик муסיқашуноси ва бастакори эди.

Бастакорлардан Абдулла Марварид, Ҳофиз Шарбатий, Паҳлавон Муҳаммад, хонандалардан Мавлоно Айний, Ҳофиз Қозоқ, созандалардан Хожа Камолиддин Удий, Али Кармал, Хожа Абдуллоҳ Садр, муסיқий рисолалар муаллифлари Жомий, Биноий, Мавлоно Салимий, Мавлоно Риёзийлар Алишер Навоийнинг энг яқин дўстлари бўлганлар. Буларнинг ҳар бири ва бошқа қатор муסיқа санъати намояндалари хусусида батафсил маълумотлар, ижодларига тавсиф, яратган асарларига муносабат «Мажолисун-нафоис» саккиз мажлисининг еттитасидан ўрин эгаллайди.

Аллома еттинчи мажлисида Амир Темур, Шоҳрух ва Темурийлар шажарасининг қарийб 20 авлодига (3) аниқ тавсиф берар экан, ўз эътиборини мазкур шахсларнинг санъатга, илмга бўлган муносабатини аниқлашга қаратди.

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам муסיқа ижодиётига бевосита алоқадорлигини Заҳириддин Бобур эътироф этган. Алишер Навоий нақшлар (ашула-чолғу асарлари) ҳамда пешравлар (чолғу асарлари) муаллифи бўлганлиги «Бобурнома»да келтирилган. Тузилиш жиҳатидан мураккаб бўлган бундай асарларни ярата олиш ҳодисаси нафақат Шарқ, балки Фарб маданияти тарихида ҳам камдан-кам учрайди.

Қолаверса, ярим асрдан кейин, яъни XVI—XVII асрлар бўсағасида яшаб ижод қилган олим Дарвеш Али Чангий, шу даврдаги оммабоп 24 усулдан бир қанчаси Улуғбек, 12 таси Ҳусайн Бойқаро, 7 таси эса Алишер Навоий қаламига мансуб эканлигига гувоҳлик беради.

Амир Темур ва Темурийлар даври муסיқа асбоблари турли-туманлиги ва серқирралиги билан ажралиб туради. Масалан, уд (ёғочидан фойдаланилган дарахт номига кўра) созини араблар фақат Шарққа эмас, балки Фарбга ҳам тарқатишган (лъюто, лютня ва бошқалар шу асбобдан келиб чиққан), бу даврнинг муסיқа назариясида (муסיқий рисолаларда) интервал, тетра-пентахордлар, товушқаторлар белгилаш учун ҳамда яккахон ва ансамбл ижрочилигида қўлланилган.

Мукамал мақом тизими ва мақом

ижрочилиги танбур асбоби билан узвий бирликда идрок этилади. Мақомларнинг чолғу бўлимларини якканавоз ижросида ҳам, ашула бўлимларининг доира билан ижро этилишида ҳам танбур етакчилик қилади.

Муайян амалиётга мўлжалланган чолғу-ашула ва чолғу ансамблларнинг ҳарбий, маросим, сарой тадбирлари, оилавий ва бошқа турлари одат тусига киради.

Муסיқий амалиёт бутун ижодий жараённинг шиддат билан ривожланиши, авлоддан авлодга ўтиб сайқаллана борган муסיқа илмининг равнақи учун алоҳида ва барчаси учун бирдай алломаларнинг майдонга келишига замин ҳозирлайди.

Амир Темур саройида машҳур муסיқачи Хожа Абдулқодир Мароғий (1340—1435) ижод этгани маълум. Бу аллома умрининг кўп қисмини Амир Темур ва Темурийлар саройида ўтказди.

Мароғийнинг муסיқачи сифатида юксак қобилиятдан хабардор бўлган Амир Темур 1393 йилда уни Бағдоддан Самарқандга олиб келган. Бу ерда унга ижод этиши, эрон ва туркий халқлар муסיқаларини изчил ўрганиши учун барча шароит яратилди. Амир Темур вафотидан кейин Мароғий Шоҳрух, Халил Султон ва бошқа Темурийларнинг саройида хизмат қилди.

Маълумки, Мароғий бастакор сифатида 200 дан ортиқ асар яратган. Улар қаторида кўп қисми туркум асарлар, шунингдек усулларнинг янги талқинлари — «Зарб ал-фатҳ», «Чаҳор зарб», «Майатайн», мақом бўлимларидан «Тасниф - и Хожа Абдулқодир», «Амал-и Тарона», «Амал-и Бўстон», «Амал-и Гулистон», «Амал-и Хористон» каби асарларни айтиб ўтиш мумкин.

Минг афсуски, бизга қадар уларнинг номларигина етиб келди.

Абдулқодир Мароғийнинг муסיқа назариясига оид — «Гина ва алҳон», «Мақосид ал-алҳон», «Жавомеъ ал-алҳон», «Кана ал-алҳон», «Шарҳ ал-адвор» ва бошқа тадқиқотлари маълум ва машҳурдир.

Ўз салафлари (Сафиуддин Урмавий, аш-Шерозийлар) дан фарқли ўлароқ, Мароғий усул, куй, чолғучилик муаммоларини асосли ва ҳар томонлама тадқиқ этган. Унинг асарлари XIII—XV асрлар муסיқа ижодиёти, Марказий Осиё муסיқа атамалари хусусида бой маълумот беради.

Темурийлар замонида яшаб ижод этган яна бир йирик муסיқашунос Абдураҳмон Жомийдир. Маълумки, Жомий

Агар таним сипоҳидан бирор кимса ўз валинеъматига сифидилдан хизмат қилиб, уруш кунларида менга қарши қилчи кутарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим. Қошимга (паноҳ истаб) келганда, уни қадрлаб, ишончини қозондим, вафодорлиги ва ҳақиқат билан хизмат қилишига ишондим.

«Темур тузуқлари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

музикий асарлар ҳамда «Рисолайи му-
сикий»нинг муаллифидир. Жомийнинг
рисоласи асосзамин назарий мазмунга
эга бўлиб, икки қисмдан иборатдир:
«Илми таълиф», «Илми-иккоъ».

Асарнинг биринчи бўлимида анъа-
навий равишда муסיқанинг келиб чи-
қиши, «мусиқа» сўзининг мазмуни,
санъатларнинг бурчи каби муаммолар
ёритилади. Жомийнинг фикрига кўра,
мусиқанинг таркибий қисмларини ўр-
ганиш «янада гўзал ва нафис санъат»
яратиш учун керакдир. Муаллиф ўз фи-
крларини ўртага ташлар экан, олдин-
ги даврлар мусиқа илми (Абу Наср Фо-
робий) ҳамда ўз замондошлари тажри-
басига таянади.

Рисоланинг иккинчи қисмида ўша
давр мутахассислари орасида кенг тар-
қалган усуллар батафсил ёритилган. Ри-
солада 20 дан ортиқ усуллар ҳақида
маълумот бор. Жомийнинг янги усул-
лар яратишда «чегара йўқлиги», «их-
тиёр этган киши янги усул ярата оли-
ши» ҳақидаги фикрлари айниқса қи-
зиқарлидир.

Амир Темурнинг ўзи муסיқанинг
ҳис-туйғуларга таъсир имкониятлари-
дан бохабар бўлиб, амалиётда ундан
моҳирона фойдаланган.

Соҳибқирон саройда ўтказилган тан-
таналарда доимо муסיқачиларнинг иж-
росини мароқ билан тинглаб, янги яра-
тилган асарларга баҳо беришни хуш
кўрган. Унинг бу фазилатларини мерос-
хўрларидан тортиб саркардаларигача —
бутун сарой аҳли яхши билган.

Соҳибқирон ҳарбий юришларда ҳам
музикий асбобларга бўлган иҳлосини
унутмаган. Жумладан, унинг ҳарбий ама-
лиёт тарихига киритилган қатор «каш-
фиётлари» ниҳоятда қизиқарлидир. Ма-
салан, мўъжаз шаҳар ёки қишлоққа ҳу-
жум бошлашдан олдин, у ерга яширин
равишда карнайчи ва ногорачилар ки-
ритилган. Эрта тонгда беҳослан бу ас-
бобларнинг янграши аҳолини довдира-
тиб, ҳарбийларга катта ёрдам берган.

Амир Темурнинг музикий асбоблар-
га бўлган меҳрини унинг ҳарбий юриш-
лари тасвирланган кўпгина миниатю-
ралар ҳам тасдиқлайди.

Темурийлар даврида, саройларнинг
бош дарвозалари тепасига махсус но-
ғороналар қуриш одат тусини олган,
бу ҳол мусиқа санъатига бўлган эъти-
борнинг яна бир ёрқин далилидир.
Маълумки, сарой музикий гуруҳлари-
нинг асосан карнайчи ва ногорачилар-
дан иборат етакчиларини ҳукмдорнинг
шаҳсан ўзи тайинлар, уларни «меҳтар»
деб аташар эди.

Мазкур тўдалар оммавий байрам ва
тантаналарда, масалан, Рамазон ойида
бозорларда кечаси ўтказиладиган удум-
ларда (бозор-и-шаб) ва ҳоказоларда
фаол қатнашарди.

Катта ва кичик чолгу тўдалари Ша-
рафуддин Али Яздийнинг «Зафарно-
ма»сига, Абдурахмон Жомий, Алишер
Навоий, Бобур асарларига ишланган
миниатюраларда кўп учрайди. Энг му-
ҳими, уларни умумий безак сифатида
эмас, балки фаолиятини кўрсатиш учун
тасвирлашган.

Бизга қадар етиб келган қўлёзмалар
XIV—XV аср мусиқа маданияти хусу-
сида бой маълумотга эга бўлиб, бу да-
вр ҳақида тўлақонли таассурот ҳосил
қилиш имконини беради. Шунга кўра
бу даврнинг ўзига хослиги унда жўш-
қин ҳаракатчанлик етакчилик қилган-
лигидадир, дейиш мумкин.

Шу боисдан, айнан мазкур даврда,
монументал мақомлар тизими — «Шаш-
мақом»нинг шаклланиши мантикий ни-
ҳоясига етди. Бу жараёнга, яъни «Олти
мақом» туркумининг майдонга келиши-
га адабий «Хамса»лар таъсир кўрсатган-
ни эҳтимолдан холи эмас.

Ўтган даврлар тажрибасини ижодий
ўзлаштириш бу икки ижодий тармоқда
бирдай намоён бўлди. Бунда шеърий
тўпламлар учун Низомий Ганжавий
(1141—1209) ва Хусрав Деҳлавий
(1253—1325) «Хамса»лари асосзамин
бўлган бўлса, «Шашмақом»нинг шакл-
ланиш жараёнида мазкур «Хамса»лар
замондоши «Дувоздаҳмақом» худди шу
вазифани адо этди.

Асрлар давомида ривожланиб кел-
ган бу туркумининг бошқа бир шаклга
ўтиши ниҳоят даражада мураккаб ва кўп
муддат талаб этадиган жараёндир. Шун-
га кўра, XII—XIII асрлар мобайнида
шаклланган «Дувоздаҳмақом» айна Те-
мурийлар даврида ўзининг барқарор кў-
ринишида намоён бўлди. Абдулқодир
Марогий, Абдурахмон Жомий, Зайну-
лобидин Ҳусайний рисолалари ҳам бу-
ни тасдиқлайди.

XIV асрдан эътиборан «Шашмақом»
туркумининг шаклланиш жараёни бош-
ланди. «Дувоздаҳмақом» ҳам мустақил
равишда давом этган бўлса-да, унинг
таркибий қисмлари янги туркумда қўл-
ланилди. (Бу ҳақда жадвалга қаранг).

Илк даврда «Дувоздаҳмақом» бутун
Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари мадания-
тига бирдай хос бўлган. Темурийлар дав-
ридан бошлаб эса бу жараёнга муайян
маҳаллий ҳислатлар таъсир эта бошла-
ган. Натижада, яхлит тизимдан муайян
ажралган, миллий хусусиятларга эга бўл-

*Умумий тарихга оид
37 та манбада ном кел-
тирилган бир қимматли
асар Улутбекнинг мусиқага
қизиққанлигидан далолат
беради. Унда ниҳоятда
қизиқ маълумотлар кел-
тирилади. Ушбу асарда
Улутбек муסיқашунос ва
кичик ҳамда катта: бў-
лужи, шодиёна, ахлоқий,
усули равон, улуси ного-
раларида ижро этилган
бошқа мусиқа асарининг
муаллифи сифатида тас-
вирланган.*

Б.А.Аҳмедов

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ган туркум асарлар шакллана бошлаган. Бирламчи тизимдан фарқли ўлароқ уларда тузилиш-композиция жиҳатидан ҳамда сонига кўра эркинлик устувор бўлади. Шу алфозда 12 та араб мақоми, 12 та уйғур мақоми, 7 та эрон дастгоҳи, 7 та озарбайжон муғоми, 6 та ўзбек ва тожик мақоми юзага келди. Бу туркумлар ҳам, ўз навбатида, маҳаллий мусиқий шева таъсирида янги мукаммал туркумлар яратилишига туртки бўлди.

Шу тарзда ўзбек заминиди Хоразм мақомлари, Фарғона —Тошкент мақом йўллари, турли-туман кўп қисмли чолғу асарлар юзага келди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида мусиқий ижод ва ижро шиддат билан мусиқий рисола нависликка ҳам таъсир этмай қолмади. Шу даврга онд қатор рисолалар сақланиб қолган экан, улар мусиқа илмининг юқори савиясидан далолат берибгина қолмай, мусиқанинг муҳим тимсоллари тизими, ўрганилаётган даврнинг мусиқа билан боғлиқ барча хусусиятлари ҳақида қимматли маълумот ҳозирлайди. Масалан, Зайнулбидин Хусайний «Қонун-и илми ва амали мусиқи» рисоласида халқ чолғу асбоби — дуторни илк бор илмий таърифлайди ва унинг хотин-қизлар орасида кенг тарқалганлигини айтиб ўтади. Бу маълумот рус шарқшунослари В.Наливкин, М.Наливкина, Н.Остроумов, мусиқашунослар С.Векслер, Т.Визголарнинг гуё ўзбек аёлларининг

маданиятсизлиги, сарой билан халқ мусиқаси ўртасида муносабат йўқлиги, рисолаларнинг мазмуни амалиёт билан боғланмаслиги... каби «концепциялари»нинг ҳақиқатга зид эканлигини кўрсатади.

Нажмиддин Кавкабий (1480—1535) — йирик олим ва мусиқачи бўлиб, икки рисола — «Рисолаи мусиқи», «Рисолаи дар баёни Дувоздаҳмақом»нинг муаллифидир. Кавкабийнинг фикрига кўра, мусиқа — нафис санъат бўлиб, илоҳий сирларга эгадир. Шунинг учун уни идрок қилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди.

Темурийлар даври илмида мусиқани санъат тури сифатида идрок этиш тадқиқотлар кўламида янги босқич бўлиб, шу давр ижод ва ижро жараёнида ҳам бирдек кечди. Кавкабий куйларни таснифлаш бобида мусиқанинг мураккаб назарий муаммоларини насрий услубда ифодалаш каби кашфиётлар яратди.

Темурийлар даври мусиқа санъати бобидаги нуфузли манбалардан яна бири XVI—XVII асрларда яшаб ижод этган кўп қиррали олим Дарвиш Али Чангийнинг «Тухфатус-сурур»идир. Унинг яна бир номи «Рисолаи мусиқи» (4). Ўз ичига XII аср воқелигини қамраган бу асарда даврнинг анъанавий муаммолари қатори 350 га яқин бастакор, хонанда, созанда ва уларнинг ҳомийлари ҳатто Амир Темур ва Темурийлар ҳақида қимматли маълумотлар бор.

Байрам, ўйинлар, томошалар

Амир Темур ўз ҳукмронлиги даврида санъат, шу жумладан ўйин ва томошаларнинг тараққий этиши учун зарур шарт-шароитлар яратди.

Амир Темур ва Темурийлар даври томоша санъати бўйича махсус манбалар жуда оз. Қуйида асосан тўрт тоифа манбага таяниб, фикр юритилади. Бир тоифаси — асосан сиёсий воқеалар, жангу жадаллар таърифига бағишланган тарихий асарлар. Ҳофизи Абрў, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамирларнинг тадқиқотлари шулар жумласидан. Уларда баъзан санъатга оид қайдлар, далиллар учрайди.

Иккинчи тоифа манбалар воқеий ҳикоятлар, сафарномалардан иборат. Бундай манбалар орасида испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саё-

ҳат кундалиги», Заҳириддин Бобурнинг «Бобурнома», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеул вақоеъ» асарлари томоша санъатлари хусусидаги маълумотларнинг кўплиги ва ишончлилиги билан алоҳида қимматга эга.

Учинчи тоифа манбалар мусаввирлар томонидан махсус ишланган ва турли хил қўлёзмаларга лавҳалар тарзида киритилган расмлардир. Ўйин ва томошалар акс эттирилган бундай расмлар томоша санъати бўйича манба тарзида қабул қилиниши мумкин, чунки мусаввирлар ҳатто афсонавий сюжетни акс эттираётганларида ҳам ўз давлари ва ўз тасаввурлари доирасида ижод қилдилар.

Ниҳоят, томоша санъатига оид маълумотлар шоирларнинг ижодида сочилган бўлади. Уларни манба сифатида қараш мумкин, зероки, шоирлар ҳам қан-

дай мавзу устида қалам тебратмасинлар, ўзлари яшаб турган ҳаётдан, воқеликлан, қарашлардан озиқланадилар. Бу ўринда айниқса, Алишер Навоий асарларида инжудек сочилган маълумотлар инobatли ва ишонарлидир.

Манбалар орасида Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» рисола-си алоҳида қимматга эга. Чунки унда маърака ва аксар ижрочилик санъатлари, ўйин ва томошалар ҳақида қизиқарли маълумотлар, назарий хулосалар берилган.

Мана шундай манбаларда сочилган маълумотларни синчиклаб териб, бири-бирига солиштириб, Амир Темури Темурийлар даври ўйинлари ва томошаларини яхлит тасаввур қилишга, уларнинг таркиби, тур ва туркумлари, ўзаро муносабатлари доирасини аниқлашга ҳаракат қилинди.

Манбаларда Амир Темури Темурийлар давридаги давлат байрамлари муносабати билан уюштирилган сайиллар, намойиш ва томошалар ҳақида анчагина маълумотлар сақланиб қолган. Маъракаларда ҳар тоифа ижрочилар алоҳида-алоҳида, тарабхона ва хосхоналарда санъаткорларнинг аралаш гуруҳлари ўз маҳоратларини намойиш этган бўлсалар, театрлашган сайиллар ва намойишларда минглаб ҳар хил ижрочилар қатнашган ва ўзаро тортишган. Ҳунар ва санъатни бор бўйича, тўлиқ намойиш этишга хизмат қилувчи бундай театрлашган намойишлар, ўйинлар ва томошалар Амир Темури Темуриронлиги даврида кенг миқёсда бошланиб, қарийб бир ярим аср мобайнида давом этиб келган.

Амир Темури Темурироннаҳрда яшаб келган анъанани давом эттириб, ўзининг ҳар бир ҳарбий галабаси, дипломатик муваффақиятини байрам, тўй билан нишонлаган, ҳар бир азиз меҳмонини зиёфат ва базм билан сийлаган. Оилавий маросимларни ҳам созанда, хонанда ва ўйинчиларнинг катта-катта гуруҳларини жалб этган ҳолда ўтказишни ёқтирган. Бу даврда халқ байрамлари ҳам кенг нишонланган.

Тўй ва байрамлар ҳашаматли саройларнинг кенг ички саҳнлари ва айвонларида, Соҳибқироннинг, малика ва шаҳзодаларнинг боғларида ҳам ўтказилган, албатта. Аммо аксарият ҳолларда шаҳар майдонларида, регистонларда, табиат қўйнида — яйловларда, дарё ва анҳорларнинг соҳилларида, махсус сайилгоҳларда ўтказилган. Бунга сабаб шуки, тўй ва байрамларда

оддий фуқароларгина эмас, минглаб аскарлар, уларнинг оилалари, шунингдек, хизматда бўлган қуролсозлар, эгар-жабдуқчилар, темирчилар, мисгарлар, садвогарлар ҳам қатнашган. Жанговар спорт беллашувлари, майдон ўйинлари ва томошалари турли тоифа кишиларни, ижрочи ва томошабинларни бирлаштириб, ўзига хос тенглик ва ҳуррият оламини яратган.

Энг катта тўй ва байрамлар Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳиротда ўтказилган, уларда ўн минглаб кишилар қатнашган. Бундай байрамларга пухта тайёргарлик кўрилган — шаҳар ва унинг майдонлари, кўчалари безатилган, муайян жойларда равоқлар, кўшклар, мезаналар қурилган, ранг-баранг чодирлар тикилган.

Минглаб санъаткорлар, ижодий жомоалар, гуруҳлар, якка ижрочилар, ўйинчилар, чавандозлар, мерганлар, полвонлар жалб қилинган. Уларни тартиб билан ўйнатиш учун дастурлар тузиш ва уларни амалга ошириш билан юзлаб халқ режиссёрлари — корфармонлар ва баковуллар сидқидилдан ишлаганлар. Зеро, етти кун, бир ой, қирқ кун, баъзан уч ойгача давом этган бундай улуг тўй ва байрамларни уюштириш, ўтказиш осон бўлмаган, албатта.

Манбаларга кўра, Амир Темури Темурийлар даврида маъракаларда ҳар бир гуруҳ ўзича мустақил ўйнаган бўлса, байрамларда барча гуруҳлар, ижрочилар биргаликда қатнашган.

Амир Темури Темури базмлари, тўйлари, байрамларига оид дастлабки маълумот 1360 йилга тегишли. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Соҳибқирон Мовароуннаҳрдан Баён Сулдузни қувишда ёрдамлашган Амир Ҳизр Ясаурий шарафига Шаҳрисабзнинг Улуг Майдон манзилида катта зиёфат ва базм беради (1). Манбаларда шундан эътиборан қарийб ҳар йили бир неча бор уюштирилган тўй ва байрам, базм ва сайиллар тўғрисида маълумотлар учрайди. Шулардан баъзиларини эслатиб ўтамиз:

Амир Темури Темури 1367 йилда Ҳусайн билан ярашиб, Қундузда учрашади. Шу муносабат билан «бир неча кун узлуксиз тўй бериб, ўйин-қулгу ва хурсандчилик қиладилар» (2).

1388 йили Самарқандда Амир Темури Темури ўғиллари Умаршайх, Шоҳрух, неваралари Муҳаммад Султон (3) ва Пир Муҳаммадни уйлантириш муносабати билан Боғи Биҳишда, 1392 йилда Рустам, Абу Бакр исмли невараларини уйлантириш муносабати билан Кони-гилда катта тўй берган (4).

Амир Темури Темури қўшиқларида ўз ишининг усталари хизмат қилишган. Моҳир суворий елдай учиб бораётган от устида найза билан узукни илб олар, отдан тўшиб ва хандақ тўсиғи ортига беркинган ҳолда таранг ёйдан отар, лашкарбошилар эса зурак-каб вазиятлардаги ҳаракатларга ургатилган эди.

Л.П.Гумилев

АМИР ТЕМУРИ ВА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

1391 йили Амир Темур Қундузча деган жойда Тўхтамишни енганлигини оммавий байрам сифатида нишонлашга фармон беради. «Зиёфатларда нознеъматлар олтин идишларда, олтин жомларда тортилади», махсус мусиқалар янграйди. Бу воқеа Самарқандда ҳам байрам қилинади (5).

1396 йили сафардан қайтган Амир Темурни кутиб олиш учун Шаҳрисабз ва Самарқанд шаҳарлари безатилган, кўшк ва чортоқлар қурилган, уларда санъат аҳли ўз маҳоратини намойиш этган. «Самарқанд аҳли. — деб ёзади Али Яздий, — бағрини ўйин-кулгу ва шодликка очиб, шаҳарни безаш ва ҳар ёнда ажойиб кўшклар ва чортоқлар қуришга киришди, уларга хушхон ҳофизларни жойлаштирди (6).

Афсуски, манбаларда томошалар тафсилоти берилмаган. Хос базмларда мақом куйлари чалинган, мақом куйларига раққос ва раққосалар хиром этган, масхара ва муқаллидлар қулдирган, байрамларда катта майдонлар ва маъракаларга ярашиқли томошалар кўрсатилган бўлиши керак.

Кониғил Самарқанд яқинидаги ҳушхаво, атрофи боғу роғларга бурканган ажиб бир сайилгоҳ бўлиб, умумхалқ ва давлат байрамларининг деярли барчаси ўша жойда ўтказилган.

1404 йили Амир Темур Самарқандда бешта неварасини, жумладан Мирзо Улугбекни ҳам уйлантирди. Шу муносабат билан Самарқанд ва унинг атрофларидаги олий қасрлар ва майдонларда байрам ва сайиллар уюштирилиб, уларда хилма-хилма томошалар намойиш этилди. Энг катта байрам Кониғил ўланида ўтди. Бу тўғрида Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Клавиҳо завқ-шавқ билан ёзганлар.

Бутун Самарқанд аҳолиси, лашкарлар, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар, элчилар, савдогарлар, энг сара санъаткорлар Кониғилда жам бўлишган. Ўртада шаҳаншоҳ учун бир қанча чодир ва ўтовлар тикилган, бошқалар ҳам мансаблари ва наслу насабларига қараб унинг атрофида ўрнашган. Базмга мўлжалланган қирқ устунли олий, ҳашаматли чодир ва бошқа махсус жойлар ҳам бўлган.

Ибн Арабшоҳ шундай ҳикоя қилади: «Ҳар бир хунарманд ўз хунарига боғлиқ нарсада жидду жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имконидан ҳам ошириб хунарини кўрсатдики, ҳатто бир бўйрачи (қамишдан) мукамал қурол-яроқли бир отлиқни ясаб чиқарди ва унинг

суратини камолига етказиб, ҳатто тирноқларию киприklarини, ёй, қилич ва бошқа тааллуқли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулида камолига етказиб ясади... Пахта титувчилар пахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, гўзал суратли нафис ва чиройли мезана ясадилар... Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифа хунармандлар, мусиқа, ҳазил-мutoйиба ва латифалар соҳиблари ҳам ўз хунару санъатларини намойиш қилдилар...

Халойиққа турли-туман ўйин-кулги ва лаззатлардан баҳраманд бўлиб, истифода қилиш тизгини бўшатиб юборилди... Шаҳар аҳли (гўё) бекиниб ётган кийишлар эдию (энди) улар бемалол уяларида керилиб ётган шерларга айланди. Улар... ўйин-кулги жаннатига тушдилар. (Улардаги) мавжуд гализлик ва дағаллик латофат ва зарофат билан алмашди...

Агар шу ерда бўлсанг эди, фақат чалинаётган уд созини, сузилиб узатилаётган қадаҳни, куйлаётган ашулани, соқийлик қилаётган жорияни, юриб шароб тутаётган соқияни, хушбўй гул юзлини, гул юзли маъшуқани..., киши ғанимат биладиган машаат фурсатлари ёки ҳоли ҳақида нашида этиб, тараннум қилаётган лисонни кўрардинг» (7).

Ибн Арабшоҳ таърифида баъзан киноя ва қочиримлар сезилиб турса-да, аммо у бари бир Кониғилдаги бу катта тўю-тантаналарга нарх-наво арзонлиги, орзу-ҳавас ушалиши, замон мўтадиллиги, султон одиллиги, тани-бадан сиҳатлиги, вақти чоғлиги, нафрат кўтарилиши, матлубга егишиш, маҳбубга висоллик ҳосил бўлди, деб баҳо бергач, бундай ҳашамат, улуғворлик, дабдаба қадим ўтган халифаларнинг ҳеч бирига, ҳатто ал-Маъмунга ҳам насиб этмаган деб яқун ясайди (8).

Шарафуддин Али Яздийнинг Кониғилдаги тантаналар, намойишлар, байрамлар ҳақидаги таъриф у тавсифлари ҳам қизиқарли. У ҳар тоифа хунармандлар томонидан қурилган мезана, равоқ ва кўшклар, уларда кўрсатилган томошалар тўғрисида бошқаларга қараганда тўлароқ маълумот беради.

Сўз, аввало, заргарлар маҳорати хусусида боради. Улар кўшкларни нодир тошларнинг шодалари билан безаган. Узук, зирак, билағузук ва бошқа тақинчоқлардан бу кекса дунё келинчакка ўхшайди. Дуру гавҳарлар билан безатилган шоҳ қулоҳини айтмайсизми. Борингки, моҳир заргарлар Кониғилни бамисоли тилла конига айланти-

Азму жазм билан инч тутдим. Бирор ишни баъжаришни уйлсам бутун зеҳним, вужудим билан боғлашиб, битирмаганимча ундан қўлимни тортмадим. Ҳар неки десам, унга ўзим амал қилдим. Ҳеч кимга газаб билан қаттиқ муомалада бўлмадим ва ҳеч бир танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг газабига дучор бўлмайин ва ишимни бўзиб, ҳолимни танг этмасин деб.

«Темур тузуклари».

АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА

51

Зангиота мақбараси. Жануби шарқ томондан куришиш. Тошкент вилояти

52 →

Зангиота мақбараси. Пештоқ. Тошкент вилояти

53 → →

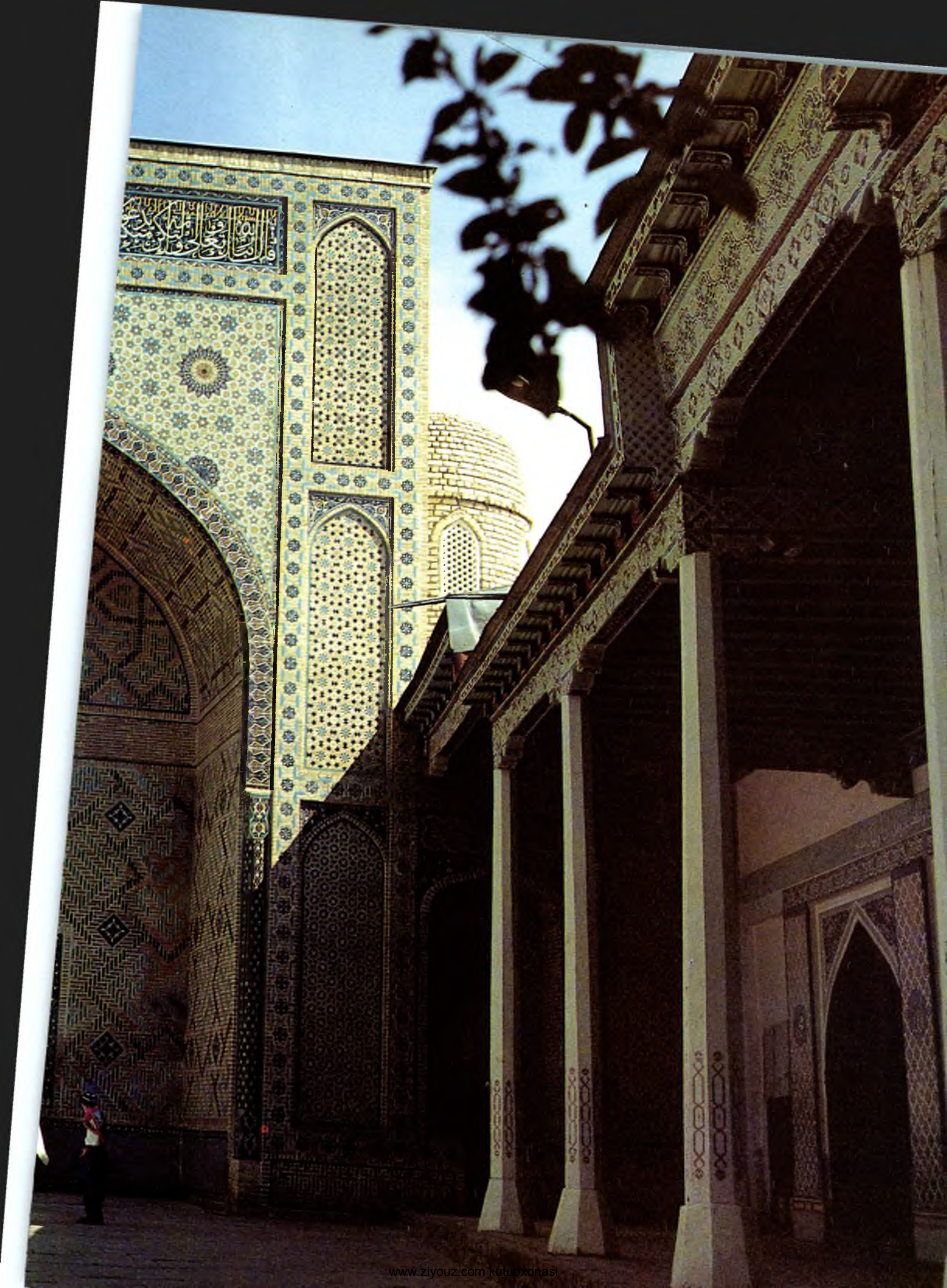
Зангиота мақбараси. Мехроб. Тошкент вилояти

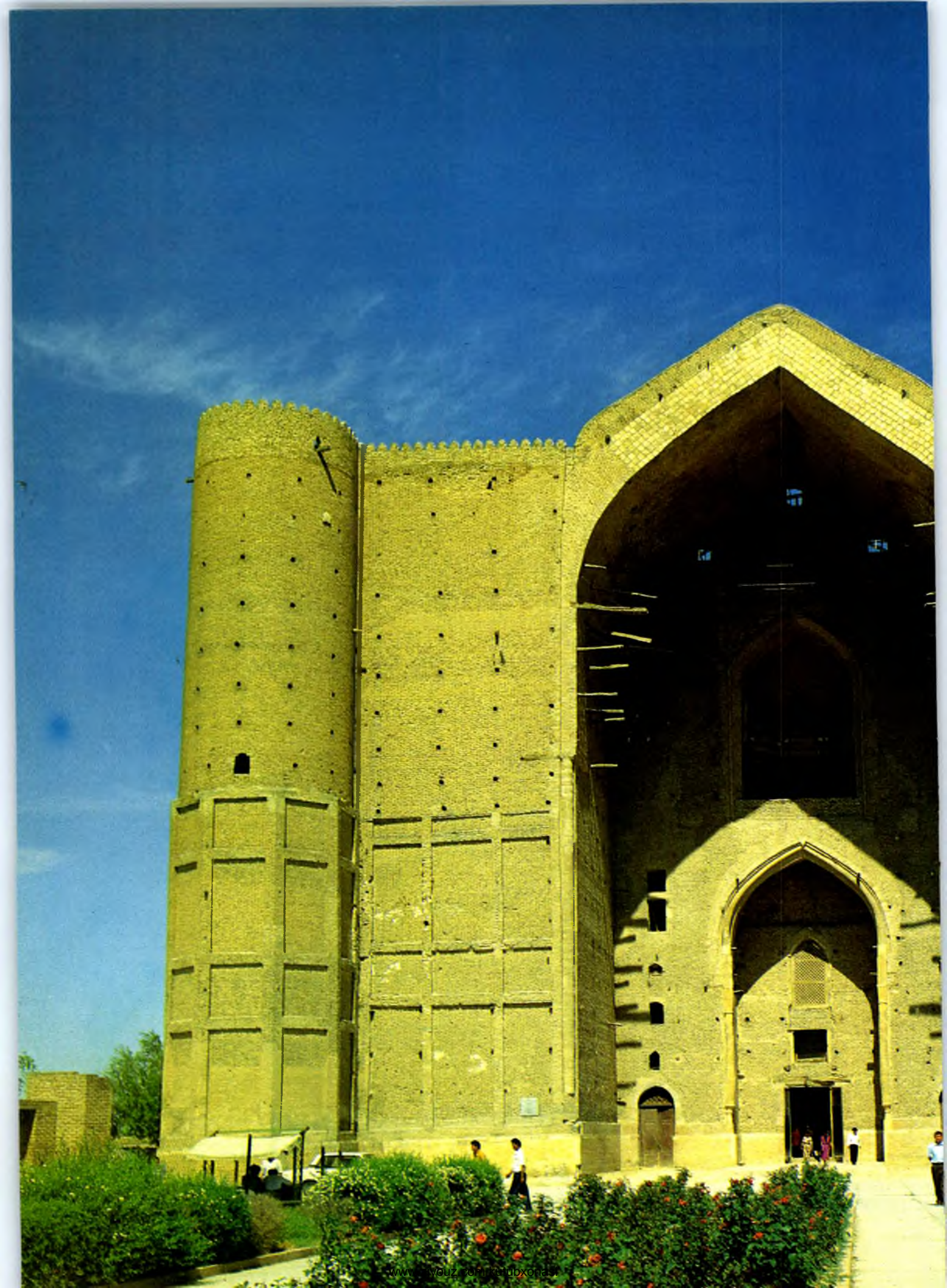

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

54 ←

Зангиота мақбараси. Умумий қурилиш. Тошкент вилояти

55

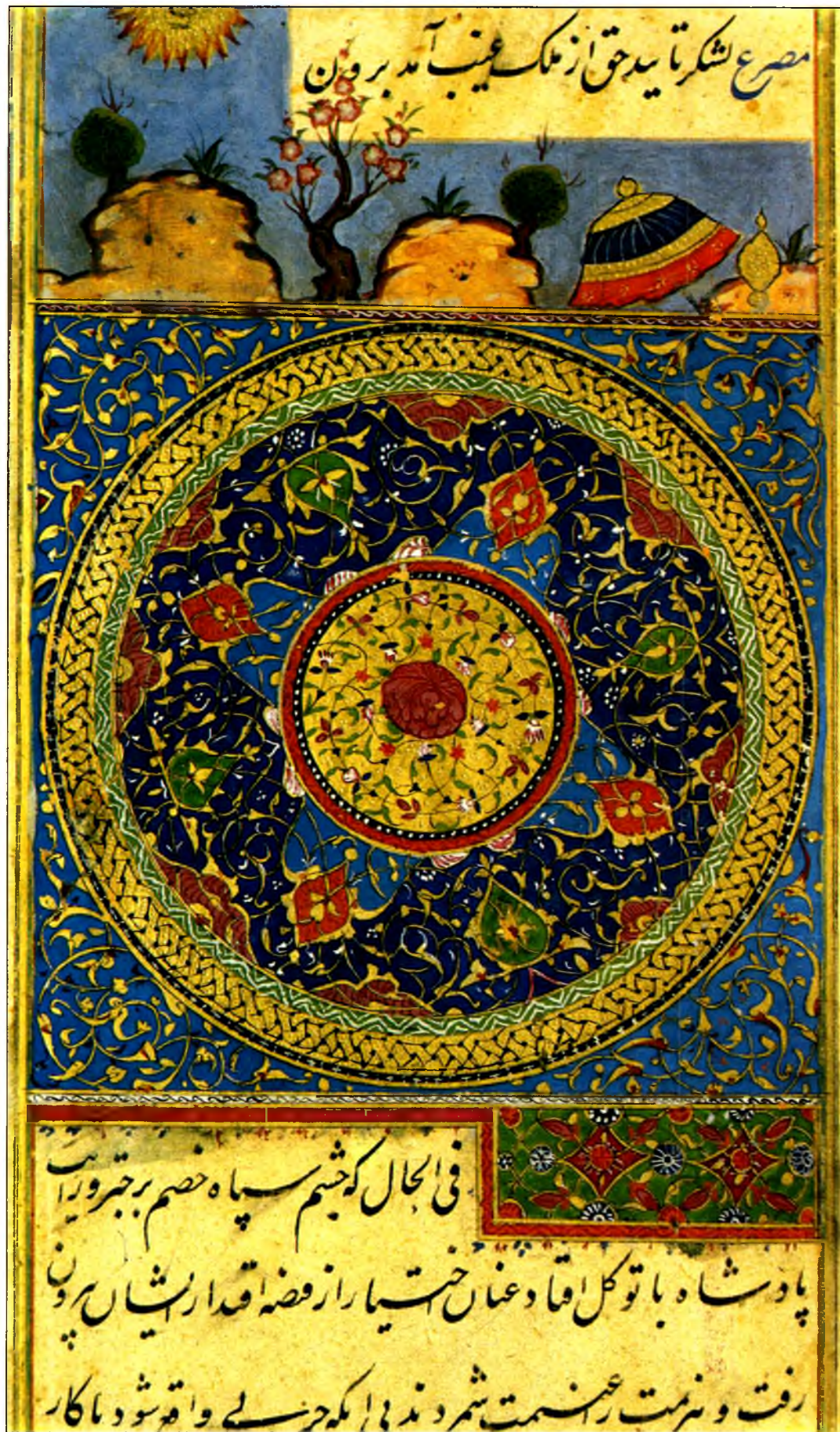
Хужа Аҳмад Яссавий мақбараси. Пештоқ. Туркистон

56 →

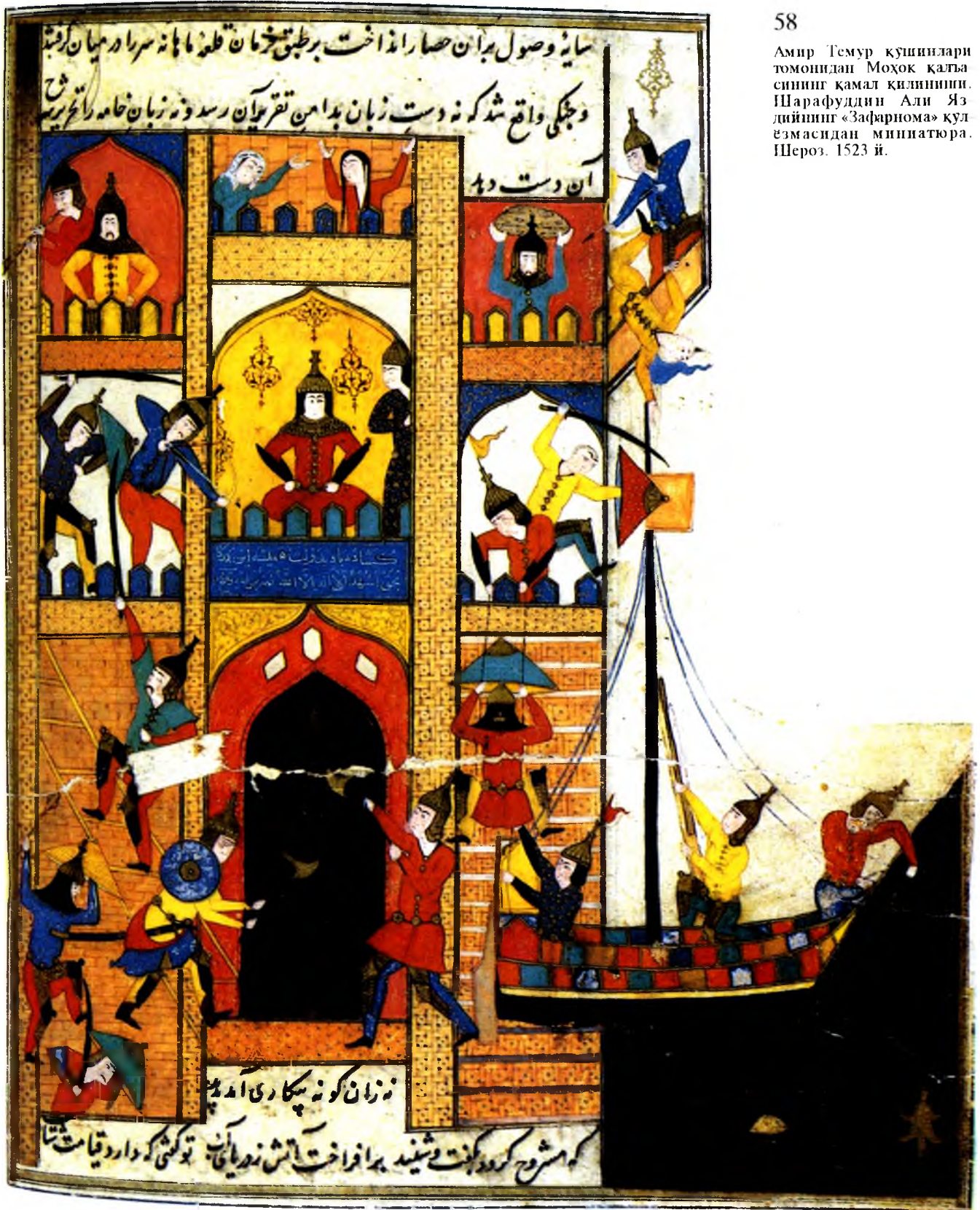
Хужа Аҳмад Яссавий мақбараси. Мажмуа дарвозаси. Туркистон

Амир Темур кушинлари томонидан Моҳок қалъасининг қамал қилиниши. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» қул ёзмасидан миниатюра. Шероз. 1523 й.

کشتی خاضه سلطان احمد که شمن نام کرده بود نیاخت و آنرا بر این طرف آب آورده
صاحب قران دریا نوان این کشتی در آبن از آب عبور فرمود و امیرزاده میرانش

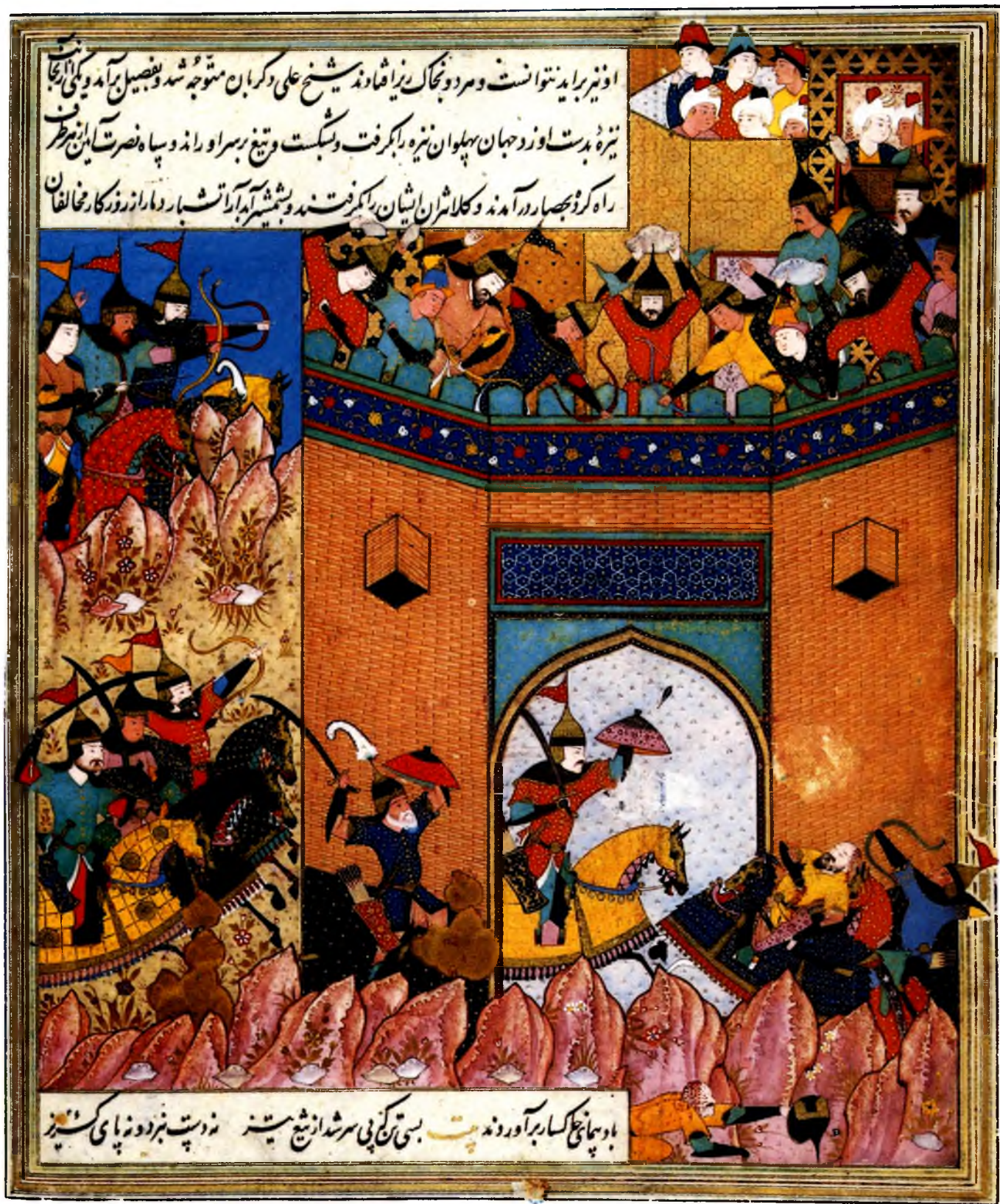

با جمعی سپاه نصرت نیاه از زیر شهر در موضعی که بقریه العقاب معروفست بر آب رزوه بستند
یکدشت چومور و بلخ لشکرش در شما بر آن آب چون آب کرده گذا

از عساکر فیروزی آثار که بنگاشی در عقب کمر نیکنان فرستاد بودند سلطان محمود خان
به ایلمدرم بایزید سپید و او را دستیکم کرده و دست بسته بدرگاه عالم نیاورد

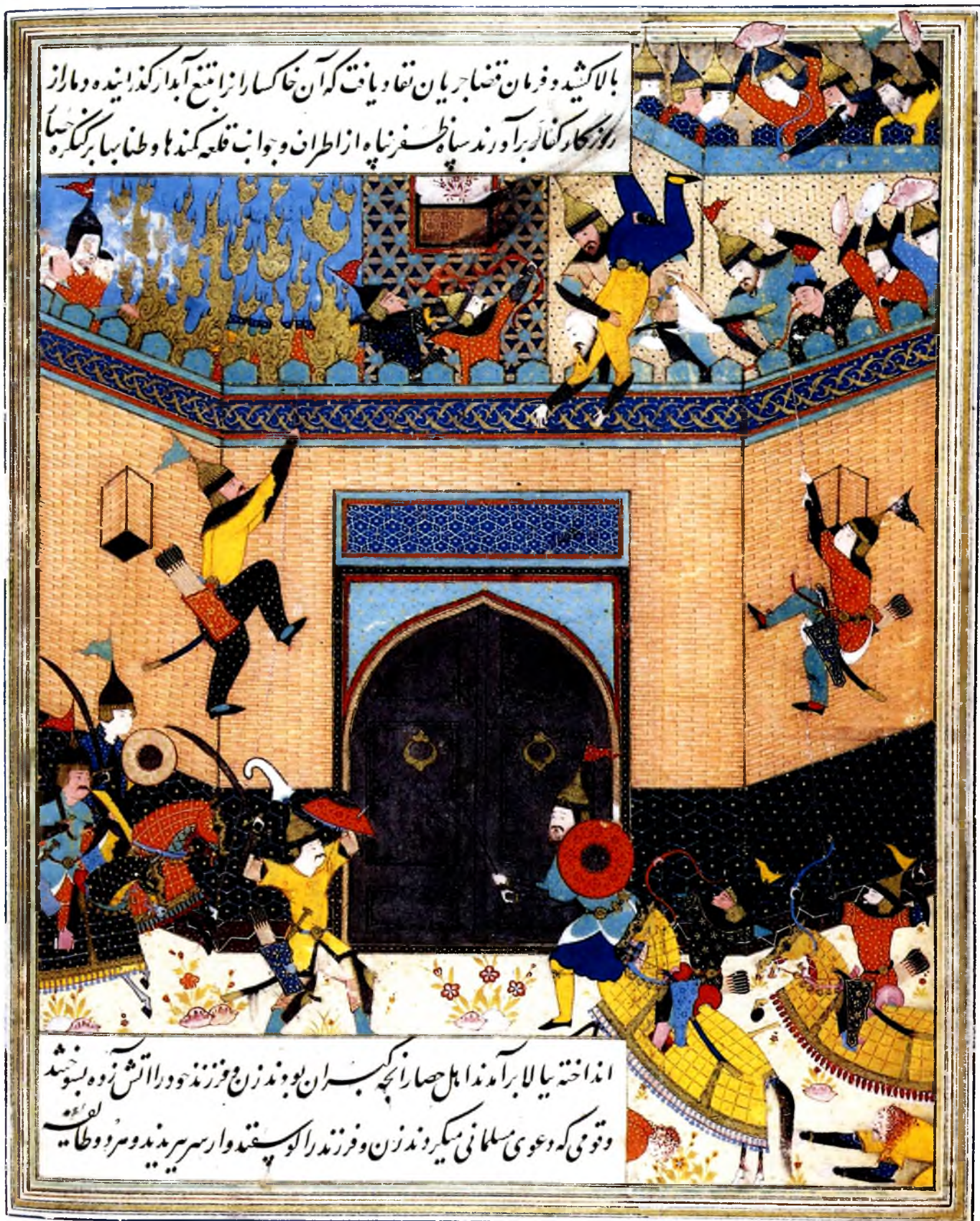

عق مکارم پادشاهانه در حرکت آمد و ام فرمود که او را دست گشاده بجز
آورند و چون بستر تاقی استعدا یافت مورد او را به اعزاز و اکرام تلفیح

او نیز براید توانست و مرد و نجاک ریزا هاند شیخ علی در کربان مستوجب شد و بفضیل برآمد و یکی از نجاران
 نیزه بدست او زد و جهان پهلوان نیزه را گرفت و بست و تیغ بر سر او راند و سپاه نصرت این نیزه
 راه کرد و جبار در آمدند و کلاشان ایشان را گرفتند و بیشتر آید آتش بار در روز کار مخالفان

با دو چنانج کسار بر آوردند پست بسی کن پی سر شد از شیخ سینه ندرت نبرد و نه پای کشید

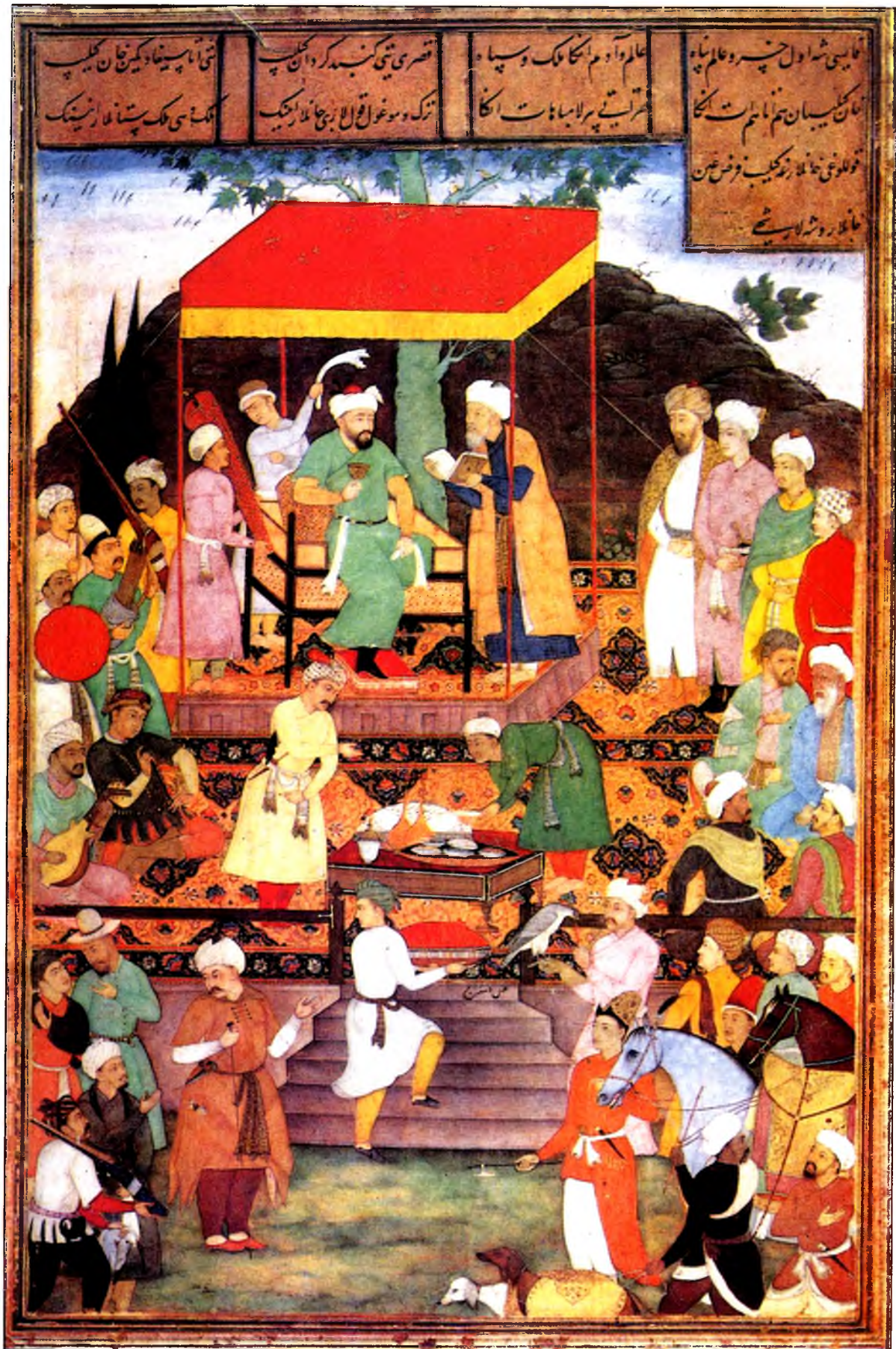
بالا کشید و فرمان قضا بر میان تفاوت یافت که آن خاکسار از زاینده آمد و ما را از
 روزگار کفار بر آوردند سپاه سرفروان از اطراف و جوانان قلعه کند ما و طنابا بر کنگره

انداخته یا لابر آمدند اهل حصار کچه بستان بودند زن و فرزند خود را آتش زوده بنوشند
 و تو می که دعوی مسلمان میگردند زن و فرزند را کوی پخته و آرزو میبیند و سر و دوطای

وامرارا احضار فرمود و از نیت و پنداری بویسته مشغول گشت
که تحقیق میدانم که مرغ روح از قفس قلب پرواز خواهد کرد پناه بدرگاه

خدای جان بخش جان بر دم و شمارا بلطف و رحمت او سپردم می باید که صلا

65

Сирланган лаган. Самарканд. XV аср

66

Усимлик нақши туширилган сиркор чироқ қисми. Тошкент. XV аср

67

Сирланган лаган парчаси
қисми. Самарқанд. XV аср

68

Сирланган лаган парчаси.
Тошкент. XV аср

69

Сирланган лаган парчаси.
Самарқанд (қургон). XV
аср

70

Улутбек ибн Шохрухнинг
уймакор ёғоч қутичаси.
Марказий Осиё. XV аср

71

Узук. Марказий Осиё. XV
аср

72

Амир Темур ҳукмронлиги
давридаги тангалар

73

Бронза қозонча. Самарқанд.
XIV аср

74

Бронза куза. Самарқанд.
XIV аср

75

Йул йул ағатдан ишланган
коса. Хирот. XV аср

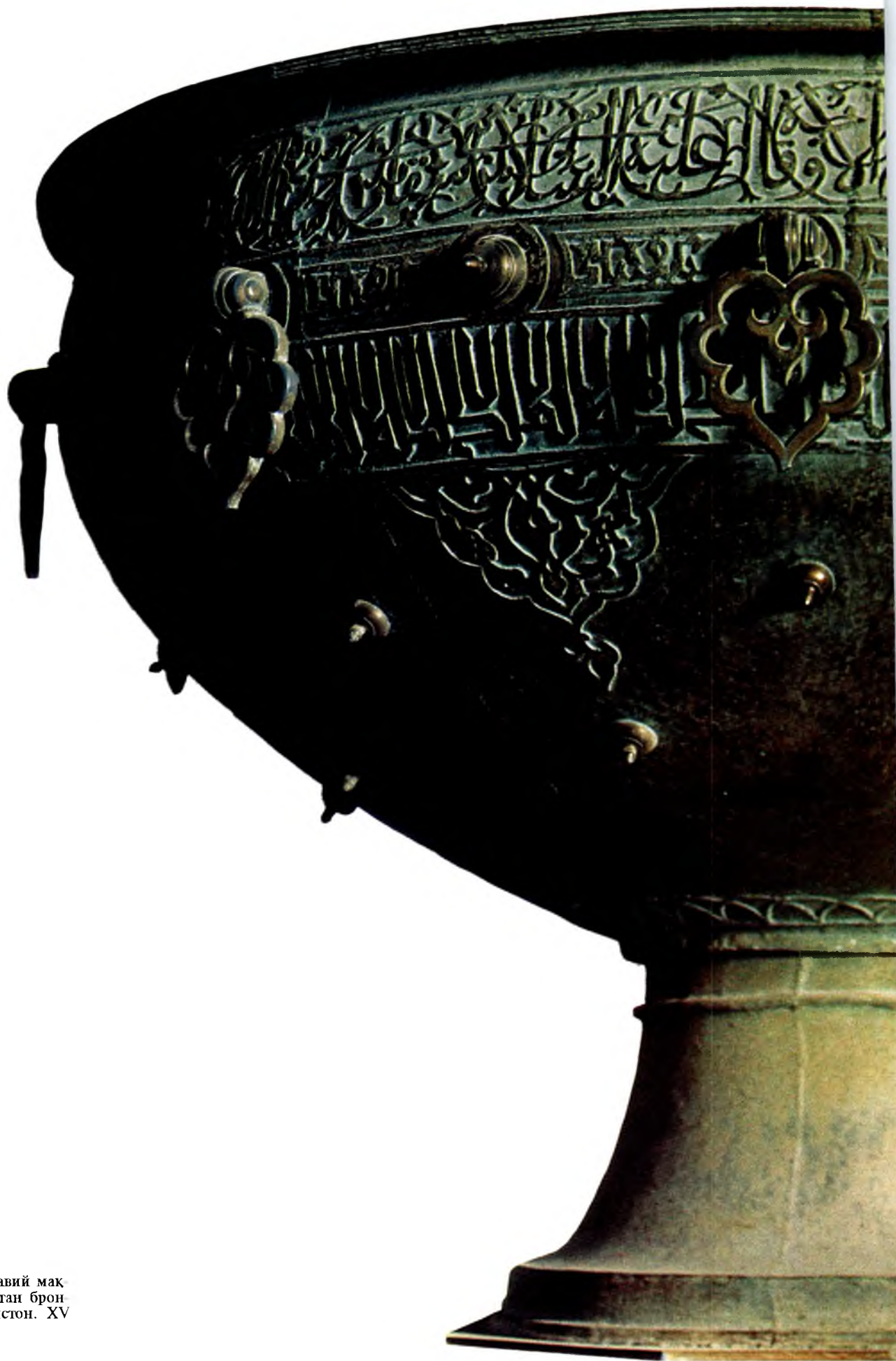

76

Сирланган қуза. Самарқанд. XV аср

77

Қоса тағи. Самарқанд. (қўрғон). XV аср

78

Хужа Аҳмад Яссавий мак-
барасидан топилган брон-
за қозон. Туркистон. XV
аср

79 →

Бронза чироқ. Туркистон.
XV аср

ришган. Заргарлар рақс усталарини келин-кўёвлардай ясангириб, ўйинга туширган бўлсалар ажаб эмас.

Базозлар шоҳи ва адасдан баланд кўшк қурганлар. Афтидан, кўшк икки, балки уч ошёналик бўлиб, уларда тўшалган ипак гиламларда гўзаллар жойлашган, созандалар соз чалган, ҳофизлар куйлаган. Улар ўз наволари билан Зуҳро юлдузини ҳаяжонга солдилар.

Қассоблар билан мўйнадўзлар тайёрлаган мезаналарда ниқобдорлар театрининг бутун бир томошалари намойиш қилинган. Али Яздий қассоблар қасабаси филоф ва ниқоблардан фойдаланиб, уй ҳайвонларидан кўй ва эчкилар, қўлга ўргатилган филлар қиёфаларига кирган, шу қиёфаларда муайян томоша кўрсатган, деб ёзади. Бунда одат тусида бўлган тарихий бир афсона акс эттирилган. Тахминимизча, бу Рустам тимсолига айланган қуёш маъбуди Митра билан боғлиқ саҳнавий афсонадир. Фил, кўй, айниқса, олтин шоҳли эчкиларнинг тимсоллари шунга ишора. Шубҳасиз, бунда қассоблар қасабаси номидан малакали ўйинчилар қатнашган. Али Яздий бежиз ижрочиларни киши қалби ва ақлини ўғирловчи париларга ўхшатмаган.

Мўйнадўзлар ҳам шунга яқин томоша кўрсатишган.

Арқон эшувчилар ёғоч, қамиш, арқон ва палослардан бир қанча туя ясаганлар, уларнинг ичига яшириниб олган одамлар ўз маҳоратларини намойиш этишган.

Пахта тозаловчилар пахтадан патли ва қанотли қушлар, пахтаю қамишдан осмонлар минора ясаб, минора тепасига лайлак ўрнатишган.

Чармгарлар туя ва унга ўрнатилган тахтиравон ясаганлар. Тахтиравонга чаққонликда, гўзал ва ёрқин ҳаракатларда бир-бирдан қолишмайдиган икки ой юзли, офатижон раққос ўтириб олган.

Хуллас, барча қасабалар ўз кўшк, мезана ёки чортоқларини қуриб, уларни ўз меҳнат маҳсулоти билан безаганлар. Муқим ёки ҳаракатланувчи ҳар бир қурилмада порлоқ чеҳра хонандалар, созандалар, ўйинчилар тўлиб-тошган бўлиб, уларнинг ранг-баранг наволари, усуллари, тимсоллари, ўйинлари, хумор ва жоду кўзлари, писта даханларидан сочилган шакар сўзлари — ҳаммаси ҳайратга солади. Шарафуддин Али Яздий бундай кўшк, мезана ва чортоқлар сонини 104 та деб кўрсатади. Бу минглаб санъаткорлар ва ҳунармандлар қатнашган деган сўз.

Кўшк, мезана ва чортоқларнинг ор-

қа томонида расталар бўлиб, уларда ҳам юзлаб карнайчи ва сурнайчилар, афсунгар ва найрангбозлар, муқаллид ва масхарабозлар ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Жумладан, дорбозлар ҳам. Шарафуддин Али Яздий уларни бозингар (ўйинчи) деб атайди. Унинг тасвирлашича, дор жуда баланд тикилган бўлиб, нақ кўк тоқига тегиб тураркан, дорбоз ойга эмас, қуёшга ўхшаркан. У дорга енгил ва чаққон чиқиб, шундай ўйинлар кўрсатибдики, одамлар ҳамма ишларини йиғиштириб қўйиб, ҳайратланиб томоша қилибдилар. Клавихонинг ёзишича, дор шоҳ чодирини рўпарасидаги майдонда ўрнатилган экан (9).

Бундан ташқари, махсус майдонларда кураш, чавандозлик ва фил ўйинлари ҳам кўрсатилган. Бу тўғрида ҳам Клавихо маълумотлари инobatли.

Клавихо ўйинчи филларга дастлаб Боғи Дилкушода дуч келган.

Сайилда эса Клавихо бира тўла 14 та филни кўрган. У ёзади: «Шоҳнинг 14 та фили бўлиб, уларнинг устида ёғоч айвончалар бор эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқ тикилган. Ҳар бир айвончада беш-олтитадан одам, шунингдек, ҳар қайси фил гарданида сим қамчин ушлаган яна бир киши бўлиб, филни югуриб ҳар хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этарди...» (10).

Булардан ташқари, Амир Темурнинг катта кўшқиде Сароймулкхоним, Хонзода бегим, шаҳзодаларнинг саропардаларида ҳам махсус томошасоз гуруҳлар иш кўрган.

Амир Темур турли мамлакатлар маданиятида бўлган ҳар қандай нодир, гўзал, ажойиб нарсадан фойдаланиш чорасини излаб топарди. Ўрта ва Яқин Шарқдаги кўзга кўринган санъаткорлар, ҳунармандлар, олиму фозилларнинг Самарқандда тўпланиши шундан.

Байрам, тўй ва базмларда турли элат ва насабларга тааллуқли минглаб малакали ва ҳаваскор ижрочилар қатнашган. Конибилда ўтказилган умумхалқ байрамига ўз китобидан бутун бир бобни ажратган Ҳофизини Абрў мана шу минглаб санъатчиларнинг турли иқлим, турли мамлакатлардан келган ҳунармандлар сингари ўз жойларининг одати бўйича ҳар хил кийинганлари, санъатда ҳам ўзларига хос куй ва усуллари билан намоен бўлганлари ҳақида гувоҳлик беради.

Манбаларга қараганда, Амир Темур томоша санъатлари ичиде рақсга ало-

Ислом маданиятининг элементлари Марказий Осиёда ҳар вақт мавжуд бўлди. Амир Темур тасарруфга олинган ислом давлатларидан мусулмон маданиятининг айрим янги элементларини олиб келиб уларга янги куч бахш этди.

Саид Жамолиддин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ҳида эътибор берган. Буни Соҳибқирон ҳузурида ўтган базм, тўю томошаларда раққос ва раққосаларнинг фаол иштирок этишидангина эмас, завққа тўлган, илҳоми жўш ўрган пайтларда, Амир Темурнинг шахсан ўзи ҳам тўлиб-тошиб ўйнашидан билиб оламиз. Шундай бир лавҳа муаррих Ибн Арабшоҳ томонидан қайд этилади:

«Чанг, уд, ургун, гижжак, най наволари янграб, ашула авж олиб, раққосалар ўйинга тушиб, ниҳоят ўйин-кулги, хурсандчилик Амир Темурни тўлқинлантириб, шод-хуррамлигу мағрурлик уни қулғутди. У мадақкордан ёрдам сўраб ... тик тургач, кексалигига қарамай, ўртада тебрана-тебрана рақсга тушди...

Шунда... Амир Темур бошидан жавоҳирлар, марваридлар, кумуш ва тиллолар, турли-туман нафис, қимматбаҳо ашёлар сочдилар... Жамоат тарқамангунча Амир Темур шу аҳволда давом этди» (11).

Амир Темур ҳаётлигида расм бўлган байрам, сайил, намоийш ва томошалар унинг вафотидан кейин ҳам давом этган. Негаки, аксар Темурий шоҳлар Соҳибқирон расм-русумлари ва одатларига содиқ қолишган. Чунончи, Ҳиротда 1412 йилда Шоҳрух ва 1469 йилда Ҳусайн Бойқаро томонидан, 1462 йили Самарқандда Абу Саъид Мирзо томонидан катта байрам ва томошалар уюштирилган. Умуман, истеъдодли, хунарманд кишиларни қадрлаш, ўзга юртлардан келадиган санъаткорларни яхши қабул қилиб, уларга шароит яратиб бериш, ижодий изланишлар, янгиликларга кенг йўл очиш бутун Темурийлар ҳукмдорлиги давомида анъанага айланган.

Тахтга ўтирган аксар Темурий подшоҳар ва темурзодалар Соҳибқирон Амир Темур тамойиллари ва одатларини ўзлаштириб, унинг йўлида рағбат кўрсатганлар, лекин маишатга, ўйин-кулгига ортиқ берилмаганлар. Шулардан бири Шоҳрухдур. Ҳазрат Алишер Навоий «Ҳоқони саид Шоҳрух Мирзоким, авлод ва амжод орасида Соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди» деб ёзади (12).

Аксар темурийларнинг Қуръон тиловат қилувчи ўз ҳофизлари, ҳадис айтувчи муҳаддислари, ҳикоя ва қисса сўзловчи қиссахонлари, ваъз айтувчи воизлари, севимли ва ардоқли созандалари, хонандалари, рақс ва кулги усталари бўлган.

XV асрнинг биринчи ярмида Шоҳрух ва унинг ўғли Улуғбекнинг оқилона ҳукмронлиги туфайли шаҳар маданияти янада ривожланиб, шеърят, мусиқа, тасвирий санъат, хунармандчилик тарақ-

қий топди. Кулги усталари — масҳара ва муқаллидлар, раққослар, қовурчоқчилар, афсунгар ва кўзбоғловчи шўъбадабозлар, ромчилар ва бошқалар қасабаларга уюшдилар.

Самарқанддаги Боғи Дилкушо, Боғи Чинор, Боғи Майдон, шунингдек, Кониғил уланида Мовароуннаҳрнинг энг сара созандалари ва ўйинчилари иштирокида муттасил қабул маросимлари ва байрамлар ўтказиб турилган.

Мирзо Улуғбек анъанавий Наврўз ва Меҳржон байрамлари яхши ўтишини таъминлаб, рағбатлантириб турган. Шунинг учун ҳам ўша даврнинг таниқли шоири Саккокий ўзининг Улуғбекка атаб ёзган қасидаларидан бирида бутун бир бобни наврўзга бағишлайди. Унда, жумладан, шундай сатрлар бор:

Гулистон аҳлига бу кун эрур
ҳам ийди Наврўз,
Улар гул сочдилар, ман ҳам кетурдим
хуш бу ҳалвони.
Ёхуд гул васлаларидин тикиб бир
хильвати зебо,
Бу мажлисга кетурмакка тиладим
асли волони (13).

Хондамирнинг маълумотига қараганда, илм олиш ва санъат соҳаларида аёлларнинг эркаклар билан тенглигини эълон қилган Мирзо Улуғбек фақат саройда эмас, бошқа жойларда ҳам хотин-қизлар орасидан етишиб чиққан созанда, хонанда ва ўйинчиларнинг эркаклар билан ёнма-ён утириб, бирга ашула айтишларига, ўйин-кулги қилишларига йўл берган.

XV аср ўрталарида, Шоҳрух вафотидан кейин кучайган ўзаро низолар, тахт талашув оқибатида томоша санъати, айниқса оммавий байрамларга путур етади. Султон Абу Саъид ва унинг ўғиллари ҳукмронлиги даврида бир оз жонланиш рўй беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг гувоҳлик беришича, Султон Абу Саъиднинг ўғиллари Султон Аҳмад ва Умаршайх майдон томошалари ва беллашувларни ёқтирган. Султон Абу Саъиднинг учинчи ўғли Султон Маҳмуднинг масҳарабозлар тўдаси ҳам бўлган. «Бобурнома»да ўқиймиз: «Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масҳара ва бобок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанъе ҳаракатлар қилурлар эди» (14).

XV асрнинг иккинчи ярми — XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда санъат, жумладан саҳнавий томоша турларининг ривожига Темурийлардан, хусусан, Ҳусайн Бойқаро билан Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳиссаси катта бўлган.

Маълумки, Ҳусайн Бойқаро Хуросонда 37 йил (1469—1506) ҳукмронлик

қилиб, ҳунар, адабиёт ва санъатнинг кенг ривожланиши учун шароит яратди, туркий (ўзбек) тилини давлат тили деб эълон қилди, шахсан ўзи дўсти Алишер Навоий каби туркийда ғазаллар битиб, девон тузди. Манбаларда келтирилишича, Ҳусайн Бойқаро даврида мингга яқин ижодкор фаолият кўрсатган, мақомхонлик, рақс, қиссахонлик, воизлик, масҳара, тақлид, майдон томошалари яхши ривожланган.

Айнан шу даврда Амир Темури замондаёқ шакллана бошлаган томоша санъати тизими ниҳоясига етди.

Бу даврда мусиқа ва унинг таркибий қисмлари бўлмиш чолғу, ашула, бастакорлик, мусиқа тарихи ва назариясига оид йўналишлар яхши ривожланди. Шу билан боғлиқ рақс санъати, айниқса, эркаклар ижро этадиган рақслар тараққий этди. Рақслар чолғучилар дастаси куйларига, баъзан доира усулига ижро этилган.

Ҳусайн Бойқаро амирларидан бўлмиш буюк раққос Саййид Бадр созанда ва хонандалар жўрлигида рақсга тушган. «Саййид Бадр бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди.— деб ёзади Бобур.— Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди» (15). Саййид Бадр мавжуд рақсларни ўзлаштириш билан чекланмаган, балки рақсларини ўзи ижод қилган. Бобурнинг «Ғайри муқаррар рақс қилур эди. Ғолибо, ул рақс анинг ихтироидур» деган гапи шунин билдиради (16).

Бобур 1506 йили Ҳиротда 20 кун меҳмон бўлиб тураркан, Музаффар Мирзо ҳузурда Саййид Бадр рақсини ўз кўзи билан кўрган ва унинг чинакам ижодкорлигига тан берган.

Саййид Бадрга Жалолиддин Маҳмуд найчи, Шоди чангчи, Ҳожи Ҳофиз, Миржон Ҳофиз жўр бўлиб туришган. Базмда Катта Моҳ ва Кичик Моҳ деган раққослар, муқаллидлар ҳам қатнашган.

Бобур шарафига берилган базмлардан бирида Ҳиротда унга ҳамроҳ бўлиб юрган Юсуф Али Кўқалдош ҳам ўйнаган. «Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди»,—деб ёзади Бобур бу хусусда (17).

Мақсудали, Моҳчучук деган рақс усталари тўғрисида ҳам маълумот сақланган. Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Мақсудали Миржон Ҳофиз бошчилигидаги тўққиз кишилиқ тўда билан Ҳиротдан йўлга чиқиб, Термиз, Шаҳрисабз, Самарқанд ва Бухорода томошалар кўрсатган. Созандалар таркибига қараганда (уд, қонун, чанг, гижжак, най), Мақсудали асосан мақом куйларига ўйнаган.

Тўдада биргина Миржон Ҳофизнинг ўзи хонанда, қолганлар— чолғучилар. Бу ҳам тўданинг Мақсудали раққосга хизмат қилишига мўлжалланганини кўрсатади. Миржон Ҳофиз ўз хонишалари билан Мақсудалини мадҳ этган, чолғучилар жўр бўлишган. Мақсудалининг рақслари тўда дастурининг негизини ташкил этган (18).

XV асрнинг иккинчи ярми —XVI аср бошида суфий тариқатлари орасида зикри самоъ кенг ёйилган. Созанда, хонанда, ўйинчиларнинг баъзилари мутасаввиф бўлишган, асосан нақшбандия тариқатига эргашиб, зикри самоъ қилиб туришган.

Зикри самоъ Камолиддин Беҳзоднинг «Дарвешлар рақси» мўъжаз расми ва бошқа шу каби миниатюраларида ўз аксини топган.

Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврида анъанавий театрнинг қиссагўйлик, воизлик, маддоҳлик каби турлари яхши ривожланган. Таъсирчанлиги, романтик руҳи билан улар зикри самога яқин. Аммо улар тор доирага эмас, кўпчилиқ томошабинларга мўлжалланган.

XV асрнинг биринчи ярми — XVI аср бошидаги анъанавий кулги театри ҳам эътиборлидир. Бунда масхаралар, муқаллидлар ҳамда бадихагўйлик билан сўз ва шеър тўқиб кишиларга завқ бағишловчи зарифлар кенг фаолият кўрсатишган.

Масхаралар 4-5 киши бўлиб тўй ва байрамларда хизмат қилишган. Улар маҳсус либос, қалпоқ, ниқоб, ясама соқол кабилардан фойдаланиб, жамият ҳаёти ва одамлар хулқ-атворидаги нуқсонлар устидан кулишган. Улар орасида ўз чиқишларида бемаъни сўз ва хатти-ҳаракатлар ишлатувчилар, кимгадир ёқиш учун бировни калака қилувчилар ҳам бўлган, албатта.

Бу даврда Ғиёс масҳара машҳур бўлган. У Ҳусайн Бойқаро, Бобур мажлисларида қатнашган. Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» тазкирасида уни меҳр билан эслайди.

Масхаралар кўпроқ маърака ва майдонларда чиқишган бўлса, муқаллидлар ўз кийимларида кичик йигинларда кўпроқ сўз ва юз-кўз ифодалари билан ҳайвонот, қуш ва одамлар тақлидини қилиб кулдиришган. Бу соҳада Абдулло Девона, Хожа Деҳдор, Амир Низом муқаллид, Мир Муртоз (Вали Шалойин) машҳур бўлишган.

Бу даврда қовурчоқ ўйин кенг расм бўлган. Бу ўйин кўғирчоқларни қўлга кийиб, иплар воситасида ва фонусларга (балки матоларга ҳам) суратлари туширилиб ўйнатиладиган томошалардан

Амир Темурининг вори-си, Улўбекнинг отаси Шохруҳ Ҳиротни ўз похтаи қилиб олди. Амир Темури сингари у ҳам Ҳиротга кўлаб олишларни, айниқса тарихчиларни жалб этди. Ҳиротда подир қўлёмаларнинг ажойиб кутубхонаси тўпланди.

Н.Н.Леонов

АМИР ТЕМУРИ ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ҲАҶОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

ташқил топган. Улар «чодир жамол», «чодир хаёл» ва «фонус хаёл» деб юрилган. Шундан, айниқса, қўлга кийиб ўйнатиладиган «чодир жамол» тури ҳаётий воқеаларни ёритиши, қаҳрамонларнинг халқчиллиги, ижро этишда қўлайлиги билан Мовароуннаҳр ва Хуросонда оддий кишилар орасида кенг шуҳрат топган.

Қовурчоқчиларнинг томошалари тўғрисида Алишер Навоийнинг «Хамса»сида ва Ҳусайн Воиз Кошифий рисоласида қизиқарли маълумотлар сақланган.

Ҳусайн Воиз Кошифий қовурчоқ ўйинни томоша санъатлари сирасига киритиб, унинг асосий турларига, томоша мазмуни, ижро услубига таъриф-тавсиф беради. Чодир жамол томошаси хусусида шундай дейди: «Бир лаҳв (ўйинчи—Мух.) ҳангомасида ҳозир бўлдим, бошига чодир тортиб ва ундан икки сурат (қўғирчоқ) кўрсатиб ўтирган кимсани кўрдим. У гоҳи эркак овози билан бир сурат тилида савол берарди, гоҳи бошқа сурат тилида қизнинг ингичка ва нозик овози билан жавоб берарди.

Ҳолатини ўзгартмасдан сўзларни чунон айтардики, (икки суратнинг) ҳар хил овозда айрилган савол ва жавобларини (бемалол) этишиш (ва англаш) мумкин эди... Бу ҳаммаси чодир ичидаги кишининг қавлу феъли (сўзи ва ҳаракати) эдики, мен бундан таажжубландим»(19).

Ниҳоят, бу даврда ҳозирги «халқ цирки» атамасига тўғри келадиган рангбаранг томошалар ҳам кўп бўлган.

Айниқса, дор ўйинининг эътибори баланд бўлиб, ҳеч бир байрам усиз ўтмаган. Асилзолалар ҳам, халқ ҳам дорбозликни мардлик ва поклик намунаси деб унга эътиқод қўйган. Дор катта майдонларда, бозор жойларида тикилиб, минглаб одамларни тўплаган, томошабинларда матонат, ҳиммат, меҳмурувват туйғуларини уйғотган. Дор ўйинлари тасаввуф руҳидаги байтлар, қизиқарли таърифлар ва яхши тилаклар билан олиб борилган.

Дор устида, чиғирларда дорбозлар ўз маҳоратларини намоиш этсалар, дор тагида шўъбалабозлар, олов пурковчилар, ханжар ютувчилар, коса ва ликопча ўйнатувчилар, ёғоч от ва ёғоч оёқ ижрочилари, муаллақчилар, чамбардан сакровчилар, бесуюклар ўйин кўрсатганлар. Ижрочилар алоҳида-алоҳида мустақил томошалар ҳам кўрсатган, албатта. Чунончи, мушаъбидлар, олов ўйинчилар, ханжар ютувчилар алоҳида, муаллақчилар, коса ва ликопча

ўйнатувчилар, ёғоч от ва ёғоч оёқчилар алоҳида маърақа туганлар.

Уй ва ёввойи ҳайвонлар, қушларни ўйнатувчилар ҳам ўз ҳолларича, мустақил томошалар беришган. Бу даврда Ҳиротда фаолият кўрсатган Бобо Жамол, масалан, бир ўзи шатранжбоз маймунни, «ўғри»ни топиб берувчи кўк эчкини, Чамандар исмли эшакни, сепоя устига чиқиб нагма кўрсатувчи туяни, отилган тангаларни ҳавода илиб олувчи қушни гапга солиб, турли мураккаб топшириқларни бажартириб, маъракани қизитган.

Шунингдек, майдонларда, тўйхоналарда, сайилгоҳларда сурнай чалиб илон ўйнатувчилар, «ҳазил китоби»да ҳар хил суратлар пайдо қилувчи ҳамда шишадан ва тунукадан ясалган ҳар хил идишлар ёрдамида йўқ нарсаларни пайдо, бор нарсаларни ғойиб қилувчи кўз боғловчилар, одамларни турли ҳолатларда қотириб қўювчи, маълум топшириқларни бажартирувчи афсунгарлар, мис косачалар остидаги соққаларни ўта чаққонлик билан биридан бирига ўткази олувчи ҳуққабозларни кўп-кўп учратиш мумкин эди.

Булардан ташқари, чавандозликдан ажралиб чиққан от ўйини, куч синови мусобақаси сифатида пайдо бўлиб, сўнг соф томошага айланган зўргарлик ҳам танилган бўлиб, санъат даражасига кўтарилган. Чунки уларда чавандоз ва паҳлавон шунчаки мусобақада қатнашувчи киши эмас, балки ўз қалди-қомати, кучи, моҳирлигини кўз-кўз қилувчи артистдир.

Муסיқа ва томоша санъатлари ривожига асл Темурийлардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам муҳим ҳисса қўшган. Унинг атрофида Андижон, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз ва Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан етишиб чиққан олим-фозиллар, санъаткорлар кўп бўлган. Буни биз унинг «Бобурнома» асаридан биламиз.

Шунга кўра, умри от устида, жангу жадалларда ўтган бўлса-да, Бобурнинг ҳар куни, ҳар қадами, ҳатто нотинч, уруш кезларида ҳам нафосат билан ҳамнафас кечганини кўрамиз. Қаерга бормасин, ўша жойни кўркам, обод қилишни ўйлаган. Майдон томошалари, турли беллашувларни қанча ёқтирса, нафис санъатларни ҳам шунча ҳуш кўрган. Унинг девони ва лашкарбошиларига ўзига хос санъатчилар тўдаси хизмат қилган. Мазкур дастада Рухдам, Бобожон Қанбузий, Қосим Али, Юсуф Али Тарёкий, Тенгриқули, Абулқосим, Рамазон лўли бўлган. Булар асосан сонзда, хонанда ва ўйинчилардир.

Ора-чора уларга муқаллид ва масхаралар қушилиб турган. Чунончи, Кобул яқинидаги Чинор боғидаги суҳбатда Фиёс масхара ҳам қатнашган (20). Шунингдек, Бобур Турди Муҳаммад, Мулло Шамс, Муҳаммад Паргорий, Гадойи Муҳаммад деган кулги усталарининг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб турган.

«Бобурнома»да Хулхул энага деган аёл масхара ҳам тилга олинади. «Хулхул энага келиб, менга бисёр шалойинликлар қилди», — деб ёзади Бобур (21).

Бобур зарофатга, ҳазил-мутуйибага ҳам баъзида эътибор берган. Ўз яқинлари билан кўпинча Андижон шеvasида ҳазил-мутуйиба қилиб турган. Шулардан бири Дарвеш Муҳаммад сарбондир. Бобур уни «хослар таянчи, ихтисос эгаларининг зубдаси (сараси)» деб атайди (22). Бундан ташқари, Бобур атрофида Мир Фиёс, Вайс Логарий, Амир Айюб деган сўз усталари — зарифлар бўлган экан.

Умуман, Амир Темур ва Темурийлар даврида томоша кўрсатувчи ижрочиларнинг савияси баланд, маҳорати юксак бўлган. Машҳур, малакали ижрочиларнинг аксарияти саройларда хизмат қилишган, лекин улар ҳеч қачон аҳолидан ажралиб қолмаган. Улуғ байрамлар, катта тўю тантаналарда қатнашар экан, улар жамиятнинг барча табақаларига хизмат қилганлар.

Айнан шу даврда санъаткорларнинг дасталар, фирқаларга уюшуви кучаяди, ижрочиларнинг фаолиятини тартибга солувчи рисоалар ниҳоясига етади, шогирд тайёрлаш, уста-шогирд муносабатлари тизими қарор топади.

Байрам, сайил, тўй, маъракаларнинг тартиб-қоидалари, ахлоқий асослари амалий жиҳатдангина эмас, назарий жиҳатдан ҳам ишлаб чиқилган. Чунончи, Хусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарининг 6-бобини маърака маъноларига бағишлайди.

Унда ёзилишича, «маърака аслида жанггоҳдир, лекин кўчма маънода у — одамлар тўпланадиган ва ҳар хил шахслар ўртага чиқиб, қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзёдир» (23). Унда маърака тузуви, унинг сўзлари, ҳаракатлари ҳамда шуларни қабул этадиган халойиқ бўлади. Бири «файз етказса», иккинчиси «файз олади». Бу учун маърака жойи кенг, баҳаво ва тоза бўлиши керак.

Маърака тузувчи маъракага покланиб яхши ният билан кириши, одамларга ёқиш учун очиқ юзли, ширинсухан, сертабассум бўлиши, йиғилганлар-

дан ҳиммат ва мадад тилаши, устозларни, ўша жойдан ўтган азиз-авлиёларни ёд олиши, дуои фотиҳа ўқиб, ҳаммага яхшилик тилаб, ҳунарини кўрсатиши лозим. Ҳунарини намойиш қилаётганида сўзларни шундай бурро, равон ва маъноли айтсинки, «эшитувчиларнинг кўнгли роҳатлансин» (24). Умуман, маърака тутувчилар иймон-эътиқодли, карамли, саховатли, сабрли, ҳалим, андишали, тавозеъли, хоксор бўлсинлар, деб ёзади Кошифий (25).

Хусайн Воиз Кошифий маърака тутувчиларни уч тоифага, яъни сўз аҳли, зўр аҳли ва ўйинчиларга ажратади ва ҳар тоифага алоҳида таъриф-тавсиф беради. Сўз аҳлига маддоҳлар ва ғазалхонларни, қиссагўй ва қиссасозларни, ҳатто мешқобчи, дорифуруш, газмолфурушларни ҳам киритади. Зўр аҳлига полвонлар, тошотарлар, гурзибонлар, зўргарлар, дорбозлар, ҳатто лой ташувчилар, ҳаммолларни ҳам қўшади. Томоша кўрсатувчи ўйин аҳли уч тоифа бўлади деб косабозлар, қўғирчоқбозлар ва соққабозларни кўрсатади.

Кошифий ўз асарида барча ижрочиларни алоҳида тавсифлайди. Шундан курашга, масалан, илм билан боғланган куч, амалдаги илм, «одамлар кўп қизиқадиған ҳамда султонлар, шоҳларга мақбул бўлған ҳунардир», деган таъриф берилади. Кураш икки турдан иборат деб кўрсатилади: биринчиси — қабз усули, яъни қўл ушлаб кураш тушиш, иккинчиси — изтирор, яъни эркин кураш.

Зўргарлар одам кўтариб, тош ва суяк синдириб, тош отиб, тегирмон тошини кўтариб, фил билан олишиб ўз куч ва маҳоратларини намойиш этганлар. Кошифий камондан ўқ узиш, сакраш ва ҳатто дорбозликни ҳам шу тоифага қўшади. Ҳақиқий зўргар куч-қувватга учмаслиги, нафс ҳавосидан воз кечиши лозим, дейди (26).

Бу даврда саҳнада инсон ва уни қуршаб турган воқелик ҳамда афсонавий-хаёлий дунёни тасвирлаш авж олган. Самарқанд ва Ҳиротда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари, зафарлари акс эттирилган деворий тасвирларни, Беҳзод, Маҳмуд Музаҳҳиб портретларини эслаш кифоя.

Инсон ва инсон ҳаётини мана шундай икки йўналишда — ҳам монументал, ҳам муъжаз шаклларда ёритиш мусиқада, томоша санъатида ҳам яхши йўлга қўйилган. Ўйин ва томошаларнинг бир қисми тор доираларга, маъракаларга мўлжалланса, бир қисми катта майдонларга, байрам ва сайилларга мўлжалланган.

Амир Темур кўп вақтини шатранж ўйини устидан ўтказган. У ўз даврининг машҳур шатранжчилари билан бемалол беллаша олган.

Хильда Хукхэм

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ҲАҶОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

Айнан шу даврда томоша санъатлари бутун бир тизим сифатида шаклланган. Унинг умумий таркиби театрлашган маросимлар, намоишлар, майдон томошалари, анъанавий театр, рақс санъати, халқ циркидан иборат бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси яна, ўз навбатида, бир қатор тур ва туркумларга бўлинган.

Театрлашган маросимларга Наврўз ва Меҳржон билан боғлиқ хилма-хил қизиқарли, уюшган оммавий сайиллар, урф-одатларни, суннат тўйи ва уйланиш маросимларини, қизил гул байрамини, зардуштийлик билан боғлиқ баъзи сайиллар, ўйин ва томошаларни, шунингдек, келиб чиқиши ҳийла қадимий даврларга бориб тақалувчи зикри жаҳрия ва садр йиғинларини киритиш мумкин.

Бундай маросимларнинг аксарияти оммавий шаклларда бўлиб, юзлаб ижрочилар ва томошабинларни қамраган. Фақат зикр ва садрларгина сайланма кишилар қатнашадиган тор доирадаги йиғинлардир.

Театрлашган намоишларга авваламбор сувга бўлган эътиқоддан келиб чиққан «Сус хотин», «Хўббим» маросимларини, дарвеш ва қаландарларнинг махсус либосларда тўда-тўда бўлиб, байт ва қўшиқ айтиб юришларини, шунингдек, хунар ва санъатнинг биргаликдаги умумхалқ намоишларини киритса бўлади. Амир Темури ва Темурийлар даврида зеб-зийнатларни, антиқа буюмларни, ажойиб ҳайвон ва паррандаларни махсус жойларда намоиш этиш одат тусига кирган.

Бундай кўргазма ва маросимларни театрлашган дейишимизга сабаб шуки, уларда ҳам томоша объекти (баъзан ижрочи) ва томошабин бор, томошабин хушнуд бўлади, яйрайди, айрим ҳолларда мулоқотга киришади.

Амир Темури ва Темурийлар даврида ўйин ва томошалар силсиласида майдон томошалари алоҳида ажралиб турган. Зардуштийлик эътиқоди билан боғлиқ баъзи томошалар ҳам майдонлар-

да кўрсатилган. Аммо аксар майдон томошалари туркий уруғ ва қабилаларнинг турмуш тарзи, эътиқоди, эстетик майллари билан, Амир Темури ва Темурзодаларнинг армияси, навкарлари ва зобитларининг жанговар ҳаёти, руҳияти билан чамбарчас боғлиқдир.

Шубоисдан майдон томошалари орасида от билан бажариладиган пойга, улоқ чопиш (кўпкари), отдан ағдариш, чавгон, қабоқ ўйин кабилар, ҳаққоний куч синови ҳисобланмиш кураш (гуштигирлик), қилич, найза, гурзи ва бошқа жанговар қурооллар билан ўтадиган беллашувлар, шунингдек, қўчқор, хўроз уриштириш каби қадимий ўйин ва мусобақалар етакчилик қилган.

Майдон томошаларида кўп сонли чавандозлар, паҳлавонлар, камонбоз ва қиличбозлар, бошқа ўйинчилар қатнашган, томошабин сифатида бутун аҳоли жалб этилган; ҳаммада яхши кайфият, кўтаринки руҳ, янгилиниш ва яшариш завқи ҳукм сурган.

Томошабинлар ўта фаол бўлишган: ҳар гуруҳ, жамоа ёки уруғ майдонда куч ёки моҳирлигини синаётган вақилини (ёхуд ўргатган оти, қўчқорини) қувватлаб, тарафини олиб, руҳлантириб турган; бутун ўйин-томоша жараёнини у билан бирга кечирган, ютуғидан қувонган, мағлубиятидан ачинган. Аммо иштирокчилар ҳам, томошабинлар ҳам танти бўлишган, голибларни тан олиб, тетик руҳ, янги йиғинларга умид-ишонч билан тарқалишган.

Шундай қилиб, Амир Темури ва Темурийлар даврида Марказий Осиё бадий маданияти, шу жумладан томоша санъатлари гуллаб-яшнади. Ҳам шаҳар, ҳам қишлоқ ва саҳро маданиятлари билан боғлиқ бўлган ўйин, томоша, байрам, театрлашган маросим ва намоишларнинг бутун бир тизими вужудга келди. Шулар ҳаммаси касб-кори, насл-насаби, миллий-этник келиб чиқиши турлича бўлган кишиларни бирлаштиришга хизмат қилди.

* * *

XIV—XVI асрларда жаҳон тарихи саҳнасида Амир Темури ва унинг ворислари—Темурийлар келиши Марказий Осиёда давлат қурилиши ва маданий ривожланишнинг ўзга хос тараққиётини бошлаб берди.

Амир Темури ва унинг ворислари ҳукмронлиги даврида Буюк Ипак йўли бўйича Фарбдан Шарққа ва, аксинча савдо карвонлари қатнови тикланди. Худди шу ерда Эрон, Хитой,

Ҳиндистон, Араб мамлакатларининг маданий анъаналари билан маҳаллий, Марказий Осиё бадий маданияти ўзига хос хусусиятларининг ноёб уйғунлашуви жараёни рўй берди. Марказий Осиё фақат савдо ва карвон йўлларининг кесишув жойи бўлиб қолмай, балки маънавий маданиятнинг янги ғоялар вужудга келадиган, янги услуб шаклланадиган маркази ҳам бўлиб қолди.

Ҳар бир мамлакатнинг раъияти билан бўлган муомалада уларга нисбатан ҳолислик билан иш тутсинлар. Яна буюрдимки, ҳар бир мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик йўқотилсин.

«Темури тузуқлари».

АМИР ТЕМУРИ
ЖАҲОН ТАРИХИДА

Қадимги карвон йўлларининг тикланиши савдо-иқтисодий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмай, балки унинг салтанатининг улкан ҳудудида ва ундан ташқарида ҳам маданиятларнинг бир-бирини бойитиши ва ўзаро таъсирида улкан роль ўйнади.

Турли мамлакат ва ҳудудлар санъатининг оҳанг, ғоя ва шакллари Марказий Осиёда янги бадиий мазмун касб этиб, Европа—Осиё қитъаларининг бутун ҳудуди бўйлаб тарқалди.

Амир Темурнинг улкан интилишлари унинг Самарқандни жаҳон миқёсидаги пойтахтга айлантиришга қаратилган ҳаракатларида ўз ифодасини топди. Бу ерга Урта ва Яқин Шарқнинг турли мамлакатларидан энг яхши усталар, меъморлар, шоирлар, олимлар олиб келинди.

Самарқанд ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарлари узоқ йиллар санъат, ҳунармандчилик, бинокорлик, назм ва адабиёт, мусиқа, тантаналар ва оммавий томошалар соҳасида янгиликлар чиқарувчи ўзига хос маданий ва илмий тараққиёт марказига айланди.

Уша даврнинг муҳим хусусияти кенг халқ оммаси маънавий маданият бойликларини яратиш ва улардан баҳраманд бўлишга жалб этилганлигидир. Умумий маънавий юксалиш айрим истеъдодли шахсларгагина эмас, балки турли ижтимоий қатламларга ҳам хос эди. Шаҳар ҳунарманд-савдо доираларининг вакиллари хилма-хил моддий ва маданий бойликларни яратувчи ва тарқатувчи вазифасини бажаришди.

Маданий ҳаётнинг бундай демократлашуви ва унинг кенг кўламдаги маърифий ифодаси давлат раҳбарларининг кўллаб-қувватлашлари ва ҳомийлиги натижасидагина рўй берди. Бинобарин, Амир Темур фаолиятида маърифий асосларнинг умумий рағбатлантирувчи маданий сиёсатнинг асосий тамойиллари яққол кўзга ташланади. Унинг шахси умумий барқарорликнинг ўзига хос кафолати бўлди, сиёсати эса диний ва дунёвий асосларнинг баб-баравар ўзаро муносабатда бўлишига имкон берди.

Амир Темур узоқни кўра биладиган ва зукко сиёсатдон сифатида исломнинг давлат қурилиши ҳамда ижтимоий ҳаётни бириктирувчи, батартиб сақловчи ва жипслаштирувчи омил сифатидаги улкан аҳамиятини яхши тушуниб етганди. Унинг ўзи шариат қонунлари ва ислом аҳкомларига қатъий амал қилар ва мамлакатда барчанинг бунга амал қилишини мудом кузатиб турарди.

Айни вақтда у дунёвий маданият, илм-фан, адабиёт, меъморчилик, нафис ва томоша санъатларининг хилма-хил турларини яхши тушунар ва юқори баҳоларди. дунёвий маданият турларининг ривожланишини ҳар томонлама рағбатлантирарди. Бундай сиёсат ўзига хос ноёб ҳодисага олиб келди — Амир Темур ва унинг ворислари давлатида яққол намоён бўлган диний асослар ва юқори даражада ривожланган дунёвий маданият баб-баравар мавжуд бўлди.

Бу ерга олиб келинган усталар, меъмор ва рассомларнинг моҳирона санъати, шоирларнинг нафис ижоди, ўз навбатида, маҳаллий бадиий маданиятнинг юксак анъаналари билан ўзаро алоқада бўлди.

Бу маданиятда Амир Темур давлатининг этно-ижтимоий мағзини ташкил этувчи ва ушбу ҳудудда истиқомат қилувчи туркий ва эроний халқлар маданияти ҳамда санъатининг ўзига хослигини белгиловчи анъаналари кўп асрлар давомида ўзаро самарали таъсирда бўлди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида туркий адабиёт ва шеърият гуркираб ривожланди, — туркий тилнинг шаклланиши ниҳоясига етди ҳамда у нафис шеърият ва адабиёт тили бўлиб қолди.

Ҳозирги замон фани Амир Темур ва Темурийлар даврини ҳақиқий Ренессанс — Уйғониш даври деб эътироф этмоқда. Зеро, бу даврда ўтмиш даврлар тажрибаларини ижодий ўзлаштиришга ва янгича ёндашувларга, олимлар, меъмор ва ҳунармандлар, миниатюрачи рассомлар, шоирлар, мусиқачилар, янги давр томоша санъати вакиллари олдида турган масалаларни ҳал этишда жиддий янгиликлар киритишга асосланган энг яхши анъаналари тикланди.

Амир Темур ва Темурийлар даври маданиятининг ҳаётбахш фалсафаси, унинг юксак бадиий муваффақиятлари кейинги даврлар санъатининг ривожига самарали таъсир кўрсатди.

Амир Темур ватани бўлган Ўзбекистонда маданиятнинг юксак парвози қонунийдир. Илм-фан ва санъатнинг минг йиллик бой анъаналари Амир Темур ва унинг ворисларининг яратувчилик фаолияти туфайли янгидан куртак ёзди. Бугунги кунда миннатдор авлод унинг хотирасини мамнуният билан ёдга олиб, буюк Соҳибқирон қолдирган маънавий меросни ривожлантирмоқда.

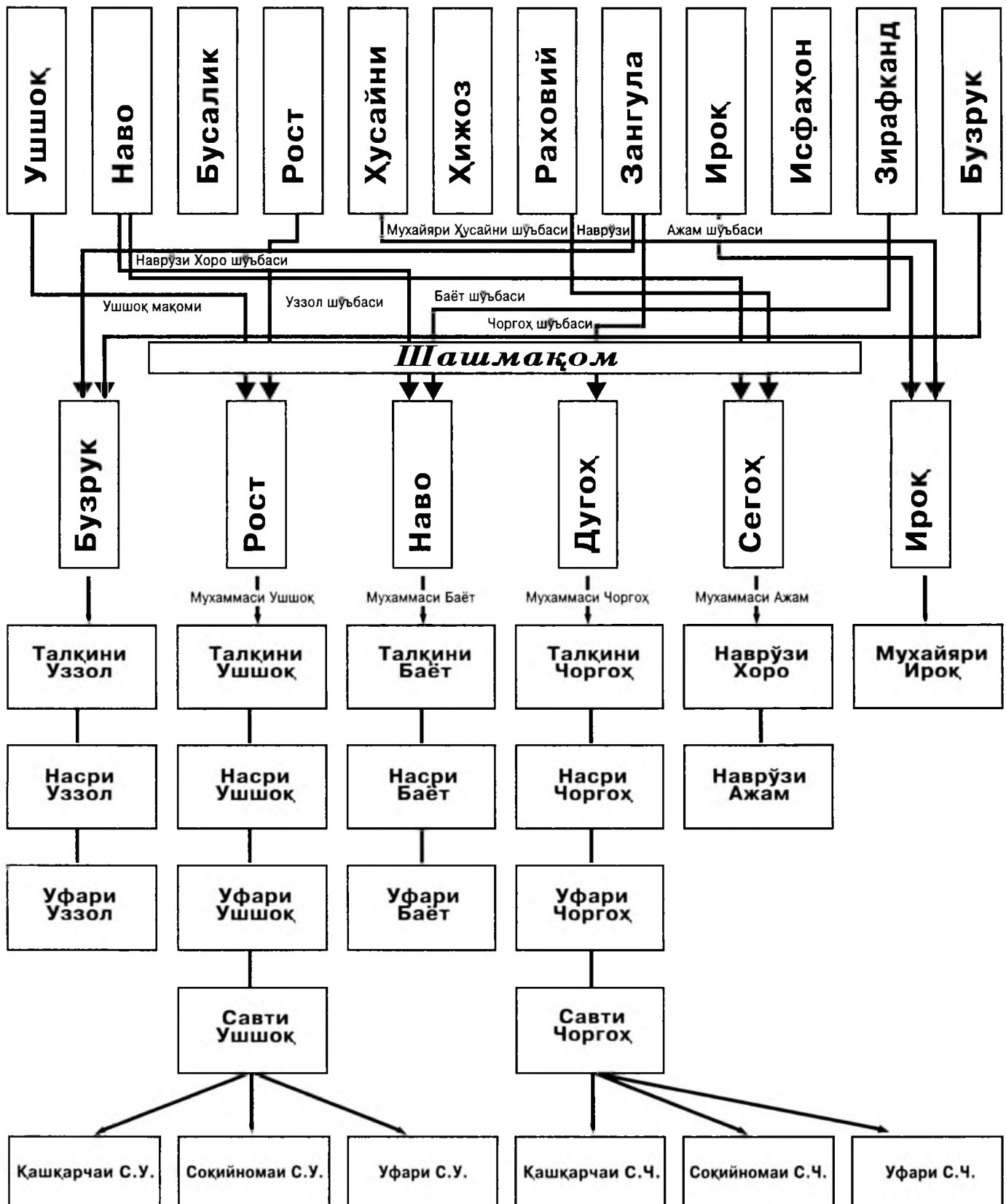

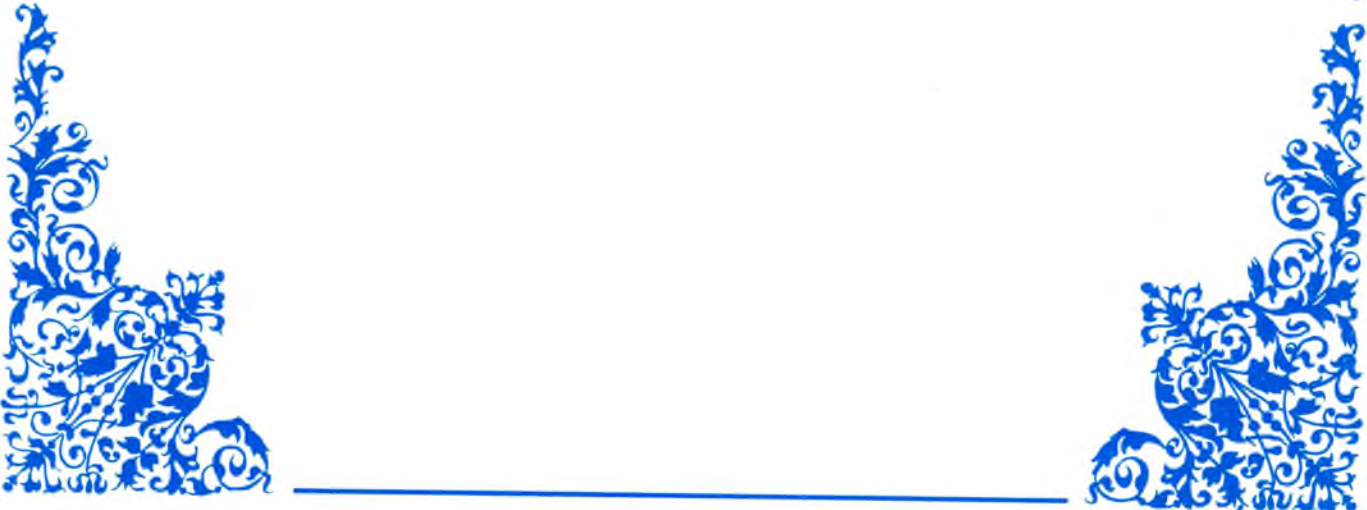
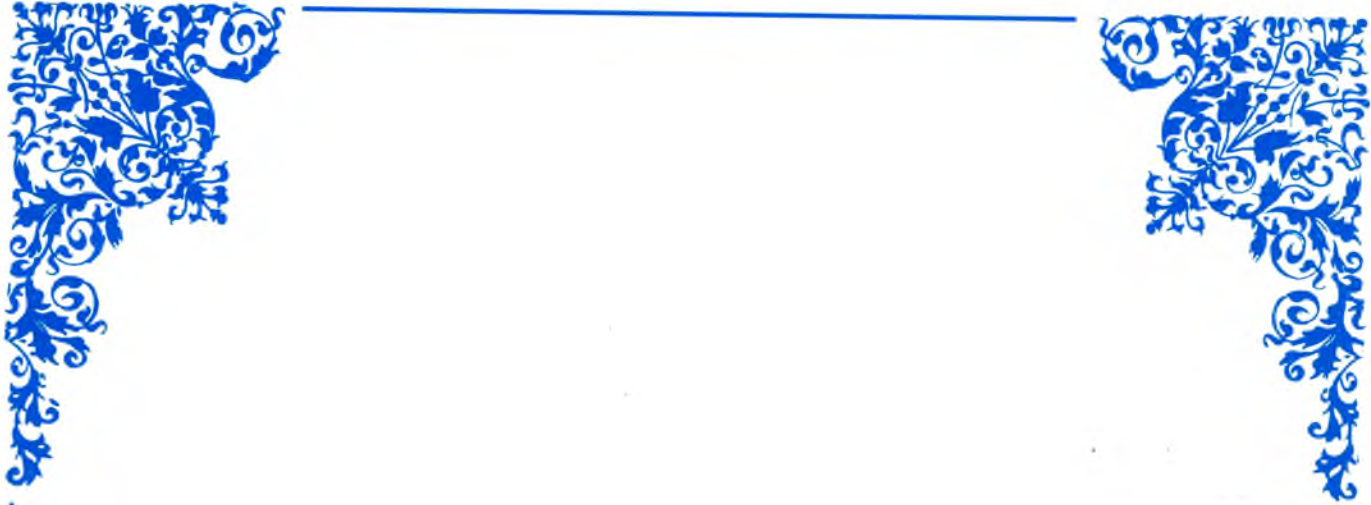
Амир Темур бир қанча шайхларни ўзига маънавий устоз қилиб олди. Булар орасида шахрисабзлик шайх Шамсуддин Қулол, шайх Зайниддин Тайободий ва бошқалар бор эди. У мунтазам азиз-авлиёлар ҳузурига ташириф буюрар ва ўз фаолиятида улардан мадад кутарди.

Саид Жамолiddин

АМИР ТЕМУР ВА
ТЕМУРИЙЛАРНИНГ
ЖАҲОН МАДАНИЯТИ
РИВОЖЛАНИШИГА
ҚУШГАН ҲИССАСИ

"Дувоздаҳмақом" - **"Шашмақом"** туркумига сингдирилиши

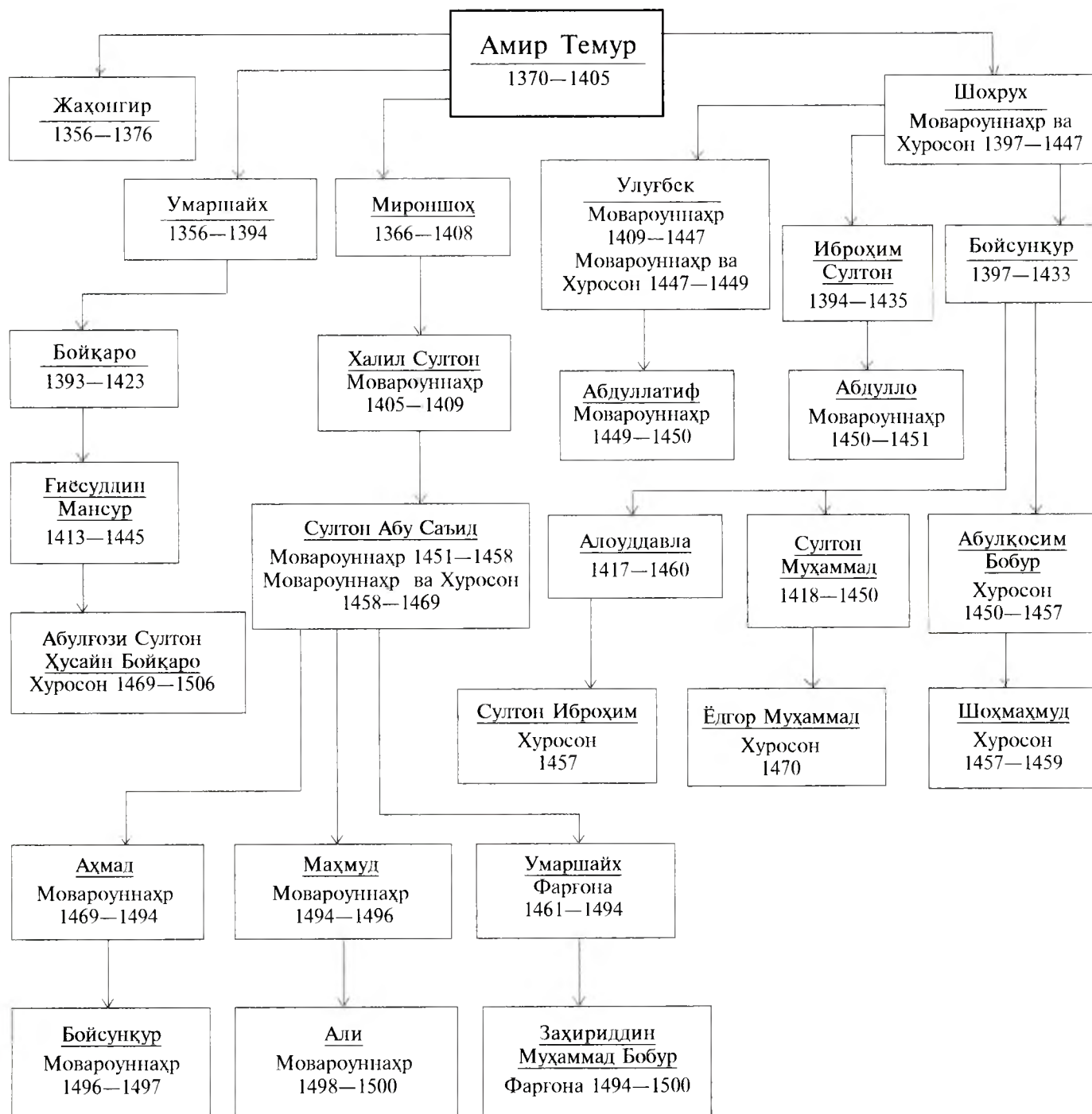

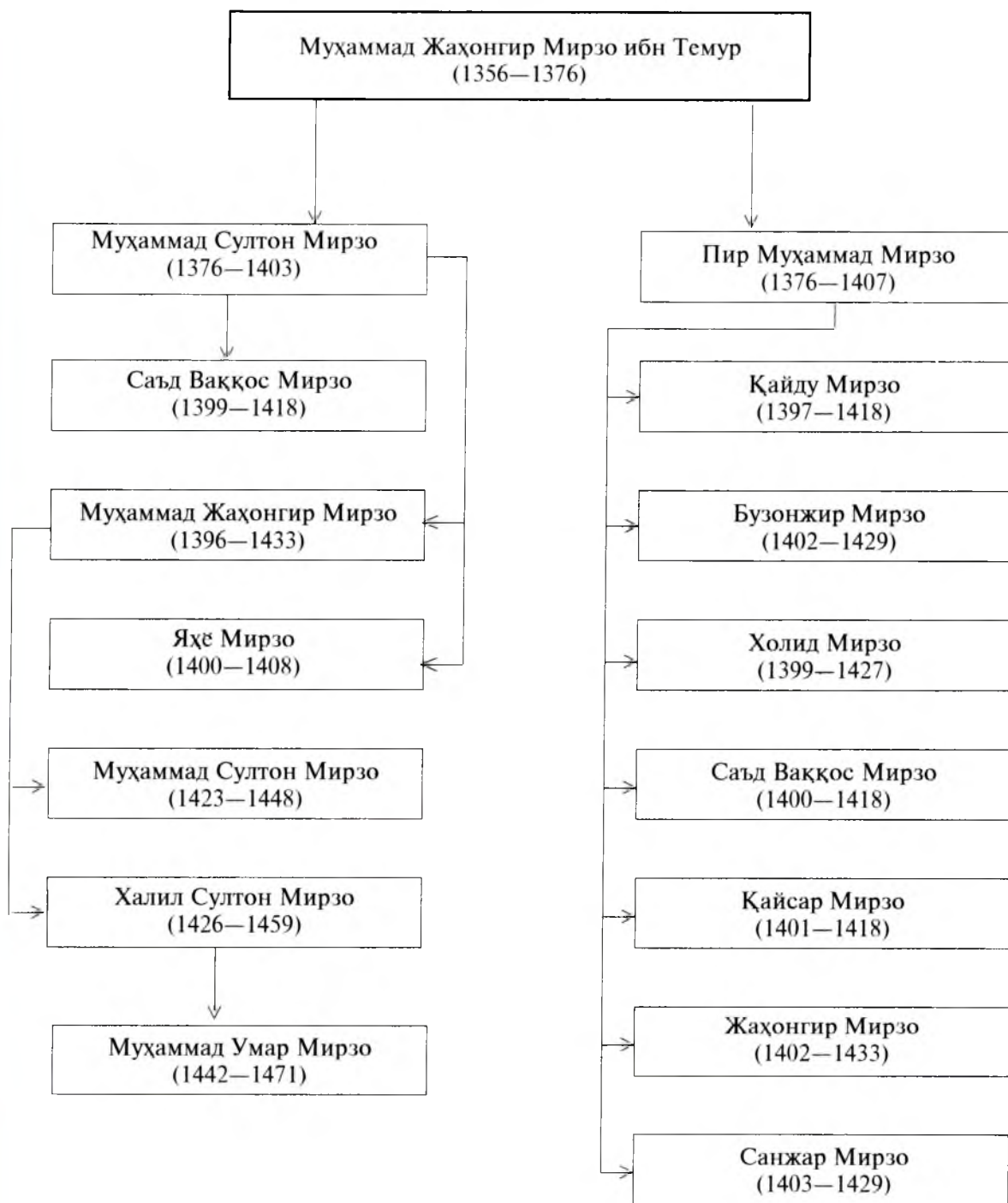
III
ИЛОВАЛАР

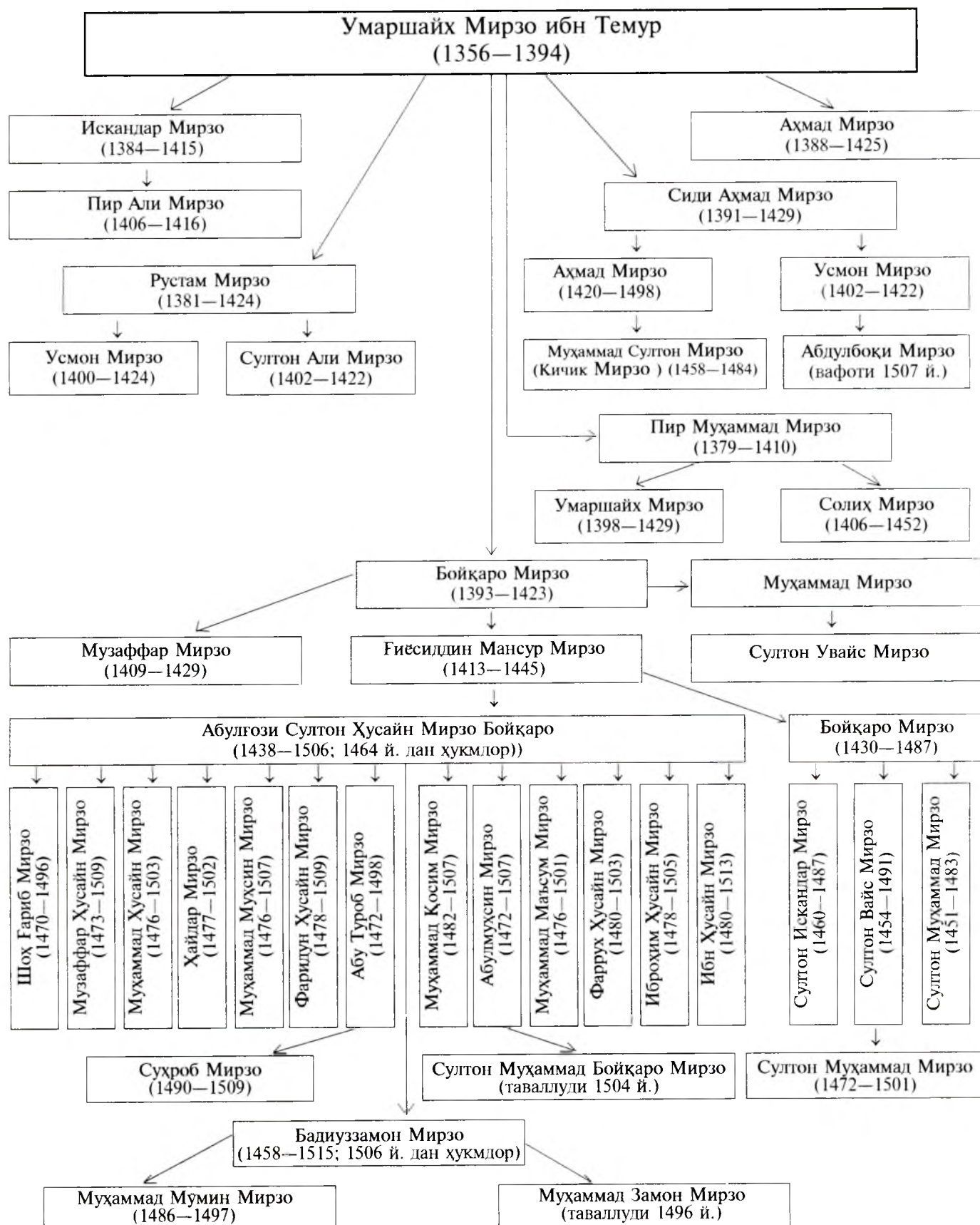
Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган Амир Темур ва унинг авлодлари*
(1370—1507 йиллар)

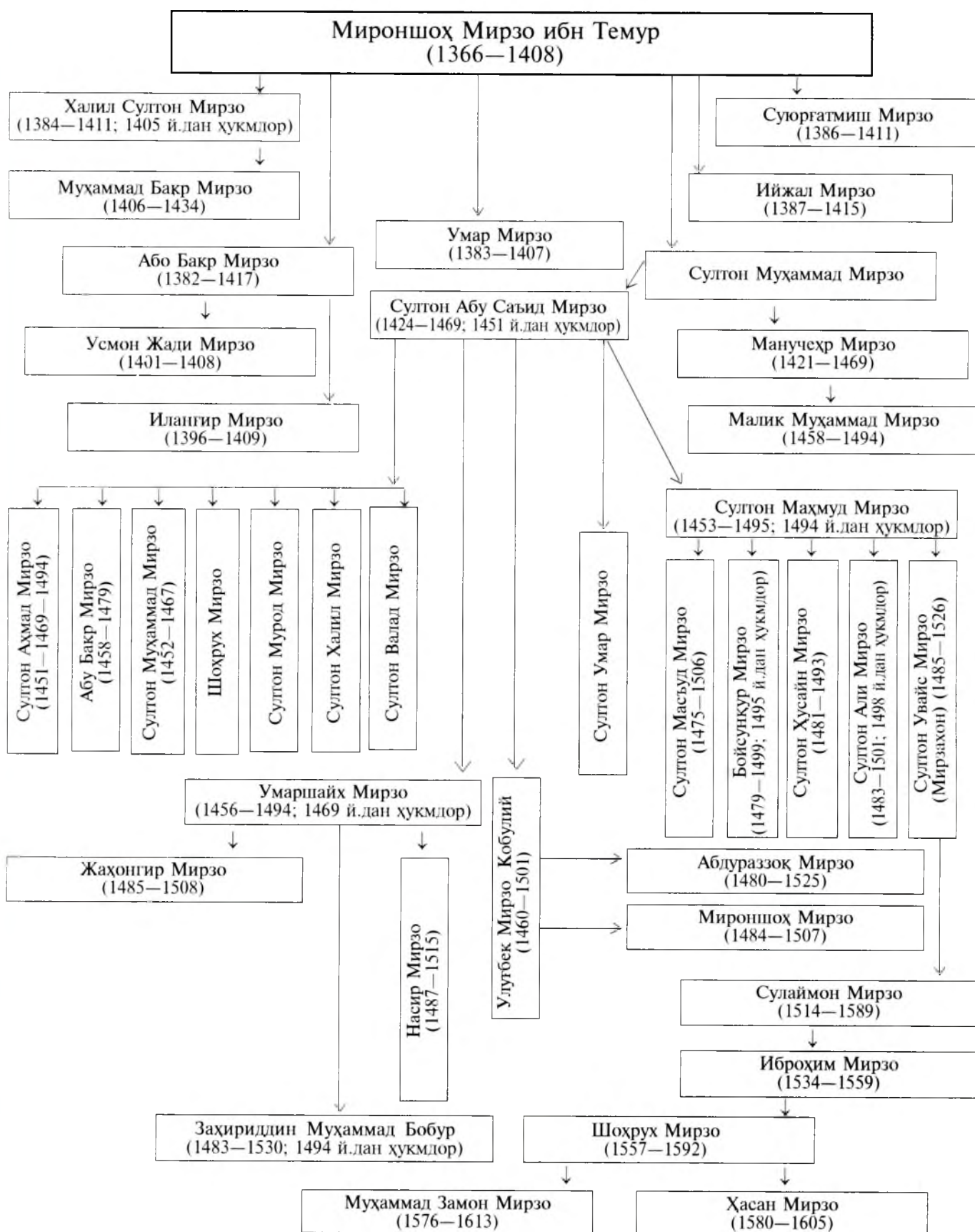
1 - ж а д в а л

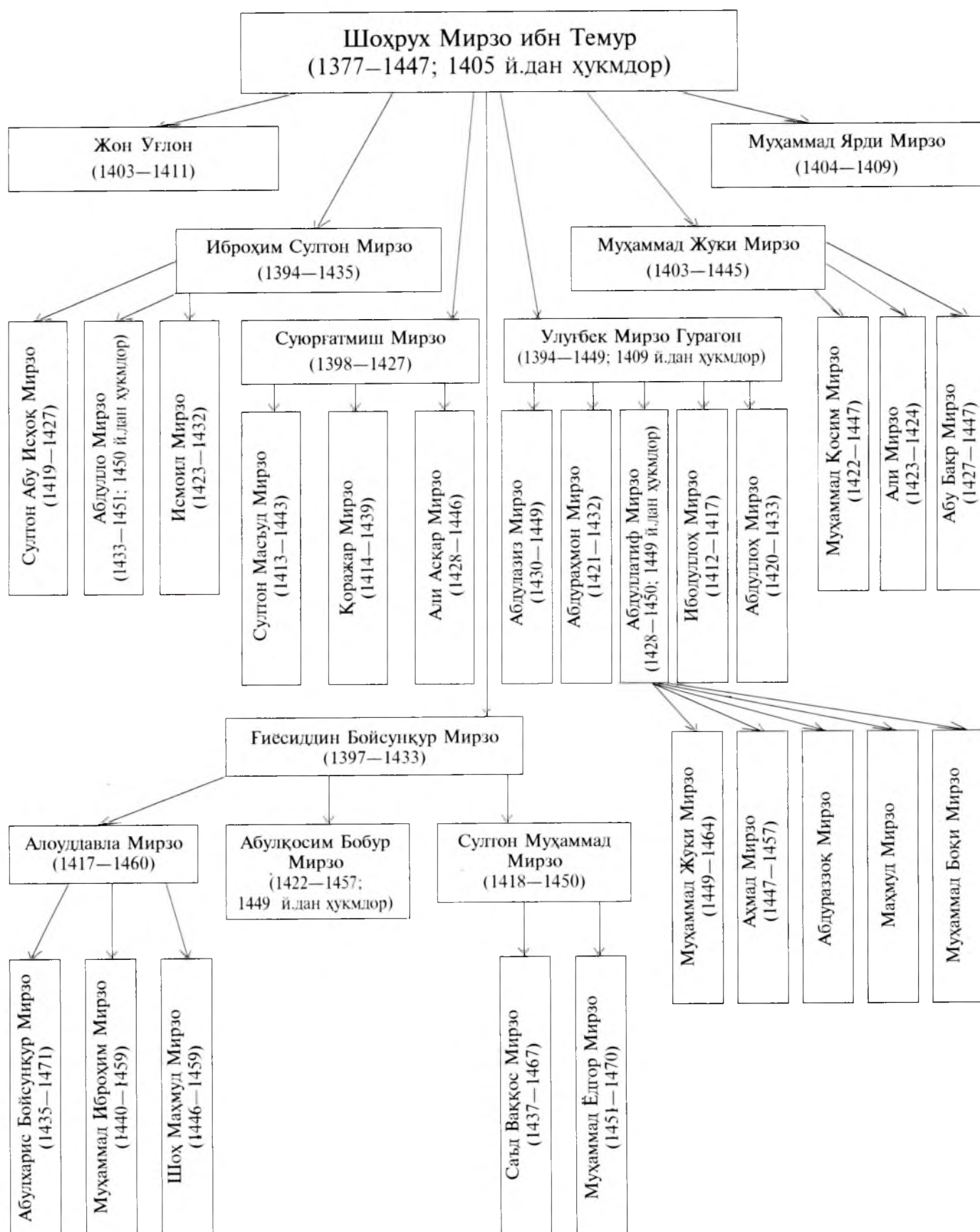

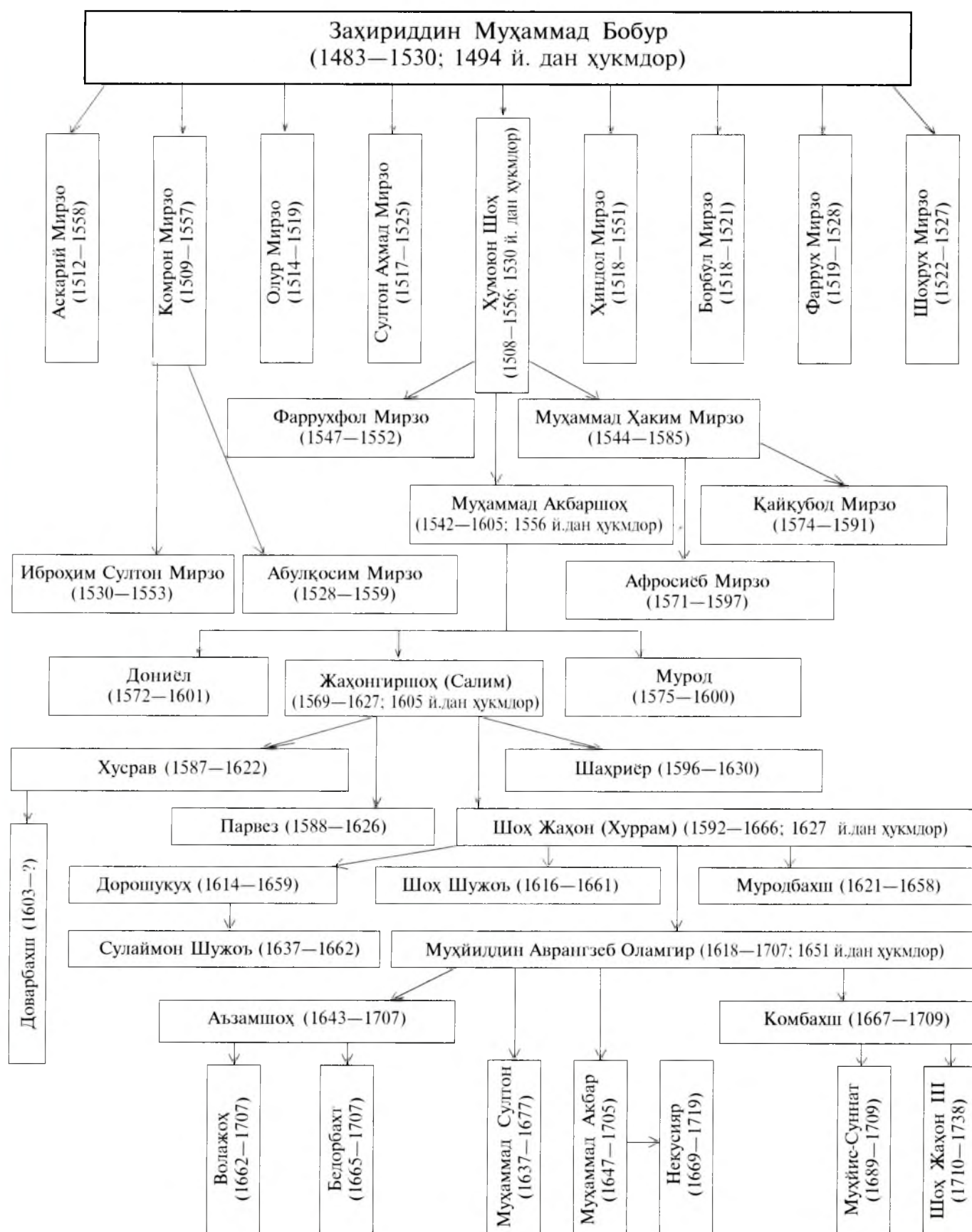
* Турғун Файзиёв тузган.

ТАРИХИЙ ВОҚЕАЛАР СОЛНОМАСИ

- 1220—1334 Чингизхон ва унинг ўғиллари Жўжи ва Чигатой бошчилигидаги мўғулларнинг Марказий Осиёни забт этиши.
- Марказий Осиёда Чингизхоннинг иккинчи ўғли — Чигатой улусининг вужудга келиши ва унинг авлодлари — чигатойлар ҳукмронлиги.
- 1256 Эрон ва Ироқда Элхонлар улусининг асосчиси, Эроннинг чингизий ҳукмдори Ҳулоғухон қўшинларининг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.
- 1266 Мовароуннаҳрга жалойирлар ва барлосларнинг кўчиб ўтиши.
Муборакхоннинг Мовароуннаҳр тахтига ўтириши.
- 1295 — 1304 Эронда Қазонхон ҳукмронлиги.
- 1312 — 1341 Олтин Ўрдада Ўзбекхон ҳукмронлиги.
- 1312 Олтин Ўрданинг мусулмонлашуви.
- 1316 — 1335 Эронда Ҳулоғухон авлодидан бўлган Абу Саъид ҳукмронлиги.
- 1318 — 1326 Чигатой хони Кўппакнинг ҳукмронлиги.
- 1323 Мўғул шаҳзодаларнинг доимий урушлари оқибатида Чигатой улусининг харобага айланиши.
Чигатойлар томонидан Туркистоннинг бирлаштирилиши.
- 1326 — 1334 Чигатойлар хони Тармаширин ҳукмронлиги.
- 1333 Ибн Батуганинг Туркистонга саёҳати.
- 1334 Қорақум ва Бешбалиқ яқинида чигатой қўшинларининг юанлар билан тўқнашуви.
- 1334 — 1346 Чигатой улусида Қазонхон ҳукмронлиги.
- 1336, 8 апрел Амир Тарағайнинг ўгли Темурнинг таваллуди.
- 1337 Хуросонда сарбадорлар давлатининг ташкил топиши.
- 1337 — 1381 Хуросонда маркази Сабзавор бўлган сарбадорлар давлати ҳукм сурди.
- 1340 Шимоли-ғарбий Эрон ва Ироқда Жалойирлар давлатининг ташкил топиши.
- 1342, июл Сарбадорларнинг Ҳиротга талончилик ҳужуми.
- 1344 Малик Ашрафнинг Эронда ҳокимиятни эгаллаши.
- 1346 Қазонхоннинг амир Қазагон билан жангда ҳалок бўлиши.
Сохта хонлар Донишмандча ва Баёнқулининг тахтга ўтириши.
- 1346 — 1358 Мовароуннаҳрда амир Қазагон ҳукмронлиги.

- 1355 Амир Темурнинг Турмуш оқа ва Ўлжой Туркон оқага уйланиши.
- 1356 Амир Темур ўгиллари Муҳаммад Жаҳонгир ва Умаршайхнинг таваллуди.
- 1357 Мовароуннаҳрда ҳокимиятнинг улус амирлари қўлига ўтиши.
- 1358 — 1360 Мовароуннаҳрда Қазагоннинг ўғли Абдуллонинг ҳукмронлиги.
- 1360 Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга биринчи марта бостириб кириши.
Амир Темурнинг Туғлуқ Темур хизматига кириши.
- 1361 Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга иккинчи марта бостириб кириши.
Амир Темурнинг отаси амир Тарагайнинг вафоти.
- 1361 Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёс Хожа ўғлоннинг Мовароуннаҳрда ҳукмронлиги.
Илёс Хожа ва Амир Темур ўртасидаги келишмовчиликлар.
Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ҳудудидан чиқиб кетиши.
Хоразмнинг Олтин Урдадан ажралиши.
Туғлуқ Темур томонидан Чигатой улусининг бирлаштирилиши.
- 1361 — 1365 Амир Темур билан амир Қазагоннинг невараси Ҳусайн ўртасидаги иттифоқ.
- 1362 Амир Темур билан Ҳусайннинг туркманлар бошлиги Алибек Жониқурбоний томонидан асир олиниси.
Сеистонда Амур Темурнинг ўнг қўли ва ўнг оёғидан яраланиши.
- 1364 Амир Темур ва Ҳусайннинг Илёс Хожа устидан галабаси.
- 1365 Амир Темур ва Ҳусайн қўшинларининг Илёс Хожа билан жанги. У Чинос билан Тошкент оралиғида бўлиб ўтган «Жанги лой» номи билан машҳур бўлиб, унда Амир Темур ва Ҳусайн мағлубиятга учраган.
- 1365 Илёс Хожанинг Самарқандни қамал этиши ва Мавлонозода Самарқандий, Абу Бакр Калавий Наддоф ва Хўраки Бухорий бошчилигидаги сарбадорларнинг шаҳарни мудофаа қилиши.
Сарбадорларнинг бебошлиги ва Самарқандда уларга қарши кўзғолон.
- 1365 Хоразмда кўнғирот қабиласидан Сўфилар сулоласининг ҳукмронлиги.
Шимолий ва Жанубий Хоразмнинг Ҳусайн Сўфи томонидан бирлаштирилишининг бошланиши.
- 1366 Амир Темурнинг хотини Ўлжой Туркон оқанинг вафоти.
Амир Темур ва Ҳусайн томонидан Самарқандда сарбадорлар ҳаракатининг тор-мор этилиши.
Мовароуннаҳрда Амир Темур ва Ҳусайн ҳокимиятининг ўрнатилиши.
Амир Темур ва Ҳусайн ўртасидаги муносабатларнинг бузилиши.

- 1366 Мироншоҳ таваллуди.
- 1368 Амир Темур билан Ҳусайн ўртасида тинчлик шартномаси тузилиши.
- 1369 Шартноманинг Ҳусайн томонидан бузилиши ва унинг устидан Амир Темур ғалабаси.
- 1370, 8 апрел Амир Темурнинг Балхни қамал қилиши, шаҳарни эгаллаши, Ҳусайннинг ўлими.
- 1370, 9 апрел Амир Темурнинг Балхда тахтга ўтириши ва Ҳусайннинг беваси Сароймулк хонимга уйланиши.
- 1370, ёз Мовароуннаҳрда Амир Темур ҳукмронлигининг бошланиши.
Самарқанднинг Амир Темур давлатининг пойтахти этиб тайинланиши.
- 1370 — 1388 Мовароуннаҳрда чингизий «сохта хон» Суюрғатмиш ҳукмронлиги.
- 1371, куз Амир Темурнинг Жета (Мўғулистон) га биринчи юриши.
- 1371, баҳор Амир Темурнинг Жетага иккинчи юриши.
Хоразмга элчи орқали хат юбориши.
- 1372 Олтин Ўрданинг парчаланиши.
- 1372, баҳор Амир Темурнинг Хоразмга биринчи юриши.
Котнинг олиниши.
Ҳусайн Сўфининг ўлими.
- 1373—1380 Хоразмда Ҳусайн Сўфининг укаси Юсуф Сўфи ҳукмронлиги.
- 1373 Амир Темурнинг Хоразмга иккинчи юриши.
- 1374 Жанубий Хоразмнинг Амир Темур давлати таркибига кириши.
Муҳаммад Жаҳонгирнинг Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг невараси Хонзодага уйланиши.
- 1375, баҳор Амир Темурнинг Жетага учинчи юриши.
Амир Темурнинг Дилшод оқага уйланиши.
- 1376 Хонзоладан Жаҳонгирнинг ўғли Муҳаммад Султоннинг туғилиши.
- 1376 Амир Темурнинг Хоразмга учинчи юриши. Жетага тўртинчи юриш.
- Баҳор Жаҳонгирнинг ўғли Пир Муҳаммаднинг туғилиши.
- 1376, декабр Амир Темурнинг Жетага бешинчи юриши.
Тўхтамишнинг Олтин Ўрдадан унинг ҳимоясига келиши.
Амир Темурнинг Олтин Ўрдага Ўрусхонга қарши юриши.
Ўрусхоннинг ўлими.
Хоразм ҳукмдори Юсуф Сўфининг Бухорога ҳужуми.

- 1377 Амир Темурнинг Жўжи улусига (Олтин Ўрда) юришидан Самарқандга галаба билан қайтиши.
Амир Темурнинг Хоразмга элчи юбориши.
Шоҳрух Мирзо таваллуди.
Амир Темурнинг Туман оқага уйланиши.
- 1378 Тўхтамишнинг Олтин Ўрдада Амир Темур ёрдамида тахтага ўтириши.
- 1379, январ-феврал Амир Темурнинг Хоразмга тўртинчи юриши. Бутун Хоразмнинг Амир Темур давлатига киритилиши.
- 1380 Кеш (Шаҳрисабз)нинг қалъа девори билан ўралиши.
Оқсарой қурилиши.
Амир Темур элчиларининг Ҳиротга юборилиши.
- 1381 Амир Темурнинг Сабзаворда сарбадорлар давлатини йўқотиши.
Ҳиротнинг олиниси.
Қуртлар сулоласининг тугатилиши.
Темурнинг қизи Тоғайшоҳ Ака Бегимнинг вафоти.
- 1382 Тус, Қалот шаҳарларининг олиниси.
Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши.
- 1383 Амир Темурнинг бутун Хуросон ва Мозандаронни буйсундириши.
Жетага олтинчи марта қўшин юборилиши.
Форс ҳукмдори Шоҳ Шужоъ элчиларининг келиши ва Форсга элчилар юборилиши.
Амир Темурнинг хотини Дилшод оқанинг ва опаси Қутлуқ Туркон оқанинг вафоти.
- декабр Мозандарон, Сеистон ва Қандаҳорга янги юриш.
Амир Темурнинг Самарқандга қайтиши.
- 1383 Тўхтамишнинг Хоразмни босиб олиши.
Амир Темурнинг Хоразмни қайтадан эгаллаши.
- 1384 Амир Темурнинг Мозандарон, Ироқи Ажам, Султонияга юриши ва Самарқандга қайтиши.
- 1386, январ Тўхтамиш қўшинларининг Табризни эгаллаши.
Амир Темурнинг Тўхтамишни Дарбанд ортига қувиб юбориши.
- 1386, январ—феврал Гуржистонга юриш.
Гуржи подшоҳи Бағратнинг исломни қабул қилиши.
Амир Темурнинг Эронга «уч йиллик юриш»ининг бошланиши.
- 1387 Амир Темурнинг Кура соҳилидаги Бардаъа шаҳрига келиши.
Тўхтамиш қўшинларининг Озарбойжонга иккинчи марта бостириб кириши.
Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори Тахуртаннинг Амир Темур ҳокимиятини тан олиши.
- 1387 Амир Темур қўшинлари томонидан Исфаҳоннинг олиниси.

1388, январ	Амир Темурнинг Ироқи Араб ва Форсга юриши ва Шерознинг олиниси. Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши. Анқа Туранинг Жетадан келиб Сайрамга, Тошкентга хужум қилиши.
Феврал	Амир Темурнинг «уч йиллик юриш»дан Самарқандга қайтиши. Амир Темурнинг Хоразмга бешинчи юриши. Тўхтамишнинг Мовароуннаҳрга янгидан бостириб кириши.
Декабр	Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши юриши.
1388—1402	Сохта хон Султон Маҳмуд ҳукмронлиги.
1389, январ	Амир Темурнинг Тўхтамиш қўшини билан жанги ва ғалаба билан қайтиши. Амир Темурнинг Жетага бешинчи юриши.
Июн	Амир Темурнинг Самарқандга ғалаба билан қайтиши.
Куз	Амир Темур қўшинларининг Жетага янгидан юборилиши.
1389—1402	Усмонли Султон Боязид I Йилдирим ҳукмронлиги.
1390, баҳор	Жетага борган Амир Темур қўшинларининг ғалаба билан қайтиши.
Ноябр-декабр	Амир Темурнинг Тошкентда қишлаши.
Декабр	Амир Темурнинг Хўжанддаги Шайх Маслаҳат қабрини зиёрат қилиши.
1390, декабр	Амир Темурнинг Тошкентда қирқ кун бетоб бўлиб ётиши.
1391, 19 январ	Амир Темурнинг Тошкентдан чиқиб Тўхтамишга қарши юриши.
21 феврал	Амир Темурнинг Қора Сомонда тўхташи, Тўхтамиш элчиларининг келиши ва қурултой чақирилиши.
14 март	Амир Темурнинг Сарик Ўзанда тўхташи. Идику (Едигей) одамларининг қочиши.
28 март	Амир Темурнинг Дашти Қипчоқдаги Кичик тоғ (ҳозирги Жезқазган) яқинида тўхташи.
29 март	Амир Темурнинг Улуг тоққа ўтиши ва уйғур ёзувида чигатой (туркий) тилидаги битикли тошдан ёдгорлик минораси ўрнатилиши.
Апрел	Амир Темурнинг Атақабригўй масканида тўхташи.
6 май	Даштда ўраб олиб ов қилиш.
9 май	Амир Темурнинг қўшинни кўздан кечириши.
22 май	Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султонни ўз қўшинининг баронгориди (авангардида), Тўхтамишнинг етакчи қисмларига қарши юбориши.

Май	Амир Темур қўшинларининг Тобол дарёсига етиб бориши.
29 май	Амир Темур қўшинларининг Ёйиқ (Урал) дарёсига етиб бориши.
5 июн	Амир Темур қўшинларининг Ийиқ (Иқ) дарёсидан кечиб ўтиши.
18 июн	Амир Темур қўшинларининг Қундузча масканида Тўхтамишни қувиб етиши ва ғалабаси. Тўхтамишнинг Литвага қочиши.
Июл	Жўжи улуси хонлари ўртасида ғалаба муносабати билан 26 кунлик шодиёна.
Октябр	Амир Темурнинг Ўтрорга келиши.
Декабр	Амир Темурнинг Тошкентга қайтиши ва бу ерда қишлаши.
1392	Амир Темурнинг Самарқандга келиши.
21 март	Амир Темурнинг Эрон ва Ироққа «беш йиллик» юришининг бошланиши.
23 июн	Амир Темурнинг бетоб бўлиши ва Бухорода тўхташи.
7 июл	Амир Темурнинг соғайиши.
17-22 июл	Амир Темурнинг Бухородан юришга чиқиши.
30 июл	Амир Темур қўшинларининг Амударёдан кечиб ўтиши.
21 август	Амир Темур қўшинларининг Ийди Рамазон муносабати билан Ясси Дабонда тўхташи.
9 сентябр	Амир Темур қўшинларининг Астробод яқинидаги Гургон дарёси соҳилида тўхташи.
Ноябр-декабр	Омул, Сори ва Мохон қалъаларининг Амир Темур томонидан эгалланиши. Гургон вилоятининг Шосман масканида сарой қурилиши. Амир Темурнинг Гургон, Мозандарон ва Фарбий Эронни эгаллаши.
1393, январ	Амир Темур қўшини билан Мозандарондан чиқиб, Жанубий Эронга йўл олиши. Форс вилоятининг шаҳзода Умаршайхга инъом этилиши.
10 май	Амир Темурнинг Шероздан Ироққа йўл олиши.
20-24 май	Амир Темур қўшинларининг Исфаҳонга келиши ва шу ерда тўхташи.
Август	Исфаҳонда Хулогухон мулкининг Мироншоҳга топширилиши.
22 август	Амир Темурнинг Бағдодни олиши.
сентябр	Амир Темур элчисининг Миср Султони Барқуқ ҳузурига юборилиши.

- 31 октябр** Амир Темурнинг Шайх Баҳдул қабрини зиёрат қилиши.
- 25 ноябр** Тикрит қалъасининг олиниши.
- 1394** Тўхтамиш қўшинларининг Ширвонга бостириб кириши, сўнг Терек дарёси ортига чекиниши. Амир Темурнинг Бағдодни олиши ва Фуротгача бўлган барча ерларни эгаллаши. Гуржистоннинг бўйсундирилиши.
- 1394, 16 январ** Хурмату қалъаси яқинида шаҳзода Умаршайхнинг ўлими. Мардин қалъасининг қамал этилиши.
- 22 март** Улуғбек таваллуди.
- 26 апрел** Юқори Месопотамиядаги Амуд қалъасининг олиниши.
- 18 июн** Шарқий Анатолиядаги Авник қалъасининг олиниши.
- 14 август** Амирзода Иброҳим Султон таваллуди.
- 19 сентябр** Амир Темурнинг мамлакатни вақтинча бошқариш учун Шоҳрухни Фарбий Эрондан Самарқандга юбориши.
- 1395** Тўхтамишга қарши учинчи юриш.
- 20 феврал** Амир Темур ва Тўхтамиш қўшинларининг Терек дарёси бўйида бир-бирига қарши сафга тизилиши.
- 15 апрел** Тўхтамишнинг чекиниши ва унинг Амир Темур қўшинлари томонидан таъқиб этилиши;
Ҳожи Тархон (Астрахан) ва Сарой-Берканинг олиниши;
Крим, Азов, Рязан, Елецнинг олиниши;
Тўхтамиш қўшинларининг Терек дарёси бўйида мағлуб бўлиши;
Амир Темурнинг Волга дарёсига етиб бориши.
- 1396** Ўрлада ўзаро уруш: Амир Темур тарафдорлари — Ўрусхоннинг ўғиллари Қўйричок ва Темур Кутлуғнинг Тўхтамишга қарши жанги.
Амир Темурнинг Шимолий Озарбойжонга қилган юришдан қайтиши.
- 18 июл** Амир Темурнинг Ҳамадондан Самарқандга йўл олиши.
- Ноябр** Амир Темурнинг Самарқандга келиши.
- 1397** Боғи Шимолнинг барпо этилиши.
- Март** Амир Темурнинг Хуросонни ҳокимият нишони билан Шоҳрухга топшириши.
- Май** Шоҳрухнинг Андхудга келиши.
- 28 май** Шоҳрухнинг Кўҳистон қалъасига келиши.

- 15 сентябр** Бойсункурнинг таваллуди.
Амир Темурнинг Кешга йўл олиши.
Муҳаммад Султоннинг Шероздан Самарқандга келиши.
Амир Темур Мўғулистонга Ҳизр Хожaxon ҳузурига элчилар юбориши.
- Куз** Кониғилда Боғи Дилкушо богининг барпо этилиши. Амир Темурнинг Яссига боратуриб йўлда Чинос, Оҳангарон ва Тошкентга кириб ўтиши;
Амир Темурнинг Шайх Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилиши.
- 22 ноябрь** Амир Темурнинг Тўқалхонимга уйланиши.
- 1398, 19 феврал** Муҳаммад Султоннинг Жета чегараларига деҳқончиликни жорий этиш учун юборилиши.
- 21 март** Амир Темурнинг Самарқандга қишлаш учун қайтиши.
- Март** Кеш довони яқинида Тахти Қорача боғи ва кўшкнинг бунёд этилиши. Амир Темурнинг Ҳиндистонга юришининг бошланиши.
- Май** Амир Темурнинг катур қабиласи билан жанги ва уни енгиши.
Жетадан элчи келиши.
- 21 август** Амир Темур қўшинларининг Кобулдан йўлга чиқиши.
- 31 август** Эрёб қалъасини кўздан кечириш.
- 1 сентябр** Амир Темур қўшинларининг Шанзан шаҳрига келиши.
- 4 сентябр** Амир Темур қўшинларининг Нагар қалъасига келиши.
- 20 сентябр** Амир Темур қўшинларининг Синд дарёси соҳилида тўхташи.
- 24 сентябр** Синд дарёсидан кечиб ўтиш.
- 26 сентябр** Жамна дарёси соҳилида тўхташ.
- 6 октябр** Чиноб дарёси соҳилида қалъа ёнида тўхташ.
Чиноб дарёсидан кечиб ўтиш.
- 13 октябр** Таламба шаҳри яқинида тўхташ.
- 20 октябр** Амир Темур қўшинларининг Жал масканига келиши.
- 25 октябр** Жанжон қишлоғида тўхташ.
- 30 октябр** Жанжонда Амир Темур шарафига Пир Муҳаммад томонидан базм уюштирилиши.
- 2 ноябр** Амир Темур қўшинларининг Анвалга келиши.

- 5 ноябр** Амир Темур кўшинларининг Ажуданга келиши.
- 6 ноябр** Амир Темурнинг Шайх Фарид Шакарганж қабрини зиёрат этиши.
- 7 ноябр** Амир Темур кўшинларининг Батнир қалъасига келиши ва уни қамал қилиши.
- 9 ноябр** Қалъадан Рожа Долчиннинг чиқиб, итоаткорлик билдириши.
- 14 ноябр** Феруз қалъасининг олиниси.
- 17 ноябр** Сарасати, Ражабпур, Амаруни қалъаларининг олиниси.
- 18 ноябр** Амир Темур кўшинларининг Гуҳна даштида тўхташи.
- 21 ноябр** Қаҳқар дарёси бўйида тўхташ.
- 25 ноябр** Копла кўприги ёнида тўхташ.
- 29 ноябр** Бакран кўприги ёнида тўхташ.
- 30 ноябр** Сомнатда тўхташ.
- 2 декабр** Амир Темурнинг Асанди шаҳрига келиши.
- 3 декабр** Амир Темурнинг Туғлуқпур қалъасига келиши.
- 4 декабр** Амир Темурнинг Панипат шаҳрига келиши.
- 17 декабр** Амир Темур кўшинларининг Деҳлига келиб, жанговар тартибда сафланиши.
- 18 декабр** Амир Темурнинг Деҳли султони Маҳмуд билан жанги, ундан ғолиб келиши.
Амир Темурнинг Деҳлидаги Жаҳонпаноҳ қалъасида икки ҳафта бўлиши.
- 1399, 1 январ** Амир Темурнинг Ферузободга келиши.
- 2 январ** Амир Темурнинг Вазирободга ташрифи.
- 3 январ** Мудулга ташриф.
- 4 январ** Гагага ташриф.
- 5 январ** Богободга ташриф.
- 8 январ** Мирот қалъасига келиши.
- 9 январ** Мирот қалъаси ёнида жанг.
- 10 январ** Ганг дарёси соҳилида тўхташ.
- 12 январ** Туғлуқпур қалъасига келиши.
- 13 январ** Кубла довони орқали ўтиши.
- 14 январ** Ганг дарёсига қайтиши.
- 18 январ** Сувалак тоғи яқинида тўхташи.

- 19 январ** Пир Муҳаммад Жаҳонгир уйида тўхташи.
- 20 январ** Сава масканида тўхташи.
- 22 январ** Гандарга келиши.
- 23 январ** Амир Темурнинг Жамму вилоятининг Байла қишлоғида тўхташи.
- 3 март** Чиноб дарёсидан кечиб ўтиши.
- 7 март** Кашмирнинг Жаҳон қишлоғида тўхташи.
- 8 март** Амир Темурнинг қўшинидан ажралиб, Самарқандга жадал йул олиши.
- 9 март** Амир Темурнинг Сомнатга келиши.
- 11 март** Бонуга ўтиш жойида тўхташи.
- 13 март** Нагар қалъасига келиши.
- 14 март** Нагар қалъасини таъмирлаш ишининг бошланиши.
- 16 март** Нагар қалъаси таъмирланишининг тугаши.
- 17 март** Шайх Муборакшоҳ қишлоғида тўхташи.
- 18 март** Арамак Даханга келиши.
- 19 март** Сурҳоб қишлоғида тўхташ. Кобулга келиши. Жўйи Нав канали соҳилига келиши.
- 20 март** Амир Темурнинг Арабон қишлоғига келиши ва бу ерда бетоб бўлиб қолиши.
- 26 март** Амир Темурнинг соғайиши ва Саҳоб масканида тахтиравонга ўтириши.
- 27 март** Саманган масканига келиши.
- 28 март** Хулмга келиши.
- 29 март** Амударёдан кечиб ўтиши, Амир Темурнинг хотинлари ва неваралари томонидан кутиб олиниши.
- 30 март** Термизга келиши.
- 31 март** Термиздан чиқиб, Жаҳоншоҳ ва Турки Гармоб қишлоқларида тўхташи.
- 2 апрел** Оби Барякда тўхташи.
- 3 апрел** Чекдаликда тўхташи.
- 4 апрел** Кўзи Мундакда тўхташи.
- 5 апрел** Дулбуржигга келиши.
- 7 апрел** Амир Темурнинг Кешга келиши.
- 21 апрел** Кешдан кетиши.

22 апрел	Амир Темурнинг Чинор масканида тўхташи.
23 апрел	Амир Темурнинг Қарши довонидан ўтиб, Қутлуғюртда тўхташи.
25 апрел	Тахти Қорачада тўхташи.
26 апрел	Давлатободда Қасри Жаҳоннамода тўхташи.
27 апрел	Боғи Дилқушога келиши.
28 апрел	Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат этиши.
10 май	Амир Темурнинг Бибихоним Жоме масжидига пойдевор қўйиши ва қурилишнинг боришини шахсан кузатиб туриши.
10 сентябр	Олд Осиё мамлакатларига «етти йиллик юриш»нинг бошланиши ва Қоратепа богида тўхташи. Қорабоғда қишлоқ.
1400	Гуржистоннинг ва Ғарбий Эрондаги исёнчи ҳукмдорларнинг бўйсундирилиши.
Апрел	Султон Боязид I Йилдирим ҳузурига элчи юборилиши.
22 август	Амир Темурнинг Сивасга келиши ва уни олиши.
Август	Амир Темурнинг Каппадокия (Абулистон) ва Малатияга юриши.
27 сентябр	Суриядаги Биҳишти ва Айнтоб қалъаларининг олиниши.
30 октябр	Ҳалаб қалъасининг қамал қилиниши ва унинг олиниши.
22 декабр	Амир Темурнинг Ҳома, Ҳўмс, Баалбак қалъаларини олиши ва Дамашқ сари бориши.
1401, 8 январ	Султон Фаражнинг Дамашқдан Мисрга қочиши.
17 март	Амир Темурнинг Дамашқни олиши ва унинг яқинида тўхташи.
20 март	Амир Темурнинг Дамашқдан Ғутага ўтиши.
9 июл	Бағдоднинг иккинчи марта олиниши.
22 июл	Абу Ҳанифа ибн ан-Нуъмон қабрини зиёрат қилиши.
1401, декабр — 1402, январ	Қорабоғда қишлоқ.
1402, 16 феврал	Амир Темурнинг қишлоқдан сўнг Қорабоғни тарқ этиши.
17 март	Амир Темурнинг Шамкурга келиши.
20 июл	Анқара остонасидаги жанг ва Боязид I қўшинининг тор-мор келтирилиши.
2 декабр	Измир қалъасининг олиниши. Караманнинг усмонлилардан озод қилиниши.
1403, 9 март	Турк султони Боязид I Йилдиримнинг ўлими.

13 март	Жаҳонгирнинг ўғли шаҳзода Муҳаммад Султоннинг ўлими.
7 апрел	Шоҳрухнинг ўғли Муҳаммад Жукининг таваллуди.
20 июл	Гуржистондаги Картни қалъаси қамалининг бошланиши.
12 август	Картни қалъасининг олиниши.
Август	Абхазияга юриш.
Сентябр	Абхазиядан қайтиш.
Октябр-ноябр	Аракс дарёси яқинида Бойлақон шаҳрининг барпо этилиши.
16 ноябр	Мироншоҳнинг ўғли шаҳзода Умарнинг Самарқанддан Бойлақонга келиши. Амир Темурнинг Қорабоғда қишлаши.
1404, 13 март	Қорабоғда шаҳзода Муҳаммад Султон маъракаси.
Март	Оқтом (Агдам)да ўраб ов қилиш.
26 март	Қорабоғдаги қишловдан сўнг кетиш.
Март	Амир Темур қўшинларининг Аракс бўйидаги Неъматободда тўхташи.
12 апрел	Ўғлоқ дарёси соҳилида тўхташи.
18 апрел	Мовароуннаҳрдан Ҳалил Султон ҳузуридан Амир Темур қароргоҳига чопар келиши.
Апрел	Амир Темур қўшинларининг Ардабил ва Миёнадан ўтиши, Саржомада тўхташи.
18 май	Султонияга келиши.
3 май	Қазвин даштида тўхташи.
Май	Совуқ Булоқда тўхташи.
11 май	Сариқамиш ўтлоғида тўхташи.
19 май	Ферузкўҳ қалъаси яқинида тўхташи.
21 май	Ферузкўҳ қалъасининг эғалланиши ва у ердан кетиши.
30 май	Амир Темур қўшинларининг Жиловга келиши.
2 июн	Дайламда тоғ довонидан ўтиш.
4 июн	Кулзум (Каспий) денгизи соҳилида Искандар Шайх билан учрашув. «Етти йиллик юриш»нинг тугаши ва Амир Темур қўшинларининг Самарқанд томон ҳаракатининг жадаллашуви.
29 июн	Кўшки Арғун саройида тўхташ.
1 июл	Ферузкўҳга келиш.
3 июл	Бистомга келиш.

- 10 июл** Нишопур орқали ўтиш ва Ишқободда тўхташ.
- 12 июл** Жомга келиш ва у ерда тўхташ.
- Июл** Курлан, Чечакту, Андхуд, Дараигиз орқали ўтиш ва Алиободда тўхташ.
Жайхун орқали ўтиш ва Термизда тўхташ.
Кейин Амир Темурнинг Қаҳлаға, Чекдалик орқали ўтиши ва Дулбуржи масканида тўхташи.
Ундан Кешга келиши ва Оқсаройда тўхташи.
Кейин довондан ўтиб, Тахти Қорачада тўхташи.
Ундан Қоратепа боғига келиши, Қасри Жаҳоннамода тўхташи.
Самарқандга келиши. Работи Малик дашти орқали ўтиб, Чаҳор Минорда тўхташи, Тоткент орқали ўтиб, Кўча Маликда тўхташи ва Самарқандга келиши.
- 31 август** Испания қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг Самарқандга келиши.
- Август** Амир Темурнинг Самарқандда бир ой бўлиши.
- 7 сентябр** Амир Темурнинг Конирилга келиши ва тўй тантаналарининг бошланиши.
- 27 ноябр** Амир Темурнинг Хитой юришига чиқиши.
Ўтрор яқинидаги Қорабулоқ масканидаги Оқсулот қишлоғига келиши.
Қорабулоқдан йўлга чиқиши ва Томлиққа келиши.
Оқсулотга келиб, у ерда қишлаши.
- 1405, январ** Амир Темурнинг Оқсулотдан чиқиб Узун Отага келиши.
Йўл Хўжа Ойда тўхташи. Сутканд, Қиморшоҳота ва Султоншайхда қисқа вақт тўхташи. Сайхун дарёси (Сирдарё)да муз устидан ўтиб, Зарнуқда тўхташи.
- 14 январ** Амир Темурнинг Ўтрорга келиши ва Бердибекнинг уйида тўхташи. Тўхтамиш элчиси Қора Хожани қабул қилиши.
- 11 феврал** Амир Темурнинг Ўтрорда тўсатдан касалланиши.
- 18 феврал** Амир Темурнинг вафот этиши.
- 19 феврал** Амир Темур жасадининг Ўтрордан Самарқандга олиб кетилиши.
- 23 феврал** Амир Темурнинг Самарқандда дафн этилиши.
- Феврал** Амирзода Султон Ҳусайн исёни.
- 18 март** Амир Темурнинг невараси Халил Султоннинг Самарқандда ҳокимиятни қўлга олиши.
- 1406** Қора қўнли туркманларининг Оқ қўнли туркманлари ва Темурийлар билан жанг олиб бориши.
- 1406** Олтин Ўрда амири Едигейнинг Хоразмни забт этиши.
- 1409 — 1447** Амир Темур давлатида Шоҳрух ҳукмронлиги.
- 1409 — 1449** Мовароуннаҳрда Улугбек ҳукмронлиги.

- 1411 Халил Султоннинг Рай шаҳрида вафот этиши.
- 1413 Шоҳрух билан шаҳзода Искандар ўртасидаги ҳарбий тўқнашув.
Амир Темур давлатининг Шоҳрух томонидан бирлаштирилиши.
- 1413 Умаршайхнинг ўгли, Фарғона ҳокими Аҳмадга қарши Улуғбекнинг юриши. Темурийларнинг Хоразмни қайтариши.
- 1414 Самарқандга Хитой элчисининг келиши.
- 1414 — 1492 Шоир Абдураҳмон Жомийнинг ҳаёт йиллари.
- 1414 йилдан Шерозда Иброҳим Султон ҳукмронлиги.
- 1416 Олтин Ўрдада Тўхтамишнинг ўгли Жаббор Бердининг тахтга ўтириши.
- 1417 Бухорода Улуғбек мадрасаси қурилишининг тугалланиши.
- 1417 — 1420 Хитойдан Темурийларга бир қанча элчилар келиши.
- 1417 — 1425 Самарқандда Улуғбек мадрасаси қурилиши.
- 1417 Кўчманчи ўзбекларнинг Темурийлар давлати чегараларига келиши.
- 1418 Шермуҳаммаднинг Улуғбек ёрдамида Мўғулистонни бирлаштириши.
Шаҳзода Суюрғатмишнинг Кобул, Фазна ва Қандаҳордаги ҳукмронлиги.
- 1419 Улуғбекнинг Ўрусхон невараси, Оқ Ўрда шаҳзодаси Бароқни қўллаб-қувватлаши.
- 1420 Шоҳрух томонидан Хитойга жавоб элчилари юборилиши.
Шоҳрух томонидан Амир Темур давлатининг қайта бирлаштирилиши.
- 1421 Шоҳрух саройига Ҳиндистондан элчилар келиши.
- 1424 Улуғбекнинг Бароқни эътироф этиши.
- 1424 — 1425 Улуғбекнинг Еттисувга юриши ва Шермуҳаммад қўшинлари устидан ғалабага эришуви.
- 1425 Шаҳзода Бароқнинг кўчманчи ўзбек даштида Улуғбек ҳомийлигида тахтга ўтқазилиши.
- 1426 Бароқнинг Сирдарё бўйидаги даштлар қайтарилишини талаб қилиши.
- 1427 Кўчманчи ўзбеклар томонидан Улуғбек қўшинларининг тор-мор этилиши.
Гуржистоннинг Темурийлар ҳокимияти таркибидан чиқиши.
Ғиёсиддин Жамшид Коший астрономик жадвалларининг яқунланиши.

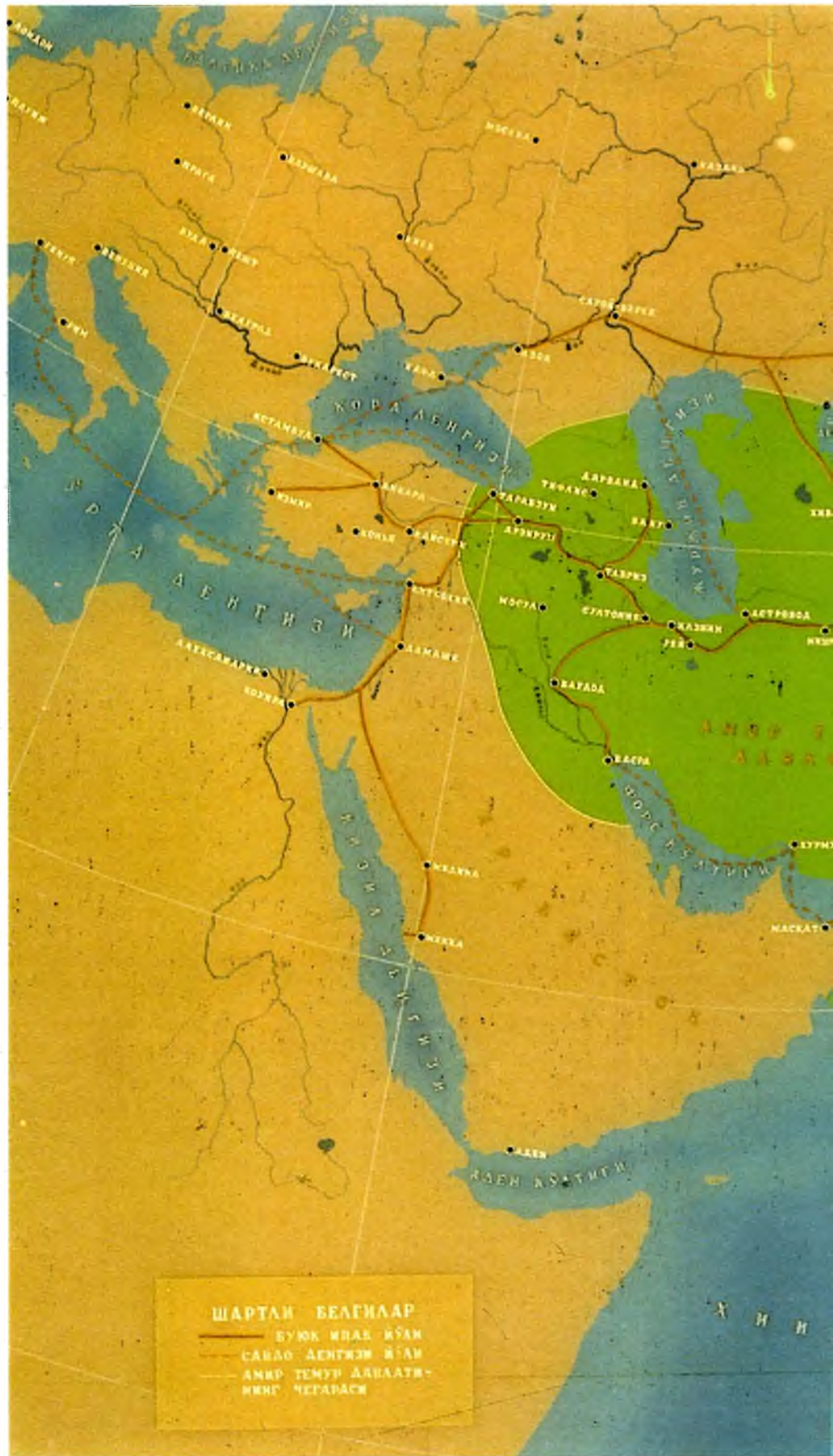

- 1428 — 1468** Дашти Қипчоқда Абулхайрхон ҳукмронлиги.
- 1428** Улуғбек томонидан Самарқандда расадхона барпо этилиши.
- 1429** Фалакиётчи олим Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг вафоти.
- 1430** Муаррих Ҳофизи Абрўнинг вафоти.
- 1434 — 1435** Темурийларнинг Қашқарни олиши.
- 1435** Кўчманчи ўзбекларнинг Сирдарё бўйидаги даштни эгаллаши.
- 1436** Еттисувда ва Чув дарёси водийсида Жонибек ҳокимиятининг мустаҳкамланиши.
- 1438 — 1506** Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳаёт йиллари.
- 1441 — 1501** Алишер Навоийнинг ҳаёт йиллари.
- 1441 — 1442** Шоҳрухнинг Ҳиндистонга элчи юбориши.
- 1444** Улуғбек астрономия жадваллари («Зижи Гурагоний»)ни тузишнинг ниҳоясига етиши.
- 1446** Дашти Қипчоқ хони Абулхайрхон томонидан Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг босиб олиниши. Бойсунқурнинг ўғли Султон Муҳаммадга қарши Шоҳрухнинг Эронга юриши.
- 1447** Шоҳрух вафоти.
Темурийлар давлатининг парчаланиши.
Темурий шаҳзодалар ўртасида ўзаро урушларнинг бошланиши.
Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф билан Шоҳрухнинг тахтга даъвогар бошқа невараси Алоуддавла ўртасида тўқнашув.
Абдуллатифнинг асир олиниши.
- 1448** Улуғбекнинг кўчманчи ўзбеклар билан муваффақиятсиз тўқнашуви.
Улуғбек ва Абдуллатифнинг Алоуддавлага қарши ҳарбий ҳаракатлари ва уларнинг ғалабаси.
- 1449** Абдуллатифнинг Улуғбекка қарши чиқиши. Улуғбек ва унинг кичик ўғли Абдулазизнинг ўлдирилиши.
- 1450** Улуғбек тарафдорлари томонидан Абдуллатифнинг ўлдирилиши.
- 1450 — 1451** Улуғбекнинг жияни, Иброҳим Султоннинг ўғли Абдулло ҳукмронлиги.
- 1451** Ўзбек хони Абулхайр билан иттифоқда бўлган Абу Саъиднинг Абдулло билан Мовароуннаҳр учун кураши.
- 1451—1468/69** Абу Саъиднинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронлиги.
- 1451—1510** Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳаёт йиллари.
- 1451** Кўчманчи ўзбекларнинг Самарқанд яқинидаги ғалабаси. Ойратларнинг Мўғулистон, Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоққа бостириб кириши.

- 1452 — 1457 Ҳиротда Абулқосим Бобур ҳукмронлиги.
- 1453
1454 Фарбий Эроннинг Темурийлар давлатидан ажралиши.
Абулқосим Бобурнинг Самарқандга бесамар юриши.
Самарқанд мудофааси. Абу Саъид билан Абулқосим ўрта-
сида сулҳ тузилиши.
- 1457 — 1468/69 Абу Саъиднинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳукмронлиги.
Темурийлар давлатининг сўнгги бирлашуви.
- 1458 Самарқандда Темурийларга қарши қўзғолон.
- 1458 Абу Саъиднинг Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштири-
ши.
- 1462 — 1487 Мўғулистонда Юнусхон ҳукмронлиги.
- 1464 Шоҳрухияда тинчлик шартномаси.
- 1464 — 1469 Алишер Навоийнинг Самарқандда талабалик йиллари.
- 1469 Абу Саъиднинг вафоти ва унинг ўгли Султон Аҳмаднинг
тахтга ўтқазилиши.
- 1469 — 1494 Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад ҳукмронлиги.
- 1469 Абу Саъид вафотидан кейин Мовароуннаҳрда ғалаёнлар.
Темурийлар давлатининг узил-кесил Мовароуннаҳр ва
Хуросонга парчаланиши.
- 1469 — 1506 Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги.
- 1470 Ҳиротда Темурийларга қарши қўзғолон.
- 1472 Алишер Навоийнинг амир девон этиб тайинланиши.
- 1482 Муаррих Абдураззоқ Самарқандий вафоти.
- 1483 — 1530 Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳаёт йиллари.
- 1497 Ҳусайн Бойқаронинг ўгли Бадиуззамоннинг отасига қарши
исёни.
- 1498 Муаррих Мирхонд вафоти.
- 1500 Шайбонийхоннинг Самарқандни олиши.
- 1501 Шайбонийхоннинг Самарқандни иккинчи марта олиши.
Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Афғонистонга кетиши.
- 1506 Хуросонда Ҳусайн Бойқаро ўғиллари Бадиуззамон ва Му-
заффар Ҳусайннинг тахтга ўтириши.
- 1507 Шайбонийхон қўшинларининг Ҳиротни олиши.
Мовароуннаҳр ва Хуросонда Темурийлар сулоласининг
қулаши.
Заҳириддин Бобурнинг Шарқий Афғонистонга, кейин Ҳин-
дистонга жўнаши.

Буюк ипак йўли

КИШИ НОМЛАРИ

- Аббос*, давлат ва диний арбоб, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиси.
Аббос Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Абдулаввал, Амир Темур даврининг шайхулисломи.
Абдулазиз (1430 — 1449), Улугбекнинг кичик ўгли.
Абдулваҳоб Шерозий ал-Бинойй, Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасининг бош меъмори.
Абдулжаббор Хоразмий, имом, Амир Темур даври фатвочиси.
Абдуллатиф (1428 — 1450) Улугбекнинг катта ўгли. Темурийлар давлати тахтига Шохрухнинг вориси сифатида мўлжалланган. Самарқандда тахтни эгаллаган (1449 — 1450). 1450 йилда сарой фитнаси натижасида ўлдирилган.
Абдуллахон II (тақрибан 1553 — 1548), ўзбек хони, Шайбонийлар сулоласидан.
Абдулло (1433 — 1451), Иброҳим Султоннинг ўгли, Улугбекнинг жияни, 1450 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори.
Абдуллоҳ Кеший, Амир Темурнинг Миср султони ҳузурига юборган элчиси (1404 й.).
Абдуллоҳ Кошоний, Рашид ад-Диннинг котиби, «Жомеъ ат-таворих»нинг тузувчиси.
Абдуллоҳ Марварид, бастакор, «Шарафнома» асарининг муаллифи.
Абдулмалик, Амир Темур даврининг шайхулисломи.
Абдулхалиқ Ғиждувоний, Нақшбандий тариқатининг асосчиларидан бири.
Абдулқодир Мароғий, мусиқачи, бастакор.
Абдуҳамид Лоҳурий, муаррих (XVII), «Темур тузуклари»ни форс тилига таржима қилганлардан бири (1654 й. вафот этган).
Абдуҳай ал-Бағдодий, бадийи нақш ва тасвир устаси, Амир Темур саройида ишлаган.
Абдураззоқ Самарқандий (тақрибан 1413 — 1482/83), муаррих, Ҳиротда суфийлар шайхи. Амир Темур ҳаёти ва фаолияти тарихнавислиги муаллифларидан бири.
Абдурахмон Жомий (1414 — 1492), Темурийлар даври шоири ва мутафаккири.
Абдурахмон Сўфий (XVIII аср), «Тарихи Темурий» («Темурийнома») асарининг муаллифи.
Абдурахмон Сўфий, астроном.
Абдуали Тархон, Темурийлар саройида амалдорлар, йирик ер эгаси.
Абу Бакр (1382 — 1417), шаҳзода Мироншоҳнинг ўгли, Амир Темурнинг невараси.
Абу Бакр Калавий, Самарқандда 1365 йилдаги сарбадорлар қўзғолонининг раҳбаридан бири.
Абу Мансур ал-Қумри, бухоролик олим, шифокор.
Абу Муҳаммад Абд ибн Наср ал-Коший (Ҳазрати Имом), 865 йили вафот этган. муқаддас ҳадис илми билан шуғулланган.
Абу Наср ал-Форобий (870 — 950), Марказий Осиё файласуфи ва мутафаккири.
Абу Райҳон Беруний (973 — 1048), XI аср қомусий олими.
Абу Саъид Султон (1451 — 1469), Мовароуннаҳр ҳукмдори, Темурий, Мироншоҳнинг невараси.
Абу Саъид (XIV аср), Амир Темур лашкарбошиси.
Абу Саъид (1317 — 1335), Ҳулоғу улусининг сўнгги хони.
Абу Саҳл ал-Қўҳий (X аср), астроном, математик.
Абу Тоҳир, қарматлар бошлиғи (IX аср).
Абу Тоҳир Хожа, Самарқанддаги муқаддас даргоҳлар, мақбаралар ва қабристонлар баёнчиси (XIX аср бошлари).
Абу Ҳанифа, имом, ислом даврининг диний арбоби, суннийликнинг тўрт асосий мазҳабидан бирининг асосчиси.
Абу Ҳамид ас-Соганий, X аср, астроном, математик, Чағониёндан (Сурхон воҳаси).
Абул Аббос ал-Жавҳарий (IX аср) Марказий Осиёлик математик олим, Ўтроп шаҳридан, ўрта асрларда Евклид параллеллари назариясини илк бор танқид қилганлардан бири.
Абул Аббос Аҳмад, Қайсария, Тоқат ва Сивас ҳокими.
Абул Вафо ал-Бузжоний (X аср), астроном, математик.
Абул Маолий Сайид, Термиз шайхи, Амир Темурнинг замондоши.

Абул Фазл Байҳақий, ўрта аср муаррих-солномачиси.
Абул Фатҳ Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Улуғбекнинг саройдаги исми. Қаранг: Муҳаммад Тарағай.
Абулхайрхон (1412 — 1468), 1428 йилдан Дашти Қипчоқ ўзбеклари ҳукмдори.
Абулқосим, Бобур даврининг артисти.
Абулқосим Бобур (1422 — 1457), Амир Темурнинг эвараси Бойсунқурнинг ўгли, 1449 йилдан Хуросон ҳукмдори.
Абулқосим Фирдавсий (934 — 1020), шоир, «Шоҳнома» муаллифи.
Абул Ҳусайн ас-Сўфий (X аср), астроном, математик.
Аделард, Батдан (XII аср), ал-Хоразмий асарларининг лотин тили таржимони.
Аз-Зоҳир Барқуқ (1390 — 1400), Миср ҳукмдори, мамлуқлари сулоласидан.
Азизиддин, Амир Темурнинг ёшлик йилларидаги вазирларидан бири.
Акбар (Муҳаммад Акбаршоҳ) (1542 — 1605), Ҳиндистоннинг 1556 йилдан ҳукмдори, Бобурнинг невараси, Ҳумоюннинг ўғли.
Ал-Баттоний (IX аср), астроном, математик.
Ал-Маъмун (813 — 833), аббосий халифаси.
Ал-Мутаъсим (1242 — 1258), Аббосийлар халифаси
Ал-Фаргоний (Абу ал-Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир), буюк мунажжим.
Ал-Ҳамса Али Шерозий, уста заргар (XIV аср охири (XVI аср бошлари)).
Ал-Хоразмий (Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий), хоразмлик математик олим, математика, хусусан алгебра бўйича муҳим асарлар муаллифи (IX аср).
Ал-Ҳожа Муҳаммад Ҳофиз Шерозий, уста заргар (XIV аср охири — XV аср бошлари).
Ал-Ҳўжандий (Абу Маҳмуд Ҳамид ибн Хидр), Марказий Осиё олими, астроном, математик (X).
Ал-Ҳасан, мўғулларга қарши курашда қарлуқ отрядларининг лашкарбошиси.
Аламулк, Термиз шайхи, худовандзода, Амир Темурнинг замондоши.
Александр Македонский (Шарқда Искандар Зулқарнайн) (мил.ав. 356 — 323), милоддан аввалги 336 йилдан милодгача Македония иодшоҳи, лашкарбоши, йирик жаҳон империясининг ташкилотчиси.
Али, ҳижрий дастлабки асрининг давлат ва диний арбоби, Муҳаммад пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви.
Али Дарвеш, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Али ибн ан-Нафис ал-Қарши (1288 йилда вафот этган), шифокор.
Али ибн Муса Жаъфар, Маъмун ибн Хорун ар-Рашид вориси.
Али ибн Муҳаммад ас-Саййид аш-Шариф ал-Журжоний (1340 — 1414), файласуф, математик, ҳуқуқшунос, астроном, Шероз ва Самарқандда ишлаган.
Али Кўчапо, Исфаҳонда 1387 йилда қирғинбаротни келтириб чиқарган фитначилар бошлиғи.
Али Кўхий Даруған, Гурганча ҳокимиятни ўзбошимчалик билан қўлга олган, фитначи
Али Муаййид Арлот, Амир Темурнинг куёви, синглиси Ширинбека оқанинг эри.
Али Султон, *Шайх Алининг ўғли*, Элдор томонидан Қорачар нўйоннинг авлоди, Амир Темур ва Темурийлар замондоши (XIV аср охири — XV аср бошлари).
Алибек Арғуншоҳ Жониқурбоний, туркманбоши.
Алихонтўра Соғуний, «Темур тузуклари»нинг ҳозирги замон ўзбек тилига таржимони.
Алишер Навоий (1441 — 1501), ўзбек шоири, мутафаккир ва давлат арбоби.
Аловуддин, Муҳаммад Хоразмшоҳ лашкарбошиси, Қундуз ҳокими.
Аловуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи (1402 — 1474), Улуғбек билан бирга ишлаган астроном. 1466 йили Кермон ва Истамбулга кўчиб кетган.
Аловуддин Коший, фикҳ олими.
Аловуддин Муҳаммад, Такашнинг ўғли, Хоразмшоҳ (1200 — 1220).
Аловуддин Такаш, Хоразмшоҳ (1172 — 1200).
Алоуддавла (1417 — 1460), Бойсунқурнинг ўғли.
Амин ал-Мулк, мўғулларга қарши жанг қилган туркий суворийларнинг лашкарбошиси.
Амир Абдуллоҳ, Амир Қазағоннинг кичик ўғли, 1360 йили ўлдирилган.
Амир Довуд, Амир Темур даврида юқори лавозимни эгаллаган мансабдор.
Амир Зода Муҳаммад, Самарқанддаги бозор эгаси (XIV аср).
Амир Кўкча, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчиси (1420).
Амир Муризода, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Амир Мусалло, Амир Қазағоннинг катта ўғли, Амир Темурнинг хотини Ўлжой Туркон оқанинг отаси.

Амир Мусо, Туман оқанинг отаси, Қазонхоннинг ўғли.

Амир Темур (1336 — 1405), Тарағайнинг ўғли, барлос уруғидан.

Амир Шайх Нуриддин, Амир Темурнинг ҳарбий бошлиғи.

Амир Қазағон, Самарқанд ҳукмдори (1338 йилга қадар).

Амирола, Севильда (Испания), Клавихо кундалигининг ношири, 1779 й.

Ан-Насавий Муҳаммад, муаррих, Султон Жалолиддин Хоразмишоҳнинг котиби.

Ан-Носир Фараж, халифа, Миср ва Сурия султонининг ўғли.

Антонио Санч, Клавихо «Кундалиги» ношири, 1782 й.

Анахита, Амударё ва Сирдарё оралиғи қадимги халқлари маъбудаси. Сув ҳомийси.

Анбар биби, авлиё Занги отанинг хотини, чифатойлар уруғидан Бароқхоннинг қизи.

Антоний, милоддан аввалги 63 йилдаги Рим консули.

Ануштегин Фарчоғий, Фарчистондаги туркий мамлук, Маликшоҳнинг ишончли вакили.

Анқа Тура Ардашер, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчиси (1418).

Арчадан, Суюрғатмишнинг Хитойдаги элчиси (XV аср).

Арриан Флавий (95 — 175), қадимги юнон тарихчиси, ёзувчи.

Арслон Ҳожжи Тархон, Улугбек даври арбоби.

Архимед (милоддан аввалги 287 — 212), қадимги юнон математик ва физик олими.

Аргуншоҳ, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Астиаг (милоддан аввалги 585/584 — 550/549), Мидия давлатининг сўнги

подшоҳи, Кир II томонидан тахтдан ағдарилган.

Аталмиш Қавчин, Амир Темурнинг қариндоши, лашкарбоши.

Ат-Табарий (Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир), (838/839 — 923) араб муаррихи ва илоҳиётчиси.

Аълам Шайх, Тарағайнинг ўғли, Амир Темурнинг укаси.

Аҳмад, Сомонхудоётнинг невараси, халифа ал-Маъмур хизматида бўлган сомоний.

Аҳмад ан-Насафий (XIV аср), ҳадис ва фикҳ олими.

Аҳмад Бухорий, Рашидиддиннинг котиби, «Жомеъ ат-таворих» асарининг тузувчиси.

Аҳмад Жомий, шайх (XII аср), Султон Санжар замондоши.

Аҳмад ибн Увайс Жалойир, султон, Ироқ ҳокими.

Аҳмад Мирзо (1388 — 1425), Амир Темурнинг невараси, Умаршайхнинг ўғли, Фарғона ҳокими.

Аҳмад Султон (1451 — 1494), Абу Саъиднинг ўғли, Мовароуннаҳрга 1469 йилдан ҳукмронлик қилган.

Аҳмад Яссавий (1167 йилда вафот этган), Яссавия сўфийлик тариқатининг асосчиси, шоир.

Бадиуззамон Мирзо (1458 — 1515), Ҳусайн Бойқаро ўғли.

Бадриддин қози, Чингизхон ҳузурига борган бухороликлар вакилларининг бошлиғи (1220 йил, 10 феврал)

Баён Сулдуз, амир, сулдузлар уруғининг бошлиғи.

Баёнқулихон, Қазағон ҳукмронлиги давридаги сохта хон (1358 йили тугилган).

Барака, саййид, катта нуфуз ва таъсирга эга бўлган шайх, Амир Темурнинг пири.

Барбариго Матео, Венециянинг Амир Темур ҳузуридаги элчиси (1400 й.).

Баргул, Илангиз Баҳодирнинг ўғли, Амир Темурнинг бобоси.

Бартольд В.В. (1864 — 1930), тарихшунос, исломшунос, Марказий Осиё ва

қўшни мамлакатлар тарихига доир асарлар муаллифи, академик.

Барқуқ, қаранг: Аз-Зоҳир Барқуқ.

Баҳоуддин Нақшбанд, машҳур шайх, таниқли сўфий, диний арбоб.

Бека Султон Бегим, Санжар Мирзонинг қизи, Ҳусайн Бойқаронинг хотини.

Беккичик, амир, Туғлуқ Темурхоннинг лашкарбошиси.

Бердибек, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Бертельс Е.Э. (1890 — 1957), шарқшунос, филология фанлари доктори, профессор, Ўз РФА мухбир аъзоси.

Биноий, шоир, муаррих, «Шайбонийнома» муаллифи (XV аср).

- Бобожон Камбузи*, Бобур саройидаги артист.
Бойдамир, Дамашқ ноиби, Амир Темур замондоши.
Бойсунқур (1397 — 1433), Шоҳрухнинг ўгли. Хуросон ҳокими.
Бойқаро (1393 — 1423), Умаршайхнинг ўгли.
Боёний Хонбека, 1938 йилда «Мажмуайи Ҳофизи Абрӯ»дан парчалар эълон қилган.
Бонапарт Луи (Наполеон), (1769 — 1821) француз саркардаси, Франциянинг биринчи императори (1804).
Болта, Амир Тарағайнинг укаси.
Ботухон, Чингизхоннинг невараси, Олтин Ҷрданинг асосчиси (1227 — 1255), мерос сифатида Ғарбий Сибир, Дашти Қипчоқ, Сирдарёнинг Сифноқдан шимолроқдаги қуйи оқимидаги ерлар ва Шимоли-ғарбий Хоразмни олган.
Боязид I Йилдирим (1354 ёки 1360 — 1403), 1389 йилдан Усмонли турк султони.
Боязид, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Боязид Жалойир, Хўжанд ҳокими.
Боқиев Абдуқодир, XX аср бошларидаги самарқандлик уста.
Браун Э.Г., инглиз шарқшуноси, Давлатшоҳ Самарқандий анталогиясини инглиз тилига таржима қилган.
Брачолини Жан Франческ (1380 — 1459), италян инсонпарвар ёзувчиси.
Бурҳон ўғлон, Амир Темур лашкарбошиси.
Бурҳониддин Нафис ибн Иваз ибн Ҳаким ал-Кермоний, Улуғбекнинг шахсий шифокори.
Вамбери А. (1832 — 1913), венгр тилшунос-турколог, этнограф, сайёҳ.
Ватъе Р., «Ажойиб ал-мақдур» қўлёзма рўйхатининг француз тилига таржимони.
Волин С.А., «Зафарнома»нинг рус тилига таржимони.
Вяткин В.А. (1869 — 1932), археолог, тарихчи, шарқшунос. Улуғбек расадхонаси ўрнини топган тадқиқотчи.
Галеацио, Янги Қосея шахрининг Амир Темур ҳузурдаги элчиси.
Ганнибал (милоддан аввалги 247 ёки 246 — 188 йил), Карфаген саркардаси.
Гардун Фулом, Амир Темурнинг Мисрдаги элчиси.
Гавҳаршод оқа, Шоҳрухнинг хотини, Улуғбекнинг онаси.
Гаттилузио Фражуа, Амир Темур ҳузурига келган элчи.
Гендель, Георг Фридрих, (XVIII аср) немис бастакори, «Тамерлан» операсининг муаллифи.
Генрих III, Лион ва Кастилия қироли (1390 — 1407).
Генрих IV (тақрибан 1366 — 1413), инглиз қироли (1399 йилдан), Амир Темур билан ёзишма олиб борган.
Герард Кремонский, Ал-Хоразмий асарларининг лотин тилига таржимони (XII аср).
Герасимов М.М. (1907 — 1970) Амир Темур ва Темурийларнинг ташқи қиёфасини тиклаган антрополог ва ҳайкалтарош.
Геродот (милоддан аввалги 490 — 480 йиллар оралиғи — тақрибан 425), қадимги юнон тарихчиси.
Гёте (1749 — 1832), немис шоири.
Гиббон, Эдвард (1737 — 1794), инглиз тарихчиси, Рим салтанатининг таназзулга юз тутиши ва парчаланиши тарихи бўйича асарлар муаллифи.
Гиппарх (милоддан аввалги II аср), юнон олими, математик ва астроном.
Гонсал Арган де Молина, Руи Гонсалес де Клавихо «Кундалик»ининг ношири (1522).
Грановский Т.Н. (1813 — 1855), тарихчи, жамоат арбоби, профессор.
Гумилев Л.Н. (1912 — 1991), этнолог олим, тарих фанлари доктори, география фанлари доктори.
Давлат Келди оқа, Поянда Султоннинг қизи.
Давлатшоҳ, ёзувчи, шоир.
Давлатшоҳ Самарқандий (1435 — 1495), «Тазкиратуш шуаро» («Шоирлар ҳақида хотиралар») муаллифи.
Дарби Ж., Шарафуддин Али Яздий икки жилдди асарининг инглизчага таржимони.
Дарвеш Али, Алишер Навоийнинг укаси.
Дарвеш Али табиб, шифокор, Алишер Навоий замондоши.
Дарвеш Али Чангий, XVI аср охири XVII аср боши, мусиқа ҳақидаги рисола муаллифи.

- Дэви*, майор, «Темур тузуклари»нинг ношири (1783 й.).
Дилишод оқа, Шамсуддинбекнинг қизи, Амир Темурнинг хотини.
Дишел Вальтер, «Ибн Халдун ва Тамерлан» асарининг муаллифи.
Дон Минг, Хитойнинг Улуғбек саройидаги элчиси.
Донишмандчохон, амир Қазағон даврида 1345 йилдан сохта хон — чигатой.
Доро III, Аҳоманийлар сулоласининг вакили, Эрон подшоҳи, (Милоддан аввалги 331 йилда ўлдирилган).
Дудин С.М. (1863 — 1929), сайёҳ, этнограф ва археолог, Самарқанд тарихий-меъморчилик ёдгорликларининг қайд этувчиси.
Дутумманинхон (Тутуманин), Амир Темур ажлоди.
Дьяконов М.М. (1907 — 1954), шарқшунос, археолог, Яқин ва Ўрта Шарқ санъати ва маданияти тарихчиси, тарих фанлари доктори, профессор.
Дўст Муҳаммад, солнома муаллифи (XVI аср).
Дўқмоқ, Ҳоманинг (Сурияда) мамлук ноиб.
Евклид (милоддан аввалги III аср), қадимги юнон математик олими.
Едигей (Идику) (1352 — 1419), Оқ Ўрда хони, Нўғой Ўрда асосчиси, 1399 йилдан Олтин Ўрда ҳукмдори.
Ёр Алибек, Қора кўнгли сулоласининг Мозандарондаги вакили.
Ёранбий кўнгирот, Хоразм ҳукмдори (XVI аср).
Ёқуб Оққўюнли, туркман, Озарбайжон ҳукмдори (XV аср).
Ёқут ал-Ҳамавий, XIII аср араб тарихчиси ва географи.
Жакри ўғлон, чингизий, Жўжи авлоди.
Жаки Барлос, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолiddин ал-Ислом, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолiddин, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Жалолiddин Кеший, Амир Темур элчиси.
Жалолiddин Манкбурни, 1220 — 1231 йилларда Хоразм ҳукмдори, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўғли.
Жалолiddин Найчи, Ҳусайн Бойқаронинг сарой созандаси.
Жалолiddин Қосим Фаранхуди, Темурийлар даври арбоби.
Жалолiddин Ферузишоҳ, тўра, Амир Темур давридаги олий мансабдор.
Жан Ку, Хитой императорининг Темурийлар ҳузурига юборилган элчиси (1419).
Жаъфар подшо, Яманнинг ҳокими, унинг кутубхонасида «Темур тузуклари»нинг рўйхати топилган.
Жаҳонгир (1356 — 1376) Амир Темурнинг катта ўғли.
Жаҳоншоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.
Жаҳоншоҳ, Қора Юсуф Қорақўюнлининг ўғли, Фарбий Эрон ҳукмдори.
Жениксон А., Мовароуннаҳрга 1558 — 1560 йилларда таширф буюрган инглиз сайёҳи.
Жилойти, Амир Темур лашкарбошиси.
Жирмунский В.А. (1858 — 1918), шарқшунос, Петербург ФА нинг мухбир аъзоси.
Абдурраҳмон Сирот ёзган Амир Темур ҳақидаги афсоналар таржимони.
Жистиниани Андреа, Венециянинг Амир Темур саройига келган элчиси.
Жонибек, ўзбекхоннинг ўғли.
Жонқиши, қипчоқ хони (XII аср)
Жоруллоҳ Абул Қосим аз-Замахишарий (1075, 18 март — 1114 йил, 13 июн) машҳур тилшунос, адиб.
Жўжи, Чингизхоннинг катта ўғли, Шимоли-ғарбий Хоразм, Шимолий Кавказ ва бошқа вилоятларни ўз ичига олган Жўжи улусининг асосчиси.
Зайналобидин Каширий (1420 — 1470), султон.
Зайналобидин, Шоҳ Шужоънинг ўғли, Форс ҳукмдори.
Зайниддин Абубакр Тайободий, Амир Темур пирларидан бири.
Зайниддин Восифий, XV аср — XVI аср бошлари тарихчиси.
Зайончковская А.Г., «Темур тузуклари» биринчи русча таржимасининг қатнашчиси.
Занги ота, авлиё.
Засипкин Б.Н. (1891 — 1955), Марказий Осиё меъморчилиги тарихчиси.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483 — 1530), Амир Темурнинг чевараси, Умаршайхнинг ўғли, Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг асосчиси.
Ибн ал-Асир (1160 — 1233), араб тарихчиси.
Ибн Алқамий, аббосий халифа Мутаъсимнинг вазири.
Ибн Арабишоҳ (Шаҳобиддин Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн

Абраҳим ибн Арабшоҳ (1389 — 1450), тарихчи, «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» ва бошқа асарлар муаллифи.

Ибн ан-Надим, араб олими (IX — X аср).

Ибн Батута (1304 — 1377), араб сайёҳи. Марказий Осиёга саёҳат таассуротлари муаллифи.

Ибн Дуқмоқ Тўқай, XIV — XV аср бошларидаги Миср тарихчиси.

Ибн Қози Шубҳа, XV аср Миср тарихчиси.

Ибн Кафрарж Бугро, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳузурдаги элчиси.

Ибн Сино Абу Али (980 — 1037), Марказий Осиёлик қомусий олим.

Ибн Турк ал-Хуттали (IX аср), Марказий Осиёлик математик олим.

Ибн Халдун, (1332 — 1406) (Абдураҳмон Абу Зайд ибн Муҳаммад), араб олими ва файласуфи. «Ибратли мисоллар китоби» асарининг муаллифи.

Ибн Юнус (XI аср бошлари), астроном, математик.

Иброҳим Султон (1394 — 1435), Шохрухнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси.

Иброҳим Ҳамавий, шайх, фатво берувчи.

Иззатдин, табризлик Шарафуддиннинг ўғли, қуювчи уста.

Иззатдин Уздамир Яшбек ибн Уздамир, лашкарбоши, Қалаб мудофаасининг қатнашчиси.

Иззуддава Дайлабий, диний ислоҳчи.

Ийбаж ўғлон, ўзбек шаҳзодаси.

Ийгу Темур, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Ийжал (1387 — 1415) шаҳзода, Темурий, Мироншоҳнинг ўғли.

Ийжил Нўйон, Амир Темур аждоди.

Илагу Малик, Бинокат шаҳрини мўғул қўшинларидан, қангли қабиласи туркларидан муҳофаза қилган ҳарбий бошлиқ.

Илёс, Сомонхудоқнинг невараси, сомоний, ал-Маъмун саройида хизматда бўлган.

Илёсхожа, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Илёсхожа, Туглуқ Темурхоннинг ўғли, Чиғатой хони.

Имодиддин, мушриф, Гурганж давлат девонхонасининг амалдори.

Иоанн Гелонифонтибус, Султония архиепископи, Амир Темурнинг Европа қироллари билан дипломатик муносабатларида воситачи.

Иоанн VII, Византия императорининг Константинополдаги муваққат ноиб (XV аср).

Искандар Зулқарнайн, қаранг: Александр Македонский.

Искандар Мирзо, Темурий, Форсда 1413 йилда ҳукмронлик қилган.

Искандар Султон (1384 — 1415), Умаршайхнинг ўғли, Амир Темурнинг невараси.

Ислом оқа, Хизр Ясаурийнинг қизи, Амир Темурнинг хотини.

Исмоил I, шоҳ, Табриз ҳокими.

Исмоил Исфаҳоний, Бухородаги Улуғбек мадрасаси бинокори.

Ихрид, Кеш ҳокими (VIII аср ўрталари).

Ихтиёриддин Кушлу, Бухорони мўғул қўшинларидан мудофаа этган Хоразмшоҳ амири.

Кайхусрав Хутталоний, амир (Кайхусрав), Хутталон ҳокими, Амир Темур лашкарбошиси (1372 йилда ўлдирилган).

Қамолiddин Бехзод (1456 — 1537), рассом, Темурийлар даврининг кўплаб қўлёмаларининг безатувчиси.

Қамолiddин Масъуд Шувоний, шоир, табиб, муаллим.

Қанишка, (78 — 123), Кушон салтанатининг подшоҳи.

Қанъо (Хоним), Амир Темур хотинларидан бирининг исми, уни Клавихо асарида келтирган.

Қапқух, Хоразмшоҳ Жалолiddин томонида туриб мўғулларга қарши курашган амир.

Карамзин Н.М. (1766 — 1826), Россия тарихчиси.

Каримиддин Дашти Баёзий, шоир.

Карл VI (1390 — 1422), Франция қироли. Амир Темур билан ёзишма олиб борган.

Катрмер Э.М. (1782 — 1857), шарқшунос.

Катта Мох, Ҳусайн Бойқаронинг сарой артисти ва раққоси.

Качулай Нўйон (Качули Баҳодир), Амир Темур аждоди.

Керэн Л., француз тарихчиси, «Тамерлан» китобининг муаллифи.

Кир Буюк (милоддан аввалги 558 — 529), Аҳоманийлар сулоласидан, Қадимги Эрон давлатининг асосчиси.

- Кичик Мох*, Хусайн Бойқаронинг сарой артисти ва раққоси.
Клеопатра (милоддан аввалги 69 — 30), Антонийнинг сунгги хотини, 51 йилдан Миср маликаси, Птоломейлар сулоласидан.
Ключевский В.О. (1841 — 1911), Русия тарихчиси.
Колумб Христофор (1451 — 1506), денгизчи, Американи кашф этган.
Контрерас Диего де, Севилья ҳокими.
Крестовский В.В., сайёҳ, Самарқанддаги Афросиёб кўҳна шаҳри харобаларини биринчилар қаторида тадқиқ қилган.
Крачковский И.Ю. (1883 — 1955), Шарқшунос олим.
Кун А. Л. (1840 — 1888), шарқшунос олим, Париждаги Шарқ тиллари институтининг мухбир аъзоси.
Кўчкунчи хон (916/1510 — 937/1529 — 30), шайбонийхонлардан.
Кўппакхон (Кебек) (1318 — 1326), чингизий, Мовароуннаҳр ва Афғонистон ҳукмдори, мамлакат ҳужалигини тартибга солишга қаратилган пул ислоҳоти ўтказган.
Кўкча, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчихонаси бошлиғи (1420).
Лазар (1372 — 1389), Сербия подшоҳи.
Лола Исмоил афанди, унинг Истамбулдаги кутубхонасида Хожа Тожиддин ас-Салмоний асари сақланади.
Ламба Х., «Тамерлан» (1929), «Тамерлан ҳаёти» (1931) асарларининг муаллифи.
Лангзэ Л., француз шарқшуноси, «Темур тузуклари»нинг француз тилига таржимони.
Леонардо да Винчи (1452 — 1519), итальян рассоми, Уйғониш даври меъмори, олим, муҳандис.
Ли Да, Хитой императорининг Темурийлар давлатидаги элчиси (1419).
Ликошин Н.С. (1860 — 1922), шарқшунос, «Темур тузуклари»ни рус тилига ағдарган таржимон.
Лутфий (вафоти 897/1492), шоир, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини ўзбек тилига таржима қилган.
Мавлоно Аҳмад табиб, табиб ва астроном, Улуғбекнинг устози.
Мавлоно Жамолiddин табиб, Амир Темур замондоши.
Мавлоно Камол Бадахший, Улуғбекнинг сарой шоири.
Мавлоно Саккокий, Улуғбек саройидаги шоир.
Мавлоно Сулаймон, табиб, Амир Темур замондоши.
Мавлоно Ўбайд, Амир Темур саройида ҳикоя айтувчи, артист.
Мавлоно Фазлуллоҳ Табрзий, Амир Темурнинг шахсий табиби.
Мажоҳиддин, XV аср табиби.
Мажидиддин Исо, Мардин ҳокими (1386).
Майтра К.М., шарқшунос, 1934 йили Ҳофизи Абрунинг «Мажмуаи Ҳофизи Абру» китобидан парчалар нашр эттирган.
Малик Иззаддин, Кичик Лур ҳокими.
Малик Фиёсиддин Курт, Ҳирот ва Кўҳистон ҳокими.
Маликшоҳ, Салжуқийлар салтанати султони (1072 — 1092).
Мансур ибн Балхи (IX аср), астроном, математик.
Мансур ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ибн Фақиҳ Илёс, машҳур табиб, Амир Темур замондоши.
Мануил II Палеолог (1391 — 1425), Византия императори, Амир Темур замондоши.
Марков Е. Марказий Осиё бўйлаб саёҳат қилган журналист (XIX — XX аср бошлари)
Массон М.Е. (1897 — 1986), археолог, Туркманистон ФА академиги.
Мақдусий (X аср), араб олими, сайёҳи.
Мақсудбек, Ялавочнинг ўғли, Чигатой улусининг ноибиди.
Маъмун ибн Хорун ар-Рашид (813 — 833), халифа
Маҳмуд меъмор, Самарқанддаги Масжиди Жоме меъмори.
Маҳмуд ал-Хоразмий, Чингизхон томонидан Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳузурига юборилган элчи.
Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (вафоти 1220), Хоразм олими, математик, астроном.
Маҳмуд Кошғарий (XI аср), араб тилида «Девони луғотит-турк»ни тузган тилшунос олим.
Маҳмуд Султон, Абу Саъиднинг ўғли, Бухоро ҳокими.

Маҳмуд Темур, Миср ёзувчиси, ҳозирги замон араб адабиётининг мумтоз вакили.
Маҳмуд Торобий, мўғул босқинчиларига қарши 1238 йилда Бухорода бўлиб ўтган кўзғолон раҳбари.

Маҳмуд Ялавоч (вафоти 1254), хоразмлик савдогар, Чингизхон элчиси, Чигатоё улусининг ноиб.

Маҳмуд Фазнавий (970 — 1030), султон, 998 йилдан Фазнавийлар давлатининг ҳукмдори.

Менгли буга, Амир Темур лашкарбошчиси.

Мецопский Фома, XV аср арман солномачиси, «Темурланг ва ворислари тарихи» асарининг муаллифи.

Меҳмед (XV аср), Усмонли турк султони.

Меҳмед Камол Баладзода, «Таржуман дастур фи ҳаводис аз-замон» асарини туркий тилга ағдарган таржимон.

Мигнанелли Бертррандо (1370 — 1455), Амир Темур ҳақидаги «Дамашқ харобалари» китобининг муаллифи.

Мизроб, амир, Шоҳрух лашкарбошиси.

Микеланжело Буанорроти (1475 — 1564), италян ҳайкалтароши, Уйғониш даври рассоми, меъмори, шоири.

Милкат оқа, Ҳизр углоннинг қизи, Умаршайхнинг, кейин Шоҳрухнинг хотини.

Мир Абу Толиб ал Ҳусайний ат-Турбатий, «Темур Тузуқлари»нинг форс тилига таржимони.

Мир Муртоз (Вали Шалойни) *Мир Саййид Шариф*, олим, Амир Темур замондоши.

Мир Султонхоним, хон авлодининг вакили, қоғоз ишлаб чиқарадиган устахона соҳибаси (XV аср бошлари)

Мир Шужоъиддин Муҳаммад Бурундук барлос, чигатоё лашкарбошиси.

Миржон Ҳофиз, Ҳусайн Бойқаронинг сарой ашулачиси.

Мирзо Муҳаммад Султон ибн Аҳмад (Мирзо Кичик), Ҳусайн Бойқаронинг жияни.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1500 — 1551), Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тутинган укаси, таниқли давлат арбоби, «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи.

Мирзо Умар (1383 — 1407), Мироншоҳнинг ўғли.

Мироншоҳ (1366 — 1408), Амир Темурнинг учинчи ўғли, салтанат гарбий қисмининг (Грузия, Арманистон, Озарбайжон ва бошқалар) ҳукмдори.

Мирак Саййид Фиёс (Султон Маҳмуд), богчилик меъмори, Ҳусайн Бойқаронинг замондоши.

Мирхонд (Маҳдуми Амир Ховандшоҳ Муҳаммад), (1434 — 1498), муаррих, Алишер Навоий ҳомийлигида Ҳирот саройида хизмат қилган, умумий тарих бўйича асар муаллифи.

Молғор, Чингизхон лашкарбошиси.

Муаййид, Арлот амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси ва кичик қизининг эри.

Музаффар (1473 — 1509), Ҳусайн Бойқаронинг ўғли.

Музаффар барлос, Ҳусайн Бойқаронинг сарой аёни.

Музаффар Малик, Жалолиддин томонида туриб мўғулларга қарши афғон кўнгиллиларини бошқарган.

Музаффар Уч Қаро, Амир Темур лашкарбошиси.

Музаффарийлар, Форс вилоятида ҳукм сурган сулола (1393 йили тугатилган).

Мулла Шамсиддин Фанорий, Қозизода Румийнинг устози.

Мунис, Хоразм шоири (XIX аср).

Мункэ-Қоон, Чингизхон салтанатининг буюк хони (1251 — 1260).

Мурод I (1389 йилда ҳалок бўлган), Усмонли турк султони, Боязид I Йилдиримнинг отаси.

Мурод II, Усмонли турк султони.

Мустафо Раҳми, Шарафуддин Али Яздий асарини турк тилига ағдарган таржимон (1929).

Мустафо ибн Ҳасаншоҳ, «Таржуман дастур фи ҳаводис аз-замон» асарини турк тилига ағдарган таржимон.

Мутиъ Амриллоҳ (X аср), халифа, аббосий.

Мутрибий (XVII аср), муаррих.

Муъиниддин Натанзий, муаррих, Искандар Мирзо саройида хизмат қилган. «Мунтахаб ат-тавориҳи Муъиний» (1413) асарининг муаллифи.

Муқанна (Хошим ибн Ҳаким), маркази Кеш бўлган арабларга қарши қўзғолон раҳбари (775/776 — 784).

Муқтадир биллоҳ Аббосий (X аср), халифа.

Муҳаммад (тақрибан 570 — 632), Исломи дини асосчиси, Расулulloҳ.

Муҳаммад Аббосий, 1336/1957 йилда Техронда Шарафуддин Али Яздийнинг икки жилдли асарини нашр эттирган.

Муҳаммад Алихон (1821/1822 — 1858/1859), Қўқон хони.

Муҳаммад ал-Кеший, Амир Темур Кастилия қироли ҳузурига 1402 йили юборган элчи.

Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини 1519 йили эски ўзбек тилига ағдарган.

Муҳаммад Али Фаробий, Алишер Навоийнинг амакиси.

Муҳаммад Асадуллоҳ Сафез, Сурия ҳарбий тадқиқотчиси.

Муҳаммад Аҳсан Илоҳий, «Темур Тузуклари» ношири (Бомбай, 1880).

Муҳаммад Афзал Бухорий, Декан вилоятининг олий қозиси. «Темур Тузуклари»нинг форсча таржимасига муҳаррирлик қилган (1652 й. вафот этган).

Муҳаммад Ёдгор, шаҳзода, Темурий, Ҳиротда Ҳусайн Бойқарога қарши исён кўтарган (1470).

Муҳаммад Жалд Тура, Амир Темурнинг сарой аъёни, Самарқанддаги Бибихоним масжиди қурилишини кузатиб турган.

Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний, меъмор, унинг номи Гўри Мир меъморчилик мажмуасининг киравериш пештоқида қайд этилган.

Муҳаммад Илоҳдод, Шарафуддин Али Яздий икки жилдли асарининг ношири (1887 — 1888, Калькутта).

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783 — 850), Марказий Осиёлик математик ва астроном, алгебра ва рақамлар асосчиси.

Муҳаммад Коҳий, Мироншоҳнинг сарой аъёни.

Муҳаммад Маҳди, афсонавий сўнгги имом.

Муҳаммад Мирак, Амир Темурнинг қизи Султон Бахт бегимнинг эри.

Муҳаммад Музаффар, Эронда музаффарийлар сулоласининг асосчиси (XIV аср урталари).

Муҳаммад Мўмин (1486 — 1497), Ҳусайн Бойқаронинг невараси.

Муҳаммад Мўмин (1489 йилда вафот этган), Ҳусайн Бойқаронинг сарой табиби.

Муҳаммад Озод, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Муҳаммад Рафез, Давлатшоҳ Самарқандий анталогиясининг таржимони.

Муҳаммад Султон (1376 — 1403), Жаҳонгирнинг ўғли, Амир Темурнинг вориси сифатида мўлжалланган.

Муҳаммад, Улуғбекнинг Хитойдаги элчиси (1420).

Муҳаммад Тарагай Улуғбек, (1394 — 1449) Шохрухнинг катта ўғли, Амир Темурнинг невараси, давлат арбоби — 1404 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори, ўрта аср олими, маърифатпарвари, астрономи.

Муҳаммад Холид ибн Валид, пайғамбар Муҳаммаднинг сафдоши.

Муҳаммад Фазл ал-Ҳаққ, «Темур Тузуклари»нинг урду тилидаги таржимаси ношири (Бомбай, 1908).

Муҳаммад Шайбонийхон, Абулхайрхоннинг невараси, Дашти Қипчоқ ҳокими, 1500 йилда Мовароуннаҳрни забт этган.

Муҳаммад Шох ибн Султон Туғлуқ, Жаум шоҳи, Ҳиндистон ҳукмдори.

Муҳаммад Юсуф ар-Рафий, «Темур тузуклари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Муҳаммад Қазагон, Амир Темур лашкарбошиси.

Муҳаммадбек, Али Султоннинг ўғли, Элдор томонидан Қорачар нўйон авлоди (XV аср биринчи чораги).

Муҳиддин Абдулқодир ал-Қурайший (XIV аср), Миср тарихчиси.

Мюллер, *Иоганн* (XV аср), Ренессанс даври олими, астроном.

Набиев М., профессор, Амир Темур расмини яратган, Ўзбекистон халқ рассоми.

Набижон Маҳдум, Хўжанд қозиси, «Темур тузуклари»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.

Нажибуддин Самарқандий (вафоти 1222 й.), табиб.

Нажмиддин ан-Насафий, ҳадис ва фикҳ олими (XIV аср).

Нажмиддин Кавкабий (1480 — 1535), олим, бастакор, шоир, мураббий, мусиқа ҳақидаги рисола муаллифи.

Нажмиддин Кубро (XIII аср), тасаввуф тариқатининг таниқли диний арбоби.

- Найсабури*, астроном ва математик, ат-Тусий издоши.
Насириддин Умар, олий ҳакам, Амир Темурнинг 1398 — 1399 йилларда Ҳиндистонга юришида кундалик олиб борган.
Нақибанд (Хожа Баҳоуддин Нақшбанд), шайх, сўфий тариқатининг асосчиси (XIV аср).
Низомиддин Сухайлий, шоир, Бойқаро саройининг муҳрдори.
Низомиддин Шомий (вафоти тақрибан 1409 й.), «Зафарнома» муаллифи, Амир Темурнинг сарой муаррихи.
Низомий Ганжавий (1141 — 1209), озарбойжонлик мутафаккир.
Низомулмулк (XI аср), Султон Маликшоҳ даврида вазир ва таниқли давлат арбоби.
Низомулмулк (XII аср), олим, мутафаккир.
Низомулмулк Хавофий, Шиҳобиддин Исмоилнинг ўгли, Султон Ҳусайн Бойқаро вазири.
Носири Хусрав (1004 — 1078), шоир, файласуф, диний арбоб.
Носириддин Тусий (1201 — 1274), астроном ва математик олим.
Нуҳ, пайғамбар.
Нуҳ (IX аср), Сомонхудодиннинг невараси, ал-Маъмун саройида хизмат қилган сомоний.
Ньюкамб С. (1835 — 1909), америкалик астроном.
Ньютон Исаак (1643 — 1727), инглиз математиги, механик, астроном ва физик.
Ойхожа (Занги ота), Аҳмад Яссавий таълимотининг издоши.
Ойчечак, Жалолиддин Хоразмшоҳнинг онаси.
Оксиарт, бактриялик золагон, Искандар Зулқарнайн қайнотаси.
Отсиз (1127 — 1156), Хоразмшоҳ, Ануштегиннинг невараси.
Оқа бегим, Муҳаммад Султоннинг қизи, Амир Темурнинг эвараси, Улугбекнинг хотини.
Оқшоҳ, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ўгли (1222 йилда ўлдирилган).
Паҳлавон Жамол, Исфаҳондан Мирзо Рустам номидан 1420 йилларда Хитойга борган элчи.
Паҳлавон Ниёз девон, «Темур тузуклар»ни эски ўзбек тилига ағдарган таржимон.
Пети де Ла Круа, Шарафуддин Али Яздий асарлари қисқартирилган матнини француз тилига ағдарган таржимон, 1722 й.
Петрушевский И.П. (1898 — 1977), шарқшунос, тарих фанлари доктори, профессор.
Пир Муҳаммад Жаҳонгир (1376 — 1407), Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўгли, Қандаҳор ва Ғарбий Ҳиндистон ҳукмдори.
Пир Муҳаммад Умаршайх (1370 — 1410), Амир Темурнинг невараси, Умаршайхнинг ўгли.
Пир Ҳусайн Барлос, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Платон (милоддан аввалги 428 ёки 427 — 348 ёхуд 347 йиллар), қадимги юнон файласуфи.
Правдин М., «Мўғуллар ва Темурланг салтанати» китобининг муаллифи (1937).
Птицин Г.В., «Зафарнома»ни рус тилига ағдарган таржимон.
Птолемей Клавдий (тахминан 90 — тахминан 160 йиллар), қадимги юнон астроном олими.
Ратия Ш.Е., меъморчилик тарихчиси, «Бибихоним» китобининг муаллифи (1950).
Рашидиддин Ватвот (1114 — 1182), Хоразмшоҳлар даврининг шоири, «Зайли Мажмуаъ ат-таворих» асарининг муаллифи.
Роксана, Искандар Зулқарнайннинг хотини, Бактрия золагони Оксиартнинг қизи.
Роман IV Диоген (XI аср), Византия императори.
Ромаскевич А. А., «Зафарнома»ни рус тилига ағдарган таржимон.
Руи Гонсалес де Клавихо, Кастилия ва Лионнинг учинчи қироли Энрика (Генриха)нинг Амир Темурнинг Самарқанддаги саройига келган испан элчиси (1403 — 1406).
Ружиддин Гурсанчти, Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўгли.
Ружиддин Имомзода, Бухоро имоми, Чингизхон шаҳарни олганидан кейин қатл эттирган.
Румуз Мирзо, «Бахт соҳиби, Амир Темур Гурагоний тарихи» китобининг муаллифи (1712).

Рустам (1381 — 1424), Умаршайхнинг ўгли, Амир Темурнинг невараси, Исфаҳон ҳукмдори.

Руффини Паоло (1765 — 1822), итальян математиги.

Руқия султон, Шохрухнинг ўгли Суюрғатмишнинг қизи.

Садриддин, қози, Рукниддин Имомзоданинг ўгли, Чингизхон қатл эттирган.

Саъдиддин Али, Хоразмшоҳ Жалолиддин томонида туриб, мўғул қўшинларига қарши курашган амир.

Саид Жамолиддин, Ислом тадқиқотлари институтининг директори.

Сайид Ҳасан ибн Ардашер, Ҳусайн Бойқаро саройидаги амалдор, шоир.

Сайдуллаев Отахон, адабиётшунос олим.

Сайфиддин Бохарзий (1190 — 1261), илоҳиётчи олим, сўфий.

Салавк Никатор, саркарда, Искандар Зулқарнайнинг сафдоши, милоддан аввалги 312 йилда Бобил ҳокими.

Салайчи Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

*Сомонхудо*т, Сомонийлар сулоласининг асосчиси, бу сулола Мовароуннаҳр ва Хуросонда 819 — 999 йилларда ҳукмдорлик қилган.

Санжар Мирзо (1403— 1429), Темурий, Пир Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўгли.

Санжар, Салжуқийлар султони, Хуросон ҳукмдори (XII аср).

Сари Буга, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Сарсиқхон, Чингизхон билан жангда Самарқанд қўшинларини бошқарган амир.

Сароймулк хоним (Бибихоним), Амир Ҳусайннинг хотини, унинг вафотидан кейин — Амир Темурнинг катта хотини. Шунинг учун Амир Темур «гурагон», яъни «хоннинг қуёви» номини олган (у чингизий Қазонхоннинг қизи эди).

Саъдиддин Масъуд ибн Умар ат-Тафтазоний (1322 — 1390), астроном ва математик.

Севинч оқа (Хонзода), Амир Темурнинг ўгли Жаҳонгирнинг хотини, унинг вафотидан кейин — Мироншоҳнинг хотини.

Сиди Аҳмад (1391 — 1429), Умаршайхнинг ўгли, Амир Темурнинг невараси.

Сигизмунд III (Жигмонд), Венгрия қироли (XIV аср охири).

Содиқ Атка, Амир Темур лашкарбошиси.

Сотомайор Пайо де, Испания қиролининг Амир Темур саройидаги элчиси (1402).

Сотуқ Бугрохон Абдулкарим Қорахон, Қорахонийлар сулоласининг асосчиси.

Спитамен, Сўғдиёнада Искандар Зулқарнайнга қарши қўзғолоннинг (милоддан аввалги 329 — 327 йиллар) раҳбари.

Стори Ч. А. (XX аср), шарқшунос, арабшунос, форс ва тожик тилларидаги библиографиянинг, шу жумладан Амир Темур ва Темурийлар даври бўйича библиографиялар муаллифи.

Стюарт К., майор, «Темур Тузуқлари»нинг ношири (1830).

Субутой Баҳодир, Чингизхон қумондони.

Субтельни М.Е., канадалик тадқиқотчи, тарихчи.

Субҳон Бахши, «Темур Тузуқлари» урду тилидаги таржимасининг ношири (Деҳли, 1845).

Суваҳ, шайх, Амир Темурнинг Мисрдаги элчиси.

Сугу Чечан (Сичан), Амир Темур аждоди.

Суюрғатмиш (1370 — 1388), Амир Темур давридаги сохта хон.

Суюрғатмиш (1398 — 1427), Шохрухнинг ўгли.

Суюрғатмиш, Кобул ва Ҳазна ҳокими (XV аср).

Сулаймон, Султон Боязиднинг ўгли, лашкарбоши, Амир Темур билан жанг қилган.

Сулаймон Сўфи, Ҳусайн ва Юсуф Сўфининг тутинган укаси, шуларнинг вафотидан сўнг Хоразмга ҳукмдорлик қилган.

Сулаймон шоҳ, Амир Темур лашкарбошиси.

Султон Али Маиҳадий, Темурийлар даври хаттоти. Ҳусайн Байқаро саройида ишлаган.

Султон Аҳмад, Абу Саъиднинг ўгли. 1469 — 1494 йилларда Мовароуннаҳр ҳукмдори.

Султон Аҳмад Увайс, Бағдод ҳокими, Амир Темурнинг замондоши.

Султон Аҳмад, Ҳирот вакили, 1420 йилда Амир Темурнинг Хитойга юборган элчиларидан.

Султон Бахтбегим, Амир Темурнинг қизи.

Султон Барқёруқ (1094 — 1104), Салжуқийлар султони.

Султон Фиъсиддин Маҳмуд, Ҳазнавийлар султон.

Султон Маҳмуд (1453 — 1495), Абу Саъиднинг иккинчи ўгли, 1494 йилдан Мовароуннаҳр ҳукмдори.

Султон Маҳмудхон (1388 — 1403), чингизий, Амир Темур давридаги сохта хон, Суюрғатмишхоннинг ўгли.

Султон Муҳаммад (1418 — 1450), Шоҳрухнинг невараси.

Султон Шоҳ, Улуғбекнинг Хитойдаги элчиси (1420).

Султон Ҳусайн, Амир Темурнинг қизи Ака Бегимдан невараси.

Султон Ҳусайн Бойқаро (1469 — 1506), сўнги Темурийлардан бири, Хуросон ҳукмдори.

Такина хотун, Амир Темурнинг онаси.

Тарағай (1360 йилда вафот этган), амир, Амир Темурнинг отаси.

Тармаширинхон (1326 — 1334), чингизий, Чигатой улусининг ҳукмдори, ислом динини биринчи бўлиб қабул қилган. Унинг даврида ислом дини давлат дини бўлган.

Тахуртан, Арзинжон ва Арзирум ҳукмдори, Амир Темур замондоши.

Темурийлар, Амир Темур салтанати ҳудудида жойлашган вилоятларда XV аср мобайнида ҳукмдорлик қилган Соҳибқирон авлодлари.

Темур Малик ўғлон, лашкарбоши, Хўжандни мўғул қўшинларидан мудофаа этган бошчилик қилган (1220 йил апрел).

Темур Тош ўғлон, чингизий, Жўжининг аждоди.

Темур Хожя ўғлон, амир, Амир Темур лашкарбошиси.

Тобон Баҳодир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Тожиддин Хожя, Бадахшон шоҳининг Хитойдаги элчиси, XV аср.

Той Хожя ўғлон, Манқишлоқнинг ўзбек ҳукмдори, Тўхтамишнинг отаси.

Тоҳир ибн Ҳусайн (821 — 873), саркарда, Халифалик шарқий ерларининг сўнги ҳукмдори, Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси.

Тоғай Туркон хотун, Амир Темурнинг хотини.

Тўхта Қия, Ўрусхоннинг ўгли.

Тўқ Темур, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Туғлуқ Темурхон, Мўғулистон ҳукмдори (1359 — 1363). XIII асрнинг 60-йилларида Мовароуннаҳрни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилган.

Тулуҗон, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Тулуй, Чингизхоннинг Мўғулистон ва Хитойни улуш сифатида олган кичик ўгли.

Туманайхон (Туманакон), Амир Темур аждоди.

Туман оқа (Хайриниса, Туман оқа, Кичик Хоним), (таваллуди 1366 й.), малика, Амир Темурнинг хотини, Қазонхоннинг невараси.

Туман Темур, ўзбек беки, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Туркон хотун (вафоти 1233 й.), баёт (ёки қанғели) қабиласидан бўлган қипчоқ хони Жонкишининг қизи.

Улуғбек, қаранг: Муҳаммад Тарағай.

Умаршайх (1456 — 1494), Абу Саъид Султоннинг ўгли, Заҳриддин Бобурнинг отаси, 1469 йилдан Фаргона ҳукмдори.

Умаршайх (1356 — 1394), Амир Темурнинг иккинчи ўгли, Форс ҳукмдори.

Усмон Аббос, 1395 йили Тўхтамиш устидан ғолиб чиқишга ёрдам берган Амир Темур сафдоши ва ҳарбий бошлиғи, туҳматга учраган.

Уч Қаро Баҳодир, Амир Темур сафдоши ва лашкарбошиси.

Фазлуллоҳ Рашидиддин (1247 — 1318), тарихчи, «Жомеъ ат-таворих» («Солномалар мажмуи») асарининг муаллифи.

Фасиҳ Аҳмад Хавофий (Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад) (1375 — 1442), Шоҳрух ва Бойсунқур хизматида бўлган, «Мужмали фасиҳий» («Фасиҳлар тўплами») асарининг муаллифи.

Феруза Бегим, Амир Темурнинг невараси бўлмиш Султон Ҳусайннинг қизи.

Фирдавсий, қаранг: Абулқосим Фирдавсий.

Франциск (Франсуа), доминикан монахи, Амир Темурнинг Европа давлатлари билан ёзишмаларида ишончли вакил.

Фу Ань, 1395 йилда Самарқандга келган Хитой элчиси.

Халил Султон (1384 — 1411), Мироншоҳнинг ўгли, Амир Темурнинг невараси. Амир Темур вафотидан сўнг Самарқандни эгаллаган. 1409 йили Шоҳрух томонидан тахтдан ағдарилган.

Хитойи Баҳодир, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.

Хожя ал-Бухорий, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад саройидаги элчиси.

Хожя Аҳроп (1404 — 1490), XV асрнинг таниқли диний ва жамоат арбоби.

- Хожа Исомиддин*, самарқандлик шайх ул-ислом Хужа Абдул Аввал.
Хожа Муҳаммад Порсо, илоҳиётшунос олим (XV аср).
Хожа Низомиддин Абдулқодир ал-Файби ал-Бағдодий (Хужа Абдулқодир Мароғий, Хужа Абдулқодир гуянда, 1340 — 1435), мусиқа санъати соҳасидаги устоз, кўплаб мусиқа асарларининг ижодкори.
Хожа Юсуф, Амир Темурнинг олий ҳарбий бошлиғи.
Хожа Юсуф Бурҳон, бастакор, мусиқашунос, Алишер Навоийнинг устози.
Хожа Тожиддин ас-Салмоний, Амир Темурнинг сўнги кунлари ҳақидаги ҳикоя муаллифи.
Хондамир, (Ғиёсиддин ибн Хожа Хумомиддин Муҳаммад, 1475/76 — 1535), Мирхонднинг невараси, муаррих. Хусайн Бойқаро, кейинчалик унинг ўғиллари саройида бўлган. XV аср биринчи чорагида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақидаги асарлар муаллифи.
Хонзода, қаранг: Севинч оқа.
Хубилайхон (1215 — 1294), бешинчи мўгул хони (1260 йилдан), Чингизхоннинг невараси. 1279 йили Хитойни забт этишни ниҳоясига етказди.
Худойдод, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Хунси, Мин сулоласидан бўлган Хитой императори (Мин сулоласи — 1403 — 1449 йиллар).
Хўраки Бухорий, Самарқандда сарбадорлар кўзғолонининг раҳбарларидан бири.
Цезарь, Гай Юлий (милоддан аввалги 102 ёки 100 — 44 йиллар), Рим ҳукмдори, саркарда.
Чақмоқ, Миср султони (1437 й.).
Чағрибек Довуд, қиниқ уруғидан бўлган Салжуқийлар ҳукмдори (XI асрнинг биринчи чораги).
Чжэнтун, Мин сулоласидан бўлган Хитой императори (Мин сулоласи — 1403 — 1449 йиллар).
Чжу-ди, Хитой императори (1404 — 1424 йиллар).
Чингизхон, (ҳақиқий исми — Темучин), мўғулар қабиласини бирлаштирувчи, йирик салтанат бунёд этган ҳукмдори (тақрибан 1155 — 1227 йиллар).
Чингизийлар, Чингизхон авлодлари.
Чигатой (вафоти 1242 й.), Чингизхоннинг иккинчи ўғли, Мовароуннаҳр, Еттисув ва Қашқарни улус сифатида олган (Чигатой улуси).
Чурон, Қорачар нўйоннинг ўғли.
Шайх Али, амир, Элдорнинг ўғли Қора нўйоннинг ўғли, Амир Темурнинг замондоши.
Шайх Али Баҳодир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Шайх Иброҳим, Амир Темур вассали бўлган Ширвоннинг ҳукмдори.
Шайх Нуриддин, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Шамсуддин Олмалиғий, дипломат, Амир Темурнинг Тўхтамиш хузуридаги элчиси.
Шамсуддин Кулол, шайх, Амир Темурнинг биринчи пири.
Шарафуддин Али Яздий (вафоти 1454 й.), сарой муаррихи, «Зафарнома» (айрим маълумотларга қараганда 1425 йилда, бошқа маълумотларга кўра 1437 й. тугатган) муаллифи.
Шер Баҳром, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Шильтбергер, Иоганн, Бавария ёш дворяни, Темурнинг асири, Темур ва унинг даври ҳақидаги битиклар муаллифи.
Ширинбека оқа, Тарағайнинг қизи, Амир Темурнинг синглиси.
Шиҳобиддин Аҳмад аз-Зардақашин, меъмор, Амир Темур аксарият боғларининг яратувчиси.
Шод Мулк, Халил Султоннинг хотини.
Шодихожа, Шоҳрухнинг Хитойдаги элчиси (1420 й.), Ҳиротдан вакил.
Шоҳ Малик, амир, Улугбекнинг васийси.
Шоҳ Шужоъ, Амир Темур вассали, Форс вилояти ҳукмдори.
Шоҳ Фариб (1470 — 1496), Хусайн Бойқаронинг ўғли, шоир.
Шоҳрух Баҳодир (1347 — 1447 й.), Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, Улугбекнинг отаси, Хуросон (1397 йилдан) ва Темурийлар давлатининг (1409 йилдан) ҳукмдори.
Эл Арслон, Хоразм ҳукмдори (1156 — 1172).
Элчи Буга Баҳодир, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Энрико (Генрих) III, қаранг: Генрих III.
Эрдамчи барлоқ (нўйон), Амир Темур аждоди.

- Юань*, мўғул сулоласи, Хитойда 1217 — 1368 йилларда ҳукмрон бўлган.
- Юнлэ*, Мин сулоласига мансуб Хитой императори.
- Юсуф ибн Муҳаммад табиб*, Заҳириддин Бобурнинг сарой табиби.
- Юсуф Суфи*, Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфининг акаси.
- Юсуф Қанқа ал-Утзорий*, Чингизхоннинг Хоразмшоҳ Муҳаммад ҳузуридаги элчиси.
- Яздигард III*, Эроннинг сўнгги сосоний подшоҳи (Марвда 651 йили ўлдирилган).
- Якубовский А.Ю.* (1886 — 1953), тарихчи-шарқшунос, Амир Темур тўғрисидаги асарлар муаллифи.
- Яҳё ибн Абу Мансур* (IX аср), математик, астроном.
- Ўзбекхон* (1312 — 1341), чингизий, Олтин Ўрда ҳукмдори.
- Ўлжой Туркон оқа* (тақрибан 1340 — 1365 й.), Амир Темурнинг хотини, Амир Хусайннинг синглиси, Амир Қазагоннинг невараси.
- Ўлжайту*, амир, Амир Темур лашкарбошиси, Хутталон ҳукмдори.
- Урус Буга*, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
- Урусхон* (вафоти 1396 й.), чингизий, Олтин Ўрда ҳукмдори.
- Урхон*, Усмоннинг вориси, Усмонли турк давлатининг ҳукмдори (XIV аср ўрталари).
- Ўктой*, қаранг: Ўгадай.
- Ўгадай*, Чингизхоннинг ўғли, Мўғулистон ҳамда Чингизхон давлати ички вилоятларининг ҳукмдори.
- Ўгул Инончхон*, ҳожиб, Бухорони мўғул қўшинларидан мудофаа этишда раҳбарлик қилган.
- Қадақ хотун*, Амир Тарагайнинг хотини.
- Қазагон* (1346 — 1358), Донишмандча ва Баёнқули каби сохта хонлар номидан ҳукмронлик қилган амир.
- Қазон*, Қорачар нўйоннинг ўғли.
- Қазонхон* (1342 — 1347), чингизий, Мовароуннаҳр ҳукмдори.
- Қайду Мирзо* (1397 — 1418), Пир Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли, Қандаҳор ҳокими.
- Қайдухон* (Қайдахон), Амир Темур ва Чингизхон аждоди.
- Қобул*, Амир Туман Қобулхоннинг ўғли, Чингизхоннинг учинчи аждоди, Качули нўйоннинг укаси.
- Қози Аҳмад ибн Мир Муниша ал-Хусайн Қозизода Румий* (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Қозизода Румий) (1360 — 1430), астроном, Улуғбекнинг устози.
- Қора Муҳаммад*, Қора қўюнли қабиласининг бошлиғи.
- Қора Юсуф Туркман*, Амир Темурга қарши курашган Қора қўюнли қабиласи бошлиқларидан бири.
- Қорачар нўён*, Амир Темур аждоди.
- Қори Ниёзий Т.Н.* (1897 — 1970), олим ва жамоат арбоби, Улуғбекнинг астрономия мактаби бўйича асар муаллифи.
- Қувомиддин Табризий*, муқовасоз.
- Қувомиддин Шерозий*, бинокор, Шоҳрух меъмори.
- Қулбобо Кукалдош*, Абдуллахон Шайбоний ҳукмдорлиги давридаги (1533 — 1598) йирик давлат арбоби, ички ва махфий ишлар вазири, 1570 — 1597 йилларда Бибиҳоним масжидини таъмирлаш ишларига раҳбарлик қилган.
- Қусам ибн Аббос*, пайғамбар Муҳаммаднинг тутинган укаси, Самарқандда унинг қабри атрофида Шоҳи Зинда мажмуаси вужудга келган.
- Қутайба ибн Муслим ал-Боҳилӣ*, араб саркардаси, VIII аср бошларида Мовароуннаҳрни истило этган ва бу ерда халифа ноиби бўлган.
- Қутбиддин Муҳаммад Адам*, Султон Хусайн Бойқаронинг сарой табиби (вафоти 1499 й.).
- Қутбиддин Муҳаммад*, Хоразм ноиби (XI аср охири — XII аср охири)
- Қутбиддин Маҳмуд ибн Масъуд Шерозий* (вафоти 1311), машҳур табиб, математик, астроном, файласуф, юрист, Носириддин Тусийнинг шогирди.
- Қутбиддин Ўзлоқшоҳ*, мўғул босқини арафасида Хоразм ноиби (XIII аср), Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг ўғли.
- Қутлуғ оқа*, Амир Темурнинг жияни.
- Қутлуғ Темур*, Амир Қазагоннинг куёви, 1360 — 1361 йилларда Мовароуннаҳрга юриш қилган.
- Қутлуғ Туркон оқа*, Тарагайнинг қизи, Амир Темурнинг онаси.

- Қутлуг Қия*, Урусхоннинг ўғли.
Қўноқхон, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислом Яздий, илоҳиётчи олим, «Ҳиндистонга юриш (Темур) кундалиги» асарининг муаллифи (1399 — 1403).
Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд ибн Маҳмуд ал-Қоший (1429 йилда вафот этган), буюк астроном ва математик, Улугбекнинг шогирди.
Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Жамолиддин табиб, шифокор, шоир (вафоти 1500 й.).
Ғиёсиддин Наққош, шаҳзода Бойсунқурнинг Хитойдаги элчиси.
Ғиёсиддин, рассом, Улугбекнинг Хитойдаги элчихона котиби (1420).
Ғиёсиддин Шохмалик, тўра, Амир Темур даврида олим, ҳарбий бошлиқ.
Ғиёсиддин, Шохрух саройидаги меъмор, бинокор.
Ҳайдар Андхудий, амир, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳасан, шерозлик амир, Хитой элчилари таркибига кирган.
Ҳизр Хожахон, чингизий, Мўғулистон ҳукмдори, Амир Темурнинг қайнотаси.
Ҳизр Ясаурий, Сарипул ва Тоткент ҳукмдори.
Ҳизр ўғлон, Амир Темур лашкарбошиси.
Ҳиндука, амир, Амир Темурнинг лашкарбошиси.
Ҳожи барлос, амир, Амир Темурнинг амакиси, Шаҳрисабз ҳукмдори.
Ҳожи Шерозий, Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасининг меъморий безак устаси.
Ҳофизи Абрў, (Шихобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Харавий), (вафоти 1430 ёки 1431), Амир Темур ва Темурийлар даврининг сарой муаррихи ва географи, «Зублат ат-таворих» асарининг муаллифи (1427 й.).
Ҳусайнбек, туркман шаҳзадаси, Астробод ва Нисо ҳукмдори.
Ҳусайн Сўфи, Хоразмда Сўфий сулоласининг асосчиси (XIV асрнинг 60-йиллари).

ГЕОГРАФИК ВА ТОПОГРАФИК НОМЛАР

- Аббосийлар халифалиги**, феодал давлат, Аббосий халифалар бошқарганлигидан (750 — 1258) шу номни олган.
- Абди Берун**, мақбара, Самарқанд.
- Абди Дарун**, меъморий мажмуа, Самарқанд.
- Абхазия**, Қора денгизнинг шарқий соҳилидаги вилоят.
- Авник**, Шарқий Анатолиядаги қалъа.
- Агра**, Ҳиндистондаги шаҳар, иқтисодий ва маданий ҳаёт маркази.
- Адрианополи**, Болқон ярим оролидаги шаҳар.
- Адриатика денгизи**, Ўрта денгизнинг Апеннин ва Болқон яримороли ораллигидаги қисми.
- Айдин**, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.
- Айптоб**, Суриядаги қалъа.
- Аланчуқ**, Шарқий Анатолиядаги қалъа.
- Алика Кўкалтош**, Самарқанддаги масжид (XV аср 30-йиллари).
- Ал-Қуддус**, қаранг: Иерусалим.
- Амир Ферузшоҳ**, Ҳиротдаги мадраса (XIV аср).
- Амирзода Муҳаммад**, Самарқанддаги бозор (XVI аср).
- Амирзода**, Самарқанддаги мақбара. Шоҳи Зинда мажмуасида (1386 й).
- Амударё**, Марказий Осиёнинг асосий дарёларидан бири.
- Анар**, чўл.
- Анау**, Туркменистонда Ашхабод яқинидаги масжид (XV асрнинг иккинчи ярми).
- Албар биби**, мақбара, Занги ота мажмуасига қиради (XIV аср охирлари).
- Англия**, Буюк Британиянинг маъмурий-сиёсий қисми, Фарбий Европада Британия оролларида жойлашган.
- Ангор тумани**, Самарқанд яқинидаги жой.
- Анджон**, Фарғона водийсидаги шаҳар.
- Андигон** (Анджон) довони, Фарғона водийсининг шарқида жойлашган, Хитойга асосий эски йўл.
- Андхуд** (Андхой), Хуросондаги шаҳар.
- Ал-Насафий**, мақбара, Шоҳи Зинда мажмуасига қиради (XIV аср охирлари).
- Аппа**, Ўрта денгиз соҳилидаги шаҳар.
- Анкара**, Усмонли турк империясидаги шаҳар.
- Араб Ироқи**, Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фурот) дарёлари ораллигидаги тарихий-маданий ўлка.
- Арабистон** (Арабистон ярим ороли), Осиёнинг жануби-ғарбида жойлашган.
- Арсия**, Эроннинг шарқидаги қадимги вилоят.
- Арзинжон**, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.
- Арзирум**, Шарқий Анатолиядаги шаҳар.
- Арзис**, Ҳиротдаги канал.
- Арис**, дарё, Сирдарёнинг ирмоғи.
- Арки Олий**, Самарқанддаги қўрғон.
- Арманистон**, Кавказ тизма тоғидан жануброқдаги тарихий-маданий вилоят.
- Арна**, Дамашқ яқинидаги ўтлоқ.
- Аррон**, қаранг: Озарбойжон, вилоят номларидан бири.
- Арсаф**, Хуросоннинг жанубидаги жой.
- Арслонхон**, Бухородаги минора (1127 й.).
- Асадобод**, Эрондаги шаҳар.
- Астробод**, Эрондаги шаҳар.
- Астрахан** (Ҳожи Тархон), шаҳар, Волга дарёсининг қуйилиш ерида жойлашган, қадимий қарвон йўллари ва савдо маркази.
- Аттика**, Болқон яриморолининг марказий қисмидаги вилоят.
- Афина** (қадимги), Қадимги Юнонистоннинг шаҳар-давлати (полис).
- Африка**, қитъа.
- Афросиёб**, Самарқанднинг шимолий чеккасидаги кўҳна шаҳар харобалари (миллоддан аввалги VI аср — миллоднинг XIII асри).
- Афғонистон**, Ўрта Шарқдаги давлат.
- Аҳоманийлар давлати**, Эрондаги қадимги давлат.
- Аҳоманийлар Эрони**, қаранг: Аҳоманийлар давлати.

Ахсикат, Фарғона водийсидаги йирик қадимги ва ўрта аср шаҳри, Сирдарёнинг чап соҳилида бўлган.

Ашпара, Еттисувдаги қалъа.

Ашур Ода, Каспий денгизидаги орол.

Аҳмад Яссавий, мақбара (XIV аср. Ясси шаҳрида, Туркистон).

Баалбак, Суриядаги шаҳар.

Бавард, қаранг: Обивард.

Бадахшон, Марказий Осиёдаги тоғли вилоят.

Бадхис, Шарқий Эрондаги шаҳар (Хуросон).

Баёнқулихон, Бухородаги мақбара (XIV аср).

Бактрия, Амударё ўрта оқими иккала соҳил бўйида жойлашган тарихий-маданий вилоят.

Бактр, Балх шаҳрининг кўҳна номи.

Балх, Шарқий Хуросондаги шаҳар.

Балх вилояти, Балх шаҳрига туташ вилоят.

Балхаш, Марказий Осиёдаги Олакўл чўкмасида жойлашган берк шўр кўл.

Банокат, қаранг: Шоҳрухия.

Барака Гуриён, Иссиққўлдан шарқроқдаги водий.

Барда, Озарбойжондаги шаҳар.

Барчинлиғкент, Сирдарё этагидаги шаҳар.

Бағдод, Амир Темур Самарқанд яқинида бунёд эттирган қишлоқ.

Бағдод, Ироқдаги шаҳар.

Бева, Термиз туманидаги жой.

Бессарабия, Днестр ва Прут дарёлари оралиғидаги тарихий вилоят.

Биҳишти, Суриядаги қалъа.

Бибиҳоним, мақбара, қаранг: Туман оқа, хонақоҳ.

Бибиҳоним (Самарқанд), масжид, қаранг: Масжиди Жоме.

Бибиҳоним, Самарқанддаги мадраса, Масжиди Жоме рўпарасида бўлган. Сақданмаган (XIV аср охири — XV аср бошлари).

Бинокат, қаранг: Банокат.

Бобил, Месопотамия жанубидаги давлат (II минг йиллик бошлари — милоддан аввалги 539 йил).

Бобил, Месопотамиядаги қадимий шаҳар, ҳозирги Бағдоддан жануби-ғарбда.

Бойлақон, Амир Темур Бойлақон даштида бунёд эттирган шаҳар.

Бойлақон, дашт. Аракс дарёсидан жанубда жойлашган (Кавказ).

Болқон (Болқон яриморол). Ўрта денгизда, Европа жанубида жойлашган.

Болқон мамлакатлари, Болқон яриморолда ва унга яқин ерларда жойлашган мамлакатлар.

Бомбай, Жанубий Ҳиндистондаги шаҳар, йирик савдо маркази.

Бостон, АҚШ. Массачусетс штатининг маъмурий маркази.

Босфор, Европа ва Осиё ўртасидаги бўғоз.

Боғи Амирзода Шоҳрух (Шаҳзода Шоҳрух боғи), Амир Темур боғи.

Боғи Баланд, Амир Темур боғи.

Боғи Биҳишт, Амир Темурнинг Самарқанд чеккасидаги боғи.

Боғи Бўлду, Амир Темур боғи.

Боғи Давлатобод, Самарқанд чеккасидаги боғ.

Боғи Дилқушо, Амир Темур боғи.

Боғи Жаҳоннамо, Амир Темур боғи.

Боғи Зоғон, Амир Темур боғи.

Боғи Майдон, Улугбек бунёд эттирган боғ.

Боғи Нав, Амир Темур боғи.

Боғи Нақши Жаҳоннамо, Амир Темур боғи.

Боғи Чинор, Амир Темурнинг Самарқанд чеккасидаги боғи.

Боғи Шимол (Боғи Шамол), Самарқанд чеккасидаги боғ ва сарой мажмуаси.

Боғлон, Амударёдан жанубдаги шаҳар.

Боғча, Самарқанд чеккасидаги боғ.

Британия музейи (Буюк Британия), Лондонда, жаҳондаги энг йирик музейлардан, 1753 йили ташкил этилган.

Брусса (Бурса), Туркиядаги шаҳар.

Булунгур дашти, Самарқанд яқинидаги жой.

Булғор, Волга бўйидаги шаҳар ва давлат.

Бурундук, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасидаги мақбара (XIV аср).
Бухоро, Зарафшон дарёси водийсидаги тарихий-маданий вилоят.
Бухоро, Зарафшон дарёси водийсидаги шаҳар, Ўзбекистоннинг Бухоро вилояти маркази.
Буюк Британия, Ғарбий Европада, Британия оролларидаги ҳозирги давлат.
Буюк Ипак йўли, Қадимги ва Ўрта асрларда Узоқ Шарқдан Олд Осиё мамлакатларига ўтган қарвон йўли.
Буюк Улус (Улуг Юрт, Улуғ Улус), Чингизхон салтанати ҳудудида вужудга келган бош улус бўлиб, у Чингизхоннинг кичик ўғли Тўлуйга мансуб эди. Мўғулистон ва Хитой унинг таркибига кирган.
Буюк Хитой девори, Шимолий ва Шимоли-ғарбий Хитойда кўчманчилардан муҳофаза қилиш учун бунёд этилган чегара қалъа девори.
Бугам Ойкўл (Бугам дараси), Иссиқкўл кўлидан ғарброқда жойлашган.
Бўстонсарой, Амир Темурнинг Самарқанддаги шахсий саройи.

Вагуга, Хуросондаги манзил, бу ерда Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг иккита ўғли асир олинган.

Валиён, Афғонистондаги қалъа.

Варахша, Бухоро яқинидаги кўҳна шаҳар.

Венеция, Италиянинг шимоли-шарқидаги савдо республикаси.

Вижаянагар, Ҳиндистоннинг жанубидаги князлик, Темурийлар давлати у билан дипломатик ва савдо муносабатлари олиб борган.

Византия, Болқон яримороти ва Кичик Осиёдаги ўрта аср давлати (IV—XV асрлар).

Владимир князлиги, Русиянинг шимоли-шарқидаги йирик рус давлати.

Вобкент, Бухородаги аҳоли пункти.

Волга (Итил), Россиянинг Европа қисмидаги дарё.

Волидаи Султон, мақбара, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуасига киради.

Воронеж, Россиядаги шаҳар.

Гавгамела, Суриядаги кўҳна шаҳар.

Гавҳаршодбегим, Ҳиротдаги мадраса (XV аср).

Галлиполи, Фракиядаги (Эгей денгизи соҳили) Дарданелл бўғозига туташувчи яриморол.

Ганжа, Озарбойжондаги шаҳар.

Гандҳара, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги қадимий вилоят.

Ганьсу, Хитойнинг шимоли-ғарбидаги вилоят.

Гардиз, Эрондаги шаҳар.

Гармиён ўғуллари, Боязид I га бўйсунган амирлик, Кичик Осиёнинг жанубида бўлган.

Гармсири Хирманд (Хилманд), Афғонистоннинг жануби-шарқидаги вилоят.

Гедросия, Афғонистон жанубидаги вилоятнинг юнонча номи.

Генуя, Италиянинг шимолидаги савдо республикаси, ўрта асрларда катта нуфузга эга бўлган.

Гилон (Жилон), Эронда, Каспий денгизидан жануби-ғарбда жойлашган вилоят.

Гиркания, Каспий денгизидан жанубдаги вилоятнинг кўҳна номи.

Голландия, Ғарбий Европадаги давлат.

Граник, Кичик Осиёдаги дарё.

Грек-Бактрия, қаранг: Грек-Бактрия подшоҳлиги.

Грек-Бактрия подшоҳлиги, қадимги давлат, Салавкий давлати эгаллаган ҳудудда ташкил топган. Маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган (тақрибан миллоддан аввалги 250 — 140 й).

Грузия (Грузия князлиги), Қора денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган.

Гуанчжоу, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.

Гузари Саррофон, XV асрнинг дастлабки йилларида Самарқандда қурилган кўча.

Гумбази Саййидон, Шамсуддин Кулол ва Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги даҳмаси, қаранг: Шамсуддин Кулол мақбараси.

Гурганч, Хоразмдаги йирик шаҳар, Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти, Амударёнинг чап соҳилида бўлган.

Гургон, Эрондаги дарё.

Гургон, Эрондаги шаҳар.

Гўри Мир, Темурийларнинг Самарқанддаги мақбараси, Амир Темур дафн этил-

ган жой (XV аср бошлари).

Гури Мир, Самарқандда Амир Темурнинг невараси Муҳаммад Султон учун барпо этилган мадраса.

Далварзинтепа, Ўзбекистон жанубидаги кўҳна шаҳарча.

Дамованд, Эроннинг шимолидаги тоғ тизмаси.

Дамашқ, Суриядаги шаҳар.

Дандапакон, Хуросондаги шаҳар.

Дания, Фарбий Европадаги шаҳар.

Дарбанд, Догистондаги, Каспий денгизи соҳилидаги шаҳар.

Дарбанди Шиккон, Гургон ва Астробод шаҳарлари яқинидаги жой.

Дарданелл, Эгей ва Мармар денгизлари ўртасидаги бўғоз.

Дари Оҳанин (Темир дарвоза). Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари чегарасидаги тоғ ўтув йўли.

Дарғом дашти, Самарқанддан жанубдаги дашт.

Даҳистон, Гургон билан Манқишлоқ ярим ороли ўртасидаги Каспийбўйи вилояти.

Дашти Қипчоқ, Сирдарё манбаи ва Тяншаннинг гарбий тармоқларидан Дунай дарёси мансабига қадар чўзилган дашт вилояти. Фарбий ва Шарқий қисмларга бўлинган. Олтин Ўрда таркибига кирган, кейинчалик Шарқий Дашти Қипчоқ Оқ Ўрда ҳудудига кирган. XVI—XVIII асрларда ҳозирги Қозоғистон ҳудудини эгаллаган.

Декан, Марказий Ҳиндистондаги вилоят.

Деҳистон, қаранг: Даҳистон.

Деҳи Канор, Ҳирот яқинидаги қишлоқ.

Деҳли султонлиги, Шимолий Ҳиндистондаги давлат (XIII аср бошлари — XVI аср).

Деҳли, Шимолий Ҳиндистондаги шаҳар.

Дилкушо, Самарқанд чеккасидаги Боғи Дилкушо боғидаги сарой.

Димишқ (Дамашқ), Амир Темур қурдирган, Самарқанд яқинидаги қишлоқ.

Диробод, Нишопур яқинидаги работ.

Днепр, Шарқий Европадаги дарё.

Дон, Шарқий Европадаги дарё.

Доруш-Шифо, Ҳиротдаги Алишер Навоий қурдирган шифохона.

Доруш-Шифо, Ҳиротдаги шифохона, Умаршайхнинг, кейинчалик Шоҳрухнинг хотини бўлмиш Миякат оқа томонидан қурдирилган.

Доруш-Шифо, Ҳиротнинг Боғи Зоғон деган еридаги шифохона.

Дори маҳкамаи кўҳна, Самарқанддаги бозор (XVI аср).

Дорус Сиёдат, Шаҳрисабздаги меъморчилик мажмуаси.

Дорут Тиловат, мадраса, Шаҳрисабздаги мажмуа таркибига киради.

Доруи Тиловат, Шаҳрисабздаги меъморчилик мажмуаси.

Дрангиана, Афғонистон жанубидаги қадимги вилоятнинг юнонча номи, ўрта аср Заранж вилояти.

Дуна, Амударё соҳилидаги қишлоқ.

Евфрат (Фурот), Месопотомиядаги дарё.

Елец, Олтин Ўрда билан Москва Русси ўртасидаги шаҳар.

Европа, қитъа.

Етгисув, вилоят, Қозоғистон ҳудудининг жануби-шарқий қисми.

Ёйиқ, дарё: қаранг: Урал.

Ёркент, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳар.

Жайрон Қамиш, Марказий Осиёнинг жануби-гарбидаги жой.

Жайхун, дарё, қаранг: Амударё.

Жанд, Сирдарё этакларидаги шаҳар.

Жануби-шарқий Хоразм, қадимги Хоразм вилоятининг бир қисми.

Жанубий Суғд, Суғд вилоятининг бир қисми.

Жанубий Эрон, Эрон вилоятининг бир қисми.

Жармуқон, Хуросондаги шаҳар.

Жаҳонгир мақбараси, Шаҳрисабзда Дорус Сиёдат мажмуасига киради, Амир Темурнинг суякли ўли Жаҳонгир учун қурилган.

Жета, Мўғулистоннинг номларидан бири, қаранг: Мўғулистон.
Жиззах, Мовароуннаҳрда, Самарқанд яқинидаги қалъа-шаҳар.
Жиззах дашти, Жиззах даштида жойлашган. Мирзачўл даштининг бир қисми.
Жоме масжиди, Марандада (1329 — 1330 й).
Жўйбор, Бухоро яқинидаги қишлоқ. Жўйбор шайхларининг қароргоҳи (XV — XVI асрлар).
Журжон, қаранг: Гурганж.
Жўжи улуси, Чингизхоннинг ўғли Жўжининг мерос олган мулки. Ғарбий Хоразм ва Шимолий Кавказни, Иртиш дарёсидан Урал тоғларигача бўлган ерларни ўз ичига олган. Кейинчалик Ботухоннинг босқинчилик урушлари натижасида кенгайган.
Жўйизар, Бухоро вилоятидаги жой.
Жўйи Нав, Ҳирот чеккасидаги канал.

Завзан, Хуросондаги шаҳар.
Зайсан, Еттисувдаги кўл.
Занги, Ҳиротдаги ҳаммом (XV аср).
Занжон, Эрондаги шаҳар.
Занжир Сарой, Қазонхоннинг Қарши шаҳридан ғарброқдаги саройи.
Занги ота, мақбара (XIV аср охири).
Занги ота, Тошкент яқинидаги меъморчилик ансамбли.
Зандана, Бухоро яқинидаги қишлоқ.
Зиёратгоҳ, Ҳиротдаги ҳаммом (XV аср).
Зарафшон, дарё. Тожикистон тоғларидан бошланади. Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ерларини суғоради, сўнг қумга сингиб кетади.
Зарафшон водийси, қадимдан ўзлаштирилган, аҳолиси зич ҳудуд. Бу ерда Самарқанд, Бухоро сингари йирик шаҳарлар жойлашган.
Зобулистон, Хилмон дарёсининг юқори оқимидаги вилоят.

Иерусалим (Қуддуси шариф). Фаластиндаги қадимги шаҳар.
Измир, Анатолиядаги қалъа.
Илал, Мозандарондаги қалъа.
Или, Еттисувдаги дарё.
Имом Ризо, Машҳаддаги мақбара.
Ипжил, Ҳирот яқинидаги канал.
Исфаҳон, Эрондаги шаҳар.
Исфижоб, Мовароуннаҳрдаги шаҳар. ҳозирги Сайрам.
Итил, дарё, қаранг: Волга.
Ихлосия, Ҳиротдаги мадраса (XV аср).
Ихтиёруддин, Ҳиротнинг қалъа-қўрғони.
Ишратхона, Самарқанддаги боғ-қаср.
Ишқ, Хуросон — Гургон — Астробод йўлидаги Дарбанди Шиккон деган жойдаги работ.

Кавсия (Кўҳсом), Ҳирот яқинидаги жой.
Калиф, Калиф шаҳри яқинида Амударё орқали кечув ери.
Калькутта, Шарқий Ҳиндистондаги шаҳар, йирик савдо маркази ва порт.
Камжу (Чжанба), Хитойдаги шаҳар.
Каспий денгизи, Европа жанубидаги ёнқ сув ҳавзаси.
Кастилия ва Леон, Пиреней ярим оролининг шимолий қисмини эгаллаган бирлашган қироллик.
Катана, Дамашқ чеккасидаги қишлоқ, Амир Темур кўшинлари жойлашган ер.
Карбало, Араб Ироқидаги шаҳар.
Кармана, Бухоро вилоятидаги шаҳар.
Кашмир, Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Кенжа, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Кермон, Жанубий Эрондаги шаҳар.
Кеш, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва ўрта шаҳар, Амир Темур ватани.
Кеш вилояти, Кеш шаҳри жойлашган ер.
Киронол, Аҳоманийлар давлати пойтахтининг юнонча номи, Эроннинг жануби-ғарбида жойлашган.
Китоб, Қашқадарё водийсидаги шаҳар.

Кичик Осиё, Қора денгиз ва Ўрта денгиз оралигидаги яриморол.
Кичик Тоғ, Марказий Қозоғистондаги тоғ.
Кичик Юлдуз, Шарқий Туркистонда Буюк Ипак йўлидаги аҳоли пункти.
Кобул, Афғонистондаги шаҳар. 1504 йили Бобур уни ўз давлатининг пойтахти қилган.
Кобул, Афғонистон ва Покистондаги дарё. Ҳинд дарёсининг чап ирмоғи.
Кониғил, Самарқанд яқинидаги маскан. бу ерда тез-тез тантаналар ўтказиб турилган.
Константинопол, ҳозирги Истанбул.
Кот, Хоразмдаги шаҳар.
Коризгоҳ, Самарқанддаги дарвоза.
Кофиристон, Афғонистондаги тоғли ўлка.
Курдистон, Ғарбий Осиёдаги, асосан Курдистон тоғларидаги ўлка.
Кошон, Ироқи Форсдаги жой.
Кушон салтанати, Амударёнинг ўрта оқимида жойлашган қадимги давлат (I—IV асрлар).
Кўк Гумбаз, Шаҳрисабздаги масжид (1435 — 1436 й.)
Кўк Гумбаз, Уратепадаги масжид.
Кўк Сарой, Амир Темурнинг Самарқанддаги саройи.
Кўкёр, Шарқий Туркистондаги жой.
Кўйи Наққошон, Самарқандда шаҳар атрофидаги кўча.
Кўния султонлиги, Кичик Осиёдаги давлат.
Кўҳак, Самарқандда Улугбек расадхонаси қурилган тепалик.
Кўҳистон, Эроннинг ўрта қисмидаги вилоят.
Кўҳна Урганч, Амударёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар.
Кўтаҳия, Кичик Осиёдаги шаҳар.
Кўча Малик, Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги қарвонсарой.
Кўчаи Хиёбон, Ҳиротдаги кўча.

Ланьчжоу, шаҳар. қаранг: Ҳуснобод.
Лачин, Суриядаги ўрта аср шаҳри.
Лувр (Франция), жаҳоннинг энг йирик музейларидан бири.
Луристон, Ғарбий Эрондаги вилоят.

Майдон боғи, Самарқанд шаҳри атрофидаги боғ.
Мадина, Арабистон яриморали ғарбидаги шаҳар, мусулмонларнинг иккинчи муқаддас шаҳри.
Макка, Арабистон яриморали ғарбидаги шаҳар, Каъбатуллоҳ — мусулмонларнинг асосий муқаддас даргоҳи шу ерда.
Мамлук султонлиги, Миср ва Суриядаги давлат (XIV—XV асрлар).
Манқишлоқ, Каспий денгизининг шарқий соҳилидаги яриморол.
Марв, қадимги шаҳар, харобалари Туркменистондаги Байрамали шаҳри яқинида.
Мардин, Туркиянинг жануби-шарқидаги шаҳар.
Марказий Афғонистон, Афғонистондаги вилоят.
Марказий Осиё, икки дарё оралиғи.
Марказий Осиё, Осиё қитъасининг бир қисми, қаранг: Мовароуннаҳр.
Марказий Эрон, вилоят.
Мармар денгизи, Осиё ва Европа ўртасидаги сув ҳавзаси.
Мароканда, Суэднинг йирик шаҳри Самарқанднинг юнонча номи.
Марғиёна (кўҳна ном), Мурғоб дарёсининг қўйи оқимидаги қадимий тарихий-маданий ўлка.
Масжиди Жоме, Самарқанддаги Жоме масжиди, 1405 йилда қурилган.
Масжиди Жоме, Ҳиротдаги Жоме масжиди.
Матенадарон, Еревандаги қадимги арман қўлёзмалари сақловхонаси ва илмий тадқиқот институти.
Маҳаз, Бағдод ҳудудидаги маскан.
Мохон, Алибек Жониқурбоний кўнган жой, Амир Темур ва Амир Ҳусайн шу ерда асирда бўлишган.
Машҳад, Эрондаги шаҳар.
Мағриб, Шимолий ва Шимоли-ғарбий Африка соҳилларидаги мусулмон мамлакатлари.
Ментеше ўғуллари. Боязид I га бўйсунувчи амирлик (кичик Осиёнинг жануби).

Месопотамия, Тигр ва Евфрат дарёлари оралигидаги қадимги тарихий-маданий вилоят.

Мидия подшоҳлиги, Эрон ясси тоғлигининг шимоли-ғарбий қисмидаги тарихий вилоят, пойтахти Эқбатана (милоддан аввалги VII — VI асрлар).

Мин, ҳозирги Хитой ҳудудидаги ўрта аср салтанати (1368 — 1644).

Мингкўл, Шимоли-шарқий Анатолиядаги маскан.

Мирзойи, Самарқанддаги Улуғбек қурдирган қарвонсарой (XV аср).

Миср, Самарқанд атрофида Амир Темур барпо эттирган қишлоқ.

Миср, Шимолий Африкадаги, Нил дарёси водийсидаги қадимги ва ўрта аср давлати.

Мовароуннаҳр (арабчада сўзма-сўз — «дарё ортидаги»), Амударё ва Сирдарё оралигидаги ўлканинг ўрта аср номи.

Мозандарон, Эрондаги ўлка.

Мозори шоҳ, қаранг: Оҳанин, Самарқанддаги дарвоза.

Москва давлати, XV аср охири — XVIII асрларда ягона рус давлатининг номи.

Москва, шаҳар, Москва князлигининг маркази.

Мосул, Ироқдаги шаҳар.

Мусалло, Исфаҳон чеккасидаги масжид.

Мусалло, Ҳиротдаги масжид, Инжил канали яқинида.

Мусалло, Ҳиротдаги меъморчилик мажмуаси.

Мусалло, Ҳозирги Шаҳрисабз ҳудудининг ўрта асрлардаги номи, бу ерда IX—XII асрларда Кеш вилоятининг пойтахти бўлган.

Муқаввиҳона, Ҳиротда тантаналар ўтказиладиган жой.

Муқатта, Самарқанддаги масжид (XIV аср), сақланмаган.

Муғон дашти, Кура ва Араке дарёлари қуйи оқимининг жанубидаги дашт.

Муҳаммад Султон мадрасаси (XIV аср охири), Самарқандда.

Муҳаммад Султон хонақоҳи, Самарқандда.

Мўғулистон, марказий Осиёдаги тарихий ўлка.

Мўғулистон, Чигатой улусининг бўлиниши натижасида вужудга келган тарихий вилоят, давлат. Шарқий Туркистон, Етгисув, қисман Жанубий Сибирь ҳудудини эгаллаган.

Навтака, Кеш вилоятининг қадимги номи.

Нанкин, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.

Наса (Нисо), ҳозирги Ашхобод яқинидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.

Насаф, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.

Натанз, Исфаҳон яқинидаги қишлоқ.

Неъматобод, Озарбойжондаги қишлоқ.

Неъматобод, Ҳиротдаги меъморчилик обидаси (XV аср).

Нишопур, Эрондаги шаҳар.

Номсиз, мақбара, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мақбарасига қиради.

Нур, Бухоро воҳасидаги шаҳарча.

Нуриддин Басир мақбараси, Самарқандда (1371 й.).

Нурота тоғлари, Самарқанд яқинида.

Обивард, Эрондаги шаҳар.

Обираҳмат, Самарқанд яқинидаги канал.

Обисуқун, Каспий денгизи соҳилидаги порт шаҳар.

Озарбойжон, Эроннинг шимоли-ғарбидаги маркази Табриз бўлган тарихий-маданий вилоят.

Олавут дараси (Темурланг дарвозаси), Молгузар ва Нурота тоғларидаги дара, Жиззах билан Самарқанд оралигида жойлашган.

Олачабофган, Бухоро яқинидаги қишлоқ.

Олтин Ўрда, Чингизхоннинг невараси Ботухон асос солган давлат. Жўжи улусининг ерлари (Хоразм, Шимолий Кавказ) унинг таркибига кирган. Ботухон унга Волгабўйи, Дашти Қипчоқ, Қрим, Ғарбий Сибирни ҳам киритган. Пойтахти — ҳозирги Астрахан яқинидаги Сарой Боту шаҳри, кейинчалик Сарой Берка (Волгоград яқинида) бўлган. XV аср бошларида парчаланган.

Олтой, Марказий Осиёнинг тоғли вилояти.

Омул, Амударёнинг ўрта оқимидаги шаҳар.

Орол (Орол денгизи), Марказий Осиёнинг жанубидаги қадимий вилоятнинг кўҳна номи.

Осиё саиъат музейи (Сан-Франциско, АҚШ), жаҳоннинг энг йирик музейларидан бири.

Осурия, Яқин Шарқдаги қадимий давлат, милоддан аввалги VII аср охирида мавжуд бўлган.

Осиё, қитъа.

Отбоши, Фарғона водийси шарқидаги аҳоли пункти.

Очуқ Зарнуқ, Сирдарё қўйи оқимининг чап соҳилидаги қалъа.

Оқсулот, Ўтрор яқинидаги маскан.

Оқшаҳр, Кичик Осиёдаги шаҳар.

Оқсарой, Амир Темурнинг Шаҳрисабздаги мухташам саройи.

Оҳанин, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Панжикент, Самарқанд яқинидаги илк ўрта аср шаҳарчаси.

Панжшир, Шарқий Афғонистондаги вилоят.

Парвон, қалъа.

Парфия, Ўрта Шарқдаги қадимги давлат.

Пойи Калон, қадимги Бухоронинг меъмorchилик мажмуаси.

Пойканд, Бухородан ғарбда жойлашган қадимги ва ўрта аср шаҳри.

Работи Малик, Бухоро билан Самарқанд ўртасидаги карвон йўли пункти.

Рай, Эрондаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.

Регистон, Самарқанддаги меъмorchилик мажмуаси.

Рум, Византиянинг муслмонча номи.

Рус, рус князликларининг йиғма номи.

Рустамдор, Эрондаги вилоят.

Руҳа, Туркиянинг жануби-ғарбидаги шаҳар, ҳозирги Урфа.

Руҳобод, Самарқанддаги мақбара (XIV асрнинг 80-йиллари).

Сабзавор, Эрондаги шаҳар, сарбадорлар пойтахти.

Сабзарамаи, Ҳиротдаги мадраса (1351).

Саброн, Еттисувдаги қадимги шаҳар.

Савсанихона, Ҳиротдаги тантаналар ўтказиладиган жой.

Садаад, Суриядаги шаҳар.

Сайрам, Сирдарё бўйидаги шаҳар.

Сайфиддин Бохарзий мақбараси, Бухорода (XIV аср).

«**Саккиз қирралик**», мақбара, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуаси таркибига киради (XV аср).

Салавкийлар давлати, Искандар Зулқарнайн давлати салтанатининг бир қисми, Амударёнинг ўрта оқимида бўлган (милоддан аввалги IV—III асрлар).

Салавкийлар салтанати, қаранг: Салавкийлар давлати.

Салжукийлар салтанати, турк ҳукмдори Салжуқ авлодлари барпо этган ўрта аср давлати. Марказий Осиё талайгина қисмини, Эрон, Ироқ ва Кавказортини ўз ичига олган. (XI—XII асрлар).

Самалкон, Хуросондаги шаҳар.

Самарқанд, Мовароуннаҳрдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри, Амир Темур салтанатининг пойтахти.

Сангбаст, Нишонур — Марв ва Тус—Ҳирот карвон йўллари чорраҳасидаги работ.

Саразм, жез давридаги қадимги манзил (Тожикистон).

Серахс, Туркменистондаги қадимги ва ўрта аср шаҳри, ҳозирги туман маркази.

Сарой, шаҳар. Олтин Ўрданинг йирик савдо маркази, Волга бўйида жойлашган.

Сарой Берка, шаҳар. Волга бўйида жойлашган. Олтин Ўрданинг йирик савдо маркази.

Саройчиқ, шаҳар. Волга бўйида жойлашган. Олтин Ўрданинг йирик савдо маркази.

Сари, Эрондаги ўлка, Каспий денгизидан жануброқда.

Сарипул, ҳозирги Самарқанд вилоятидаги шаҳар: Амир Темур даврида — Ҳизр Ясаурийнинг мулки.

Сароймулк хоним масжиди, қаранг: Бибихоним масжиди.

Сафидруд, Эрондаги дарё.

Сафоия, Ҳиротдаги ҳаммом, Ихлосия мажмуасига кирган.

Саъдобод, Ҳиротдаги ҳаммом.

Севилья, Испаниядаги шаҳар, йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази.
Сеговия, Кастилиядаги шаҳар, Амир Темур даврида Кастилия ва Леон қиролининг қароргоҳи.
Систон, Эрондаги вилоят.
Сивас, Ироқдаги шаҳар.
Сиёб, Самарқанд чеккасидаги канал.
Синам, Қашқадарё вилоятидаги тоғлар, Муқаннинг сўнгги бошпанаси.
Синд, Ҳиндистон яриморотидаги дарё.
Сигнок, Жанубий Қозоғистондаги шаҳар, Сирдарёнинг чап соҳилида.
Соли Сарой, амир Ҳусайн мулки.
Сомонийлар мақбараси, Бухорода 907 йилда барпо этилган.
Сосонийлар давлати, Эрондаги илк ўрта аср давлати (III—VII аср бошларида).
Спарта, Болқон яриморотидаги жанубидаги қадимги вилоят ва шаҳар.
Сулганлик, Шарқий Туркистондаги маскан.
Султония, Эрондаги шаҳар.
Султония, Самарқанд яқинидаги қишлоқ, Амир Темур барпо эттирган.
Сунжу, Хитойнинг ғарбидаги чегара шаҳри.
Сунцзян, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.
Сурия, Марказий Осиёдаги тарихий вилоят.
Сурхондарё, Ўзбекистоннинг жанубидаги дарё.
Сусе, ўрта аср Кеши ўрнидаги қадимги шаҳар номи.
Суфи Тирандозон, Ҳиротдаги тантаналар ўтказиладиган жой.
Сучжоу, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.
Сугд, Марказий Осиёдаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
Сўзангарон, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Табаристон, Эрондаги тарихий вилоят.
Табриз, Эроннинг ғарбидаги шаҳар.
Тавачи, Ҳиротдаги ҳаммом.
Тажан, Туркменистондаги дарё.
Тож Маҳал, Ҳиндистондаги мақбара.
Тайобод, Хуросондаги шаҳар.
Такрийт (Такрит), Суриядаги шаҳар.
Тараблус, Суриядаги шаҳар.
Тарноб, Ҳиротдаги ҳаммом.
Тарос, Қозоғистондаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Темур давлати, Амир Темурнинг Марказий ва Ғарбий Осиёга уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик юришлари (1370 — 1405 йиллар) натижасида барпо этилган давлат.
Темур масжиди, Самарқандда, сақланмаган.
Темурийлар давлати, Амир Темурнинг авлодлари бошқарган салтанат (1370 — 1507 йиллар), Марказий Осиё ва Эронда жуда катта ҳудудни эгаллаган.
Темур дарвозаси, Кешдаги шаҳар дарвозаси.
Термиз, Амударёнинг унғ соҳилидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Тибет, Ҳиндистондан шимолроқ ва шимол-шарқроқдаги ҳудудни эгаллаган тоғлик. Ҳозирги вақтда у турли давлатларга: Хитой, Непал, қисман Ҳиндистонга мансуб.
Тиллакори, Самарқанддаги мадраса (XVI аср).
Тими Телпақфурушон, Самарқанддаги савдо растаси.
Тобол, Шимолий Қозоғистондаги шаҳар.
Тоқат, Ироқдаги шаҳар.
Толедо, Испаниядаги шаҳар.
Тошкент, Самарқанддан ғарброқдаги ўрта аср шаҳри, Амир Темур даврида Ҳизр Ясаурий тасарруфида бўлган.
Тоҳаристон, тарихий-маданий вилоят, ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубида ва Афғонистоннинг шимолида жойлашган.
Тоқи Заргарон, Бухородаги савдо растаси.
Трапезунд салтанати, европаликларнинг Ўрта денгиз шарқий соҳилидаги ерлари.
Трансоксания, Мовароуннаҳр ҳудудининг ғарб шарқшунослари қўйган номи, шу вилоятнинг кўҳна даврда қўлланган юнонча номидан келиб чиққан.
Туман оқа, Шоҳи Зинда мажмуидаги масжид-зиёратхона, Туман оқа мақбарасига туташади.

Туман оқа, Самарқанддаги мақбара (XIV аср).
Туман оқа, Самарқанддаги тим (XIV аср).
Туман оқа, Самарқанддаги хонақоҳ (XIV аср).
Тупроққалъа, Хоразмдаги куҳна давр шаҳарчаси.
Турк хоқонлиги, Марказий Осиёдаги илк ўрта аср давлати.
Туркистон, тарихий-географик ўлка; Амир Темур даврида шу номда ҳозирги Тошкент вилояти, Фарғона водийси, Етгисув ва шарқ томон то Қашқаргача бўлган ҳудудлар назарда тутилган.
Турон, Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг номларидан бири.
Турфон, Шарқий Туркистондаги шаҳар, ҳозир Хитойда.
Туршиз, Эрондаги қалъа.
Тус, Эрондаги шаҳар.
Туғлу Текин, Самарқанддаги мақбара.
Тўқоқи Сарой, Туркиядаги кутубхона.
Тўрабек Хоним, Урганчдаги хонақоҳ (XIII аср).

Улуғбек мадрасаси, Самарқандда. Улуғбекнинг кўрсатмаси ва раҳбарлигида 1417 — 1420 йилларда бунёд этилган.
Улуғбек расадхонаси, ҳозирги Самарқанд шаҳри яқинида жойлашган. 1429 йилда қуриб битирилган.
Улуғбек хонақоҳи, Самарқандда, сақланмаган.
Улуғбек ҳаммоми, Самарқандда (XV аср).
Улуғ Султонбегим мақбараси, Самарқандда. Шоҳи Зинда мажмуаси таркибига кирди (XIV аср охирлари).
Улуғ тоғ, Марказий Қозогистондаги тоғ.
Унсия, Алишер Навоийнинг Ҳиротдаги уйи. XV аср ўрталарида қурилган.
Урганч, қаранг: Кўҳна Урганч.
Усмонли Туркия, Кичик Осиёдаги давлат (XII аср — XX аср бошлари).
Устунованд, Хуросондаги қалъа.
Утгар Прадеш, ҳозирги Ҳиндистондаги штат.
Учтурфон, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Учфармон, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

Файзобод, Ҳиротдаги ҳаммом. Алишер Навоий қурдирган.
Фаридиддин, Нишопурдаги қабр (XIII аср).
Фарразин, Шимолий Эрондаги қалъа.
Форс, Эрондаги қадимги тарихий-маданий вилоят.
Фаранг, Европа мамлакатларининг туркий номи.
Фарғона водийси, Марказий Осиёдаги Тяньшан ва Ҳисор — Олой тоғлари билан қуршалган чўкма.
Фарғона, Фарғона водийсидаги қадимги вилоят.
Феруза, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.
Ферузқўҳ, Эроннинг шимолидаги Дамованд тоғларидаги қалъа.
Флоренция, Марказий Италиядаги шаҳар.
Фракия, Европанинг жануби-шарқидаги вилоят.

Ҳирмонд, Эрондаги дарё.
Ҳирот, қадимги ва ўрта аср шаҳри. Шоҳрух даврида Темурийлар давлатининг пойтахти.

Ҳабушон, Хуросондаги вилоят.
Ҳавоф, Ҳирот яқинидаги маскан.
Ҳалюсия, Ҳиротдаги хонақоҳ ва масжид. Ихлосия мажмуига кирди (XV аср).
Ханчжоу, Хитойдаги шаҳар, ҳунармандчилик ва савдо маркази.
Харгирд, Хуросондаги шаҳар.
Харун, қалъа.
Хева, Хоразмдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Ҳиос, Эгей денгизидagi орол. Амир Темур даврида Генуяга қарашли бўлган.
Хитой, Осиё Шарқидаги давлат.
Холчаён, Ўзбекистоннинг жанубидаги кўҳна шаҳарча.
Хонбалиқ, қаранг: Пекин.
Хоним, Самарқанддаги мадраса (XIV аср охири), Амир Темурнинг хотини Са-

роймулк хонимнинг ташаббуси билан қурилган.

Хоразм, маркази Амударёнинг қуйи оқимида бўлган Марказий Осиёдаги қадимги давлат.

Хоразмшоҳ, Ануштегинлар салтанати, қаранг: Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати.

Хоразмшоҳлар — Ануштегинлар давлати, Осиёнинг катта қисмини, Яқин ва Урта Шарқни, Ҳиндистоннинг бир қисмини ўз ичига олган, маркази Хоразмда бўлган ўрта аср давлати (1097 — 1231 йиллар).

Хуанхэ, Марказий Ҳитойдаги дарё.

Хузор, Кеш ҳудудидаги жой.

Хурмуз, Эрондаги вилоят.

Хуросон, Эрондаги вилоят.

Хурамобод, ўғрилар шаҳри, сақланмаган.

Хутталон, Амударёнинг юқори оқимидаги тарихий-маданий вилоят.

Хожа Аҳмад мақбараси, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасида (XIV асрнинг 60-йиллари).

Хожа Аҳрор мақбараси, Самарқандда.

Ҳужа Илгор, Кеш яқинидаги қишлоқ, Амир Темурнинг ватани.

Ҳужа Муҳаммад Чан, Самарқанддаги бозор (XVI аср).

Ҳужанд, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги шаҳар, Фарғона водийсининг жануби гарбида.

Хутан, Шарқий Туркистондаги шаҳар.

Чаноқ Булоқ, Сирдарё дарёси ва Тошкент оралигидаги жой.

Чаҳор Минор, Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги қарвон йўли пункти.

Чашмаи Аюб, Бухородаги мақбара (XIV аср).

Чжанба, қаранг: Камжу.

Чилдухтарон, Хирогда Алишер Навоий қурдирган ҳаммом.

Чилустун, Улугбекнинг Боги Майдон боғидаги қасри.

Чиннихона, Самарқанд яқинидаги боғ павильони.

Чиноз, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги шаҳар, Тошкент яқинида.

Чиноз, Чиноз яқинидаги кечув.

Чучик, дарё, Сирдарё irmoғи.

Чигатой улуси, Чингизхоннинг ўғли Чигатойга мулк сифатида берилган ерларнинг умумий номи. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Еттисув, Қашқар ва бошқа вилоятлар кирган. XIV асрнинг 40-йилларида бир қанча мулкларга бўлиниб кетган. Шулардан йириклари: Мўғулистон ва Мовароуннаҳр.

Чоржўй, шаҳар, қаранг: Омул.

Чорраҳа (Шайхзода), Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Чорсу, Самарқанддаги савдо жойи.

Чоч, Чирчиқ дарёси водийсидаги қадимги тарихий-маданий вилоят, кейинчалик Тошкент воҳасининг ғарбий қисми.

Чуғучак, Эмил Гучур вилоятининг маркази (Шарқий Қозоғистон).

Чўй, Еттисувдаги дарё. Чўпонота, Самарқанддаги мақбара (XIV аср).

Шабарти (Шебарту), Кобул ҳудудидаги қалъа.

Шайбонийхон мадрасаси, Бухорода (XVI аср).

Шайх Зайниддин Абубакр Тайободий, масжид-хонақоҳ (1435 й).

Шайхзода, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.

Шайхонтахур (Тошкент), меъморчилик мажмуаси.

Шамсуддин Кулол (Дорут Тиловат), Амир Темур пирининг мақбараси, Шаҳрисабзда (XIV аср) қурилган.

Шарқий Анатолия, Кичик Осиёдаги тарихий-маданий вилоят.

Шарқий Осиё, Осиёнинг Тинч океанига туташган қисми.

Шарқий Турк хоқонлиги, Мўғулистонда бўлган илк ўрта аср давлати.

Шарқий Туркистон, географик жиҳатдан ҳозирги Синцзянга тўғри келадиган йирик вилоят.

Шарқий Фарғона, водийдаги вилоят.

Шарқий Хуросон, Эрондаги вилоят.

Шарқий Урта денгиз, бунда шу ҳудудда жойлашган мамлакатларнинг йиғма номи назарда тутилади.

Шарғулуқ, Шарқий Туркистондаги маскан.

- Шаҳриёр**, Эрондаги шаҳар.
Шаҳрисабз, Ўзбекистондаги қадимги ва ҳозирги шаҳар.
Шаҳристон, Фарғона водийсининг жанубидаги ўрта аср шаҳарчаси.
Шаҳрикент, Сирдарё этақларидаги шаҳар.
Шемаха, Озарбойжондаги шаҳар.
Шероз, Самарқанд чеккасидаги қишлоқ.
Шибургон, ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоят.
Шимоли-ғарбий Хоразм, Хоразм тарихий-маданий ўлкаси таркибига кирувчи ҳудуд.
Ширвон, Озарбойжондаги вилоят ва шаҳар.
Ширипбека оқа, Амир Темур синглисининг Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмунага кирувчи мақбараси (XIV асрнинг 80-йиллари).
Шифоия, Хирот яқинидаги Инжил деган ерда бунёд этилган шифохона (XV аср).
Шод Мулк оқа, Самарқанддаги мақбара. Шоҳи Зинда мажмунага кириди (1372 й).
Шом, Суриядаги шаҳар.
Шоп, қаранг: Чоч.
Шоҳи Зинда, Самарқанддаги меъморий мажмуа.
Шоҳрухия (Бинокент), Сирдарё соҳилидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри. Амир Темур ўгли Шоҳрух шарафига шундай аталган, уни ҳозир археологлар ўрганишмоқда.
- Эгей денгизи**, Болқон ва Кичик Осиё яримороллари ўртасидаги сув ҳавзаси. Ўрта денгизнинг бир қисми.
Эрон, Ўрта Шарқдаги тарихий-маданий ўлка.
Эски Ангор, Самарқанд чеккасидаги канал.
Эфталит подшоҳлиги, Амударё ўрта оқимидаги қадимги давлат (V — VI асрлар).
- Юлдуз**, Қарашар ҳудудидаги ўтлоқ.
Юнонистон, Болқон яриморотидаги кўҳна давлат.
- Язар**, Хуросондаги шаҳар.
Ясси (Туркистон), Сирдарё дарёсидан шимолроқдаги шаҳар.
Яқин Шарқ, Осиёнинг ғарби ва жануби-ғарбидаги ва Африканинг шимоли-шарқидаги ҳудуднинг тарихан таркиб топган номи.
- Ўзбекистон тарихи музейи**, Марказий Осиёдаги энг йирик музейлардан бири.
Ўзган, Сирдарёдаги қадимги шаҳар.
Ўлжой ойим энага ва Бибихоним, Бибихонимнинг Энага онаси мақбараси. Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмунага кириди.
Ўтроп, Марказий Осиёнинг Сирдарё ўрта оқимидаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
- Қадимги Бактрия подшоҳлиги**, қаранг: Грек-Бактрия.
Қазвин, Эрондаги шаҳар.
Қайсария, Туркиядаги шаҳар.
Қалдирғочбий, Тошкентдаги мақбара.
Қалот, Хуросондаги шаҳар.
Қалмиқ, Темурийлар даврида Мўғулистоннинг этник номи.
Қандаҳор, Афғонистондаги шаҳар.
Қарамуран, дарё. Хуанхэ дарёсининг мўғулча номи; қаранг: Хуанхэ.
Қарашар, Шарқий Туркистондаги жой.
Қарши, Мовароуннаҳрдаги шаҳар. Чигатой хонларининг маъмурий маркази.
Қассоблар дарвозаси, Кешдаги шаҳар дарвозаси.
Қашқадарё, воҳа. Қашқадарё дарёсининг ўрта ва қуйи оқимида жойлашган.
Қашқадарё, дарё. Ўзбекистон жанубидаги Ҳисор тоғларидан бошланиб, Зарафшон дарёсига қуйилади.
Қашқар, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Қизилқум, Марказий Осиёдаги саҳро.
Қозизода Румий, Шоҳи Зинда мажмунадаги мақбара.
Қора Арт, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорабоғ, Аракс ва Кура дарёлари оралигидаги вилоят.

Қорабулоқ, Утзор яқинидаги жой.
Қорасомон, Утзор яқинидаги жой.
Қоратегин, Помирдаги тоғли вилоят.
Қорахонийлар салтанати, Марказий Осиёдаги, Мовароуннаҳрни ҳам ўз ичига олувчи ўрта аср туркий давлати (XI аср бошлари — XIII аср бошлари).
Қорахўжа, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорақасмоқ, Шарқий Туркистондаги жой.
Қорақурум, Чингизхоннинг Мўғулистондаги бош қароргоҳи.
Қоровул, (Изяюй-Гуань), Хитойдаги чегара шаҳри.
Қосими Анвар, мақбара, Ҳиротдан ғарброқда жойлашган.
Қоҳира, Миср пойтахти.
Қуббат Ялбуға, Дамашқ яқинидаги текислик.
Қудсия, Ҳиротдаги Жоме масжиди (XV аср).
Қумул, Шарқий Туркистондаги шаҳар.
Қундуз, Афғонистондаги шаҳар ва манзил.
Қундузча, Самара ва Чистопол шаҳарлари ўртасидаги жой, Амир Темурнинг Тўхтамиш билан жанг қилган ери.
Қусам ибн Аббос мақбараси, Самарқандда, Шоҳи Зинда мажмуғга киради (XII аср).
Қутбилдин Садр мадрасаси, Самарқандда, сақланмаган.
Қўчқор, Чуй дарёси водийсидаги жой.

Ғазна, Афғонистондаги шаҳар.
Ғазнавийлар салтанати, Шарқий Эрондаги ўрта аср давлати (X—XII асрлар); пойтахти Ғазна.
Ғазо, Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги шаҳар.
Ғазургоҳ, Ҳиротдаги масжид, Ғазургоҳ мажмуаси таркибига кирган (XV аср).
Ғазургоҳ, Ҳиротдаги меъмorchилик мажмуаси (XV аср).
Ғазуристон, Самарқанддаги шаҳар дарвозаси.
Ғарбий Осиё, Осиёнинг Европа билан туташ қисми.
Ғарбий Сибир, Обь ва Енисей дарёлари оралиғидаги кенг ҳудуд.
Ғарбий Турк ҳоқонлиги, илк ўрта аср давлати.
Ғарбий Эрон, Эроннинг бир қисми, Луристон, Курдистонни ҳамда бош шаҳри Ҳамадон бўлган Бахтиёрни ўз ичига олган.
Ғарбий Ҳиндистон, Ҳиндистон яриморалининг бир қисми.
Ғарчистон, Мурғоб дарёси ёқасидаги Бадхис яқинидаги тоғли вилоят.
Ғиждувон, Бухоро вилоятидаги шаҳар.
Ғузор, Қашқадарёдаги жой.
Ғулжа, Хитойнинг чегара шаҳри.

Ҳазорасп, Хоразмдаги қадимги ва ўрта аср шаҳри.
Ҳалаб, Суриянинг шимоли-ғарбидаги шаҳар.
Ҳаким ат-Термизий мақбараси, Термизда (XV аср).
Ҳинд океани, Осиё, Африка ва Австралия оралиғидаги сув ҳавзаси.
Ҳинд, Ғарбий Ҳиндистондаги дарё.
Ҳиндистон, Ҳиндистон ярим оролидаги тарихий-маданий вилоят.
Ҳожи Тархон, қаранг: Астрахан.
Ҳуснобод, Хитойдаги шаҳар, Ланчжоу шаҳрининг туркий номи.
Ҳулогу улуси, қаранг: Ҳулогуйлар давлати.
Ҳулогуйлар давлати, Эрон, Ироқ ва Кавказорти ҳудудларини ўз ичига олган мўғул давлати (1256 — 1353 йиллар).
Ҳижоз, Саудия Арабистони вилояти.
Ҳилла, Суриядаги шаҳар.
Ҳисор, Амударёнинг юқори оқимидаги тарихий-маданий вилоят.
Ҳома, Ироқ (ёки Ғарбий Суриядаги) шаҳар.
Ҳўмс, Суриядаги шаҳар, мусулмонларнинг зиёратгоҳларидан бири.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Манбалар

[*Абдурахмон Сирот*]. Темурнома. Куллиёти форсий. Тошкент, 1331/1913, 441 б.

[*Абдурахмон Сирот*]. Темур-нома. Тошкент, 1920, 155 б. Қисқартирилган матн. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-бахрайн. II-ж. I-қисм / Форс-тожик тилидан таржима. Кириш сўз ва изоҳли лугатлар тарих фанлари номзоди А.Ўринбоевники. Тошкент, 1969, 463 б.

Автобиография Тамерлана / Перевод с тюркского языка Нила Лыкошина (по изданию Н.П.Остроумова, Ташкент, 1891). Ташкент, 1894, 115 с. (Рецензия Н.И.Веселовского // Журнал министерства народного просвещения. Ч. СССIII. Отд.2. Спб., 1896, январь, с.224-227).

Автобиография Темура. Богатырские сказания о Чингис-хане и Аксак-Темуре / Перевод с тюркского и джагатайского языков. Вступительная статья и комментарии В.А.Панова. М.:Л., 348 с. Автобиография Темура, 49-215 б.

Рецензия: Штейнберг Е. Историк-марксист. М., 1934, № 6, с.93-96.

Авторы XV в. о самаркандских событиях 1365г. // Труды Публичной библиотеки УзССР, Т. 1. Ташкент, 1935. С.32-46. По данным Шараф-ад-дина Йазди, Аблар-Раззака Самарканди, Мирхонда, Хондемира, Мусеви.

Амир Тимур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и миры. Тюркский текст, изданный (Н.П.Остроумовым). Ташкент, 1891. Текст по переводу с персидского Наби Джана «Хатифа» (Ходжент, 1835-1836 гг.)

Бабур. Книга I. Лирика. Трактат об арузе / Сост. С. Хасанов. Отв. ред. Азиз Каюмов. Ташкент, 1982, 110 с.

Бабур. Книга II. Бабур-наме / Сост. С.А. Азимджанова. Отв. ред. Музаффар Хайруллаев. Пер. М. Салье. Ташкент, 1982, 256 с.

Бабур Захириддин Мухаммед. Бабур-наме / Пер. М.А. Салье. Ташкент, 1948, 231 с.

Захириддин Мухаммад Бобур // Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар С.Азимжонова ва А.Қаюмов. Тошкент, 1958, 211 б. Шунингдек, қаранг: Захириддин Мухаммад Бобур, I-ж. Тузувчилар С.Азимжонова ва А.Қаюмов. Тошкент, 1965, 233 б.

Бабур Захириддин Мухаммед // Соч. Т. II-III. Бабур-наме. Подготовил к печати П.Шамсиев. Ташкент, 1965-1966.

Бабур-наме. Книга вторая. Фергана. Кабул. Хиндустан / Сост. С. Азимджанова. Пер. на русский язык М.Салье. Ташкент, 1982, 256 с.

Зафар-наме (Извлечения) // [Тизенгаузен В.Г.]. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из сочинений персидских авторов. М.:Л., 1941.

Ибнарабшах [Ибн Арабшах]. Чудеса предопределения в судьбах Тимура // [Тизенгаузен В.Г.]. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Спб., 1884. С.456.

Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. I китоб. Тошкент, 1992, 328 б.

Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. II китоб. Тошкент, 1992, 192 б.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. VII-XI вв. Арабские и персидские источники / Под редакцией С.Л.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. М.:Л., 1939 (Труды Института востоковедения, XXIV. Источники по истории народов СССР), 511-524 (Перевод Г.В.Птицына). Извлечения из Гийас ад-Дина Али, Шараф ад-Дина Язди, Низам ад-Дина Шами.

Мирза Мухаммед Хайдар. Та'рихи Рашиди / Введение, пер. с перс. А.Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М.Епифановой. Примеч. и указат. Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой. Ташкент, 1996, 728 с.

Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б.Аҳмедов, Н. Норкулов ва М. Хасанийлар таржимаси. Тошкент, 1994.

Полное собрание русских летописей. Т. XXV. М., 1949. С.222-225; Т. XI. М., 1965. С.151-152; Т. VI. М., 1967. С.194.

Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар) / Русчадан О.Тоғаев таржимаси // Санъат. 1989. № 9-12; 1990. № 1-10.

Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Тошкент, 1990.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. М.:Л., 1941. С.104-125.

Таварих-и гузида-Нусрат-наме / Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений А.М.Акрамова. Ташкент, 1967.

Тадж ад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме / Пер. с тур. акад. З.М.Буниятова. Предисл. Исмаила Ака (Анкара, 1988). Баку, 1991, 140 с.

Темур Амир: «Я знал, ценил и уважал народ...». Мысли, высказывания, изречения / Сост. Б.Ахмедов, А.Аминов. Пер. Сабита Мадалиева // Звезда Востока. 1991. № 7-8. С.26-39.

Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва лугат муаллифи филология фанлари номзоди П. Равшанов. Мухаррир Чори Аваз. Тошкент, 1990, 350 б.

Темур тузуклари / Форс тилидан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. Тошкент, 1991.

Уложение Тимура (Тамерлана) / Пер. под ред. Н.Остроумова. Казань, 1894, 145 с.

Темур тузуклари / Форс тилидан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси // Шарқ юлдузи. 1989. № 8. 127-178 б.

Уложение Тимура. Ташкент, 1992. 108 с. Переиздание по изданию 1968 г.; текст сопоставлен с «последним переводом на узбекский язык Б.Ахмедова, в соответствии с которым внесены некоторые изменения в примечания и текст».

Улугбек Мухаммад Тарагай. Зидж. Новые Гурагановы астрономические таблицы / Вступ. ст., пер., коммент. и указат. А.А.Ахмедова. Ташкент, 1994.

Фасих Ахмад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи («Фасихов свод») / Пер. с перс., предисл., примеч. и указат. Д.Ю.Юсуповой. Ташкент, 1980, 346 с.

Фома Мецопский. История Тимурланга и его преемников / Пер. с арм. на рус. яз. Т.И.Тер-Григорьяна. Перевод с рус. на азерб. яз. У.Бакиханова, Баку, 1957, 126 с.

Хондемир. История монголов от древнейших времен до Тамерлана / Пер. В.В.Григорьева. Спб., 1834.

Хондемир Гиясаддин. Книга благородных качеств.[Сокращенный перевод М.А.Салье] // Родоначальник узбекской литературы. Ташкент, 1940. С.177-214.

Хондемир Гиясаддин. Книга благородных качеств / Подг. к печати С.Муталибов. Ред. В.Захидов. Ташкент, 1941, 54 с.

Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967.

Хофиз Таниш ибн Мир Мухаммад Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи Шоҳий). I-ж. / Акад. Я.Ф.Фуломов таҳрири остида. Тошкент, 1966; II-ж. Тошкент, 1969.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Нашрга тайёрловчи, изоҳлар ва курсаткичлар муаллифи А.Ўринбоев. Масъул муҳаррир А.К.Арендс. Тошкент, 1972, 1240 б.

Шарафхан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шарафнаме. Т. I. Пер., предисл., примеч. и прилож. Е.И.Васильевой. М., 1967.

[Abdallah «Hatifi»]. Zafar-namai Hatifi. Lakhnau, 1896 (Madras, 1957).

Abdorrazzak Samarkandi. Lever des deux astres hebreux et la reunion des deux mers (1471), trad. française inédite d'Antoine Galland. Paris, 1715.

[*Abd al-Razzag Samarqandi*]. Meviana Kemalud-Din Abdurezzak, Matla'i Sa'deyn ve Mecma'-i Bahreyn yay Muhammed Sefi. Lahor, 1360-1368.

Abd al-Razzag Samarqandi. Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre: Matlaas-saadein oy majmai-albahrein, et qui contient l'histoire des deux sultans Schah-Rokh et Abou-Said, trans., M.Quatremère, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques, XIV, pt. I. — Paris, 1843 (Bu ozetiin i. Kismi daha once Journal Asiatique, Troisieme serie, T. 2. S. 193-233 ve 338-364, Paris, 1836).

Arabshah Ahmet ibn Abdulah. Tarih-i Timur Gurgani Mutercimi: Nazmizade. Istanbul, Muteferrika Matb., 1142 (1789 - 1730), 258 s.

Ahmad ibn Arabshah. Tamerlane or Timur the Great Amir, translated by J.H.Sanders. London, 1936 (reprinted, Lahore, 1976 (Where not otherwise indicated, citations from Ibn Arabshah refer to this edition).

Ahmad ibn Muhammad, called Ibn Arabshah. The Timur-Nameh, or the Life of Tamerlan. Translated with short notes, from the Arabic... by J.Oliver, pt. 1. Kolhapur, 1888, 85 p.

Ahmed B. Hvandsah El-Huseini: Zafername, Fatih Ktb. nr. 4428. Aka Ismail., Timurun olumunden sonra Guney-Iran'da hakimiyet mucadeleleri, Atsiz Armagani, Istanbul, 1976, S.3-15.

Ahmed B. Hvandsah El-Huseyni. Timur'un olumunden sonra Dogu Anadolu, Azerbaycan ve Irak Acem'de hakimiyet mucadeleleri. Turk, kulturu Arastirmalari, XXII, 1-2, Ankara, 1984, S. 49-66.

Babur'un hatirati, Dogvi turkusinden ceviren, izahli indeksi ve notlari hazirlayan Resit Rahmeti Arat, 1-2, Ankara, 1943-1946.

[*Babur, Zahir ad-Din Muhammad*]. The Babur-Nama in English (Memoirs of Babur) translated from the original Turkic Text of Zahir'i'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi by Anette Susannah Beveridge, 1-2, London, 1922.

Chang T'ing-yu, et al Minq shih (Yang ming shah), 1962-1963.

Chang Hsing lang. Chung — hsi chiao-t'ung shih-liao hui-p'ien, Peiping, 1930, IV.

Chen ch'eng. Hsi-yu hsing ch'eng chi. Yu Kung II. 16 october, 1934.

Ch'en ch'eng and li Hsien. Hsi-Yu fan Kuo chin. In Kuo-Li Pei-p'ing t'u shu-kuan shah-pen ts'ung shu. Shanghai, 1937.

[*Cherefeddin Ali*]. Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares. Ecrire en Persian par Cherefeddin Ali, natif d'Yesd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M.Petis de la Groix ... Avec des Notes Historiques ... des Cartes Geographiques t.I-IV, Paris, 1722, Delf. 1723 (I-III, 1773).

[*Clavijo Gonzalez de J*]. Narrative of the Embassy of Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarkand A.D. 1403-1406. Translated for the First Time with Notes, a Preface, and an Introductory Notes about Life of Timour Beg by C.R. Markham, London, 1859.

Clavijo, Ruy Gonzales de. Narrative of the Spanish Embassy to the Court of Timour at Samarkand in the years 1403-1406, trans., Guy de Strange. London, 1928 (Broadway Travellers Series).

Clavijo, Ruy Gonzales. Embajada a Tamerlan. Madrid, 1943.

[*Clavijo, Ruy Gonzales*]. The Spanish Embassy to Samarkand 1403-1406, by Ruy Gonzalez de Clavijo Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by I.Sreznevsky. St.-Peterbourg, 1881 (Reprinted with a Foreword by I. Dujcev. London, 1971).

[*Clavijo Ruy Gonzales*]. The Spanish to Samarkand 1403-1406, by Ruy Gonzales de Clavijo. Original Spanish Text with Russian Translation and Notes by I.Sreznevsky. St.-Peterbourg, 1881 (Reprinted with a Foreword by I.Dujer. London, 1971).

Dawlatshah Samarkandi. The Tadkhiratv'sh- Shu'ara, ed. in the origine Persian with prefaces and indices by E.G.Browne. London -Leide, 1901 (Memoirs of the Poets).

Ebu Talib-i Huseini Turbeti. Tusukat-i Timur-i lenk ters ve rar. J.White. Oxford, 1783.

Expedicion de Timour-i-lenk ou Tamerlan contre Toqtamiche, Khan de l'oulous de Djoutchy, en 703 de l'hegire ou 1391 de notre ere ... par M. Charmou // Memoires de l'Academie imperiale des science de Saint-Petersbourg. Sixieme serie, sciences politiques, histoire et philologie, tome 3, St.-Peterbourg, 1836, s. 172-243, 362-419.

[*Ga'feri Ibn Muhammed el-Huseini*]. Der Bericht über die Nachfolger Timurs aus dem Ta'rih-i Kabir des Ga'feri ibn Muhammad al-Huseini. Herausgegeben, ins Deutsche übertragen und erläutert von Abbas Zaryab Khoyi. — Mains, 1960.

Gazi Zahiriddin Muhammed Babur. Vekayi, Babur'un natirati, Dogvu turkusinden ceviren, irahli indeksi ve notlari hazirlayan Resit Rahmeti Arat, 1-2, Ankara, 1943-1946.

Hafiz-i Abry. Geography ms. London, British Library, Or. 1577.

Hafiz-i Abru. Dhayl-i jami al-tawarikh-i rashidi, ed., Kh. Bayani. Tehran, sh. 1350 / 1972-73.

[*Hafizi Abru*]. Jughrafiya-i Hafiz-i Abru: qismat-i rub-i Khurasan, Hara ed., Mayil Harawi, Tehran, sh. 1349 / 1971-72.

[*Hafiz-i Abru*]. Cinq opuscules de Hafiz-i Abru concernant d'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan. Edition critique par F.Tauer // Archiv Orientalni, suppl. V, Prague, 1959.

[*Hafiz-i Abru*]. A Persian Embassy to China; being an extract from Zubdatut Tawarikh of Hafiz Abru. transl. and ed by K.M.Maitra. Lahor, 1934.

[*Hafiz-i Abru*]. Chronique des Rois Mongols en Iran. Zail-i cami at-tawarikh-i rashidi. Texte persan edite et traduit par Hanbaba Bayani. I (Farsca metin). Tahran, 1317; II (tercume ve notlar). Paris, 1936.

[*Hafiz-i Abru*]. Matla'i al-tavarikh (also called Zubdat al-tawarikh). Istanbul, Fatin, 1936, 437 s.

[*Hafiz-i Abru*] Zail-i zafar-nama — Continuation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru, editee d'apres les manuscrits de Stamboul par Felix Tauer // Archiv Orientalni, VI, Praga, 1934, pp.429-466.

Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du Grand — Tamerlan. — A Delf, 1723.

History of Timur Bec ... Translated into French by ... Petis de la Croix ... Now faithfully rendered into English by J. Darby. London, 1723.

Hvandamir Hahibus-Siven, yay. Celaleddin-i humayi. Tahran, 1333 h.s.

[*Jafar b. Muhammad al-Husayni*]. Der Bericht uber die Nachfolger Timurs aus dem Tarih-i Kabir des Ja'far ibn Muhammad al-Husayni, trans., Abbas-Zaryab, Doctoral Dissertation, Mainz, 1960.

Jean of Sultaniya. Memoir sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain, et 1403, ed., H.Moranville. — Bibliotheque de l'Ecole des Chartres, Paris, vol. VI, 1894, pp.433-464.

Juvaini, Ala-ad-Din Ata Malik. The History of the world conqueror, Vol. 1-II, Cambridge, Massachusetts, 1958.

[*Ibn al-Asir*]. *Ibn-el-Athiri*. Chronicon quod perfectissimum inscribitur ed C.J.Tornberg, vol. I-XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851-1876.

[*Ibn Arabshah*] Ahmad ibn Muhammad. L'Histoire du Grand Tamerlan... Nouvellement traduite en français de l'arabe d' Acchmed fils de Gverapse, par M. Pierre Vattier. Paris, 1658. — 248 p.

[*Ibn Arabshah*]. Etran etes du destin sur les aventures de Timur. Traduit de l'arabe en français par P. Vattier. Paris en 1658.

[*Ibn Arabshah*] Ahmad ibn Muhammad. Portrait du Grand Tamerlan, avec la suit de son histoire jusqu'a l'etablissement de l'Empire du Mogol, nouvellement traduit ... par M.Pierre Vattier. — Paris, Chez l'Auteur; A.Cour de L.Huart, 1658, 146 p.

[*Ibn Arabshah*] Ahmet ibn Abdullah. Tarih-i Timur Gurgani Mutercimi: Nazmi-zade.— Istanbul, Muterferrika Matb., 1142 (1789—1790), 258 p.

[*Ibn Arabshah*] Ahmedis Arabsidae. Vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes dicitur, historia. Latine vertit, et adnotationes adjecit S.H. Manger, T.1-2, Leovardiae, 1767- 1772.

[*Ibn Arabshah*]. Ahmad ibn Muhammad, called Ibn Arabshah. The Timur - Nameh, or the Life of Tamerlane, translated with short notes, from the Arabic ... by J. Oliver, pt. I, Kolhapur, Mission press, 1888, 85 p.

Ibn Arabshah Acaibu'l — makdur fi ahbar Timur'un ingilze fere.; farsca terc. Muhammed Ali Necati. Tahran, 1339. n.s.

Ibn Arabshah. Tamerlan or Timur the Great Amir. Transl. by S.H.Sanders. London, 1936.

Institutes, Political and Military written ... by, the great Timour ..., first translated into Persian by Abu Taulib Alhusseini, and thence in to English, with ... notes by Major William Davy ... The whole work published with a preface, indexes ... Ru J. White. Oxford, 1783.

Institutes, Political and Military of the Emperor Timour. In Persian and English. — Book the first, Calcutta, 1785.

Khwandamir. Habib al-siyar. Ghyath al-Din b. Humam al-Din. Dastur al-wuzara', ed. Said Nafisi. Tehran, sh. 1317/1938-39.

Khwandamir. A Century of Princes. Sources on Timurid History and Art. Selected and translated by W.M.Trackston. Cambridge, Massachusetts, 1989, 394 p.

[*Langlais L.*]. Instituts politiques et militaires de Tamerlan ... traduits en François ... sur la version Persane d'Abou-Taleb-al-Hosseini ... par L.Langles. Paris, 1787.

Marwarid Abd Allah. Staatsschrieben der Timuridenzeit: Das Safar-nama des Abdallah Marwarid in kritischer Auswertung, Persischer Text in Faximile, ed. and trans., Hans Robert Roemer. Wiesbaden, 1952.

[*Medzoph Tomas*]. Expose des guerres de Tamerlan et de Schah Roch dans l'Asie occidentale, d'apres la chronique armenienne de Tomas de Medzoph. — Bruxelles, 1860.

[*Medzoph Tomas*]. Histoire. Paris, 1860.

[Mirkhond]. Vie de Djenghiz-Khan, par Mirkhond. — Texte persan (publ. par A.Taubert). A l'usage des eleves de l' Ecole royale et speciale des langues orientales vivantes. Paris, 1841.

Mirhvand. Rauzatu's-Safa. Tahran, 1338 h.s.

Mulfuzat-i Timury, or Autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timur ... translated ... by Major C.Stewart. London, 1830.

Natansi Mu'in al-Din. Extraits du Muntakhab al-tavarikh-i Mu'ini (Anonym d'Iskandar), ed. Jean Aubin. — Tehran, sh. 1336/1957.

[Nizamuddin Sami]. Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafar-nama par Nizamuddin Sami. Avec des additions empruntees au Zubdatu-t-tavarih-i Baysungury de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. T.1. Texste persan du Zafarnama. Praha, 1937, 296 s.; T.2. Introduction, commentaire index. Praha, 1956, 312 s.(Monografie Archivu. Drientalniho, Vol. V).

Nizamuddin Sami. Zafarnöme. Farsadan ceviren Necati Lugal. Ankara, 1959.

[Nizamud-Din Sami]. Histoire des conquetes de Tamerlan intitulee Zafarnama par Nizamuddin Sami. Avec des additions empruntees au Zubdatu't tavarih-i Baysunguri de Hafiz-i Abru. Edition critique par Felix Tauer. Tome I: Texte persan du Zafarnama (Monografie Archiv Orientalniho, Vol. V). Praha, 1937; Tome II: Introduction, commentaire, index. Praha, 1956.

D'Ohsson. Histoire des Mongols, depuis Tchinguis-Khan jusqu'a Timur Bey ou Tamerlan, t.I — IV, La Haye et Amsterdam, 1834-1835 (ed. 2. 1852; ed. 3. 1892).

Sainctoyn. Historie du Grand Tamerlan tire d'un exiellent manuscrit. Paris, 1677.

[Schildtberger H.]. Ein wunderlich und kurzweilige Historie, wie Schildtberger, einer aus der Stadt München in Beywidder haim kommen ist, sehr lüstig zu lesen. Ulm, MCDLXXIII.

Schiltberger's aus München von den Turken in der Schlacht von Nicopolis 1395 gefangen, in das Heidentum gefuhrt, und 1427 wieder heimgekommen, Reise in den Orient und wunderbare Begebenheiten. Von ihm selbst beschrieben. Aus einer alten Handschrift übersetzt und hrsg. Von A.J.Penzel, München, 1814.Schiltberger J. Reisen in Europa, Asien und Afrika von 1392 bis 1427. München, 1859.

Schiltberger J. Reisen in Europa, Asien und Arika von 1392 bis 1427. — München, 1859.

[Schiltberger Johann]. The Bondage and Travels of Johann Schiltberger in Europe, Asia and Africa, 1396—1427, trans., J. Buchan Teifer. London, 1879 (Hakluyt Society).

[Serefeddin Ali Yezdi]. The Zafarnamah by Maulana Sharafuddin Ali of Yazd. Edition by Maylawi Muhammad Ilahdad, vol. 1-2. Calcutta, 1887 - 1888 (Bibliotheca Indica).

Serefettin Ali. Timur ve tüzükati. Mütercim: Mustafa Rahmi (Balaban). Istanbul, 1923. 107 b.

Serefettin Ali. Timur vo tuzukati. Mutercimi: Mustafa Rahmi (Balaban). Istanbul, 1339 (1923), 107 b.

Sherif-ul-Ali. An account of the war between His Majesty Sahib Kiran and Sultan Mahmood, the Lord of Hindiston, and of the victory of the former over the latter. Translated from the Zuffernamah of Sherif - ul - Ali. By the Secretary (Jas. Cargill) // Journal of the Archaeological Society of Dehli, 1853, p.4-27.

[Tag (?) as-Salmani]. Sams al-hush. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tag (?) as-Salmani. Persischer Text in Faximile (Hs. Lala Ismail Efendi 304), ins Deutsche ubertragt und kommentiert (??) von Hans Robert Roemer. Wiesbaden, 1956.

Tagu's Selmani. Tarihname. Ceviren: Dr. Ismail aka. Ankara, 1988.

[Tarikh-i Rashidi]. A History of Mongols in Central Asia being the Tarikh-i Rashidi. Transl. by Denisson Ross, ed. II. London. 1898.

[Tauer Felix]. Contituation du Zafarnama de Nizamuddin Sami par Hafiz-i Abru. Editee d'apres les manuscrits bibliothèques de Stamboul par Felix Tauer // Archiv Orientalni, VI, Praha, 1934, S. 429-465.

Tauer Felix. Timur-lular Devrinde Tarihçilik, cev. A.Ates, Belleten, XXIX / 113, Ankara, 1965. S.49-69.

The History of Timur Bec... Translated into French by... Petis de la Croix... Now faithfully rendered into English by J. Darby. — London, 1723.

The Mulfuzat-i Timury, of Autobiographical Memoirs of the Mognul Emperor Timur... translated... by Major C. Stewart. — London, 1830.

Tuzuk-i Timury. Tehran, 1342 / 1963.

[Абдуллоҳ «Ҳотифий»] Жомий. Зафарномаи Ҳотифий. Лакҳнав, 1896 (шунингдек: Мадрас, 1957).

Абдул Ҳамид Лоҳурий. Подишоҳнома / Кабиридин Аҳмад ва Абдураҳмон нашри. Калькутта, 1-ж. 1866.

Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. Теҳрон, Муҳаммад Аббосий.

[Ibn Arabshah]. Китаб-и ажойиб ал-мақдур фи ахбори Темур. Таълифи Шаҳобидин Аҳмад бинни Муҳаммад бинни Абдуллоҳи Дамашқи ал-Ансори ал-Маъруф бинни Араб Шоҳ. — 1280 (1858 — 1859).

[Ibn Arabshah]. Ажойиб-ал-мақдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1285 (1868 — 1869).

[Ibn Arabshah]. Ажойиб-ал-мақдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1888.

[Ибн Тағриберди]. Ал-Нужум аз-Зоҳира фи мулук. Миср ва-л-Қоҳира, таълиф Жамолуддин Абу-л-Муҳсин Юсуф ибн Тағриберди ал-Отабеки, ал-жузъи ас-соний ашара, XII, ал-Қоҳира, 1956.

Китоби Қобуснома ... ва рисолаи Тузуки Темури. Теҳрон, 1285 / 1868.

[Mirkhond]. Тарихи равзат ас-сафо ки, муштамил аст бар бадое`йи ахбор ва гара`иб-и асар, таълифи Мавлоно Ховоншоҳ Ҳирави ж. 1-5 ва хотима. — Лакҳнав, 1891; Равзат ас-сафо-йи Мир Хованд, ж. 1-10, Теҳрон, 1853-1857; Тарихи Равзат ас-сафо. Тасниф... Мир Хованд аз рӯйи нусах-и мутаъалида муқобала гардида, ж. 1-7, Теҳрон, 1960.

Мирхонд (Муҳаммад Ховандшоҳ Мирхонд). Равзат ас-сафо. VI. Лакҳнав, 1891.

Нузҳат ал-Кулуб. Таълиф Ҳамдуллоҳ Муставфий ал-Қазвиний. Бомбай, 1311 ҳ. Тазуки Темури. Деҳли, 1845. (Субҳон Бахшанинг урду тилига таржимаси).

Тазуки Темури ва Тузуки Наполийон. Бомбай, 1890.

Тарихи султони мабрур нуссама ба Тузуки Темур. Бомбай, 1307/1890.

Тарихи Темурланг ли-Назмизода Афанди. Истанбул, 1277 (1860 — 1861).

Тузуки Темури. Муҳаммад Аҳсан Илоҳий нашри, Бомбай, 1880.

Тузуки Темури / Муҳаммада Баж ал-Ҳаққа Аҳмадободий таржимаси. Бомбай, 1908.

Фасиҳи Ҳавофий. Мужмали фасиҳи. Ба тасҳиҳи ва таҳшияйи Маҳмуд Фаррух, 1-ж, Тус, 1962; 2-ж. Тус — Машҳад, 1961.

[Ҳофизи Абрӯ]. Зайли китоби Зафарномаи Шомий. Таълиф Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-мадъуз Ҳофизи Абрӯ. Анқара, 1934.

[Хондамир]. Ҳабибус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар. Таълифи Фиёсиддин Ҳумоиддин ал-Ҳусайний ... д.1-11, Бомбай, 1857.

[Шарафуддин Али Яздӣ]. Тарихи умумийи муфассали Ирон дар давраи Темуриён ли-Мавлоно Шарафуддинни Али Язди аз рӯйи нусхае ки дар асри мусанниф навишта шуда. Ба таҳсиси ва эҳтимоми Муҳаммад Аббосий. I-II ж. Теҳрон, 1336 — 1957.

Ўзбек ва рус тилларидаги адабиёт

Абдуллаев И., Ҳикматуллаев Ҳ. Самарқанд олимлари. Тошкент, 1969.

Абдураимов М.А. К изучению истории социально-экономической жизни государства Теуридов // Из истории развития общественно-экономической жизни в Узбекистане в XV — XVI вв. Ташкент, 1960, с.5-32.

Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Темуру и Теуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР. 1973. № 5. С.47-51.

Абрамов М.М. Указатель источников и литературы по спецкурсу «Письменные источники по истории народов Средней Азии XIV-XIX вв.» Самарканд, 1990, 36 с.

Абу Тахир Ходжа. «Самария», описание древностей и мусульманских святынь Самарканда / Пер. В.Л.Вяткина // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. 6. Самарканд, 1899. С.153-259. Памятники, связанные с именем Тимура.

Автобиография Тамерлана / Пер. с тюркского Н. Лыкошина. Ташкент, 1894, 115 с.

Автобиография Тамерлана. Новая книга // Туркестанские ведомости. 1895. № 22, 24.

Азимджанова С.А. Черты социально-экономической жизни Ферганы на рубеже XV-XVI вв. // Труды Института востоковедения АН УзССР. Вып. III. Ташкент, 1954. С.25-42.

Азимжонова С.А., Аҳмедов Б.А. Амир Темур давлати // Ўзбекистон ССР тари-

хи. 1-ж. Қадимий даврлардан XIX асрнинг биринчи ярмигача. Тошкент, 1970. 448-471 б.

Азимжонов С.А., Аҳмедов Б.А. Темурийлар даврида Моваруннахр ва Хуросон // *Ўзбекистон ССР тарихи*. 1-ж. Тошкент, 1970, 472-518-б.

Акимушкин О.Ф., Борщевский Ю.Е. Материалы для библиографии о персидских рукописях // *Народы Азии и Африки*. 1963. № 3. С. 165-174; № 6. С.228-241.

Акрамов А.М. Сокращенная версия «Избранных историй «Книги побед» // *Общественные науки в Узбекистане*. 1964. № 5. С.48-51.

Акрамов А.М. «Таварих-и гузиде нусрат-намэ» как источник по истории Узбекистана XV — начала XVI вв. // *Общественные науки в Узбекистане*. 1963. № 8. С.54-61. Походы Тимура.

Акрамов С.А. Улугбек — буюк ўзбек олим. Тошкент, 1961. 43 б.

Ашев Б.Г., Шахсаидова Р.С. О маршруте похода Тимура в 1395г. через Дагестан // *Ученые записки Дагестанского филиала АН СССР*, Т. 20. Махачкала, 1970. С.221-235.

Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956. Вторжение войск Тимура в Азербайджан, Грузию, Армению.

Али Қушчи. Астрономияга оид рисола / И.М.Мўминов таҳрири остида, сўз боши муаллифи. Тошкент, 1968.

Алимов У. Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда богчилик ҳўжалиги тарихи. Тошкент, 1984.

Алишер Навои. Биобиблиография (1917 — 1966) / Сост. Е.Д.Свидина. Ташкент, 1968, 108 с.

Алишер Навоий. Биобиблиография (1917 — 1966) / Тузувчилар: Н. Мирзаева, З. Полвонова. Тошкент, 1968, 64-б.

Амир Темур. Обстоятельства его жизни, походы, остановки, сражения и мир / Туркский текст, изданный Н.П.Остроумовым. Ташкент, 1894. Текст по переводу с персидского Наби Джана «Хатифи» (Ходжент, 1835/1836).

Армянские предания о библиотеке Темура // *Туркестанские ведомости*. 1870. № 14.

Архив Маркса и Энгельса. Т. 6. М., 1939. С.169-170, 183-187. Данные о Темуре в конспективных записях Маркса при чтении «Всемирной истории» Шлоссера.

Асанов А.А. Мечеть Биби-Ханым // *Из истории искусства Великого города (к 2500-летию Самарканда)*. Ташкент, 1972. С.110-160.

Аҳмедов Амир Темур ҳақида ҳақиқат // *Фан ва турмуш*, 1990. № 8. 15-16 б.; № 9. 8—9, 16 б.; № 10. 20-22-б.

Аҳмедов Б.А. Хондамир. Тошкент, 1965, 54 б.

Аҳмедов Б.А. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1967.

Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар). Тошкент, 1991. 214 б. Ҳофизи Абрў, Шарафуддин Али Яздий, Мирзо Улугбек, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқалар.

Аҳмедов Б.А. Улугбек. Тошкент, 1989.

Бакланов Н.Б. Три сооружения Тимура // *Труды Всероссийской Академии художеств*. I. М., 1947. С.51-66. Дворец Ак-Сарай в Шахрисабзе, мечеть Биби Ханум в Самарканде, Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави в Туркестане.

Балашова Г.Н., Ставиский Б.Я. Культура и искусство народов Средней Азии XIV-XV вв. // *Культура и искусство народов Советского Востока. Средняя Азия и Кавказ. Путеводитель по залам Государственного Эрмитажа*. Л., 1963. С.59-71. Время Темура и Улугбека.

Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // *Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия* / Соч. Т. 1, М., 1963. С.114-237.

Бартольд В.В. Мечеть Биби-Ханым // *Русский Туркестан*. М., 1899, № 34. (Бартольд В.В. Соч. Т. 4. М., 1966. С.116-118).

Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде в 1365 году // *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*. Т.17, Спб., 1907 (Бартольд В.В. Соч. Т. 2, Ч. 2, М., 1964. С.302-379).

Бартольд В.В. Новые данные о самаркандских памятниках // *Записки Восточного отделения Русского археологического общества*, Т.25, 1921. С.83-88. (Бартольд В.В. Соч., Т.4, М., 1966. С.238-242). Нефритовое надгробие Тимура.

Бартольд В.В. О погребении Тимура // *Записки Восточного отделения Русско-*

го археологического общества. Т. 23. Пгр., 1916. С.1-32. (Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч. 2, С.423-454).

Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан) // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон», Т.33. Спб., 1901. С.195-197.

Бартольд В.В. Тимур (Тамерлан). Автограф рукописи для энциклопедии «Брокгауз-Ефрон» (с вариантными отличиями и со сведениями о «Автобиографии Темура»). См.: *Туманович Н.Н.* Описание архива В.В.Бартольда. М., 1976. С.246.

Бартольд В.В. Темуриды // Энциклопедический словарь «Брокгауз-Ефрон» Т.33. Спб., 1901. С.193-195.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч.1. Тексты. Спб., 1898, 201 с.; Ч.2. Исследование. Спб., 1900, 573 с. (Бартольд В.В. Соч., Т.1, М., 1963, 761 с.). Асар Амир Темурнинг сиёсий саҳнага чиқиш даври арафасида гуяғди. Темур ҳақида қаранг: 101-105-б.

Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета за 1888 г. Т. 2. Верный, 1899, С.74-175. (Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч. 1. М., 1963, С.21-106).

Бартольд В.В. Хафиз-Абру и его сочинения // Сборник статей учеников В.Р. Розена... Спб., 1897. С.1-28 (Бартольд В.В. Соч. Т.8, М., 1973. С.74-97). О Темуре.

Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В.В. Соч., Т. 5, М., 1968. С.17-192. Источники по истории Темура. Происхождение Темура, его личность.

Бартольд В.В. Историк Мусеви, как автор «Тарих-и хайрат» // Известия Академии наук. Сер. 6. Т. 11. Спб., 1915. № 13. С.1365-1370 (Бартольд В.В. Соч., Т. 8, М., 1973, С.323-327). События эпохи Темура и Темуридов.

Бартольд В.В. Историческая литература на персидском языке // Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана (Соч., Т. 7. М., 1971. С.274-310). Сочинения средневековых авторов о Темуре и его времени.

Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч.1. М., 1963. С.265-267. Темур и Темуриды.

Бартольд В.В. История Туркестана (Конспект лекций по истории Туркестана с древнейших времен до завоевания его русскими) // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 1. М., 1963, С.157-162. Темур и Темуриды.

Бартольд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 1, М., 1963. С.775-783. Действия Темура в Азербайджане.

Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира // Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 1. М., 1963. С.731-746 и др. Темур и его государство.

Бартольд В.В. Мир Али-Шир и политическая жизнь (Алишер Навои) // Бартольд В.В. Соч., Т. II, Ч.2. М., 1964. С.198-260.

Бартольд В.В. Отчет о командировке в Лондон // Известия Академии наук, Сер. 6, Т. 3, Спб., 1914. № 13. С.872-882. Рукопись Британского музея: Ходжа Талж ас-Сальмани (О событиях первых лет после смерти Темура); Рукопись анонимного сочинения по всеобщей истории, доведенное до смерти Темура.

Бартольд В.В. [Темур и Темуриды]. Раздел VI «Истории Туркестана» // Бартольд В.В. Соч., Т.2, Ч.1. М., 1963, С.157-162.

Бартольд В.В. Отец Едигея // Соч., Т.2, Ч. 1. М., 1963. С.718-803. Темур.

Бартольд В.В. Улугбек и его время. Пгр., 1918, 160 с. (Бартольд В.В. Соч., Т. II, Ч. 1. М., 1964. С.25-296).

Бартольд В.В. Тимур // Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч., Т. 5, М., 1968. С.169-182.

Бартольд В.В. [Царствование Тимура] // Улугбек и его время. Пгр., 1918 (См. также: Бартольд В.В. Соч., Т. 2, Ч. 2, 1964. С.37-62).

Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Государственного Эрмитажа. II, Л., 1940. С.185-201.

Беленицкий А.М. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в Тимуридскую эпоху (XIV — XV вв.) // Историк-марксист. М., 1941. № 4. С.43-58.

Березиков Евгений. Магический камень Тимура // Звезда Востока. 1990. № 4. С.132-137.

Березиков Евгений. Пещера Тимура // Звезда Востока. 1988. № 7. С.159-163.

Легендарная запись Алимбека (1910 г.) о пещере, служившей скрытым лагерем обучения молодым Темуром своих воинов (совр. Яккабагский район).

Биби-ханым. Восточная легенда // Закаспийское обозрение. Асхабад, 1897. № 142.

Библиотека Тимура // Туркестанские ведомости. 1873. № 44.

Библиотеки Мавераннахра в государстве Тимура // *Кормилицын А.И.* Судьбы книг. Библиотеки восточных рукописей на территории Узбекистана с древнейших времен. Ташкент, 1994. С.23-29.

Богданов М.Г. Последние дни жизни Тамерлана. Его поход на Китай (с персидского) // Туркестанские ведомости. 1872. № 18.

Бороздин М.Ф. Тамерлан // Военно-энциклопедический лексикон. Т. 12. Спб., 1858.

Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. и примеч. П.А.Грязневича. М., 1971.

Буряков Ю.Ф. Историческая топография Самарканда Тимуридского времени / Объединенная научная сессия, посвященная 2500-летию Самарканда. Тезисы докладов. Ташкент, 1968, 26-28 с.

Вакуфная грамота Тамерлана (в извлечении), данная мечети Хазрата Яссави // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год второй, Ташкент, 1897 (Протокол от 29 августа 1897 г., С.5-7).

Вамбери Герман [Тимур] // *Вамбери Г.* История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящих / Пер. с англ. А.И.Павловского. Спб., 1873. С.217-237.

Васильев А.В., Балгимбаев Г.Г. История Чингис-хана и Тамерлана / Пер. джагатайской рукописи XVII в. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. 19. Оренбург, 1907. С.117-157.

Вебер Георг / Всеобщая история Георга Вебера. Т. 8. Пер. Андреева. М., 1887. С.511, 541-549. Тимур как личность.

Веймарн Б.В. Регистан в Самарканде. 1946, 100 с. Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. Статьи и сообщения / Сост. А.С.Тверитинова. М., 1963, 239 с. Данные об остающихся неразысканными библиотеках Тимура и Улугбека в Самарканде. С.111-112.

Веселовский Н.И. Рец.: Автобиография Тамерлана / Пер. с тюркского Н. Лыкошина, Ташкент, 1894 // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 303, 1896, январь. (Отд.2). С. 224-272.

Веселовский Н.И. Надгробный памятник Тимура в Самарканде // Труды VII Всероссийского археологического съезда в Ярославле в 1887 г. Т.2, М., 1894. С.67-72.

Веселовский Н.И. О надгробии Тимура // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. 16. Спб., 1906. С.11-13.

Веселовский Н.И. О первоначальном месте погребения Тамерлана (реферат сообщения) // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. 16, Спб., 1906. С.20-21.

Веселовский Н.И., рец.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура, 1881 // Журнал Министерства народного просвещения. Ч. 224, 1882, ноябрь. С.123-132.

Вороновский Д.Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммада ал-Хаваразми до Улугбека и его школы (IX — XVI вв.) // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С.100-172.

Восточная миниатюра в собрании Института востоковедения Академии наук УзССР. Вступительная статья Э.М.Исмаиловой / Сост. Е.А.Полякова. Научный редактор Г.А.Пугаченкова. Ташкент, 1980, Табл. 32,35-37. Миниатюры, сюжетно связанные с Темуром.

Вяткин В.Л. Гури-эмир (Библиографические заметки) // Справочная книжка Самаркандской области, Вып.8. Самарканд, 1906. С.291-301.

Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета // Справочная книжка Самаркандской области, Вып.7. Самарканд, 1902. С.1-83.

Гандзакеци К. История Армении. М., 1976.

Галстян А.Г. Армянские источники о монголах. М., 1962.

Гафаров Мирза Абдулла. Из области персидской историографии // Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества. Т. IV. М., 1913. «Историография эпохи Тимура и Тимуридов».

Гафуров Б.Г. Таджикский народ в государстве Тимура и Тимуридов // Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. С.476-517.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (Современный и ископаемый человек) // Труды Института этнографии АН СССР. Нов. сер., Т. 28. М., 1955. С.151-175. Облик Темура.

Герасимов М.М. Облик Тамерлана (Опыт скульптурного воспроизведения на краниологической основе) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, XVII, М., 1947. С.14-21.

Герасимов М.М. Портрет Тимура // Курьер ЮНЕСКО. М., 1972. № 10.

Гиббон Эдуард. История упадка и разрушения Римской империи / Пер. с англ. В.Н.Неведомский. Ч. 7. М., 1886. С.170-172.

Гиясаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. перс., предисл. и примеч. А.А.Семенова. М., 1958, 207 с.

[Гияс-ад-дин Али] Дневник похода Тимура в Индию Гияс-ад-дина Али. С приложением соответствующих отрывков из «Зафар-наме» Низам-ад-дина Шами // Изд. Л.А.Зимина под ред. В.В.Бартольда. Пгр., 1915 (Тексты из истории Средней Азии. Вып. I).

Голубов Глеб. Улугбек. М., 1960, 200 с. (Жизнь замечательных людей. Вып. 302).

Государство Тимура (карта) // Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, между с.488-489.

Амир Темур давлати // Узбекистон ССР тарихи, 1-ж, Тошкент, 1970. 448-471-б.

Грановский Т.Н. Историческая хроника, Тимур // Грановский Т.Н. Соч., Ч. 1. М., 1866. С.311-312, 337.

Грановский Т.Н. [Тимур] // Грановский Т.Н. Полн. собр. соч., Т. 1, Спб., 1905. С.341-352.

Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда / Очерки истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета с XIII-XIV вв. М., 1941, 204 с.

Греков Б.Д. и Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М. — Л., 1950, 479 с. Темур и Золотая Орда.

Григорьев В.В. История монголов от древнейших времен до Тамерлана. Спб., 1834.

Гумилев Л.Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. М., 1992, 336 с. Глава IV. Раздел «Тохтамыш и Тимур». С.168-175.

Гуревич А.М. О классово-борьбе в Самарканде в 1365-1366 гг. // Труды Государственной публичной библиотеки Узбекской ССР. Т. 1, Ташкент, 1935. С.25-32. (Приложение. С.33-46).

Демезон, барон. История монгол и татар. Т. 1-2. Спб., 1871-1874 (на франц. яз.).

Денисова М.М. Памятник архитектуры эпохи Тимура (Соборная мечеть Биби-Ханым в Самарканде) // Труды Секции истории искусств Российской ассоциации н.-и. институтов, V. Искусство Средней Азии. М., 1930. С.72-80.

Джавахишвили И.А. История грузинского народа, Т. 4. Тбилиси, 1948. Темур в Грузии.

Джетбысбаев Д.Н. Ров Тамерлана // Туркестанские ведомости. 1899. № 88. Казахские предания о рве Тимура по почтовому тракту к городу Верному.

Джорджадзе И.И. История военного искусства Грузии. Тбилиси, 1990. С.141-151. Походы Темура в Грузию.

Диваев А. Бугор Тек-Турмас в связи с походами Тимура // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии, Год 11, Ташкент, 1906. С.83.

Диваев А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Яссаи / Пер. с перс. // Туркестанские ведомости. 1901. № 39.41.

Дмитриева Л.В., Муратов Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения АН СССР, II, М., 1975. С.44-47. Уложения Темура.

Древние рукописи в Самарканде. Библиотека Тамерлана // Туркестанские ведомости. 1870. № 3.

Егоров В.Л. Золотая Орда: мифы и реальность. М., 1990, 64 с. («Знание»). Золотая Орда и Темур.

Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985.

Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948, 159 с. Историко-архитектурные памятники времени Тимура.

Захидов П.Ш. Мавзолей Биби-Ханым // Архитектурное наследие Узбекистана. Сб. ст., Ташкент, 1960. С.60-74.

Заходер Б. Империя Тимура // Исторический журнал. М., 1941. № 6. С.78-88.

Зезенкова В.Я. Материалы к палеоантропологии Узбекистана и Туркмении // Ошанин В.Л., Зезенкова В.Я. Материалы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии. Сб. ст., Ташкент, 1953. С.107-112. Антропологическое описание черепов Темура и Улугбека.

Зезенкова В.Я. Черепа Тимура и Тимуридов (XV в.) // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.190-196.

Зимин Л.А. Подробности смерти Тимура // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 19. Вып. 1. Ташкент, 1914. С.37-52, 53-55.

Зимин Л.А. Четвертый поход Тимура на Хорезм // Туркестанские ведомости. 1910. № 266.

Жизнь Тимура. Сочинения Лянглэ // Пер. с франц. Н.Суворова. Ташкент, 1890, 72 с.

Жизнь Чингис-хана и Аксак-Тимура (Ахвалы Чингис-хан и Аксак Тимур). Казань, 1819, 56 с.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974. С.357-376. Образ Тимура в «Сказании об Едиге».

Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. Спб., 1846 (прижизненное издание).

Иванин М.И. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане. Издано (по смерти автора) Военно-ученым Комитетом Главного штаба. Спб., 1875, 252 с. (Под ред. кн. Н.С.Голицына, посмертное издание).

Извлечения из «Книги побед» Шереф ад-Дина Йезди / Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. М. — Л., 1941.

Из истории науки эпохи Улугбека. Сб. ст. Ташкент, 1979, 200 с.

Из истории эпохи Улугбека. Сб. ст. Ташкент, 1965, 378 с.

Исаев А. Научно-теоретическая конференция, посвященная Амиру Темуру (8-9 апреля 1993г., Термез) // Общественные науки в Узбекистане. 1993. № 5. С.37-38.

Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки / Сост. Б.В.Лунин. Ташкент, 1974. С.37-49. Гийас ад-Дин Али, Шараф ад-Дин Йезди, Абд ар-Раззак Самарканди и другие историки-летописцы Темура и его времени.

История Азербайджана. Т. 1. С древнейших времен до присоединения Азербайджана к России. Баку, 1958.

История Грузии. Ч. 1. Тбилиси, 1950.

История Индии в средние века. М., 1968 (Темур и Темуриды).

История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Очерк. Алматы, 1993. С.107-109. Темур.

История Казахской ССР. Т. 1-2. Алма-Ата, 1957-1959.

История отечественного востоковедения до середины XIX в. М., 1990. С.19-20. Отголоски сведений о походах Тимура в памятниках старорусской письменности.

История Туркменской ССР. Т. 1. Кн. 1-2. Т. 2. Ашхабад, 1957.

История таджикского народа. Т. 2. Кн. первая. Возникновение и развитие феодального строя (IV-XIV вв.). М., 1964.

История Узбекской ССР. Т. 1. С древнейших времен до середины XIX в. Гл. XI. Государство Тимура. Ташкент, 1967. С.435-460.

Кабанов С.К. Руины дворца Ак-Сарай в Шахрисябзе // Труды Института истории и археологии АН УзССР. Вып.1. Ташкент, 1948. С.35-46.

Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. М. — Л., 1950, 330 с.

Кары-Ниязов Т.Н. Экспедиция по вскрытию погребений в мавзолее Гури-Эмир в Самарканде // *Кары-Ниязов Т.Н.* Избр. произв., Т. 7. Воспоминания о пройденном пути. Ташкент, 1967. С.221-243.

Каталог восточных рукописей Академии наук Таджикской ССР. Т. I-VI. Душанбе, 1960-1989 (№ 1-2372).

Каталог фонда Института рукописей (АН УзССР). Т. I. Узбекские и другие тюркоязычные рукописи (№№ 1-1000). Ташкент, 1989, 412 с.; Т. II. Персидские и тюркоязычные рукописи (№№ 1-900). Ташкент, 1988, 388 с.

Кацитадзе Д.В. Грузия на рубеже XIV-XV вв. Тбилиси, 1975.

Кикнадзе Р.К. Некоторые сведения грузинских источников о Тимуре // Грузинское источниковедение. Вып.3. Тбилиси, С.196-205.

Киргизия при Тимуре и Тимуридах // История Киргизии, Вып.1. Фрунзе, 1963. С.189-225 и 243-245.

Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг. / Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И.Срезневского, Спб., 1881, 457 с. (Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук, Т. 28. № 1). Краткая история тюрков-татар. Казань, 1915. Данные о Темуре.

Конрад Н.И. Средневековое возрождение и Алишер Навои // Иностранная литература, 1969. № 2. С.212-220. О Темуре (с.213).

Крачковский И.Ю. Английский перевод «Истории Тимура» Ибн Арабшаха // Советское востоковедение, II. М. — Л., 1941.

Кроненберг А. Тимур Великий. 1. Легенда о двух молоточках. 2. Легенда о корне зла // Туркестанские ведомости. 1910. № 119.

Кудайберды-улы Шахарим. Родословная Тимура // *Кудайберды-улы Шахарим.* Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Алма-Ата, 1990. С.90-94.

Кун А.Л. Предание о библиотеке Тамерлана // Материалы для статистики Туркестанского края, Вып.3. Спб., 1874. С.405.

Легенды о Тимуре // Закаспийское обозрение, Асхабад, 1916. № 195.

Ленобль Г. Тимур и сарбадары // Литературная газета, 1959, 2 авг.

Литвинский Б.А. [О хозяйственном положении Хорезма и некоторых других областей Средней Азии при Тимуре] // Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955. С. 485-486.

Логофет Д.Н. Тамерлановская библиотека // Туркестанские ведомости. 1911. № 24.

Л-ский (Лидский С.) Великие завоеватели Средней Азии: Александр Двурогий и Тимур Хромой // Туркестанские ведомости. 1889. № 5,6.

Лукин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965. С.98-99, 109-110, 132, 148, 193-194, 200, 220-221. О восточных рукописях с данными о Темуре.

Лукин Б.В. История, культура и искусство времени Тимуридов в советской литературе (Библиографический указатель) // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С.100-145.

Лукин Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда. Средняя Азия в отечественном востоковедении. Ташкент, 1981, 224 с.

Лукин Б.В. На переломном этапе. Размышления историка // Коммунист Узбекистана. 1990. N 11. С.73-74. Об оценке личности Темура.

Лукин Б.В. Новая книга о Тимуре и несбывшиеся надежды ее читателей // Общественные науки в Узбекистане. 1992. № 9-10. С.66-70. Рец. на кн.: Тамерлан: эпоха, личность, деяния. М., 1992.

[*Лукин Б.В.*] Амир Темур ва унинг даврига оид манбалар / Темур ва Улуғбек даври тарихи. Тошкент, 1996, 230-253 б.

[*Лукин Б.В.*] Улуғбек ва унинг даврига оид манбалар / Темур ва Улуғбек даври тарихи. Тошкент, 1996, 254-264 б.

Лэн-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими сведениями / Пер. с англ. с примеч. и дополн. В.Бартольд. Спб., 1899, 344 с.

Лангз. Жизнь Тимура (фрагмент) // Звезда Востока. 1993. № 6. С.127-146.

Манандян А.Я. Критический обзор истории армянского народа. Т. 3. Ереван, 1952. Темур в Армении.

Маньковская Л.Ю. Исследование архитектурного комплекса мавзолея Ахмада Ясави в городе Туркестане и вопросы его реставрации / Автореф. канд. дисс...., Ташкент, 1963, 24 с.

Маньковская Л.Ю. Биби-Ханым. Изд. 2-е, испр. Ташкент, 1965. 24 с.: на узб. и рус. языках.

Матвиевская Г.П. Литература, посвященная истории математики Средней Азии. Общий обзор // Матвиевская Г.П. К истории математики в Средней Азии IX-XV вв. Ташкент, 1962, с. 73-120 (Улугбек и другие).

Массэ А. Ислам. Очерк истории / Пер. с франц. Изд. 2-е. М., 1963 (Темур и Темуриды. С.185-187).

Массон В.М., Ромодин В.А. Тимур и Тимуриды // Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. 1. С древнейших времен до начала XVI в. М., 1964. С.323-382.

Массон М.Е. Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Тимуридов, изд. 2-е. Самарканд, 1920, 32 с. (1-е издание 1920 г.).

Массон М.Е. О местонахождении сада Тимура «Давлет Абад» // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охране памятников старины, искусства и природы. Вып. 3. Ташкент, 1928. С.43-58.

Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. Вып.19. Ташкент, 1929. С.39-45.

Массон М.Е. Регистан и его медресе. Изд. 2-е, измененное и дополненное. Самарканд, 1929, 30 с. (1-е издание 1926 г.).

Массон М.Е. Соборная мечеть Тимура, известная под именем мечети Биби-Ханым. Изд. 2-е. Самарканд, 1929, 16 с. (1-е издание 1926 г.).

Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмада Яссави. Ташкент, 1930, 22 с.

Массон М.Е. Третий кусок нефритового надгробия Тимура // Эпиграфика Востока, II, М. — Л., 1948. С.63-75.

Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке // Труды Среднеазиатского государственного университета, Нов. сер., Вып. 61. Гуманитарные науки. Кн. 6. Археология Средней Азии. Ташкент, 1953. С.17-92.

Массон М.Е. Прошлое Ташкента (Археолого-топографический и историко-архитектурный очерк) // Известия АН УзССР, 1954. № 2. С.105-132. Ташкент при Тимуре и Темуридах.

Массон М.Е. К истории монетного чекана Средней Азии периода правления Тимура и Халил Султана // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С.51-63.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. О Тимуре.

Махмудов Н. Из истории земельных отношений и налоговой политики Тимуридов // Известия АН Таджикской ССР, Сер. общ. наук, I(32), Душанбе, 1960. № 4.

Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV-XV вв. Душанбе, 1966.

Махмудов Н. Феодалная рента и налоги при Тимуре и Тимуридах // Труды Таджикского государственного университета. Сер. ист. наук, Вып.2. Душанбе, 1967. С.231-270.

Миклухо-Маклай Н.Д. Забытый памятник Тимуридской историографии // Ближний и Средний Восток (История, культура, историковедение). М., 1968. С.73-76. Описание похода Темура в 1391 г. против Тохтамыша участником похода Садаллахом Кирмани.

Мирокова И.С. Клавихо. «Дневник путешествия в Самарканд» (Сравнительная характеристика двух печатных изданий 1582 г. и 1782 г.) // Письменные памятники Востока. История. Филология. М., 1979. С.133-143.

Мукминова Р.Г. Ремесло и торговля (при Тимуре и Тимуридах) // История Самарканда, Т. 1. Ташкент, 1969. С.195-212.

Мукминова Р.Г. Темурий ҳукмдорлар // Ёш куч. 1991. № 6, 22-28-б.

Мукминова Р.Г. Ремесленное производство в Самарканде времени Улугбека // Общественные науки в Узбекистане. 1994. № 7, С. 17-21.

Мукминова Р.Г. Социальные слои населения по «Махбуб ал-кулуб» Алишера Навои // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. Вып.3. М., 1995. С. 99-104.

Мукминова Р.Г. Эпоха Улугбека: ремесленное производство // Алломалар сарвари. Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган илмий-назарий кенгаш маърузалари тўплами. Тошкент, 1995. 132-137-б.

Муқминова Р.Г. Темур ва Улугбек даврида Мовароуннаҳрда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт // Темур ва Улугбек даври тарихи. Тошкент, 1996. 113-154-б.

Муқминова Р.Г. Расширение торговых взаимосвязей в Мавераннахре при Амуре Темуре // Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни. Самарқанд, 1996. 13-16-б.

Муминов Иброҳим. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Ёзма манбалар маълумоти асосида. Тошкент, 1968, 51 б.

Муминов И.М. К изданию факсимиле «Уложения Тимура» // Уложение Тимура, Ташкент, 1968. С.3-5.

Муминов И.М. Об исторических условиях развития искусства Средней Азии эпохи Тимуридов // Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9. С.3-11.

Муминов И.М. Самарканд — столица Тимуридов (Тимур и его правление) // История Самарканда. Т. 1, Ташкент, 1969. С.163-173.

Муминов И.М. Али Кушчининг бир рисоласи ҳақида // Фан ва турмуш. 1967. № 5. 23-28 б.

Муминов И.М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников // Общественные науки в Узбекистане. 1993. С.7-28 (сокращенный текст).

Муҳаммаджонов А. Темур ва Теурийлар салтанати. Тошкент, 1994.

Мушкетов И.В. О нефритовом монолите на гробнице Тамерлана в Самарканде // Труды V Всероссийского археологического съезда в Тифлисе. Т. 1, М., 1887. С.24-26. (Также: Горный журнал. 1882, № 6).

Набиев Р.Н. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзголови. Тошкент, 1942.

Набиев Р.Н. Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра XI в. // Великий узбекский поэт. Ташкент, 1948.

Насыров Абдулла. Указатель литературы (источников) о жизни и деятельности Улугбека // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С.362-377.

Неру Джавахарлал. Открытие Индии / Пер. с англ. М., 1965. 650 с. Темур: с.241-242, 250-252, 255, 271, 292, 348.

Низамутдинов Ильяс. Из истории среднеазиатско-индийских отношений (IX — XVIII вв.). Ташкент, 1969, 144 с. Теуриды.

Новосельцев А.П. Об исторической оценке Тимура // Вопросы истории. 1973. № 2. С.3-20.

Новосельцев А.П., Паушто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. (Закавказье. Средняя Азия. Русь. Прибалтика). М., 1972.

Н.С. Последний поход Тамерлана и смерть знаменитого покорителя народов (Легенда, записанная со слов одного бухарца) // Окраина. Ташкент, 1894. № 90-92.

О.С. Самарканд во времена Тамерлана. По описанию Клавихо // Русский вестник, Приложение. М., 1875. С.689-727.

Д'Оссон. История монголов от Чингис-хана до Тамерлана. Т. 1. Чингис-хан / Пер. и предисл. Н.Н. Козьмина. Иркутск, 1937, 252 с.

Остроумов Н.П. Перевод и объяснение «Жалованной грамоты» Тимура // Туркестанские ведомости. 1910. № 255 (также № 274; Разъяснения и дополнение к переводу).

Отажонов Неъматулла. «Бобурнома» — Шарқ элчиси. Наманган, 1993, 112 б.

Ошанин Л.В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. Ч. 2. Ереван. 1958. С.56-58. Исследование скелетных останков Темура.

Ошанин Л.В. Антропологические исследования скелетов Тимура и Тимуридов // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып.232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.74-189.

Павлов Н.Г. Тимур // Павлов Н.Г. История Туркестана в связи с историческим очерком сопредельных стран (Персии, Афганистана, Белуджистана, Индии и Восточного Туркестана). Ташкент, 1911. С.12-16.

Петров П.Я. О персидской рукописи (Краткие заметки о месте и времени рождения Тимура и некоторых событиях его времени). М., 1870.

Петрушевский И.П. К истории института сойургала // Советское востоковедение. Т. 6. М.:Л., 1949.

Петрушевский И.П. Движение сербедаров в Хорасане // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т. XIV. М., 1956. Анализ истории, социальной базы и идеологии сарбадарского движения.

Петрушевский И.П. Иран под властью Тимура и Тимуридов // История Ирана. М., 1977. С.160-164.

Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Белецкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. I, 1958. Темура и Иран.

Повесть о Темир-Аксаке // Памятники литературы древней Руси. XIV — середина XV века. М., 1984. С.230-243.

Подлинный текст жалованной грамоты, данной Тимуром туркестанской мечети Хазрата Ясави (Текст, арабский шрифт) // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент. Год третий. 1897-1897. С.75-80.

Поиски библиотеки Тимура Мэкензи Уоллосом // Туркестанские ведомости. 1889. № 28.

Ползикова-Рубец К. Золотая Орда и государство Тамерлана // Исторический журнал. М., 1937. № 12. С.96-105.

Полное собрание русских летописей. Т. XXV. М., 1949. С.222-223; Т. XI. М., 1965. С.151-152.

Полупанов С.Н. Архитектурные памятники Самарканда. М., 1948. 34 с. Таблицы.

Пономарев А.Н. Поправки к чтению «Надписи Тимура» // Советское востоковедение, III, М. — Л., 1945. С.222-224.

Поппе Н.Н. Карасакапайская надпись Тимура // Труды Отдела истории культуры и искусства Востока Гос. Эрмитажа. II. Л., 1940. С.185-187.

[Предание о библиотеке Тамерлана] // Материалы для статистики Туркестанского края. III. Спб., 1874. С.405-406.

Предание о рождении Тимура. Магический камень Тимура // Березиков Евгений, Святые лики Туркестана. Жизнеописания и легенды. Ташкент, 1992. С.98-122.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. I (V в. до н.э. — XVIII в. н.э.) / Под ред. С.Д.Асфендиарова и П.А.Кунте. М.:Алма-Ата, 1935. О Темуре.

Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники Мавераннахра эпохи Улугбека // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965. С. 227-255.

Пугаченкова Г.А. Памятники искусства Советского Союза. Средняя Азия. Справочник-путеводитель // М. — Лейпциг: Эдицион, 1983. 426 с. Памятники времени Темура и Тимуридов.

Пугаченкова Г.А. реп.: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. М., 1990 // Общественные науки в Узбекистане. 1991, № 3. С.51-52.

Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и Тимуридов // Труды Среднеазиатского государственного университета. Нов. сер. Вып.57. Исторические науки. Кн.7. Ташкент, 1957. С.163-167.

Пугаченкова Г.А. Самарканд. Бухара. По древним памятникам Самарканда и Бухары. Изд. второе, дополн. М., 1968, 203 с. (1-е издание 1961 г.)

Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси. Архитектурное наследие Темура. L'Heritage architecturale de Timour. Тошкент, 1996. 128 б.

Пугаченкова Г.А. Термез, Шахрисабз, Хива (Архитектурные памятники I-XIX вв.). М., 1976. 207 с.

Пугаченкова Г.А. Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958. С.292. Памятники времени Темура.

Путник. Песнь о Тимуре // Туркестанский курьер. 1913. № 179.

Ратия Ш.Е. Мечеть Биби-Ханым в Самарканде. Ташкент — М., 1950, 108 с.

Росляков А.А. Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI-XV вв. // Ученые записки Туркменского государственного университета им. А.М.Горького. Вып.21. Ашхабад, 1962. С.185-244.

Ростиславов М.Н. Предание о царице Биби-Ханым // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год третий. Ташкент, 1897-1898. С.140-144.

Ртвеладзе Э.В. Термезский клад монет Тимура и Халил Султана // Общественные науки в Узбекистане, 1969. N 8-9. С.95-98.

Ртвеладзе Э.В. О походе Тимура на Северный Кавказ // Археолого-этнографический сборник. Т. IV. Грозный, 1976.

Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой истории. Библиог-

рафия / Отв. за выпуск Д.Нурматова. Париж, 1996, 28 с. (Посольство Республики Узбекистан во Франции).

Руй Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406 гг.) / Пер. со старонсп., предисл. и коммент. И.С.Мироковой. М., 1990, 212 с.

Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине XV века. М., 1963.

Рябин А. Об истинных размерах нефрита на могиле Тамерлана // Памяти Мушкетова, Сб. статей. Спб., 1905. С.65-73.

Саидкулов Т.С. Очерки историографии и истории народов Средней Азии. Ч. I. Ташкент, 1992, 190 с. Среднеазиатская историография о Темуре и Темурдах. С.54-73.

Самария. Сочинение Абу-Тахир-ходжи / Таджикский текст, подготовленный к печати Н.И. Веселовским, с предисловием и приложением рисунков. Спб., 1904. Строения времени Тимура.

Самаркандские мечети. Альбом архитектурных рисунков и чертежей. Вып. I. Мечеть Гур-Эмир. Спб., 1905. Текст, 18 многокрасочных таблиц.

Сафаргалиев М.Т. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960. С.162-164. Темур и Золотая Орда.

Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевийского в г. Туркестане // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. Вып. I. Ташкент, 1926. С.121-130.

Семенов А.А. Авторы XV в. о самаркандских событиях 1365 года // Труды Государственной публичной библиотеки Узбекской ССР. Т. I. Ташкент, 1935. С.32-35, 39-45.

Семенов А.А. «Повествование о походе его величества победоносного эмира Тимура с войском на север и его великой войне с Тохтамыш-ханом» (Из Мирхонда, Бомбей, 1855. С.74-77) // История Татарии в материалах и документах. М., 1937. С.79-89.

Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире / Эпиграфика Востока, II. М. — Л., 1948. С.49-62; III, 1949. С.45-54.

Семенов Г.Ф. Государство Тимура в Средней Азии // История средних веков, изд. 4-е. М., 1975. С.250-257.

Сангх Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. М., 1954. Поход Темура в Индию. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, В.Тизенгаузена. Т. I. Извлечения из арабских сочинений. Спб., 1884.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л.Волиным. М. — Л., 1941.

Сказание о проведении арыков Тимуром // Туркестанские ведомости. 1886. № 49.

Смирнов Е.Т. Тамерлан. Киргизское сказание // Тургайская газета. Оренбург. 1898. № 37.

Снесарев А.Е. Поход Тамерлана против Тохтамыша в 1391 году // Военное дело. М., 1920. С.380-388.

Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (Каталог). Т. I-XI. Ташкент, 1951-1987 (N 1-7574).

Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. II (Т. 3-4). М., 1960 (по изданию 1911 года). Темур; с.369-370, 636.

Средняя Азия под властью Тимура и его потомков // История таджикского народа. Т. 2. Кн. I. М., 1964. С.324-338.

Стори Чарльз Амброуз. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях / Пер. с англ., перераб. и доп. Ю.Э.Брегель. Ч. 2. История Ирана, Курдистана, Средней Азии, Афганистана, Турции, Кавказа, арабских стран. Европы и Америки, Китая и Японии. Отв. редактор Ю.О.Боршевский. М., 1972. С.787-843, 1108-1208. Темур и Темуриды.

Строева Л.В. Возвышение Тимура (1360-1370) // Научный бюллетень Ленинградского государственного университета. Л., 1945. № 4. С.26-28.

Строева Л.В. Сербедары Самарканда // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Вып. 98, Сер. востоковедческих наук. Л., 1949.

Строева Л.В. Возникновение государства Тимура // Ученые записки Ленинградского государственного университета. № 128. Сер. востоковедческих наук. Вып.3. Л., 1952. С.64-87.

Сухарев И.А. Дворец-сад Тимура Давлат Абад // Труды Узбекского государственного университета. Нов. сер., № 14. Вып.2, Самарканд, 1940. С.1-8.

Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей Восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. 1. История, биография, география. Л., 1962, 516 с. История Темура и Тимуридов; с.119-133.

Темур-наме. Ташкент, 1990, 350 с.

Тамерлан. Эпоха, личность, деяния / Сост., обр. и подг. текста Р.Рахманалиева. М., 1992, 544 с. Сборник посвященных Тимуру текстов работ различных и разновременных авторов, составленный небрежно и с нарушением установленных норм и правил пользования имеющимися публикациями о Темуре.

Тарасов (Дьячков-Тарасов) А.Н. Тимур на Кавказе. Историческая повесть. Ростов-на-Дону, 1938, 108 с.

Темур ва Улугбек даври тарихи / Бош муҳаррир Аҳмадали Аскарлов. Масъул муҳаррир Оқилхон Одилхон. Тошкент, 1996, 264 б. (Муаллифлар Б.В.Лунин, Р.Г.Муқминова, Б.А.Аҳмедов, Г.А.Пугаченкова, Н.Н.Ҳабибуллаев, Э.Э.Каримов, Г.А.Ағзамова. Адабиёт кўрсаткичи тузувчиси Б.В.Лунин).

Тер-Мкрчтян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии (VIII-XVIII вв.). М., 1985. Данные о Темуре и его походах.

Тимур, Тамерлан, Тимурленг («Тимур-хромец») // Большая Советская энциклопедия. Т. 25. М., 1976. С.557.

Тимуриды, династия // Большая Советская энциклопедия. Т. 25. М., 1976. С.557-558.

Тимур // Большая Советская энциклопедия. Т. 42. Изд. 2-е. М., 1956. С.442.

Тимур // Советская историческая энциклопедия. Т. 14, М., 1973, стлб. 224-225.

Уватов У. Ибн Арабшах о Тимуре // Вопросы истории, экономики и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока / Сб. статей молодых ученых и аспирантов Института востоковедения АН УзССР. Вып.1. Ташкент, 1970. С.108-111.

Уватов У. Сведения Арабшаха о Мавераннахре // Там же: Вып.2, 1975. С.98-105.

Уватов А. Об Ибн Арабшахе и его книге «Аджаиб ал-макдур фи тарихи Тимур» // Общественные науки в Узбекистане. 1972. № 7.

Уватов У. Ибн Арабшах и его сочинение «Аджаиб ал-макдур фи тарихи Тимур». Автореф. канд. дисс... Ташкент, 1974, 34 с.

Уложение Тимура (Тамерлана) Н. Остроумова. Казань, 1894, 115 с.

Уложение Тимура. Ташкент, 1968, 144 с. / Факсимиле с издания Н.П.Остроумова «Уложение Тимура (Тамерлана)», выпущенного в Казани в 1894 г. Пер. с франц.

Уложение Тимура / Пер. с перс. А. Согуни и Х. Караматова // Шарқ юлдузи. Ташкент. 1989. № 8. С.127-178.

Уложение Темура (Журнальный вариант) // Звезда Востока. 1992. № 5. С.23-43.

Умиравший Тамерлан // Средняя Азия. Сборник научно-литературных статей по Средней Азии. Ташкент, 1896. С.181-199.

Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. // Научная сессия профессорско-преподавательского состава УзГУ, апрель 1956 г. Тезисы докладов. Самарканд, 1956. С.55-58.

Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. Сношения Тимура с Византией и с Францией // Труды Узбекского государственного университета. Нов. сер. Вып.61. Исторический факультет, Самарканд, 1956. С.179-200.

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // Тезисы I конференции ученых вузов и научных учреждений города Самарканда. Самарканд, 1958. С.25-27.

Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре. Краткое сообщение // Известия АН УзССР, Сер. общ. наук. Ташкент, 1958. N 3. С.57.

Умняков И.И. Из истории дипломатических отношений. Переписка Тимура с государствами Западной Европы // Таджикистан, Душанбе, 1959. N 5. С.21-22.

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. М., 1960, 11 с. (XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР).

Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Запад-

ной Европой в начале XV в. // Известия АН УзССР. Сер. общ. наук. Ташкент, 1960. № 1. С.27-33.

Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды Самаркандского государственного университета им. Навои. Нов. сер. Вып.101. История (Материалы по истории народов Узбекистана). Самарканд, 1960. С.173-179.

Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы // История Самарканда. Т. 1. 1969. С.173-195. Дипломатическая переписка Темура с правителями государств Западной Европы.

Урунбаев Асам. Путевые записки Абдураззак Самарканди о его поездке в Индию. Ташкент, 1960, 133 + 97 с. (на узб. и перс. языках).

Урунбаев Асам. Абдураззак Самарканди. Ташкент, 1965, 48 с.

Урунбаев Асам. Шараф ад-Дин Али Йазди и рукопись его труда // Шараф Ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл. А.Урунбаева. Под ред. А.К. Арендса. Ташкент, 1972. С.23-34. (на узб., рус., англ. языках).

Урунбаев А. Дневник путешествия Гийас ад-Дина Наккаша как исторический источник // Общественные науки в Узбекистане. 1986. № 11. С.44-49.

Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973.

Феодалное общество на территории Туркменистана при Тимуре и Тимуридах // История Туркменской ССР. Т. 1. Кн.1. Ашхабад, 1957. С.327-342.

Филиппова О. Кастильское посольство ко двору Тамерлана. Книга для чтения по истории средних веков. Ч. 2. XI-XV вв., М., 1957. С.231-245.

Халаминский Ю. Столица Тамерлана // Халаминский Ю. Дорогами легенд. М., 1968. С.83-104.

Хасанов А.А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Европой в конце XIV — начале XV вв. // Востоковедение. Сборник научных трудов ТашГУ. № 589. Ташкент, 1981. С.126-133.

Хидояттов Г.А. Тимур. Золотая Орда и Тимур. Крушение империи Тимура // Хидояттов Г.А. Моя родная история. Ташкент, 1990. С.155-197.

Хужэм Хильда. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Г. Хидоятова. Ташкент, 1995, 316 с. (здесь же: источники. С.306-313).

Чехович О.Д. Тимуриды в освещении агиографических источников, неизвестных В.В.Бартольд, и роль шейхов // Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений, М., 1974. С.58-61.

Чехович О.Д. Вакуфный документ времени Тимура из коллекции Самаркандского музея // Эпиграфика Востока, IV. Л., 1951. С.56-67.

Шараф ад-дин Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл., примеч. и указат. А.Урунбаева. Отв. ред. А.К. Арендс. Ташкент, 1972, 240 с. Факсимиле рукописи.

Шахурин К.А. Еще раз о погребении Тимура // Материалы из истории Узбекистана (Музей истории). Ташкент, 1963. С.116-118.

[Шильтбергер Иван] Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 г. по 1427 г. / Пер. с нем. и снабдил примеч. Ф.Брун // Записки Императорского Новороссийского университета, Год первый. Т. 1. Вып.1-2. Одесса, 1867, 156 с.

Шишкин В.А. Гури-Мир // Научные труды Ташкентского государственного университета. Вып. 232. Археология и антропология. Ташкент, 1964. С.3-73.

Шишкин В.А. Гури-Эмир // Бюллетень АН УзССР. 1946. № 2. С.24-27.

Шлоссер Ф. Всеобщая история. Т. 3. СПб., 1876. С.503-504. Тимур как полководец и государственный деятель.

[*Schlosser F.*] Шлоссер Фридрих Кристоф. Всемирная история / Рус. пер. под ред. Н.Г.Чернышевского и В.А.Зайцева. Т. I-XVIII, СПб., 1861-1869.

Юсупова Д.Ю. «Муджмал-и Фасихи» как источник по истории и истории Средней Азии и Среднего Востока. Ташкент, 1974, 26 с.; Ее же. «Муджмал-и Фасихи» - свод исторических сведений XIV-XV вв. // Общественные науки в Узбекистане. 1972. № 6. С. 51-64.

Яворский И.Л. Несколько слов о Тамерлановых воротах // Новое время. Приложение к № 83-75. М., 1899.

Якубовский А.Ю. Образы старого Самарканда (Время Тимура и Тимуридов)// Восток, Кн. 5. М. — Л., 1925. С.140-163.

Якубовский А.Ю. Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X-XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. 1. Л., 1932. С.1-60.

Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и Тимуридах. Очерк. Л., 1933, 68 с.

Якубовский А.Ю. Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре // Иранское искусство и археология. III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М. — Л., 1939. С.277-285.

Якубовский А.Ю. Тимур (Опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. 1946. № 8-9. С.42-74.

Якубовский А.Ю. Из истории Золотой Орды // Вопросы истории. 1947. № 2. С.30-45. Борьба между Темуром и Тохтамышем.

Якубовский А.Ю. Падение Золотой Орды // Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950. С.261-428 (глава «Борьба Тимура и Тохтамыша в 80-х годах XIV в.»).

Якубовский А.Ю. Средняя Азия в XIII-XV вв. // Очерки истории СССР. Период феодализма. 1953. С.648-679.

Якубовский А.Ю. Тимур, его держава и военные походы // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв. Ч. 2. М., 1953. С.654-676.

Якубовский А.Ю. Государство Тимура // История Узбекской ССР. Т. 1. Кн.1. Ташкент. 1955. С.313-334.

Якубовский А.Ю. и Петрушевский И.П. Образование государства Тимура. Походы Тимура и его внутренняя политика. Иран под владычеством Тимура и Тимуридов // Всемирная история. Т. 3. М., 1957. С.572-587.

Якубовский А.Ю. Государство Тимура. Мавераннахр и Хорасан при Тимуридах // История Узбекской ССР. Т. 1, Ташкент, 1967. С.435-508 (с дополнениями Р.Н. Набиева, С. А. Азимджановой и Б. А. Ахмедова).

Уринбоев А. Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.

Уринбоев А. Абдураззоқ Самарқандий. Тошкент, 1965, 47 б.

Ҳабибуллаев Н. Урта Осиёда қозғош ишлаб чиқариш тарихи (Феодализм даври). Тошкент, 1992, 98 б.

Жаҳон халқлари тилларидаги адабиёт

Agat N. Altin Ordu (cuci Ogullari) Paralari Katalogu. 1250-1502. Istanbul, 1976.

Alexandrasca-Darsca M.M. La Campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucarest, 1942. 250 p., peed Londres, 1977.

Allen Terry. A Catalogue of Toponyms and Monuments of Timurid Herat. Cambridge, Massachusetts, 1981.

Amoretti B.S. Religion in the Timurid and Sefarid periods / The Cambridge history of Iran, Vol. VI, charter 12, 1956. pp.610-656.

Andrews P.A. The tints of Timur: an examination of reports on the Qurilitay at Samarkands, ed. P.Denwood. London, 1978, p.143-181.

Aubin Jean. Deux sayyids de Bam au XV siecle; Contribution a l'histoire de l'Iran timouride. Wiesbaden, 1956.

Aubin Jean. Comment Tamerlan prenait les villes // Studia Islamica, XIX, 1963, pp. 83-122.

Aubin Jean. Tamerlan a Bagdad // Arabica, IX/3, 1962, pp. 303-309.

Aubin Jean. Un santon qushautie a l'epoque Timouride // Revu des Studes islamiques, XXV, 1967, pp. 185-216.

Bartold W. Turkestan down to the Mongol Invasion. Second edition. Transl. from the original Russian and revised by author with the assistanse of H.A.R.Gibb. London, 1923, XX 514 s.

Bartold W. Hafiz-i Abru // Enzyklopadie des Islam, II, Leiden — Leipzig, 1927. S.225-226.

Bartold W. 12 Vorlesungen uber die Geschichte der Turken Mittelasiens. Deutsche Bearbeitung von Th. Menzel. Berlin, 1935. 278 s.

Bartold W. Histoire des Turcs d'Asie Central. — Paris, 1945, 204 s.

Bartold W. Four studies on the history of Central Asia. Translated from the Russian by V. and T.Minorsky, Vol. I. Ashort history of Turkestan. History of the Semirechye. Leiden, 1956, XVI, 183 s.

Beaupertius-Bressand F. L'art des jardins a son apogee ou splendeur des jardins de Samarkand / La Timuride, 4, Paris, 1900, p.7-8.

Beaupertius-Bressand F. Jardins Timurides / La Timuride, 5, Paris, 1991, p.10.

Beaupertius-Bressand F. Les ambassades Timurides a cour de Chine / La Timuride, 13, Paris, 1994, p.15-18.

Beaupertius-Bressand F. Constellations d'étoiles autour d'Ulug Beg / Ulug Beg le prince astronome, Paris, 1994, p.7-14.

Beaupertius-Bressand F. Le Prince Savant annexe les étoiles / Samarkande 1400-1500, Paris, 1995, p. 123-149.

Bennigsen A., Lemerrier Ch. Les Musulmans oubliés. Paris, 1981.

Berl E. Histoire de l'Europe: d'Attila à Tamerlan. Paris, 1946.

Biyiklioqli, Omer Halis Yezdi yil barbi icinde Timut'in Anadolu seferi ve Ankara savaci. Istanbul, 1934.

Bloch E. Les inscriptions de Samarkand. Paris, 1897.

Bloch E. Epitaphe du tombeau de Tamerlan / Revue Archeologique, Paris, 1897.

Bonneville G. de. La terrible vengeance de Tamerlan / Melanges de l'Université Saint-Joseph, XLIX, Beirut, 1975-76, p.803-817.

Bouvat L. Essay sur la civilisation Timouride // Journal Asiatique, t.CCVII, 1926, pp.193-299.

Bouvat Lucien. L'empire Mongol (2-eme phase). Paris, 1927, 365 p. (Темур и Темуриды).

Bozkurt M.E. Aksak Temur'in derlet politicast. Istanbul, 1945, 48 s.

Brandenburg D. Herat, eine timuridische Hauptstadt, Graz, 1977.

Brentjes B. Chane — Sultane — Empire. Leipzig, 1937.

Brent-Barbara. A capret and Related Pictures. A legacy of Timur's Samarqand / Oriental Art, XXX, No. 2, 1984, p.186.

Bretschneider E. Mediaeval Researches from Eastern Asiatic sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the XIII-th to the XVII-th century, Vol. I-II. London, 1888, 2-d ed., 1910.

Briqqs A. Timurid Carters / Acta islamica Arts Orientalis. Ann Arbor, Mich., VII, 1940, p.20-54; XI-XII, 1946, p. 146-158.

Brion M. Tamerlan. Paris, 1942.

Brion M. Tamerlan. Presentation de Tamerlan par M. Brion. Textes de Tamerlan (et. ab). Paris, 1963, 382 p.

Brockemann Carl. Geschichte der Arabischen Literatur, supplement vols., I-III. Leiden, 1937-1942.

Cahun L. Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et mongols. Paris, 1896, 519 p.

Capus G. A travers le Royaume de Tamerlan. Paris, 1882, 434 p.

Chambers W. An account of Embassies and letters That passed between the Emperor of China and sultan Shahrokh son of Amir Timur / The Asiatic Muscellany. Calcutta, 1785-1786, p.98-113.

Champdor A. Tamerlan. Paris, 1957, 246 p. (Paris, 1942).

Conquest R. The Last empire. London, 1962, 132 p.

Degenhart M. Tamerlan in der Literatur des westlichen Europas // Archiv fur des Studium der neuen Sprachen, Bd. 123, Braunschweig, 1913, ss.253-278.

Degvignes M. Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares Occidentaux, Vol. I-IV, Paris, 1756-1758.

Deny J. Un sourgal du timuride Sharuhen ecriture ouigour / Journal asiatique, 1957, p.253-266.

Dunlop Diygiyas M. Hafiz-i Abru's Version of the Timurid Embassy to China in A.D.1420 / Glasgow University Oriental Society, Transactions XI, 1946, p.15-19.

Dwainy St. Stephan. Tamerlan et la conquete de la Sirye (en arabe) / Archives des monasteres maronites du Leban de saint Kazhaia et Morio qui 1440 à 1840 (inedit).

Elias N., Denison E., Ross A. A History of the Moghuls of Central Asia. London, 1818, repr. New York, 1970.

Eliot H.H. The History of India as told by Its Own Historians. The Mohammedan Period. London, 1867-1877.

Embajada a Tamorlan. Estudio y edicion de un manuscrito del siglo XXV par F.Lopez Estrada. Madrid, 1943.

Enoki K. Fu An's Missions to Central Asia / Memories of the Research Department of the Toyo Bynko 35, Tokyo, 1977.

Ettinsghausen R. An Illuminated Manuscript of Hafizi Abru in Istanbul / Kunst des Orients, II, 1955, p.30-44.

Fischel Walter. Ibn Khaldun and Tamerlane. Their Hisroric meeting in Damascus, 1401 a.d. (803 a.n.): a study based on arabic manuscripts of Ibn Khalduns «Autobiography...» . Berkeley and Los Angeles, 1952, pp. 31-38.

- Fletcher F.* China and Central Asia, 1368-1884. The Chinese World Order. Ed John R. Fairbank. Cambridge, Mass., 1968.
- Fourmiau V.* Histoire de l'Asie centrale, Paris, 1994, 128 p.
- Gabriel Alfons.* Die Erforschung Persiensreisen unter Timur und den Timuriden, Vienne, 1952
- Gallois E.* Excursion a la capital de Tamerlan. Lille, 1898.
- Gibbon Edward.* The History of the Decline and of Fall of the Roman Empire, Vol. I-VII, 1903-1906.
- Golombek L., Subtelny M.* Timurid Art and Culture, Leiden, 1992.
- Golombek L.* The Timurid Architecture of Iran and Turan. 2 vol., Princeton, 1988.
- Goodrich L.C.* Geographical additions of the XIV and XV Centuries / Monumenta Serica, XV, 1956, p.203-212.
- Goodrich L.C.* Ch'en Ch'eng in Ch'ing chu Chiang Wei-t'ang hsien-hang ch'i-shih jung-ching lun-wen-chi. Taipei, 1968, p.421-430.
- Grassard E.A.* Tamerlan et Haendel / La Timuride, 4, Paris, 1990, p.10-11.
- Gray B.* The arts of book in Central Asia, Paris — London, 1979.
- Gray B.* The pictorial arts in the Timurid period / The Cambridge history of Iran, vol.VI, chapter 16, p.843-877.
- Grenet F.* La vilic, de Cyrus a Tamerlan. Samarkande 1400-1500. Paris, 1995, p.74-82.
- Grerard F.* Baber. Paris, 1930.
- Gross Jo-Ann.* The Economic Status of a Timurid sufi shaikh: a Matter of Conflict or Perception // Iranian Studies, 1988, vol. XXI, № 2.
- Grousset R.* L'Empir des steppes: Atilla, Genghis-Khan, Tamerlan. Paris, 1939, 639 p.
- Grousset R.* The Empir of the Steppes. A history of Central Asia — New Bruswick, 1970, 708 s. (4-ed., Paris, 1980).
- Grube E.J.* Notes on the Decorative Arts of the Timurid period / Guararajamanjari-ka: studi in onore di Giuseppe Tucci, Naples, 1974, p.233-279.
- Grube E.J.* Notes on the Decorative Arts of the Timurid period. II. Islamic Art, III, 1988-1989.
- Guerassimor M.* Partraits de famille (Timur) // Le Courier de L'UNESCO, 1972, № 4.
- Haidar (Mansur).* The Mongol traditions and their survival in Central Asia (XIV-XV centuries) // Central Asiatic Journal, t. 28, v.1-2, 1984, pp. 57-79.
- Haidar (Mansur).* The sovereign in the timurid State (XIV-V centuries) // Turcica, t.VIII, vol. 2, 1976, pp. 61-82.
- Hammer I.* Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 10, Budapest, 1827-1835.
- Hammer I.* Geschichte des Goldene Horde in Kipchak. Budapest, 1870, 683 s.
- Hecker F.J.* A Fifteenth century Chines diplomat in Herat / Journal of the Royal Asiatic Society, third series, vol.3, part. I, London, 1993.
- Hilda Hookham.* Tamburlaine the conquerer. — London, 1962, 344 p.
- Hinz W.* Quellenstudien für Geschichte der Timuriden // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Bd. 90, Leipzig, 1936, S. 357-398.
- Hins W.* Timuriler tarichi: hakkinda monba tetkik // Belleten (Turk tarihi kurumu yayini, Istanbul, 1942, № 21-23, S. 85-120.
- Horst H.* Timur und Hoga` Ali. Wiesbaden, 1958.
- Hunarfar Luft Allah. Isfagan dar दौरa-yi janishinan-i Timur / Hunar va Mardum, CL XIII, 2335, p.6-18.
- Karimov I.* Tamerlan: «un symbole qui nous donne force et assurance» / France-Uzbekistan, Bulletin de l'Association France-Uzbekistan, Paris, 1993, №№ 1,2,3.
- Karl I.* Timur und die Frauen // Anzeiger der Osterreichischen Academie der Wissenschaften, Wien, XI, 1974, S.515-529.
- Katali.* Mystafa Timur // Islam Ansiklopedisi, Ancara, 1970.
- Kehren L.* La Route de Samarkand au temps de Tamerlan. Paris, 1990, 354 p.
- Kehren L.* Tamerlan, le Seiqneur de fer. Neuchatel, 1978, 260 p.
- Kehren L.* Tamerlan. Paris, 1980, 262 p.
- Kehren Lucien.* Tamerlan, l'Empire du Seiqneur de Fer. Neuchatel, 1978.
- Kennedy E.* The exat sciences in Timurid Iran / The Cambridge History of Iran, Vol.VI, p.568-581.
- Komaroff L.* The golden disk Metalwork of Timurid Iran / Persian Art Series, 2, Costa Mesa, Kalifornia and New York, 1992.
- JLanglais L.M.J.* Instituts politiques et militaires de Tamerlan. trad. francaise de L.M.Langlais. Paris, 1787.

- Lamb H.* Tamerlane, the Earthshaker. London, 1929.
- Lamb H.* La vie de Tamerlan. trad. française de R.J.Robert. Paris, 1931.
- Lane-Pole S.* Catalogue of Oriental Coins in the British Museum. VI, The coins of the Mongols. London, 1881.
- Lane-Pole S.* The Mohammadan dynasties. Chronological and genealogical tables with historical introductions. Westminster, 1894, 361 p.
- La Timuride*, Gazette, Bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks. Paris, 1989-1995, №№ 1-15.
- Lentz T. W.* and *Loury G.D.* Timur and the Princely Vision. // *Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*, Los Angeles, 1989, 396 p.
- Lentz T., Loury G.* Timur and the Princely vision. Persian art and culture in the fifteenth century, Washington, 1989, 396 p.
- Le Roulx, J. Delaville.* Rapports de Tamerlane avec les Chrétiens / La France en Orient au XVIe Siècle. Paris, 1886, vol. I, p.384-386.
- Le Strange G. Clavijo.* Embassy to Tamerlane. 1403-1406. Introduction and comment. by G. le Strange. London, 1928.
- Le Strange G.* The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur. New York, 1966, 536 p. (Cambridge, 1905).
- Leqlerc J.* Les monuments de Samarkand. Bruxelles, 1890.
- Lovio Paulo.* Tamerlan. En sus logions dans ed. Molina. Historia del Gran Tamerlan. Seville, 1582 et dans ed. Sancha. Madrid, 1782.
- Maalouf A.* Samarcande. Paris, 1993, 380 p.
- [Maitra K.]* A Persian Embassy to China. Being an Extract from Zubdatu't Tawarikh of Hafis Abru. Trans. by K.M.Maitra. Lahore, 1943 (reprinted New York, 1970).
- Mano E.* Amir Timur Kuragan. The timurid genealogy and Timur's position // Toyoshi Ken Kyu, 1976.
- Manz Beatrice Forbes.* Administration and the Delegation of authority in Temur's Dominions // *Centrale Asiatic Journal*, XX, 3, pp. 191-207.
- Manz Beatrice Forbes.* Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty // *Iranian Studies*, vol. XXI, 1-2, 1968, pp. 105-122.
- Manz Beatrice Forbes.* The Office of Darughha under Tamerlane An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves. *Journal of Turkish Studie*, vol.9, 1965, pp. 59-69.
- Manz Beatrice Forbes.* The rise and rule of Tamerlane. — Cambridge University Press. Cambridge, 1989, 228 s. (Cambridge Studies in Islamic Civilisation).
- Manz Beatrice Forbes.* The Ulus Chagatay before and after Temur's rise to power // *Central Asiatic Journal*, XXVII, 1983, p. 79-100.
- Marcat R.P.* Histoire de Tamerlan, empereur des Mongols et conquerant de l'Asie. Paris, 1739.
- Melikian-Shirvany Assadullah Souren.* Islamic Metalwork from the Iranian World. 8th-18th Centuries Victoria and Albert Museum Catalogue, London, 1982, p.445.
- Mignanelli Bertrando.* De Vita Tamerlani, trans. W.I.Fischer. A newlatin source of Tamerlane. Conquest of Damascus (1400/01). *Orient*, IX, 1956, p.201-232.
- Minorsky V.F.* Thomas of Metsop on the Timurid. Turkman wars, in to Professor M.Shafi presentation volume, ed. S.M.Abdullah. Lahore, 1955, p.145-170.
- Memoires de Tamerlan — Malfuzat, trad. Srewart. London, 1830.
- Moranrille H.* Memoires sur Tamerlan et sa cour // *Bibl. de l'Ecole des chartes*, LV, 1894, pp. 433-464.
- Movovern.* The early empires of Central Asia. London, 1939, 404 p.
- Neve F.* Expose des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie central, d'apres la chronique armenienne la inedite de Tomas Medzoph. Bruxelles, 1860, 158 p.
- L'Ohsson C.* Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour ou Tamerlan. T.I-IV, La Haye Amsterdam, 1834-1835, ed.2:1852, ed.3:1892, reprint. Tientsin, 1940.
- O'Kane B.* *Taybad, Turbat-i Jam and Timurid Vaulting.* Iran, XVII, 1979, p.87-103.
- O'Kane B.* Timurid Architecture in Khurasan, Californie, 1987.
- Perondino P.* Magni Tamerlani Scytharum. Florence, 1553.
- Pinder-Wilson R.* Timurid Architecture / *Cambridge History of Iran*, Charter 15, p.728-759.
- Porter Y.* L'art des jardins timourides of moghols, Belgique, 1991.
- Pravdin M.* (Therol M.). L'empir mongol et Tamerlan. Paris, 1937.

- Pugathenkova G.A.* Samarkand. Buchara. Berlin. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaft, 1975, 88 s.
- Quatremere E.* Memoire historique sur le regne du sultan Schahrokh / Journal Asiatique, 1836, p. 193-233, 338-364.
- Robinson B.W.* Islamic Painting and the Arts of the Book. London, 1976.
- Robinson B.W.* Islamic Painting in Transoxiana during the Timurid period / Bulletin of Asia Institute, 5, 1991, p.71-82.
- Roemer H.R.* Die Nachfolger Timurs-Abriss (?) der Geschichte Zentral und Vorderasiens (?) im 15 Jharhundert Islam-Wissenschaftliche Abhandlungen, ed. R.Gramlich. Wiesbaden, 1974, s.226-262.
- Roemer Hans Robert.* Neue Veroffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger. Central Asiatic Journale, II, 1956. The Hague -Wiesbaden, s.219-232.
- Roemer H.R.* Staatsschreiben der Timuridenzeit das Safar-nama des Abdallah Marwarid. Wiesbaden, 1952.
- Roemer H.R.* Timur in Iran // Cambridge History of Iran, vol. VI, Cambridge, 1986.
- Rossabi M.* The Tea and Horse Trade with Inner Asia During the Ming / Journal of Asia History, IV, № 2, 1970, p.136-168.
- Rossabi M.* Cheng Ho and Timur. Any Relations? Orients Extrememus, 20, Wiesbaden, 1973.
- Rossabi M.* A translation of Ch'en Ch'eng Hsi yu fan-kuo chih / Ming Studies, XVII, 1983, p.49-59.
- Rossabi M.* Two Ming Envoys to Inner Asia. T'oung Pao, vol. LXII, 13, p.1-35.
- Roux Jean-Paul.* Histoire des Grands Moghols. Paris, 1986.
- Roux Jean-Paul.* Histoire de l'Empir.
- Roux Jean-Paul.* Histoire des Turcs. Paris, 1984.
- Roux Jean-Paul.* La prise d'Isphahan par Tamerlan // L'Histoire, № 94, Novembre, 1986, pp. 32-41.
- Roux Jean-Paul.* Tamerlan. Paris, Fayard, 1991, 380 p.
- Ross E.W.* Tamerlan et Bayezid en 1402. London, 1940, 323 p.
- Sainctyon.* Histoire du grand Tamerlan tire d'un excellent manuscrits. Paris, 1677.
- Sainction.* Histoire du grand Tamerlan tire excellent manuscrit. Paris, 1677.
- Sakisian A.K.* La Miniature Persane du XII an XVII-e siecle, Paris and Brussels, 1929.
- [Sanders J.H. etc.]* Tamerlane or Timur, the Great Amir. London, Luzac, 1936, 341 p. (Translated by J.H.Sanders, etc.).
- Sanskmiyayrna M.R.* History of Central Asia. Calcutta, 1964, 307 p.
- Savory Roger Mervyn.* The Struggle for Supremacy in Persia alter the Death of Timur // Der Islam, XL, 1964, pp. 35-65.
- Serris H.* Mongol tribute missions of the Ming Period / Central Asiatic Journal, XI, 1966, p.1-14.
- Serris H.* Sino-Mongol relations during the Ming, II. The tribute systeme and diplomatic missions (1400-1600) / Melanges chinois et Bouddhiques, vol. XIV, Bruxelles, 4, 1967.
- Serris H.* Sino-Mongol relations during the Ming, III. Trade relations: the Horse fairs (1400-1600) / Melanges chinois et Bouddhiques, vol. XVII, Bruxelles, 1975.
- Silvestre de Sacy.* Memoires sur une correspondance inedite de Tamerlan avec Charles VI // Memoire de l'Academie des inscriptions, VI, 1822.
- Sims E.* The Garrett Manuscript of the Zafar-name: a study in Fifteenth-century Timurid Patronage. Ph.D.diss., University of Fine Arts. New York University, 1973.
- Skelton P.* The Timurid and Ottoman Tradition dans sage et Roger Keverue. London, 1991.
- Smolic Julius.* Die Timuridischen Baudenkmalern in Samarkand aus der Zeit Tamerlans. Wien, 1928, 470 s.
- Spuler Bertold.* Die Golden Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. Leipzig, 1943.
- Spuler Bertold.* Die Goldene Horde. Wiesbaden, 1965.
- Spuler B.* Die Mongolen in Iran. Wiesbaden, 1968.
- Stchoukine I.* Les Miniatures des manuscrits Timurides, Paris, 1954.
- Stromer von Reichenbach W.* Diplomatische Kontakte des Herrschers vom Weissen Hammel. Ottoman genannt Qara Yulug, mit dem Deutschen Konig Sigismund im September 1430-Mars 1431 zu gemeinsamen Vorgehen mit dem Timuriden Schah-Rich gegen du Turken. Sudostforschungen, XX, 1961, S.267-272.

- Syed Jamaliddin*. The State under Timur. New Deli, 1925.
- Sayed Jamaliddin*. The State under Timur. New Deli, 1995.
- Tauer F.* Der Vorbericht über die Edition des Zafarnama von Nizam Sami und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hafiz-i Abru's // Archiv Orientalni, vol. IV/2, Praha, 1932, ss. 250-256.
- Tauer F.* Analyse des matières de la première moitié du Zubdatu-t-tavarich de Hafizi-i Abru. Charisteria orientalia, praecipue ad Persiam perinentia, ediderunt F.Tauer, V. Kubicova, I.Hrbek. Praga, 1956, pp. 345-373.
- Tauer F.* Die Beiträge zur Kenntnis der Geschichtswerke Hafiz-i Abru // Bibliotheca Orientalis, XV, Leiden, 1958, s.146-148.
- Tauer F.* Timur - vojok a statnik // Novy Orient, Prague, 1961, s.84-95.
- Tauer F.* Timur-lular derrinde taziqilih, ser.A.Ates, Beulletein Turk Tarih Kurumu, XXIX/113, Ankara, 1965, s.49-69.
- Thackston W.M.A.* Century of Prinsec: Sources in Timurid Hisroty and Art. Cambridge, 1988.
- The Timurid empire // The Cambridge History of China. Vol.7, Part.I. Cambridge, 1988.
- The Cambridge History of Islam. The Timurid and Savafid Periods, ed. P.Jackson. Cambridge, 1968.
- The Cambridge History of Islam, V, 1A, Cambridge, 1970, p. 170-174.
- The Cambridge History of Islam, V, 2B, Cambridge, 1970, p. 586-587.
- The Cambridge History of Islam, V, 6, Cambridge, 1986. Charter 7.
- The Mediaeval India. 711 A.D. — 1803 A.D. By Vinod Chand Pandey and Vinod Behari Lal. Lucknow, 1991, 12, Invasion of Timur, p. 218-224.
- Terry A.* Timurides Herat. Wiesbaden, 1983.
- Togan A.Z.V.* Buyuk turk hukumdarr Sahruh // Istanbul Universitesi, Edeliyat Fakultesi. Turk Dile ve Edeliyat Dergisi, III, 1949, p.520-538.
- Togan Ahmad Zeki Velidi.* Tahgig-i nasab-i Amir Timur, in S.M.Abdullah, ed. Professor Muhammad Shafi Presentation Volum, ed. S.M.Abdullah. Lahore, 1955, p.105-113.
- Togan A.Z.V.* Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus // Annals of Ukrainian Academy of Art and Sciens in the U.S., VI, 3-4, 1958, pp. 1358-1371.
- Togan A.Z.V.* Timurs Ost-Europa Politik // Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft, Wiesbaden, CVIII, s.279-298.
- Tournebize F.* Ravages de Timour-leng en Armenie / Revue de Orient Chretien, XXIII, Paris, 1922-1923, p.31-36.
- Timur.* The Encyclopedia of Islam, vol. IV, Leiden — London, 1915.
- Treu M.* Eine Ansprache Tamerlans / Bizantinische Zeitschrift, XIX, 1910, S.15-28.
- Vambéry A.* Eine legendare Geschichte Timurs // Zeitschrift für Assiriologie und verwandte Gebiete, LI, Strassburg, 1897, s.215-232.
- Vernadsky G.V.* The Mongols and Russia. New Haven, 1953.
- Qazrini Muhammad.* Nama-yi Amir Timur Gurgan la Sharh-i Shashum padshah-i Miransa / Bist magala-yi Qazvini. Bombay, 1928, p.39-48.
- Walter J.F.* Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden / ZDMG, XC, 1936, S.357-398.
- Walter J.F.* Ibn Khaldun and Tamerlan: Their Historic Meeting in Damascus, 1401 A.D. (803 A.H.). A Study Based on Arabic Manuscripts of Ibn Khaldun Autobiography. With a translation in English and a Cmmentary, Berkley, 1952.
- Walter G.* Le memorial des siecles Tamerlan. Paris, 1963.
- Wilber D.N.* The Timurid court: life in gardens and tents, Iran, XVII, 1979. p. 127-133.
- Woods D.E.* The rise of Timurid Historiography // Journal of Near Eastern Studies, vol. 46, N 2, 1987, pp. 81-108.
- Woods D.E.* The Timurid dynasty. Blomington, 1990.
- Yarshater E.* Shir-i farsy dar abd-i Shah Rukh ya Aghaz-i inhitat dar shi'ri farsu. Intisharat Danishgah-i Tihran. Tehran, 1334 / 1955. 268.
- Yarshater E.* Persian poetry in the Timurid and Safavid periods / The Cambridge History of Iran, Vol. VI, p.965-995.

БЎЛИМЛАР ИЗОҲИ

«Амир Тему́р ватанининг тарихий ўтмишидан»

1. *Henning W.B.* Zoroaster, politician or witch-doctor? Oxford, 1951, p. 44-45; *Гафуров Б.Г.* Таджики. М., 1972, с. 59.

2. *Geiger W.* Ostiranische Kultur in Altertum. Erlangen, 1882, S. 66-67; *Гафуров Б.Г.* Таджики, с. 60.

3. *Abetokov A., Yusupov N.* Ancient Iranian nomads in western Central Asia; in: History of civilizations of Central Asia, Uol., II, The Development of sedentary and nomadic civilizations; 700 b.c. to A.D. 250. UNESCO Publishing, Paris, 1994, PP. 23-33, S.P. 23-24.

4. *Литвинский Б.А.* Древние кочевники «Крыши мира». М., 1972, с. 156-157.

5. *Дандамаев М.А., Луконин В.Г.* Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980, с. 104.

6. Ўша ерда, 105-б.; История Узбекистана в источниках. Составитель Б.В.Луни́н. Ташкент, 1984, с. 9.

7. *Дьяконов И.М.* Восточный Иран до Кира // В кн. История Иранского государства и культуры, с. 122-154. : қараңг: с. 142.

8. *Арриан.* Поход Александра. // Перевод с древнегреч. М.Е. Сергеевко. М.-Л., 1962, т. III, 28, с. 9-10.

9. История народов Узбекистана. Т. I. С древнейших времен до начала XVI в. Ташкент, 1960, с. 76-80; История Узбекистана в источниках, с. 74-83.; *Гафуров Б.Г.* Таджики с. 95-98.

10. *Арриан.* Поход Александра т. IV, 15, с. 1-6.

11. История народов Узбекистана.... т. I, с. 81.

12. *Enoki K. Koshelenko G.A. Haidary Z.* The Vuchchih and their migrations. In: History of civilisations of Central Asia. Vol. II, PP. 171-189; Halonn G.Zuz Ue-tsi Frage. Zeitschrift ger Deutschen Morgenlang dischen Gesellschaft, Berlin, Bd. 91, N.F., Bd. 16, 1937, s. 246-249; *Бернштам А.Н.* К вопросу об усунь кушан и тохарах (из истории Центральной Азии) // Советская этнография, 1947, N3, с. 43.; *Литвинский Б.А.* Саки, которые за Согдом. Труды АН ТаджССР, т. 6, 1960, с. 92-93.

13. *Ghrishman R.* Begram. Recherches archeologiques et historiques sur les Kouchans. le Caire, 1946. «Memoires de la Delegation archeologique Francaise en Afganistan». Paris, 1946, pp. 145-146.

14. *Gobl R.* Documente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Bactrien und Indien. Bd. I-IV. Wiesbaden, 1967.

15. *Altheim. R.* Geschichte der Hunnen, Bd. I. Berlin, 1959, S. 41-54; Pulleyblank E.G. The consonantal system of Old Chinese. - Asia Major, London, N.S. Vol. IX, pt. I, 1962, pp.259-260; Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962, с. 244.

16. История народов Узбекистана. т. I, с. 142.

17. *Тревер К.В.* Кушаны, хиониты и эфгалиты по армянским источникам IV-VII вв. // Советская археология, т. XXI, 1954, с.40, 142-143.

18. *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки, М., 1967, с. 141-143.

19. История ат-Табари. // Перевод В.И. Беляева. Ташкент, 1987, с. 32-35.

20. Ўша асар, 44-б.

21. *Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар, I ж. Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар. // Таржимонлар: А. Расулов, И.Абдуллаев, А. Ирисов, Тошкент, 1965, 42-б.

22. *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. // Пер. с англ. примеч. П.А. Грязневича, М., 1971, с. 145.; Семёнов А.А. К вопросу о происхождении Саманидов. // Труды АН ТаджССР, т. XVII, 1954, с. 3-5.

23. *Абу-л Фазл Байхаки.* История Масъуда (1030—1041). // Пер.с прес., введение, комментарий и приложения А.К.Арендса. Изд. 2-е. дополненное, М., 1969, с. 601-602.

24. *Гафуров Б.Г.* Таджики, с. 396.

25. *Буниятов З.М.* Государство Хорезмшахов — Ануштегинидов (1097—1231). М., 1986, с. 6.

26. Ўша асар, 80-б.

«Туркистон мўғул истибдоди даврида»

1. *Ан-Насави Мухаммад.* Жизнеописание султана Джалаладдина Манкбурни. Пер. с араб. З.М.Буниятова. Баку, 1973, с. 77-78.

2. *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т.1, М., 1963, с. 465.

3. *Буниятов З.М.* Государство Хорезмшахов..., с. 55.

4. Ўша асар, 82-97-б.

5. Ўша асар, 136-137-б.; *Бартольд В.В.* Туркестан..., с. 467-468.

6. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. т. I, кн. 2. // Пер. с перс. О.И.Смирновой. М. — Л., 1952, с. 201-202.

7. *Бартольд В.В.* Туркестан..., с. 477.

8. *Thomas Edw.* The Chronicle of Phatan Kuq of Dehli. London, 1971, N 71-75, pp 90-91.

9. *Ан-Насави*. Ўша асар, 294-295-б.

10. *Босворт*. Ўша асар, 155-б.

11. *Массон М.Е.* Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов (По поводу Таласского клада монет XIV в.) // Археология Средней Азии, т. IV, Ташкент, 1957 (Труды САГУ, новая серия, вып. 111. Исторические науки, кн.25).

12. *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья. М., 1994, с. 209.

«Мустабидларга қарши кураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темурнинг буюк тарихий бурчи»

1. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А.Уринбоевники. Тошкент, 1972, 86-б.

2. *Фасих Хавафи*. Муджмали фасихи. Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой, Ташкент, 1980, с. 59.

3. *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик, 1-ж. 68-б.

4. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган Париж конференциясининг материаллари. 1996 йил 22-27 апрель.

5. *Луи Базен*. Темур ва Чигатойлар анъанаси. Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган Париж конференциясида қилинган маъруза.

6. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 86б-87а-в.

7. *Амир Темур Гурагон*. Таржимаи ҳол, 31-б.

8. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 88аб-в.

9. *Ибн Арабшоҳ*. 1-ж. 70-б.

10. Ўша асар, 70-71-б.

11. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 88б-в.

12. Ўша асар, 99а-в.

13. Ўша ерда.

14. Ўша ерда.

15. Ўша асар, 112б-в.

16. Ўша асар, 113а-в.

17. Ўша ерда.

18. Ўша ерда.

19. Ўша ерда.

20. Ўша асар, 114а-в.

21. Ўша асар, 116а-в.

22. Ўша асар, 139а-в.

23. Ўша асар, 145а-в.

24. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., т.2, ч.2, М., 1972, с. 53.

25. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 146а-в.

26. Ўша ерда.

27. Ўша асар, 157б-в.

28. *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и её падение. М.—Л., 1950, с. 315-317. Фасих Хавафи. Муджмали фасихи, с. 99.

29. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 156б-в.

30. Ўша асар, 161 б-, 162а-в.

31. Ўша асар, 164аб-в.

32. Ўша асар, 164б-в.

33. Ўша асар, 165б-в.

34. Ўша асар, 110а-б.

35. Ўша асар, 178а-в.

36. *Босворт К.Э.* Ўша асар, 221-б.

37. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 184а-в.

38. Ўша асар, 184а-в.

39. Ўша асар, 187а, 188аб-в.

40. Ўша асар, 187а-в.

41. Ўша асар, 190б-в.

42. Ўша асар, 202б-в.

43. Ўша асар, 203б-, 205а-в.

44. Ўша асар, 207б-в.

45. Ўша асар, 209аб-в.

46. Ўша асар, 209-б-в.

47. Ўша асар, 217б-в.

48. Ўша асар, 213а-в.

49. Ўша асар, 224а-в.

50. Ўша асар, 239аб-в.

51. Ўша асар, 239б-в.

52. Ўша асар, 241а-в.

53. Ўша асар, 246б-в.

54. Ўша асар, 273б-в.

55. Ўша асар, 276а,б-в.

56. Ўша асар, 281б-в.

57. Ўша асар, 288б-в.

58. Ўша асар, 296а-в.

59. Ўша асар, 305а-в.

60. Ўша ерда.

61. Ўша асар, 347аб-в.

62. Ўша асар, 349б-в.: Клавихо. Ўша асар, 83-б.

63. *Клавихо*. Ўша асар, 83-б.

64. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 363-в, 364а-в.

65. Ўша асар, 364а-в.

66. Ўша асар, 412а-в.

67. Ўша асар, 419б, 420а-в.

68. Ўша асар, 424а-в.

69. Ўша асар, 427а-в.

70. *Аираф Аҳмедов*. Темурга тегманг./ «Миллий тикланиш» газетаси, 1995 йил 29 август.

71. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 443аб-в.

72. Ўша асар, 4496-в.
73. Ўша асар, 4576-в.
74. *Клавихо*. Ўша асар, 121-122-б.
75. Тошкент. Энциклопедия. Тошкент, 1992, 292-б.
76. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 4716, -472а-в.
77. Ўша асар, 4646-в.
78. Темур тузуклари, Тошкент, 1991, 85-86-б.
79. Ўша ерда.
80. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 457а-в.
81. Темур тузуклари, 85-86-б.
82. Ўша асар, 82-83-б.
83. Ўша ерда.
84. История народов Узбекистана, Ташкент, 1950, с. 363.
85. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 1994, 225-б.
86. Ўша асар, 98- ва 228-б.
87. *Мухаммаджонов А.* Темур ва Темурийлар салтанати, Тошкент, 1994, 44-б.
88. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). Пер. со староиспанского. М., 1990, 138-б.
89. Темур тузуклари, 86-87-б.
90. *Якубовский А.* Ўша асар, 43-б.
91. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 70-73-б.
92. *Якубовский А.* Ўша асар, 27-б.
93. *Бартольд В.В.* Царствование Темура, с. 476.
94. *Мирхонд*. Равзат ус-сафо, т. 6, 209-б.; А. Ҳасанов. Ўша асар, 128-б.
95. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 82-84-б.
96. *Хильда Хукхэм*. Властитель семи созвездий, с. 80-84.
97. Темурланг. Бейрут, 1981, с. 202.
98. Темурланг ва ҳикоятҳои маъ Дамашқ, 1987, 47-б.
99. Темурланг... 305-б.
100. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 294-б.
101. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 217, 247-б.; Мухаммад Асадуллоҳ Сафез. Ўша асар, 196-197-б. Мазҳар Шихоб, Темурланг, 293, 320-б.
102. Темурланг. М., 1992, с. 148-149.
103. Ал-Жавоҳир ал-Музиййа фи табақот ал-Ҳанафиййа. Қоҳира, 1978, 1-ж. 227-б.
104. Ал-Комил фи-т-Тарих, Қоҳира, 1873, 11-ж. 91-б.
105. Ан-Нужум аз-Зоҳира фи мулк Миср ва-л-Қоҳира, Қоҳира, 1956, 12-ж., 322-б.
106. Темурланг..., с. 315.
107. Темур тузуклари, Тошкент, 1991, 57-58-б.

«Амир Темур давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари»

1. *Шишкин В.А.* Гур-Эмир // Научные труды ТашГУ, вып. 232 // Археология и антропология. Ташкент, 1964, с. 29-37.; *Кононов В.А.* Анализ тканей савана из детского погребения в склепе Ишратхана // Мавзолей Ишратхана, Ташкент, 1958, с. 131-141; *Федорович Е.Ф.* Исследования средневековых тканей Самарканда // Из истории искусства Великого города. Ташкент, 1972, с. 235-242; *Немцова Н.Б.* К истории тканей и одежды населения Средней Азии XV в. // Из истории искусства Великого города. Ташкент, 1972, с. 243-251.

2. *Вяткин В.Л.* Вакуфный документ Ишрат-хана // Мавзолей Ишратхана. Ташкент, 1958, с. 128-129.

3. *Заҳириддин Мухаммад Бобур*. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев. Тошкент, 1960, 107-б.

4. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли лугатлар муаллифи А. Уринбоев. Тошкент, 1996 279-б.

5. *Алишер Навои*. Махбуб ал-кулуб. Подг. к изд. А.Н.Кононов. М.-Л., 1948, с. 41-42.

6. Мажмуъайи васоиқ. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, N 1386, 229-в.; *Вяткин В.Л.* Вакуфный документ Ишратхана, с. 126.

7. Мажмуъайи васоиқ, 118а-122-в.

8. Вакфная грамота Хусейна Хорезми, ЦГА УзР, ф. И-323, л. 1225, л. 27-а.

9. *Рашид ад-Дин*. Сборник летописей. Т. 1. Кн.2, М.—Л. 1952, с. 187-188.

10. *Костыгова Г.И.* Трактат по каллиграфии Султана Али Мешхеда. ГПБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Т. II (V). Восточный сборник. Л., 1957, с. 133.

11. Ўша ерда.

12. *Ҳабибуллаев Н.* Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи. Тошкент, 1992, 77-83-б.

13. *Костыгова Г.И.* Ўша асар, 183-б.

14. *Буряков Ю.Ф.* Коллекция бронзовых художественных изделий XIV — начала XV века из Самарканда. // Общественные науки в Узбекистане, 1969, N 8-9, с. 27.

15. *Вяткин В.Л.* Ўша асар, 125-126, 128-б.

16. *Семёнов А.А.* Исторический очерк художественных ремесел Узбекистана. / Литература и искусство Узбекистана. Ташкент, 1937. Кн. IV-V, с. 122.

17. *Петрушевский И.П.* Применение рабочего труда в Иране и сопредельных

странах в позднее средневековье (К проблеме рабовладельческого уклада в феодалных обществах Передней и Средней Азии // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР, М., 1960, с. 24. *Мукминова Р.Г.* К истории ремесленных мастерских кархана // Средневековый Восток. История, культура, источниковедение. М., 1980, с. 190-196.

18. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). с. 140-147.

19. *Руи Гонсалес де Клавихо.* Ўша асар, 140-б. История народов Узбекистана, Т.1, с. 336.

20. *Ибн Арабишох.* Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). 1 китоб. Тошкент, 1992, 197-б.

21. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Бобурнома... 106-б.

22. *Дженкинсон А.* Путешествие в Среднюю Азию 1558—1560 гг. Английские путешественники в Московском государстве. Л., 1937, с. 128.

23. *Шарафуддин Али Яздий.* Ўша асар, 124-б; Руи Гонсалес де Клавихо. Ўша асар, 122, 124-б.

24. *Умняков И.И.* Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. // XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады СССР, М., 1960, с. 8-10.

25. *Руи Гонсалес де Клавихо.* Ўша асар, 78-, 89-б.

26. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Ўша асар, 153-б.

27. *Benningse A. Et Chantal Lemercier - Quelquejay.* Les Marchands de la Cour Ottomane et le Commerce des Fourrures Moscovites XIV Siecle // Cahiers du monde et Sovietique. XI-3 (1970) p. 367.

28. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Ўша асар, 47-б.

29. *Шарафуддин Али Яздий.* Ўша асар, 346 б, 347б-в.

30. Ўша асар, 139-б.

31. *Ибн Арабишох.* Ўша асар, 45-б.

32. *Абдураззоқ Самарқандий.* Ўша асар, ўша жойда.

33. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Ўша асар, 45-б.

34. Ўша асар, 45-б.

35. *Аҳмедов Б.* Улугбек. Тошкент, 1989. 108- 109-б.

36. *Мирза Муҳаммад Ҳайдар.* Тарихи Рашидий. Тошкент, 1996, 255-256-б.

37. Самарқанд тарихи, 1-ж., Тошкент, 1969, 195—206-б.

38. Ўша асар, 196-б.

39. Ўша асар, 200-201-б.

40. Темур тузуклари... 98-б.

41. Ўша ерда.

42. Ўша ерда.

43. *А.Смит.* Исследование о природе и причинах богатства народов. - М. Соц-экгиз, 1975, т.2, с. 341-349.

44. Темур тузуклари..., 85-, 86-б.

45. Ўша асар, 72-б.

46. Ўша асар, 70-б.

47. Ўша асар, 83-б.

48. Ўша асар, 73-б.

49. Ўша асар, 96-б.

50. Ўша асар, 15-б.

«Халқаро муносабатлар ва элчилик фаолияти»

1. *Клавихо.* Кундалик, 88—90-б.

2. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний.* Ибн ал-Ғумр, 1-жилд, 201-б.

3. *Ал-Мақризий.* Ас-Сулук, 3-ж., 495-б.

4. *Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев.* Темурланг, 155-б.; *Ибн Арабишох.* Амир Темур тарихи, 1-ж., 137-б.

5. *Муҳаммад Асадуллоҳ Сафев.* Ўша асар, 155-б.

6. *Ибн Тагриберди.* Ан-Нужум аз-Зоҳира, 12-ж., 43-б.

7. *Ҳасанов А.А.* Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом, с. 126.

8. *Ал-Мақризий.* Ўша асар, 537-б.

9. Ўша асар, 564-б.

10. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний.* Ўша асар, 1-ж., 347-б.

11. Ўша асар, 385-б.

12. *Исмаил Ака.* Темур ва девлети. Анқара, 1991, 20-б.

13. *Ибн Арабишох.* Ўша асар, 164-167-б.

14. *Мирхонд.* Равзат ус-сафо, 6-ж., 209-б.

15. *Ҳаким Амин Абдал Саййид.* Кийам, 125-б.

16. *Мирхонд.* Равзат ус-сафо, 6-ж., 209-б.

17. *Хондамир.* Ҳабиб ус-сияр, 3-ж., 65-б.

18. *Ибн ал-Фрот.* Тарих ал-дувал вал-мулук, 9-ж., 370-б.; *Ал Мақризий.* Ўша асар, 9-ж., 802-б.

19. *Ал-Мақризий.* Ўша асар, 2-ж., 237-238-б.

20. *Ал-Аззавий.* Тарих ал-Ироқ байн ал-ихтилолайн, 2-ж., 219-220-б.

21. *Ибн ал-Фрот.* Ўша асар, 9-ж., 381-б.

22. Ўша асар, 416-б.

23. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний.* Ўша

- асар, 1-ж., 431-б.; *Ибн ал-Қози Шубҳа*. Зайли тарих ал-Ислом, 512-б.; *Ибн Тагриберди*. Ўша асар, 12-ж., 26-б.
24. *Ал-Мақризий*. Ўша асар, 3-ж., 733-747-б.
25. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний*. Ўша асар, 1-ж., 522-б.
26. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Ўша асар, 130-б.
27. *Ал-Хатийб*. Нузҳат ан-нуфус вал-абдон, 162-б.
28. *Ал-Бағдодий*. Уъюн ахбор ал-аъйон, 490-б.
29. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Ўша асар, 131-б.
30. *Ибн ал-Қози Шубҳа*. Ўша асар, 3-ж., 172-б.
31. *Ал-Айний*. Иқд ал-жумон, 25-ж., 124-б.
32. *Ибн Тагриберди*. Ўша асар, 12-ж., 223-б.
33. *Ибн ал-Қози Шубҳа*. Ўша асар, 3-ж., 174-175-б.
34. *Ҳаким Амин Абдал Саййид*. Ўша асар, 138-б.
35. *Ҳасанов А.А.* Ўша асар, 131-б.
36. *Иброҳим Али Тархон*. Миср фи аср давлат ал-мамолик ал-жароқиса, 88-б.
37. *Ибн Ҳажар ал-Асқалоний*. Ўша асар, 1-ж., 538-б.
38. Ўша асар, 604-628-б.
39. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 1-ж., 304-311-б.
40. *Ибн Дўқмоқ*. Жавҳар ас-самийн, 259-261-б.; *А.А.Ҳасанов*. Ўша асар, 132-б.; *Муҳаммад Сафев*. Ўша асар, 202-б.
41. Ўша асар, 213-б.
42. *Уринбоев А., Бўриев О.* Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. Тошкент, 1991.
43. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли луғатлар муаллифи А.Уринбоев. Тошкент, 1966, 174-175-б.
44. Ўша асар, 177-б.
45. *Қора Юсуф* — Озарбойжон волийси, қорақўюнли қабиласидан, вафоти 1420 й.
46. *Уринбоев А., Бўриев О.* Ўша асар, 26-б.
47. *Ҳофиз Абрў*. Зубдат ут-таворих, 578-б.
48. *Абдураззоқ Самарқандий*. Ўша асар, 174-б.
49. *Уринбоев А.* Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафарномаси. Тошкент, 1960.
50. *Исмаил Ака*. Ўша асар, 20-б.
51. Аснод ва макотиботи тарихийи Эрон аз Темур то шоҳ Исмоил. А.Урин-

боев ва Д.Валнева таржимаси. Техрон, 1963.

52. Ўша ерда.
53. *Исмаил Ака*. Ўша асар, 24-б.
54. *Малатия билан Қайсари* оралигида жойлашган.
55. *Такрибан Камох қалъаси билан Сивас оралигида жойлашган қалъа*.
56. *Шарафуддин Али Яздий*. Ўша асар, 382а-б.
57. *Michael Ballard*. La Romanie Ge-noise.
58. *Iorga*. Notes et Extraits.
59. *Sonudo M*. Vite dei dge Venetiae.
60. *Умняков И.* Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в. М., 1960, с. 7.
61. Ўша асар, 8-б.
62. Ўша асар, 9-б.
63. Ўша асар, 10-б.

«Темурийлар даврида давлат бошқаруви»

1. *Фасиҳи Ҳавофий*. Мужмали Фа-сиҳий, 126-б.
2. Ўша ерда.
3. *Абдураззоқ Самарқандий*. Ўша асар, 66-67-б.
4. *Фасиҳи Ҳавофий*. Ўша асар, 128-129-б.
5. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 488-в.
6. *Фасиҳи Ҳавофий*. Ўша асар, 153-б.
7. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время, с. 69.
8. Ўша асар, 166-б.
9. *Босворт К.Э.* Мусульманские династии, с. 220.
10. *Бартольд В.В.* Ўша асар, 164-165-б.

«Амир Темур тадқиқотчилар наздида»

1. *Дневник похода Тимура в Индию Гийас ад-дина Али* (Изд. Л.А.Замина под редакцией В.В.Бартольда. Пгр., 1915, 231-б.; *Гийас ад-Дин Али*. Дневник похода Тимура в Индию). Перевод, предисловие и примечания А.А.Семенова. М., 1958, с. 207.
2. *Навоий Алишер*. Мажолис ун-нафосис. Тошкент, 1961, 34-35-б.
3. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома // Нашрга тайёрлаш, сўзбоши, изоҳ ва курсаткичлар А. Уринбоевники. Тошкент, 1972, 124-б.
4. Ўша асар, XI-XII б.
5. *Tauer Felix*. Continuation du Zafar-nama de Nizamuddin Sami par Hafis-i

Abru. Editee d'apres les manuscrits de Stamboul par F. Tauer // Archiv Orientalni, vol. VI, N3, Praha, 1934, pp. (429-465 қаранг: Archiv Orientalni, vol. VI, 1932, pp. 250-256).

6. Гиёсиддин ва Шарафуддин Яздий ҳамда Ҳофизи Абрӯ ҳақидаги қисқача биографик маълумотлар, улар ҳақидаги адабиёт ва уларнинг асарлари ҳақида яна қаранг: Историография общественных наук в Узбекистане. Биобиблиографические очерки. Составитель Б.В.Луниин. Ташкент, 1974, 38-39, 42-43, 45-6. Шунингдек, *Аҳмедов Б.А.* Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари (Қадимги ва ўрта асрлар). — Тошкент, 1991 — 140-147-б. (Низомиддин Шомий, Ҳофизи Абрӯ, Шарафуддин Али Яздий).

7. *Абдураззоқ Самарқандий*. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. А. Ўринбоев таржимаси. Масъул муҳаррирлар С.Азимжонова ва У.И.Каримов. Тошкент, 1969, 464-б.

8. 856 йилда Абдураззоқ Самарқандий Шарафуддин Али Яздийнинг тугилган қишлоғи — Язд шаҳри яқинидаги Тафта қишлоғида Султон Абул Қосим Бобурнинг Шарафуддин Али Яздий билан учрашувида иштирок этган.

9. Темур, — деб ёзган эди В.В. Бартольд, — «олимлар билан доим мулоқотда бўлиб турар ва улар билан бўлган суҳбатларда бир қатор фанлар соҳасида мустаҳкам билимларга эга бўлди; у ўзининг тарих соҳасидаги билимлари билан буюк араб тарихчиларидан Ибн Халдуни дол қолдирган». (Бартольд В.В., Соч, т. V, с. 177).

10. Магриб — Шимолий ва Шимолигарбий Африканинг йирик худуди бўлиб, унга Ливия, Тунис, Жазоир, Марокаш, Мавритания қиради. Амир Темур даврида Магрибга, шунингдек, мусулмон Испанияси (Андалусия) ҳамда Ўрта денгиз бўйининг ғарбий қисмидаги собиқ Араб халифалиги мулклари ҳам кирган.

11. *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Сўз боши, араб тилидан таржима ва изоҳларни филология фанлари номзоди У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. I китоб. Тошкент, 1992, 328 б.

12. *Мецопский Фома*. История Амир Темур-Ланка и его преемников. / Перевод с древнеармянского. Баку, 1957.

13. *Егоров В.Л.* Золотая Орда: мифы и реальность. М., 1990, с. 32.

14. Полное собрание русских летописей. т. XXV, М., 1948, с.222-223; т. XI, М., 1965, с. 151-152.

15. Қаранг: Памятники литературы

Древней Руси XIV - середины XV вв., 1981, с. 217-267.

16. *Стори Ч.А.* Персидская литература. Биобиблиографический обзор, ч.2. М., 1972, с. 792-793.; *Миклухо-Маклай Н.Д.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения АН СССР. Вып. 3, М., 1975, с. 273.

17. «Тузуки Амир Темурий» (тошбосма), Бомбай, Муҳаммад Ахсан Илоҳий нашри, 1880, 2-б.

18. *Абдулҳамид Лоҳурий*. Подшоҳнома (Кабиридин Аҳмад ва Абдурахмон нашри), 1-ж., Калькутта, 1866, 288-б.

19. *Миклухо-Маклай Н.Д.* Ўша асар, 274-б.

20. Institutes, Political and Military. Written... by the great Timour..., first translated into Persian by Abu Talib al-Huseini with the notes by Major Davi... Oxford, 1783.

21. Institutes, Political and Military of the Emperor Timour. In Persian and English, book the first, Calcutta, 1785.

22. Тузук-и Темурий, Техрон, 1342/1963.

23. *The Malfuzat-i Timury*, of autobiographical memoris of the Moghul Emperor Timour... translated by Major C. Stewart, London, 1830.

24. [Langlais L] Institutes, politiques et militaires de Tamerlan..., Traduits... sur la version persane d'Abou-Talib al-Hosseini... par L. Langleis, Paris, 1787.

25. Темур тузуклари. Алихонтўра Соғуний таржимаси. Гулистон, 1967, 8-сон.

26. Темур тузуклари. Форсчадан Алихонтўра Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Сўз боши, изоҳлар муаллифи ва муҳаррир Б.А.Аҳмедов, Тошкент, 1991.

27. Уложение Темура. Под редакцией Н.Остроумова, Казань, 1894.

28. Автобиография Тамерлана. Перев. с тюркского Н.Лыкошина, Ташкент, 1894; Автобиография Темура. Богатырские сказания о Чингиз-хане и Аксак Тимуре. Перев. с тюркского и джагатайского языка, вступительная статья и комментарии В.А.Панова, М., 1934.

29. *Browne E.G.* A Literary History of Persia. Vol. III, Cambridge, 1920, p. 184; *Бартольд В.В.* Улугбек и его время, Соч., т. 11., ч. 2., М., 1964, с. 38., прим. 1; Ўша муаллиф. Мир Алишер и политическая жизнь, с. 201.

30. *Стори Ч.А.* Ўша асар, 791-б.

31. Institutes, Political and Military, Oxford, 1783, p.VI.

32. Ўша асар, 19-б.

33. Комус ал-аълам, Истанбул, 1891, 1727-б.
34. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 69-б.
35. *Ҳофизи Абру*. Зубдат ут-таворих, ЎзФА Шарқшунослик институти кўлёмаси.
36. *Петрушевский И.П.* Рашид ад-Дин и его исторический труд. // Рашид ад-Дин. Сборник летописей. т. I, кн. I. М.-Л., 1952, с. 25-26.
37. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. О.Бўриев таржимаси, Тошкент, 1994, 41-42-б.
38. Ўша асар, 42-б.
39. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., т. II, ч.2 М., 1964, с. 38.
40. Ўша ерда.
41. *Browne E.G.* A Literary History of Persia. Vol. III, Cambridge, 1920, p. 184.
42. *Бартольд В.В.* Ўша асар, 201-б.
43. *Bouvat L.* Essai sur la civilisation Timouride. Journal Asiatique, t. CC VIII. 1926, PP. 193-299.
44. [Никитский М.] Эмир Низам-эд-Дин Алишер в государственном и литературном его значении. Рассуждение М.Никитского на степень магистра восточной словесности. СПб., 1856.
45. *Стори Ч.А.* Ўша асар, 792-б.
46. *Бартольд В.В.* Соч., т. II, ч. 2., с. 38.
47. Русча таржимаси: История упадка и разрушения рижской империи Эдуарда Гиббона. Перевод с английского В.Н.Неведомский, ч. VII. М., 1886, с. 170-172.
48. *Шлюссер Фридрих Кристоф*. Всемирная история. / Русский перевод под ред. Н.Г. Чернышевского и В.А. Зайцева. Т. I-XVIII, СПб., 1861-1869.
49. Ўша ерда, III ж., 503-504-б.
50. Всеобщая история Георга Вебера. Т. VIII, перевел М.Андреев. М., 1887, с. 541, 549.
51. *Charmoy M.* Expedition de Timour i link ou Tamerlan contre Togtamiche. Khah de Loulous de Djoutchy, en. 793 de l.hegire ou 1391 de notre ere// Memoirs de l'Academie imperiale des sciences de Saint-Petersbourg. Sixieme serie, Sciences politiques, Histoire et philologie., tome III. St.-Petersbourg, 1836, S. 89-505.
52. Сочинения Т.Н.Грановского, ч. I. М., 1866, 337, с. 341-342.
53. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Книга I, т.т. I-IV. Изд. второе, СПб., 1909 (шунингдек янги нашри: Книга II, т.т. 3-4. М., 1960, с. 369-370, 636.; С.М.Соловьев фикри «Руслар Туркистоннинг буюк давлатпаноҳини ҳурмат қилишлари керак. Темур Тухтаминга икки марта қақшатқич зарба бериб, бу билан Олтин Урданинг путурдан кетишига имкон берди» деган анча кейин тарқалган мулоҳаза билан уйғунлашиб кетади. Қаранг: *Павлов Н.Г.* История Туркестана. Ташкент, 1911, с. 15.)
54. *Иванин М.И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане. Спб., 1875.
55. *Бартольд В.В.* Темур // Энциклопедический словарь «Брогауз-Ефрон». Т. XXXIII. Спб., 1901, с. 195-196.
56. *Якубовский А.Ю.* Государство Темура, Мавераннахр и Хорасан при Темуридах (XV в.). В кн.: История Узбекской ССР, т. I, Ташкент, 1967, с. 435-508.; *Строева Л.В.* Возникновение государства Темура // Ученые записки ЛГУ, N128, Л., 1952, с. 64-87.
57. У ҳақда қаранг: Андрей Евгеньевич Снесарев (жизнь и научная деятельность). М., 1973, с. 160.
58. *Снесарев А.Е.* Восток как задача краеведного изучения // Восток, М., 1993, N3, с. 101-102. (мақола матни 1921 йилда ёзилган).
59. *Петрушевский И.П.* Иран под властью Темура и Темуридов. «История Ирана» китобида, М., 1977, с. 162.
60. *Конрад Н.И.* Средневосточное возрождение и Алишер Навои // Иностранная литература, М., 1969, N2, с. 213.
61. *Муминов Иброҳим*. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Езма манбалар маълумоти асосида. Тошкент, 1968, 51-б. Шунингдек: Муминов И.М. Роль и место Амира Темура в истории Средней Азии в свете данных письменных источников. Ташкент, 1968, с. 48.
62. *Абдураимов М.А.* Обзор литературы, посвященной Темуру и Темуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР, М., 1973, N 5-6, с. 47-51.
63. *Новосельцев А.П.* Об исторической оценке Темура // Вопросы истории, М., 1973, N 2, с. 3-20.
64. *Вахабов М.Г.* О правде — только правду // Правда Востока, 21 июня 1988 г.
65. Вопросы истории, М., 1975, N 8, с. 150; с. 64.
66. Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. Составление, подготовка, обработка текста Р.Рахманалиева. М., 1992, с. 732.
67. Муфассал маълумот олиш учун қаранг: Луин Б.В. Новая книга о Темуре и несбывшиеся надежды ее читателей // Общественные науки в Узбекистане, 1992, N9-10, с. 65-70.

68. *Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х.* Амир Темур в зеркале мировой истории, Париж, 1996.

69. Сказание об Едигее и Тохтамыше. Киргизский текст по рукописи, принадлежавшей Ч.Ч. Валиханову издал П.М. Медиоранский. Спб., 1905, с. 13.

70. Собрание восточных рукописей Института востоковедения АН УзССР. Т. II, с. 436; т. X, с. 20-23.

71. Қаранг: *Миклухо-Маклай Н.Д.* Описание персидских и таджикских рукописей... с. 284-285.

72. Қаранг: Очерки по истории русского востоковедения, т. V, М., 1960, с. 11.

73. Собрание восточных рукописей..., т. II, с. 436.

74. *Крачковский И.Ю.* Исторический роман в современной арабской литературе. // В кн.: *И.Ю. Крачковский.* Избранные сочинения. Т. III. М. — Л., 1958, с. 23-24.

75. *Бартольд В.В.* Соч., т. III, с. 565.

76. *Марков Е.* Очерки путешествия Евгения Маркова. Т. I, Спб., 1901, с. 381, 431, 443 и др.

77. *Вамбери Арминий.* Путешествие по Средней Азии, совершенное в 1863 г. Спб., 1865, с. 107.

78. *Кун А.Л.* Предание о библиотеке Тамерлана // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. III. Спб., 1874, с. 405.

79. Тўлиқроқ маълумот олиш учун қаранг: *Лунин Б.В.* Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965, с. 74, 98-99, 109-110, 132, 148, 162, 167-168, 193-194, 209, 220-221.

80. *Кристофер Марло.* Соч., М., 1961, с. 261; яна қаранг: *Морозов М.М.* Кристофер Марло. // В кн.: Морозов М.М. Избранные статьи и переводы. М., 1954; *Парфенов А.* Кристофер Марло. М., 1964.

81. Ҳозир Марло пьесаси бўйича Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театрида спектакль тайёрланган. Асрор Самад ўзбек тилига таржима қилиб, адабий саҳнани ишлаб чиққан. К. Йўлдошев, С. Умаров режиссёрлик қилган.

82. Ҳозир Алишер Навоий номли Давлат академик катта театри Генделнинг Амир Темур ҳақидаги операсини ҳамда А. Икромовнинг Амир Темур ҳақидаги янги операсини саҳналаштирмоқда.

Дарвоқе, давлат арбоби ва адабиётшунос Абдурауф Фитрат (1886 — 1938) ҳам Амир Темур ҳақида пьеса ёзган.

«Фан, таълим, тиббиёт»

1. *Бартольд В. В.* Улугбек и его время, с. 51-52.

2. *Фасих Хавафи.* Муджмал-и Фасихи / Пер., предисл., прим. и указат. Д. Ю. Юсуновой. Ташкент, 1980, с. 123.

3. *Khandamir.* Habib as-siyar. A century of princes. Sources on Timurid History and art. Selected and translated by W. M. Trackston. Cambridge, Massachusetts, 1989, p. 113.

4. *Гияс ад-Дин Али.* Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс., предисл. и прим. А. А. Семенова. М., 1958.

5. *Хафиз-и Аbru.* Зайли «Жомеъ аттаворих» бо муқаддима ва таълиқоти доктор Хонбобо Баёний. Техрон, 1317/1939.

6. *Клавихо.* Ўша асар, 15-б.

7. *Муъиниддин Натанзи.* Мунтахаб аттаворих бо тасҳиҳи. Жан Обен. Техрон, 1336/1957.

8. *Шарафуддин Али Яздий.* Зафарнома. 384 б-в.

9. *Ҳофизи Аbru.* («Зубдат уттаворих»нинг қисми), ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 4078.

10. *Tagu's selmani.* Tarihname. Geviren: Dr. Osmaïl Aka. - Ankara, 1988.

11. *Ибн Арабшоҳ.* Амир Темур тарихи. I-II китоб.

12. *Фасих Хавафий.* Мужмали фасихий.

13. *Абдураззоқ Самарқандий.* Матлаи са'дайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд, I-қисм. Форс-гожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли луғатлар А. Уринбоевники. Тошкент, 1969.

14. *Мирхонд.* Раузат ас-сафа. Навкашар, 1883.

15. *Хондамир.* Хулосат ал-ахбор. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 2209.

16. *Хондамир.* Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар бо тасҳиҳи Жалолидин Ҳумо. Техрон, 1954.

17. *Мирза Муҳаммад Ҳайдар.* Тарихи Рашидий. ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 1430.

18. *Солиҳ Закий.* Осори боқия. Т. I, Истамбул, 1911, с. 186.

19. Уша асар, 187-б.

20. *Улугбек Муҳаммад Тарагай.* Зидж. Новые гурагановы астрономические таблицы / Вступит. статья, пер., коммент. и указ. А. А. Ахмедова. Ташкент, 1994, с. 32.

21. *Казӣ Заде Руми.* Комментарий на «Компендий астрономии Чагмини»/ Предисл., пер. с араб. и примеч. П. Г. Булгакова. Ташкент, 1993.

22. Зижҳои хоқоний дар тақлими зижӣ

Элхоний. Британская библиотека. Эте. 2232, 2 а. б-в.

23. *Джемиид Гиясэддин ал-Каши*. Ключ арифметики. Трактат об окружности / Пер. с араб. Б. А. Розенфельда. Коммент. А. П. Юшкевича и Б. А. Розенфельда, М., 1956.

24. *Собиров Г., Бабаев Н.* Джамшид Гиясэддин ал-Каши. Письмо об Улугбеке и о самаркандской научной школе // Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека. Душанбе, 1973, с. 183-208.; *Юсупова Д. Ю.* Письмо Гийас ад-Дина Каша к своему отцу из Самарканда в Кашан // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 37-64.

25. *Улугбек Мухаммад Тарагай*. Зидж... с. 32.

26. *Фиёсиддин ал-Коший*. Уша асар, 311-319-б; *Розенфельд Б. А., Юшкевич А. П.* О трактате Казии-Заде ар-Руми «Об определении синуса одного градуса» // Историко-математические исследования. Вып. XIII, М., 1960, с. 533-556.

27. *Ахмедов А., Розенфельд Б. А.* Кто был автором «Трактата об определении синуса одного градуса?» // Общественные науки в Узбекистане, 1975, N10, с. 51-53.

28. *Ахмедов А.* О комментариях Абд ал-Али Хусайна Бирджанди к «Зиджу» Улугбека // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 69-109.

29. *Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А.* Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-IX вв.). Кн. 2, М., 1983, с. 423.

30. Уша асар, 495-б.

31. *Ахмедов Б. А.* Улугбек и его исторический труд «Тарихи арбаъ улус» // Из истории науки эпохи Улугбека. Ташкент, 1979, с. 29-36.

«Мезморчилик»

1. Темури тузуклари, Тошкент, 1992, 58-, 100-б.

2. Уша асар, 66-б.

3. Амир Темури ва Улугбек замондошлари хотирасида. Туплам. Тошкент, 1966, 93-б.

4. *Руи Гонсалес де Клавихо*. Дневник путешествия в Самарканд к двору Тимура (1403-1406). М., 1992, с. 102.

5. *Захириддин Мухаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент, 1958, 108-б.

6. Амир Темури ва Улугбек замондошлари хотирасида..., 31-б.

7. Темури тузуклари..., 53-б.

8. *Клавихо*. Уша асар, 106-б.

9. Самария, Тошкент, 1991, 19-б.

10. Сомон йули..., 51-б.

11. *Клавихо*. Уша асар, 61-б.

12. Уша асар, 63-б.

13. История Узбекистана. Ташкент, т.1, 1956, с. 748.

14. *Якубовский А. Ю.* Мастера Ирака и Средней Азии при Тимуре. Иранское искусство и археология. Труды II международного конгресса по иранскому искусству. М.-Л., 1939, с. 278-279.

15. *Бобур*. Уша асар, 44-б.

16. *Клавихо*. Уша асар, 111-б.

17. *Бобур*, уша асар, 105-б.

18. Сомон йули..., 47-48-б.

19. *Клавихо*. Уша асар, 113-б.

20. *Бартольд В. В.* Соч. Т. II, М., 1964, с. 37-62.

«Амалий санъат»

1. *Дудин С.* Орнаментика и современное состояние старинных самаркандских мечетей. // Изв. Арх. ком. вып.7., 1903.

2. *Дудин С.* К вопросу о технике изразцовых мозаик Средней Азии. // Изв. РАИМК. Ташкент. Т.IV.

3. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* История искусств Узбекистана. М., 1965.

4. *Пугаченкова Г. А.* Искусство Афганистана. М., 1963.

5. *Якубовский А.* Мастера Ирана в Средней Азии при Тимуре. (III международная конференция по иранскому искусству в Ленинграде. Доклад.) 1939.

6. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Тимуре и Темирадах. Очерк. Л., 1933, с. 9.

7. *Массон М. Е.* О происхождении мавзолея Туркан-ока в Самарканде. МИ-ТАУ, вып. I. 1950.

8. *Ремпель Л.* Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961.

9. *Массон М. Е.* О постройке мавзолея Ходжа Ахмада в городе Туркестан. // Изв. Среднеазиатского географического об-ва, Ташкент, Т.XIX, 1929.

10. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Тимуре и Темирадах. с. 49.

11. *Ремпель Л. И.* Уша асар, 319-б.

12. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* Уша асар, 285-б.

13. *Шишкин В. А.* Обсерватория Улугбека, с. 87.

14. *Деник Б. П.* Архитектурный орнамент Средней Азии. М., 1939, с. 202.

15. *Массон М. Е.* Ишрат-хона и фрагмент ее панели, с. 175.

16. *Альбаум Л. И.* Панель Гур-Эмира. с. 131.

17. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Темуре и Темуридах. с. 41.

18. *Массон М. Е.* Мавзолей Гур-Эмир, усыпальница Темуридов, издание 2-е, Самарканд, 1926.

19. *Массон М. Е.* О постройке мавзоля Ходжа Ахмада в городе Туркестан // Изв. Самаркандского географического общества. Т. XIX.

20. *Вяткин В. Л.* Памятники древностей Самарканда, Самарканд, 1927. С. 24.

21. *Якубовский А. Ю.* Самарканд при Темуре и Темуридах. 14-сурат.

22. *Сайко Э. В.* Среднеазиатская глазурованная керамика XII-XV вв. 1969, с. 117-120.

23. *Бартольд В. В.* Соч. в IX томах, т. 2, ч.2. М., 1964, с. 258.

24. *Мирзаахмедов Д. К.* Глазурованная керамика Ташкента конца XV—XVI вв. ИМКУ. Вып. 26. Ташкент, 1992, 3.5.6-расмлар.

«Адабиёт»

1. Муборак мактублар. Тошкент, 1987, 221-б.

2. *Камол Хўжандий.* Девон. Тошкент, 1962, 271-б.

3. *Алишер Навоий.* Асарлар, 12-ж., Тошкент, 1966, 168-169-б.

4. Ўша асар, 169-б.

5. Темурнома. Тошкент, 1990, 193-б.

6. *Алишер Навоий.* Асарлар, 13-ж., Тошкент, 1966, 128-б.

7. Бобурнома. Тошкент, 1960, 222-б.

8. Ўша асар, 169-б.

9. Даййон - мукофот берувчи, жазолвчи, ҳисоб олиб борувчи.

10. Темурнома, 327-б.

11. Муборак мактублар, 65-б.

12. *Шайх Аҳмад Тарозий.* Фунунул-балога, Тошкент, 1996.

13. *Фузулий М.* Асарлар, 2-ж., Боку, 1958, 36-б.

«Қўлёзма санъати»

1. *Ҳабибуллаев Н. Н.* Ўрта Осиёда қозғош ишлаб чиқариш тарихи. Тошкент, 1992.

2. ЎЗР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. N 790, 1095. 3984.

3. Ўша ерда, инв. N 5018.

4. *Сулаймонов Ҳ. С.* Темурий даври бадиий қўлёзмалари ва хаттотлик санъатини ўрганиш муаммолари. ЮНЕСКО Темурийлар даври санъатини ўрганиш бўйича ўтказган Халқаро симпозиумда қилинган доклад. Самарқанд, 1969, 22-30-б.

«Миниатюра»

1. *Бартольд В. В.* Соч. М., 1964. Т. 2, ч.2, с. 61, 199-200.

2. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* История искусств Узбекистана с древнейших времен до XIX в., М., 1965., с. 284.

3. Cohn-Wiener. Turan. Berlin, 1930, p. 39.

4. Ahmad Ibn Arabshah. Tamerlan or Timur the Great Amir. Transl. by J.H.Sanders. London, 1936. p. 314.

5. Дуст Мухаммад. Трактат о каллиграфиях и художниках. Перевод Г. И. Костыговой // В кн.: Мастера искусства об искусстве. М., 1965, т. I. с. 174.

6. *Пугаченкова Г. А.* К дискуссии о среднеазиатской миниатюре XV столетия. // В сб.: Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент, 1987., с. 98.

7. *Джавелидзе Э. Д.* У истоков турецкой литературы. Джелаль эд-дин Руми. Вопросы мировоззрения. Тбилиси, 1979., с. 81-84.

8. *Болдырев А. Н.* Алишер Навои в рассказах современников. с. 151-152.

9. *Захриддин Мухаммад Бобур.* Бобурнома, 14-б.

«Муסיқа»

1. Темур тузуклари. Тошкент, 1991, 80-б.

2. Ўша асар, 82-83-б.

3. Алишер Навоий. Мажолисун нафоис, 59-б.

4. *Дарвеш Али Чанги.* Муסיқа ҳақида рисола. Форсчадан Д. Рашидова таржимаси. Қўлёзма. Ҳамза номидаги Санъатшунослик илмий тадқиқот институти кутубхонаси. Инв. N-879. Тошкент, 1989, 290-б.

«Байрамлар, ўйинлар, томошалар»

1. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Форс тилидан О. Бўриев таржимаси. Тошкент, 1994, 69-70-б.

2. Ўша асар, 180-б.

3. Ўша асар, 179-б.

4. Ўша асар, 137-б.

5. Ўша ерда, 137-б.

6. Қаранг: *Беленицкий А. М.* Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV—XV вв. // Труды отдела истории культуры и искусства Востока. В 2 т. Т. 2. Л., 1940, с. 189.

7. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар, 308-310-б.
8. Ўша асар, 311-б.
9. *Руй Гонсалес де Клавихо*. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги. Очил Тоғаев таржимаси. «Санъат», 1990, № 8, 23-б.
10. Ўша ерда.
11. *Ибн Арабшоҳ*. Ўша асар. 1-китоб, 312-313-б.
12. Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида, 158-б.
13. Ўша асар, 192-б.
14. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар. Уч жилдик, 3-ж. Тошкент, 1968, 43-б.
15. Ўша асар, 2-ж., 252-б.
16. Ўша ерда.
17. Ўша асар, 277-б.
18. *Зайниддин Восифий*. Бадоеъул-вақоеъ. Форсийдан Н. Норқулов таржимаси. 1979, 10-13-б.
19. *Ҳусайн Воиз* Кошифийнинг «Фу-

тувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» рисоласининг «Дар шарҳи луъбатбозон» фасли Р. А. Галунов томонидан 1929 йили аслида ва рус тилига ўғирилган таржимада эълон қилинган. Қаранг: «Иран», Т. 2. Л., 1928, с. 47-52.

М. Қодиров фаслни ўзбек тилига ўғириб, ўзининг «Халқ кўғирчоқ театри» китобида фойдаланган. Кўчирма шу китобнинг 26-27-бетларидан олинди.

20. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Асарлар. 3-ж., 56-б.

21. Ўша асар, 71-72-б.

22. Ўша асар, 294-б.

23. *Ҳусайн Воиз Кошифий*. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Н. Комилов таржимаси. Тошкент, 1994, 74-б.

24. Ўша асар, 77-б.

25. Ўша асар, 78-б.

26. Ўша асар, 89-91-б.

Иқтибослар манбаи

1. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С. 12.
2. *Tilman Nagel*. Timur der Eroberer. Beck. 1993. P.10.
3. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989.С. 637.
4. *Лангэ Л.* Жизнь Темура. Ташкент 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С.3.
5. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С.613.
6. *Якубовский А.Ю.* Темур (опыт краткой характеристики). // Вопросы истории. 1946, N 8-9. С.58.
7. *Мўминов И.М.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугган ўрни ва роли. Тошкент. 1993, 19-б.
8. *Tilman Nagel*. Timur der Eroberer. Beck. 1993. S.614.
9. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 654.
10. *Manz V.F.* The rise and rule of Tamerlane. Cambrige. 1989. P.16.
11. *Syed Jamaliddin*. The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 37.
12. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария), 1978. С. 176.
13. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент, 1995. С.72.
14. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 89а-в.
15. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 89а-в.
16. *Ҳофиз Абру*. Зубдат ут-таворих, 66-в.

17. *Ҳофиз Абру*. Зубдат ут-таворих, 66-в.

18. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 435-в.

19. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч., Т.2. Ч.2. С.45.

20. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 434-в.

21. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 435-в.

22. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М., 1960. С. 57.

23. *Syed Jamaliddin*. The State under Timur. New Delhi. 1925. P.37.

24. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария), 1978.С.175.

25. *Ибн Арабшоҳ*. Ажойиб ал мақдур фи тарихи Темур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). Байрут, 1986. 64-б.

26. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент, 1958. 64-б.

27. *Бартольд В.В.* Улугбек и его время. Соч. Т 2. Ч. 2. С.216.

28. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.60.

29. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома.90а-в.

30. *Ҳофиз Абру*. Зайли Зафарнома, 442-в.

31. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома, 90б-в.

32. *Tilman Nagel*. Timur der Eroberer. Beck. 1993. S.432.

33. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 465-в.
34. *Grousset R.* The Empire of the Steppes. USA, 1970. P.452.
35. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.8-9.
36. *Вамбери Г.* История Бухары. Спб. 1873. С.221.
37. Якубовский А.Ю. Темур (опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. N 8-9. М. 1946. С.64.
38. *Grousset R.* The Empire of the Steppes. USA, 1970. P.413.
39. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.11.
40. *Якубовский А.Ю.* Темур (опыт краткой характеристики). // Вопросы истории. N 8-9. М. 1946. С.64.
41. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.14.
42. *Tilman Nagel.* Timur der Eroberer. Beck. 1993. P.24.
43. *Мўминов И.М.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент. 1993. 55-б.
44. *Roemer R.H., S.Fando.* Materialia Turcica. Band 15. 1985. Bochum.
45. *Шарафуддин Али Яздий*. Зафарнома. 90а-б.
46. *Ланглэ Л.* Жизнь Темура. Ташкент. 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С.55.
47. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.11.
48. *Якубовский А.Ю.* Темур(опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. N 8-9. М. 1946. С.72.
49. *Ҳофизии Абру*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
50. *Ҳофизии Абру*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
51. *Ҳофизии Абру*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
52. *Ҳофизии Абру*. Зубдат ут-таворих. 56-в.
53. *Ҳофизии Абру*. Зубдат ут-таворих. 5а-в.
54. *Шлоссер Ф.К.* Всемирная история. Т. III. Спб. 1870. С. 503-504.
55. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С. 8-9.
56. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С. 8-9.
57. *Ланглэ Л.* Жизнь Темура. Ташкент. 1890. Пер. с франц. Н. Суворова. С.54.
58. *Manz V.F.* The rise and rule of Tamerlane. Cambridge. 1989. P. 16-17.
59. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.14.
60. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария). 1978. С.72.
61. *Кары-Ниязов Т.Н.* Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1950. С.21.
62. *Ҳофизии Абру*. Зубдат ут-таворих. 7а-в.
63. *Заҳриддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент. 1958.73-б.
64. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 67.
65. *Керэн Люсьен*. Тамерлан. Империя Железного повелителя. Ньешатель (Швейцария). 1978. С.84.
66. *Вамбери Г.* История Бухары, или Трансоксания с древнейших времен до настоящего. Т.1. Спб. 1873. С. 237.
67. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С.82.
68. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 67.
69. *Мўминов И.М.* Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. 1993. 24-б.
70. *Вамбери Г.* История Бухары. 1873. С.58. // В кн.. *Л.Ланглэ*. Жизнь Темура. Ташкент. 1890.
71. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С.57.
72. *Кары-Ниязов Т.Н.* Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1950. С.50.
73. *Заҳриддин Муҳаммад Бобур*. Бобурнома. Тошкент. 1993. 73-б.
74. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М.1960.С.58.
75. *Кары-Ниязов Т.Н.* Астрономическая школа Улугбека. М.—Л. 1960. С.50.
76. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi.1925. P.67.
77. *Вамбери Г.* История Бухары, или Трансоксания с древнейших времен до настоящего. Т.1. Спб. 1873. С.216.
78. *Ахмедов Б.* Улугбек и политическая жизнь в Мавераннахре в XV в. // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент. 1965. С.40.
79. *Гумилёв Л.Н.* Древняя Русь и Великая степь. М. 1989. С. 655.
80. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 42.
81. *Леонов Н.И.* Научный подвиг самаркандских астрономов XV в. М. 1960. С.58.
82. *Хукхэм Хильда*. Властитель семи созвездий. Ташкент. 1995. С. 82.
83. *Syed Jamaliddin.* The State under Timur. New Delhi. 1925. P. 65.
84. «Темур тузуклари» (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). Тошкент. 1996. 68, 69, 70, 71, 72, 80, 83, 86, 91, 93, 94, 113, 118, 119, 121, 123, 124, 125-бетлар.

М у н д а р и ж а

ЮНЕСКО Бош директори Ф. Майорнинг муқаддимаси	4
Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг кириш сўзи	5
Президент Ислоҳ Каримовнинг ЮНЕСКО қароргоҳидаги кўргазманинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи	6
Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг Тошкентда Соҳибқирон Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқи	11
Ўзбекистон Республикасининг «Амир Темур» орденини таъсис этиш ҳақидаги Қонунидан	14
Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг Темурийлар тарихи Давлат музейини ташкил этиш туғрисидаги Қароридан	15
I. Амир Темур ва Темурийлар	
Амир Темур ватанининг тарихий ўтмишидан	26
Туркистон мўғул истибдоди даврида	32
Мустабидларга қарши кураш ва мустақил давлат барпо этиш — Амир Темурнинг буюк тарихий бурчи	40
Амир Темур давлатининг иқтисодий ривожланиши ва савдо алоқалари	73
Халқаро муносабат ва элчилик фаолияти	94
Темурийлар даврида давлат бошқаруви	115
Амир Темур тадқиқотчилар наздида	119
II. Амир Темур ва Темурийларнинг жаҳон маданияти ривожланишига қўшган ҳиссаси	
Моддий ва маънавий маданият	144
Фан, таълим, тиббиёт	144
Меъморчилик	151

Амалий санъат	160
Адабиёт	171
Қўлёзма санъати	177
Миниатюра	180
Муסיқа	187
Байрамлар, ўйинлар, томошалар	190

Ш. Илова

Амир Темур ва ворислари ҳукмронлиги ҳамда ҳаётининг хронологик саналари ва насабнома жадваллари	202
Тарихий воқеалар солномаси	208
Хариталар	224
Киши номлари	228
Географик ва топографик номлар	243
Адабиёт руйхати	256
Бўлимлар изоҳи	280
Иқтибослар манбаи	291

Муаллифлар жамоаси:

Саидмухтор Саидқосимов (*раҳбар*), Галина Асанова, Ашраф Аҳмедов,
Бўри Аҳмедов, Луи Базен (*Франция*), Фредерико Брессан (*Франция*),
Омонулло Бўриев, Пулат Зоҳидов, Элмира Исмоилова,
Люсьен Керэн (*Франция*), Борис Лунин, Жамолиддин Мирзааҳмедов,
Розия Муқминова, Абдулаҳад Муҳаммаджонов, Эдвард Ртвеладзе,
Ҳикмат Собиров, Убайдулла Уватов, Дилором Юсупова, Муҳсин Қодиров,
Тўхтасин Фафурбеков, Нозим Ҳабибуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов,
Акбар Ҳақимов.

Амриддин Бердимуродов, Юрий Буряков, Ҳусниддин Нурмуҳамедов,
Темур Ширинов, Санжар Ғуломов, Аҳад Ҳасанов
материалларидан фойдаланилди.

Китобни тайёрлаш ишларини
мувофиқлаштирувчи илмий гуруҳ:

Нозим Ҳабибуллаев (*раҳбар*), Ашраф Аҳмедов, Георгий Никитенко,
Акбар Ҳақимов, Болтабой Шодиев.

Муҳаррирлар:

Ҳусниддин Нурмуҳамедов, Шомуҳиддин Мансуров.

Илова тузувчилар:

Георгий Никитенко, Ольга Дудакова, Татьяна Перевезенцева.

Адабиётлар рўйхатини тузувчилар:

Борис Лунин, Акмал Саидов, Эдвард Ртвеладзе,
Иқтибосларни Дилдора Обиджонова тайёрлаган.

Компьютер таъминотчилари:

Музаффар Мирҳамидов, Адолат Имомова, Умида Умаралиева,
Мастура Аҳмедова, Ҳалима Одилхўжаева, Отабек Фафурбеков.

Ноширлар ва матбаачилар гуруҳи:

И. Шоғуломов (*раҳбар*), Т. Бобожонов, О. Раҳимов, Ж. Азизов, Ғ. Ҳакимов,
Б. Алимов, И. Шоймардонов, А. Аҳмедов, М. Аслонов, Б. Эшпўлатов,
Ҳ. Султонова, Ғ. Ломиворотова, О. Фуломов, Ғ. Жукова, Е. Горшенин,
Е. Горшенина, М. Атҳамова, И. Резниченко, В. Швец, О. Ушакова, З. Зиёмов,
Ҳ. Аҳмедов, В. Дубинка, М. Абдуғаниев, Р. Ражабов, Ғ. Турдиев, В. Цой.

Рассом: Музаффар Аъламов.

Сураткашлар: Р. Яруллин, В. Таран, М. Пенсон,
А. Зувев, Д. Михайлов, В. Насенников.

**АМИР ТЕМУР
ЖАҲОН ТАРИХИДА**

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг Бош тахририяти
Тошкент — 1996**

Муҳаррирлар: *И. Шоймардонов, Б. Эипулатов, Ҳ. Султонова*
Бадний муҳаррир: *М. Абламов*
Техник муҳаррир: *Г. Ломиворотова*
Саҳифаловчилар: *Е. Горшенина, М. Атхамова*

Теришга берилди 8.10.96. Босишга руҳсат этилди 14.10.93.
Бичими 60x90 $\frac{1}{8}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма.
Шартли-босма табоғи 37,0+12,0. Нашриёт-ҳисоб табоғи 56,23.
550 буюртма. Адади 3000 дона. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри,
«Буюк Турон» кўчаси, 41.**